

હમની સ્વ. પરિત્રીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી કાર્તિક ગુજાતી સમાને
 શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ આણંદજી ચાવડા
 તરફથી સવિનય સન્નિધિ ભેટ.

પાંચ પડી વિનવું પાલવડો પાથરી
 ગેજી વેરણ ચા થોભાવ

વમની સ્વ. પત્નિશ્રીનાં સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સમાજે
શ્રીયુત ગણાભાષ આણંદજી આવડા
તરફથી સવિનય સન્નિધિ ભેટ.

૫૬૨

વર્ષ ૧૯૬૦ : જાન્યુઆરી, ૧૯૩૪ : અંક ૧૯૯૦

જીવનમન્ત્રની શોધમાં

રા. કનૈયાલાલ મુન્શી

સિદ્ધિ

(૧)

ભાવના. અનેક વખત મેં ભાવના વિષે લખ્યું છે. ભાવના, ભાવના-પ્રધાન,
ભાવનાવૃત્તિ, ભાવનાત્મક શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

ભાવનાસિદ્ધિમાં મને મોક્ષ દેખાયો છે; ભાવનાત્મક અપૂર્વ-
તામાં મરમતા જણાઈ છે, ભાવનાબલમાં માનવતા મેં જોઈ છે. અનેક
વાર ભાવનાનું પૃથક્કરણ આરમ્ભ્યું છે.

મારાથી સ્પષ્ટ લાગે ન થાય, પણ એ મને સ્પષ્ટ સમજાય છે
એનું જળ મને ક્ષણે ક્ષણે પ્રત્યક્ષ થાય છે જીવનમાત્રનો એ એક નિયમ
છે, જે એને સમજે છે તે અનુસરે છે. જે અનુસરે છે તે ઉદ્ધરે છે

ભાવના એ જ જીવનનો નિયમ- પરમ ને નર્વન્યાપી. એમા
જીવમાત્રના પ્રયત્નનું રહસ્ય છે. એમા સફળતા સમાઈ છે એના
વિકાસમાં જ શક્તિને શૈથિલ્ય જાન્યું છે- સ્વર્ગ ને નર્ક- બંધ ને મોક્ષ.

સ્વયંનિર્ણિત ભાવના એ સ્વર્ગ, એ મુક્તિ, પરનિર્ણિત ભાવના
એ નર્ક- અધમગતિ.

૫૬૨
૫૬૨

મનુષ્ય ને જીવમાં ભેદ શો ? એક જ છે, નાનો છે, પણ સદાય અનુદલંઘનીય. મનુષ્યમાં ધારેલી ભાવના સિદ્ધ કરવાની વૃત્તિ છે. પશુમાં ને જંતુમાં તે નથી.

એ વૃત્તિ હાથમાં લઈ પરનિર્ણિત વિકાસમાંથી મનુષ્ય ઉદ્ધરી શકે છે, ઉદ્ધારી શકે છે. એ વૃત્તિ હાથમાં લઈ, વજ્રધારી સમો દુર્ઘર્ષ તે સદાય સિંહાસનસ્થ છે. એની દૃષ્ટિ જ્યોતિર્માલાની પાર પેળી શકે છે. એનું શીર દિશાગોની પાર ધૂર્જટિના તાંડવને તાલ આપી શકે છે. વિશ્વકર્માની સકલકૃતિ માપવાને તત્પર એવા એને સૃષ્ટિ, આજ્ઞા ઉડાવવાને આતુર, પ્રણિપાત કરી રહે છે.

(૨)

ભાવનાશક્તિ. ભાવનાવૃત્તિ એકલી વિકાસ સાધવા અસમર્થ છે. એને તાપી, દીપી વજ્ર બનાવે તે ઇન્દ્રાસને ચઢે. ભાવનાવૃત્તિની શક્તિ બને ત્યારે મનુજનો મહાત્મા થવા માંડે.

જેની ભાવનાશક્તિ દુર્જેય તે જીતે, તે ધાર્યો વિકાસ સાધી શકે. તેની ખુશ્ખિ વ્યવસાયાત્મિકા થાય. વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુમન્દન । એમ ભગવાન વાસુદેવે અર્જુનને કહ્યું હતું.

મનુષ્ય તરફ છે કારણ કે તેની આ શક્તિ ડગમગે છે. તે હારી ખાય છે કારણ તે તેની ખુશ્ખિના શંતબલુ થાય છે. યદુ દાલા હિ અનન્તાશ્ચ બુદ્ધયો વ્યવસાયિનામ્ ।

મારામાં ભાવનાશક્તિ છે એવો આડગ્ગર બહુ સહેલો છે. કોઈ ચંચલ તરંગ પર તણખલું નાચતું હોય તો તેનામાં ભાવનાશક્તિ આપણે માનીએ ; કીડી પણ આમ કરે, તેમ કરે ને રસ્તો શોધે, ને આપણે તેને આત્મનિર્ણિત પન્થે જતી માનીએ.

મારી વાંછના અકસ્માતથી સૂઝળ થાય ને હું ભાવનાશક્તિનો દાવો કરું. નિર્બલ પર બલ ચલાવું ત્યારે પણ ભાવનાશક્તિનું પ્રદર્શન મને દેખાય. કોઈ ધન્ય પળે કોઈ છેક ભાવનાબ્રબ્દને પણ વિકાસ સાધતો જોઈ છું. પણ ભાવનાશક્તિ - Will to Become નથી ; તેના સ્વરૂપનો આભાસ છે.

જેનામાં ભાવનાશક્તિ છે તે અંશુદળ છે, અણુનમ છે. બહુ શાખામય ભાવનાવૃત્તિ એ સેવી શકતો નથી. એ ખુશીથી મરી જઈ શકે છે. વીજળી બાળી ન શકે તો લોંચમાં સમાયે- પોતાપણું કદી છોડતી નથી.

જગતને જીતનારાઓ નંધી શૌર્યથી થતા, ને નંધો થતા સમૃદ્ધિથી. જેની પાસે ભાવનાશક્તિ છે તેજ છે રાજવી, ને તેજ- જગન્નાથ.

(અપૂર્ણ)

આત્મ દર્શન

(તત્ત્વીનું નિવેદન)

“ નિજ રૂપ દર્પણે દેખી કાર્ય સહુ કરજે,
લઈ જાંખી આપની ખેલી, અન્ય લક્ષી વળજે.”

વનિકીના સમાવાયે
વસે ગુજાતી સગને
લોભાઇ આણંદજી આવડ
દેવી રાવિનય સંગેમ ભેડ.

રહિતો પર્વત.

હા

સ્વાસ્થ્ય પાત્રોની પ્રાસંગિક, નિયિત લાગતી ઉકિતઓમાં ધણી વાર હાપણ ભરેલું હોય છે, અને સાહિત્યમાં વાચકવર્ગને કે શ્રોતાવર્ગને આથી જેટલો ઉપદેશ આપી શકાય છે તેટલો કદાચ લાંબાં ઉપદેશાત્મક પ્રવચનોથી પણ ન આપી શકાય. ધણી જગવિખ્યાત લેખકોએ પોતાના વિદુષકનો આ રીતે ઉપયોગ કર્યો છે. નાટ્યસમ્રાટ શેક્સ્પીઅરનાં પાત્રો માટે કહેવાય છે કે એના વિદુષકો ખરા ક્ષીસ્ક છે. શેક્સ્પીઅરે વિદુષકોનો ઉપયોગ પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રદર્શિત કરવા કર્યો એમ આ દૃષ્ટિએ કહેવું ખોટું નથી. ૨૪. સર રમણભાઈએ પણ દર્પણદર્શીઓના મુખમાં ઉપરની પકિતઓ મૂકી સર્વ કાશના સર્વ લોકોના જગત પ્રત્યેના વર્તન માટે એક સચક સત્ય દર્શાવ્યું છે. ખીન્ન એનો ઉપયોગ કરે ન કરે એ પ્રશ્ન અહીં અરથાને છે, પણ મુકુરનો પ્રથમ અંક સાહિત્ય રસિકો સમક્ષ ધરતાં એ પકિતઓનું વિસ્મરણ કરવું હમને પરપડે નહિ આ સ્થળે ખીશ કાંઈક એવા જ ભર્મની પકિતઓનું સ્મરણ થાય છે.

નિરવધિ અવકાશ વિષે પૂરો
સતત, શ્રદ્ધાતણ દીવરા શ્રીલા.
રવિ સમાં રિશુ અંગુલિએ ધરી,
ભ્રમણ એ કરતા અવકાશમાં.
અમિત આ જગ તે દિશતું હરો
અપરને લણુ બિન્દુ ઘડી ખરે.
નયન અન્તર લોપી શકે નહિ,
અપરને નિરખો નિકટે જઈ.
ઉર વિવેક ધરી નિજ ભતને,
અપર નેનથી સુકત નિહાળવી.

આગ ખેલાં આત્મસમીક્ષા કરી, પછી જ અન્ય તરફ વળીશું. આત્મવિકાસ અને પ્રગતિ માટે આત્મનિરીક્ષણ આવશ્યક છે એ બાબક મુકુર નહિ વીસરે એટલી હમને શ્રદ્ધા છે.

ખેલો જ પ્રશ્ન ઊડે કે મુકુરનું પ્રયોજન શું ? આ સવાલનો જવાબ દેખીતો જેટલો સહેલો છે તેટલો આપવો અઘરો છે. આ નવી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવાનો વિચાર છે, એ જણતાં જ

એક શુભેચ્છક વ્યોષ્ઠ સાક્ષરના મુખમાંથી “જંપીને ભાઈ!” એ ઉદ્ગારો સરી પડ્યા. બીજો રથજોથી, લેખની માગણી કરતાં, જવાબ મળ્યો, “આ અધમાધમ ધધો છે, એમાં હમે તે શીદ પડ્યા?” આ બંને જવાબો શુભેચ્છકના છે એ ખરું; બંનેમાં સત્ય છે એ પણ ખરું. છતાં, હમે વિચાર કેમ ન માંડી વાળ્યો? એ અંગત બાબતોની લાંબી ચર્ચામાં નહિ ઉતરું.

યુવાનોને જંપ નથી હોતો, ન હોવો જોઈએ. સ્પષ્ટ રીતે મૂકું તો અઝંપો યુવાનોને આવશ્યક છે; યુવાનીનો એ સહજ અર્ને વ્યાપક સ્વભાવ છે. જંપીને એસે લેને માટે વિકાસ કે પ્રગતિ નથી, અને વિકાસ અને પ્રગતિ યુવાનીના ધર્મ છે. વૃદ્ધ યશું ત્યારે દરીને બેસીશું, કારણ એ સર્વનો અધિકાર છે; પણ યુવાનીમાં જંપીને ન બેસા હોઈએ તો જ. કાળક્રમે સર્વ વૃદ્ધ તો થાય છે, બાળપણ કે યુવાનીમાં યમનાં તેડાં ન આવે તો. મુકુરને સૈની જેમ સદા યુવાન રહેવાના કોડ છે, પણ એ કોડ કોઈનાયે પૂરાયા છે?

બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર મહુને નહિ સંતોષે. પત્રકારના ધધો તરફ તિસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવાય છે એ સત્ય. પત્રકારનો ધધો અધમ છે એ અમુક વસ્તુસ્થિતિમાં કે અમુક પત્રો માટે સત્ય હશે, પણ એ સામાન્ય સત્ય નથી. અને એક વાત તરફ ગુજરાતી સાહિત્ય-રસિકોનું જક્ષ ખેંચીએ. મુકુર હમે ધંધાર્યે શરૂ કર્યું નથી, શુદ્ધ સેવાભાવે શરૂ કરેલી આ પ્રવૃત્તિ છે. ગુજરાતી સામયિકોની આર્થિક પરિસ્થિતિથી હમે છેક અજાણ નથી. પોતાનો ખર્ચ નીકળવાના સાંસા હોય ત્યાં ધંધાનો પ્રશ્ન જ બાજુ ઉપર મૂકવાનો. એક સેવાભાવી યુવકને આર્થિક મદદ કરી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરવાની ઈચ્છા ધર્મ. બીજાને માનસિક મદદ કરી સેવા કરવાના કોડ હતા. આ વિભતીય સેવાભાવમાંથી મુકુરનો જન્મ. બંનેનો સમન્વય કરતાં હમને આ માર્ગ સારો લાગ્યો. બીજાને ના પણ લાગે. દૃષ્ટિ દૃષ્ટિમાં એટલો બેદ તો હોય જ ને?

પ્રયત્ન કરતાં ગભરાય તે યુવાન નહિ. ચક્રળતા અશ્વળતાનો પ્રશ્ન નિરાજો છે. અપૂર્ણ અને પરિમિત શક્તિવાળાં એવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ એટલું જ આપણે માટે બસ છે. ફળ માટે શક્ય તેટલી નિષ્કામ વૃત્તિ રાખી સતત યત્ન કરવો એ જ માનવધર્મ. આવી વૃત્તિ રાખનારને નિષ્ફળતાનો શોક નહિ સ્પર્શી શકે. એથી ઉલટું નિષ્ફળતા નવું બળ ને નવીન પ્રેરણા આપશે. મુકુર આવું આશાવાદી બાળક છે. જગતના કડવા મીઠા અનુભવોથી ધણે અંશે અપરિચિત છે, છતાં અડમ શ્રદ્ધા અને અભંગ પ્રયત્ન એ એનું બળ છે.

લાંબા વિષયાન્તરનો દોષ ટાળવા પ્રસ્તુત વિષય તરફ વળું. “ગુજરાતને નવા માસિકની જરૂર છે?” આ પ્રશ્ન પણ એક શુભેચ્છક વડીલે જ પૂછ્યો હતો. આ પ્રશ્નનો જવાબ હમારે આપવાનો ન હોય. ગુજરાતી ન્હાનાં-મોટાં, સારાં-ખરાબ, સામયિકોની સંખ્યા અત્યારે ૨૭* જેટલી છે. ‘દરદેરીયાંની ફોજ’ના આ જમાનામાં એક મિત્રે કહ્યું હતું તેમ દરરોજ એક સામયિક જન્મે છે, અને બીજું મૃત્યુ પામે છે. એવાં સામયિકોના ગુણ-દોષમાં ઊતરવું એ અપ્રસ્તુત છે, પણ એમાં શુદ્ધ સેવાભાવથી ચાલતાં અને ધંધાર્યે ચાલતાં

સામયિકોની સંખ્યા વિચારતાં ગુજરાતી સાહિત્યપ્રેમી વર્ગ આ પ્રશ્નનો જવાબ જાને જ આપી શકશે. હું એમ કહેવા નથી ઇચ્છતો કે સેવાભાવનાથી કાઢેલાં સામયિકોનાં સારાં હોય છે, પણ સામયિકોનાં જીવનમાં સેવાની ભાવના અગત્યની છે એટલું જ નહિ પણ આવશ્યક છે. એ સાથે બીજી ઘ. ત. ધધાનો ભાવના સંદર્ભ થાય તો અનિષ્ટ નથી પણ બધું હકમાં હોય તો જ શ્રામે. બૂખે મરીને, આકાશરૂતિ રાખવી બધાને ના જ પરવડે.

ગુજરાતી સામયિકોનો ઇતિહાસ બહુ લાંબો નથી, છે એટલે બધો જ ઉજ્જવલ પણ નથી, પણ એનું પ્રાર્થાવિક પ્રકરણ તો સદા સુવર્ણ રંગે ચળકતું જ રહેશે. ૧૯ મી સદીની અધવચમાં પશ્ચિમના સંપર્કે ભારતવર્ષના જીવન સમરતનો પ્રવાહ બદલાવા માંડ્યો; ત્યાં સુધી આપણે બહારનું જગત બરાબર જોયું ન હતું, એટલે આપણી જાતને જ સુંદર અને ઉત્તમ માની બેસવાની બૂઝ આપણે કરી શક્યા હતા. બીજી પ્રજા, બીજી સંસ્કૃતિ જોતાં આપણે આપણી નબળાઈઓ રહમજી શક્યા. એ આત્મદર્શને આપણાં દિવ્યચક્ષુ ખોલ્યાં, અને પ્રભાતનો સુભગ સુવર્ણ પ્રકાશ આપણે આવડો જોયો. એ પ્રકાશે બેઠમ અને કુરુદિ, નિર્બળતા અને પરતન્નતાનાં ઘેરાર્થ ગએલાં વાદ્યોની આપણને ઝાંખી કરાવી. આ આત્મભાનમાંથી જન્મેલી આત્મસુધારણાની ધગશે અનેક નવીન પ્રવૃત્તિઓને જન્મ આપ્યો. ટૂંકમાં, આપણે જગ્યા-આપણને કોઈએ જગાડ્યા, અને જગીને જોયું ત્યાં પ્રભાતનો આછો પ્રકાશ ટુટવા માંડ્યો હતો.

આ જ્ઞાનપ્રકાશને ઝીલવો અને ફેલાવવો એ સામયિકોનો ધર્મ થઈ પડ્યો. એને પરિણામે ધુદ્ધિપ્રકાશનો જન્મ. ત્યાર પછી નર્મદ અને નવલરામનાં મુખપત્રો; જ્ઞાનસુધા, સુદર્શન અને વસન્ત પણ મમયની જરૂરીઆત પ્રમાણે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. પછી સાહિત્ય ગુગર્ધર્મ, ગુજરાત, કૌસુદી અને પ્રસ્થાન, આ સર્વે પોતાના બીજા સહયોગી સાથે પોતપોતાની રીતે ગુજરાતી સાહિત્યની ને તે દ્વારા ગુજરાતની સંસ્કૃતિની સેવા કરતાં કે કરી રહ્યાં છે. એમાં પ્રતિબિમ્બિત થતું ગુજરાતનું માનસ હર્ષ ઓખવે છે. છતાં જગતના અને હિન્દના જ બીજા પ્રાન્તોમાં વિકસેલું પ્રજામાનસ જોતાં અને ગુજરાતના પોતાના વ્યક્તિત્વમાં જે ગૂઢ શક્તિ છૂપાએલી છે તેનું ભાવનાદર્શન થતાં, આપણે કેટલા પાછળ છીએ, અને આપણે કેટલું કરવાનું બાકી છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે છે, અને ત્યારે આપણને એમ લાગ્યા વગરના જ રહે કે જે સાહિત્ય પ્રજાજીવનના ધડતરનું સાધન હોય તો હમારા આ અદ્ય પ્રયાસ જેવા કેટલાએ પ્રયાસોની ગુજરાતને આવશ્યકતા છે.

ગુજરાતી માસિકોની આર્થિક સ્થિતિ કેવી હોય છે, તેનો ખ્યાલ ઘણા સાહિત્યરસિકોને તો હશે. ગુજરાતી આક્રમના આત્મઅધાર ફેડવા માટે આવા જ્ઞાનદીપોની ઉપયોગિતા આથી ઘટતી નથી. દીપકે તો પોતાના જ ભોગે પ્રકાશ પાથરવો રહ્યો. હમારો આશય અને આદર્શ સરળ અને સીધા છે. જે કે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એને હમે સંપૂર્ણપણે કદાચ વ્યક્ત કરી ન પણ શકીએ. મુકુરનું ધ્યેય દૂરથી સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે, એનો માર્ગ ચોખ્ખો તો છે, પણ એમાં હમારા કરતાં લેખકવર્ગ અને વાચકવર્ગ ઉપર વિશેષ આધાર રાખવો રહ્યો. શક્ય

એટલા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મૂકું તો કૌમુદી અને પ્રસ્થાન એ ગુજરાતનાં એ અગ્રગણ્ય માસિકોની વચ્ચે ક્યાંક હમારું ધ્યેય છે. બંધ થએલા ગુજરાતને પણ ધ્યેય નક્કી કરતી વખતે વીસરી તો ના જ શકીએ. ગુજરાત લાંબી ઊંઘમાંથી ઊઠે એમ આપણે સહુ ઇચ્છીએ, પણ ત્યાં સુધી ગુજરાત જાગવાની ઇચ્છા ન કરે ત્યાં સુધી ગુજરાતની ખોટ મહાગુજરાતને ન પડવા દેવી, એવા મુકુરને કાંઈક કોડ છે ખરા.

હિન્દ આજે પુનર્જન્મની વેદનામાંથી ખસાર થઈ રહ્યું છે. વીસ વર્ષ પૂર્વે જે ચેતન કે જાગૃતિ ન હતી તે છેલ્લાં ચારેક વર્ષમાં આવતી આપણે જોઈ છે. હજી એ મન્યન અધૂરું છે. ભારતવર્ષે એક સ્વાધ્યયી રાષ્ટ્ર તરીકે જગત સમક્ષ ઊભા રહેવું હશે તો તેવું આત્મમન્યન -તેથી થે જાડું ને સર્વતોમુખી- હજી સહેવું જોઈશે. આ જાગૃતિના યુગમાં દેશમાં જેનામાં વિચારવાની શક્તિ છે તે આ જીવન વિષે વિચાર કરતા થઈ ગયા છે. આ મન્યનદ્વારા પ્રજાજીવન કોઈક અગમ્ય રીતે વ્હાઈ રહ્યું છે. એ પ્રજાના મનોરથો અને પ્રયત્નો, સ્વપ્નાં, સાધન અને સિદ્ધિ, આચાર અને વિચાર, પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે આજનું સાહિત્ય-જગત નોંધી રહ્યું છે. આજે ત્રાજપું ગમે તે યાજુ નમતું લાગે, પણ ગુજરાત અને ભારત સમસ્તનું ભાવી આજના આ સ્વપ્નદ્રષ્ટાઓના હાથમાં જ છે એ તો નિશ્ચય છે.

આ વિલક્ષણ માનસ ઝપાટાબેર આપણા સાહિત્યમાં પ્રતિબિમ્બિત થવા માંડ્યું છે. અન્દ્રવદન મહેતા, મુન્દરમ, બેટાઈ, ઉભાશંકર જોશી વગેરે યુવાન કવિઓની કૃતિઓને ૧૯૨૦ પહેલાંની કવિતા સાથે સરખાવતા છેલ્લા દસકામાં આપણા કવિતાસાહિત્યનાં ઝરણાં કેમ અને કેવા સ્વરૂપમાં આવિર્ભાવ પામ્યાં, એનાં કેવાં રૂપાંતર થયાં એનો ખ્યાલ આવી શકશે. સાહિત્યનાં બીજાં ક્ષેત્રો કેવી રીતે ખેંચાઈ રહ્યાં છે તેની સમાશોચના કરવાનું આ સ્થાન નથી. આ નવીન યુગના માનસને મુકુર વિવિધ સાહિત્યદ્વારા ઝીલી ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ મૂકવાનો અભિલાષ રાખે છે. ‘મુકુર’ એનું નામ સચ્ચે છે તેમ આધુનિક ગુજરાતના માનસિક જીવનને ઝીલી પ્રજાને તેનું દર્શન કરાવવા ઇચ્છે છે. આધુનિક ગુજરાતને આત્મ-દર્શન કરવાનું મુકુર એક સાધન બને એવી હમારી ભાવના છે. એ ભાવના સિદ્ધ કેમ અને કેવી રીતે થશે એ નિર્ણય સમય ઉપર જ મૂકી દઈએ.

આમ સાહિત્યદ્વારા સેવા કરવાના મુકુરના અભિલાષ છે. સાહિત્ય પ્રજાના માનસિક જીવન વ્યાપારનું પ્રતિબિમ્બ છે. સાહિત્ય જેટલે અંશે પ્રજાજીવનને સ્પર્શી શકે છે તેટલેજ અંશે પ્રજાજીવન સાહિત્યને સ્પર્શી શકે છે. સાહિત્યનો વિસ્તૃત અર્થ કરતાં માનવ સંસ્કૃતિની -સમાજજીવનની- દરેક પ્રવૃત્તિ સાહિત્યદ્વારા આવિર્ભાવ પામે છે એ કહેવું સત્ય છે. આમ સાહિત્યને કેન્દ્રસ્થાને સ્થાપી સમાજજીવનને શિષ્ટ અને સંસ્કારી બનાવવામાં ઉપયોગી એવા દરેક વિષયને લગતાં ક્ષેત્રો અને ચર્ચાઓ જ્ઞાન પ્રચારના ઉદ્દેશથી દરેક માત્રે આપવાની હમને હમેદ છે. અમુક વિષયો કે સંસ્થાઓ માટે આજનો અમુક વર્ગ કેવા વિચારો ધરાવે છે તે તટસ્થ અને પ્રામાણિક દષ્ટિએ મુકુરમાં દર માત્રે પ્રતિબિમ્બિત થતાં રહેશે.

હિંદી અને પ્રયાન એક વસ્તુ છે, સિદ્ધિ બીજી વસ્તુ છે. અતિ આજે જોયા તો જોડવું, છતાં દષ્ટિ ધરતી ઉપરજ રાખવી એ હમને ઈષ્ટ લાગે છે. સ્વપ્નાં સેવતાં શક્યતાનો વિચાર અવગણ્યવો કાર્ય કરનારાઓને ન પરવડે. જનસમુદાયને દોરવો એ સામયિકોનો ધર્મ છે; દોરતાં દોરતાં પોતે દોરાઈ, પોતાનું ધ્યેય તજી, સામાન્ય કક્ષાએ જઈ ન બેસે એ પણ વ્યવસ્થાએ જોવું રહ્યું. પહેલેથી જ નીચું ધ્યેય રાખી ધીમે ધીમે ઉપર ચઢવું—અને જન સમુદાયને ચઢાવવો એમ ફેટલાક માને છે. એમાં વ્યાવહારિક ક્ષાપણ હશે, એ હમને શક્ય લાગતું નથી એટલું જ નહિ, પણ વધુ નીચે પડવાનો એમાં બય રહે છે. એમાં સેવાના આદર્શની પણ સમ્માનિ નથી.

લેખકોને :

આ હમારી ઉમેદો, આશાઓ અને સ્વપ્નાઓ. પણ એકમે હાથે આ કાર્ય પાર જોતારવું માત્ર કદિન નથી પણ અશક્ય જ છે. આ કાર્યસિદ્ધિ માટે વિવિધ પ્રકારનાં અનેક માનસ એકાંક થાય એ જરૂરનું છે. એટલે જદ વડીલો અને યુવાનમિત્રોના સહકારની હમને અપેક્ષા હોય જ. સુકુર કોઈપણ વિષય ઉપરના લેખોને સ્થાન આપવા તત્પર રહેશે. વિષયની વિવિધતા એ હમારી વિશિષ્ટતા બને એમ હમે ઇચ્છીએ છીએ, કારણ પ્રત્યેક વ્યક્તિને (આચારમાં કદાચ નહિ) સ્વતન્ત્ર વિચાર કરવાનો ને દર્શાવવાનો સમ્પૂર્ણ હક્ક છે. આમ કહી હમે કંઈક અંશે હમારી જવાબદારી ઓછી કરતા હોઈશું—પણ અમુક પ્રકારના જ વિચારોનો પ્રચાર કરવાના રોગથી હમે દૂર રહેવા માંગીએ છીએ. વ્યક્તિ સ્વાતન્ત્ર્યના આ ધુગમાં તન્ત્રીના ખાસ હકો પણ ઓછા થવા ધટે ને? એટલે સુકુરમાં પ્રકટ થતા અમુક વિચારો સુકુરની વ્યવસ્થાના જ છે, એમ માનવાની પણ જલ કોઈ ન કરે. હમે વિચારો સાથે સંમત થઈએ કે ન થઈએ પણ અમુક વિચારો, વિચારપ્રેરક હોય, જનસમુદાયને ઉપયોગી થઈ પડે એવા હોય તો તેને હમારે સમ્પૂર્ણપણે પ્રગટ થવા દેવા એ હમારો ધર્મ છે. વસ્તુસ્થિતિ સહમત્યવા એકજ દાખલો આપું. (વાર્તા નથી કહેતો—)

એક હતા તન્ત્રી. એમના માસિક માટે અમુક એક પુસ્તક અવલોકનાર્થે આગ્યું. તન્ત્રીઓને કામનું દયાણુ વિશેષ, અને તે અગે ચિત્તશાન્તિ અને દુરસદ ઓછી. આથી એ પુસ્તક અવલોકનાર્થે બીજા ભાષને આપવામાં આગ્યું. અવલોકન માટે પુસ્તક મોકલનાર અને અભિપ્રાય માટે અતિ આતુર રહેનારમાં જેવી સહિષ્ણુતા જોઈએ તેવી સહિષ્ણુતાનો આ લેખકમાં અભાવ હતો. સમાલોચકે પોતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી સમાલોચના લખી, અને લેખક છેડાયા. બીચારા તન્ત્રી ઉપરજ ગાળોનો વરસાદ. કારણ એમણે તન્ત્રી થવાનો શુન્હો કર્યો હતો. સમાલોચકને કાંઈ ન લાગે કે વળગે.

આવા અનેક અનુભવ દરેક તન્ત્રીને થયા છે. કોઈકને તો કોઈક સાથે આશુવન અજોલા પણ થયા છે. વિનમ્રભાવે શરૂવાતમાં જ સ્પષ્ટ કરીએ કે સુકુરમાં પ્રકટ થએલા સર્વ વિચારો સાથે હમે સંમત છીએ, એવું માનવાની કોઈ જાલ ન કરે. આપણે સર્વ એક વા અન્ય રીતે અમુક મનુષ્ય, સંસ્થા કે સમાજની ટીકા કર્યા કરીએ જ છીએ, એ રીતે

આપણા ઉપર ટીકા કરવાનો બીજાનો પણ એટલો અધિકાર છે એ આપણે સ્વીકારવું જ રહ્યું.

જે કોઈ સાહિત્યમાં રસ લેતા હશે તે આપણું સાહિત્ય બીજા સાહિત્યના મુંઝામઝે કેટલું ગરીબ છે તે જાણે છે. કવિતા કે નાટક, નવલકથા કે ટૂંકી વાર્તા, જીવનચરિત્ર કે ઇતિહાસ, વિવેચન કે તત્ત્વજ્ઞાન એ સાહિત્યના સર્વ અંગોપાંગના સમગ્ર અવલોકને આપણને આપણું સાહિત્ય વામન સ્વરૂપ જ જણાશે. આ દરેક ક્ષેત્રમાં શક્ય હોય તે સર્વ કરવાને ગુજરાતનું લેખક મંડળ હમને સંપૂર્ણ સહકાર આપશે એવી આશા રાખીશું.

મુકુર એટલે, ટૂંકાણુમાં, આધુનિક ગુજરાતને આત્મદર્શન કરવાનું સાધન. એમાં એની બાવનાઓ અને આકાંક્ષાઓ, સ્વપ્નાં અને સિદ્ધિ, હર્ષ અને દર્દ, પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સ્વરૂપે પ્રતિબિમ્બિત થતાં દેખાશે. જેને ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્ય માટે અસ્મિતા હશે એ સર્વ મુકુરને પોતાનું ગણી અપનાવશે, જેવું છે તેવું પોતાનું ગણી, વખતો વખત સચના કરી કે બીજી રીતે સહકાર આપી એને જાણે જાણે લાઇ જવામાં મદદ કરશે એટલી હમારી નમ્ર વિનંતિ. અરતુ.

જે જે લેખકોએ હમારું કાર્ય સરળ અને સફળ બનાવવામાં એક વા અન્ય રીતે મદદ આપી છે, અથવા વચન આપ્યું છે તે સર્વના હમે ત્રણી છીએ.

લેખકો અને પ્રકાશકોને વિનંતિ

શ્રી ગુજરાત સાહિત્ય સભા કરાચી, એ ૧૯૦૦ ને પછીના વરસોમાં જન્મેલા કવિઓની કૃતિઓનો અભ્યાસ કરી 'વર્તમાન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય' ઉપર નિબંધ લખવાનું મને સોંપ્યું છે.

હું સર્વે કવિબંધુઓને અને કાવ્યપ્રકાશકોને વિનંતિ કરું છું કે જો તેઓની કૃતિઓ પુસ્તકાકારે બહાર પાડી હોય તો તે અને નહિ તો જે જે સામયિકમાં તે પ્રગટ થઈ હોય તેની નોંધ કરી મને મોકલવાનો કૃપા કરે; જેથી દરેક કવિને પુરો ન્યાય થઈ શકે અને તે ઉપરાંત છેવટના નિર્ણયો પૂર્ણ ચર્ચા પછી કરી શકાય.

સરનાયુ :

ડી. જે. સિંઘ કોલેજ
કરાચી.

લી. સેવક,

ભવાનીશંકર વ્યાસ.

સાગર સુદર્શન

(૧)

નિહાળું શૃંગેથી ફર લહરતો સાગર મહા,
ઊભાં વચ્ચે તેમાં વનઉપવનો, ગ્રામ મનુનાં;
છતાં ખેલી લહેરે રવિ રસળતો સાંધ્ય કિરણે-
રચે રેખાચિત્રો તહીં ઝૂકી રહું લાવિસૂચને-

(૨)

ગિરિનારે હુકે સિંહ-વનમહીં ફર ખીણમાં-
ટહુકે કુંજોમાં મધુર મયૂરો કેાકિલ ઘણા;
ધૂમે ઉંચી ટોચે ગરૂડ ચિચિયારી ગજવતા;
તરંગે તોરીલો ધુધવી ઉછળે અર્ધવ સદા!

(૩)

વહે થંડો વાયુ લહરીગીત સંગીત ગળવે:
ધ્વનિયોગે હૈયે જીવિતમુરત મસ્ત મચવે:
મીચું આંખો ઘેને ઘુંટુંજ સૂર ધ્યાને સમરવે:
પછી નાચું તાને લલિત લલકારૂં અવનવે!

(૪)

મહા કાલાઙ્ગિધ તો ભરતી રસછોળે છલકતો-
રસાભાષ્યે મ્હારો પ્રકૃતિ અમકે તો પુલકતો:
વિભૂતિને ન્યાળી અલય હું અશોકે મલપતો:
કલા સિધ્ધિયોગે પ્રબલ મુજ પ્રાણે સળકતો!

(૫)

અનેરા લાવણ્યે જીવતર ભરે પ્રાણ લહરી!
તરંગે અઙ્ગિધના ઉર શીતલતાની અમી ઝરી!
ભર્યો પૂરેપૂરો! તુજ શરણ મેં લાવ પરખ્યા:
સલ્લણા! તું તારે ભવજીવન, વંધાર્ણવ સખા!

(૬)

ગિરિશૃંગેજન્મ્યો, જીવિત જીવતો અઙ્ગિધ તટ દું-
ચૂકી છોળે છોળે ભવ રમણને પાર તટ દું-
વિશાળાં વિશ્વોને પૃથિવિપટથી નીરખી દમું-
ફરેથી દેખાતા પ્રણયપ્રભુને અન્તર વસું!

દૂર જળે જળે

તિમિરલોક આહિં, તાત, જળે જળે,
હો દૂર જળે જળે.

સૂર્યની પ્રકાશપાંખ સહાજે સહાજે,
હો દૂર જળે જળે.

વાયુના વંટોળ ઉચ્ચ માંહે વીંટાતો,
વીજના પ્રકોપ વિશે દગ્ધદેહ થાતો,
મેઘના પ્રશાન્તિવાસ છાંડી જળે,
હો દૂર જળે જળે.

સૂર્યની પ્રકાશપાંખ સહાજે સહાજે,
હો દૂર જળે જળે.

ઊંચા ઊંચા અનન્ત ઘેરા આકાશને,
તરતા તમિસનીર તારકપ્રકાશને,
ધૂમકેતુના વિલાસ છોડી જળે,
હો દૂર જળે જળે.

તિમિરલોક આહિં તાત ! જળે જળે,
હો દૂર જળે જળે.

સાથીની શોધમાં લગીરે થોભીશ ના,
શકુંત મુહૂર્ત કશાં જોવા અટકીશ ના,
કાલગરુડ પાંખે સધ જળે જળે,
હો દૂર જળે જળે.

ઊર્ધ્વ ઊર્ધ્વ ઊર્ધ્વ તાત ! જળે જળે,
હો દૂર જળે જળે.

તિમિરલોક આહિં તાત ! જળે જળે,
હો દૂર જળે જળે.

સૂર્યની પ્રકાશપાંખ સહાજે સહાજે,
હો દૂર જળે જળે.

મને સ્વપ્નાં આવે*

(શિખરિણી)

મને સ્વપ્નાં આવે જીવનજલ ઓલે નિંદરમાં,
નિશાના અંધારા પટ વિધી વિધી, તારક સમાં
મીઠું હૈયાહારી પલપલ કરતાં વળી વળી;
પરંતુ નિદ્રાનાં નયન—દમતાં ધારણ બળી
સરી રે ના જતાં; નયન મુંઝવાતાં; હૃદયના
તણાયેલા તારે કરુણ વિલપી સૂર અદના
ધીરે ધીરે કાળી અરવ સ્વનીમાં શુભ થતા.
છતાં સામે પાછાં પલપલ મધુ સ્વપ્ન કરતાં,
અનેરી આશાએ ઉર નથવતાં, રાત ભરતાં;
અને પેલી પારે લસબસ કરતા જીવનના
અદીકાં દરચેના સુલગ પટ ખુલ્લા કરી કરી,
પ્રભાના રંગોના મનહર વિલાસો ઝરી ઝરી,
અજાણી વીણાના અમૃતમય સૂરે શ્રુતિ ભરી,
મને લોલાવે આ નિશિ નિશિ મધુ સ્વપ્ન સરણી.

પ્રમતી સ્વ. વનિશ્ચીલા સ્મરણાએ
શ્રી કાર્તિક ગુરુતી સ્વામી
શ્રીયત ગદ્યાભાસ અભિનંદન આવડા
તરફથી સંવિનય સંપ્રેમ લેટ.

ચાંડીચેરી }
તા. ૨૧-૩-૧૯૩૩ }

સા. પૂજાસાલ

ભવ-ગાન

(સવૈયા એકત્રીશ-સોનેટ)

વિશ્વવાદના વાયક ગાયક ! નિત્ય નૂતન છે જૂનન ગાન,
પંથતત્ત્વથી સ્ફોટી સૃષ્ટિ, આલાપે ભવગાન મહાન;
અંદ્ર-સૂર્યને ઉડુગણ સૌજો, વિસ્તારે સૂર સાથે તાન,
તરલ અનિલના તરંગ તાલે, ગૂંચે ધૂમ્રી રાગ અજાણ.

મેઘ મૃદંગ બની જો વાલે, નદી નૂપુરનાં ડુમ્બુમ તાન,
સમીર વીણા ધીર કરમાં ધારી, દે તરુવર ડોલતા તાલ;
સિંધુ સંતરી ગર્જી રહ્યો છે, અધરે અગણિત ઉર્મિગાન,
નર્તે તેજ સહર જગ લાસે, ગાયે પંખી પંથમ ગાન.

કાળ ખાંજરી અણણુ ગાળે, ડાલાવે દિંદિંનાં ધ્યાન,
અંધ પિછોડી ચોઢી સૂતા, માનવને દે ચેતન પ્રાણ;
સુંદર સાજ સજાવી કુદરત, વાઈ રહી કે' ગાન અમાપ,
સ્વર સાગર મંથનથી પામી, કરે અમર સુધારસ પાન.
અનાદિથી ભવ-ગાન શુંભરવ, નવ રવ ભંગ કદિ થનાર,
સુરકુલ કૂલકૂલ એ રસ ઝીલે, તો કાં માનવ દે અજ્ઞાન ?

રા. ભગવત્ ભટ્ટ

વેરણુવેણુ

વાયે કાં મોરલી મધુર
કાનુડાં ! વાયે કાં મોરલી મધુર ?

મોરલી વાગે ને મ્હારું તનડું તોડાય રે,
હૈયાના તાર તૂટી જાય.... ....કાનુડાં

હૈયાને સરવર ઉર્મિઓ ઊછળે
નીર આ નીતરાં ડહોળાય.... ....કાનુડાં,

ઉરહારી નાદ સૂણી થ'લે છે વાંચરા
ઉન્હા ઉકળાટ શે' સે'વાય.... ....કાનુડાં

આભલાલ અન્દ્ર કેરાં તેજડાં હોલાય ને
અન્ધારે ચિત્તડાં અથડાય.... ....કાનુડાં

ઉર વેધી, ચિત્ત ઘેરી, દેહ ખેંચી જાયરે
દુનિયાનું ભાન સૌ ભૂલાય ... .કાનુડાં

પાય પડી વિનવું પાલવડો પાથરી
વેણુ વેરણુ આ થોભાવ.... ....કાનુડાં

રા. ધૂમકેતુ

આકારી તારાઓ ! તમારામાં કોઈપણ
એવો નથી જેણે એકલી મુસાફરી કરી હોય ?

ત્યારે તો તમે પણ અમારા જેવા
સાધારણ તત્વના જ બનેલા છો.

□   •   □

મુસ્કેલી મેળવવામાં નથી, સાચી રીતે
વાપરવામાં છે.

□   •   □

વૈભવ શબ્દ ધણી વખત સાંભળ્યો
હતો, પણ એનો અર્થ તો એક દિવસ
અચાનક જ સહમળ્યો.

દિમાલયની પગદંડી - સૌન્દર્યની રેખા
જેવી - લાંબે લાંબે પન્યે દોરી રહી હતી.
'હજી ચાલ્યો આવ, હજી ચાલ્યો આવ'
એમ આમન્ત્રી રહી હતી.

જરાક વધારે - જરાક વધારે - એવી
મોહનિન્દ્રાએ તો કેટલાંયનાં જીવન વેડફી
નથી નાંખ્યાં ?

- પણ પગદંડી આમન્ત્રી રહી, અને
લાંબે પન્યે પ્રયાણ શત્રું જ ગયું.

અન્તે થાક લાગ્યો. જૂખ લાગી.
ગિરિશૃંગને છાપે - સાદા ઝરણા પાસે બેસી
ગયો.

એક પહાડી નીકળ્યો. તેની પાસેથી
એકાદ ફળ માગી લીધું.

એ ફળમાં એટલો સ્વાદ હતો - કે
એવો સ્વાદ ધણીને આખા જીવનમાં પણ
નહિ મળતો હોય,

ત્યારે જ લાગ્યું કે વૈભવ માત્ર
સાચી જરૂરિયાતમાંથી જ જન્મે છે, વસ્તુ-
સંમંદમાંથી નહિ.

ત્યારે જ લાગ્યું કે વસ્તુસંમંદ - વસ્તુ-
ઓનો દારો - જેને લોકો વૈભવ કહે છે,
એ તો હલકા પ્રકારનો વિલાસ છે.

અને ત્યારે જ સમજાયું કે વૈભવ
જેટલો એક ફળની પ્રાપ્તિમાં હોય, તેટલો
સતલાભમાં ન પણ હોય.

□   •   □

મિત્રો ! તહે જ જગતતાપની ઉદ્ધમાનાં
હરેલ અગ્નિન્દુ છો ?

તહે જ હમરો યુગનાં ધ્વનિ કાઢ્યો
છો ?

પરમસત્યમાં રહેલી સતોની શ્રદ્ધાએ
તમને અજવાળ્યા કે તમે એમને માર્ગ
દેખાડ્યો ?

તહેમને પૂછું છું - અંધારી રાતના
આકારી તારાઓ ! તહેમને પૂછું છું.

□   •   □

જરૂરિયાત વિનાનો શબ્દોચ્ચાર એ
કેદખાનું નથી, કે લોકો સળિયાનાં કેદખાનાં
કરતાં હશે ?

□   •   □

શક્તિમાં જ માનનારાઓને ઉપહાસ
તરફ નજર કરવાની કુરસદ પણ હોય ?

□   •   □

એ અંધારો માગ્યો હતો, ધ્યેય શિવાય
બીજો દષ્ટિ બંધ નહિ મારે,

અને હોં આખો, ધ્યેયનું જ દર્શન થાય નહિ માટે.

હવે ધ્યેય ન દેખાય તો કાંઈ નહિ, મારી નજર આગળનું એક પગલું સ્પષ્ટ દેખાય એટલું તો કરી દે.

અને તે હસ્યો : ભલા માણસ! એક એક કરીને અનંત પગલાં ભરવાની શક્તિ એનું નામ જ ધ્યેયદર્શન. અનંત પગલાંને છેડે ધ્યેય છે, એવું જોઈને કોણે બતાવ્યું? ધ્યેય તો પહેલા અને બીજા પગલાંની વચ્ચે જ છે.”

□ • □

અરે! ગુલામની પાંખડી જેવા પંખી! ત્યારે પણ વિરહનાં આંસુ ને વિચોગની રાત્રી છે? -

ત્યારી ન્હાની સ્મૃતિમાં પણ પ્રેમની ભક્ષ્મ અને આશાનું રુદન ભર્યાં છે?

તહને કોકું હલાવી હા પાડતું જોઈ મ્હને કેટલો આનન્દ થાય છે!

આવા એકાદી અધારથેરા જગલમાં તું પણ ત્યારી અનોખી સ્મૃતિ જાળવી રહ્યું છે? ત્યારે તો તું મ્હારા કરતાં પણ વધારે અનુભવી હશે.

ત્યારે તો તું જ મ્હને કહે કે આ લાંબી લાંબી પગદંડી - બ્યાં હું જીવો છું ત્યાં જ વધારે મળ્મની કે છેડે?

□ • □

‘મિત્રા! પ્રશંસા નહિ કરો કાં?

‘અને પ્રોત્સાહન પણ નહિ?

‘ત્યારે મૈન રાખશો?

‘એ પણ નહિ કાં?

‘ત્યારે તો એક જ માગણી રહી. થોડીક નિન્દા કરશો? મ્હને એટલા માર્ગદર્શનની જરૂર છે.’

□ • □

જાતિની એક પણ માગી હતી. નિદ્રાધીન જીવનનાં હજારો વર્ષો નહિ.

□ • □

‘મ્હેં મૃત્યુ મોકલ્યું પણ નથી. મ્હારે ત્યાં મૃત્યુ છે પણ નહિ. જન્મરાગ એ તો, તમારી કલ્પના છે.’

ત્યારે?

‘તમારે ત્યાં જે જૂલ્મ છે, તેણે જન્મની કલ્પના કરાતી, એણે જ મૃત્યુનું નામ દેલાવ્યું.’

‘જન્મથી કરવાનું છોડી દો. તમારે ત્યાં જે જૂલ્મ હોય-જૂલ્મની હોય, એને દે કરો. એ જ જન્મ છે. મારે ત્યાં જન્મ નથી.”

શક્તિ વિના કેળવેલો એનો સંયમ જોઈને કેવલાંક ગદિયાં લગ્યાં : ‘અરે ભાઈ! તમે પણ ફીક છો! અમને જ નાતબહાર રાખો છો!

□ • □

વિશ્વક્રમમાં અશક્તિ નામે શબ્દ નથી: અસાન છે.

□ • □

પ્રગતિનું માપ-મનુષ્ય જીવનમાં કેટલો ‘અર્થ’ રહેલો છે-એના ઉપર છે. ઘણા ખરાના જીવનમાં આકાર, રચના, રૂપ હોય છે, પણ ‘અર્થ’ હોતો નથી.

‘અરે પ્યારા કુલ ! તું તો સાંજ પહેલાં ખરી જાશે !

અંદરના આનંદથી રિમત કરતું હોય નેમ હસીને કુલ બોલ્યું : ‘પણ જીવનની સુગંધ ફેલાવીને નાં ?’

□   •   □

ચારે તરફનાં ઘોર અધારાં જ્યારે શાંત ઉભાં રહી જાય છે, ત્યારે અનંત માર્ગના એકાદ છેડેથી, જાણે ધીમે શાંત, મૃદુ અવાજ આવે છે : ‘ભાઈ ! તું ઉભો છે ત્યાં જ રહેવાનો હો તો તો અમારામાં જ આવી જા, કે વિશ્વની અનંત રમનાઓમાં આપણે પણ ક્યાંય વચ્ચાઈ જઈએ. આગળ જા, અથવા અદશ્ય થા, કે બીજાને માર્ગ મળે.

□   •   □

કુદરતમાં નિરવધિ પ્રેમ ભર્યો છે, માટે જ એ પોતાના નિયમનું કડકમાં કડક પાલન મારે છે.

□   •   □

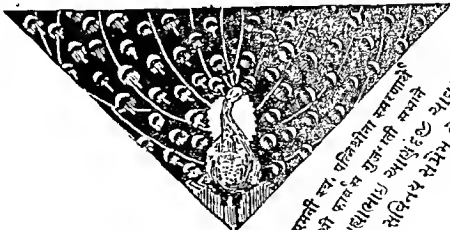
લાખો માણસ હજારો જાય એવું લોહીભીનું યુદ્ધ, એ પણ એક વખત તો માત્ર ભાવનાના બીજ રૂપે જ હતું.

મનમાં આવેલા હરકોઈ વિચારને પરિશુદ્ધ કરીને જીવનમાં વણી લેવાની તાત્કાલિક એવું નામ કેળવણી. એવું નામ સંસ્કાર. અર્થવિહીન અનેક શબ્દોનો ભંડાર એ કેળવણી પણ નથી, અને સંસ્કાર પણ નથી.

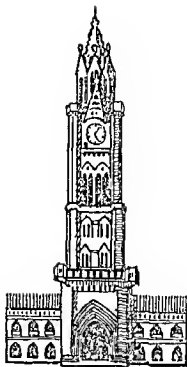
□   •   □

સંસ્કારી મનુષ્ય શબ્દને પવિત્ર રહમતે છે. એવું બળ જાણે છે, અને એને ખંડાર પાડતા પહેલાં, હૃદય સરોવરમાં શુદ્ધ કરે છે. જે માણસ આવા અનેક પવિત્ર તેજસ્વી શબ્દો પ્રગટને આપે છે-વાપરવા માટે-ને વ્યવહારમાં મહાવવા માટે-તે માણસ કવિ છે. કારણ કે તે પોતાનું આંતરજીવન પણ બીજાને માટે જીવે છે.

જીવનનો સાચો મર્મ સમજનાર મનુષ્ય હરકોઈ પણ મૃત્યુને માટે તૈયાર હોય છે.

મમતી સ્વ. વલ્લિશીલા સ્મરણર્થે
શ્રી કાર્તિક ગુજાતી સમાજે
શ્રીયુત પાટાભાષા આયુર્દંડ આવણ
તરફથી સંચિત સમ્રેમ લેટ.

શિક્ષણના પ્રશ્નો

રા. ચંદુલાલ જટાશંકર ભટ્ટ
(પ્રિન્સિપાલ, અંધેરી હાઈ સ્કૂલ)

લેખાંક ખેડો :

ખાલકનું બંદીખાનું

એ

કળીજાની ઈર્ષ્યા, પરસ્પર દ્રેષ અને આંતરિક ક્લહને લીધે રજપૂતોની તુર્કો સામે છેલ્લી હાર થઈ ત્યારથી જ ભારતની દરેક દિશામાં અવનતિ થવા માંડી; અને એ મહાન રાજ્યક્રાંતિ સાથે આ દેશની અતિવિસ્તૃત આશ્રમશાળાઓ, પાઠશાળાઓ અને શારદાપીઠોનો કીર્તિસ્થંભ અસ્ત પામ્યો. સ્ત્રી કેળવણી તો સદંતર બંધ જ થઈ અને પુરુષ કેળવણી માટે છુટાછવાયાં સહેરોમાં શાસ્ત્રીવર્ગનો અવશેષ ન્હાની ન્હાની શાળાઓ સ્થાપી શિક્ષણની પ્રવૃત્તિમાં રોકાયો : પરંતુ એ શાળાઓને રાજ્ય કે પ્રજા તરફથી કંઈ જ ઉત્તેજન ન મળવાથી તે અકષપવિસ્તૃત અને અતિદરિદ્ર સ્થિતિમાં જ રહી.

ન્યારથી અંગ્રેજ લોકોએ હિન્દુસ્તાનનું રાજ્યતંત્ર હાથમાં લીધું, ત્યારથી હિન્દી પ્રજાની કેળવણીનું મહત્કાર્ય તેઓએ જુદીજ પદ્ધતિ ઉપર અને જુદાજ આશયથી સ્વીકારી લીધું. અન્ય ભાષા બોલનારી પ્રજા ઉપર તંત્ર ચલાવવા માટે અર્વીના જ માધ્યસેની જરૂર પડવાથી પોતાને અપપૂરતા સસ્તા કારકૂનો તથા થોડા નીચેની પાયરીના નોકરો મેળવવા માટે નવીન કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થપાવા લાગી. પરંતુ શિક્ષણનો અનિમ ઉદ્દેશ-આત્મોન્નતિ-આ સંસ્થાઓ મારફત સાધી શકાય એમ ન હોવાથી તે શાળાઓ માત્ર નોકરો પૂરા પાડવાનાં કારખાનારૂપ બની ગઈ. અત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં હજારો શાળાઓ છે, 'સેંકડો પાઠશાળાઓ છે, ઘણી શારદાપીઠો છે, પણ તે બધાં કારકૂન બનાવવાનાં કારખાનાં જ છે એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ ગણાશે નહિ. જેમ જેમ સમય વીતતો જાય છે, તેમ તેમ આ કારખાનાંઓમાંથી જરૂરીઆત કરતાં પેદાશ વધતી જાય છે અને અત્યારની મીશિના કાપડની સ્થિતિ છે તેના કરતાં પણ વિશેષ શોકકર સ્થિતિ આપણા નવા સ્નાતકોની (Graduates) છે.

હવે આ વિદ્યાર્થીઓ બંધ થઈ શકે એમ નથી. દર વર્ષે તૈયાર થતા અનેક સ્નાતકોને નોકરી મળી શકે એમ નથી, આ ગંભીર મુશ્કેલીનો ઉકેલ તેનાથી પણ વિશેષ મુશ્કેલ છે.

અમુક દેશ સંસ્કૃતિમાં કેટલો આગળ વધેલો છે તેનું માપ કાઢવા માટે ઘણાં સાધનો નુદી નુદો દૃષ્ટિએ અતાવવામાં આવે છે. કેટલાક એમ કહે છે કે ડ્રાઇપિયુ દેશમાં વપરાતા સાપ્ત ઉપરથી ત્યાંની સંસ્કૃતિનું પ્રમાણ જાણી શકાય. કેટલાક એમ કહે છે કે ત્યાં રમતો સુધરેલી રમતો ઉપરથી એ પ્રમાણ જાણી શકાય. જ્યારે કેટલાક તો માત્ર ત્યાં વપરાતા બુટપોલીશ ઉપરથી પણ ત્યાંની સંસ્કૃતિનું માપ કાઢી શકાય એમ કહેવા તૈયાર છે. આવાં સાધનોમાં મતમતાંતર થવા સંભવ છે; પણ દેશની કેળવણીને જે સંસ્કૃતિમાપક સાધન તરીકે સ્વીકારીએ તો મતભેદ રહેશે નહિ. કેળવણીનો વિકાસ ઊગતી પ્રજાની માનસિક, નૈતિક અને શારીરિક ઉત્થતિનો પોષક યર્ધ શકે છે; પરંતુ જે ઉદ્દેશ ઉપર હાલની કેળવણીનું ધોરણ ધરાયેલું છે, તે ઉદ્દેશ ખામી ભરેલો અને સંકુચિત હોવાથી અહીંની અભ્યાસની સંસ્કૃતિ ખામી ભરેલી, નિરાશાજનક અને ચેતનહીન હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું? જે માનવજાતની બુદ્ધિના વિકાસ માટે તથા તેની શક્તિઓને સખળ કરવા માટે કેળવણી અપાતી હોય તો જ પરિણામ સંતોષજનક આવે; પરંતુ જ્યાં એ આશય બુલ્લય અને શિક્ષણ માત્ર કમાણી કરવાના સાધન તરીકે જ આપવામાં આવે ત્યાં પરિણામ નિરાશાજનક જ હોઈ શકે.

નખળા પાયા ઉપર રચેલી હાલની શિક્ષણ પદ્ધતિરૂપી ઈમારતનું અવલોકન કરવા આપણે પ્રથમ પગથીઆથી-આલ્પવર્ગથી-શરુઆત કરીએ, પછી મૂકતાં જ તે ખામીવાળું લપસણું લાગે છે. બાલકોને રમતગમતમાંથી જ આનંદ કરતાં કરતાં જ્ઞાન મેળવી લેવાની કુદરતી બક્ષીસ હોય છે. ઈશ્વરે તેને જન્મની સાથેજ જ્ઞાનના પ્રવેશ માટે પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી પંચદ્વાર આપેલાં છે. બાલક શાન્ત પડ્યું રહેતું જ નથી; તેનામાં અજળ ચાંચલ્ય છે, જે જે વસ્તુ તે જોશે તેને સ્પર્શથી, દૃષ્ટિથી, સ્વાદથી કેવી છે તે જાણી લેવા સતત પ્રયત્ન કર્યા કરશે. જગ્ન મોહું થતાં, બોલતાં શીખ્યા પછી પોતાનાથી મોટી ઉમરનાં દરેક બાળક ઉપર પૂછી પૂછીને પોતાના જ્ઞાનમાં ઉમેરો કર્યા જ કરશે. જ્ઞાન માટે અનંત પ્રયત્ન-એજ એના જીવનનો મંત્ર છે. અંગ્રેજ કવિ વર્ડઝવર્થના શબ્દોમાં કહીએ તો—

“As if its whole vocation,
Were but an endless imitation”

(જાણે કે તેની (બાલકની) અખંડ પ્રવૃત્તિ, અનંત અનુકરણ કરવાની જ હોય એમ જણાય છે.) બીજાં બાલકોની સાથે રમત રમવામાં પણ એ જ પ્રવૃત્તિ ચાલુ હોય છે. પરંતુ આ સર્વવિદિત અનુભવને તિરસ્કારીને આપણે સુકુમાર બાલકને હાલની કહેવાતી સુધરેલી શિક્ષણ પદ્ધતિએ આગતી નિયામગાં મૂકીએ છીએ. પહેલે જ દિવસથી તેનું ‘છ કલાકનું’ બંદીખાનું શરુ થાય છે. અગત્યના વાગ્યે નિશાળે આવી પાંચ વાગ્યે તેને ઘેર જવાની રજા મળે છે. નહાનાં બાલકને આરંભમાં આટલા કલાકો વર્ગમાં રહેવાનો બિલકુલ જરુર નથી, તેને માત્ર જે કે ત્રણ કલાક બણાવી બાકીના કલાકો રમતને માટે, ખુલ્લી હવામાં ફરવા માટે, અને તેને પસંદ હોય-ચિત્ર, સંગીત વગેરે-તેવા વિષયોની સગવડ કરી આપવી જોઈએ. પણ આ બધા સુધારા થવા જોઈએ એમ માનવા છતાં શિક્ષક-અથવા તો જેલર તેને વર્ગની બંધનચલા નામથી, નિયમનના (Discipline) નામથી, અને બાલકો પ્રભુના

પયગંબરો નહિ, પણ મકાન ચણવાની ઈટા હોય તેમ સમદશ્ય (Symmetry) ની ખાતર અમુક નિર્ણયિત રચાને જ બેસાડી રાખે છે. શિક્ષકની અનુચિત વિના વિદ્યાર્થીથી એક સખ્દ પણ બોલાય નહિ, આમથી તેમ ફરી શકાય નહિ, અન્ય વિષયમાં મન પરોવાય નહિ-આવી રીતે વ્યવસ્થાને નામે, નિયમનને નામે અને સમદશ્યને નામે જેમ ફૂર માળી વૃક્ષની કુદરતી વિકસતી શાખાઓને કાપી નાખે છે તેમજ શિક્ષક બાલકના કુદરતી વિકાસની શક્તિઓને ફૂર નિયમોરૂપી કાતરથી કાપી નાખે છે.

શિક્ષકના બચથી મુંગા પણ આમતેમ ચપલ આંખો ફેરવતા બાલકનું અંતર તપાસીએ તો તેમાં સમુદ્રના મોગ્નના કરતા પણ વધારે વેગથી છતાંસાના તરંગો ઉઠતા હશે; પરંતુ આ બાલકબંદીની છતાંસા કોણ તૃપ્ત કરે? આવા છ કલાકના બંદીખાનામાંથી છૂટ્યા પછી ઘેર આવતાં જ તેને આવતી કાલના છ કલાક યાદ આવે છે, અને એ ચિન્તામાં ને ચિન્તામાં જ તેની તન્દુરસ્તી પાયમાલ થતી જાય છે.

બીરબલ અને બાદશાહનું એક દૃષ્ટાંત અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય. એક વખત બાદશાહ કોઇપણ કારણથી બીરબલ ઉપર ગુસ્સે થયો, અને તેને તરતજ નગર છોડી જવાનો હુકમ કર્યો. રાજકોપથી મુપરિચિત બીરબલ છૂપી રીતે એક મિત્રને ત્યાં રહ્યો. ઘણા મહિનાઓ વીત્યા પછી બાદશાહને ફરી બીરબલને પાછો બોલાવવાની ઇચ્છા થઈ અને તેણે સ્થળે સ્થળે સીપાઇઓ મોકલી તેની તપાસ કરાવી, પણ દુષ્કલશંકી બીરબલને જાહેર થવાની ઇચ્છા ન થઇ. પછી બાદશાહે તેને રોધી કહાડવાની એક યુક્તિ અજમાવી. તેણે એવો હદેરો પીટાબો કે જે કોઇ માણસ બાદશાહની એક બકરીને છ અડવાડીઆં પોતાને ત્યાં રાખી તેટલા જ વજનવાળી પાછી દરબારમાં લાવશે તો તેને એક લાખ અશરફીનું ઇનામ મળશે. ઘણાંએ આ ઇનામ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. કોઇએ ત્રણ અડવાડીઆં બકરીને ખવરાવ્યું અને ત્રણ અડવાડીઆં ભૂખી રાખી, કોઇએ પહેલાં ત્રણ અડવાડીઆં ભૂખી રાખી અને પછીના ત્રણ અડવાડીઆં ખવરાવ્યું; તો કોઇએ અડધો દિવસ ખવરાવી બાકીનો અડધો દિવસ ભૂખી રાખી. પરિણામે કાં તો તે બકરીનું વજન વધ્યું અથવા તો ઘટ્યું. છેલ્લો જે મિત્રને ત્યાં બીરબલ રહ્યો હતો તેના ઉપક્રમનો બદલો વાળવા તેણે એક યુક્તિ બતાવી, એક મોટા કાગળ ઉપર આબેદુજ વાઘનું ચિત્ર દોર્યું અને તે બકરીની સામે મૂકી રાખ્યું. ખોરાક સારો આપવા માંડ્યો, આ ખોરાકથી બકરીને પોતણે મળ્યું, પણ વાઘના બચથી તેનું વજન તેટલું જ રહ્યું.

આપણા બાલ વિદ્યાર્થીની પણ આ બકરીના જેવી જ સ્થિતિ છે, તેને ઘેર માતા તરફથી પોતણે મળે છે, પણ નિરાશમાં વાઘ નહિ પણ વાઘના ચિત્રસમાન શિક્ષકનો બચ તેના શારીરિક વિકાસને અટકાવે છે.

તમસઃ પારમ્

રા. નંદાનાલાલ દલપતરામ કવિ

કચ્છિદ્રુલ્કુલે વાસં વ્રહ્માન્ ! સ્મરસિ નૌ, યતઃ

દ્વિજં વિજ્ઞાય વિજ્ઞેયં તમસઃ પારમશ્રુતે :

શ્રીમદ્ ભાગવત, દશમ, અ. ૮૦, શ્લો. ૩૧.

કદિ શુરુકુલે વાસ સાંભરે એહ આપણો ?

જાણ્યા શું દિજ જમ્હાં જાણી અન્ધારપાર ઉતરે.

મા ! મ્હને ચાંદલિયો બહાલો.

ચાંદલિયો બહાલો,

મા ! મ્હને રમવાને આલો;

નવ સખ તારા વીણી, મા !

મ્હારા ગજવામાં ધાલો :

મા ! મ્હને ચાંદલિયો બહાલો.

સુદામાપુરીના મહાજનો, અને વિદ્યાર્થી બંધુઓ !

એકદા રાત્રી પડતી હતી, જગતે અન્ધકાર ઉતરતા હતા, અને આંગણબેઠાં યશોદા-
મૈયાના ખોળામાં આનન્દમૂર્તિ બાલકૃષ્ણ રમતા હતા. માયાસાગરમાં પરબલ તરે છે એમ
ઉપર અન્ધકારની લહરીઓમાં ચન્દ્રમા તરતો હતો. એ લાડસોદામણા ગીતમાં નરસિંહ
મહેતા કહે છે કે એ દેવી બાલકૃષ્ણની આંખો એ ચન્દનીમયી ચન્દ્રમા ઉપર પડી. ક્ષણેક તો
કૃષ્ણજી એકીદશે એ તેજગિમ્મને નિરખી રહ્યા. પછી હરખ્યા, આનન્દને ઉછાળે ચઢાયા,
કુલડાંની માળા સમા હાથ ઉછાળ્યા-જાણે ચન્દ્રમાને જાલવાતું કરતા ન હોય ! પણ ચન્દ્રમા
જાણ્યો જલાયો નહિ, ને બાલકૃષ્ણ રહે રેવા લાગ્યા, વલોપવા લાગ્યા. જસોદા મૈયાને જાણે
કહેતા હોય ને કે એ આકાશી રમકડું ઉતારી ઘેા તો જ હા, નહિ તો ના. લકડીઓજેવજેવડા
તારલા મ્હારે ગળવે ધાલો, ને એ તેજનો લખોટો મ્હને રમવાને આલો. મ્હારે તેજને
ખેલણે ખેલવું છે.

આપણા ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતાનું ભગવાનના બાળભાવનું એ પ્રભાતિયું. રાવણુદચ્છી
ગજવતા 'ભરથરી'ને મયૂરદુકારે લલકારતું, પ્દરોડનાં પ્રથમ ફિરણોની સંગાથે ધરધરમાં
વસસતું, આંગણનો સારો ચોક ભરી છલકાતું, એ ગીત અનેક વેળા ન્દાનપણમાં સાંભળ્યું
છે. એમાં પ્દરોડના બાળભાવ છે, તેમ પ્રોડ ભાવ છે. નરસિંહ મહેતા કહે છે કે ચોમેર
ઘેરી પડેલી રાત્રીના અન્ધકારના શિખરસ્થાને ચમકતા જ્યોતિર્ગિમ્મની ભગવાને એમ રહ
લીધી. મહાજનો ! એ રહમાંતો ભગવાનનો અન્તર્ભાવ શો હતો ? બાલકૃષ્ણ ત્હારે શાને
કાળે તવસતા હતા ? એ દેવી બાલક ત્હારે વાંછતું હતું તમસઃ પારમ્-અન્તરિક્ષમાં
ચોમેર ઘેરી પડેલા અન્ધકારનો પાર.

ચાંદલિયો બહાલો,
મા! મ્હને રમવાને આલો,
મા! મ્હને ચાંદલિયો બહાલો.

નરસિંહ મહેતા કહે છે કે બાળલીલા કરતા ભગવાનને અન્ધકાર નહિ, એ અન્ધકારને અજવાળતો ચન્દ્રમા બહાલો હતો.

કાવ્યપૂરવણીની બીજી કડી આધુનિક છે.

અરધો ધરે, મુગટ આજો ધરે, મા!
આવે ન હલી ઠાલો;
તેજ ત્હેનાં મ્હારી આંખોમાં આંલે,
મા! હડતો જાલો:
મા! મ્હને ચાંદલિયો બહાલો.

જસોદા મૈયાએ પછી શું ક્યું? રડતાં બાલકને કદિ છાનુ રાખી જોયું છે? વાણી જેની જીભે આવી બેઠી નથી, હાથપાંદડીના ઉજાળા અને આંખપાંદડીનાં મટકાંથી ઉચ્ચારાતી ભાષા રહમજો છે? પ્રેક્ષિતર હરો, પ્રિન્તિપાત્ર હરો, શાળાઓના ઈન્સ્પેક્ટર હરો, યુનિ-વર્સિટીના પરીક્ષક હરો, ત્હોય નપાસ થરો. મુંગાની બોલી માતા રહમજો છે. જગતનો પરમ શિક્ષાગુરુ માતા છે. બાળ કૃષ્ણચન્દ્ર તો મુંગા હતા; કવિઓએ કવિતામાં ગાયા છે એ બાળભાવ કૃષ્ણચન્દ્ર બોલતા હોત તો તો વાત વહેલી સરળ થાત. અન્તે જસોદા મૈયાએ વણુગોદયા બાદ રહમજ્યાં ને ઉપાય આધ્યો. નિર્મળ જળ ભરેલો યાજ આપ્યો ને આંગણચોકમાં મુક્યો. પાણી દ્યાં ને મર્દો પ્રતિગિમ્ય પડ્યું. બાળકૃષ્ણે એ પ્રતિગિમ્ય-ચન્દ્રમા યાજમાં નિરખ્યો ને હરખ્યા. ને એ પ્રતિગિમ્યચન્દ્રમા સંગાયે રમવા લાગ્યા. જસોદા મૈયાએ એમ ચન્દ્રમાને પૃથ્વી પર ઉતાર્યો.

ઉત્તમ શિક્ષક થયું હોય, ઉત્તમ દિવાન થયું હોય, ઉત્તમ સન્ત થયું હોય, ત્હેમણે પિતૃભાવ કરતાં માતૃભાવ વિશેષ કેળવવો ધટે. દેયાનાં હીર પાર્ષ્વ પાર્ષ્વ માતાઓ બાળકને ઉછેરે છે ને રોતાં રાખે છે. આવ પ્રકૃતિ શક્તિ, જગતજનની અંબા નવનિધિ ને અદ્ભુતી સિદ્ધિ સમાં દેયાનાં ધાવણુ ધવરાવી માનવવંશને પાળેપોળે છે.

જૂના કાળમાં આપણી પંડ્યાચાળાઓ બાળપ્રમ્તને ઉછેરતી. મ્હેં તો ધૂડી નિશાળમાં પાડી ઉપર ધૂળી નાંખેલી છે. આજ બાળમન્દિરો બાળપ્રમ્તને ઉછેરે છે. રગશિયું ગાડુ ને આમગાડી, દીવેલના દીવા ને વીજળીના દીવા જેવો ફેરફાર પ્રથમ દર્શને નથી દેખાતો, પણ આજ તો કોટ ઉગળા ને મર્દાનાં પડેરણુ મેઝાં હોય. અન્તરગાહર બન્નેય ઉગળાં હોય. પ્રમ્તજનો! એ પારખજો. અન્તરગાહર બન્ને ઉગળા હરો તો તો ધૂડી નિશાળને રથાને બાળમન્દિરો જાણે રથને રથાને મોટરો આવ્યા જેવું નીવડશે.

મ્હારા પ્રથમ ધન્યવાદ આ બાળમન્દિરના પોપિન્દાઓને છે, બાળમન્દિરના સંચાલકોને છે. ને મ્હારા બીજા ધન્યવાદ ના. મ્હારાગત સાહેબને છે કે પોરબંદરની પ્રમ્તમાં એવા દીર્ઘદર્શી પ્રમ્તજનો છે. પ્રમ્ત તે વક્ષ છે, ને બાળક તે બીજ છે. બીજ જેટલું વર્ચસ્વી

ને તેજસ્વી, વૃક્ષ એટલું વર્ચસ્વી ને તેજસ્વી. ખંતીકો ખેડૂત ખેતરને નાદિ છે, ખાતર પૂરે છે, ઉડુ ખેડે છે; પણ એ બધું કરતાં પૂર્વે ગતવર્ષના પાકમાંથી ઉત્તમોત્તમ દાણો વીણી વીણી બી કાગે સંધરે છે. પોરબંદરના મહાજને ! આ બાલમન્દિરના કાર્યવાહકો પોરબંદરની બાવિ પ્રગ્નનાં બીજ વીણી વીણીને ઉછેરે છે. આગે નહિ ઓગખાય; એનાં મૂલ કાલ ઉતર્યે પ્રીછાશે.

મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડને એકદા પાર્તીલાપમાં કહ્યું હતું કે કેળવણીકારનાં મૂલ અતિ મોડાં અંકાય છે. આજ ૧૦૩^૦ તાવ હોય તે કાલે ઉતારે-દાકતરનાં મૂલ એક તિથિમાં પડખાય. ઓણ સાલ એક કરોડની વસુલાત ઉપજી ને આવતી કાલે સવાકરોડ ઉપજે; વસુલાતી અધિકારીનાં મૂલ એક બે વર્ષમાં પડખાય. આડેક વર્ષની વયે બહુતો બાળક બહુી ગણી બાવીશેક વર્ષે ધધે વળજે પછી આઠ દશ વર્ષે જામે, પછી પાંચેક વર્ષે ધન સંધરી વતનમાં આડત્રીય-આળીશેકની વયે ધર બન્ધાવે ત્યારે જનતા જાણે કે ગુરુ આશીર્વાદે બાળક સારો નીવડયો. એમ ત્રણેક દાયકે શિક્ષાચુરનાં મૂલ લોકઅંકતાં થાય. ૨૫૫^૦ શિક્ષાચુર તો ત્યારે નરલોકમાં હોય કે પરલોકમાં હોય પણ એક વેલા પ્રીછાયાં, પછી સાચાં હોય તો એ મૂલ ચિરંજીવ રહે છે. રામચુર વસ્ત્રિષ્ઠજને, પાંડવચુર દ્રોણાચાર્યને, કૃષ્ણસુદામાચુર સાંદીપનિને જગત આજ પાંચ દહાસ વર્ષે સંભારે છે.

સુદામાપુરીના મહાજન ! આવો, ત્હમને ત્હમરી એક ઇતિહાસગાથા શિખવાડું; જાણો છો કે જગતની એક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નગરીના આપ નગરવાસી છો ? આ પોરબંદર તો રાણા મુદતાનજીએ ૧૭૩૧ માં વચાચ્યું પણ સુદામાપુરીની જન્મવટ શ્રી કૃષ્ણપુરાણી છે. યુરોપની પ્રાચીન નગરીઓ રોમ ને એથેન્સ-રોમ આજથી ૨૭૦૦ વર્ષ પૂર્વે રથપાણું હતું, એથેન્સ આજથી ૩૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે રથપાણું હતું. લડન, પેરિસ, બર્લિન તો એ પેઢિયાઓ કને રમતા કુમારો. ન્યૂયોર્ક ને લોચિંગ્ટન, ફ્રેંચનું બોરો, આફ્રિકાનું કેપ્ટિ ટાઉન, ઓસ્ટ્રેલિયાનું સીડની; એ તો પચ્યાસ વર્ષના પાંચે રમતા એકદા બે વર્ષનાં બાળકડાં. દિંદોમાંની - ને હુનિયામાંની - અતિ પ્રાચીન નગરીઓમાંની તો અયોધ્યા, હરિતનાપુર, ભૃગુકેશ, પ્રભાસપારણ્ય, ગિરિનગર, દ્વારકા, સુદામાપુરી - કુરુક્ષેત્રનો મહાસંગ્રામ ખેલાયો ત્યારે ધણાં ખરાં એ જાહોજલાલીમાં હતાં. ને કુરુક્ષેત્રનો પાંડવકોરવી મહાસંગ્રામ ખેલાયો ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૨ માં, આજથી પાંચ દહાસ વર્ષ પૂર્વે સુદામાજી સુદામાપુરીમાં વિરાજતા હતા. રાણા સાહેબ જગતની એક મહાપ્રાચીન નગરીના મહારાજ છે; મહાજનો ! હુનિયાની એક અતિ જુની નગરીના આપ મહાજનો છો. શ્રી સુદામાજીના બક્ષિતપ્રતાપે ને શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રના દેવ આશીર્વાદ ઉત્તળા છો, લાખોપતિ છો, મુગ્ધનસંપન્ન છો. એ અડળક વારસો વજ્રકરમાયેશે ને મ્હોર્યોપ્રદુક્ષાવેશે સન્તાનોને સોંપતા જાએ.

સજ્જનો ! ઓક્ષફર્ડનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ છે Ox + Ford. ઓક્ષફર્ડની સારણીડ સમીપે નદી વહે છે; બજારિયા એ નદીને ઉતરીને પાર જતા એ ઉતરાણપાટ તે Ox + Ford. આજ બુદ્ધિના બજારિયા એ ત્યાં જાય તે ય વિદ્વાન યઈ પાર ઉતરે. કેમખીજનો પણ એવેજ વ્યુત્પત્તિ અર્થ છે Cam + bridge કેમ નદી ઉતરવાના પૂલનું સ્થાન ને કેમખીજ. ૧૫૬-

રૂપે એ શારદાપીકાનાં નામ મહાઅર્થવાદી ને સાચાં છે. પણ શ્રીમદ્ ભાગવતમાંના ભગવાન-ભાષ્યો શુરુકુલનો અર્થવિસ્તાર તો એથી થે સાચો છે, ને સ્પષ્ટાર્થભાવે થે સાચો છે.

કચ્છિદ્રુકુલે વાસં વ્રહ્મન્ ! સ્મરસિ નૌ, યત :

દ્વિજં વિદ્વાય વિદ્વેથં તમસઃ પારમશ્નુતે :

શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર કહે છે કે આકાશને નહિ, કેમનો નહિ, તમમૂનો પારે એ શુરુકુલ-હિન્દુશ્વસ જન્મ પામેલાં ઉપનયનસંસ્કારી બાળપંખિડાને જ્યાં પાંખો ડુટે, ઉડવાની પ્રેરણા પ્રગટે, તે સંસારનો સાગર, માયાના પટાન્તરો, અન્તરિક્ષના અન્ધકાર પગથાર ઓળંગાવી, તમસઃ પારમશ્નુતે-અન્ધાર પાર ઉતારાવે એ શુરુકુલ; શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર શ્રીમદ્ ભાગવતમાં સુદામાજીને કહે છે કે અન્ધારપાર ઉતારે એ શુરુકુલ એટલે The Ford of Darkness, તમસઃ પારમ.

મહાજનો ! મુંડકોપનિષદ્માંનો એક ઉપનિષદ્મન્ત્ર છે :

મહાત્મ ઉપનિષદ્મં ધનુષ્ ધરી,
ઉપાસનાયી ધનુઃ બાણ સાંધીને,
ખેત્રી જ તદ્ભાવવિશીન ચિત્તથી
વીરા ! વીધો અક્ષરરૂપ લક્ષ્ય તે.

એજ સકળ શિક્ષાત્થ શાસ્ત્રનો સારોદાર : તમસઃ પારમ અન્ધકારના પથરાઈ પડ્યા પગથાર ઉતરી પ્રકાશની બેખડે જઈ ઉભવું. જાનનો સૂર્ય ઉગે ત્યાં અન્ધકાર કેવા ?

પ્રજ્ઞના મહાજનોને શિક્ષાશુરુની મહત્તા હવે સરલતાથી સ્હમજાશે. બાળકનો પુરુષ સરજે તે શિક્ષાશુરુ; અન્ધકાર-ધોઈ અજવાળાં કરે તે શિક્ષાશુરુ.

Soldier સંહારક છે; છતાં પ્રજ્ઞના સંરક્ષણદાર હોયે સંસારનું અણુમોલ અંગ છે. વૈશ્ય Distributor છે, Creator of Values નથી, પણ દેશભાજનશ્રદ્ધ સંસારમાં આપેથી આંગણે આણી આપનારનાં સંસારમૂલ ઓછાં અંકાવાં ન જોઈએ.

Creator-નવપેદા કરનાર, સરજનહારો તો આદિ કાળથી એક છે ખેડુત. પરસેવાનાં ટીપાં વરસી વરસી એકના સોગણા ખેડુત સરજે છે; પાંચનું વાવી પાંચસોનું લણે છે.

કણુબી પાછળ કોડ, કણુબી કોણની કંટે નહાં.

અન્ન સરજી પીરસી ખેડૂત કરડોને નિભાવે છે પણ એ ખેડૂત તો પ્રજાદેહને પોષે છે; આત્માને સરજે છે એક મહેતાજી. Husbandry builds up the body; Teacher builds up the soul of a Nation.

મનુષ્યાત્માનો સરજનહારો પ્રજા કાં શુરુ છે.

જગતમાં ધર્મધુરન્ધર એક જ છે. મહેતાજીથી મહેરો; એ મહેતાજીની મહત્તા.

પ્રજ્ઞનો શિક્ષક એટલે પ્રજ્ઞના બાલાત્માનો ધડનારો, બાળકનો પુરુષ સરજનહારો. પુરુષનો દેવ ધર્મધુરન્ધર સરજે છે, પણ બાળકનો પુરુષ શિક્ષક સરજે છે, શિક્ષક એટલે નવપ્રજ્ઞનો સરજનહાર.

ફનિયાં દેવોનાં છે, પણ પ્રથમ માનવવંશની છે.

મદારો એક અતુલ્ય કુલું ! સાંભળ્યે રમૂજ પડશે, ને શોધ્યે મહાંથી સાર જડશે. કાઠિયાવાડના કેળવણી ખાતાના અધિકારી એક પ્રાન્ત ભાગમાં શાળાનિરીક્ષણે ગયા હતા. શિક્ષણનો ત્યાં સમયો ભરાયો હતો ને એક તિયિની શિક્ષણ પરિપદ મળી હતી. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને પ્રમુખપદે સ્થાપ્યા હતા, દરબાર સાહેબ પડખે વિરાળ્યા હતા. શિક્ષકોનાં ઉગળાં અંગરખાં, મલકાતાં મુખાં, અંગમાંનો ઉમંગ-એ સહુ એમની પગાર સંપત્તિથી અધિકાં હતાં; સાહેબ પ્રત્યેનો સૌજન્ય ભાવ એ ભોલતાં હતાં. ઝવેરી સન્મુખે લોક હીરા દાખવે તેમ સહુ નિજનિજનું ઝવેરાત દાખવતા, પણ એ ઝવેરી ચે ખેટ્ટા હતો ને દાખવાતું ઝવેરાતે એ ઝવેરીના જોવું હતું. વાંક એમનો ન હતો, પ્રણાલિકાવાદની દુર્બલ્લસ્યાનો હતો. એક ભેમવન્તા ગુલાન ઉઠરતા ઉમંગી શિક્ષક આવ્યા ને કથિતપાક આપવાને ખેડા. શિક્ષણ ભાષણનો એમનો વિષય હતો નગારાનો ન. એ શિક્ષકખન્ધુએ તો લાગલાને નગારાના નના ચાર ભાગલા પાડ્યા; આગળનું મીઠું, પછીની સીધી લીટી, તે પછીની કાના જેવી ઉમી લીટી ને છોડાનો અર્ધચન્દ્ર. ચાર સળીઓના એવા ચાર આકાર કીધા હતા; એકે એકે એ આકાર દાખવી, પછી સહુને સંયોજી, નગારાનો ન સીખવતા હતા. અડધોક કલાકેક એ શિક્ષણ ઉપક્રમ આજ્યો. એ શિક્ષણ પ્રયોગમાંથી બાળકો કેટલુંક શીખ્યા એ તો બાળકો જાણે. શિક્ષકખન્ધુનો શિક્ષણક્રમ પદ્ધતિસરનો હતો. પછી રહાંજે પરિપદ વિખેરાણી, ને ફરતા ચાર ચાર પાંચ પાંચ ગાઉથી આવેલો શિક્ષકસમાજ નિજનિજને યાનકે પધાર્યો, અને તે પછી અમારી રહાંજની ચર્ચાવાર્તા ચાલી. ‘દરબાર સાહેબ ! નગારાનો ન આમ ચાર કડડે શિખવાય છે આજ ?’ મહોં મલકાવી દરબાર સાહેબે કહ્યું : ‘શાળાઓમાં તો નહિ હોય એમ. આ તો પ્રયોગશાળા હતો ને, એટલે પ્રણાલિકા શસ્ત્રને ચીકે સહુ આવે.’ પ્રત્યુત્તર થયો કે ‘આ ચીકો તો લાંબો પડે. એક એક મૂળાક્ષરના આમ ભાગલા પાડી શિખવાય તો કેટલેક અઠવાડિયે બધા મૂળાક્ષરો શિખવાઈ રહે ?’ પાસે એક ભજનિક ખેડા હતો, લાલલાસ બાવા એમનું નામ, રસથી વાર્તાલાપ સાંભળતા હતા. ગુરૂંજો વાળુ પછી એકતારાનાં ભજનો એમણે સંભળાવ્યાં, અને એક નવું જોડેલું જોડકણું પણ ગાયું. આખું હવે રમરણું નથી, પણ પહેલું ને છેલ્લું ચરણ આજ દોઢ દાયકે ચે વિસરાયાં નથી.

નગારાનો ન ચાય,

છાકરા ! નગારાનો ન યે.

x

x

x

કેળવણી કરમાય,

છાકરા ! નગારાનો ન યે.

સજ્જનો ! શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ ! નવતર કેળવણીના ઝંડાધારીઓ ! ડાહ્ય ન શિક્ષણસૈધી, કીન્ડર ગાર્ટન, મોન્ટેસરી પદ્ધતિ-એ સહુ પ્રણાલિકાઓ છે, ચીલાઓ છે, શિક્ષણની શૈલીઓ છે. હિસાબની રીત આવડ્યે બધા હિસાબ ખસ પડતા નથી. શૈલીકીડપાસકો ! જૂના કે નવા પ્રણાલિકાવાદિઓ ! પદ્ધતિપૂજકો ! શૈલીને સજીવ રાખજો, પ્રણાલિકામાં પ્રાણ પૂરજો. પદ્ધતિઓને શખવત નિર્જીવ કરશો મા, કેળવણીને કરમાવશો મા. ચેતનવન્તાં શિક્ષણે ચેતનિયાઓ જન્મશે.

નવશિક્ષણ પદ્ધતિઓના બે ભય મૂકે તો રહે છે; ખોટા પડે તો સાફ. એક ખર્ચાળપણું ને બીજું સુખાળવાવેડા. વિદ્યાદાન ખર્ચાળ થઈ જાય એ ગરીબ દિનને પાસે એમ નથી; શિક્ષણક્રમ રહેશે કરવા જતાં રખેને પ્રખપ્રકૃતિ સુખાળત્રી થઈ જાય. સુખી સહુ થાય, સુખાળતા કેઈ મા યશો. કહેવત છે કે There is no royal road to learning. શૂદ્ધિહીન પાંચમા સિદ્ધાન્તને Ass's Bridge કહેતા. ખર્ચાળ પ્રજાશિક્ષાઓથી જ ભણતું હોત તો જગતમાં લક્ષ્મીપુત્રો જ વિદ્યાનો હોત. તેજ ને હવા-જેવું વિનામૂલ્યનું નહિ, હોય અનપાણી સમું શિક્ષણ સરતું રાખજો. સાંદીપતિ ઋષિના અવન્તી ગુરુકુળમાં આકરીયાણુ ફી હોત તો શ્રીકૃષ્ણ ભણ્યા હોત ને સુદ્યમાય અભણુ રહ્યા હોત. નવશિક્ષણ પદ્ધતિઓથી ખર્ચાળવેડા ને સુખાળવાવેડા વધી ન પડે એટલી એકની સાંપ જળમ્હસ્ત રાખજો. બોખાને ગળાયૂંથી હોય કે રાખ હોય; જીવનજોધને તો પાણુકા જે પયવા જોઈએ. સુદામા ને શ્રીકૃષ્ણ ઈંધણું વીણવા જતા; સ્પાર્ટાના મંદિરમાં એરબન્ધ ભારતા. શ્રીકૃષ્ણે કુરુક્ષેત્ર જીતાયું હતું; સ્પાર્ટન પ્રજા જેવી વીર પ્રજા યૂરોપે કોક દીડી હશે.

મ્હારી જૂઝ હશે. પણ હું તો માતું છું કે ખીસા ચાપડા દીસા, એટલું જ્ઞાન દીલું; જટલી Discipline દીસી, એટલો કેળવણી દીસી.

બાળ સ્વરત સિંહજીવન્યાની દન્તુડીઓ ગણતો; બાળ લવકુશો રામસેનાને મૂર્છા ખવરાવી હતી; બાળ રામસહમણને વિશ્વામિત્ર ઋષિ આશ્રમરક્ષણાર્થે તેડી ગયા હતા. એ આપણું પ્રાચીન શિક્ષણનાં ભારતીય સન્તાનો. નવશિક્ષણનાં સન્તાનોએ સર્વ ને પગક્રમ દજી સાંખીત કરવાનાં છે. The new systems are, yet, on their trial. એ છેદસા વાક્યનો અવલો અર્થ ન થવો ઘટે કે નવશિક્ષણ શેઠીઓને પ્રયોગનો જે અધિકાર નથી. વહેતાં પાણી નિર્મળાં. પ્રયોગમાંથી જ પ્રગતિ પ્રગટે છે.

અધિકારધર્મને અગ્રે મ્હારે બાળશાળાઓનાં નિરીક્ષણે જલું થતું. મ્હારા નિરીક્ષણની સફળતા કે નિષ્ફળતાની કસોટીનો કસોટી સિદ્ધાન્ત મ્હેં મ્હારા મન શુ ત્હારે ધડી રાખ્યો હતો. નિરીક્ષણના બેએક ક્ષણને અન્ને શાળા છોડું ત્હારે બાળસંઘ બે હસતો હોય તો હું મ્હારું નિરીક્ષણ સફળ માનતો, નહિ તો નિષ્ફળ માનતો. બાળમાં માળી ફરી જાય; માળીને પગે કુતરાં પ્રકુલ્લે ને પરિમલના કુતરા કુટે, તોજ માળીનું કુલકારીઓમાં ફરવું સફળ, નહિ તો નિષ્ફળ છે. સફળતા! રાજની પરીક્ષક પ્રજા છે, ને પરીક્ષકોના જે પરીક્ષકો બાળકો છે.

શિક્ષણુરૂ ને શિષ્યના પરસ્પર સંબંધનો પાયો અનભે છે : અણુસંક્રાય એકેકેમનાં મન બીજયલાં ન હોય, દિલનાં દાર સતાનાં ઉવાડાં. સાંભળ્યું છે-ને રાજ્યો ફરતી કંઈ એવી દીવાલો નથી કે સુગન્ધ કે દુર્ગન્ધ રાજ્યસીમાઓમાં જ સમાઈ રહે, કે વાયરા વાત પરમજ્ઞકમાં લઈ ન જાય.—સાંભળ્યું છે કે પોરબંદરમાં રાજપ્રજાનો એ અનભેભાવ છે; માર્ગે દોડતી જતી રાજમોટરને થંભાવીને પણ પ્રજાજન રાણા સાહેબને અરજી આપે. એનું નામ અનભેભાવ. સાચા સન્તાને કે રાજવીને બારણે સાંકળ ન હોય. જ્ઞાંત સન્તા ઉભે ત્હાં મંદિર, જ્ઞાંત રાજ ઉભે ત્હાં કચેરી, પરિવારને પિતાના સંકાય શા? જમને નિહાળને પરિવાર આનન્દે એ સાચો પિતા, એ સાચો રાજા. એ સાચો સન્તા, એ સાચો શિક્ષણુરૂ.

વનવન અગર ન સાંપડે હો બહુચરી! જળજળ કમળ ન હોય. પણ એવા શિક્ષાગુરુ નિરલા-સુદામાપુરીના મહાજન! પચ્ચીશેક વર્ષ પૂર્વે તદ્મારે આંગણે એવો એક શિક્ષાગુરુ હતો. પૂછજો, વયોવૃદ્ધ ગોવિન્દજીભાઈ મહારી સાક્ષી પૂરશે. ધર્મનો ભરમધારી, આયુષ્યનો ઉગ્મખો, અન્તરનો ચન્દનસુવાસી, એ પોરબંદરની બાળપ્રજાને ત્હારે ઉછેરતો હતો. તદ્મારે ડેખ્યુટી એન્જીકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર હતો. અર્દાથી વાનપ્રસ્થ થઈ રાજકોટમાં એણે ગીતાજીનું ને ગીતાજીના શાંકરભાષ્યનું ભાષાન્તર કીધું, અને ચતુર્થાશ્રમની આયુધ્વધડિયાળ વાગ્યે પછી એણે સન્યાસ લીધો. પોરબંદર! પચ્ચીશી પૂર્વે ત્હારે આંગણે એક શિક્ષાગુરુ આવી ગયો-સાધુપુરુષ. વિશ્વનાથ સદારામ પાઠક.

મહાજનો! બાળકેળવણીનો પરમ સિદ્ધાન્ત મ્હને તો જૂનાગઢ સંસ્થાનની ધોડાહારે શિખવાડ્યો હતો, ને મિત્રમંડળમાં અનેક વેળા એ ઉચ્ચારેલો છે. આપણા ના. મહારાજ સાહેબ એ પ્રસંગ જાણે છે. વર્ષે વર્ષે રાજકુમાર કોલેજ ક્રિકેટ ખેલવાને જૂનાગઢ જતી. થનગનતા તેજસ્વી અશ્વરાજ સમા ડૉ. મૂળચન્દ જૂનાગઢની ધોડાહારના ઉત્સાહઉછળતા અધિકારી હતા. કે પ્રિન્સિપાલને પોતાની પાઠશાળા બતાવતાં થાય એટલો ઉમંગ મહેમાનો-ને અશ્વશાળા દાખવતાં ડૉ. મૂળચન્દને થતો. અશ્વશાળા જોવાને અમને ન્હોતપાં હતા. ચાર-ચાર સાંકિજે શેરેશે ને ચારે પગે નાચન્તો વાલી ધોડો ત્હાં દીડો. સિંહલંકી સોરઠિવાણી સરિખડી તેજસ્વી ત્વચાવાળી સિંહલંકી સોરઠી ધોડીઓ ત્હાં જોઈ. શાળાછૂટ્યા બાળસંઘ સમુદ્ધ ધડબાડતું 'પચ્ચાસપોણેસોક વછેરાવછેરીઓનું' છોડી મૂકેલું ધણ ત્હાં નિરખ્યું. આપણી અશ્વજ્ઞમી નિહાળીને આંખ ઠરી. બાળશિક્ષણનો પરમ સિદ્ધાન્ત હું ત્હાં શીખ્યો. વછેરા-ઓનાં ધણુના વિશાળ, ખુશ્કા, રમવાના પટસમા વાડા હતા, ને વાડા ફરતી છાતીપૂર દીવાલો હતી; પણ એકકેયને ગળે દોરડું ન હતું. પુરના મહાજનો! શાળાઓના શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ! સર્વ કેળવણીનો પરમ સિદ્ધાન્ત એ છે: દીવાલ ખરી, પણ દોરડું નહિ.

નગરનગરની નગરરચના એવી જ હોય છે ને? કોરેલા રાજમાર્ગ ખરા; પણ રાજમાર્ગનાં રાહવટિયા સૌને સ્વતન્ત્રતા.

આદર્શ શિક્ષાગુરુ હોવાનો મ્હારો દાવો છે નહિ. હતો નહિ. હું હતો ત્હેના કરતાં શિક્ષાગુરુનો મ્હારો આદર્શ મ્હોટો હતો, રાજકોટમાંના ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ પરમ શિક્ષાગુરુઓ તો થઈ ગયા હુર્ગારામ મહેતાજી, નવજરામભાઈ, ગીમી સાહેબ, ને એસ્ટર મેકનોટન, પણ મ્હારા શિષ્યોને કેળવવાનો એ સિદ્ધાન્તાનુસાર મ્હારો શિક્ષણપ્રયત્ન હતો કે દીવાલ ખરી, પણ દોરડું નહિ.

અશ્વશાળાનો, બાળશાળાનો, પ્રજાપાઠશાળાનો પરમ સિદ્ધાન્ત એજ હોય કે દીવાલ ખરી, પણ દોરડું નહિ. નગર ફરતો ગઢ ખરો, કલ્યાણકારી કોરેલા રાજમાર્ગ ખરા, પણ રાજમાર્ગનાં રાહવટીને પૂરી સ્વતન્ત્રતા.

અને સુદામાપુરીના બાલસંઘ! યાદ રાખજો, માનવી સ્વયં નિજના ભાવીનો ઘડનારો છે. ત્હમે તદ્મારા ભાવીને કેવુંકે ઘડશે? બહી ગહી મ્હોટા થશે, બાળક મટી પુરુષ થશે; પછી શું ફરશે? જીવનનો જંગ કેવીકે રીતે જીતશે? બાલસંઘ! તદ્મારા આયુષ્યનો ધ્યેય શો ઘડવાના છો.

બાળકડાંઓ! ત્હમે પર્વતતળેટીમાં નથી, પાણીપગથારને કડિ છે; ત્હમે નદીતીરે નથી, બર્ષાબર્ષા સાગરના તીરવાસી છો. એ ખર્ છે કે રહામો ધાર અહીંથી દુરબીને ય દેખાતો નથી; એ ખર્ છે કે આરેથી તમસઃ પારમ્ અગોચર છે. પણ ભગવાને બાપ્યો છે, જીવનલક્ષ્ય તો એ જ રાખ્યો: તમસઃ પારમ્. શ્રદ્ધાથી સૂકાન હાથ ધર્યો, સાગર ખેડ્યો, રહામે પાર પાય મંડાશે. કોલમ્બસે પૃથ્વીપરક્રમ્મા કાળે લંગર ઉપાડ્યું ત્હારે રહામો કડિ સાવ અદૃશ્ય હતો. અખૂટ શ્રદ્ધા હતી. ને એણે મહાસાગરે ઝુકાવ્યું. દુનિયાને નવો ખણ્ડ શોધી આપ્યો. બાલસંધ! ત્હમે સાગરવાસી છો, સાગર ખેડ્યો; જીવનના જહાજના કમાન થ્યો. અગાધ સાગરનો, અતલ અન્ધકારનો પાર પામશો, ઝૂકાવ્યો, તારણહારા થી હરિ છે. નાવના કમાન થ્યો, સુદામાધુરીના માનવવંશને શ્રી હરિનું અનભેનું વરદાન છે. પોર્ટુગલમાં એક શાળા હજી નથી, સ્થાપવાની છે: તે Marine School, સૂકાનીશાળા. એક ગીત કહેતો જાઉં છું. બાળજી સહુ વિચાર્યો, વાચોજ્યો, આયુષ્ય-ભર ગોખ્યો, રસના ધૂંટણ ઝીંદગીમાં ઉતાર્યો. તમ સાગરવાસીઓને બીજો શો આદેશ હોય? જીવનના જહાજના કમાન થ્યો. બાલસંધ! આવો, એક કવિતા શિખવું. આયુષ્યનો સાગર ખેડતાં ખેડતાં, લંગરને ઉપાડતાં ને સૂકાનને વાળતાં, સદા લલકાર્યો ને આનન્દ્યો. પાયમાં જોમ ભરશે, પ્રાણમાં પ્રેરણા પૂરશે: આજથી જ નિર્ધાર કરી લેજો, શ્રી હરિ તમ નિર્ધાર પાર પાડશે.

નાવનો કપ્તાન યઈસ હું નાવનો કપ્તાન:

કહું છું તે કરીશ નિદાન,

યઈસ હું નાવનો કપ્તાન

યઈસ હું નાવનો કપ્તાન:

આમલ દત્તા ખંત ખડાં ત્હાં ધાર્યો પટે નિશાન;

જોજો! કહું છું, યઈસ ખરે! હું કોઈક દિન કપ્તાન:

યઈસ હું નાવનો કપ્તાન.

યઈસ હું નાવનો કપ્તાન:

આ નીકની નદીઓમાં મ્હારા રાઠ જો! ઉડે સમાન;

એવા ઉજળતા સાગરનાં જીતીયા હું તોફાન:

યઈસ હું નાવનો કપ્તાન.

આનદી ઉત્સાહી યઈસ હું, નાવિકનો પ્રિય પ્રાણ;

ભરતી હો કે ઓટ ભલે હો, સિધ્ધું મ્હારું સૂકાન:

યઈસ હું નાવનો કપ્તાન.

યઈસ હું નાવનો કપ્તાન:

ભલો યઈસ, જહાદુર યઈસ હું, પ્રભુમારજનો જાણ;

દુનિયાના દરિયાઓ ઉપર ધૂમરો મ્હારું વ્હાણ:

યઈસ હું નાવનો કપ્તાન.

બાલસંધ! ગુરુકૃતે વાસ પૂરો થાય, જાણ્યા મું જાણી લ્યો, બાળક મટી મનુષ્ય થાય, દુનિયાના સાગર ખેડો, ત્હારે તમસઃ પારમ્ પામ્યો!*

* પોર્ટુગલમાં તા. ૩-૧૧-૧૯૩૩ ને દિવસે બાલમન્દિરના પ્રથમ વાર્ષિકોત્સવ વખતે અપાયેલું બ્યાખ્યાન.

કેશવભાઈ બર્જીસ મુન

નરહિંદરાજ ભાખાનાથ દિવેડિયા

શ્રી. આર. જી. માલોડી
 ડાહ્યાપુર
 જામ રૂઢી માલોડી

છેલું ગીત

રા. વસન્ત ગૌ. ઉપાધ્યાય, એમ. એ.

સૌ

તેને સંગીતધેસો કહેતા : ત્યાં સંગીત ત્યાં અપૂર્વ : કોઈ નામધારી ગવૈયાની મહેશીલ તેના વગર જામે જ નહિ. ભલભલા ગવૈયાના કંઠની તાસીર તે પીછાનતો, તેની પાસે ગાણું એ સંગીતદેવતાને રીઝવવા જેવું લેખાતું.

તે અનાથ હતો : અપૂર્વને જગતમાં કોઈ ન હતું. નગરજનો કહેતા : અપૂર્વ સંગીતને વર્ષો છે : સંગીત તેના જીવનમાં વણાઈ ગયું હતું. બેપરવા અપૂર્વ સંગીતની ધૂનમાં જ રાતદિવસ વહાવતો. એટલે અટૂલો તે કેટલીય વાર ગામના સ્મશાનને ડાગી રાતે જાગવતો. રોહિણી નદીની ઊંચી ભેખડ તેનું પ્રિયસ્થાન : ત્યાં બેસી કેટલીય સંધ્યા તેણે રાગરાગિણીના ચિન્તનમાં વીતાવી હતી.

નગરના ચોકમાં આજે વિરાટ જલસો છે. સંગીતક્ષેત્રને સર કરવા નીકળેલી નામચીન કુર્ણાટકી મનોરમા નગરઅસાધ્ય સંગીતકલાનો પરિચય કરાવવાની છે. કુર્ણાટકી સંગીતની મૌજ ઝીલવા સારું નગર આજ ઉજાડ્યું છે. મિત્રો સાથે અપૂર્વ પણ ત્યાં ઉતરી પડ્યો છે. રંગમંડપ માનવસમુદાયથી ઉભરાય છે. સૌ કોઈએ રંગમંડપ ઉપર આંખો ઠેરવી : મનોરમાને નિરખવા નગરજનો આતુર હતા. બધાના હોડ ઉપર મનોરમાનું નામ : કેટલાક પ્રેક્ષકો તેની આગલી પાછલી સંભારી તેની પીછાન આપવાને સરસાઈ કરતા.

સાજંદાઓએ સાજ મેળવ્યા : ધોંધાટ શરૂ થો. મંચ ઉપર સંગીત સામ્રાજીની અદ્યતી મનોરમાએ બેઠક લીધી. આજુમાં મુખ પર સખ્ત રેખાવાળો તેનો પાત્રકપિતા ગોઠવાયો. મનોરમાએ એક દષ્ટિક્ષેપમાં સારા ય મંડળને માખી લીધો.

વાતાવરણમાં 'યમન' ના સૂરો ઉડ્યા : સૌ કોઈએ શ્વાસ થંભાવી તેના તરફ કાન દીધા. મનોરમાએ ઉત્તત મુખે 'યમન ખ્યાલ' છેડ્યો. વિલંબિત લયમાં ગમકર્મીડ યુક્ત ગવાયકી તે ચીંજને પ્રેક્ષકોએ સવા કલાક ઝીલી. ચીંજ ખતમ થઈ : યમનના સૂરો સૌના કાનમાં ગુંજતા હતા. વળી પાછો ધોંધાટ : મનોરમાના કંઠમાં 'દરબારી' ના સ્વરો ધૂંટાતા હતા. 'દરબારી' જેવા ભવ્યરાગને તેણે અચ્છો ન્યાય આપ્યો. મનોરમાના જનાની અવાજે એ પ્રૌઢ રાગને ગાઈ આજસુધીના ગવૈયાઓની કલાને ઝાંખી પાડી. અપૂર્વ અવનત મસ્તકે મનોરમાના સ્વરોનું પાન કરી રહ્યો હતો. આવા સુંદર સ્વરો જીંદગીમાં તેણે પ્રથમ સાંભળ્યા હોય એમ તેને થયું : એ સૂરામાં તેને કેં નાવિન્ય લાગ્યું. 'દરબારી' ની ભવ્યતામાં રંગત આણુવા મનોરમાએ એક તે જ રાગનો 'તિલ્લાનો' ગાઈ વાતાવરણમાં વિનોદ પ્રેર્યો.

મનોરમાના પાત્રક પિતાએ નગરજનોને સંબોધ્યા.

“નગરવાસીઓએ આજે મનોરમાની કલાની સુપેરે કદર કરી તે તેમની ઉચ્ચ સંગીત શક્તિ સૂચવે છે.

સારાં જ દેશમાં નગરે નગરે સંગીતવાંછુઓ પાસે મનોરમાની કલા સાદર કરવી એ અમારું ધ્યેય છે. પ્રભુ કરશે તો સંગીતપ્રદેશમાં દિગ્વિજય મેળવી મનોરમા તમારા નગરમાં ફરી પગલાં કરશે. હમણાં તો આટલું જ કે નગરમાંથી કોઈ જાણકાર કોઈપણ રાગરાગિણી ગાવાની ‘ફરમાયશ’ કરે.....”

૧૧) મુક્તિ શાન્તિ.

૧૧) આશા છે કે નગર સંગીતવિદોણું નહિ હોય, ફરી એ જ કડંડા ધ્વનિ પ્રેક્ષકોના કાને અડી શકે.

૧૨) ભવાનકે શાન્તિ .....કેક વિમાસણ.....સહજ લજ્જા. કેટલાંય પ્રવૃદ્ધ મુખમાં વિદાઈ જાય છે. આ ભૌતિક પ્રહારે સૌના મુખપર કાળિમા છવાઈ. સૌ નિરુત્તર યઈ આનુષાંગિક નગર માખી પાછો ખેંચી લેવા લાગ્યા.

૧૩) આ મુખમાંથી ‘અપૂર્વ’ નામ ઓચરાયું. મુખડે મુખડે તે નામ રમી રહ્યું. મિત્રોએ અપૂર્વને સંગીતમૂર્ખામાંથી ઢંદોળ્યો.

૧૪) અપૂર્વ, નગરની લાજ તારા હાથમાં છે.

૧૫) નગરજનોએ તેના તરફ આશાભરી મીઠ માંડી.

૧૬) મોસલ ગરદન પર વાળની લટા બેઠકારપણે વિખરાયલી છે, એવો શામળા વણ્ણનો ભેદક સુવાન. “દુર્ગા” બળડ્યો. બરાબર નહિ સંભળાણું હોય એવી આશંકાથી “દુર્ગા સુનાઓ” બોલી બેસી ગયો. અપૂર્વે ‘દુર્ગા’ જેવી ગંભીર રાગિણી સૂચવી મનોરમાના પિતાના પ્રહારનો જવાબ વાળ્યો. ‘રંગમંડપ ‘દુર્ગા’, ‘દુર્ગા’ ના શોરથી રાખ્દાયમાન થયો.

૧૭) “દુર્ગા” નો સ્વરમેળ મનોરમાના કંઠમાં રમી રહ્યો : કુતલયમાં ‘દુર્ગા’ નો ઘોડીવારમાં અન્ત આવ્યો. મનોરમા શાયીય તેને ન્યાય ન આપી શકી. સાહુદાઓનું પ્રોત્સાહન નિષ્ફળ ગયું. પ્રેક્ષકો બુઝાસાં ખાવા લાગ્યા.

૧૮) “કર્ણાટકમાં ‘દુર્ગા’ આ તોરથી ગવાય છે? આવી ભવ્ય રાગિણીનો આવો નીરસ અન્ત? આ તમારો દિગ્વિજય!” નગરવાસીઓ સંભળાવવા લાગ્યા.

૧૯) “ફરમાયશ કરનાર તેને ન્યાય આપે,” ફરી એ જ કડંડા ધ્વનિ ઊડ્યો.

૨૦) અપૂર્વે પોતાનું બીન મંગાવ્યું : કોઈ અજ્ઞ મોરથી તેણે ‘દુર્ગા’ છોડી. દોઢ કલાક સુધી મનોરમાએ અને પ્રેક્ષકોએ મટકું માર્યા વિના ને સાંભળી. મનોરમાની આંખો બરાબ : તેનો પિતોના મુખપર કાળિમા છવાઈ.

૨૧) આ બિલાંવંઠે ઘાટની કુંગા : મનોરમાએ ગાઈ તે ખમાય ઘાટની. નગરજનો હહેરી કે ‘કેઈ વેધે અસરકોરકે?’ અપૂર્વે ભલું ફરકાવ્યા વગર ઠડે કલેને બધાને શાસ્ત્રીય સંગીતની બારીકાઈનો ખ્યાલ આપ્યો.

અપૂર્વની 'દુર્ગા' એ નગરવાસીઓને ગાંડા કર્યા : મનોરમાની કલા પડી ગઈ.

× × × × × ×
દિવસો વધ્યા, મહિનાઓ વીત્યા...અપૂર્વ મનોરમાને અને તેના પિતાને ચેતાના ઘેર લાવ્યો છે. અઢાર વર્ષની વયે મનોરમાએ અપૂર્વ જેવા સંગીતકારને પારખ્યો : તેની કલા પાછળ તે મુગ્ધ બની.

‘અપૂર્વ, તારી ‘દુર્ગા’ તો કેમે કરીને મારા ગળામાં આવતી જ નથી. તારા સૂરોની હરકે તો અજબ છે.’

‘મનોરમા, તેની પાછળ કેટલાય વર્ષનું તપ છે, તે કળા સાધ્ય કરવામાં મારા કથક શુરુએ મારા વાંસા પર માછલાં ધોયાં છે.’

અપૂર્વ મનોરમાનો સંગીતશુરુ બન્યો હતો : હૃદયશુરુ બનવાની તૈયારીમાં હતો. બન્ને અહોનિશ સંગીતચર્યામાં મગ્ન રહેતાં, તેમને કોઈની પડી ન હતી. મનોરમાના પિતાના દિગ્વિજયના કોડ પૂરા ન થયા. સંગીતક્ષેત્રને સર કરવાની તેની મોંઘી ખ્વાહીશ અપૂર્વે ધૂળમાં મેળવી. તેને ખૂબ સાલતું હતું. કંખીલા હૃદયે કીનો શોધ્યો.

‘અપૂર્વ, મનોરમાને નરો અવતાર મળ્યો : તેની ત્રુટીઓ તેં સાંધી પહો...તારી કળા મારી મનોરમાને કદિ...ઝુંટવી લે.’

‘હું તે કોણુ માત્ર !’

‘પહો બસા...એ તો કહે તારો પ્રિય રાગ કયો ? કયો રાગ ગાવાથી તારું હૃદય ફરી ન થયકે ?’ મનોરમાના પિતાએ ભોળા અપૂર્વ પાસેથી મારણમંત્ર કઢાવવા પ્રશ્ન મૂક્યો.

‘કેવો બયંકર પ્રશ્ન ! કેવી વિચિત્ર જિજ્ઞાસા !’ મનોરમાથી ન રહેવાયું.

‘એ પ્રશ્ન પાછળ રહેલો આશય હું જોઈ શકું છું ; મનોરમાના પિતાને મારે સત્ય ઉત્તર આપવો જોઈએ...શુરુઆત છે કે ‘ભેરવ’ નો આલાપ મારા હૃદયને આધાત...નહિ નાડીના બંધ તોડશે ; શરીર સંગીતધામમાં જશે.’

‘પહો તમને દીર્ઘાધુષ્ય આપે.’ મનોરમા કંખી ઉઠી.

× × × × × ×
બસ, હવે હદ થઈ. અપૂર્વ-મનોરમા અહોરાત્ર સંગીત મગ્ન રહે તે તેના પાલક પિતાને કેમ પાલવે ? કયા ઉપાયે આ સંબંધ અટકે ?

‘મનોરમે, કાલે તારી જન્મગાંઠ છે. અપૂર્વને હું તારો હાથ સોંપવા માગું છું.’

‘હૃદય ઐક્ય હોય ત્યાં એવા દુન્યવી ઉપચારની શી જરૂર છે ?’

‘તારા હિતને માટે : દુનિયામાં રહી દુન્યવી થવું છે.’

‘મનોરમે, હું બધું જોઈ રહ્યો છું. હું તને મારા હાથમાંથી શુભાવવા નથી માગતો.

તારા પાલકપિતાની એક અંતિમ ઇચ્છા પૂરી કરી મુખે તું તારા સંગીતશુરુ સાથે માથુંજો.’

‘શું?’

‘વારી જન્મગાંઠ નિમિત્તે અપૂર્વને પેટભરીને ‘ભૈરવ’ ગાવાની ફરમાયશ
‘પિતાશુ!’

‘ન અને તો આ દુનિયામાંથી હું કાયમની વદાય લઉંશ. મારી વાસના પ
છુટકો.’

મનોરમા કારમી ચીસ પાડી બેસી ગઇ.

x x x x x

‘અપૂર્વ, આજે મારો જન્મદિવસ છે.’

‘શતાયુ ભવ, મનોરમે, આપણે તારી કેટલીય જન્મગાંઠ ઉગાડીશું. મુવ
અભિલાષ અપૂટ હોય છે. હજુ તો દુનિયાને ચરણે આપણી કળા ધરવાની મ
છે. તારા પિતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી જ જોઇએ.’

‘મારા પિતાની ઇચ્છા.....’ મનોરમાએ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

‘મનોરમે, આ શું? આટલી નિરાશા! આજ તો આનન્દનો દિવસ છે.’

‘કેવળ આનન્દ નહિ, સ્વર્ગનો આનંદ માણવાનો છે.’

‘બરાબર છે.’

‘વા...રુ, અપૂર્વ, ‘ભૈરવ’ સંભળાવ!’

નિરુત્તર થઈ તે સામું જોઈ રહ્યો. મનોરમાને શું કહેવું તેની સ્મૃતિ ન

‘ભૈરવની’ ફરમાયશ! મનોરમે, વિચાર કર’

‘લાચાર, અપૂર્વ, સમજું છું...પણ...’

‘તું જાણે છે...’

‘જાણું છું’ છતાંય કહું છું કે ‘ભૈરવ’ આજાપ, હૃદય ફાટી જાય ત્યાં સુ

‘મનોરમે, જીવનમાં આ છેલ્લું સંગીત આજાપી લઉં : હવે તો સંગીતધામ

પ્રભાતના સૂર્યે હજુ ટોર ફાટી છે : ‘ભૈરવ’ તો બરાબર સમય છે. પ્રભ
જીવન સંધ્યાને જોઈ રહ્યો છે. ગળું મોઝળું કરી તેણે છાતીફાટ ભૈરવ આજાપ
ફરી ઉગાડ્યાં. આજે અપૂર્વ શું માંડવું છે? બે કલાક સતત આજાપ પ
નગરજનોએ ‘વાહ, વાહ’ ની ફીફીયારી મારી : અપૂર્વ ધબ દબને પડી ગ
જવડો સંગીતધામમાં સીધાખેલો.

મનોરમાને હવે ગમ પડી.

‘થઈ ચૂક્યું, સર્વ નાશ, અપૂર્વ ભૈરવનો યયો; હવે મારાથી કેમ રહે

વીખરાયલા વાજવાળી એક યુવાન અજાણા ઝરુખામાંથી ફૂટી પડી.

ટાંગા વચ્ચે તે જીવનમૃત્યુ વચ્ચે ઝોલાં આતી હતી.

દુનિયાની આર્થિક પરિપદ્ધતિ

લેખક:—પ્રો. સી. એન. વકીલ

ધ

આજના સમયથી આવી આર્થિક બીચી પીડાતું અને સંપૂર્ણ આર્થિક અંધારુંથી આવી પડેલું જગત, ઇ. સ. ૧૯૩૩ ના જુન અને જુલાઈ માસમાં, લંડનમાં બન્યેલી દુનિયાની આર્થિક પરિપદ્ધતિ આશાપૂર્ણ નયને નિહાળી રહ્યું હતું. એક દષ્ટિએ આ મીસન અપ્રતિમ હતું, કારણ કે સારી આલમના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વેળા ૧૭ જુદા જુદા દેશોના પ્રતિનિધિઓ યુદ્ધિનાં

આર્થિક સંકટો દૂર કરવા એકઠા થયા હતા. એક બાબત પ્રગટસે (League of Nations) અને બીજી બાબત બ્રિટિશ સરકારે પરિપદ્ધતિ સદસ્ય નીચે એ હેતુથી ભારે તૈયારીઓ કરી હતી. થોડા વખત માટે પ્રબલસંઘના સેક્રેટરીપરના આર્થિક અને નાણાં પ્રકરણી વિભાગે પોતાની એક લંડન ખાતે ખસેડી હતી. આ ઉપરાંત દેશદેશના પ્રતિનિધિઓ સાથે તેઓના રાષ્ટ્રોના મુખ્યનો રાચરચીશો પણ હતા. આ અવસરે બિન બિન દષ્ટિદ્રોણવાળા પત્રકારો પણ બેગા થયા હતા, અને તેઓ તાર મારફત પરિપદ્ધતિ સમાચાર જોતરફ દેસાવી શકે તે માટે ખાસ જોડવણ કરવામાં આવી હતી. ટૂંકમાં સાઉથ કેન્સિગ્ટનમાં આવી રહેલી પ્રવૃત્તિઓ પર, વિચારતી દુનિયાની દષ્ટિ કેન્દ્રિત કરવામાં બાકી રાખી નહોતી.

પરંતુ જગતને કમનસીબે પરિપદ્ધતિ મીસન પહેલાંની અને તે પછીની વસ્તુરિયતિ વચ્ચે ટ્રાઈપલ જાતનો શુભ ફેરફાર થયો હોય એમ જણાતું નથી. દુનિયાના અધગણ્ય દેશોની, મુખ્ય મુદ્દાઓ પર સંમત થવાની અશક્તિને લીધે જ પરિપદ્ધતિ ટ્રાઈપલ ઉપયોગી કાર્ય કરી ન શકી. આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ માટે મહેનત કરતા પ્રબલસંઘના દષ્ટિબિંદુથી જોતાં તેમજ આવી પરિપદ્ધતિની મદદથી દુનિયાના મદાન પ્રશ્નોનો ઉકેલ આણવાના આદર્શના દષ્ટિદ્રોણથી નિહાળતાં આપણે કહેવું પડશે કે ઉભયને આવી સખત ઘોષે પહોંચ્યો છે. અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસીની દષ્ટિએ જોઈએ તો આમાં નવું નોંધવા જેવું કંઈ જણાતું નથી કારણ કે કંઈ નવીન થવા પામ્યું નથી. દેશદેશના પ્રતિનિધિઓએ, એક પછી એક, જડાતની દિવાલો તોડી પાડવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાંની વ્યવસ્થિત રચાવવા માટે અને સાધારણ બાવોની સખાટી ઉંચી લાવવાની તરફેણમાં એકસરખી, હાલી, વાગવાસ બેઠેગયો. પણ દરેકે પોતાના મગજની અંદર રાખી મકેલી, સુવ્યવસ્થિત આર્થિક સ્થિતિ ઉપજાવવાની વ્યવહારુ રીતો, ઇન્દિયાપૂર્વક, બીજાઓથી છૂપી રાખી હતી. જુદી જુદી સરકારના પ્રતિનિધિઓનાં આગમથી થી રાષ્ટ્રોનાં બાપણો પણ પ્રશ્નોની મૂલ મુશ્કેલીઓ ઝાઝા સમય જણાવી ન શક્યાં. એ મંડલો (Commissions) કે જેમાં પરિપદ્ધતિ બેઠેઆઈ મઈ હતી, તેનો જાહેર બેઠક પણ મુશ્કેલી રાખવામાં આવો, અને

પાછળથી મળ્યાં તે તો ફક્ત ઉત્તરક્રિયા કરવા માટે જ. આર્થિક અધાધુંધી કે જે સારા પે જગતને હેરાન કરી રહી છે તેનાં મુખ્ય તત્ત્વોમાં કોઈપણ જાતનો ફેરફાર થયો નથી.

પ્રજાસંઘે આટઆટલા પ્રયત્નો કર્યા છતાં દુનિયાના મુખ્ય દેશોમાં લડાઈના જુસ્સાનો પ્રવાહ અરખલિત વહે જાય છે એમ કહેવામાં પુરાવાની જરૂર રહેતી નથી. શસ્ત્રબંધી પરિપક્વની નિષ્ફળતા આ કમનસીબ ભાવનો એક પડછાયો જ છે. આ ભાવના કેવી રીતે ટકાની રાખવામાં આવી છે તે જોવું હોય તો યુરોપનાં મુખ્ય શહેરોમાં જામણ કરવાથી માત્રમ પડશે, અથવા એ ભાવનાનો ભવિષ્ય ઘડવામાં શો ફાળો છે એ જાણવું હોય તો હાલના રાજકીય બનાવોનું માત્ર નિરીક્ષણ કરવાની જ જરૂર છે. જ્યારે શાબ્દિક અર્થમાં યુદ્ધનો અર્થ - એકબીજાને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન - એમ થાય છે - અને એવો પ્રયત્ન ગમે તે ધડીએ થાય ત્યારે અન્ય દૃષ્ટિબિંદુએ સુધરેલી દુનિયામાં ક્યારનોએ વિગ્રહ શરૂ થઈ ગયો છે. જે આર્થિક અવ્યવસ્થા જગતને પીડી રહી છે તે, છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી આગળ પડતાં સંઘો વચ્ચે ચાલતી વિગ્રહની સ્થિતિને જ તે માટે જવાબદાર છે એમ કહી શકાય.

આ પ્રકારના યુદ્ધમાં વિગ્રહ કરતા દેશોને બે હથિયાર સાંપડ્યાં છે. એક જઠાતમાં વધારા કરવાનું, અને બીજું નાણાકિંમત કમી કરવાનું. કોઈ એક દેશમાં જઠાતના દરમાં કરેલા ફેરફાર અથવા અસુકે સંઘે નાણાં કિંમતમાં કરેલા ઘટાડાની થોડીઘણી આવ-સ્થકતા પુરવાર કરી આપવી અઘરી નથી; આર્થિક વ્યૂહરચનામાં, એકબીજા સાથે, આ શસ્ત્રોનો ધણો સારો અને અસરકારક ઉપયોગ કરી શકાય એમ ધણાખરા દેશો સારી રીતે સમજી ગયા છે એ સત્ય પણ સાચે સાચે તરી આવે છે. પ્રથમ પકિતની પ્રજાઓમાં પ્રવર્તતા જઠાતના ઉંચા દરનું અને નાણાકિંમતના ચાલુ ક્ષયનું પૃથક્કરણ દરેકના સંબંધમાં, યોગ્ય રચાનિક, આર્થિક કારણો આપણી આંખ આગળ જરૂર આવે ; આર્થિક ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા આવી પરિસ્થિતિનું સાતત્ય ઇચ્છવા જોગ છે—બીજું સત્ય પણ તેની જ જોડે બહાર આવશે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ક્યાં તો આ બાબત સાચે સંબંધ ધરાવનારા દેશોમાં ખરેખરી લડાઈ લડવાની તાકાત નથી તેથી કે ક્યાં તો યુદ્ધની તાત્કાલિક ભીષણતા એવી છે કે આટલા યોગ્ય અવકાશમાં પુનરાવૃત્ત કરવી તદ્દન અયોગ્ય છે તેથી વિગ્રહભાવના આર્થિક સુધ્ધરે બંધ થવા મળે છે. દરેક દેશ આમ જઠાતની મદદથી બીજાને તુકશાન પહોંચાડવા પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ તેનો આર્થિક સંદુરપોગ કરવાની પોતાની શક્તિના ભાવાભાવ પર વિચાર કરવાની તેને જગ્યા નથી. જઠાતના સાધનનો આવો દુરુપયોગ બીજા દેશોને પણ વિરુદ્ધ વર્તન કરવા પ્રેરે છે, અને જ્યારે આમ કરવું કઠણ યા અશક્ય થઈ પડે છે ત્યારે નાણાં—કિંમતમાં ઘટાડો કરી, અને આ વડે સામા પક્ષની જઠાતની દિવાલોની અંતર નાખી દે, ઉત્તર અપાય છે. જ્યારે મોટા પાયા પર, મોટી સંખ્યામાં, આ ક્રમ ચાલે ત્યારે તે સ્થિતિને આર્થિક આક્રમણની અવસ્થા તરીકે વર્ણવ્યા વિના છૂટકો થતો નથી.

જ્યાં સુધી આ વસ્તુસ્થિતિની કદંર નહિ થાય અને જ્યાં સુધી અગ્રગણ્ય દેશો આર્થિક આયુધોનો, ઉપર વર્ણવેલો, દુરુપયોગ કરવાય દૂર રહેવા તૈયાર ન હોય ત્યાં સુધી જગત

પુનરોદ્ધાર પામવાની પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનું નથી. વિવિધ રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ (જેઓ દુનિયાની આર્થિક પરિવર્ત માટે લંડનમાં મળ્યા હતા) તેઓ આ આર્થિક આયુધોનો અન્ય હેતુઓ માટે ઉપયોગ કરવાનું ત્યજી ન શક્યા; અને પરિવર્તની નિષ્ફળતાનું મુખ્ય કારણ આ જ હોઈ શકે. વેપારના અંધ તોડવા અને આંતર રાષ્ટ્રીય નાણાંની સંગીન વ્યવસ્થાનું પુનઃ સ્થાપન કરવા માટે જ, આસ કરીને, આ પરિવર્ત ભરવામાં આવી હતી તેથી પરિવર્તન કાર્ય જે મુખ્ય મંડળો વચ્ચે વહેંચી દેવામાં આવ્યું હતું, અને તેમાં દરેકને આ ભેમાંથી એક પ્રશ્ન સોંપવામાં આવ્યો હતો. પણ આગળ કહ્યા પ્રમાણે આ આર્થિક આયુધો, આર્થિક યુદ્ધમાં, પ્રથમ કોટીનાં સાધનો થઈ પડ્યાં છે; અને તેનો ઉપયોગ કરતા દેશો, સામાન્ય હિત માટે, સ્વાર્થ લાગ કરવા તત્પર નહોતા. પ્રથમ પ્રયત્નો વિવિધ અને વિરુદ્ધ હિતોનો, જે ભૂમિકા સંગીન હોત તો, ક્રમેક્રમે નિઃશ્વ લાગી શકાત, પણ સારના સંજોગો કંઈ જુદા જ હતા: પરિવર્તના ઉપકાલમાં જ અમેરિકાએ સોનાનું ધોરણ છોડ્યું હતું. ડોલરની કિંમત ઘટાડવા માટે સ્થાનિક યથાર્થતા ભરતે હોય પરંતુ તેનાં માફાં પરિણામો સારો દુનિયામાં પથરાયાં. આથી દુનિયાના અગ્રગણ્ય દેશોના જે મુખ્ય ભાગના પડી ગયેલા માલમ પડતા હતા: સોનાના ધોરણ પર ટકી રહેલા દેશોનું એક મંડલ; અને બીજું તે ધોરણથી છૂટા થયેલાઓનું. નાણાંવિષયક પ્રશ્ન પર સંવાદ (agreement) ના અભાવે ભાવોની કક્ષા ઉંચી લાવવાની સામાન્ય ઈચ્છા અમલમાં મૂકી ન શકાઈ; અને ન્યાં સુધી નાણાંનો કાયડો ઉદ્દેશ્ય નહિ હોય સુધી જરૂરતના પ્રશ્ને છેડવા કોઈ તૈયાર નહોતું. આ અનન્ત વર્તુલમાં એક સામ્રાટ અનેક જગ્યાએ કાપ મૂકવાની આવશ્યકતા હતી, પણ તેમ કરવા જેટલી હિંમત કોઈએ બતાવી નહિ.

વમની સ્વ. પતિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી પાર્વતી મુજગાતી સમાને
શ્રીયુત રાહ્યાભાષ આણંદજી આવડા
તરુણી અભિનય અગ્રેય ભે)

પરદેશી પ્રતિનિધિ મંડળો

રા. ગમનલાલ પ્રેસવાલા, બી. કૉમ.

અ

પહેલાં આંગણે પરદેશી પ્રતિનિધિ મંડળની પધરામણી થાય એ આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં જરૂર અસાધારણ બનાવ લેખાય; ગયા સપ્ટેમ્બરમાં દિલ્હી અને જાપાન, એમ એ દેશના પ્રતિનિધિઓ વેપાર સંબંધી મંત્રણા કરવા હિંદને કિનારે ઉતર્યા.

જ્યારે હજી સુધી જાપાન સાથે કોઈ ચોક્કસ વેપારી સંધિ થઈ નથી ત્યારે લેક્ટેશાયર પ્રતિનિધિ મંડળ અને મુંબાઈના મીલમાલિકોના સંઘ વચ્ચે કેટલાક કારર થઈ ચૂક્યા છે. આ કારર પ્રમાણે, પરદેશી કાપડ પર અત્યારે પડતો દસ ટકાનો વધારાનો કર (Surcharge), હિંદી સરકારની નાણાં પ્રકરણી સ્થિતિમાં સુધારો થતાં કાઢી નાંખવામાં આવે ત્યારે મુંબાઈના મીલમાલિકો તેના બદલામાં બીજી વધારાનું રક્ષણ માગી ન શકે; સાથે સાથે લેક્ટેશાયર પ્રતિનિધિ મંડળે, હિંદને પોતાના મીલ ઉદ્યોગનો ઉત્કર્ષ સાધવા બ્રિટિશ કાપડ અને સુતર પર જકાત નાંખી ઉત્તેજન આપવાના હક્કની વારતવિક્રતા કચુકી; વિલાયતી સુતર પર કિંમતના પાંચ ટકા યા ઓછામાં ઓછા એક પાઉંડ સુતર પર સવા આનાના દર લેખે જકાત નંખાય તો તે વિરુદ્ધ (તેથી વધારે દર રાખવા માટે) હિંદી પક્ષ વાંધો નહિં ઉઠાવે; બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના અને પરદેશના, કાપડ અને સુતરના, બજારોમાં બ્રિટિશ માલને માટે જે કંઈ ખાસ જોઈએ થાય તેનો લાભ હિંદી માલને પણ આપવો અને જે બજારમાં હિંદનો સ્વતંત્ર ફાળો (quota) ન હોય તેમાં બ્રિટનને આપવામાં આવેલા ફાળામાં હિંદને ભાગ દેવો; પરદેશી બજારોમાં હિંદી મીલોનો સંબંધ જૂજ છે અને તેથી માન્ચેસ્ટર એમ્પર ઑફ કૉમર્સ, રથાપેલી બ્રિટિશ પેટીઓ સાથે સંબંધ બાંધી આપવા મદદ કરવી; અને બ્રિટિશ મીલોમાં હિંદી રૂનો ઉપયોગ વધુ પ્રમાણમાં થવો જોઈએ એમ હિંદી પક્ષે ભારપૂર્વક દલીલ કરી હતી તેમજ બ્રિટિશ પક્ષે એ દિશામાં અસરકારક પગલાં લેવા બલામણુ કરવા માથે લીધું હતું.

મુંબાઈના મીલમાલિકોએ કરેલા કારરના ફાયદા પરત્વે જે મત છે: હિંદના બીજા મીલમાલિકો - ખાસ કરીને અમદાવાદના - એમ માને છે કે આ કારરથી દેશી મીલોને ઉલટી હાની થવાનો સંભવ છે, કારણ કે આપણા દેશની એકંદર વાર્ષિક ખપત ૩૬૦ કરોડ વાર જેટલી અંકાય છે જ્યારે ૧૯૩૨ - ૩૩ માં આપણી મીલોની પેદાશ ૩૨૦ કરોડ વાર હતી; આથી હિંદી બજારમાં, જ્યાં સુધી દેશી મીલોની પેદા કરવાની શક્તિ કરતાં ખપત ઘણા મોટા પ્રમાણમાં વધે નહિં ત્યાં સુધી પરદેશી કાપડ માટે ખાસ રમાન નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં દસ ટકાનો કર કાઢી નાંખવામાં આવે ત્યારે તેની જગ્યાએ બીજી રક્ષણ ન માંગવા બંધાયું - અને તે પણ મુંબાઈના મીલમાલિકોએ કે જેઓની કંપનીઓ સખન

બીડમાંથી પસાર થઈ રહી છે - એ જરા સમજરાક્ષિતને અપયો કરે એવી વાત છે; આ ઉપરાંત બ્રિટિશ પક્ષે આપેલી કમુલતોમાંથી ચોક્કસ શે લાભ થશે તેનું અત્યારથી માપ કાઢવું મુશ્કેલ છે.

x   x   x   x   x

પાઉંડે સોનાનું ધોરણ છોડ્યું અને થોડા જ સમયમાં ચેન પણ તેમાંથી મુક્ત થયો. ત્યારપછી ચેનની કિંમતનો ક્ષય (depreciation) થવા માંડ્યો, અને તેથી જાપાનના વેપાર ઉદ્યોગને તેટલા પ્રમાણમાં ઉત્તેજન મળવા માંડ્યું; જાપાનીસ મજુરી સરતી છતાં વધારે કાર્યકુશળતા (efficiency) ધરાવનારી છે; તેના સંચા છેલ્લી ઢગના છે જેથી પેદાશનો ખર્ચ ઓછો આવે છે; અને બનાવેલો માત્ર વેચવાની બ્યવસ્થા પણ અત્યંત અસરકારક તેમ જ કસરપૂર્ણ (economic) છે: આ સર્વ કારણોને લીધે છેલ્લા કેટલાક માસ થયાં જાપાનીસ માલની આપણાં બજારોમાં રેલમહેલ થઈ રહી છે, અને તેથી દેશી હુમ્મર ઉદ્યોગને બારે ધોડો પડેલો રહ્યો છે. આ સંજોગોમાં અન્ય માર્ગ ન જડવાથી, હિંદી સરકારને જાપાન સાથેની ૧૯૦૫ ની વેપારી સંધિમાંથી છૂટા થવાનું જાહેર કરવું પડ્યું.

હિંદી સરકારના વર્તન વિરુદ્ધ જાપાને સખત ઝુખેશ ઉઠાવી, અને હિંદી રૂનો બહિષ્કાર કરવાની ધમકી આપી. પરંતુ એ દેશના વેપારી સંબંધમાં મુધારો કરવાના ઇશિદાથી જાપાનીસ સરકારે હિંદી સરકાર સાથે મંત્રણા ચલાવવા અને નવી સંધિ કરવા એક પ્રતિનિધિ-મંડળ મોકલ્યું; આ પ્રતિનિધિ મંડળ સાથે ત્યાંના મીલ માલિકોનું ખાનગી પ્રતિનિધિ-મંડળ પણ આવ્યું છે. અત્યાર મુધી કઈ ચોક્કસ પરિણામ આવ્યું નથી; પરંતુ એક સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે: હિંદે જાપાનનું કાપડ અમુક જગ્યામાં લેવું અને જાપાને મુકરર કરેલી રૂની ગાંસડી હિંદ પાસેથી ખરીદવી. આ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર થયો છે એટલે પ્રમાણ નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન જ બાકી રહે છે; અને જાપાને માન્ય પ્રમાણ શોધી કાઢવું તદ્દન અસંભવિત તો નથી જ.

તા. ૭-૧૧-૧૯૩૩.

ક્ષ-કિરણો

(X-RAYS)

રા. યશવન્ત નાયક, એમ. એસસી.

વિ

જ્ઞાને છેલ્લા એક સૈકા દરમ્યાન અત્યંત વિસ્તર્ય પમાડે એવી ઝડપે પ્રગતિ કરી છે, અને એ જ પ્રગતિને પરિણામે જગત અનેક જાતની સગવડો ભોગવી રહ્યું છે. નાની પ્રગતિઓ બાદ કરતાં થોડે થોડે વખતે ક્રાન્તિકારક શોધોએ જગતને વિજ્ઞાનની પ્રતિભાની કંઈક ઝાંખી કરાવી છે. ગેલીલીઓના સમયથી મનુષ્યને પોતાનાં ચક્ષુની જોવાની શક્તિથી અસંતોષ ઉદ્ભવ્યો અને વિશ્વનાં ઉંડાણુ ખોળવા દૂરશીનો (Telescope) શોધ્યાં અને પરમાણુના ભેદ ઉકેલવા સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રો (Microscopes) નિયોજ્યાં. આમ છતાં મનુષ્યની દૃષ્ટિને અપારદર્શક વસ્તુઓ હંમેશા અવરોધતી આવી હતી. ક્ષ-કિરણની શોધથી અપારદર્શક વસ્તુ પારદર્શક બની અને જીવંત પ્રાણીઓના ભીતરના ભેદો ઉકેલવા એક નવીન સાધન હાથ આવ્યું.

ક્ષ-કિરણની પ્રથમ શોધ આકસ્મિક હતી, પરંતુ ત્યાર પછી ક્ષ-કિરણોના અનેક પ્રદેશમાં ચયેક્ષા ઉપયોગથી એના પ્રથમ શોધકની મહત્તા રહેજ પણુ ઓછી થતો નથી. રૉન્ટજન નામનો જર્મન વૈજ્ઞાનિક વાયુમાંથી વિદ્યુત પસાર કરવાના પ્રયોગો કરતો હતો. એક દિવસ જખી પાડેલી ફોટોગ્રાફિક પ્લેટ કાગળના ડબ્બામાં રાખી હતી. એ કાગળના ડબ્બા ઉપર એની ચાવીની ચાંપ પડી હતી. વિદ્યુતનો પ્રયોગ ચાલુ રાખી એ ખાણું લેવા ગયો અને પાછા આવ્યા બાદ ફોટોગ્રાફિક પ્લેટ રસાયણથી ધોવા લઈ ગયો. પ્લેટ તૈયાર થયા બાદ એણે જોયું તો જખીની અંદર એક ચાવીનું ચિત્ર આવી ગયું હતું. પોતાની ચાવી સાથે સરખાવનાં એને માલમ પડ્યું કે બન્ને સરખા કદનાં જ હતાં. પ્રથમ તો આ વસ્તુથી એને બહુ જ નવાઈ લાગી, કારણ કે એની ચોક્કસ ખાત્રી હતી કે ચાવીની જખી એણે લીધેલી જખીમાં કોઈપણ રીતે આવી નહીં સકે. આથી એણે પોતાનો વિદ્યુતનો પ્રયોગ ચાલુ કરી એક ફોટોગ્રાફિક પ્લેટ અને ચાંપના પ્રથમ સ્થિતિમાં ગોઠવી એ પ્રયોગનું પુનરાવર્તન કર્યું. એ પ્રયોગના પરિણામથી એને ચોક્કસ-લાગ્યું કે વિદ્યુતની નળીમાંથી જ કોઈ એવા કિરણો નીકળતાં હોવાં જોઈએ કે જે ચાંપના ચામડામાંથી અને કાગળમાંથી પસાર થાય છે બ્યારે ધાતુમાંથી પસાર થતાં નથી. એ કિરણો કેવી જાતનાં છે અગર સાચી ઉદ્ભવે છે એ પ્રથમ ખબર ન હોવાથી એને ક્ષ કિરણો (X-ray) નામ આપ્યું. પણ એને રૉન્ટજન કિરણો નામે પણ ઓળખે છે.

એક કાચની બધે નળી લઈ તેના બન્ને છેડામાં નાના નાના તારના દુકાદા દાખવ કર્યા બાદ એ બન્ને તારને વિદ્યુતની બેટરી સાથે જોડીએ તો હવામાંથી પ્રકાશિત કિરણો

એક બાજુથી બીજી બાજુ જતાં માત્રમ પડે છે. એ વિદ્યુત્ કિરણો પસાર થાય એ પહેલાં એ વસ્તુની જરૂર પડે છે. એક તો એ કે નળીમાંની હવા બંને એટલી બધાર કાઢવી પડે છે અને બીજું એ કે વિદ્યુત્તંત્ર દ્વારા બહુ જ બારે જોઈએ. પ્રથમ એમ મનાવું કે નળીમાં પસાર થતાં પ્રકાશિત કિરણો, સૂર્યના પ્રકાશના જેવાં જ કિરણો હોવાં જોઈએ, પરંતુ પાછળથી માલુમ પડ્યું કે એ વિદ્યુત્તના સૂક્ષ્મ અણુ તારના એક છેડા ઉપરથી બીજી બાજુ જતા હતા. સૂર્યનું દરેક દ્રવ્ય વિદ્યુત્તમય છે, અને વિદ્યુત્તના ઋણકણ (electron) અને ધનકણ (proton) ના વિવિધ પ્રકારના સંયોજન રૂપે જ છે. કાચની નળીમાં બારે દ્વારા થતાં એ દ્રવ્ય વિભક્ત થાય છે અને ઋણકણો (electron - particles of negative electricity) પ્રકાશમય સ્થિતિમાં અત્યંત વેગથી એક છેડાથી બીજા છેડા તરફ જાય છે ત્યારે ધનકણો (particles of positive electricity) વિરૂદ્ધ દિશામાં ગતિ કરે છે. આ ઋણકણો જ્યાં અચકાયા ત્યાંથી ક્ષ-કિરણો ઉદ્ભવે છે. એ કેવી રીતે ઉદ્ભવે એ સમજવા માટે મોગ્ગ અને આદોલ્ફ વિષે કંઈક સમજાવું પડશે.

પાણીની અંદર પત્થર પડે તો ચારે બાજુ મોગ્ગ ઉત્પન્ન થાય છે. જો પત્થર ચોડી ગતિથી પડે તો મોગ્ગ થોડે દૂર જશે અને તે જ પત્થર જો ધણી વેગથી પડે તો મોગ્ગ બહુ દૂર સુધી જઈ શકશે. આ જ પ્રમાણે અવકાશમાં ધરિય નામના એક જાતના-સૂક્ષ્મ વાયુમાં પ્રકાશના મોગ્ગ દ્રવ્યના પરમાણુની ગતિ અને વિદિયાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ક્ષ-કિરણો પણ એવી જ રીતે અત્યંત વેગથી જતા ઋણકણોના અચકાવાની જગાએથી ઉત્પન્ન થાય છે. સાધારણ પ્રકાશનાં કિરણો અને ક્ષ-કિરણોમાં એટલેજ ભેદ છે કે ક્ષ-કિરણોના મોગ્ગની લંબાઈ બહુ જ સૂક્ષ્મ હોય છે. આખે દેખાતા પ્રકાશના ૨૫,૦૦૦ મોગ્ગ એક ઈંચમાં સમાઈ જાય છે, જ્યારે ક્ષ-કિરણોના ૨૫,૦૦૦,૦૦૦ જેટલા મોગ્ગ એક ઈંચમાં સમાઈ શકે. આ ઉપરથી ક્ષ-કિરણોના મોગ્ગની લંબાઈની સૂક્ષ્મતાની કંઈક ઝાંખી થશે. મોગ્ગની સૂક્ષ્મતાને લઈને જ ક્ષ-કિરણો હલકાં પરમાણુ બારાંકવાળાં તત્ત્વો (elements of low atomic weight) માંથી પસાર થઈ જાય છે.

ક્ષ-કિરણો ખાસ કરીને વૈદ્યશાસ્ત્રમાં અને રાસાયણમાં ક્રાન્તિકારક દેશ્વરો હતાં. ચરીરશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર અને એને લગતી અનેક બાબતોમાં ક્ષ-કિરણો મહાન ફાલો આપ્યો છે. હાલ તો જગતની કોઈપણ સારી હોસ્પિટલમાં ક્ષ-કિરણનું જીવું ખાતું હોવાનું જ.

પ્રાણીના રનાયુ, ચામડી, ખાંસ વગેરે વસ્તુના પરમાણુ હલકા બારાંકવાળા હોવાથી ક્ષ-કિરણો અંદરથી પસાર થઈ શકે છે, જ્યારે હાડકાંમાંથી પસાર થઈ શકતાં નથી કારણ કે એમાં બારે બારાંકવાળાં તત્ત્વો હોય છે. આથી કરીને મનુષ્યના શરીરની છત્રી ક્ષ-કિરણો વતી સેવામાં આવે તો ખાસ કરીને હાડકાંની જ છત્રી પડશે. ક્ષ-કિરણો પ્રથમ ઉપયોગ બોંગેલાં હાડકાંની ચોક્કસ સ્થિતિને અભ્યાસ કરવામાં થયો. ધણી વખત હાડકું કેવી રીતે ખાંચું છે અથવા કેટલે દેકાણે ખાંચું છે એ ચોક્કસ ખબર પડતી નથી અને ક્ષ-કિરણથી એ નિઃસંશય દેખાઈ આવે છે. એ ઉપરાંત હાડકાં ઉપર આવેલાં સોજાં, અગર હાડકું

સડી ગયું હોય એ, હાડકું સ્થાનાન્તર થયું હોય એ સર્વ બહુ જ ચોક્કસાધધી કોષપણ જાતની શસ્ત્રક્રિયા કરવા પહેલાં ચોક્કસ થઈ શકે છે.

ગયા જગદ્વ્યાપી યુદ્ધ વખતે ક્ષ-કિરણનો અતિશય ઉપયોગ થયો હતો. ધાયલ ચચેલા સિપાઈનાં શરીર એંજ અગર બંદુકની ગોળીમાંથી અસંખ્ય ધાતુના ટુકડા વડે ભેદાઈ જાય છે, અને એ સર્વ બહાર કાઢવામાં ન આવે તો જીવનભર પીડા કરે છે. ઘણી વખત તો એ ટુકડાઓ ક્યાં પેદા હોય એ ખબર પણ પડતી નથી. ક્ષ-કિરણના ચિત્રથી તુરંત જ ધાતુના ટુકડાનું સ્થાન જણાઈ આવે છે અને એ કેટલી હંડાઈએ હશે એ જાણવાને માટે બે ત્રણ દિશામાંથી જાંખી લેવામાં આવે છે.

શરીરમાં ચાલતી કેટલીક વિક્રિયા પણ ઘણી સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે. હૃદય કેવી રીતે કામ કરે છે એ પણ ચોક્કસ પ્રકારનાં ક્ષ-કિરણ વાપરવાથી દેખાય છે. ફોટોમાઈક પ્લેટની જગાએ એક જાતની ફોસ્ફોરસથી રસેલી પ્લેટ ઉપર જે ક્ષ-કિરણનો પડછાયો પાડવામાં આવે તો દરેક હલન ચલન, હાડકાંના સાંધાનું કાર્ય વગેરે ચાલુ જોઈ શકાય. આંતરડાંની વિક્રિયાનો અભ્યાસ કરવા ફક્ત સાદા ખોરાકની અંદર બીરુમય નામની ધાતુના રસાયણની મેળવણી કરવી પડે છે, અને આખી પાચનક્રિયા પહેલેથી છેલ્લે સુધી જણાય છે. આથી આંતરડાંમાં ક્યાં વિકાર છે એ પણ સહેલાઈથી શોધી કાઢાય.

ક્ષય રોગ ધણે ભાગે અસાધ્ય ગણાય છે, પરંતુ જે ક્ષયરોગનાં લક્ષણ પહેલેથી પારખવામાં આવે તો એ સાધ્ય છે. એને માટે પણ ક્ષ-કિરણની મદદ લેવામાં આવે છે. ફેફસાંની અંદરના સ્નાયુને ક્ષય રોગ ઘટ્ટ બનાવે છે અને એથી ક્ષ-કિરણની જાંખીમાં કાંઈક ફેરફાર થયું થવા આવ્યો હોય એ તરત માલમ પડી આવે છે. ક્ષય રોગે એક વખત ધર ક્યું કે પછી એ આત્મા સાથે જ જાય છે. ક્ષ-કિરણ શિવાય બીજી કોષપણ રીતે ક્ષયની શરૂવાતની પ્રથમ માહિતી મળી શકતી નથી, ક્ષય અને કેન્સર, રોગોના રાગ કહેવાય છે એટલે ક્ષયને હકાવવામાં ક્ષ-કિરણનો ફાળો અદ્વિતીય જ ગણાશે.

દાંતના સડામાં અને ખાસ કરીને દાંતની અંદર ગર્ભમાં લાગુ પડેલા રોગ પારખવામાં પણ ક્ષ-કિરણનો બહુ જ વિસ્તૃતપણે ઉપયોગ થાય છે.

કોષપણ જાતની શસ્ત્રક્રિયા કરવા પહેલાં ક્યાં જગા શસ્ત્રક્રિયા માટે સુગમ પડશે એ જાણવા ક્ષ-કિરણની જાંખી તદ્દન આવશ્યક છે. વધુ પડતા અને બીનજરૂરી ભાગે ઉપર નાહકની શસ્ત્રક્રિયા ન કરવી પડે એવી સાવચેતી લઈ શકાય છે, અને કાર્ય જલદી અને સુગમતાથી થઈ શકે છે.

ક્ષ-કિરણનો ચામડી અને રોગો ઉપર ઉપયોગ હજી જોઈએ તેવો થયો નથી, પરંતુ એવું માનવામાં આવે છે કે, જેમ જેમ ક્ષ-કિરણને ઉત્પન્ન કરવાની રચનામાં અને જુદી જુદી જાતનાં કિરણોને જુદાં પાડવામાં સુધારો થશે તેમ તેમ જરૂર ચામડીના રોગો ઉપર ઉપચાર માટે પણ એનો ઉપયોગ થશે જ. હાલ તો ક્ષ-કિરણને જે લાંબો વખત ચામડી ઉપર પડવા દેવામાં આવે તો ઘણું નુકસાન થાય છે.

ધણી વખત ન્યાય આપવામાં પણ ક્ષ-કિરણનો પુરાવો બહુ જ કિમતી થઈ પડે છે. ગર્ભાવસ્થાનો પુરાવો, ગર્ભની ઉંમરનો પુરાવો, અમર તો કોઈ જાતની શારીરિક, આંતરિક ઇજાના પુરાવા માટે એનો ઉપયોગ થાય છે.

ઉચ્ચાર કરવામાં, હસવામાં, છીંક ખાવામાં, અથવા શ્વાસોચ્છાસમાં ગળાની અંદર દેવા ફેરફાર થાય એ સર્વનો અભ્યાસ થઈ શકે અને ખાસ કરીને ઉચ્ચાર કરવામાં શું ખામી છે તે સહેલાઈથી પકડી શકાય છે.

આ સર્વ વૈદકીય ઉપયોગ ઉપરાંત ઉલોમમાં પણ ધાતુની મજબુતાઈ અથવા ધાતુનાં પતરાંમાં ખામી હોય એ ક્ષ-કિરણથી પકડી શકાય છે. અત્યારે ઊન અને રૂના તાંતણાનો ખારીક અભ્યાસ કરવા એનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે.

વિજ્ઞાનની શોધોમાં ક્ષ-કિરણનો ફાળો અદ્ભુત જ ગણી શકાય. ખાસ કરીને પરમાણુની રચના અને પાસાવાળી રસાયણનાં પરમાણુની આંતરિક વ્યવસ્થિત ગોઠવણની ઉપર ક્ષ-કિરણે ધણો જ પ્રકાશ પાડ્યો છે.

જગતની ગણીમાંની સર્વદેશીય શોધો જેવી કે, વરાળચક્ર, વિદ્યુત, ટેલીફોન, ટેલીગ્રાફ, રેડીઓ, ફોટોગ્રાફી વગેરેમાં ક્ષ-કિરણ પણ વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે. જનતાના હિતને માટે અને એના શારીરિક સ્વાસ્થ્યને માટે જેટલું ક્ષ-કિરણે ક્યું છે એટલું કોઈપણ શોધે નહિ જ ક્યું હોય. અપારદર્શક દેખાતી વસ્તુની ભીતરમાં મનુષ્ય જોઈ શકે એ વસ્તુ એકાદ સંકેત ઉપર જરૂર હાસ્યજનક જ લાગત, પરંતુ આજે તમારી આંખમાં અગર ખીસા-માં કેટલા સીકા છે એ વગર જોયે ક્ષ કિરણથી જણાઈ શકે છે. ખાસ કરીને મનુષ્યના હાડપીંજરમાં જીવંત વિક્રિયાઓ કેમ ચાલે છે એ જાણવાથી બીજી કેટલીયે વૈદકીય શોધોને પ્રગતિ મળી છે. ખરેખર કાંઈક રીતે આકસ્મિક થએલી શોધે રોન્જનનું નામ જગતના ઇતિહાસમાં અમર ક્યું છે.

જવાણા

રા. રનોહરશિમ

જાગ રે! જાગ સુનારા,
જો પ્રસરે સ્વાર્પણ - જવાણા!

સઘન ગગન ઘન ગંભીર ગાળે,
ડમક ડમક જગ ડમક ખાળે,
દિશ દિશ ગાળે તેજ-પખાળે!
ગાળે આલ - મિનારા!
જો પ્રસરે સ્વાર્પણ - જવાણા!

વહિ-શિખામાં ફેણો માંડી
નાગિણી ડાલે કોટિક ગાંડી,
જૂના જગની કપે દાંડી-
મારે કાન્તિ કુંકાડા!
જો પ્રસરે સ્વાર્પણ - જવાણા!

જૂલમ તણી આડીઓ સળગે,
પાપતણી કંઈ પાંખો સળગે,
દૈન્ય દાસતા ધુળે સળગે
સળગે જગ-અધારાં!
જો પ્રસરે સ્વાર્પણ - જવાણા!

વેર ઝેર હોમાયે કાળાં,
ખંડ ખંડનાં તૂટે તાળાં,
વિશ્વ-મુક્તિનાં લહેરે બહાણાં-
મારે પ્રાણ અગારા!
જો પ્રસરે સ્વાર્પણ - જવાણા!

ત્રિભુવન ગાળે ભીષણ ત્યાગે,
સ્વાર્પણ - જવાણા ઉર ઉર જાગે!-
આપે નવયુગ દીપક રાગે!-
જાગે યુગ અજવાળાં!
જો પ્રસરે સ્વાર્પણ - જવાણા!

જાગ રે જાગ સુનારા,
જો પ્રસરે સ્વાર્પણ - જવાણા!*

* જવાણા - દૂંધે સમયમાં પ્રસિદ્ધ ચત્તાર - અર્ધ નામના કાવ્ય સંમદના ચત્ત વિભાજમાંથી.

શ્રીયુત ગણાભાષ્ય આણંદજી આવડ
તરફથી સવિનય સન્નિવેશ.

વિશ્વામિત્ર ઋષિ

રા. કનૈયાલાલ મુનશી

પાત્રો

વિશ્વરથ : આર્યોનો પ્રતાપી રાજા, ભરતગતિનો જનપતિ. (પાછળથી વિશ્વામિત્ર)

લોપામુદ્રા : ઋષિ ભરદ્વાજની પુત્રી, અને દેવોને પ્રિય એવી ઋષિ-ને મન્ત્રદ્રષ્ટા.

દિવોદાસ અતિથિગ્વ : તૃત્સુઓનો જનપતિ, રાજા.

સુદાસ : દિવોદાસનો પુત્ર.

પ્રતર્દિન : વિશ્વરથનો સેનાપતિ.

અગસ્ત્ય : દેવ મિત્રાવરુણના પુત્ર, વસિષ્ઠના મહોદ્યાભાષ્ય, વિશ્વરથના પુરોહિત.

રોહિણી : અગસ્ત્યની કન્યા, વિશ્વરથની બીજી પત્ની.

હાદી : એક અનાથ દરમુખાણ.

શકિત : તૃત્સુ બાલક.

સમય : ઋગ્વેદકાલ

સ્થળ : તૃત્સુઆમ

અનુસંધાન

(ભરતોના યુવાન રાજા ને અગસ્ત્યના માનીતા શિષ્ય, પ્રતાપી વિશ્વરથનું દરજ્જા આર્યોનો દુસ્મન, દરમુખાજ, રામ્યર કરી જાય છે. અગસ્ત્ય યુધ્ધે મટે છે. દરમુખાજ નેના બક્ષિત્વ અને સૌદર્શન સારો સંપત્તિધુ મુખ્ય છે તેવી લોપામુદ્રાનું પશુ દરજ્જા ચાપ છે. આથી સર્વ આર્યો ઉલ્લસે છે. રામ્યરની રાજધાનીમાં, દરમુખાજની પુત્રી ઉઘા, તેના સ્નેહ અને સ્વાર્થલુપી વિશ્વરથની પ્રીતિ મેળવે છે. લોપામુદ્રા તરફથી તિરસ્કાર પામેલો દરમુખાજ પુરોહિત. ભરત, આ આર્યોને શવત્ત બાળી મૂકવાની તૈયારી કરે છે. તેજ દિવે પોતાના વિશ્વરથને બચાવવા, ગદનાં દાર ખોલી, ઉઘા આર્યસેનાને દાખલ કરે છે.

વધુબેદમાં દેવોની આજ્ઞા દેખતા અગસ્ત્ય વિશ્વરથને પ્રાતઃકાળ પહેલાં ઉઘા આપી દેવા આજ્ઞા કરે છે. શુરુ શિષ્ય વચ્ચે ભયંકર બેદ પડે છે. મહર્ષી લોપામુદ્રા રસ્તો માઢવા બગીરથ પ્રયત્ન કરે છે, અને તેના હૃદયનાથ અગસ્ત્યને મધ્યરાત્રે છતે છે; તેજ સમયે, ભરત ઉઘાનું ખૂન કરી, લોપામુદ્રાને ધામલ કરે છે.

વિશ્વરથ આર્યોને આર્ય કરવા છુટે છે. વસિષ્ઠ ને આર્યોની શુદ્ધિનાનો સતત આમદ રાખે છે તે તૃત્સુઓના જનપતિ દિવોદાસ અતિથિગ્વનું પુરોહિતપણું છોડી જાય છે. હાદી સુદાસ ઈર્ષ્યાથી નગુણે થઈ વિશ્વરથને પોતાની રાજધાનીમાં જવા કહે છે. ઈર્ષ્ય દિવોદાસ કંઈ બોલી શકતા નથી, અને અગસ્ત્ય ને વિશ્વરથનાં ભરત અને તૃત્સુકુલને એક કરવાનાં સ્વપ્નાં નાશ પામતાં લાગે છે.)

[નોંધ : શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ 'લોપામુદ્રા' શીર્ષક નીચે એક નવલકથા અને ત્રણ નાટકો લખ્યાં છે. એમાંથી પહેલાં ત્રણ પ્રજ્ઞ વધાં છે, અને ચોથું 'વિશ્વામિત્ર ઋષિ' થોડા સમયમાં પ્રજ્ઞ થશે. એ નાટકમાંથી થોડો ભાગ 'સુકુર' મઠિ અમે-મેળવો રાખ્યા બીએ તે અદ્યોમાં પ્રજ્ઞ કરીએ બીએ તમી.]

દિવોદાસ : મૈત્રાવરુણ ! તમે પણ ઐકદમ જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

અગસ્ત્ય : [કંઠવાસથી] હું હજી કૌશિકનો પુરોહિત છું ને તમે ભરતોને મોકલી આપો પછી મારે પણ એમની સાથે જવું જોઈએ.

દિવોદાસ : મોકલી આપ્યા - અંહ - એમ કહે છે ?

મુદાસ : કોઈ વખત તો ભરતજેજને પોતાને ગ્રામ જઈ રાજ્ય કરવાનું જ ને.

અગસ્ત્ય : [હિચ્ચકારથી] હમણાં - આજે - ને આવી રીતે ?

વિશ્વરથ : ગુરુવર્ય ! મને જવાનો જરાય વાંધો નથી. મુદાસ સત્ય કહે છે. કોઈ વાર તો મારે જવાનું જ ને. પણ આજે મારા દુઃખનો પાર નથી.

અગસ્ત્ય : વત્સ ! હું સમજું છું.

વિશ્વરથ : [દિવોદાસને] રાજન ! અભારે મારું દુઃખ હું કોને કહું ? મેં વત્સુઓ માટે ક્યું તે ધનની લાલચે ક્યું ; હું આ દાસોને સાથે લઈ જઈ છું તે ખરીદી લઈ જઈ છું ! મને તમે પશ્ચિમીએ નીચ ધાર્યો એ મને સાલે છે.

દિવોદાસ : [વિશ્વરથને વાંસે હાથ મુકી] વત્સ ! વત્સ ! એવું મનમાં ન લાવ. મેં તને પુત્રતુલ્ય લેખ્યો છે.

અગસ્ત્ય : મહર્ષિ ! સમો મારો શિષ્ય ન હોત તો આ અપમાન માટે વત્સુઓના પ્રાણ લેત !

વિશ્વરથ : [ખેદથી] - પણ આજે પરાયાની માફક મને ધકેલી દે છે.

દિવોદાસ : પુત્રક, તું જાણે છે ને ! હું જુદું ને દુર્બલ થયો છું, અને મુદાસની એ ધ્વજી છે.

વિશ્વરથ : [વેદના યતી હોય એમ] હું જાણું છું - સારી રીતે. એને લાગે છે કે વત્સુઓનાં હૈયાં મેં એની પાસેથી ચોરી લીધાં છે, એનું સુવરાજ્ય હું લઈ લેવા માગું છું. રાજન, હું તમને કેમ કરી ખાતી આપું કે મારું હૃદય શુદ્ધ છે ?

દિવોદાસ : હું નથી માનતો - નથી માનતો.

વિશ્વરથ : [ખેદ ભર્યો] રાજન ! ગુરુવર્યને પ્રતાપે, બાલ્યકાલથી મેં વત્સુગ્રામ મારું ઘર ગણ્યું છે. તમને મેં પિતાને સ્થાને ગણ્યા છે, વત્સુઓને મેં ભરતોથી પ્રિય માન્યા છે, - તમારા ને ભગવાનના પ્રયત્નો સફળ કરવા.

દિવોદાસ : [ભાવથી] ના - ના - પુત્રક ! તેં અમારાં સ્વપ્નાં મૂર્તિમાન કર્યાં છે.

વિશ્વરથ : [ખેદથી] - અને આજે - હું તમને દોષ નથી દેતો - મને દૂર કરો છો. મુદાસની વાત ખરી છે. એ સુવરાજ્ય કેમ સાથે રહે ? પણ રાજન ! રાજન ! [આક્રંદ કરીને] અમે એ છોકરાઓની ઈર્ષ્યામાં ભરતવત્સુઓના બાગલા પડી જાય છે.

દિવોદાસ : ના - ના - ના.

સુદાસ : [ગર્વથી] વિશ્વરથ, મને તારી ઈર્ષ્યા નથી.

વિશ્વરથ : ના કહેવાયી ખરું કેં ખોટું થાય છે, ભાઈ ?

અગસ્ત્ય : કેં નહીં વત્સ ! સમસ્ત માનવકુલ રાજાઓના કામકોષનાં હવિ થવા સર્ગાયું છે. જ્યારે મેં આર્યોને એક કરવા ધાર્યા ત્યારે એ સત્ય મારી ધ્યાન બહાર ન હતું.

દિવોદાસ : હું વચન આપું છું, મૈત્રાવરુણ, મારા જીવતાં હું ભરતતૃત્સુઓ જુદા નહીં થવા દઉં.

વિશ્વરથ : રાજન, ભરતતૃત્સુઓ વચ્ચે ધનની આપલેની બાકી કાઢી, મને ભરતગ્રામ જવાનું કહ્યું. હવે શું બાકી રહ્યું ? હું અપમાન ગણી સુદ્ધ કરું કે આજા ગણી માથે ચઢાવું—પરિણામ એકલું એક જ.

દિવોદાસ : [ગળગળો થઈ] વત્સ !

સુદાસ : પિતાજી, યોગીવારમાં પાછા વિશ્વરથને વદાય કરવા આવવું છે ને ? ચાલો જઈ આવીએ.

દિવોદાસ : [નિરાધારીથી] ચાલ ભાઈ. [સુદાસ સાથે જાય છે]

વિશ્વરથ : [આક્રંદ કરી] ગુરુદેવ ! ગુરુદેવ ! સંસ્કાર વિદ્યા ને સદ્ભાવ ત્રણેનાં બંધનો બંધાને બાધે છે, પણ રાજાઓને કેમ સ્પર્શતાં નથી ? એમનો દ્વેષ એ જ એમની સમૃદ્ધિ, જનપદ માત્ર એ દ્વેષની અભિવૃદ્ધિ કરવાનાં સાધન !

અગસ્ત્ય : પુત્રક, અત્યારે આ બધા વિચાર કરવા છોડી દે ; ભરતગ્રામ જઈને ફરી વિચાર કરીશું. ચાલ, તૈયારી કરી લઉં.

વિશ્વરથ : જેવી આજ્ઞા. [અગસ્ત્ય જાય છે. સ્વગત] દેવ ! દેવ ! મને જ'પીને સુખી થવા દેવો જ નથી ?

[સુદાસ ઉતાવળો પાછો આવે છે]

સુદાસ : વિશ્વરથ, હું એક વાત કહેતાં જુ.ની ગયો.

વિશ્વરથ : જોલ, ભાઈ.

સુદાસ : પેલા ગયના શક્તિને સાથે નહીં લઈ જતો.

વિશ્વરથ : શક્તિ ? અરરર—એ નજાપાના આજે ફરી બાપ મરી જશે.

સુદાસ : [જીદથી] એ અમારો તૃત્સુ મધવન છે. તૃત્સુઓના પિતા રાજા દિવોદાસ બેઠા છે.

વિશ્વરથ : ખરી વાત. [નીસાસો મુકીને] સુદાસ ! સુદાસ ! આપણે કદી ભાઈઓ થઈને રહેવાના જ નહીં.

સુદાસ : થઈશું, એક દહાડો, [તોછડાઈથી] જ્યારે તત્સુઓ શ્રેષ્ઠ થશે ત્યારે, જ્યારે મારે તેજે પું ઝઘકશે ત્યારે. [જાપ છે]

વિશ્વરથ : તેજ! તેજ! - ગાંડા તેજનો દાતા તો દેવ સવિતા બેઠો છે. માગ્યાં તેજ કોઈને મળ્યાં છે?... પણ એની વાત ખોટી નથી. એના બાપ મને મોટા પુત્ર ગણે, એના ગુરુ મને પદશિષ્ય ગણે, એની પ્રજા મને પોતાનો ગણે - એ એનાથી કેમ સહેવાય?... તે બે - દેવ ન હોત તો દુનિયા કોણે જાણે કેવીએક હોત? ત્યારે તો માનવો, નિર્મલ રાત્રીના વ્યોમમાં તારાઓ ચમકે છે તેમ, એક બીજાનું તેજ વધારતા ચમકી રહેત... પણ દેવ ન જ જતાય? દેવ, શું તારી શક્તિને પણ સીમા છે?

[સેનાપતિ પ્રતર્દન આવે છે]

સેનાપતિ પ્રતર્દન : રાજ્ય, બધું તૈયાર છે. આપ રથમાં ચાલશે કે ધોડા પર?

વિશ્વરથ : ધોડામાં ક્યાં છે? ને મહાઅચર્વણ?

સેનાપતિ પ્રતર્દન : ધોડામાં, સત્યાજ્ઞ ને મહાઅચર્વણ ભરદ્વાજને આશ્રમે ગયાં છે. હમણાં પાછાં આવશે. આપ ધોડાપર જ જશે ને?

વિશ્વરથ : [ખેદથી] હા .. પ્રતર્દન, જવાની બહુ ઉતાવળ છે?...

સેનાપતિ પ્રતર્દન : [અધીરાઈથી] દિવેદાસે અપમાન કરીને તો કાઢ્યા, હવે અહીંયાં રથું કેમ સહેવાય? મારે તો રુવે રુવે આગ હોં છે. જાણે ક્યારે બધાનો જીવ લઉં?

વિશ્વરથ : એક મૂર્ખના દેવ માટે આ બિચારા તત્સુઓનો જીવ લેવો?

સેનાપતિ પ્રતર્દન : એમનો યુવરાજ છે ને?

વિશ્વરથ : તમારા જેવા અભિમાનધેણાઓને પ્રતાપે બીચારી નિર્દોષ જાતિઓ વચ્ચે વેર વધે છે. દેવ! આવાઓથી ક્યારે ઉગારશે?

સેનાપતિ પ્રતર્દન : [હસીને] તમે તો ઋષિ થતા ચાલ્યા છો. અત્યારે એવા વિચાર મારે નથી કરવા.

વિશ્વરથ : તારો ઉત્સાહ માતો નથી.

સેનાપતિ પ્રતર્દન : શા માટે માથ? આ પ્રસંગની વાટ જોતાં તો મારો અવતાર ગયો.

વિશ્વરથ : આ પ્રસંગમાં શું છે?

સેનાપતિ પ્રતર્દન : એવું કેમ પૂછો છો? કુશિકેતો રાજ્યદંડ તેનાથી એ પ્રતાપી પ્રપૌત્રના હાથમાં આજે સોંપવાનું મને બાજ્ય મળ્યું છે.

વિશ્વરથ : પ્રતર્દન! પિતાવુલ્ય પ્રતર્દન! એ રાજ્યદંડમાં એવી શી મોહની છે? બગવતીએ

એકવાર મને યુદ્ધયું હતું, “ગતુ ગયા-યયાતિ ગયા-ક્યાં છે એમનો રાજ્ય દંડ ?” એ તને આજે પૂછું ? ક્યાં રહ્યા છે કોઈના રાજ્યદંડ ?

સેનાપતિ પ્રતર્દન : હું મહર્ષિ નથી, માત્ર સેનાપતિ છું; એટલે શું કહું ? પણ પ્રતાપી રાજ્યદંડ પડે જ મનુષ્યો દેવોની સ્પર્ધા કરે છે.

વિશ્વરથ : પ્રતર્દન ! રાજ્યદંડ એટલે મદ, મોહ ને અહંકારની અવધિ; નહીં ? પોતાનાં કામકોશ માટે જનપદો જળાવી દેવાનો, મનુષ્ય માત્રને પોતાના અભિમાનચક્ર નીચે કચરવાનો અધિકાર; નહીં ? રાજ્યદંડોના ભાર નીચે વિદ્યા, તપ ને શાંતિ, સૌજન્ય ને સદ્ભાવ છુંદાઈ ગયાં તને નથી દેખાતાં ?

સેનાપતિ પ્રતર્દન : રાજ્યદંડ ન હોય તો સત્ય ને ઋતની રક્ષા કોણ કરે ?

વિશ્વરથ : રાજ વરુણનું સનાતન ઋત છેક એવું પ્રભાવહીણ છે કે હડતા પંખીની ચંચલ હાથ સમા રાજ્યો વિના એ સચવાય જ નહીં ? પ્રતર્દન, રાજ્યદંડ ન હોય તો હું વિશ્વરથ મટી જાઉં ? ખરેખર ?

સેનાપતિ પ્રતર્દન : એ હું ન સમજું. ગાધિરાત્રીએ મને એમનો રાજ્યદંડ સાચવવા આપ્યો, આજે તેને વધારે પ્રતાપી ને તેજસ્વી બનાવી હું આપને સ્વાધીન કરું છું.

વિશ્વરથ : તું ક્યાંથી સમજે ? પ્રતર્દન, જરતોનો રાજ્યદંડ સહાવાને યોગ્ય તો તારા હાથ છે; મારા નિર્જલ છે- નકામા છે.

સેનાપતિ પ્રતર્દન : [હસીને] જાઓ, જાઓ, એવું શું કહો છો ? અત્યારે આપ યાકી ગયા છો. જરા સ્વસ્થ થઈ બેસો. [જાય છે]

વિશ્વરથ : [રડતે રાત્રે સ્વગત] હા, યાકી ગયો છું-આ બધા રાજ્યદંડોના ભારથી ખરેખર યાકી ગયો છું. [હસતા રાખે આવતી શેહિણી સાંભળી જાય છે]

શેહિણી : હું પણ યાકી ગઈ છું—

વિશ્વરથ : શાથી ?

શેહિણી : કોઈ મને છોડતું જ નથી. સવાર ક્યારે પડે કે હું ને તમે રથમાં એકલાં પડીએ.

વિશ્વરથ : શેહિણી, મને સાચું કહેશે ? તું અગસ્ત્યની સત્સદર્શી કન્યા છે. [તેને ખભે હાથ મૂકે છે]

શેહિણી : [બે હાથ વિશ્વરથને ખભે મૂકી] બેસો. પણ આટલા ગંભીર કેમ છો ?

વિશ્વરથ : શેહિણી, મારી આંખે અધંકાર વળ્યો છે. રાજ વરુણ ને પિતૃઓ મને કેં પ્રકાશ બતાવી રહ્યા છે પણ મારાથી તે જોવાતો નથી. એ જોઈશ નહીં ત્યાંસુધી હું આવો જ રહેવાનો. પૂછું ? સખી, સાચું કહેશે ?

રાહિણી : પૂછો. ખરું કહીશ. પણ ખોટું લાગે તો ખાર નહીં, હોં !

વિશ્વરથ : તું કોને પરણી ? તું ભરતોના રાજ્યદંડને પરણી કે સમસિન્ધુના સુવિખ્યાત ધનુર્ધરને ? કે તું વરી મારા વિશાલ જનપદોને ? કે ધરણી કંપાવની મારી સેનાને ? દેવ જેવા તેજસ્વી ને કમનીય પુરુષને વરી ? કે લોકોનાં હૈયાં આકર્ષતા વિજયી વીરને ? કોને વરી ?

રાહિણી : [શરમાધને] આવું તે પુછવાનું હોય ? તમેજ કહોને કે તમે કેવે રૂપે મને પરણ્યા ?

વિશ્વરથ : [નિરાધાર બનીને] મારે આ અંધકાર બેઠ્યો છે. તું મારી સહધર્મ-ચારિણી ચઈ છે. મને સહાય કર... તું વિશ્વરથને પરણી તે કોને પરણી ? મારો જીવ અત્યારે ગુંગળાય છે.

રાહિણી : વિશ્વરથ, હું આઈ હૃદયથી અમળણી નથી. તમારે હૈયે રાગ વરણ વસવાની તૈયારી કરે છે.

વિશ્વરથ : [જીદથી] રાહિણી, મને વરી તેં શું જોયું ?

રાહિણી : કૌશિક, રાજ્યદંડ ને ધનુર્વિદ્યા, સેના ને સમૃદ્ધિ મને અકારાં છે એમ કહું તો તો અસત્ય જ ઉચ્ચારું. તારી કાન્તિનાં શમણાંએ હું વિચ્છલ નથી બની એમ કેમ કહું ? લોકઅકિતનાં ગંધપુષ્પ તને ચડ્યાં ત્યારે હું ઘેલી બની છું એ પણ ખરું. પણ—

વિશ્વરથ : પણ—

રાહિણી : કૌશિક, એ છે તો હું રાત્રું છું. એ ન હોત તોપણ હું તને વરત. મારે તો સહધર્મચાર સાધવો છે—અમી દ્રવતા તારા હૃદય સાથે, દેવે પ્રેરેલી તારી બુદ્ધિ સાથે, સર્વગ્રાહી તારી—આર્પદષ્ટિ સાથે. મારો વિશ્વરથ તો એ બધાંનો ઘડ્યો છે.

વિશ્વરથ : આ પ્રસંગે આમ તને દુઃખી કરું છું તેનો અસતોષ તો થતો નથી ?

રાહિણી : ભરત, મને આત્મમંથનનો અસતોષ નથી. સાથે કરેલી મોજ સહધર્મચાર, ત્યારે સાથે પાડેલાં આંસુ નહીં ? સાથે માણેલા વિશાલ-વૈભવ મહધર્મચાર, ત્યારે સાથે દરેલાં તપ નહીં ? કૌશિક, તારી આંતરબ્યથાએ બ્યથા અતુભવવી—તારાં પ્રેરણામય ઉડવનો સાથે ઉડવું—તારા તપમાં સાતુક્રમ થવું એનાથી સુંદર સહધર્મચાર બીજો કયો ?

વિશ્વરથ : પણ હું મનરવી છું, આપજીવી છું ઘણીવાર હું બચ્ચાશ ચઈ જાઉં છું, મારો આત્મવિશ્વાસ જતો રહે છે, દેવો મને ગરિા કરે છે ત્યારે હું અકલ-લીણો થઈ જાઉં છું. ને તેવે વખતે રાજ્યસિંહાસનનાં તેજ ન હોય, કે

વૈભવનાં આશ્વાસન ન હોય, તો એ સહધર્મીયાર તારાથી સહો. જરો ?
ત્યારે આપણાં દુઃખનો ખાર નહીં રહે. [નીચું જોઈ રહે છે]

રોહિણી : ના, વિશ્વરથ, [એનું મોં ડંચું કરી] એ દિન કદી નહીં આવે. હું મારા
માર્દવથી તને સંતવના ન દઉં—મારા પૂજ્યભાવથી તને પ્રભાવશાળી ન
કરું—મારી અચલ શ્રદ્ધાથી તને આત્મવિશ્વાસ ન પ્રેરું તો ને ? ગાંડ,
પ્રિયતમાનાં પૂજ્યભાવ ને શ્રદ્ધામાં અદ્વિત સંજીવની છે. એ મંત્ર વિના
પુરુષ અમારા ને અશ્વલહીલા યથા છે. એ હોય,—ત્યાં કદી જોયા છે ?

વિશ્વરથ : [ધીમે ધીમે] રોહિણી! તારી વાત ખરી છે. ભક્તની ભક્તિ ચળે તો
દેવ પણ દુર્બલ બને છે. તારી શ્રદ્ધા એ મારું આહુત્યલ : તારો પૂજ્યભાવ
એ મારું કવચ : તારી પ્રેરણા એ મારો જયધોષ. મને એ બધાં દેઃ હું
મહર્ષિ સિદ્ધ સધામાં રચાન પામું.

રોહિણી : મારા ઋષિવર્ય! મને એક જ શ્રેષ્ઠ છે : તન્મય થવાના. દૈશિક—
[આગળ શક્તિ ને કાલી દોડતાં આવે છે. પાછળ એક વૃત્તસૈનિક આવે
છે. ડોકરાઓ વિશ્વરથને વળગી પડે છે.]

શક્તિ : ભરતશ્રેષ્ઠ! હું તમારી સાથે આવવાનો છું. —અહીંઆં નથી રહેવાનો, હો.

કાલી : હું પણ આવવાની છું.

વૃત્ત સૈનિક : યુવરાજ શક્તિને તેજાબો છે.

રોહિણી : કેમ ? એમને શું કામ પડ્યું ?

વિશ્વરથ : [કડવાશથી] હું વૃત્ત મધવન હોડેરી એનું રાજ્ય લઈ લેવા માગું છું.

રોહિણી : ઓહો—એટલું બધું ?

શક્તિ : [પગ ફોકીને] ના—ના—હું આવીશ—તમારી જ સાથે—બસ—તમારી જ
સાથે. અહીંઆં નહીં રહું.

વિશ્વરથ : [સૌને] જા. સુદાસને કહે, દશ જ્યાની તો વાર છે. હું જાતે વાત કરીશ.

શક્તિ : હું અહીંઆં નહીં રહું—

[જલદી જલદી સ્ત્રીઓ ને પુરુષો આવી પહોંચે છે અને બનેને વીંટાઈ
વળે છે.]

પહેલી યુવતી : હાય બા! એટલામાં જવાનો વખત થયો.

બીજી યુવતી : [આંસુ હુંજતાં, રોહિણીને વળગીને.] રોહિણી! જવાનાં ?

રોહિણી : હાસ્તો—ત્યારે અહીંઆં જ આખો અવતાર રહું ?

ત્રીજી યુવતી : ને કૌશિકરાજ! પાછા ક્યારે મળવાનાં ?

૪૬ : : સુકુર : જાન્યુઆરી ૧૯૩૪

વિશ્વરથ : [ફીકું હસીને] દેવારા થશે ત્યારે.

[ત્રણ મધવનો આવે છે]

ગોતમ મધવન : [વિશ્વરથને] વિશ્વરથ, આખરે આદ્યા ?

પહેલી સ્ત્રી : [બનેને] તમારા વિના કેમ રહેવાશે ? એ જવાના છે સાંભળી મારા છોકરાઓ તો અકળાઇ ગયા છે.

અગસ્ત્યનો શિષ્ય : [ચિહ્નિત] અમે યોગ દલાડમાં ભરતગ્રામમાં જ આવીશું—

બીજો વૃત્સુ મધવન : અમારા દુઃખનો તો પાર નથી રહ્યો—

ત્રીજી યુવતી : [ચિહ્નિત] પરણીને જરા રહ્યાં પણ નહીં.

ત્રીજો વૃત્સુ મધવન : અમે આજે તેજહીણ થઈ ગયા.

વિશ્વરથ : [એકબેર અવાજે] બધાં આ શું કરો છો ? ઉલટી મને હોંમત આપો ; નાહોંમત શું બનાવો છો ?

ગોતમ મધવન : તમે તો ઘર બણી જાઓ છો, અમે તો આજે રાંડીને રહ્યા.

વિશ્વરથ : [એકથી] મધવન ! હું ઘર બણી નથી જતો, ઘર તપજીને જઈ છું. મારા હંધાની વ્થા કેને કદું ? મધવન ! અહીંયાં મારું બાળપણ ગયું, અડધી મુવાવસ્થા ગઈ. અહીંયાં મેં હારથ ને આઈદથી કેટલાંય દિન ને રાત ગજવ્યાં ? આ પગથીઓ પર કેટકેટલી મારી મુંદર કણિકાઓ વેરાઈ પડી છે ?

[દિવોદાસ, મુદાસ અને વૃત્સુ યોદ્ધાઓ આવે છે. ધીમે ધીમે અંધારું ઝાણું થતું જાય છે]

દિવોદાસ : ઓહો ! એટલામાં જવાનો સમય થયો.

ગોતમ મધવન : રાજન ! તમેય કૌશિકરાજને જવા શું દો છો ?

વિશ્વરથ : મધવન, એ વાત જવા દો. રાજ્યદંડ એ તો રાજની શુંખલા છે. હવે કેમ રહેવાય ? હું રહું તો રાજ્યદંડો કટાઇ જાય — મારા ને રાજ દિવોદાસના. અમારાથી એને કેમ કટાવા દેવાય ?

સ્ત્રી : [અક્ષત ચઢવી] પણ, કૌશિક, ફરી દર્શન દેશોને ?

વિશ્વરથ : માતા ! મારું સાથે તો તમને બધાંને સાથે લઇ જઈ. પણ ન મારાથી રહેવાય — ને ન તમને સાથે લઇ જવાય.

પહેલી યુવતી : [મોઢું ચઢવી] જોઈશું તમને ભરતોતું લાગે છે તેટલું અમારું લાગતું જ નથી. અમે જાણીએ છીએ તો—

[આંસુ છુછે છે.]

વિશ્વરથ : [ગળગળો થઈને] આ હર્મ્ય, જે મારું ધનધાન્ય અહીંયાં છે તે અને હીસાવ કરી તમે જે આપ્યું છે તે-

સુદાસ : [ગુસ્સામાં] તે ?

વિશ્વરથ : ગુસ્સે ન થવો. એમાં મારો કેં સ્વાર્થ નથી. પણ મારા આ સ્વજનો છે - [હાહ પીસી, સ્વરથ બની] રાજન, એ બધાંને તત્સુઓમાં વહેંચી આપજો - [વધારે બોલી શકતો નથી]

દિવોદાસ : [બેટી પડીને] કૌશિક! કૌશિક! તું તો દાનેશ્વરી છે.

સુદાસ : [ગુસ્સામાં] પણ-

વિશ્વરથ : (કરગરીનો ભાઈ, જતાં જતાં મને જરા સુખી કર.

સુદાસ : -પણ તત્સુઓ-

ગૌતમ મધવન : સુવરાજ, વિશ્વામિત્ર અમને આપે છે ને અમે લઈશું; અમને શરમ નથી. ભરતોતું અમે શું નથી લીધું ?

વિશ્વરથ : (હાથ જોડી) મધવન, અનુગ્રહ કર્યો.

દિવોદાસ : ભાઈ, હું તારું આપ્યું સ્વીકારું છું - (શંખ ટુંકાય છે)

વિશ્વરથ : અરે! જવાનો વખત થયો. ભાઈઓ! બહેનો! માતાઓ! હવે મને રજા આપો. (શક્તિ આવીને વળગે છે.)

શક્તિ : ના-ના-ના, હું તમારી સાથેજ આવવાનો- આવવાનો-

કાલી : (વળગીને) હું પણ-

વિશ્વરથ : (સમજાવીને) જો, ભાઈ, તું તો તત્સુ મધવન છે. મોટો થા, પછી મારી સાથે આવજો.

શક્તિ : (રડીને તોફાન કરી) ના- હમણાં જ!- હું નથી રહેવાનો. ના-ના- તમે કહેતા હતાને- - અં-અં- (રડે છે) હું નહીં રહું- હું નહીં રહું.

વિશ્વરથ : (દિવોદાસને) રાજન, આ બાલકનો શ્રવ અત્યારે શા માટે દુભવેલો ? હું ભરતગ્રામથી એને પાછો મોકલી આપું તો ?

સુદાસ : [દૃઢતાથી] કૌશિક, શક્તિ તો તત્સુઓમાં શ્રેષ્ઠ મધવન છે - અમારું નાક છે. એને નહીં લઈ જવાય.

વિશ્વરથ : હું જાણું છું. [નિરાધારીથી] પણ આને હું શું સમજાવું ? શક્તિ, શક્તિ, જે સુવરાજ કહે છે તે સાંભળ. તારું ઘર અહીંયાં, આ તારાં દાદા - દાદી અહીંયાં -

શક્તિ : ના-ના. હું નહીં રહું - [પગ ઠોકી તોફાન કરે છે] બસ તમારી સાથે - હમણાં ને હમણાં - બસ -

દિવોદાસ : [શક્તિને સમજાવે છે] પુત્ર —

સુદાસ : [મીઝમઝી] હું સમજાવું છું. ચાલ! ગાંડો નહીં થા. [શક્તિનો હાથ પકડે છે] તારાથી પારખા જોડે ન જવાય. [જોરથી વિશ્વરથ પાસેથી ખેંચી લે છે] લઈ જાઓ પેલી નકલીને, ધમ્મ હોય તો!

વિશ્વરથ : [હોઠ પીસી સ્વાસ્થ્ય સાચવી] ના, એને શક્તિ જોડે જ રાખો.

કાલી : [શક્તિને વળગે છે] શક્તિ — શક્તિ — [બંને છોકરાં તોફાન કરે છે.]

શક્તિ : [રડતો] નથી રહેવું — નથી રહેવું — જસ નથી રહેવું.
[સુદાસના હાથમાં ઉછળે છે, ખુબો પાડે છે, ને સુદાસને કરડવા જાય છે]

સુદાસ : [શક્તિને છોડી દધ] અરે તારું કાળું થાય —

શક્તિ : [છુટીને] કૌશિક! લઈ જાઓ — [વિશ્વરથને વળગે છે] હું તો જઈશ —

સુદાસ : [દોડીને શક્તિનું ચીચોટીયું પકડે છે] — હીણબાગી! મરવાનો થયો છે.
[મારવા લાગે છે]

ગૌતમ મધવનુ : [વચ્ચે પડીને] — યુવરાજ! શું કરો છો ? —

વિશ્વરથ : સુદાસ! ખબરદાર —

[વચ્ચે આવી શક્તિને જગાવે છે, એની આંખમાંથી તણુખા ખરે છે. અડધી પલ જ્યાં પાછા હડે છે. સુદાસ અસિપર હાથ મુકે છે. સેનાપતિ પ્રતર્દન ઉતાવળો હાથમાં રાજ્યદંડ લઈને આવે છે.]

સેનાપતિ પ્રતર્દન : ભરતચેદ! હો આપનો રાજ્યદંડ. જ્યાં તૈયાર છે, આપની [રાજ્યદંડ વિશ્વરથને આપે છે] વાટ જુઓ છે.

સુદાસ : [ધમકીથી] વિશ્વરથ! પેલા છોકરાને મુકી દે —

સેનાપતિ પ્રતર્દન : (ચક્તિ યદને) શું છે ?

વિશ્વરથ : (ઉગ્રતા કાળુમાં રાખીને) સુદાસ! તને ખુશ રાખવા હું મુગે મોઢિ તત્સુગામ છોડું છું, તત્સુઓ છોડું છું. પણ જોર જુલમે તું મારી પાસે કે નહીં કરાવે, હોં.

સુદાસ : (પાછો હડીને) લઈ જા ત્યારે, મગદુર હોય તો! પછી હું અને તું છે.

ગૌતમ મધવનુ : વિશ્વામિત્ર! તમે જોલશો નહિ, નકામું વેર વધશે.

રોહિણી : (કરગરીને) વિશ્વરથ શું જવા દો.

વિશ્વરથ : (સ્વાસ્થ્ય મેળવીને શક્તિને) મારા પુત્રક! હું તને નથી લઈ જઈ શકતો. ના...ના... વત્સ, રડ નહીં. હીંમત રાખ. (બેટે છે, ને આંસુ લુછે છે) જો હું પાછો આવીશ...પાછો આવીશ...

(શક્તિ રડે છે. વિશ્વરથની આંખમાં આંસુ આવે છે)

શક્તિ ને કાલી : (રડતાં) ના- ના- ના- ના.

વિશ્વરથ : (તેને વહાલ કરી) પુત્રક! પુત્રક!

(તેનો અવાજ રુધાય છે. તે બન્ને છોકરાંને બેટીને ઉભો છે. ઘોષામા, વૃદ્ધ, સ્થૂલ ને ગૌરવાન્વિત આવે છે.)

ઘોષામા : (આવતાં આવતાં) વત્સ! હવે ચાલ. અમુરું થાય છે, હોં.

વિશ્વરથ : (આકંઠ કરીને) હું કેમ ચાલું? મા-મા! પગ ઉપડતો નથી. દેવ! (બોમ તરફ જોઈને પ્રાર્થે છે) દેવાધિદેવ! મારાથી નથી જવાતું. અંધકારમાં ચુંગળાઉં છું. મને તારી તેજોમૂર્તિનાં દર્શન દે-માર્ગ ખતાવ. (ઉંચી આંખો કરી, ખેભાન જોવો જોયા કરે છે. બધાં સ્તબ્ધ બની જોયા કરે છે. પરો-ઢીઆનો સોનેરી પ્રકાશ વાદળને જગાવી મુકે છે.) દર્શન દે-દેવી.

(લોપામુદ્રા આવે છે, સોનેરી પ્રકાશમાં એતું મોટું સુવર્ણરંગી ભભકે છે.

લોપામુદ્રા : (આવતાં) વત્સ! ચાલ, કેટલી વાર?

વિશ્વરથ : (આઘો ખેભાન જોવો) દેવ! દેવ! હું અહીંઆંથી ડગ નથી ભરી શકતો. (એકદમ ભાનમાં આવીને કરગરે છે) ભગવતી! મારી માતા! તમે મને કહ્યું હતુંને? મનુ ગયા ને યયાતિ ગયા-ક્યાં છે એમના રાજ્યદંડ?

લોપામુદ્રા : (ન સમજતાં) વત્સ, શું છે? (પાસે આવીને વિશ્વરથને ખભે હાથ મુકે છે)

વિશ્વરથ : (પ્રેરણાથી તેજસ્વી મોં ઉઝું કરીને) મનુ યયાતિના રાજ્યદંડ કાળક્રમે ગયા, તો મારો સ્વેચ્છાએ કેમ ન જવા દઉં? (રાજ્યદંડ ફેંકી દે છે) ભગવતી! (લોપામુદ્રાને વીનવીને) રાજ્યદંડ તો શુંખલા છે. (દંડ તરફ જોઈ રહે છે) જનપતિની, ને જનપદ બન્નેની. મારે નહિ જોઈએ. (લોપામુદ્રા આગળ છુટણીએ પડી હાથ જોડી કરગરે છે.) ભગવતી, તમે મને વિશ્વામિત્ર કહો હતો તો મને વિશ્વામિત્ર-આ બધાનો મિત્ર થવા દો...વિદ્યાને તપ જ મારી રાજ્યલક્ષ્મી. (ખેભાન થઈ પડે છે. લોપામુદ્રા એને ઉંચકી લે છે.)

પડે. પડે છે.

વિજ્ઞાનયોગની ભૂમિકા

રા. અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી

(શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય, આણંદ, તરફથી પ્રસિદ્ધ થનાર પૂર્ણયોગના છેલ્લા ખણ્ડની ભૂમિકા)

“ A New light shall break upon the earth, a new world shall be born, things that were promised shall be fulfilled ”

—Mother.

“ પૃથ્વી ઉપર એક નવીન જ્યોતિ પ્રગટશે, નવીન સૃષ્ટિ આ પૃથ્વી ઉપર અવતરશે; અપાયલાં વચનો સાર્થક થશે ”

—શ્રી માતાજી.

“વિજ્ઞાન”

“વિજ્ઞાન” શી ચીજ છે? શા માટે માનવે તેને પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ? અને તે જો પ્રાપ્ત કરવાની હોય તો કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ? આ પ્રશ્નો અહિં વિચારવા અયોગ્ય નહિ ગણાવ.

૧. વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ:—વિજ્ઞાનમય ચેતના એટલે સત્યની ચેતના, ઋત-ચેતના. વિજ્ઞાનની ભૂમિકા એટલે સત્ય, ઋત અને યુદ્ધની ભૂમિકા. ઋત એટલે ક્રિયાત્મક સત્ય. સત્ય એટલે અસ્તિત્વમાં રહેલું સત્ય. ચેતન્યની દરેક ભૂમિકા પેડે વિજ્ઞાનનો, પણ એક લોક છે: એને આપણે “સર્વલોક” યા તો “સત્યલોક” કહી શકીએ.

ત્યારે વેદાંતગતવાળા જેને નિરંજન, નિરાકાર, અચિન્ત્ય બ્રહ્મ કહે છે—જે મહાન, અનંત, અન્યાકાર, શુદ્ધ, નિરપેક્ષ હોય માનવથી દૂર, દૂર સુદૂર છે, જેમાં પ્રવેશ કરતાં માનવની માનવતા શું ગણાય જાય, ગરી જાય, તે જ ને એ વિજ્ઞાનમય ચેતના?—ના. વિજ્ઞાનમય ચેતના વિષેના એ જોટા પ્રશ્નો છે. વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા મનોમયતાથી ઉર્ધ્વ છે એ સાવ સાચું પરંતુ તે એવા અર્થમાં નહિ કે વિજ્ઞાનમય ચેતનાને અને મનોમય કે પ્રાણમય કે અન્નમય ભૂમિકા વચ્ચે કરી જ સંબંધ નથી. ઉલટું, વિજ્ઞાનનો ધર્મ તો એ છે કે જીવનનો, સ્થૂલ ભૂમિકાનો, સર્વે માનવ કરણોનો સ્વીકાર કરવો, અને પ્રાણની સંપૂર્ણ પ્રકૃષ્ટતા, પરિપૂર્ણતા, ભોગસ્થાન અર્થે અને આનંદને ધારણ કરવાની શક્તિની અનંત વિપુલતા પ્રગટાવવી. હમણાં તો માનવનાં એ કરણોમાં એ શક્તિ એટલી જોહી છે કે તેને ‘ક્ષુદ્ર’ કહી શકાય.

તો, વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરવાથી માનવજીવનના આનંદનો, તેની પ્રાણશક્તિનો, શરીરનો વગેરેનો ત્યાગ કરવાની ફરજ નહિ પડે?—અત્યારે જે અવિદ્યાને વશ કર્યો છે, જે અપૂર્ણ આનંદના સ્વરૂપો છે તથા જે મર્યાદિત શક્તિ પ્રાણમાં તથા શરીરમાં છે તેનો ત્યાગ તો થવો જોઈશે. પરંતુ એ ત્યાગ એટલે સમૂળો સંન્યાસ નથી, એ ત્યાગ એટલે તેમનો ઉચ્છેદ નહિ. અત્યારે માનવના પ્રાણમાં ભોગશક્તિ કેટલી છે વારુ? પ્રાણની

શીઘ્રકલાંત ઉત્તેજના અને નાડીઓની વિશિષ્ટ ગતિ-તે પણ કેટલી મર્યાદિત, અપૂર્ણ અને ક્ષણિક! તેને ઠેકાણે જ્યારે એનાં એ કર્ણોમાં વિજ્ઞાનમય ચેતન્યનું અવતરણ થશે અને તેમનું રૂપાંતર થઈ જશે ત્યારે-! શરીરના એકેએક અણુ પરમાણુમાં, નાડીઓમાં, પ્રાણ-શક્તિમાં, માનસિક શક્તિમાં, અનંતગુણ શક્તિ, અનંતગુણ આનંદ ધારણ કરવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત થશે.

આટલા ઉપરથી વિજ્ઞાનની ભૂમિકામાં રહેલું ચેતન્ય પ્રાપ્ત કરવાથી શા શા પરિણામે આવે તેનો કાંઈક આછો ખ્યાલ વાંચનારને આવશે. વિજ્ઞાનમાં ગતિ કરતી ચેતનાને બેઠું કાર્ય કરવાનું હોય છે : ૧. નિમ્નસ્તરોમાંથી ઉર્ધ્વમાં આરોહણ તથા ૨. વિજ્ઞાનની ચેતના સહિત નિમ્નસ્તરોમાં અવરોહણ : જેટલા પ્રમાણમાં આરોહણ વધારે ઉર્ધ્વ તેટલા પ્રમાણમાં અવરોહણ પણ તેટલું જ નીચે અને વિશેષ સમ્પત્તિ સહિત થવાનું. અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિજ્ઞાનની વિશિષ્ટતા જ એ છે કે જ્યારે માનવના આધારમાં તેનું અવતરણ થાય છે ત્યારે તેની સાથે પ્રાણુની, અણુમય ભૂમિકાની સત્ય ચેતના અને મૂલ્ય ધર્મે તે પ્રગટાવે છે.

ત્યારે વિજ્ઞાનની અંદર વસતી એ ચેતના બિનંગત, વ્યક્તિત્વ વિહોણી જ હોય છે એવો પ્રશ્ન થવાનો સંભવ છે. આપણે ગાનસંસ્થાઓની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરીએ છીએ તેમાં પુદ્ગિની સમજૂતીની સગવડને ખાતર આપણને એ પ્રમાણે સઘળું બિનંગત માની લેવાની ફરજ પડે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં એ ચેતના બિનંગત નથી હોતી. અલબત્ત, સદા પોતાના ક્ષુદ્ર વ્યક્તિત્વમાં રમ્યાપમ્યા રહેનાર માનવને વિજ્ઞાનમાં વસતા દિવ્ય વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ પણ આવવો મુશ્કેલ છે. તે પણ એ વિજ્ઞાનમાંની દિવ્ય ચેતના આપણાં સર્વે વિશ્વેથી ક્યાંયે પર હોવા છતાં “દિવ્ય ગાતા”, “આદ્યશક્તિ” રૂપ છે. આદ્યશક્તિ એટલે પરમ ભાગવત ચેતના. ભગવાનની સર્વ શક્તિમાન, સર્વજ્ઞ અને સર્વવ્યાપી ચેતનાને કેવળ તે આદ્યશક્તિ જ પોતાનામાં ધારણ કરી શકે છે. જગતમાં ભગવાનના આવિર્ભાવો ક્ષર તથા અક્ષરદ્વારા તે “આદ્યશક્તિ જ” કરે છે. જગજીવનની રૂપે અનંત કોટિ વિશ્વોનું સર્જન એ જ કરે છે.

આ રીતે જોતાં ભગવાનની ચેતના, તેની શક્તિ તે જ આદ્યશક્તિ-તે જ વિજ્ઞાનમય ચેતના.

એ આદ્યશક્તિ પોતાની ઉર્ધ્વભૂમિકામાં ત્રણ પ્રકારે પ્રગટ થાય છે. ૧ પરાત્પર રૂપે, ૨ વિરાટરૂપે, અને ૩ વ્યક્તિરૂપે. પરાત્પર રૂપે તે વિશ્વેથી પર રહી ભગવાનના અપ્રગટ સ્વરૂપ સાથે વિશ્વેને સાંકળે છે. આદ્ય, પરાત્પર શક્તિ પોતાની સનાતન ચેતનામાં ભગવાનની પરમ ચેતનાને ધારણ કરે છે પ્રભુતા અપ્રગટ સ્વરૂપમાંથી જે જે સત્યો વિશ્વમાં પ્રગટાવવાનાં હોય તે સર્વેને તે પોતાનામાં ધારણ કરે છે અને પોતાની શક્તિમાંથી તેમને પ્રાણ આપે છે તથા પોતાના રૂપમાંથી તેમને રૂપ આપે છે. એ આદ્યશક્તિમાં રમતી ભાગવત ચેતના સનાતન સમ્યક્દાનદ મયી હોય છે

વિરાટ શક્તિરૂપે એ મહાશક્તિ સર્વે વિશ્વો ઉત્પન્ન કરે છે તથા પોતે તેમાં પ્રવેશીને નાની મોટી સઘળી ક્રિયા પ્રક્રિયાઓ-વિશ્વનિયમો-અનંત ગુણ પ્રવૃત્તિઓને પોતે ચલાવે છે. પ્રત્યેક ‘લોક’ એટલે મહાશક્તિની લીલા. એ વિરાટ લીલાનો વિસ્તાર પણ ક્યાં મર્યાદિત

હોય છે ? -સૌથી ઉપરની ટોચ પર અનંત-સત્, અનંત-ચૈતન્ય અને અનંત આનંદના લોક વિસ્તરી રહેલા છે અને સનાતન આદ્યશક્તિ તરીકે મહાશક્તિ તેમનાથી પણ ઉપર આવી રહી હોય છે. ત્યાં, ઉર્ધ્વ લોકત્રયમાં, સર્વે સતપૂર્ણતા રૂપ જ હોય છે કારણ કે મહાશક્તિ પોતે તેમને પોતાના હાથમાં સલામત સંભાળે છે, તેનાથી નીચે આપણી માનવતાની વધારે સમીપ, વિજ્ઞાનમય સૃષ્ટિઓ આવી રહેલી છે. એમાં મહાશક્તિ પોતે દિવ્ય સર્વજ્ઞ તપઃશક્તિરૂપે તથા સર્વશક્તિમાન જ્ઞાનસ્વરૂપે હાજર હોય છે. એ ભૂમિકા સત્યની, સાહજિક પૂર્ણતાની ભૂમિકા છે. ત્યાં સઘળું સત્ય સ્વરૂપ જ હોય છે ; ત્યાં સર્વે સત્ દિવ્ય જ્યોતિર્મય સ્વરૂપો જ હોય છે : ત્યાં સર્વે અતુભૂતિ આનંદમય જ હોય છે. માનવ જે જગતમાં ઉત્કર્ષિત થયેલ છે તે આપણી પાર્થિવ ભૂમિકા, શરીરની ભૂમિકાત્રય-અવિદ્યામાં આવી રહેલી છે. અને છતાં તેમને પણ દોરી તે મહાશક્તિ જ રહેલી છે. અવિદ્યામય મન, પ્રાણ અને અન્નમય ભૂમિકાઓ અને વિદ્યામય, સત્ય સ્વરૂપ વિજ્ઞાનની ભૂમિકા એ બેની વચ્ચે આપણી અવિદ્યામય ભૂમિકાઓની અધિષ્ટાત્રી તરીકે મહાશક્તિ જૂદી જ અંતરીવાલ ભૂમિકામાં વસે છે. સર્વે દેવતાઓથી તેની એ ભૂમિકા ઉર્ધ્વ છે, ત્યાંથી તે વિભૂતિઓ, પોતાનો પાદુભાવ કરનારા અંશે વગેરેનો આપણી પૃથ્વી ઉપર આવિર્ભાવ સમયે સમયે કરે છે.

પરંતુ એ ઉર્ધ્વભૂમિકામાં રહીને જ મહાશક્તિ આપણા ત્રિશોકને ચલાવે છે એવું પણ નથી. એ તો આપણી પાર્થિવ ભૂમિકા ઉપર અવતરે છે પણ ખરી. વિશ્વની અનંત વિધ શક્તિઓમાં કાર્ય પણ તે મહાશક્તિ જ કરી રહેલી છે. પરંતુ એ સર્વસામાન્ય હકીકત ઉપરાંત વ્યક્તિ-સ્વરૂપે પણ મહાશક્તિ અવતરે છે અને માનવજાતિને ઉર્ધ્વ ભૂમિકાઓ પ્રત્યે દોરે છે. દિવ્ય પરાતપર ભાગવત ચૈતન્ય અને માનવતા એ બેની વચ્ચે દ્વિતી તરીકે મહાશક્તિ કાર્ય કરે છે.

વિજ્ઞાનની ભૂમિકામાં વસતી આદ્યશક્તિનાં ચાર વ્યક્તિ-સ્વરૂપો આપણા વિશ્વની ઘટનામાં આગળ પડતાં જણાય છે. એ ચાર સ્વરૂપો તે, ૧ માહેશ્વરી, ૨ મહાકાલી, ૩ મહાલક્ષ્મી, અને ૪ મહાસરસ્વતી*. પ્રથમ સ્વરૂપ છે શાંત, સર્વશાંતી, જ્ઞાનસામર્થ્યવાળું, પ્રશાંત માયાજુતા અને અખટ દયાવાળું. એ સ્વરૂપ સમ્રાટસમા અલૌકિક મહિમામયું તથા સર્વશાસક પ્રભાવતું મૂર્તિસ્વરૂપ છે બીજું છે તેના તેજસ્વી સામર્થ્યનું અને અપ્રતિહત દુર્ધર્મ વેગનું, -મહાશક્તિનું ક્ષાત્રસ્વરૂપ. દુર્ધર્મ અવિકારી તપઃશક્તિનું વિદ્યુતસમા વેગનું અને વિશ્વ સકલને કંપાવી મૂકે તેવી ઝંઝાવાત સમ શક્તિનું સ્વરૂપ. ત્રીજું છે મધુરતા અને વિશદતાવાળું, સૌંદર્ય તથા સંવાદના મહન રહસ્યથી પૂર્ણ અને સૂક્ષ્મ વિધવિધ સંપત્તિ અને સિદ્ધિવાળું, તેના પ્રત્યે વળવાની ફરજ પાડે એવી લોહચુંબકસમી આકર્ષણશક્તિ મયું, તથા મોહિની લગાડી પરવશ કરે એવું લાવણ્યમય. ચોથા સ્વરૂપમાં આત્મસંરક્ષક હેંડુ જ્ઞાન તથા કાળજીબરી સ્ખલનરહિત ક્રિયાશક્તિ હોય છે. સર્વે પદાર્થમાં શાંત, અને ચોક્કસ કાર્ય કરી પૂર્ણતા પ્રગટ કરવાનું સામર્થ્ય તેનામાં હોય છે. ૧ જ્ઞાન, ૨ શક્તિ,

૩ સંવાદ અને ૪ સિદ્ધિ એ ચાર ગુણો એ ચાર સ્વરૂપોમાં અતુલ્ય પ્રધાન હોય છે.

વિશ્વમાં જે દેવતાઓ છે તે સર્વે આઘશક્તિથી સ્વતંત્ર શક્તિઓ નથી. ખરું જોતાં “દેવ” બધા એક જ ભૂમિકાના હોતા નથી. ચૈતન્યની જૂદી જૂદી ભૂમિકામાં દેવતાઓ હોય છે. ગામડામાં પૂજા થાય છે તે વેરાઇ માતાજીથી આરંભીને, હનુમાન, ભૈરવ, બ્રહ્માજી, ગણપતિ, સૂર્ય, શિવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ વગેરે દેવતાઓ ચૈતન્યની એક જ ભૂમિકાના નથી હોતા. સાચા દેવતાઓ વિગ્નની પૂર્વે આવતી ‘દિવ્ય મનીષા’ ની ભૂમિકામાં વસે છે. સાં વસનારા સર્વે દેવો મહાશક્તિનાં જ વ્યક્તિસ્વરૂપો, તેની અંદરથી પ્રગટતા કિરણો અને અંશરૂપ હોય છે. એવાં અંશો જ્યારે પૃથ્વી ઉપર મહાશક્તિ પ્રગટાવે છે, ત્યારે તેઓ મહાશક્તિ સાથે અંતર ચૈતન્યવડે સતત સંબંધ રાખે છે અને જ્યારે વિશ્વમાં તેમના આભિર્ભાવનો હેતુ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે તેવાં સ્વરૂપો પાછાં મહાશક્તિમાં લય પામી જાય છે.

વિગ્નની ભૂમિકામાં સર્વે દેવો મહાશક્તિના પોતાના જ અંશ હોઈ સર્વે પરસ્પર સંપૂર્ણ સંવાદમાં રહી કાર્ય કરે છે. વિગ્નના કાર્યો ઉપર અધિષ્ઠાતા તરીકે સ્થાપન થયેલા ‘દેવો’ મહાશક્તિની આ વિરાટલીલામાં સનાતન અંશ તરીકે નિત્ય હાજર હોય છે.

પરંતુ વાંચનારને લાગશે કે આ તો બારે ખીચડો થઇ ગયો!—વિગ્નમય કોરા, વિગ્નમય ચૈતનાને પ્રાપ્ત કરવાની વાત આ આખાય ખંડમાં આવે છે અને અહિં તો વિગ્નમયી શક્તિ તે જ આઘ શક્તિ, અને તે જ મહાશક્તિ, તે જ માહેશ્વરી, મહાકાલી, મહાલક્ષ્મી, મહાસરસ્વતી,—એમ કહેવામાં આવ્યું. ત્યારે પછી માનવે તેને જ પ્રાપ્ત કરવાની ને ? ઉત્તરમાં કહી શકાય “હા”

પરંતુ આપણી બુદ્ધિથી સમજી શકાય તેટલા માટે આપણે એ વિગ્નમયી મનસાતીત ભૂમિકાનું માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કરીશું.

પ્રાચીન કાળથી આર્ષ માનસશાસ્ત્રમાં મનસાતીત અને અતીન્દ્રિય એવી ભૂમિકાઓનું અસ્તિત્વ સ્વીકારાતું આવ્યું છે. કેટલીકવાર ચૈતન્યનાં એ ગોલાઈ પણ માનવામાં આવેલા છે : એક ઉર્ધ્વ અને બીજો નિમ્ન. ઉર્ધ્વ ગોલાઈ ત્રણસરોતો બનેલો હોઈ તેમાં અનંતતા વિલસે છે. એને “સમ્યક્દાનંદ”—એટલે કે સત્-ચિત્ અને આનંદના મૌલિક તત્ત્વોની અનંતતાનો બનેલો ઉર્ધ્વ ગોલાઈ કહેવામાં આવે છે. એ અનંતતાનો ઉર્ધ્વ ગોલાઈ અને મન, પ્રાણ તથા અન્નમય ચૈતનાનો બનેલો આપણો માનવતાનો નિમ્ન ગોલાઈ એ બેની વચ્ચે વિગ્નમય ભૂમિકા બેને જોડનાર આંકડા તરીકે આવી રહેલી છે.

પરંતુ આટલા ઉપરથી આપણી મનોમય ભૂમિકા અને તે પછી તુર્ન જ વિગ્નમય ચૈતના આવે છે એવું માની લેવાની બૂલ કરતી ન જોઈએ. ખરું જોતાં, મનોમય અને વિગ્નમયી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભૂમિકા વચ્ચે ઘણી ઘણી પાવરીઓ, તબક્કાઓ, આવી રહેલા છે. ઉદાહરણ તરીકે, વિગ્નમયી નિમ્નસ્તરોમાં “દેવોમનીષા” ની ભૂમિકા આવી રહેલી છે. ઘણાં ઘણાં પ્રાચીન સાધકોએ તે ભૂમિકાની અતુલ્યતાને જ બૂલથી વિગ્નમયી ભૂમિકા માની લીધેલી જણાય છે!! દેવી-મનીષાની એ ભૂમિકા પર કાર્ય કરતી શક્તિ Formalive

Power-રૂપે ધડનારી શક્તિ છે. ત્યાં અનેક શક્તિઓ પરસ્પર આથડતી અને આપણી સ્થૂલ ભૂમિકાપર પ્રગટ થવા મથતી માલુમ પડે છે; પરંતુ તેવી માંની કોઇક જ છેક સ્થૂલ સુધી પોતાનો આવીર્ભાવ કરવામાં ફનેહ મેળવી શકે છે. આમ હોવાથી દૈવી-મનીષાની ભૂમિકાને ચૈતન્યની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને સત્યતમ ભૂમિકા માની લેનારા ધણા સાધકો એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે એ દિવ્ય શક્તિ જ ઉચ્ચતમ સર્જક શક્તિ છે અને તે જ્યારે પોતાનાં ધડતરો સ્થૂલભૂમિકામાં પ્રગટ કરી શકતી નથી-તે પણ જ્યારે પોતાનાં ધડતરોને પ્રગટવા માગતી નથી કહો-તો પછી તે માયાશક્તિ નહિ તો બીજું શું ? એવી દલીલ કરી શકાય. આમ સત્ય આડે રસ્તે ચડી જવાથી અપૂર્ણ માનવપ્રકૃતિનું વિજ્ઞાનમય સત્યમાં અને પૂર્ણતામાં રૂપાન્તર કરવાનું રહસ્ય તેઓ જોઇ શક્યા નહિ, અને આવી એકદેશીયતાની ભૂલ કરનારા સાધકો કાંઇ જેવા તેવા ન હતા. સંકરાચાર્ય જેવા પ્રખર સુદ્ધિશાળી અને ઉચ્ચકોટિના સાધકે પણ એ જ નિર્ણય બાધ્યો! ખરું છે કે વૈષ્ણવ ધર્મમાં અને તન્ત્ર-માર્ગમાં માનવપ્રકૃતિનો સ્વીકાર કરી તેનું રૂપાન્તર કરવા માટે લગભગ સફળતાની સીમાએ પહોંચેલો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. પરંતુ છેવટનું રહસ્ય તેમના હાથમાંથી એ સરી ગયેલું લાગે છે. વૈષ્ણવધર્મમાં ભક્તિનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાણના મિશ્રણને લીધે કલુષિત થયું અને પૃથ્વી પર પ્રભુનું વૈકુંઠ પ્રગટાવવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં પાર્શ્વવર્તીને 'દિવ્યતા'નું નામ આપીને સંતોષ માનવો પડ્યો !

ખરું જોતાં ભગવાનની પ્રાપ્તિ આપણે ત્યાં એક પ્રકારની નિષ્ક્રિય ચૈતન્યાવસ્થાની જ પ્રાપ્તિના પર્યાય રૂપ ગણાતી હોય એમ લાગે છે. ભગવાન એટલે ત્રિશ્વબ્યાપી જગતી જ્યોત, ભગવાન એટલે જીવનનું સક્રિય દિવ્ય સત્ય એ વિચાર જ લગભગ ભૂલાઇ ગયો છે, અને એમ થવાનાં અનેક કારણોમાંનું એક એ છે કે વિજ્ઞાનની પૂર્વે જ દૈવી-મનીષાની ભૂમિકા આવેલી છે તેમાં કાર્ય કરનારી શક્તિને ધણા સાધકોએ સાચી વિજ્ઞાનની શક્તિ તરીકે સ્વીકારી લીધી જણાય છે, યા તો તેને પણ “માયા”, “મિથ્યા” ગણી કાઢીને તેનો ત્યાગ કરીને અપૌરુષેય, નિરંજન, નિરાકાર અવ્યક્તમાં લય પામવાનો જ આદર્શ લેજો છે. ખરીવાત એ છે કે એ “દિવ્ય મનીષા”ની ભૂમિકા મનોમયચેતનાનું ઉચ્ચતમ શિખર છે : ચૈતન્યના નિમ્નગોલાર્ધનું તે ઉચ્ચતમ શિખર છે. પરંતુ વિજ્ઞાનની ભૂમિકાને પહોંચવા માટે તો સાધકે એ દૈવી-મનીષાની ભૂમિકાને પણ વટાવી જવી પડે છે.

વળી એ પણ અહિં સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે માનવની મનોમય ચેતના અને દિવ્ય-મનીષાની ભૂમિકા એ બેની વચ્ચે ઘણી ઘણી અંતરાલ ભૂમિકાઓ-મધ્યદશાઓ અને પગથીયાંઓ-આવી રહેલી છે. આ ‘વિજ્ઞાનયોગ’નો આખો ખંડ એ અંતરાલ ભૂમિકાઓમાંની ફક્ત કેટલીકના જ ધર્મોનું વર્ણન કરવાને પ્રયત્ન છે એમ કહીએ તો પણ ખોટું નથી. વાંચકે જાતે એ વિગતવાર વર્ણન વિજ્ઞાન ખંડમાંથી વાંચી લેવું. અહિં ચૈતન્યના ઉર્ધ્વગોલાર્ધ તથા નિમ્ન ગોલાર્ધની રૂપરેખા આપવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

પ્રાચીન ગાનસ શાસ્ત્રની એક પ્રણાલિ પ્રમાણે ઉર્ધ્વ ગોલાર્ધમાં ૧ ઈશ્વર, ૨ શક્તિ અને ૩ જીવ, એમ ત્રણ તરવો ગણાય છે. જ્યારે બીજી પ્રમાણે ૧ સચ્ચિદાનંદ, ૨ માયા,

અને ૩ છવ એ ત્રણનો પણ સમાવેશ થાય છે. શ્રી. અરવિંદની વિજ્ઞાનયોગની પદ્ધતિમાં ૧ આનંદ - (સત્ અને ચિત્ એ બે તેના ઉપર પ્રતિષ્ઠિત ગણી લેવાનાં), ૨ વિજ્ઞાન, ૩ દિવ્ય - મનીષા (over - mind plane) એ ત્રણ તરવો ઉર્ધ્વ ગોલાઈમાં મૂકી શકાય.

દિવ્ય - મનીષાની નીચે વિજ્ઞાન - બુદ્ધિ, - દષ્ટિ, શ્રુતિ, અને સ્મૃતિ એ મનોમય ભૂમિકાથી ઉર્ધ્વમાં રહેલો પ્રદેશ અને તેની નીચે મનોમય ભૂમિકા - (જ્યાં શુદ્ધ બુદ્ધિ વ્યવહાર લક્ષી બુદ્ધિ અને સમજણની શક્તિ તથા તે ઉપરાંત કલ્પના, નિર્ણય, વિવેક, ધોરે શક્તિઓ પણ આવી જાય છે તે) - તથા તેનાથી નીચે જતાં કપાળમાં ભ્રમર વચ્ચે સૂક્ષ્મદષ્ટિનું તથા તપઃશક્તિનું અને ગળામાં વાણીદ્વારા ચતી અભિવ્યક્તિનું કેન્દ્ર આવે છે તેનાથી નીચે હૃદયની પાસે જ ઇન્દ્રિયાધિષ્ઠિત મનસ્ અને હૃદયની ઉપલી સપાટી પર ભાવપ્રધાન ચિત્ત અને ઉંડાણમાં ચૈત્ય-પુરુષ આવી રહેલ છે. હૃદયની નીચે નાભિમાં ઉર્ધ્વ પ્રાણનું કેન્દ્ર આવી રહેલું છે. ત્યાંથી નીચેના ભાગમાં નિમ્ન પ્રાણની અને કરોડના અંતમાં મૂળાધારમાં અન્નમય ચેતનાનું કેન્દ્ર આવી રહેલું છે.

વિજ્ઞાન. (Supermind)-સર્વ સમર્થ અને સર્વ શાસક જ્ઞાનશક્તિની અને આનંદની સૃષ્ટિ.

દિવ્ય મનીષા (Overmind)

વિજ્ઞાન બુદ્ધિ (Divine Reason)

દષ્ટિ (Revelation) અને સ્મૃતિ વિવેકશક્તિ (Intuitive Discrimination)

શ્રુતિ (Inspiration)-સ્મૃતિ (Intuition)

મનોમય ભૂમિકા (Mental being)

ચિત્ત (Emotional being)

પ્રાણ (Vital being)

અન્ન (Physical being)

પરંતુ માનવના માનસનાં કરણોના ભેદ - પ્રમેદ પાડવાની આ એક જ રીત સંભવિત છે એમ ગાની લેવાનું નથી. તેમની યોજના આપણે જૂરી જહી રીતે પણ કરી શકીએ. બધી યોજનાઓ આપણી બુદ્ધિની સમજૂતિની સમવડને ખાતર છે એ વાંચનારે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. વ્યવહારમાં એ કરણોના કાર્યમાં ઘણો ફેર પડી જાય છે અને તેમની ક્રિયા પરસ્પર સંમિશ્ર થઈ ઘણી અટપટી બની જાય છે. તેમની ગોઠવણીની ખીજ પદ્ધતિમાં આપણે ચૈત્ય-પુરુષને કેન્દ્રમાં ગોઠવીને બાકીનાં બીજાં બધાંને તેની આજુબાજુ વર્તુળાકારે ગોઠવી શકીએ. આવી સર્વે ગોઠવણી આપણી બુદ્ધિની સમવડતાને ખાતર ઉપયોગી છે; વસ્તુતઃ સૂક્ષ્મ કરણોમાં તેને લઇને કરો ભેદ પડતો નથી.

સ્વ. બેસન્ટ, ૧૯૩૩

ખાધો નથી, અને છતાં આવા કઠોર, પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વમાં પણ સ્ત્રીના-સાતાના કોમળ હૃદયને સર્વદા સ્થાન તો હવું જ.

બેનરજ કે મહેતા સિંહ સમા ગર્જતા, શ્રી. નાથુ કોડિકરવરે, રસિકતા પોષતાં. ડૉ. બેસન્ટનું વક્તવ્ય સમુદ્રના સતત, એકધારા, ગંભીર ગર્જન જેવું હતું. એ વાગ્ધારા, એ શૈલી, એ ગંભીરતા, એ વિચાર ગ્રેહકતા, પ્રવાહ અને પ્રસાદ સહમજવા ને માણવા સાગરનું ભવ્ય ગર્જન સહમજવા અને માણવાની સક્ષમ, અતિ રસિકતા બોધ્યે.

સ્વ. બેસન્ટ એક અનન્ય વક્તા હતાં. શ્રી. સરોજિની નાથકુને મહેં પહેલીવાર સાંભળ્યાં ત્યારે હું મુગ્ધ થયો, પણ બ્યારે મહેં ડૉ. બેસન્ટને ત્યારપછી સાંભળ્યાં ત્યારે શ્રી. સરોજિનીની શૈલી મહેને ડૉ. બેસન્ટની શૈલીના પડધારૂપ જ લાગી. બ્યાખ્યાનપીઠ ઉપર એ સાક્ષાત સ્ત્રી-શક્તિ લાગતાં, જાણે આદ્ય-શક્તિ આપણા સમક્ષ જ ભમી ન હોય. વૃદ્ધાવસ્થા અને અશક્તિ ત્યારે નાસી જતાં. સુવાનને પણ શરમાવે એવો શક્ત તે ત્યારે લાગતાં.

કોઈનાં દોષો તે જીવનભર દોરાયાં નથી. કોઈનાં ગુણો તે ગુણો નથી. પોલીક વ્યક્તિત્વને ટકાવી રાખવા, વિકસાવવા, પતિ, સ્વદેશ અને મિત્રોને હોડી દેતાં તહેમણે લેરામાત્ર આવકો

સ્વ. ખેસન્ટનું વ્યક્તિત્વ

લે. પ્રા. ઓ. ઉપાધ્યાય, એમ. એ.

“સૌ

ન્દર્યો પામતાં ખેલાં સૌન્દર્ય બનવું પડે” એ ઉક્તિ અનુસાર મહત્તા પારખતા ખેલાં મહત્તા પારખી શકવા જેટલા તો મહાન બનવું જ પડે. પરસ્પર પ્રશંસક મંડળનો હું સભાસદ નથી; મહેને જેટલો પરિચય છે તેટલા ઉપરથી હું ચિત્ર આલેખવાનો પ્રયત્ન કરું તેમાં અભ્યાસ કે અનુભવના અભાવે અથવા બદ્ધમતને લીધે વાચક અસંમત થાય તેમાં હું શું કરું? આ જમાનામાં ગાંધીજી સાથે કોઈપણ બાબતમાં અસંમત હોય તેવી વ્યક્તિમાં મહત્તા હોઈ શકે જ નહિ એવો મત ધરાવનારાઓની સંખ્યા ઓછી નથી; એટલે સ્વ. એની ખેસન્ટનો પરિચય કરાવવા પ્રયત્ન કરવો એ પણ ધૃષ્ટતાની પરાકાષ્ટા લેખાય તો નવાઈ નહિ. છતાં કડવું ઔષધ તેમ અણુગમત્તું સત્ય પણ આખરે ગ્રહણ કર્યે જ છૂટકો છે એ વાત કેટલાક સહમજશે એમ માની લખવા પ્રેરણો છું.

સ્વ. ખેસન્ટને “મહાત્મા” પદની ઉપાધિ મળી ન હતી છતાં યે લેખના જીવનકાળના મધ્યભાગમાં જ આન્તરરાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ ધન્યાર વ્યક્તિઓમાંની એક તરીકે લેખનું નામ પ્રખ્યાત થઈ ચૂક્યું હતું. જગતની ભાવી સંસ્કૃતિનો વેક્સ જેવો કોઈ ઇતિહાસકાર એ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ લખશે ત્યારે એની ખેસન્ટનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિમાં આવશે એમાં મહેને તો શંકા નથી. એ ક્યારે જન્મ્યાં, પરણ્યાં, ધણીથી છૂટાં પડ્યાં, સમાજસેવક, લેખક અને બ્રહ્મવિદ્યાનાં પ્રચારક થયાં એ વાત પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. છતાં થીયોસોફીના સત્ય સ્વરૂપથી અબળણ છતાં સ્વ. ખેસન્ટને સહમજવાનો તથા તેમના કાર્ય અને શક્તિની મૂલ્યવણી કરી શકવાનો મિથ્યા ધવો કરનાર વ્યક્તિઓને તેમના આન્તર જીવનનો પરિચય ભાગ્યે જ હશે. એ બાઈ વિદ્યથી હતાં એ વિશે એ મત ન હોઈ શકે. એમણે રચેલાં વિવિધ પુસ્તકો એની સાક્ષી પૂરશે. એક અડગ સમાજસેવક તરીકે ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૬માં આર્થર્ ઇડ્લોના સહ-કાર્યકર્તા તરીકે તેમનું નામ મશહૂર છે. પોતાની સહાએ આલેલા કેસમાં એક ધારાશાસ્ત્રી જેટલી નિપુણતા તેમણે બતાવી હતી. નિરીશ્વરવાદી છતાં “સિક્કિટોફિટ્રન” ની સમાલોચના કરતાં પોતાના બદ્ધમતો ખોટા હોવાનું જ્ઞાન થયું ત્યારે સત્તર થીયોસોફીકલ સોસાયટીમાં જોડાવા જેટલી હૃદયની વિશાળતા તેનામાં હતી. એ અધ્યવ્રદા નહિ પણ પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર હતો. કેટલાક ભણે તેને બ્રમ માને; આપણી શક્તિની ખામીને લીધે બીજાના જ્ઞાનને બ્રમ કહેવો એ અનુભવ અને અભ્યાસની ખામી જ સ્પષ્ટ છે.

ડાર્વિનનો ઉત્ક્રાન્તિવાદ સત્ય હોય તો મનુષ્યથી પર ક્રાંતિએ વિકાસ શક્ય અને સત્ય છે; મારે જ જીવન્મુક્ત વ્યક્તિઓનું અસ્તિત્વ છે. એ જ્ઞાન તેમને થયું અને પછી તેમાંના એક મહાત્માનું એમને દર્શન થયા પછી તેના આદેશ પ્રમાણે હિન્દ અને જગતની સેવામાં

તેમણે જીવન ગુજાર્યું. સ્વતંત્ર હિન્દુ જાતી જગત સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર થઈ શકે માટે હિન્દુ સ્વાતંત્ર્ય અર્થે રાજકારણના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. હોમરૂલ લીગદ્વારા તેમણે રચેલા પાપા ઉપર જ સ્વરાજ્ય સમાજની પ્રાન્તિક સમિતિઓ ઉભી થઈ. તેમણે કરેલી સેવાની કદર માટે તેમને કોંગ્રેસમાં પ્રેસિડેન્ટ નીમવામાં આવ્યાં. અસહકારની પ્રવૃત્તિમાં તેમને ગાંધીજી સાથે મતભેદ થયો અને છૂટા પડ્યાં. કોમનવેલ્થ ઓફ ઇન્ડિયા બીજનો પ્રયત્ન અધૂરો રહ્યો. આથી ૨૧. બેસન્ટનું જીવન એટલે નિષ્ફળતાની પરંપરા એવાં વ્યાખ્યા કરનાર કોઈ એમ માનવાની બૂલ ન કરે કે એક રાજકારણ જ એની સેવાનું ક્ષેત્ર હતું.

આર્થ સંસ્કૃતિને માટે જગતમાં માન ઉત્પન્ન કરવાનું માન ૨૧. બેસન્ટને છે. બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી થઈ તેમાં મોટો દિરસો ૨૧. બેસન્ટનો છે. સેન્ટલ હિન્દુ કોલેજનાં સંસ્થાપક એ જ હતાં. આર્થ સંસ્કૃતિની પુનર્ધટનાનો એ પ્રથમ પાયો હતો. મદનાપદી નામના સ્થાનમાં તેમના આશ્રય નીચે સ્થપાયેલી બીજી કોલેજ હજી પણ ચાલે છે. સમાજ સેવા, રાજકારણ, શિક્ષણ અને જીવનવિધાનો પ્રચાર આ સર્વ ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરતાં તેમણે બાહોશ સેવકો તૈયાર કર્યા છે. જીનરાજદાસ, પી. કે. તેલંગ, બાબુ ભગવાનદાસ, ડૉ. એરન્ડેલ, કૃષ્ણમૂર્તિ વગેરે વ્યક્તિઓનો જીવનવિકાસ ૨૧. બેસન્ટને આભારી છે એ વાત જાણનાર એના જીવનને નિષ્ફળતાની પરંપરા નહિ પણ સફળતાનીજ પરંપરા તરીકે કયુંલ કરશે.

માંદગીને બિછાને ન હોય ત્યારે માત્ર ચાર કલાકનીજ નિદ્રા સેતાં એ સેવિકાને અખંડ કામ કરતાં જોઈને પુરુષો પણ માન મૂકીને નમન કરતા. ન્યુ ઇન્ડિયાના અધિપતિ તરીકે કે થીયોસોફીકલ સોસાયટીના પ્રેસિડેન્ટ તરીકે ૨૫ થી વધારે વરસ તેમણે કરેલી હિંદ તથા જગતની સેવા અભેદ છે. લેખક તરીકે તેમનું તલ્લરપર્યાં છતાં સપ્રમાણ વ્યાખ્યાન અને વિવેચન ઘણા યોગ્ય લેખકોમાં માક્ષમ પડશે. પાને પાને વિહતા નીતરી રહેતી જાણીશે. પોતાને માક્ષમ ન હોય તે બાબતમાં જ્ઞાન્તિજનક મત તે કહી ન આપતાં. પોતે અસંમત હોય તો બેધડક જાણવી દેતાં. આ શુભો તેમના વક્તૃત્વમાં પણ હતા. જેમણે એમને ૧૯૧૫ થી ૧૯૨૮ ના વર્ષોમાં સાંભળ્યાં હશે તેમને આની પ્રતિતી થઈ હશે. શ્રીમતી નાયડુમાં પણ ૨૧. બેસન્ટ જેટલું સર્વગ્રાહીપણું અને ગાંભીર્ય ન હતાં એ વાતની જાણ બનેને સાંભળનારાઓને હશે. હોમરૂલ લીગના સમયમાં વિભાગતની સમાજસેવા દરમ્યાન કે થીયોસોફીના પ્રચાર માટેનાં બાણો કરતાં હોય ત્યારે તેમનું વ્યક્તિત્વ પ્રતાપી સૌમ્યભર્યું અને આદરણીય હોઈ આંજી નાખતું, તોયે પ્રેમ અને સન્માન ઉત્પન્ન કરતું. પોતાની જાનેતા સમાન એમને સ્થાતા જતોની સંખ્યા ધણી મોટી છે. જગતમાં હાલ તો ૨૧. બેસન્ટ જેવા સર્વ દેશીય સેવકની ખોટ જ છે. હૃદયની વિશાળતા આ યુગમાં જેટલી જરૂરની છે તેટલી જ વિરલ છે. લીગ ઓફ નેશન્સ જગતના બળના પ્રશ્નોનો નિકાલ નથી લાવી શકતો એવું કારણ હૃદયનું સાંકડાપણું જ છે; અને એ સાંકડાપણું કારણ અવિશ્વાસ તેમજ ધર્માધતા છે. બાળપણમાં એ વિશાળના કેળવણ એવું નવીન આદર્શોવાળું શિક્ષણ અપાય તથા સર્વે ધર્મો દેવકાલપરતે જુદા જાલ સ્વરૂપો ધારણ કરનારા છતાં મૂલમાં એક જ સત્યનાં સ્વરૂપો છે એ સત્યને જગત ચોક્કસ રહમજે તોજ જગતની ઉત્પત્તિ છે. એ સત્ય

એટલે જ પ્રજાવિદ્યા અથવા ધીયોસોદ્ધી. આ વાત દરેક અભ્યાસીને માલમ હશે, અને ન હોય તો આ લેખથી થશે એવી આશા છે. સત્ય દેખાવા છતાં તેને હેતુપૂર્વક અવગણનારને તો નવ ગજના નમસ્કાર જ થટે. સ્વ. યેસન્ટના જીવનકાર્યની મૂલવણી કરવાનો ઘવો કરનાર ધીયોસોદ્ધીના સત્ય સ્વરૂપથી અજાણ હોય તો તેનો એ ઘવો મિથ્યા છે, કારણ સ્વ. યેસન્ટ અને ધીયોસોદ્ધી એ એક બીજા સાથે જોતજોત છે.

નવીન આદર્શોવાળા શિક્ષણસાસ્ત્રી સાથે ડૉ. યેસન્ટનું સ્થાન પણ ભાવી સંસ્કૃતિ મંદિરના શિલ્પી તરીકે અમર રહેશે. ચંદ્રની ચાંદની એટલી આલ્હાદક અને ઉપકારક હોય છે કે તેના કલંકને આપણે ભૂલી જઈએ છીએ. ડૉ. યેસન્ટની સેવા એટલી મહાન છે કે તેમની પાર્થિવતા ભૂલી જઈને ભવિષ્યમાં જનતા નિષ્પક્ષપાતપણે તેને સૈકેટીસ, પ્લેટો, રામ, કૃષ્ણ પુરુષ કે ક્રાઈસ્ટની પંક્તિમાં મૂકીને ભજે તો મૂને તો નવાઈ ન લાગે. આર્યસંસ્કૃતિ જગત સમસ્તની ભાગી સંસ્કૃતિ છે-એ ઘોષણા કરનાર એ વિશ્વ શક્તિનું હિન્દ ધણું ઝણું છે. પછી કેટલાક સ્વતંત્ર વિચારક હોવાને નામે પોતાના અજ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરાવનાર વ્યક્તિઓ ભલે એ મત ન ધરાવવાનો ઢોંગ કરે. ભારતવર્ષના અસ્તિત્વ સુધો સ્વ. યેસન્ટની કીર્તિ પણ અમર રહેશે એ ગાંધીજીની અંજલી ડૉ. યેસન્ટ જેવા માટે ખરેખર થોડા છે.

નરસિંહરાવ : ગદ્યકાર

ગ

ગદ્યકાર અને પદ્યકારનો સંયોગ, શાશ્વત, વિરલ હોય છે. એક સાથે બન્ને શક્તિ લઈ ધૂમનાર સાહિત્યકાર જગતભરના સાહિત્યમાં કવચિત નગરે ચડે છે. આપણા વિવેચકોના મતે કવિ નર્મદાશંકરે સાહિત્યના અનેક ઝરણાંઓમાં ચચુપાત કર્યો હતો; ગદ્ય - પદ્યનો કવિ મુખેજ સાધી શક્યા હતા. અલગ્યત કવિએ સાહિત્યક્ષેત્રમાં અંપલાવ્યું ત્યારે તેમની પૂર્વ તૈયારીનાં સાધનો એટલા પર હતાં, આથી ઉત્પન્ન નરસિંહરાવનો સાહિત્યપ્રવેશ ખૂબ પરિપક્વ દશામાં થયેલો : સંગીત અભ્યાસથી સજ્જ થઈ તેમણે સાહિત્યક્ષેત્રને સર કર્યું.

વંશપરંપરાગત સંસ્કાર, નિસર્ગદત્ત પ્રતિભા, સદૃશ અભ્યાસશક્તિ; એ નરસિંહરાવનાં ધરતરનાં વિશિષ્ટ અંગો. દીવેટિયા કુટુંબ વિદ્યા-સ્ત્રાણી ગણાય છે, તેમાંય બોળાનાયમાદ્યનું આધ્યાત્મિક બાવનાઓથી નીતરતું હૃદય, લક્ષિતકલા તરફની સ્વાભાવિક અભિરચિ, વગેરે પિતાના સદ્ગુણોએ નરસિંહરાવની સાહિત્યશક્તિ સંસ્કારી : આવતી કાલના આગમ સાહિત્યસર્જકનાં બીજ રોપાયાં. આરંભ અભ્યાસની અદ્યથી તે સરસ્વતીને ચરણે બેઠા : ઇતર વ્યવસાયોમાંથી ક્ષણે બચાવી તેઓ સાહિત્યસર્જન સાધી શક્યા.

સંગીત અભ્યાસ અને પૂર્વ તૈયારી પછી જ તે વિષયને છણવાની શક્તિનો અભાવ-એ આશ્ચર્ય આપણા ગદ્યકારો પર ઝડપે છે. એનો પરિહાર નરસિંહરાવનાં ગદ્યસર્જન મુખે કરી શકે છે. તેમની ગદ્યકૃતિઓની પાછળ તેમનો અધ્યાગ પરિશ્રમ, ઊંડી ચિન્તન અને સૌથી વધુ તેમની પ્રમાણભૂત આત્મશ્રદ્ધા પ્રતિત થાય છે, વિવેચન, ચરિત્રનિરૂપણ; તત્ત્વદર્શન, સંગીતચર્ચા-ગદ્યના આ નિરનિરાળા પ્રદેશોમાં તેઓ સ્વેચ્છાએ વિદ્યુત શકે છે; તે તે વિષયોમાં તેમનો કાળો સંગીત છે. “અભિનયકલા” એમના આરંભ અભ્યાસનું ફળ. અભિનયકલા જેવા દુર્ગમ વિષયને ન્યાય આપી આપણા ગદ્યકારોને હજુ સુધી અજાત એવા નવા પ્રદેશનું તેમણે દર્શન કરાવ્યું; અધ્યાપિયંત તે પ્રદેશમાં આપણા ગદ્યકારોનો પ્રવેશ નહોતો. સંગીતશાસ્ત્રની અનેક ચર્ચાઓમાં નરસિંહરાવના જેટલા તત્ત્વસ્પર્શી જાનથી કોઈ સાહિત્યકાર તે વિષયને છેડી શક્યા નથી, બદલે, આપણા વિદ્વાનોમાં પ્રવર્તતી હંદ અને રાગની ભ્રમભૂલક માન્યતાનું નીરસન પ્રથમ તેમણે કર્યું. ‘અસત્ય બાવારોપણ’ અને ‘કવિતામાં અસંભવ દોષ’ જેવા રાષ્ટ્રીય વિષયની છણાવટ તેમના પ્વનિશાસ્ત્રના પરિશિલનનાં પ્રતિક છે; તેમાંય Pathetic Fallacy જેવા વિવાદાસ્પદ વિષયને અનેક દૃષ્ટિકોણથી નિરખી નક્કર ગદ્યમાં તેમણે રમણભાષિના “શક્તિમયભાવાભાસ” ને ઉત્તર વાલ્યો છે.

ચરિત્ર નિરૂપણ-Biography-એ સાહિત્યનું વિશિષ્ટ અંગ છે : ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્ર પરસ્પર ઉપકારક અંગ છે. તે પરસ્પર આપણા સાહિત્યનું ઘરિદ્રય શોધનીય છે. એ અંગ હજુ પ્રયોગદશામાં જ સજડે છે. ચરિત્ર નિરૂપણની મિત્ર મિત્ર પદ્ધતિમાં

નરસિંહરાવે 'સ્મરણ મુકુર' માં નાખી ભાત પાડી કહેવાય; પરિચિત વ્યક્તિએને સ્મરણ આદર્શમાં લાવી તે તે વ્યક્તિનું અનેક દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ સુરેખ દર્શન કરાવતું એ તેમની વિશ્લેષણ કલા. કેવળ શબ્દ-વાક્યનાં ચાકણાં નહિ : શબ્દકલાભિન્ન ઝાંકટરની જેમ પ્રત્યેક વ્યક્તિના આંતર-બહિર રંગોનું એકસ રેની યાંત્રિક ઝીલવટથી સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ સાધવામાં નરસિંહરાવને અનેક કટુસત્ય અવશ ભાખવા પડ્યાં. જે પારદર્શકતા ગાંધીજીએ 'આત્મકથા' માં પોતા માટે ગ્રહણ કરી છે તેજ સ્થિતિ નરસિંહરાવે પરિચયકાર તરીકે નીડરપણે નિખાલસ માનસથી 'મુકુર' માં ચૂર્ત કરી છે. ચરિત્ર નિરૂપકને સહજ એવું મનુષ્ય પરીક્ષાનું માન તેમાં સાધેલો વિવેચન શૈલીનો આગેજ અને સૌથી ઉત્કૃષ્ટ તેમની કટાક્ષયુક્ત વિનોદવૃત્તિ 'મુકુર' ના સર્જકને જીવન આલેખન કલામાં વિશિષ્ટ પદ સહેજે અપાવે છે.

'વિવર્ત લીલા' જેવી તત્ત્વદર્શનની ગંભીર લેખ પરંપરામાંથી માર્નિક હાસ્ય જેવા વિનોદમય ક્ષેત્રમાં નરસિંહરાવ ઘૂમી શકે છે. 'એક અમૂલ્ય ગ્રન્થની શોધ' આપણા સાહિત્યમાં કટાક્ષકૃતિનો Satire-ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. અંગ્રેજ સાહિત્યકાર દ્વાપડનપોપ જેવાઓ કટાક્ષ સાહિત્યને નિર્ગનિર્ગની મગદૂર અનુસાર બદલાવી શક્યા છે : આપણા સાહિત્યકારોએ શાથીય આ અંગને અસ્પૃષ્ટ રાખ્યું છે. 'ઉત્તમ ભદ્રંભદ્ર' સર્વોત્તમ હાસ્ય કોટિએ ન પહોંચતા, ગદ્યકારની તેના પૂર્વાર્દસમા "ભદ્રંભદ્ર" ની ઊનતા પૂરવા પ્રયોગજુ હશે એમ માનવા પ્રેરાઈએ; પણ વિવચના મૂળભૂત હાસ્યના ઉત્કૃષ્ટ અશૈલી ગદ્યકારને તેની સહજ વિનોદવૃત્તિના આવિષ્કરણ માટે તેમાં ઠીક ઠીક દિશા મળી, રહે છે.

અને સૌથી ઉત્તમ ગદ્યસર્જન, વિવેચન કલામાં અજોડ એવો "શૈવલિની" નો પ્રવેશક નરસિંહરાવને સમભાવિ વિવેચક તરીકે રજૂ કરે છે. સ્વ. બોટાદકરની કાવ્યકૃતિઓની એક, સિદ્ધહસ્ત વિવેચનકારની જેમ સમીક્ષા કરી, તે પૂર્વે ગુજરાતી જનતાથી સહેજ અજાત એવા કવિ બોટાદકરને હાથ પકડી કવિચરોની પ્રથમ પકિતમાં એસાડી તેમના સંબંધી ઉતાવળે બંધાયલા પૂર્વગ્રહોને એમણે પરિહાર કર્યો. રામનારાયણ પાઠકે 'પૂર્વાશ્રાપ' ના પ્રવેશકમાં સ્વ. કાન્તનો પરિચય કરાવ્યો : નરસિંહરાવે 'શૈવલિની' માં સ્વ. બોટાદકરની કાવ્યકૃતિઓનો ગુજરાતને રસાસ્વાદ કરાવ્યો.

નરસિંહરાવની સમગ્ર ગદ્યકૃતિઓનું અવલોકન કરવાનું અત્યારે પ્રાપ્ત થતું નથી, એટલે તે પરત્વે આ ખેચરદ્રષ્ટિ બસ થશે; પણ બ્યારે શિષ્ટ-સંસ્કારી ગદ્યકારોની ખોજ માટે આપણા સાહિત્યમાં નાખી નજર ન પહોંચતી હોય, ત્યારે નરસિંહરાવ જેવા અભ્યાસીઓને ગુજરાતે પ્રીછવા ઘટે : જીવનના નમતા સૂર્યમાં ય તેમનામાં રહેલું શારદા સેવકનું ખમીર ગુજરાતને ચરણે ધરવાના તેમના મોંઘા અભિલાષને તૃપ્ત કરવા આપણું સાહિત્ય તેમને માટે ધન્ય પ્રસંગો યોજે. જીવનમાં અનેક કારમા ધા વજ્રછાતીએ ઝાંલતા, જીવનસંધ્યાનું ગૂઢ દર્શન કરતા એ ગદ્યરવામીનાં ચિરંજીવ સર્જનો ગુજરાતને માટે ઝોઝા ગર્વની વસ્તુ ન લેખાય.

समाप्ति

('विवर्त'दीक्षा)—रथनार तथा प्रकाशक : नरसिंहराय सोलानाथ,
(भरीन विद्या, आर) छिन्नत ३१. १-८-०)

Q

સંજ્ઞાથી 'વસન્ત'માં જુદે જુદે વર્ષને - છેક ઇ. સ. ૧૯૨૮ થી ૧૯૩૨ સુધી - 'વિવર્તલીલા' નામે પ્રગટ થયેલી લેખનમાળાના ૧૯ લેખોનો આ સંગ્રહ છે. એ જોઈને તેના લેખોથી પરિચિત વાચકોને ગયા જમાનામાં ગુર્જર સાહિત્યમાં આલેખી અનેક ચર્ચાઓનું સ્મરણ થશે, અને ઘણી ભૂલાઈ ગયેલી વાતો સ્મરણપટ ઉપર તરી આવી આ અન્ધમાંની 'વિવર્તલીલા' કરતાં જુદીજ વિવર્ત-કે આવર્ત - લીલાનો અનુભવ કરાવશે. અને નવા વાચકને પ્રથમ દૃષ્ટિએ તે એક કુતૂહલકરું જણાશે, એ વિવર્તની લીલા અથવા એ લીલાના વિવર્તોનું રહસ્ય શોધવાનો પ્રયત્ન કરતાં આવર્તજુદ્ધુદ્ધતરંગમયી એ લીલાનું સાચું સ્વરૂપ શું છે એવી એને મુંઝવણ દદાય થશે, પણ એ મુંઝવણના વિવર્તમાંથી આપખણે નીકળી જો તરસ રીતે તેના આવર્તજુદ્ધુદ્ધતરંગોને નિહાળવાનો શ્રમ લેશે તેને આપણી નજીક છતાં વીસારી મૂકેલા ભૂતકાલના સાહિત્યવ્યાપારના ઘણા પ્રશ્નોનો અને તે દ્વારા તે સમયના સાહિત્યના વાતાવરણનો પરિચય થશે, ઘણાં નવાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ એમાંથી જડશે અને તે તેને નવી દિશામાં વિચાર કરવા પ્રેરશે.

‘વિવર્ત’ શબ્દ વેદાન્તના વિવર્તવાદમાંથી લીધો છે. તે વાદ પ્રમાણે આ દૃશ્ય જગત એ સત્ય બ્રહ્મનો માત્ર વિવર્ત એટલે આભાસજ છે. આ અર્થના સંસ્કારને મધ્યમાં રાખી

લેખક પોતાનું વક્તવ્ય સમજાવવા ભવશૂતિના ‘ઉત્તરરામચરિત’માં વાપરેલી એક ઉપમાનો આશ્રય લે છે : પાણીમાં વમળ થાય, પરપોટા થાય, મોઝા થાય એમ તેના અનેક વિકારો થાય, છતાં તે બધું પાણી જ હોય છે, તેમ જુદાં જુદાં નિમિત્તને લીધે ઇકો રસ : કરુણ પદ નિમિત્ત મેદાદ્વિઘ્ન : પૃથક્પૃથગિવાશ્રયતે વિવર્તાન્ । તે પ્રમાણે આ ‘વિવર્તલીલા’ તે બીજું કંઈ નહિ પણ “જ્ઞાન - મનન - ના વિવર્તરંગોને, અનેક ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગે ઉદ્ભવ પામેલાને, સ્થૂલરૂપમાં ગ્રહણ કરી લઈને આ ‘વિવર્તલીલા’ નામની નોંધમાં પૂરી રાખવાની ઇચ્છા થઈ છે.” એટલે જુદાં જુદાં પ્રસંગોએ જુદે જુદે રૂપે ઊઠતા વિચારતરંગોને અહીં નોંધી લેખક, વાચકને પોતાની માનસલીલાનું દર્શન કરાવે છે.

નિબંધ નામે તરંગમય અને મર્મોળી શૈલીના ગદ્ય સ્વરૂપને અંગ્રેજી સાહિત્યે ૧૯ મી સદીમાં ખૂબ કેળવ્યું અને હવે તો તે એક સાધારણ વસ્તુ બન્યું છે, એ તે સાહિત્યના અવ્યાસીઓથી અનુપમ નથી. એ શૈલીનું અનુકરણ સ્વતંત્ર રીતે કરતા ગ્રંથો આપણા સાહિત્યમાં પણ હમણાં હમણાં જન્મવા લાગ્યા છે. “સ્વૈરવિહાર”, “શુભાની નોંધપોથી” “આકાશના પુષ્પો” (આ Essays કહેવાય કે નહિ એ ચર્ચાર્પદ વિષય છે, છતાં એમાં Essay નાં તત્ત્વો ધણાં છે એમ તો કબુલ કરવું જ પડે) થી ભાગ્યે જ કોઈ અનુભવ હશે. ‘વિવર્તલીલા’ આ પ્રકારના સાહિત્યમાં આદ્ય પ્રયાસ છે એમ લેખક પોતે જ જણાવે છે : “આ પ્રકારની લેખમાળા શુજરાતી સાહિત્યમાં લખાઈ નાળી નથી.” છતાં એ ગ્રંથો અને આની વચ્ચે ધણો ભેદ છે તે સુઝ વાચક તરત જોઈ શકશે. “સ્વૈરવિહાર” ઇ. ના લેખકો શુજરાતના સમાજ જીવનનું બારીક અવલોકન કરી તેને બુદ્ધિ અને તર્કશક્તિની સરાણે ચઢાવી, તેની ખુબીઓ, વિચિત્રતાઓ, વિસંગતિઓ વાચક આગળ જાણે રમતાં રમતાં ખુલ્લી કરે છે, અને એમ તેને હસતાં હસતાં કવીનાઈનની ગોળી ખવડાવી દે છે. ‘વિવર્તલીલા’ ના લેખક પણ એમ રમત-લીલા-કરતા જ જણાય છે, પણ તેમનો ઉદ્દેશ જીવનની સંકુચિત કે ઉપર ઉપરની સપાટીને નહિ ખોતરતાં તેનાં ઉંડાણમાં ખોજ ચલાવવાનો જણાય છે. એવું વિશિષ્ટત્વ એ છે કે અમુક સંપ્રદાયના દૃઢ અને એકનિષ્ઠ અનુયાયી છતાં સતત ચિન્તન અને સત્યાન્વેષણશીલ પ્રકૃતિના એક સહૃદયી અને સમભાવી આત્માએ નવરાશની પળોએ અથવા પ્રસંગવશાત્ જીવનના સનાતન પ્રશ્નો વિષે જાહેલા વિવિધ તરંગોનું આત્મ સંતોષ માટે કવચિત્ જગતને મનાવવા માટે પણ ખર્ચ કરેલું નિરાકરણ અહીં નોંધેલું છે ; એટલે સામાજિક રીતરિવાજ કે રાજકીય હીલચાલો ઉપર કટાક્ષમય ચર્ચાઓ વાંચી ક્ષણિક આનંદ માનવાને ટેવાયેલા વાચકો આ ‘વિવર્તલીલા’ માં સ્વૈરવિહારનો આનંદ ચાખવા જશે તો કદાચ નિરાશ થશે, અથવા એનો સાચો આનંદ માણવા માટે તેમને બહુ ભારે કિંમત આપવી પડશે અને છતાં “હેમાં સ્પર્શ કરેલા વિવિધ પ્રશ્નોનું તત્ત્વદર્શનરૂપ ઉદ્ઘાટન કરવાનો અભિલાષ રાખ્યો જ નથી. માત્ર વિશ્વમાં શુભ વાગતા મહાવાદિત્વના છૂટક છૂટક તાર અદ્ય અંગુલિસ્પર્શ વડે છોડીને દૂર જાબા રહેવું એ જ ઉદ્દેશ હતો.” એટલે જો આ પુસ્તક મોજની ખાતર વાંચી શકાય તેવું નથી, તો એ તત્ત્વજ્ઞાનના ભારેખમ પ્રશ્નોની ચર્ચાથી અણગમો ઉત્પન્ન કરે તેવું પણ નથી. અલબત્ત, તેને સમજવા માટે તત્ત્વજ્ઞાની મગજની

અને તેથી જે વધારે તત્વાનુભવી હૃદયની જરૂર તો રહેશે જ પણ જેમનામાં એટલું હશે તેમને આ વાંચતાં વિચારપ્રવાહના વિવર્તમાં સપડાયાનો આનંદ-કે શ્રમ?-મળ્યા વિના રહેશે નહિ. લેખક પોતે કહે છે કે ‘એ વિવિધ પ્રશ્નો જોડા મનન કે અવગાહન વિના અદર ચઢર છેડ્યા છે,’ છતાં લેખકની ખૂબી એવી છે કે પોતે પ્રશ્નનું બહુ સંભાળપૂર્વક અન્વેષણ કરે છે, વાચકને એમાં સાથે લે છે, જાડે જાડે લઈ જાય છે, અને પોતાના લક્ષ્યે પહોંચતાં જ તે સાધ્યને ત્યાં છોડી દઈ તેના ઉપર શી અસર થાય છે તે જોતા દૂર ઉભા રહે છે, -અને એ પ્રશ્નો જ એવા છે કે વાચક ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે, પણ લેખકનું દષ્ટિગિન્દુ જાણ્યા પછી તેનાથી ઘડીબર જોડા મનનમાં જોતરી જ જવાય છે !

આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા અનેક દૃષ્ટિએ છે. અસંખ્યક વિચારોને સાહિત્યમાં સ્થાયીરૂપ આપવાના આદ્ય પ્રયત્ન તરીકે તો એનું મહત્ત્વ છે જ પણ એમાં ભરેલા જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તો તેની કિંમત સાહિત્યને તેમજ સામાન્ય વાચકને ઘણી જ છે. એમાં મુખ્યત્વે આધ્યાત્મિક વિષયોનું અન્વેષણ અને-લેખકની દૃષ્ટિએ-સમાધાન છે. લેખક પ્રાર્થના સમાજના અનુયાયી હોઈ, એમણે એ જ દૃષ્ટિએ વિશ્વ અને માનવજીવનને નિહાળ્યું છે, અને એમની સંજ્ઞા ને સમાધાન પણ એ જ દૃષ્ટિના સમર્થન માટે છે. કોઈ કોઈ જગાએ સંપ્રદાયિકોને સહજ એવું દુરાકૃષ્ટ્ય પણ તટસ્થ વાંચનારની નજરે ચડ્યા વિના નહિ રહે. (દા. ત. જુઓ બાલકની દિવ્યતા વિષેની ચર્ચાઓ, ‘ચક્રવાક મિથુન’ નું અર્થસંકેતન ઇતિ) પણ આ દોષ નહિ જેવો જ છે, અને પોતે અમુક સંપ્રદાય સ્વીકારેલા હોવા છતાં સર્વ દિશામાંથી પ્રકાશ ઝીલવા, અને તે વડે પોતાના પ્રકાશને એ નવા પ્રકાશ વડે વિશુદ્ધ કરવા લેખક તૈયાર રહે છે, એમ બીજાઓના મતનું નિરસન કરી પોતાનો મન સ્થાપવાની તરત્ત્વ પદ્ધતિ માટે આપણને તેમને માટે માન ઉપજે છે. આ ઉપરાંત લેખકની શૈલીના પણ અહીં સાચા નમુના જરૂર છે. પણ એક તત્ત્વ, નજરું લાગે છતાં, અહીં નોંધવા જેવું એ છે કે આ ચર્ચાઓમાં લેખકને કેટલાક શબ્દો નવા યોજવાનો જરૂર પડી છે, અને બીજા ઘણા અંગ્રેજી પારિભાષિક શબ્દોના એમણે અનુવાદ કર્યા છે. એવા શબ્દોની સંખ્યા આટલા નાના પુસ્તકના પ્રમાણમાં સારી છે તેથી અહીં તે તરફ લક્ષ દેવું છે.

પણ આજા લેખો એ લેખકનો તેના વાચકો સાથે એક પ્રકારનો વાર્તાલાપ જ છે, અને માણસને તેનાં મોટાં મોટાં પુસ્તકો કે બાપજોથી જેટલો નથી પીઠાની સહતો તેટલો તેની સાથેના વાર્તાલાપમાં પીઠાની સહાય છે. વાર્તાલાપમાં કોઈ પણ ખાસ હેતુ કે યોગના વિના એક પછી એક વિષયો છેડાય છે, અને માણસના મનમાં જોડી છુપાઈ રહેલી તેમજ તેના જીવનમાં વણાઈ ગયેલી ઘણી વાતોનો પરિચય થતાં તે માણસને ઝોળખવાની આપણને નવી જ દૃષ્ટિ મળે છે. આ દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક ગુજરાતના આ વચોટક સાક્ષરનું અંતરથી ઝોળખાણ કરાવવાનું અપૂર્વ-અને તેમની નોંધપોથી પ્રગટ ના થાય ત્યાં સુધી -અદિનીય સાધન છે. અને, ખરું કહું તો, વિચારો સાથેના મનઝેદ, પુસ્તકની બીજી અનેક તૃટિઓ, અને સાહિત્યકારોને સહજ એવી રાજસ્તી અહમદમિશ્રઓ જૂસી જઈને, લેખકના આધ્યાત્મિક વ્યક્તિત્વની આપણે ઝાંખી કરી શકીએ, તેના સૌંદર્યમાંથી પ્રેરણા પામી શકીએ તો જ અને

તેમાં જ કોઈ પણ પુસ્તકના વાચનમનનની સાચી સાર્થકતા છે. તો બીજા વિષયોની ચર્ચા જવા દઈ, આ પુસ્તક વાંચતાં મનોનયન આગળ ખડું થતું લેખકનું વ્યક્તિત્વ બહુ ટુંકમાં આલેખી જિજ્ઞાસુને પુસ્તક વાંચવાની જ ભલામણ કરીશ.

‘નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા’ એ નામ સાંભળતાં કે વાંચતાં કોઈને ‘કુસુમમાળા’ કે ‘હૃદયવીણા’ કે બીજા એવા કાવ્યગ્રંથ યાદ આવશે, તો કોઈને ગુજરાતના એક સમર્થ ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે એમનું સ્મરણ થશે, તો કોઈને એક કડવાભોલા સાક્ષરનો ખ્યાલ આવશે. પણ એ બધા સારા કે ખોટા પૂર્વગ્રહથી મુક્ત રહીને આ ‘વિવર્તલીલા’ વાંચતાં લેખકની આપણી કલ્પનામાં કેવી મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ થાય છે? એ પ્રશ્નનો એક જ શબ્દમાં ઉત્તર જોઈએ. હોય તો એમ કહેવાય કે આ લેખક, પોતે જ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં (પૃ. ૧૨૫) નોંધે છે તેમ, એક “વૃદ્ધબાલ”-મહાશિશુ જેવા લાગે છે!* આ વાંચીને કોઈની આંખો વિરોધભિન્નિત આશ્ચર્યથી ધડીબર વિકસશે. પણ એ કોઈ બર્નાર્ડ શૉ કે જી. કે. ચેસ્ટરને ફેટ્સો Paradox નથી-અથવા છે, તો ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ જ. એમનાં કાવ્યો કાળજીપૂર્વક વાંચ્યાં હશે તેમને યાદ હશે કે એ શિશુ શબ્દ, મનુષ્યની શિશુ અવસ્થા, અને પ્રભુ સન્મુખ શિશુભાવ એ એમની કવિતાના, અને એમના મનનના પ્રિય વિષયો છે. એમનાં કાવ્યોમાં, તેની ટીપોમાં, આ ‘વિવર્તલીલા’માં પણ તે પોતાને પ્રકૃતિના, પ્રભુના એક બાળક કલ્પી, બાલિશ તરંગો ઉઘાડવામાં અને બાલસદૃશ દીનતા ધારણ કરવામાં આનંદ માને છે. વળી, બાલકને તે પ્રભુની દિવ્યતાનો પ્રતિનિધિ માને છે-તે વિષે ‘વિવર્તલીલા’માં ઘણી સરસ ચર્ચા કરેલી જણાશે, -એટલું જ નહિ, બાલકનાં જ લક્ષણો-નિર્દોષતા, કોમળતા ઇત્યાદિ તેનું દિવ્યત્વ સ્પષ્ટવાય છે તેવાં લક્ષણો પોતાનામાં સદા જળવાઈ રહે તે માટે “હું નિરંતરનું બાલપણું સ્વીકારું છું-આનંદથી સ્વીકારું છું”, એ બાવના ઉદ્ગાર આ ‘વિવર્તલીલા’ ઉપરાંત તેમનાં લખાણોમાં ઘણે સ્થળે જરૂરી. આથી જરા સપાટી ઉપર આવીને જોઈએ. એમની કવિતાની ઉપમાઓ અને ઉપેક્ષાઓનું સ્મરણ કરતાં, એમનાં પ્રકૃતિકાવ્યો ફરીથી સ્મરણ પોથીમાં ઉઘાડવા જતાં જણાશે કે એમાની ગંભીરતા બાદ કરોએ તો એમની કવિતાનો બીજો અગત્યનો ગુણ એમની કલ્પનાઓનું સ્મરણપણું છે. અને એથી યે હજી વધુ સપાટી ઉપર આવીને આ ‘વિવર્તલીલા’માં જ્યાં જ્યાં તેમણે હાસ્ય ઉપગમવા પ્રયત્ન કર્યો છે ત્યાં, અને તેમના બીજા હાસ્યરસિક લેખોમાં પણ, બાલિશ હાસ્યનું પ્રમાણ સારા પ્રમાણમાં છે, અને ઉલ્લુ, જેમને એમના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં આવવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હશે તેમને તો આ ‘વૃદ્ધબાલ’ની બાલિશ મસ્કરીઓનો આનંદ ચાખવાનો મળ્યો જ હશે.

એ બાલભાવ, એ સાહિત્ય અને સંસારનાં અનેક અટપટાં, અને કેટલીયે વાર બાલભાવ બૂલાવી દે એવાં કચરાળાં કામોની પાછળ છુપાવી રાખેલું એમનું અમૂલ્ય ધન છે. એ ધનને રક્ષવામાં જ એમણે કૃતાર્થતા માની જણાય છે. ધરમ પિતાના આંગણમાં આ ‘વૃદ્ધબાળક’

* અલગત, આ એક જ તત્વનો અહીં તો નિર્દેશ જ કરેલો છે. લેખકનું ચારિત્ર કે વ્યક્તિત્વ સંપૂર્ણપણે આલેખવાનો અહીં પ્રયત્ન નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

પિતાના પ્રેમરક્ષણમાં અગાધ ધદ્ધા રાખી વિચરે છે; પિતાને એ આંગણમાં, એની બહાર દૂર દૂર, સુદૂર, તો વળી પોતાના અંતરમાં એ શોધવા મથે છે; પોતાથી ભિન્ન વસ્તુઓને એ પિતાના બાળક તરીકે સુગંધલાવે, દીનભાવે ઝાળખવા પ્રયત્ન કરે છે, અને એમ—

‘માત્ર જીવી રહ્યો મહાશાન્તિની એક આશ’ ।

વીણેપાર્શ્વે,
૨૮-૧૧-૩૩.

પુરુષોત્તમ શાહ.

બે નવીન કાવ્ય ગ્રન્થો

- (૧) ઇલાકાવ્યો—રચનાર, ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા, કિંમત રૂ. ૨-૦-૦
(૨) કાવ્ય મંગલા—રચનાર, ત્રિભુવન પુરુષોત્તમ ભટ્ટાર (સુન્દરમ) કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

ગુજરાતી કવિતા સાહિત્યમાં જે નવા પ્રવાહોનું દર્શન થાય છે તે આપણાં શિષ્ટ માસિકોદ્ધારા આપણે પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ છીએ. અને પ્રો. કાકોરે પણ એમની રીતે નવા કવિતા સાહિત્યનો આપણને પરિચય કરાવવાનો કાંઈક પ્રયાસ એમની ‘કવિતા સમૃદ્ધિ’ દ્વારા કર્યો છે. પરંતુ માસિકોમાં થોડા થોડા કાળને અન્તરે વાંચેલાં કાવ્યો ઉપરથી કોઈ કવિની કવિતા વિષે યથાર્થ અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપણને મળી શકતું નથી, એટલે માસિકોમાં લખનારા કવિઓનાં કાવ્યો સંગ્રહરૂપે બહાર પડે એ તે કવિઓની અને સાથે સાથે કવિતા સાહિત્યની પણ પ્રગતિ સૂચવે છે.

હમણાં હમણાં આવા કાવ્યગ્રન્થો ઠીક સંખ્યામાં બહાર પડતા જાય છે; અને બીજાં પણ કેટલાક કાલાન્તરે બહાર પડે એવાં ચિન્હો જણાય છે. અત્રે તો શરુવાતમાં બહાર પડેલા બે ગ્રન્થો વિશે જ ઉદ્દેશ્ય કરવાનો છે. તેમાંનો એક તે શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતાનો ‘ઇલાકાવ્યો’ નામનો, અને બીજો તે શ્રી. ‘સુન્દરમ’નો ‘કાવ્યમંગલા’ નામનો. આ બન્ને ગ્રન્થોદ્ધારા ઉક્ત કવિઓનાં વાણીવિચાર ઇત્યાદિના અને નવીન કવિતા સાહિત્યનો આપણે જે પરિચય સાધી શકીએ છીએ તે સંક્ષેપમાં નિર્દિષ્ટ કરવાનો મહારો ઉદ્દેશ છે.

‘ઇલાકાવ્યો’ના લેખક શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતાથી ગુજરાત અપરિચિત નથી. એમના સોનેટબદ્ધ ‘યમલ’ અને બીજી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિદ્વારા એમની શક્તિનો ગુજરાતને—ગુજરાતની સાહિત્યરસિક જનતાને પરિચય થયો છે ખરો. ‘યમલ’માં પણ ઇલાનો ઉદ્દેશ્ય આવે છે અને ‘ઇલા કાવ્યો’ની પાછળ પ્રવૃત્ત થયેલું માનસ ‘યમલ’નાં સોનેટની પાછળ પણ વ્યાપાર કરે છે, એટલે આ કાવ્યગ્રન્થમાં એ બધાં સોનેટ ફરીને, છપાયાં છે એ ઉચિત જ થયું છે. બાઈબ્લેનનાં જીવનની કેટલીક અમૂલ્ય પળો અને કેટલાક હૃદયસ્પર્શી પ્રસંગો એક સાથે જ ગૂંચાયેલા રહે તે ઇષ્ટ છે.

કવિ ન્હાનાલાલે એમના ‘સંઘમિત્રા’ નાટકમાં ‘બાઈબ્લેનના’ ઉરભાવનો કોયડો ચર્ચ્યો છે, અને તેમાં આપણા હિંદુસંસારમાં પુત્રના અને પુત્રીના જીવનમાં જે વાસ્તવિક

અને મૂલગત ભેદ છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આપણા જીવનમાં બીજા સંબંધો જેટલા દૃઢ અને સ્થિર છે તેટલા આ ભાઈ-બહેનનો સંબંધ નથી એ પ્રગટ સત્ય છે અને કદાચ તેથી જ એ સંબંધ સાહિત્યમાં કવિયિત્વ સ્થાન પામ્યો જણાય છે. પરંતુ એ સંબંધમાં જે વિશેષતા છે એ તો વિરલ અને અતુલ્ય છે. ભાઈ પોતાના સ્વતંત્ર જીવનમાં વ્યાપ્ત બને, બહેન પોતાના સ્વતંત્ર જીવનમાં ઊંડી ઉતરતી જાય તેમ તેમ બંને એક બીજાથી દૂર જતાં જાય એ સાત્ય છે ખરું; તથાપિ સહોદર ભાવ, જે સ્નેહસાંકળ જન્મ સાથે જડેલી હોય તે આજીવન ટકી રહે છે. આ જાતનો સ્નેહ સહોદર ભાઈ-બહેનમાં જ સંભવે એવી માન્યતા સર્વથા ખરી નથી. સહોદર ન હોય તેવાં બાલા અને બાલિકા વચ્ચે આ ભાવ સંભવી શકે. એટલે બીજાં સ્નેહબંધનો પેઠે આ સ્નેહબંધન પણ સ્થૂલ મર્યાદાઓથી પર છે. 'સંઘમિત્રા'ની પ્રસ્તાવનામાં પણ કવિએ જન્મસંગાથી સહોદરભાવ અને સંયોગસંગાથી સહોદરભાવ એ બંનેનો નિર્દેશ કર્યો છે.

હવે પ્રસ્તુત કાવ્યસંગ્રહમાં આ ભાવ કેવા પ્રકારે દિપ્તિગોચર થાય છે તે જરા જોઈએ. આ બધાં કાવ્યોને ગ્રંથિત કરતું સૂત્ર તે એક પુરાણું નામ 'ધલા.' આ 'ધલા' તે કવિની કાવ્યપ્રેરણા. વાસ્તવિક જગતમાં કવિએ ત્રણ 'ધલા'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ કાવ્યના વસ્તુમાં તો આપણે એ ત્રણેનું જે એકરસ બનાવેલું સ્વરૂપ કવિ હૃદયને પ્રેરે છે તે જ જોઈએ છીએ. ભાઈ-બહેનના જીવનમાં બાળપણથી આનંદના, શોકના, રમતગમતના વગેરે જે જે પ્રસંગો આવે છે, કદપનાવિહારની જે રમુજ આવે છે તે સર્વ કવિનું પ્રેરણાસ્થાન બન્યાં છે, જીવનના ક્ષણિક પ્રસંગોને કાલ્પમર્યાદાથી પર બનાવવા અને પ્રકૃતિનાં સનાતન તત્ત્વોથી રંગવા કવિએ યથેચ્છ વિહાર કર્યો છે, એટલે કોઈ કોઈ વાર એવું પણ બન્યું છે કે 'ધલા' કવિની કદપના અને પ્રતિભાને ઉત્તેજિત કરી દૂર સરી જાય છે અને કવિની કદપના પોતે યોજેલા ક્ષેત્રમાં સ્વતંત્ર યથેચ્છ વિહારવા મંડી પડે છે; આવેગ મંદ પડતાં દૂર ખેડેલી કુતૂહલથી હસતી, ભાઈની ચેષ્ટાઓને નિહાળતી ધલા દિપ્તિગોચર થાય છે એ ખરું, અને પછી તો કવિ એને કાવ્યમાં વણી પણ લે છે. બીજું બહેનની ભાઈ તરફની પ્રીતિમાં જે માર્દવ અને વાત્સલ્ય હોય છે તેનું દર્શન પણ આપણને આ સંગ્રહમાં થાય છે.

સંગ્રહમાંના દરેક કાવ્યનું અવલોકન કરવાનો અત્રે ઉદ્દેશ નથી. પરંતુ આખા ગ્રંથમાં જરા ઝીણવટથી જોતાં ત્રણ વિભાગ દેખી શકાય છે. એક ધલાકાવ્યો; બીજો યમક અને ત્રીજો ભાઈ બહેનનો કે ધલાનો સંબંધ જેમાં પ્રધાન નથી એવાં કાવ્યો. શરુવાતનાં દેવબાલ, દીવાળી, ઇન્દુ, હાલાં, ભવિષ્યવેત્તા, તારા વગેરે કાવ્યો અને બીજાં એવી જ કોટિનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં ધલાની મૂર્તિ સમગ્ર કાવ્યવસ્તુમાં વણાઈ જતી આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ બધાં કાવ્યો જાણે કવિ અને ધલાનાં બેનાં જ હોય અને એ વાંચતાં આપણે એ બંનેની છૂપી છૂપી રમુજની, સ્નેહોર્મિની વાતો સાબળી જતા હોઈએ એવું લાગે છે. કોઈ કોઈવાર કવિ અતન્ત્ર કદપના વિહારમાં મડી જાય છે એ ખરું પરંતુ તેમાં પણ ધલાને કોઈ નવા પ્રદેશનું દર્શન કરાવવાનો જ ઉદ્દેશ હોય છે. ધલાની આગળ, બહારી બહેન આગળ જગતનાં બધાં તત્ત્વો ધરી દેવાનો ભાઈનો ઉત્સાહ પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આમાં કેટલુંક

એવું પણ મળી આવશે કે જે કાવ્યત્વની સાચી કસોટીમાં પાર ન ઉતરે, પરંતુ તેમાં પણ કવિની ભાવનાના તરંગોની રમત દૃષ્ટિએ પડશે ખરી.

બીજા વિભાગમાં યમલ આવે. યમલમાં ભાષિબ્દોના જીવનના ચૈદ પ્રસંગોનું ચિત્ર છે અને એ ચૈદ પ્રસંગોમાં જ કવિએ જીવનને સંપૂર્ણ કર્યું છે ખરું. બહેન કંઈ નિરંતર બહેન રહેવાની? પણ તે સાથે ભાઈ પણ ભાઈ નથી રહેતા એટલે ભાષિબ્દોના રોહસૌરભનો વિષય એ આ વિભાગનો અન્ત બને છે. હસતા, રમતા, કશ્વેલ કરતા, કવચિત્ સાથે ચતા, કવચિત્ વિયુક્ત યદિ જુદે જુદે માર્ગે જતા બે જળપ્રવાહો અન્તે મહાજલમાં મિલન પામી જાય તેમ બનેના “જીવન તંત્રીના સર અગમ્ય સંગીતમાં” ભળે છે. ત્રીજા વિભાગમાં ‘કંચનજંઘા’, ‘દર્શન’, ‘પદ્મચીરી’ વગેરે કાવ્યો છે. આ બધાં કાવ્યોમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ધ્યાનનું દર્શન બહુ જ આકર્ષક યદિ જાય છે. એક સહેલું કાવ્ય છે—‘કર્મણ્યે’. આ કાવ્યનો આશય સરળતાથી સમજાય તેમ છે પણ ‘કર્મણ્યે’ એટલે શું?... જાનોના પ્રયોગો વિશે બે શબ્દ. પ્રો. કાકોરે સોનેટ માટે પૃથ્વીને વિશેષ લાયક ગણ્યો. ઇલાકાવ્યોના લેખકે પૃથ્વી ઉપરાંત બીજા જાનોના પ્રયોગો પણ સોનેટમાં કર્યા છે, પણ પૃથ્વીમાં અર્થ વહન કરવાની જે શક્તિ છે તે બીજા ટૂંકા જાનોમાં નથી દેખાતી એટલે સોનેટ માટે વિશેષ અનુકૂળ જાનો પૃથ્વી છે એમ ધણીવાર માની લેવાનું મન થાય છે. બીજા કવિઓએ માત્રામેળ અને અક્ષરમેળ બીજા જાનોના પ્રયોગો પણ સોનેટમાં કર્યા છે એ લક્ષ બહાર નથી છતાં તે બધા જોયા પછી પણ પૃથ્વીનું ગૌરવ મનમાં જાગી રહે છે ખરું. ‘દર્શન’ કાવ્યમાં દ્રુત-વિક્ષિપ્તતાનાં જ ચરણ યોજવાથી કાંઈ ખાસ સારસ્ય ઉદ્ભવતું લાગતું નથી. સોનેટની રચનાઓમાં અન્ય ધંમકના નિયમે જાળવવાને પણ કવિએ કાળજી રાખી છે પણ એ અંગ ગુજરાતીમાં પણ ઉતરવું જ જોઈએ એવો આશય રાખવાની જરૂર નથી.

બીજા અન્યના ક્ષર્તા શ્રી. સુન્દરમનો પરિચય પ્રસ્થાન, કૌમુદીદ્વારા ઘણાને થયો હશે. ગાંધીજીની પ્રજ્ઞાતિની નિકટ કવિઓમાંના તે એક છે, એટલે ૧૯૩૦-૩૧ દરમિયાન લખાયેલાં ‘એમનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં આપણા પ્રજાજીવનમાં ઉપસ્થિત થયેલા પ્રસંગોનું દર્શન થાય છે. એમના સર્જનનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે. પ્રજાજીવનના કરુણ અને ઉત્સાહપૂર્ણ પ્રસંગોને પણ એમણે સ્પર્શ કર્યો છે. સ્વજીવનના કષ્ટનોત્તેજ્યક પ્રસંગો પણ એમણે ચીતર્યા છે. પ્રકૃતિનાં દશ્યોમાંથી પણ એમણે પ્રેરણા મેળવી છે. આ પ્રમાણે એમના કાવ્યસંગ્રહમાં વિષયનું વૈવિધ્ય સારું દેખાય છે. આ સંગ્રહમાંના ‘પ્રુદ્ધનાં ચક્ષુ’, ‘કલિદાસ’ને, ‘કવિનો પ્રશ્ન’, ‘જન્મગાંઠ’ ‘માનવી-માનવ’ અને બીજાં એ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં કવિનું જીવન તરફનું દૃષ્ટિબિન્દુ જોઈ શકાય છે. માનવજીવનમાં જે જાણુપ કવિ જુએ છે તેથી જાણે એનું દિલ સદા યે તપતું રહે છે અને એની ઉજ્જ્વળતા કવિતાની કેટલીક પંક્તિઓમાં આપણે અનુભવી શકીએ છીએ. છતાં આ કરુણતામાં કોઈ કોઈવાર આશાની તેજરેખા પણ ચમકે છે ખરી, અને વસ્તુતઃ આપણે અનુભવીએ પણ છીએ કે જીવનમાં વિચાર પ્રધાન હોય સારે પણ વિચારમય જ તે હોય એવું બનતું નથી. એક સર પ્રધાન હોવા છતાં વિવિધ સૂરની મીઠાવટ તેમાં આપણે

પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ એટલે માનવજીવનમાં વ્યાપેલી અસંગતતા, સ્વાર્થભયતા વગેરે આપણે અવલોકીએ તે છતાં કાવ્યપ્રજ્ઞાશ તરફ આપણે એકદમ સરી જતા નથી.

‘વેરણ મીંદડી’, ‘ભંગડી’, ‘માગણ’, ‘ત્રણ પાડોશી’ ઇત્યાદિ કાવ્યોનો ખાસ ઉદ્દેશ્ય કરવાની જરૂર છે. આ લેખકનો બીજો પણ એક સંગ્રહ બહાર પડ્યો છે તે “કોયા ભગતની કડવી વાણી”. એ સંગ્રહમાં જીવનની વિચિત્રતાઓ માટે ઇશ્વરને દરિયાદો નોંધાયેલી છે. આ બધાં કાવ્યોનું નિરીક્ષણ કરતાં એક વસ્તુ આપણા લક્ષમાં આવે છે. સમસ્ત માનવજીવન તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં જીવનનાં વિવિધ સ્વરૂપો આપણે જોઈ શકીએ છીએ તેમાં જે કોટિમાં આપણે જીવતા હોઈએ અથવા જે કોટિનું જીવન જીવવા આપણે કષ્ટતા હોઈએ તે જીવન તરફ આપણું આકર્ષણ વિશેષ થાય છે અને તેના સંસ્કાર આપણી કલ્પના અને ભુદ્ધિ પર પડે છે. ઇતર કોટિનાં જીવન અસ્તિત્વમાં છે કે નહિ તે જાણવાની પણ ઘણીવાર આપણે પરવા કરતા નથી. ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિનું એક સખળ પરિણામ તે જીવનસમન્વય. ગરીબમાં ગરીબ ગણાતા, આપણે જ જાણી શકીએ એવી રીતે નિર્બંધ કરતા અનેક જીવનનો પરિચય સાધવા અને તેને પોતાની વાણીમાં ઉતારવાનો પ્રયાસ આ યુગમાં થયો છે. શ્રી. સુન્દરમ્નાં પણ આવાં થોડાં કાવ્યો આ સંગ્રહમાં છે. પરંતુ એક સૂક્ષ્મ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાની અગ્રે જરૂર છે. આવાં કેટલાંક કાવ્યોમાં અમુક પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજવા માટે કવિતાનો-પદ્યનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે એવું જણાય ત્યારે ? આવી કોટિનાં નર્મદનાં કાવ્યોના શા દાક્ષ થયા છે તે આપણે જાણીએ છીએ, શ્રી. સુન્દરમ્ પણ કવિતાનો એવો ઉપયોગ કરતાં સાવધ રહે એ હિટ છે. નર્મદમાં આ વસ્તુ પ્રધાન હતી, શ્રી. સુન્દરમ્માં તેમ નથી એ ખરું તથાપિ એવા પ્રયોગોમાં કવિની ખાસ વિશિષ્ટતા કંઈ નથી એ સમજવાની જરૂર છે.

વિચાર અને કલ્પનાના વાહન તરીકે કવિએ અક્ષરમેળ જાહેર તેમજ ગેય પદ્યબંધનો ઉપયોગ કર્યો છે. ગેય પદ્યબંધોમાં સામાન્ય રીતે દરેક કોટિના મનુષ્યોને પરિચિત હોય એવા લય એમણે પસંદ કર્યા છે અને આ સંગ્રહમાં તો એવાં કાવ્યોનું પ્રમાણ પણ ઓછું છે. જાહેરમદ્ કાવ્યોમાં પણ જન્દનું વૈવિધ્ય આપણને જણાય છે તેમાં કોઈ કોઈ નવા પ્રયોગો પણ લક્ષ ખેંચે છે. ‘સ્વ. શંકર દત્તાત્રેય પાકકને’ કાવ્યમાં વપરાયેલી જાહેર-રચનામાં ઉપજાતિ અને વસંતતિલકાનું સુભગ મિશ્રણ છે. જાહેરના પ્રયોગોના જમાનામાં આપણે અત્યારે છીએ અને સંસ્કૃત કાવ્ય સાહિત્યમાં જેમ જાહેરનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો ગયો છે તેમ આપણા સાહિત્યમાં પણ થાય અને આપણે નવા વિવિધ ભાવોનું સંપૂર્ણ દર્શન કરાવી શકે એવા કોઈ કોઈ જાહેર પ્રાપ્ત કરતા રહીએ એવો સંભવ છે ખરો, અને આવા આવા પ્રયોગોમાં જ એનું બીજાંશપણ છે. જાહેરરચનામાં અન્ય યમક માટે ભાઈ સુન્દરમ્ ખાસ આગ્રહ રાખતા હોય એવું લાગે છે. આવા ખાસ આગ્રહને પરિણામે શબ્દ પ્રયોગમાં ઘણીવાર કૃત્રિમતા આવી જાય છે અને ભાવ કે વિચારને એકત્ર ગણીને આપણે કવિતાને અવલોકીએ ત્યારે અન્ય યમકને ક્યાં રચાત રહે છે ? શ્રી. સુન્દરમે પણ સોનેટ લખ્યાં છે અને પૃથ્વીજાહેરના સારા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે. અત્યારની કાવ્ય પ્રવૃત્તિ

બેતાં સોનેટનું ભાવિ ગુજરાતમાં ઉજ્જવળ હોય એમ જણાય છે. હા, અંગ્રેજી સાહિત્યનાં બધાંયે બંધનો સર્વાંશે ગુજરાતમાં જોતરે એવો આગ્રહ રાખનારને કદાચ નિરાશા સાંપડે ખરી.

હવે અત્યારના કવિતા સાહિત્યનો નહિ તો આ બંને કાવ્યગ્રંથોનો પ્રધાન સૂર કયો ? જીવનનો ઉદ્ઘાસ ? ખચિત નહિ. ધણા કાવ્યોમાં અપૂર્ણ આશાઓ, ‘અશ્રુપાત,’ ‘રુદન’ છે ; ‘કાવ્ય મંગલા’માં પણ ‘વિદાય,’ ‘સ્વપ્નભંગ,’ ‘ધખના’ છે. આ બે ગ્રંથો ઉપરથી અર્વાચીન સમગ્ર કવિતા સાહિત્યનો પ્રધાન સૂર નક્કી કરવાની આપણે ઉતાવળ ન કરીએ, પરંતુ અર્વાચીન કવિતા સાહિત્યમાં આ બે ગ્રંથોનું સ્થાન પણ છે એટલે એ અવગણ્યા વગર અર્વાચીન કવિતા સાહિત્યના પ્રધાન સૂરનો કોઈ નિર્ણય કરે તો તેમાં પણ ઉતાવળ છે.

આપણા કવિતા સાહિત્યની વેલ હમણાં હમણાંમાં પાંગરવા માંડી છે તેમાં વિવિધ પુષ્પો પણ દૃષ્ટિએ પડે છે એ વિકાસમાં આ બંને કવિઓનું સ્થાન છે અને પોતાનું સાચું કુવંચ પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં આ બંને કવિઓ ગુજરાતને અનેક નવી ભાવનાઓથી ભરી દે એ આશા સાથે આ લઘુદર્શન બંધ કરું છું.

મા.....સ.

સ્વીકાર

લોપામુદ્રા—પ્રથમખંડ. લેખક, કનૈયાલાલ મુનશી.

પ્રકાશક, જીવનલાલ અમરશી મહેતા. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦.

પીળાં પલારા—લેખક, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી. પ્રકાશક, દક્ષિણામૂર્તિ કાર્યાલય.

ગિર હિરક ગ્રંથિકા—સંપાદક, યશો હ. શુક્લ.

પ્રકાશક, શ્રી સુરત અ. મો. પ્રા. વિ. સભા. મૂલ્ય રૂ. ૧.

ફારમ—લેખક, શારદાપ્રસાદ વર્મા. પ્રકાશક, યુગાન્તર કાર્યાલય, કિંમત બે આના.

તાસેર દેશ—મૂળ લેખક, રવિન્દ્રનાથ ટાગોર. અનુવાદક, પિનાકિન્ ત્રિવેદી.

કિંમત બાર આના.

ઇન્દ્રેન યૂનીન

(લેખક: યજ્ઞેશ હ. શુક્લ)

૧૯૩૩ નું સાહિત્ય માટેનું નોબેલ પારિતોષિક મેળવનાર ઇન્દ્રેન યૂનીન મરાઠુર રશિયન સાહિત્યકાર છે અને અત્યારના બોલ્શેવિક રાજ્યકાળમાં તે પિતૃભૂમિમાંથી દેશપાર થએલો છે. તેને દેશપાર કરવાનું કારણ બોલ્શેવિકોની બૌદ્ધિક શુલાભીના અસ્વીકાર કરવાનું છે. તેની સાહિત્ય સેવાથી તેઓ સુપરિચિત છે. તેઓના મત મુજબ તો આ પારિતોષિક તેને ઘણું વહેણ મળતું જોઈતું હતું. તે ગમે તેમ હોય, મોડી મોડી પણ તેની આ રીતે કદર થઈ છે તે ગૌરવ લેવા જેવું છે. પારિતોષિકની જાહેરાત થયા પછી કેટલાય દિવસો વીતી ગયા છે છતાં યૂનીન માટે સામાન્ય જનતા ઘણું ઓછું જાણી શકી છે. આશ્ચર્યની ખીના તો એ છે કે લ'ડનનાં જાણીતાં વર્તમાનપત્રોએ પણ તેને માટે કંઈ ખાસ લખ્યું નથી. કદાચ, તે રશિયન છે એ ખીના આને માટે કારણભૂત હોય, હિન્દુસ્તાનનાં પત્રોમાં પણ એકાદ બે અપવાદરૂપ મરાઠી ગુજરાતી પત્રોમાં તેને વિશે થોડીક માહિતી આ લખાય છે તે દરમ્યાન પ્રકટ થવા પામી છે.

ઇન્દ્રેન યૂનીનની સાહિત્યસેવા કવિ તરીકેની અને નવલકથાકાર તરીકેની છે. અને તેની સાહિત્યસેવાનું પ્રધાન લક્ષણ દલિતવર્ગનું સચોટ આલેખન છે. યૂનીનની કલમ પાંડિતોની, દલિતોની વિટંબણાઓનાં તાદશ આલેખન પાછળ જ હમેશાં ચાલી છે. દલિતો તરફ સહાનુભૂતિ એ તેની સાહિત્યસેવાનું મુખ્ય ધ્યેય છે.

રશિયામાં આવેલાં ચોરોનેઝ ગામમાં ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં તેનો જન્મ થયો હતો. આખા રશિયાને પોતાની કવિતાથી ડોલાવનારા કવિ ઝુકોવ્હસ્કીના વંશમાં તે જન્મેલો હતો. ઝુકોવ્હસ્કી યૂનીન પહેલાં સો વર્ષ થઈ ગયો. અને ઝુકોવ્હસ્કીની કવિતાનું ડોલન જાણે યૂનીનમાં વારસામાં ભિતરી આવ્યું હોય એમ તેની કવિ તરીકેની શરૂઆતની કારકીર્દી ઉપરથી જણાઈ આવે છે. છેક નાનપણથી યૂનીન કુદરતનો પ્રેમી હતો, અને તેનો એ પ્રેમ કેટલો ઉલ્લટ હતો તે જણાવવા માટે એક નાનો પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે. બાલ્યવયમાં, એક મધરાતે તેને જિજ્ઞાસા થઈ આવી. પુષ્પો કેમ ખીલતાં હશે? તેમાં મુગધ ક્યાંથી આવતી હશે? માત્ર જિજ્ઞાસા કરીને તે બેસી રહે એમ ન હતું. મધ્યરાત્રે, માતાપિતાને નિદ્રાધીન હાલતમાં જ મૂકીને યૂનીન ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો. વરસતા બરફમાં તે બાગમાં ગયો અને ફૂલગોડોનું નિરીક્ષણ કરતાં, સખત બરફ પડવાને લીધે તે ત્યાં પટકાઈ પડ્યો. સવારે તેને મરણુતોલ હાલતમાં ઘરમાં લાવવો પડ્યો. કુદરતના આવા પ્રેમીની કૃતિઓમાં પણ નિસર્ગનું તાદશ અને તલસ્પર્શી આલેખન દૃષ્ટિગોચર થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય!

સામાન્ય રીતે બને છે તેમ ઇન્દ્રેન યૂનીનની સાહિત્ય સેવા કવિતા લેખનથી થઈ હતી એટલું જ નહિ પણ નવલકથાકાર તરીકે તે પોતાની સાહિત્ય સેવાની શરૂઆત કરે તે પહેલાં તે પ્રતિભાશાળી કવિ પૂરવાર થઈ ચૂક્યો હતો.

૧૯ વર્ષનો તરુણ યૂનીન મોસ્કોની વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરતો હતો. એ ચારસામાં તેના કાચોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો અને એ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થતાં જ યૂનીન પ્રતિભાશાળી

કવિ તરીકે દીપી આવ્યો. સમર્થ વિદ્વાનો તેના કાવ્યો પર મુગ્ધ થયા. જીવનના નાજુકમાં નાજુક પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાની ધૂનીનની શૈલી એટલી અભિનવ અને આકર્ષક હતી કે, 'રશિયન લીટરરી એકેડેમી'એ આ તરણુ સાહિત્યકારને 'પુરસ્કીન પારિતોષિક' આપ્યું. આટલી નાની વયમાં આવી પ્રતિભા બતાવી આવી કદર મેળવનારા સાહિત્યકારો બાક્યે જ હશે !

'પુરસ્કીન પારિતોષિક' મળવાથી ધૂનીનમાં નવું જોમ આવ્યું. તેના સાહિત્ય કાર્યમાં વિશેષ વેગ આવ્યો અને તેણે પોતાની સેવાનું ક્ષેત્ર વિસ્તાર્યું. કવિતાનું ક્ષેત્ર છોડીને તેણે નવલકથાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો અને એ ક્ષેત્રમાં તેને એટલો મોટો વિજય મળ્યો કે, કવિ તરીકે તે ખૂણાયો અને નવલકથાકાર તરીકે પડાયો. ધૂનીનની નવલકથાઓ માત્ર એક જ દેશના સંકુચિત પ્રદેશમાં સંકેદાષ્ટ રહી નથી. માત્ર રશિયાનાં સૃષ્ટિસૌન્દર્યની કે રશિયન સમાજજીવનના વિવિધ પ્રશ્નોની જ ચર્ચામાં તેની નવલકથાઓની પરિભ્રમણ થતી નથી. રશિયા બહારના પ્રદેશો પણ તેની નવલકથાઓમાં આદરનું સ્થાન પામ્યા છે. 'Brothers' નામની તેની નવલકથાનો નાયક સિંહલી યુવક છે અને એ નવલકથામાં સીબેરિયાના કોસ્ટોમો તેમજ અન્ય પ્રદેશોનું હૃદયગમ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

સાહિત્ય સેવામાં ધૂનીને મેક્સીમ ગોર્કીના પંથનું અનુસરણ કર્યું છે. ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં એટલે કે ૨૩ વર્ષની વયે ધૂનીન મેક્સીમ ગોર્કીએ સ્થાપેલ સંસ્થા 'જ્ઞાનીની પબ્લીશીંગ હાઉસ' નો સભ્ય બન્યો. રશિયાના તે સમયના ઉગતા લેખકોના અડ્ડા સમાન આ સંસ્થા હતી. એન્ડ્રુજ અને બીજા કેટલાય તરણુ સાહિત્યકારોની કૃતિઓ આ સંસ્થાદ્વારા પ્રકાશ પામેલી છે. ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં ધૂનીનને 'રશિયન એકેડેમી ઓફ સાયન્સ' ના માનદ એકેડેમીશીયન તરીકે નીમવામાં આવ્યો અને તે પછીના જ વર્ષે એટલે ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં ધૂનીનની પ્રથમ નવલકથા 'The Village' પ્રકટ થઈ. આ નવલકથા પ્રકટ થતાં જ નવલકથાકાર તરીકેની તેની પ્રતિભાથી પણ લોકો મુગ્ધ થઈ ગયા. એ નવલકથા સંબંધમાં એક વિવેચકે તો એવા રુબેન્કો ઉચ્ચાર્યા હતા કે 'It is one of the sternest, darkest and bitterest of books in Russian literature' દરિદ્રતાને લીધે મનુષ્યમાં રહેલી સર્વ કોમળ વૃત્તિઓના ચૂરેચૂરા કેમ થઈ જાય છે તેનું આ નવલકથામાં સચોટ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે અને વાંચનારનાં હૃદયને એ નવલકથાનું ચિત્રાલેખન પીગળાવી નાખે છે. 'The Village' ના જોટલી જ તેની બીજી એ નવલકથાઓ 'Sukhodol' અને 'A Goodly Life' પણ ઉચ્ચ પ્રકારની નવલકથાઓ છે. 'Sukhodol' નવલકથા યુરોપીય સાહિત્યમાં, કેટલીક વિશિષ્ટ જાણતોમાં અદ્વિતીય લેખાય છે. ધૂનીન વાસ્તવવાદી સાહિત્યસર્જક છે. સમાજનાં અનિષ્ટોને નિરર્થક બહાર લાવવાને બદલે તેણે, સમાજનાં એ અનિષ્ટો પર વેધક પ્રકાર પાડ્યો છે. છતાં ૧૯૨૩ માં 'The Village' અંગ્રેજીમાં પ્રકાશ પામી. તે પછી 'A Gentleman from San Francisco' નામની તેની નવલકથા પણ ઘણી લોકપ્રિય થઈ પડેલી છે.*

૧૧ મા, - લાઠીના ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્-સંમેલનના

પ્રમુખપદેથી અપાયલું વ્યાખ્યાન.

(તા. ૩૧-૧૨-૩૩, શનિવાર, લાઠી)

પ્રમુખ: દિ. ખ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી,

એમ. એ. એસ. એલ. બી.

આભારદર્શન

મહેરખાન ઠાકોરસાહેબ, સત્રારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના અગીઆરમા સંમેલનના સત્કારમંડળે સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે મારી ચૂંટણી કરી છે અને તેને આપ સર્વેએ બહાલી આપી છે તે બદલ હું તેમનો તથા આપ સર્વેનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું, સાથે સાથે માત્ર યોગ્યતાના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં મારે એ જણાવવું જોઈએ કે મને સંમેલનના પ્રમુખપદે સંવરવામાં સત્કારમંડળે, તથા તેને બહાલી આપવામાં આપ સૌએ મારી યોગ્યતાને બદલે મારી પ્રત્યેના પક્ષપાતને અચરચાના આપી પ્રસ્તુત કરાવ કર્યો છે. પક્ષપાતી કરાવ એ ખરે ઇનસાફ કહેવાય નહીં, અને એ કરાવ સામે મારે અપીલ નોંધાવવી હોય તો તે ક્યાં નોંધાવવી તે બાબત હું ગુચવણમાં પડ્યો છું: કારણ સત્કારમંડળના કરાવ સામે હું આપ સર્વેની પાસે અપીલ નોંધાવી તે કરાવ ફેરવવા માગણી કરી શકત, પરંતુ આપ સર્વેએ પણ તેને બહાલી આપી છે, તો હવે મારે માત્ર આખા ગુજરાતનાં વિધારસિક જહેનો તે ભાણ્યો પાસે બીજા-સેકન્ડ અપીલ નોંધાવવાની રહી: તે હું નોંધાવું છું. જો તેઓ પણ એ કરાવ બહાલ રાખશે તો હું હાર્યો કહેવાઈશ. જો બહાલ ન રાખતાં મારી યોગ્યતાને પાતતા વિરુદ્ધ ફેસલો આપશે તો હું નિતીશ: કારણ તેઓ અને હું એકમતના થઈશું; એટલે જો મારી યોગ્યતા ન હોવાને લીધે આ પ્રમુખપદનાં અંગની ફરજને તથા જવાબદારી સારી રીતે અદા ન કરી શક્યો હોઈ તો તેનો ભાર, - તે બદલ ઇપકો- મારે શિર ન રહેતાં મને થૂંટનારા ઉપર રહેશે. એ બાબત રહેજ પણ મારી ખુશીપર રહેવા દીધી હોત તો હું તે માથે લેવાની ચોખ્ખી ના કહેત, અને તે પણ માત્ર ગિણતવાર ખાતર નહીં, પણ મારું અંતઃકરણ તેની ના પાડતું હોવાથી જ. શોકદર્શન

૨ આપણું કાર્ય શરૂ કરતાં પહેલાં છેલ્લા સંમેલન અને હાલના સંમેલન વચ્ચેનાં ગાળામાં જે સાહિત્યરસિક અને દેશોદ્ધારના રણસેનમાં ધૂમનાર વ્યક્તિઓ સ્વર્ગસ્થ થઈ છે તેમના અવસાન બદલ તથા આપણને ગયેલી ખોટ માટે આપણા સંમેલન તરફથી અંતઃકરણપૂર્વક શોક દર્શાવવાની હું તમારી રજાથી આ તક લઉં છું.

(અ) સદગત વિકુલભાઈ પટેલ મારા જૂના મિત્ર હતા. તેઓ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ધૂમ્મા નથી, એ વાત ખરી છે, પરંતુ એ સંકુચિત ક્ષેત્રમાં કેદ થઈ રહેવું સ્વભાવતઃ જ તેમને માટે અશક્ય હતું. તેમના સ્વભાવને તો રાજકીય ક્ષેત્ર જેવું વિસ્તૃત ક્ષેત્ર જ માફક હતું. તે ક્ષેત્રમાં ઘડી તેમને દેશોદ્ધાર કરવો હતો. દેશના ઉદ્ધાર વડે સાહિત્યનો ઉદ્ધાર છે, કારણ જે દેશ

સ્વતંત્ર તેનું સાહિત્ય સ્વતંત્ર, એટલે દેશના ઉદ્ધારપર સાહિત્યનો ઉદ્ધાર અવલભ્ય છે. કેવળ સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં જ મગ્યા રહેનારાઓ તેમને પોચા ને દીકા લાગતા. છતાં જો તેમનો મનોરથ પાર પડ્યો હોત, તો એ પોચી ને દીકી વ્યક્તિઓ પર પણ તેમની ફરેહનો પ્રત્યાઘાત થતાં તે પણ કંઈ જ ને રીઠી બનત. એમના અવસાનથી દેશને, અને ખાસ કરીને આપણા પ્રાંતને, ન પૂરી શકાય એવી ખોટ પડી છે. જોની ખોટ દેશને લાગે, પ્રાંતને લાગે તેની સાહિત્યને પણ લાગે: કારણ અમુક પ્રાંત યા દેશનું સાહિત્ય તે પ્રાંત યા દેશની હિલચાલથી વિરક્ત રહી શકતું નથી. ઈશ્વર એમના આત્માને શાન્તિ આપે!

(બ) સ્વર્ગસ્થ મહુભાઈ હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળાને અંગ્રજિ આપ્યા સિવાય મારાથી કે આપનાથી કેમ રહેવાય? મારો ને એમનો સંબંધ જૂનો હતો. તેનાથીએ વધારે જૂનો સંબંધ એમના અને મારા કુટુંબનો હતો. એમના પિતાશ્રી અને મ્હારા પિતાશ્રી, અને આપણા પ્રદેશમાં નવી પદ્ધતિએ અપાતી ફેળવણીનાં શૈયાઓનાં બીજને પાણી પાછું ઉછેરનાર જે ગણ્યાગાંડ્યા તે વખતના ફેળવણીકારો હતા, તેમાં સાથે કાર્પ કરનાર મિત્રો હતા. ભાઈ મહુભાઈ આપણા સાહિત્યને ખીલવવા માટે લાગણીપૂર્વક મગ્યા રહેતા અને તે કાર્યમાં તેમને સહકાર આપવાનું સદ્ભાવ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું. એમનાં આદરેલાં એ શુભ કાર્યો અધૂરાં નહીં રહે અને નાતાલ સુધીમાં અમે તે પૂરાં કરી નાંખીશું એવી મને ખાતરી હતી. વળી પોતે હાલ તરતમાં જ યુનીવર્સિટીના ફેલો તરીકે ચૂંટાઈને આવ્યા હતા. એટલે ત્યાં પણ જે થોડા થણા શુજરાતીઓ છે તેઓ સર્વે સંમત થઈ કાંઈ ઉપયોગી દિશામાં કામ કરીશું, એવી આશા હતી. પણ એ વધી આશાઓ એમના અદાળ અને એકાએક આકસ્મિક અને અણધાર્યા અવસાનથી ધૂળમાં મળી ગઈ. એમની સાહિત્યસેવાઓ અમૂલ્ય હતી. એમના વક્તવ્યથી એમણે આપણાં માસિકોમાં એક અનેરી ઊપ પાડી હતી. “સાહિત્ય” માસિક એમનું સંપાદનું સ્મરણચિહ્ન રહી એક નિષ્કલમ સ્વભાવનો સાહિત્યવિલાસી શું શું કહી શકે છે તેની હમ્મેશ યાદ આપતું રહેશે. “સાહિત્ય” ઉપરાંત પણ ચ. મહુભાઈની સાહિત્યસેવા ઘણી કીમતી હતી. ઈશ્વર એમના આત્માને શાન્તિ આપે.

(ક) આપણા પારસીભાઈઓ મીંઠ કારસજી હોડીવાળા, મી. જી. કે. નરીમાન, સર જવણજી જમશેદજી મોટી, એમના આત્માને આપણે સૌ અંગ્રજિ આપીએ છીએ. એ ત્રણે કલમખાજ જરયોસ્તીભાઈઓ સંસ્કૃતના સારા અભ્યાસી હતા. તે ઉપરાંત ઠેક સુધી તેઓ શુજરાતી સાહિત્યપ્રત્યે મમતા દેખાડી હમ્મેશ તેની અહેતરી ઇચ્છતા. સંસ્કૃતના જ્ઞાનને લીધે શુજરાતી શૈલીપર એમનો સારો કાબૂ હતો અને એઓ શુજરાતી સાહિત્ય માટે જે કાંઈ કરી ગયા છે તે અલગત મૂલ્ય વિનાશું નથી. ઈશ્વર એમના રૂઢને શાંતિ બસો.

(ડ) મહંમ ખીરોજશાહ જહાંગીર મર્ઝબાન જેઓ ‘ખીનમ’ ને નામે ઓળખાતા અને જેઓ “નમે” ના અધિપતિ, બહોલ અધિપતિ, હતા, તેઓ પારસી શુજરાતી પત્રકાર તરીકે અને સ્મુજ વાર્તાઓ વગેરેના લેખક તરીકે મશહૂર થઈ ગયા છે. તેમના મૃત્યુથી સારા શુજરાતી પત્રકારોની સંખ્યા ઘટતાં એ દિશામાં ઘણી મોટી ખોટ આવી છે.

સ્વતંત્ર તેનું સાહિત્ય સ્વતંત્ર, એટલે દેશના ઉદ્ધારપર સાહિત્યનો ઉદ્ધાર અવલંબે છે. કેવળ સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં જ મગ્યા રહેનારાઓ તેમને પોચા ને ઢીલા લાગતા. છતાં જો તેમનો મનોરથ પાર પડ્યો હોત તો એ પોચી ને ઢીલી વ્યક્તિઓ પર પણ તેમની ફરજનો પ્રત્યાઘાત થતાં તે પણ કઠણ ને રીઢી બનત. એમના અવસાનથી દેશને, અને ખાસ કરીને આપણા પ્રાંતને, ન પૂરી શકાય એવી ખોટ પડી છે. જેની ખોટ દેશને લાગે, પ્રાંતને લાગે તેની સાહિત્યને પણ લાગે: કારણ અમુક પ્રાંત યા દેશનું સાહિત્ય તે પ્રાંત યા દેશની હિલચાલથી વિરક્ત રહી શકતું નથી. ઇશ્વર એમના આત્માને શાન્તિ આપે!

(બ) સ્વર્ગસ્થ મહુભાઈ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાને અંજલિ આપ્યા સિવાય મારાથી કે આપનાથી કેમ રહેવાય? મારો ને એમનો સંબંધ જૂનો હતો. તેનાથીએ વધારે જૂનો સંબંધ એમના અને મારા કુટુંબનો હતો. એમના પિતાશ્રી અને મ્હારા પિતાશ્રી, અને આપણા પ્રદેશમાં નવી પદ્ધતિએ અપાતી કેળવણીનાં શેષાએલાં બીજને પાણી પાછ ઉછેરનાર જે ગણમાગાંધ્યા ને વખતના કેળવણીકારો હતા, તેમાં સાથે કાર્ય કરનાર મિત્રો હતા. ભાઈ મહુલાલ આપણા સાહિત્યને ખીલવવા માટે લાગણીપૂર્વક મગ્યા રહેતા અને તે કાર્યમાં તેમને સહકાર આપવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું. એમનાં આદરેલાં એ શુભ કાર્યો અધૂરાં નહીં રહે અને નાતાલ સુધીમાં અમે તે પૂરાં કરી નાંખીશું એવી મને ખાત્રી હતી. વળી મોટે હાલ તરતમાં જ યુનીવર્સિટીના ફેલો તરીકે ચૂંટાઈને આવ્યા હતા. એટલે ત્યાં પણ જે થોડા ઘણા ગુજરાતીઓ છે તેઓ સર્વે સંમત થઈ કાંઈ ઉપયોગી દિશામાં કામ કરીશું, એવી આશા હતી. પણ એ બધી આશાઓ એમના અકાળ અને એકાએક આકસ્મિક અને અણધાર્યા અવસાનથી ધૂળમાં મળી ગઈ. એમની સાહિત્યસેવાઓ અમૂલ્ય હતી. એમના વક્તવ્યથી એમણે આપણાં માસિકોમાં એક અનેરી છાપ પાડી હતી. “સાહિત્ય” માસિક એમનું સંદાયનું સ્મરણચિહ્ન રહી એક નિખાલસ સ્વભાવનો સાહિત્યવિલાસી થું થું કહી શકે છે તેની હમ્મેશ યાદ આપતું રહેશે. “સાહિત્ય” ઉપરાંત પણ રા. મહુભાઈની સાહિત્યસેવા ઘણી કીમતી હતી. ઇશ્વર એમના આત્માને શાન્તિ આપે.

(ક) આપણા પારસીભાઈઓ મી. કાવસજી હોડીવાળા, મી. જી. કે. નરીમાન, સર હવણજી જમશેદજી મોદી, એમના આત્માને આપણે સૌ અંજલિ આપીએ છીએ. એ ત્રણે કલમબાજ જરથોસ્તીભાઈઓ સંસ્કૃતના સારા અભ્યાસી હતા. તે ઉપરાંત ઠેક સુધી તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યપ્રત્યે મમતા દેખાડી હમ્મેશ તેની બહેતરી ઇચ્છતા. સંસ્કૃતના ગાનને લીધે ગુજરાતી શૈલીપર એમનો સારો કાબૂ હતો અને એઓ ગુજરાતી સાહિત્ય માટે જે કાંઈ કરી ગયા છે તે અલગત મૂલ્ય વિનાનું નથી. ઇશ્વર એમના રહેને શાંતિ બક્ષે.

(ડ) મહંમ પીરોજશાહ જહાંગીર મર્જબાન જેઓ ‘પીન્કમ’ ને નામે ઓળખાતા અને જેઓ “જમે” ના અધિપતિ, બાહોશ અધિપતિ, હતા, તેઓ પારસી ગુજરાતી પત્રકાર તરીકે અને સ્વજી વાર્તાઓ વગેરેના લેખક તરીકે મશહૂર થઈ ગયા છે. તેમના મૃત્યુથી સારા ગુજરાતી પત્રકારોની સંખ્યા ઘટતાં એ દિશામાં ઘણી મોટી ખોટ આવી છે.

મારી મર્યાદા

૩ સન્નારીઓ અને સદૃશહર્યો ! મારા પહેલાં આ ઉચ્ચ આસનને સો ટચના સોનાં જેવી સાહિત્યસેવા કરનારા દય વિદ્વાનો શોભાવી ગયા છે. તેમનામાં કોઇ પ્રખર ભાષાશાસ્ત્રી તો કોઈ જૂના ગુજરાતી સાહિત્યના આજીવન અભ્યાસી, કોઇ વૈયાકરણી, તો કોઈ કેળવણી વિસ્તારનાર, કોઈ ફિલસૂફ અને તત્ત્વચિંતક તો કોઈ વિવેચક, એવા એવા સમર્થ યોદ્ધાઓ હતા. તેઓ પોતાની વિદ્વતાથી, ખાસ અભ્યાસ કરેલા વિષયપર પ્રમુખપદેથી આપેલાં વ્યાખ્યાનો વડે, આપણી સાહિત્યભૂમિમાં અવનવા પ્રકારનાં બી વાવી ગયા છે. કમનસીબે સાહિત્યના એવા કોઇપણ ગૂઢ વિષયનો મારો ખાસ અભ્યાસ નથી. એ મારી ખામી હું સમજું છું. રાજકોટના સંમેલન વખતે મહુમ દિ. બા. અખ્યાલાલભાઈની પણ કાંઈક મારા જેવી જ રિયતિ હતી. તેમની ઉમ્મરનો મોટો ભાગ તેમણે ન્યાયખાતામાં ગાળ્યો હતો. તેમને અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસનો ઘણો શોખ હતો, અને પરિણામે પોતે અતિ ઘણા વ્યવહારકુશળ હતા; છતાં તેમના વ્યાખ્યાનમાં જૂની ગુજરાતી કે મધ્યકાલીન ગુજરાતી, નરસિંહ મહેતાનો જન્મદિવસ યા મીરાંબાઈનો સમય, નરસિંહના સમયમાં કે તેની પૂર્વે વપરાતી ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ, એવા એવા કોયડા પર વિવેચન કરી, તે કોયડા ઉઠેલવાની દિશામાં કથી સૂચના કરવાનો માર્ગ તેઓ લઈ શક્યા ન હતા. મારી દશા પણ તેવી જ છે; એટલે હું તો માત્ર આપણા સાહિત્યસમુદાયને હલમલાવી રહેલા એક એ પ્રશ્ન ઉપર જ મારી અદ્યપમતિ મને જે સૂચવે છે તે અનુસાર આપની સમક્ષ કંઈક વિચારો, વિચારણા માટે, રજૂ કરીને તેમજ એ વિચારને અમલમાં મૂકવા કંઈક સૂચના કરીને મને પોતાને કૃતકૃત્ય થયેલો સમજીશ. સદ્ગત કલાપિને અંજલિ

૪ નામદાર ઠાકોર સાહેબ ! આ સંમેલનને કંઈ ભૂમિમાં મળવાનું પ્રાપ્ત થયું છે તે અત્રે ભેગી થયેલી મંડળીના ધ્યાન બહાર નથી. લાહી એટલે સાહિત્યતીર્થ. જેણે પોતાનો બાપીકો વારસો જતો કરી એક રાજાએ અદ્ધ કરવાની ફરજે, એક વૃપતિએ માણુવાનાં વિદ્વાસ ને સુખ, એક ગુજકુટુંબીએ બોળવવાનું ઐશ્વર્ય, - એ બધાને તુચ્છ ગણી, તેનો અનાદર કરી- સાહિત્યવિદ્યાસને જ પોતાનું ધ્યેય ગણ્યું; સાહિત્યરસમાં મસ્ત રહી જેણે પોતાના જેવા જ સાહિત્યરસિકોને પોતાને આંગણે નોતરી, બોલાવી, રાખી, તેની પવિત્રતામાં વધારો કર્યો; ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, મણિચંદર ભટ્ટ, જટાશંકર (જટિલ) એવા એવા સમર્થ વિદ્વાનોને પોતાના ગુરૂ બનાવી તેમના શિષ્ય બનવાનું પદ વગર આનાકાનીએ જે રાજવીએ સ્વીકાર્યું તે રાજવી સાહિત્યકારની રાજધાનીમાં આ સાહિત્યસત્ર ઉજવવાનું સદ્ભાગ્ય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વને પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં કોઈ ધ્વજી સંકેત જ હું જોઉં છું. “કલાપી” ગયા, પરંતુ તેઓ આ ભૂમિને કાંઈક એવું આકર્ષણ સોંપતા ગયા છે કે જેથી તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ પણ તે આકર્ષણને વશ થઈ, તેમની જિંદગીના ધ્યેયને પોષવા પોતાનાથી બનતું કરી રહ્યા છે. જે તેમ ન હોત તો “સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા” એ કહેવત ખરી પડત : પરંતુ સાપ ગયા બાદ પણ આપણે કેવળ લીસોટા- સાપ ગયાની નિર્જીવ નિશાની- જોતા નથી : પરંતુ સક્રિય, સજીવ ચેતનવતો સહકાર જોઈએ છીએ. જે “કલાપી” નો આત્મા સર્ગમાંથી આ પાર્થિવ દિલચાલો પર નજર રાખતો હશે તો જરૂર તેને આથી અવર્ણનીય

પગની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી ફાર્મસ ગુજરાતી સમાજે
 શ્રીયુત ગણાભાઈ આણંદજી આવડા
 તરફથી સાવિત્રી સંમ્રમ ભેટ.

૫૬૨

દિ. 'મા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ત્રવેરી. એમ.એ. એલએલ બી
 શાહીમાં મળેલી મુજસાની સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ

સંતોષ થતો હશે : કારણ પોતે જીવતાંજીવત જે ન કરી શક્યા તે તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ કરે છે.

નામદાર હાકોર સાહેબ ! આ સંમેલન બરવા દેવા માટે, તેના કાર્યકર્તાઓ જોડે આવે. સારો સહકાર કરવા માટે, અને એ રીતે સદ્ગત “ કલાપી ” ના આત્માને રનેહની અંજલિ અર્પવામાં અમને સૌને ભાગ લેવા દેવા માટે તમારો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો થોડો છે. કાઠીઆવાડની શ્રેષ્ઠતાનાં લક્ષણ

૫ લાઠીને ગુજરાતમાં અને કાઠીઆવાડમાં મશહૂર બનાવનાર “ કલાપી ” એ માત્ર કાવ્યો ને ગઝલો કે ગદ્ય લેખો લખ્યાંને સંતોષ માન્યો નથી. “ હમીરજી ગોહિલ ” ના લેખકને ઇતિહાસનો પણ શોખ હતો, અને તે કાઠીઆવાડના વતનીને માટે સુસંગત જ હતું. કાઠીઆવાડ એટલે શું નહિ ? કાઠીઆવાડની શ્રેષ્ઠતાદર્શક પેલા લોકપ્રિય સંસ્કૃત શ્લોકમાં,

સૌરાષ્ટ્રે પચ્ચરત્તાનિ, નદીનારીતુરંગમાઃ ।

ચતુર્થે સોમનાથશ્ચ, પચ્ચમે હરિદર્શનમ્ ॥

તો માત્ર પાંચ જ શ્રેષ્ઠતાઓ બતાવી છે : કાઠીઆવાડની નદીઓ, સ્ત્રીઓ, ઘોડીઓ, પ્રભાસમાં સોમનાથનાં દર્શન અને દારિકામાં શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન. પરંતુ કાઠીઆવાડમાં એ ઉપરાંત બીજાં ધણું છે, કે જે એની શ્રેષ્ઠતા સાબિત કરે છે. ગુજરાત (હાલ જેને આપણે ગુજરાત સમજીએ છીએ તે) માં જે જે કાંઈ આજ પાતળા રૂપમાં જોવામાં આવતું તે કાઠીઆવાડમાં પૂર્ણ કક્ષાએ પહેંચેલું જોવામાં આવતું.

(ક) કાઠીઆવાડ એ વીરભૂમિ હતી. કાઠીઆવાડી ક્ષત્રાણી ને રાજપૂતાણીની કૂખેકૂખે વીરો પાકતા. કાઠીઆવાડને ગામડે ગામડે તે તે ગામડાંઓનાં વતનીઓનાં શૌર્ય ને પરાક્રમનાં સ્મરણચિન્હ આજે પણ જોવામાં આવે છે. ગામડાને પાદરે ઉભા કરેલા પાળીઆના પત્થરો અને ચણેલી દેરીઓના ડોયડા જે બરાબર ઉકેલવામાં આવે તો તેમાંથી વીરતાના, શૌર્યના આધળીઆં કર્યાના, સ્વમાન જાળવવા માટે આપેલા બોગના કેટકેટલાએ બનાવેા પ્રસિદ્ધિમાં આવે ! કાયરની નસોમાં પણ જોરથી લોહી વહેવાને એવાં કેટલાંએ દહાંતો મળી આવે ! સાથે સાથે કાઠીઆવાડ એ બહારવટીઆઓ-Robin Hood-ની ભૂમિ છે, એ પણ ભૂલી જવું જોઈએ નહિ.

(ખ) કાઠીઆવાડ એ ભકતોની ભૂમિ હતી, એકીઆ સંતોની ભૂમિ હતી. આજે પણ કાઠીઆવાડમાં જેટલા “ ભગત ” મળી આવે છે તેમાંનો સોમો ભાગ પણ ગુજરાતમાં મળી આવતો નથી. કાઠીઆવાડે નરસિંહ મહેતા ને બોમ્બે ભગત ગુજરાતને આપ્યા છે, પણ એ તો અતિ ઘણી જાણીતી-જગજાહેર, વ્યક્તિઓ. પરંતુ ત્યાર પછી પણ આજની ધડીએ પણ કાઠીઆવાડમાં કેટલા ભગતો છે તેની ગણતરી કરવામાં આવે તો તે જરૂર ઘણી મોટી સંખ્યા મળી આવે ; ગુજરાતમાં મળી આવે તેના કરતાં તો વિશેષ ખરી જ ; અને તે કયા વર્ગમાંથી- મ્હોટે ભાગે જે ઉચ્ચ વર્ગ કહેવાય છે તેમાંથી નહિ, પરંતુ રબારી, બરવાડ એવા પછાત ગણાતા વર્ગમાંથી ; હરિજનોમાંથી પણ મળી આવે તો નવાઈ નહિ. જ્યાં

ભગત હોય ત્યાં ભજનો, ભજનીયાં ખરાં. જેણે કાઠીઆવાડનાં ગામોમાં, અને વિશેષે કરી હરિજનોના વાસમાં એ ભજનો ગાતાં, એ ભજનીયાંઓ લલકારાતાં સાંભળ્યાં હશે, તેમણે જરૂર તેને ન ભૂંસાય, ન ભૂંસાય, એવો પોતાના જીવનનો દ્વાવો માન્યો હશે. માત્ર એક એકતારો, તેની તુનતુનીનો અવાજ, અને બીજા બધાઓ એ અવાજ જોડે એકતાન થઈ જઈ, ભજનના વસ્તુમાં એતપ્રોત થઈ જઈ, બીજા વિષયોનું તૂર્ત પૂરતું ભાન જૂલી જઈ, જે ધૂન મચાવી રહે છે, તેનો ચિતાર આપવો મુશ્કેલ છે; જે જુએ તે સાંભળે તેને તેનો ખ્યાલ આવી શકે. એકતારો-તંબૂરો એવાં ભજનોમાં કાંઈક અનોખી જ એતના અને આદ્રતા રહે છે તંબૂરો- ન હોય તો એની મઝા જ આવતી નથી; તેથી જ મહાત્મા ગાંધીજીનાં પ્રિય ભજનોમાંના એકમાં ગવાયું છે કે,

“તૂટયો મારો તંબૂરોનો તાર, ભજન અધૂરું રહ્યું રે.”

(ગ) કાઠીઆવાડ, એ ભાટચારણોની ભૂમિ છે. શુજરાતમાં એટલા રાગ, મહારાગ, ઠાકોરો, જાગીરદારો, જમીનદારો કે ઈર્જનદારો રહ્યા નથી કે જે ભાટચારણોને પોષી શકે. એ વર્ગના પોશીદા તો રજવાડી વર્ગમાંથી મળે. એટલે એમનો વાસ પણ ન્યાં રજવાડું હોય ત્યાં જ હોય, અને ન્યાં ભાટચારણોનો વાસ ત્યાં લોકસાહિત્ય ને લોકવાર્તાનો વાસ*. આપણું એ વિરાળ કંઈક સાહિત્ય હજી સુધી જળવાઈ રહ્યું હોય તો મુખ્યત્વે એ વર્ગને લીધે અને પછી રા. મેઘાણી, અને રા. રાયચૂરા જેવા સંગ્રહકારોને લીધે.

(ઘ) કાઠીઆવાડ એટલે દ્વા-લોકદ્વા-ત્રેમશૌર્યની વાણીપ્રચાર દ્વાની ભૂમિ. દ્વાની કોટીનું કોષ્ઠપણ પ્રકારનું સાહિત્ય ભાગ્યે જ શુજરાતમાં મળી આવે. વર્ષા ઋતુમાં, ઝીણા ઝીણા, ઝરઝર ઝરઝર વરસાદ વરસતો હોય, વચ્ચે આડી નદી યા નાળું હોય, અને દ્વા લલકારનારા એ નદી યા નાળાને સામસામે કિનારે ઉભા રહી, ડાંગપર શરીર ટેકવી, ન્યારે એક બીજા જોડે વાદમાં-હરિફાઈમાં ઉતરે છે ત્યારે એ દશ્ય, એ દ્વા ગાનારની તન્મયતા જોઈ આપણે તળ શુજરાતવાસીઓ હેરત પામી જઈએ છીએ.

(ચ) કાઠીઆવાડ, એ કચ્છની માફક, (હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના એક અમુક કાળમાં કચ્છ એ કાઠીઆવાડનો ભાગ ગણાતો) સાહસની ભૂમિ. હિંદુસ્તાનનો કોષ્ઠપણ પ્રદેશ હતો. બ્રહ્મદેશ, બંગાળા કે મદ્રાસ, પંજાબ કે મધ્યપ્રાંત, કરાંચી કે દક્ષિણ હૈદરાબાદ, તે કાઠીઆવાડી વગરનો નહીં હોય; એટલે કાઠીઆવાડી વેપારી, કાઠીઆવાડી હુતરી માણસ, કારીગર-સુથાર, મોચી, કડીઓ, હેવટ કાઠીઆવાડી મજૂર (દાડીઓ) તો ત્યાં જડશે જ જડશે. કાઠીઆવાડી વેપારી, તેમાં વિશેષે કરીને મેમણ કોમ, ક્યા નહીં જડે? કાઠીઆવાડી મેમણ, વહોરા અને હિન્દુઓ, ઠેઠ લ'કામાં જઈ વસ્યા છે. 'લ'કાની લાડી અને ધોધાનો વર' એ જૂની લોકોક્તિ પ્રસિદ્ધ છે. જવા આદિ દૂર દૂરના મેટા જૂના કાળથી કાઠીઆવાડીઓથી વસવાટ હતા. મદ્રાસમાં તો એક આખી વણકર કોમ સૌરાષ્ટ્રી કહેવાય છે. કોઈ જૂના વખતમાં કાળનાં-વખાનાં-માર્ગો ધણું કુટુંબો ત્યાં જઈ વસ્યાં તે પાછો કાઠીઆવાડ આવ્યાં જ નથી. કાઠીઆવાડ દ્વીપકલ્પના

* લોકસાહિત્ય ને લોકવાર્તા એટલે જેને અંગ્રેજમાં Folk-lore ને Folk Tales કહે છે તે.
† Artisan

દિનારાનો વતની, વહાણવટી, ખારવો કે વેખારી, જૂના વખતથી સાહસ ખેડી ક્યાં નથી ગયો? ને આજે પણ ક્યાં નથી જતો? પોરખદર કે વેશવળથી એકાદ, ગિદ્દા જવું તે એને મન ખાડી ઓળંગવા જેવું છે. કાલીકટ, કોચીનની સફર આજે પણ ખુશખુશાલ રીતે કાઢીઆવાડનો ખારવો કરે છે. ધોધાનો લાસ્કર ચીન, જાપાન ને વિશાલતની રટીમરપર હિન્દુ અને હિન્દી ઉતાર્યોનો મ્હોટો મદદગાર થઈ પડે છે. જંગલાર જવું ને આવવું તે તેને મન રમત છે. પૂર્વ આફ્રિકાનાં જંગલોમાં કાઢીઆવાડીઓ મંગળ કરે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાને સત્યાગ્રહ ને સાહસના પાઠ એક કાઢીઆવાડીએ જ ભણાવ્યા. એ સાહસિક નરોની જૂમિમાં શૌર્ય, પરાક્રમ, વીરતા, નિરૂતાનાં ન દર્શન થાય તો બીજે ક્યાં થાય?

કાઢીઆવાડમાં ઇતિહાસનાં ભરચક સાધનો

૧. ગુજરાતમાં મરાઠાઓના આક્રમણ પૂર્વે પણ મોગલ શહેનશાહત તરફથી નીમાઈ આવતા સૂબાઓની હકૂમતના સમયમાં જે અધાધુધી ચાલતી તેનો પડથો કાઢીઆવાડમાં પણ પડ્યો. મોગલ શહેનશાહતની પડતી અને મરાઠાઓની ચડતીને પરિણામે એ અધાધુધીમાં ઓર વધારો થયો. સાર્વભૌમિક સત્તા દીક્ષી પડતાં ઠેકેકાણે બળવા, ખંડ અને કાઢીઆવાડમાં જેને ધિંગાણું કહે છે તે કાઢી નીકળ્યાં અને રાજ, મહારાજ અને કાકોરો તો શું પણ જમીનદારો ને ધનામદારો પણ સ્વતંત્ર થવા મથ્યા. એ સ્વતંત્રતા મેળવવા તેમને લડવું પડ્યું અને મહોિમાહેના વિમલમાં ન્હાના ન્હાના ગામડાવાસી ક્ષત્રી રાજપૂતોને પણ કાં તો સ્વરક્ષણ માટે અથવા આક્રમણ અંગે હિમ્મત ને બહાદુરી, શૌર્ય અને વીરતા, દાખવવાં પડ્યાં. એ હિમ્મત ને એ બહાદુરીના ઇતિહાસનું ચિત્ર જે કોઈ કાબેલ ઇતિહાસ લેખક નીકળી આવે તો તેની પીછી તેને શોખતા રંગમાં ચીતરી શકે; ગામડાનાં પાણીમાં ને દેરડીઓ, ગામમાં યા આસપાસ રહેતા આરણ અને બાટો, શરવીર લડવૈયાના કુટુંબીજનો તે લેખકના હાથમાં તે ઇતિહાસ માટેનાં સાધનો મૂકી શકે.

ફારસીના જ્ઞાનની જરૂર

૭ કાઢીઆવાડનાં ગામે ગામનો ઇતિહાસ લખવો શક્ય છે. એ વિષયનો વિચાર કરતાં આપણા સાહિત્યમાં જેની મ્હોટામાં મ્હોટી ખોટ છે તે વિષય પર આવું છું. પુરાણા ગુજરાતનો, મધ્યકાલીન ગુજરાતનો એટલે ચાવડા, સોલંકી, વાઘેલા વંશનો અને ત્યારબાદ મુસલમાની હકૂમત નીચે રહેલા ગુજરાતનો જેવો જોઈએ તેવો ઇતિહાસ હજી લખાવાનો છે. એ લખવાના માર્ગમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ છે, પરંતુ તે ઉદ્દેશ્ય તેવી નથી. ખરચની બાબત દૂર રાખીએ તો પણ એને માટે લાવક કાર્યકર્તાઓની ખામી છે. એ કાર્ય એક માણસનું નથી, તેને માટે લેખકોના એક આખા ઝુમખાની જરૂર છે. શીલાલેખ, તામ્રપત્ર, દાનપત્ર, તપ્તીઓ, સિદ્ધા, સનહો, પરવાના, ફરમાનો વગેરે લેખો જે જે ભાષામાં લખાયા હોય તે તે ભાષા ઇતિહાસના લેખકે જાણવાની જરૂર છે. કાણુ કાંઈ દરેક લેખ, પત્ર, સિક્કો કે સનદ વંચાઈ તેનાં ભાષાંતર બહાર પડ્યાં નથી. મુખ્યત્વે જે બે ત્રણ ભાષાની માહિતીની જરૂર છે તે સંસ્કૃત, ફારસી અને મરાઠી. આપણા અત્યાર સુધીના ઇતિહાસના લેખકોમાં મ્હોટો ભાગે ફારસી પ્રત્યે ઉદાસીનતા જોવામાં આવે છે. ફારસી ભાષાએ ગુજરાત-કાઢીઆવાડના

રાજકીય વ્યવહારમાં કેટલો મોટો ભાગ ભજવ્યો છે, તે આ સંમેલન સમક્ષ કહેવાતું હોય નહિ. ફારસી ભાષા તે વખતના રાજકીયો- મુસલમાનો- ની દરબારી- રાજ્યભાષા હતી, એટલે બધો રાજકીય પત્રવ્યવહાર અને અન્ય વ્યવહાર એ જ ભાષામાં થતો. ફરમાનો ને પરવાના, હુકમો ને સનદો, એ જ ભાષામાં લખાતાં અને છેવટ શિલ્પ વર્ગમાં પરસ્પર વ્યવહારમાં* પણ એજ ભાષા વપરાવા લાગી; અને તે એટલે સુધી કે ખુદ ગુજરાતમાં વેચાણ- સાટાણ ને ગીરોનાં ખતપત્રો, માંહોમાહેના કબાલા અને ભાડાચીઠીઓ પણ ફારસીમાં જ લખાતી. ટૂંકામાં હાલ અંગ્રેજી ભાષા આપણા જીવનવ્યવહારમાં જે સ્થાન લઈ બેઠી છે તે સ્થાન તે વખતે ફારસી ભાષા ભોગવતી હતી; એટલે કાંઈ નહિ તો મુસલમાની હકૂમતના સમયનો સાચો ઇતિહાસ જાણવા માટે ફારસી જાણ્યા વગર આપણે છૂટકો નથી.

ફારસી ભાષામાં ગુજરાતના ઇતિહાસો

૮ ફારસી ભાષામાં લખાયેલા ગુજરાતના ઇતિહાસોની ઉપયોગિતા વિષે હું હમણું જ કાંઈક કહીશ. પરંતુ તે પૂર્વે ગુજરાતનાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોની તવારીખ સંબંધી ફારસી ભાષામાં લખાયેલા લેખ કેવા રીતે મદદરૂપ થઈ પડે તે જણાવીશ. સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ, ખંભાત, વડોદરામાંની જૂની મસ્જિદો ને મકબરામાં મળી આવતા શિલાલેખો પરથી અગત્યની ધણીએક હકીકત મળી આવે. છતાં તે સંબંધમાં આપણે બેદરકાર રહીએ છીએ.

ઉદાહરણ માટે હું મ્હારો જ દાખલો આપીશ. ભરૂચમાં જૂના બજારને છેડે એક ન્હાની સરખી મસ્જિદ છે. હું ન્હાનો હતો અને બ્યારે ગુજરાતી નિશાળમાં જતો ત્યારે આવતાં ને જતાં બંને વખત એ મસ્જિદ પાસે ચઢીને જતો. ત્યારબાદ મોટી ઉમ્મરે પણ કાંઈ સેંકડો વખત એ રસ્તેથી હું ગયો આવ્યો હોઈશ. પણ એ મસ્જિદ વિષે કાંઈ પણ હકીકત જાણવા મને કુતૂહલ થયેલું નહી. છેવટે ગયે વરસે ભરૂચની આસપાસના એટલે ઈમાદ, ખાવા રેનની ટેકરી, વગેરે પર કોતરેલા ફારસી શીલાલેખ જોવા ભરૂચના કાજીસાહેબ જોડે જતાં તેમણે એ મસ્જિદ પણ મને દેખાડી, અને ત્યાંના લેખ વાંચતાં મહમદ તખલખના વખતની, તેની બંધાવેલી એટલે ૬૦૦ વરસની જૂની એ મસ્જિદ નીકળી. એને વિષે ભરૂચના કોઈ અહેવાલમાં ઈશારો છે કે નહીં તેની મને ખબર નથી, પરંતુ મહમદ તખલખ ભરૂચમાં આવેલો, દક્ષિણમાં જતાં કે કોઈ બીજી વખત, એટલું તો તેના પરથી સમજાય છે.

શ્રી ફાર્જિસ ગુજરાતી સભામાં સાચવી રાખેલાં કેટલાંક જહાંગીર, શાહજહાન બાદશાહનાં ફરમાનો છે. તેમાંથી ઘણી અગત્યની બાજતો મળી આવે છે. શાન્તિદાસ ઝવેરીતું મુગલાઈ દરબારમાં કેટલું ચલણ હતું. રાજુજીવની જત્રા ચાલે તેટલો વખત જીવલિંસા થતી તેણે કેવી રીતે બંધ કરાવેલી, એક જૈન ધર્મશાળા ફરવી ઔરંગઝેબે મસ્જિદ બનાવેલી તેને ફરવી પાછી ધર્મશાળા કેવી રીતે બનાવરાવી, વગેરે મહત્વની ધણીએક બાજતો પર તેથી પ્રકાશ પડે છે. સ્થાનિક ઇતિહાસને તો એ લેખો જરૂર ઉપયોગી થઈ પડે જ ; પરંતુ

* દાખલા તરીકે, આજથી સો સવાસો વર મુરતના દિવાનજી કુટુંબના મીઠારામે ત્રંબકના ઝારના ચોપડામાં પોતાનાં નામઠામ ફારસીમાં લખી આપેલાં હતાં.

વધારામાં તે ઉપરથી તે મોગલ શહેનશાહો પણ હિન્દુધર્મ પ્રત્યે કેટલી લાગણી ને સહિષ્ણુતા બતાવતા તેનો આપણને તવારીખી પુરાવો મળે છે.

એવી જ રીતે બીજી કેટલીક અકબર, જહાંગીર ને શાહજહાનની આપેલી કારમો સનદો સ્વર્ગસ્થ ઇસ્લામ સૂર્યશમ દેસાઈ—“શુજરાતી”ના મહંમ અધિપતિ—ના ચિરંજીવી બાઈ નટવરલાલ તરફથી મને બતાવવામાં આવી હતી. એઓ મૂળ સુરતના દેસાઈ છે. તે દેસાઈગીરી અંગે એમના વડાઓને હાંસેટ બાળુનાં અને ભણ, સુરતનાં બીજાં ગામડાંઓના મીઠાના અગરોનો ઇન્જરો મળ્યો હતો. એ “નમકસાર” એટલે મીઠાના ઇન્જરોનો કારભાર એ વખતે કેમ ચાલતો હતો, ઇન્જરદારને મહેનતાણું શું આપવું અને વેપારીને વટાવ કેટલો આપવો ને વણજારાની મજૂરી કેટલી, તેની વિગત તેમાં જણાવાઈ છે અને તેથી જળવાઈ રહી છે.

આવી જાતનાં ચોક્કસ ફરમાનો, સંખ્યાબંધ સનદો, અને પારાવાર પરવાના, શુજરાત ને કાઠીઆવાડના સેંકડો જગીરદાર, મજમૂદાર, દેસાઈ અને જમીનદાર કુટુંબો પાસે આજે પણ મોજૂદ હશે. એ સનદો રૂબાસે વીંટળેલી પડી રહે તેના કરતાં તેનો આવા તવારીખી અભ્યાસમાં ઉપયોગ થાય તો તેમાંથી કંઈ નહીં તો કેટલીક સ્થાનિક બાબતો તો ઇતિહાસના મોકલામાં ગોઠવી શકાય.

મિરાતે અહમદી

જ શુજરાત કાઠીઆવાડના કારસીમાં લખેલા ઇતિહાસો છે, ને તે ઘણા જ ઉપયોગી છે. શુજરાતના ‘મિરાતે સિકંદરી’ ને ‘મિરાતે અહમદી’ તથા તારીખે દિસ્તામીના શુજરાતને લગતો ભાગ છે. એમાં કાઠીઆવાડના ઇતિહાસનો પણ સમાવેશ થઈ ગય છે. કાઠીઆવાડ આખાનો કારસીમાં લખાવલો ઇતિહાસ નથી. પરંતુ રણછોડજી દીવાનની ‘તારીખે સોઝ વ હાદ્દાર,’ એ કે બહુ જૂનો લેખ નથી, તો પણ કંઈક અંશે કાઠીઆવાડ સમ્રાટના ઇતિહાસની ખોટ પૂરી પાડે છે.

આ બધા ઇતિહાસના અંચોમાં ‘મિરાતે અહમદીને’ ઉંચું સ્થાન આપવું ઘટે છે. ઇતિહાસ માટે સાધન ભેગાં કરી ઇતિહાસ લખવાની આપણા મુસલમાન બાઈઓને નૈસર્ગિક રુદ્રણા થઈ આવે છે; અને તે વૃત્તિને વશ થઈને જ ‘મિરાતે અહમદી’ના લેખકે ઘણી મુશ્કેલીઓ વેડી ઈ. સન ૧૦૦૦ થી ૧૭૬૦ સુધીના શુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધન ભેગાં કરી ઇતિહાસ લખ્યો છે. તેમાં ઔરંગઝેબના શુજદવા (ઈ. સ. ૧૭૦૭) બાદનાં જે પચાસ સાઠ વરસનો પાણીપતની લડાઈ સુધીનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે, તે તો એ અંચકારની પોતાની હયાતીમાં બનેલા બનાવો—જે કેટલાક બનાવોમાં પોતે તથા તેના પિતાએ ભાગ લીધેલો તેવા બનાવો—ની હકીકત છે, એટલે એ પુસ્તક ઘણું જ કીમતી ગણાય. એ પુસ્તકની કારસી નક્કલ ઘણી જૂજ સંખ્યામાં મળે છે. એક સારી નકલ રા. બા. ભોળાનાથબાઈ પાસે હતી તે, કાઠીઆઓની ઘણી બૃથોથી મુક્ત હતી. એક બીજી મુબઈની યુનીવર્સીટીની લાઈબ્રેરીમાં છે તે જૂનાગઢના વૈષ્ણવ નાગર વરજદાસ વસદે રંગીલાસની પોપ સુદ ૧૦ સંવત ૧૮૮૧ (ઈ. સ. ૧૮૨૫)ની લખેલી છે. પણ એ પુસ્તકની જેટલી

નક્ષો મળી આવે છે તેમાંની ઘણી ખરી પુષ્ટજ અશુદ્ધ તથા અધૂરી મળી આવે છે. એટલે નામદાર ગાયકવાડ સરકારની ઓરીએન્ટલ સીરીઝમાં ગ્રેફ : સૈયદ નવાબઅલીએ સંશોધન કરી જે આદિતિ બહાર પાડી છે તે જ આજે વિશ્વાસનીય ગણાય છે. એ અંચના ત્રણ ભાગ છે : એક જૂના ગુજરાત તથા ફરોખસિયરના સમય મુધીનો ભાગ ; બીજો ત્યારબાદથી પાણી-પતની લગઈ મુધીનો ભાગ ; અને ત્રીજો ખાતિમે એટલે પૂરવણીનો. આ ત્રણ ભાગમાંથી પહેલો બહુ ઉપયોગી નથી, જો કે તેમાં મોગલ શહેનશાહો તરફથી કાઢવામાં આવેલાં ફરમાનો, પરવાના અને બીજા હુકમોની અસલ પરથી નક્કો આપવામાં આવેલી હોવાથી તેટલા પૂરતો તે કીમતી થઈ પડે છે. એ ભાગનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર થયું છે. પરંતુ એ ભાગ ઘણો ખરા મિરાતે સિકંદરીને આધારે લખાયેલો હોવાથી ને મિરાતે સિકંદરીનું અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર થયેલું હોવાથી તેમાંની હકીકત મેળવવી સુલભ છે. બીજા ભાગનું કે જેમાં લેખકે પોતે જોયેલી - અનુભવેલી હકીકતનું વર્ણન આપ્યું છે તે આખાનું નથી ભાષાન્તર અંગ્રેજીમાં. કે નથી હવે ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયું. અંગ્રેજી ભાષાન્તર મી. સેડન કરે છે એમ સમજાય છે. તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર મારા તરફથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને કરી આપવામાં આવ્યું છે ને તે કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

એ પુસ્તકમાં ગુજરાતની તે વખતની અંધાધુધીનું આમેહુલ્ય ચિત્ર દોરવામાં આવ્યું છે. ખુલાસચંદ ગવેરી નગરશૈક, કપરચંદ બજાસાળી, રૈશમી કાપડના વેપારીઓના મહાજન શૈક ગંગાદાસ વગેરે તે સમયના હિન્દુ શેઠીઆઓની રહેણીકરણી, મુશ્કેલીઓ અને તેમના પર આવી પડતી આફત, ને ગુચની ઉકેલનું ઘણું સાદું વર્ણન તેમાં છે. મારવાડી સખાઓ તથા તેમના નાથઓ (પ્રતિનિધિઓ) હિન્દુ હોવા છતાં મારવાડમાં પૈસા હરી જવા માટે હિન્દુ, મુસલમાન પર જે એકસરખો જુલમ ગુજારતા તેની સંપૂર્ણ વિગત તેમાં છે. મુસલમાન હાકેમો પણ લોભરૂત્તિને વશ થઈ જે ત્રાસ ગુજારતા તેનું નિષ્પક્ષપાત કથન તેમાં છે. લેખક ચુસ્ત મુસલમાન હોવા છતાં આખા લેખમાં તેણે એક પણ કડોર શબ્દ-જેવો કે કાફર, બહેલ (અઘાન) જહાનમ (નરક) માં જવાને લાયક- હિન્દુ દોષને માટે વાપર્યો નથી, પરંતુ મારવાડીઓના જુલમ પ્રત્યે તેનું લોહી ઘણું ઉકળી આવે છે ત્યારે તેમને માત્ર તે “મારવાર” એટલે “સર્પ જેવા” કહી, મારવાર (મારવાડ) શબ્દ પર શ્લેષ કરે (રચે) છે, અમદાવાદના સ્થાનિક ઇતિહાસને લગતી એમાંથી ઘણી હકીકત મળી આવે છે ને બાઈ સ્લમણીરાવ બીમરાવ જોટને તો તે ઘણું ઉપયોગી થઈ પડવું જોઈએ.

પરંતુ એ અંચની પૂરવણી એ તો એ લેખકની સર્વોત્તમ ને સર્વાંશે ઉપયોગી કૃતિ છે. જેમ આજુબ દજલની આંધને અકબરી આખા મોગલ સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થાની કૃત્તી પૂરી પાડે છે તેમ મિરાતે અહમદીની પૂરવણી મુખ્યત્વે અમદાવાદની સ્થાનિક વ્યવસ્થાની અને ગૌણ પહે ગુજરાતની વ્યવસ્થાની કૃત્તી પૂરી પાડે છે. અમદાવાદના રસ્તા, અમદાવાદના દરવાજા, ચક્કાં ને ચાણાં, પરાં ને વાડિયો, કૂવા ને વાવ, મંડાઈ ને ઇસ્પીતાવ, અમદાવાદમાં વસતી પચરંગી પ્રજાનાં મજા ને રીતરિવાજ, એ સૌ એમાં આપેલું છે. ગુજરાત કાઠીઆ-વાડના હિન્દુ, મુસલમાનનાં પવિત્ર ધામો, રોજઓ, નદીઓ, પર્વતો, બંદરો વગેરેનું સંપૂર્ણ

વર્ણન તેમાં છે. આખા શુન્દરાનના ઓહોઆ, પીરના ઓરસો. મુસલમાન સાધુસંત, લેખકો વગેરેનાં ચરિત્રો પણ એમાં જોવામાં આવે છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહ કેવી રીતે ધરલામમાં વટયો તેની દંતકથા કહેવાનું પણ એ લેખક જૂથો નથી. એની ખરી કદર કરવા માટે તો એ પૂરવણી અસંભવ વાંચવી જોઈએ.

તારીખે સોરઠ

૧૦ એને મુકામલે રણછોડજી દિવાનની તારીખે સોરઠ એટલે ઉત્કૃષ્ટ મન્ય ગણાય નહિ. એમણે ધોદણ તો પકડ્યું છે મિરાને અદમદીનું. પણ મિરાતનો લેખક ઇતિહાસનો વિભાગ અને પૂરવણીનો વિભાગ એ એને પૃથક્ પૃથક્ રાખી એકમાં બીજાને બળી જવા દેતો નથી. પરંતુ રણછોડજીથી તેમ યદ્ય શક્યું નથી. એમના પુસ્તકમાં સર્વે ખામતનો ખીચડો યદ્ય ગયો છે. વળી એમાં આપેલો અદેવાજ પોતે નજરે લેએલો ખરા, પણ ધણે ભાગે “શુદ્ધિમાન પુરોના મોંદાની હકીકત ઉપરથી તથા લખેલી કેફીઅત પરથી” જે જ્ઞાનતો એમના જાણવામાં આવેલાં તે ટપકાવી લીધા છે, એમ પોતે જણાવે છે. છતાં એમાં લખેલી સોરઠ ને હાલારની હકીકત મિરાને અદમદીમાં લખેલી હકીકત જોડે સરખાવતાં તારીખે સોરઠની હકીકત બિચકુલ જૂવ વિનાની અને બેચક વધારે વિગત સાધની મળી આવે છે.

પરંતુ એ પુસ્તકની કીમત તો જરૂર ધોરણે આકવાતી છે અને તેમ આકતા એ હુસ્તકની જોડ બીજે મળતી નથી. પુસ્તક અજોડ છે. પોતે ધારત તો બરનખંડ અને શુન્દરાતની તવારીખ લખી ચકત, પરંતુ તે સંબંધે પુસ્તકો હોવાથી ક્યેલું ક્યેલું તેમને નકાલું લાખ્યું. મતઝળ કે જે વિષય અસાર મુધી મુસલમાન તવારીખનવેસો ખેડતા હતા તે વિષય ખેડવાની પોતાનામાં કાબેજીયત હતી એમ પોતે જાણતા હતા, છતાં ગવાઈ ગએલું ગાલું તેમને દીક ન લાખ્યું. એટલે પોતાના “સ્વદેશપ્રત્યે પ્રેમની મનોરતિથી (દોરાઈ) માત્ર જ્ઞાનામઃ તથા હાલારનાં સંસ્થાનના જ્ઞાનતો લખવા પૂરતી જ પોતાની કલમ તેમણે ચલાવી. રણછોડજી દિવાનને પોતાને સંસ્કૃત ને શુન્દરાતીનું સારી રીતનું જ્ઞાન હતું. આ પુસ્તક તેમણે પોતાના મુપુત્ર શંકરપ્રસાદને વાંચવા માટે લખ્યું હતું. શંકરપ્રસાદ શુન્દરાતી જાણતો હતો છતાં ફારસીમાં તેમણે એ પુસ્તક લખ્યું તેનું કારણ શું? કારણ માત્ર એજ હોતું જોઈએ કે તે વખતનો શિષ્ટ અને કેળવાયેલો વર્ગ, ફારસીથી માટેર એવો વર્ગ, તેના લાખ લખ તેની કીમત આંકી શકે. અર્વાચીન સમયના ફારસી તવારીખનવેસોમાંના એ એકલા હિન્દુ લેખકની સેવાની જોટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી યોડી.

મુખ્ય મુખ્ય શહેરોના ઇતિહાસ

૧૧ આપણાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોના ઇતિહાસનાં પુસ્તકો છે, નથી, એમ નથી. વખતે તે ઉત્તમ પ્રતિનાં નહિ હોય, પરંતુ છે તો ખરાં. મુનશી અબદુલ હકીમનો મુરનનો ઇતિહાસ મોજૂદ છે. કવિ નર્મદાશંકરે પણ મુરતની મુખ્તેશર હકીકત લખી છે. જ્ઞાનગંધો ઇતિહાસ તો ઉપર જણાવવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરાંત હાલમાં જ મિરાને મુરનશાહ નામનો મન્ય (ઉર્દૂમાં) બદાર પડ્યો છે. ફારસી લેખકો તથા બારોટોના મોખાપરથી પાલણપોર

રીયાસતનો ઇતિહાસ લખાએશે છે (ઉર્દૂમાં અને ભાષાન્તર ગુજરાતીમાં) સુરતના એક વતની શેખ ખલુમીયાએ હદીકે ઉલ્લુ હિન્દ નામનો ઇતિહાસ લખ્યો છે, તેમાં સુરત, ખંભાત, અમદાવાદ વગેરે મુખ્ય મુખ્ય શહેરોની હકીકત ઘણાં પુસ્તકોની મદદ વડે ઉપજાવી કાઢવામાં આવી છે. મરાઠી ઇતિહાસના જે ખજારો અને જે દફતરો હવે બહાર પડ્યા માંડ્યા છે તેનો પણ ઉપયોગ કરી શકાય. સુરત, ખંભાત, ભરૂચ વગેરે જગ્યાએ અંગ્રેજોની જે કોઠીઓ હતી તેના કારભારને લગતા દસ્તાવેજો પણ Selection રૂપે બહાર પડ્યા છે, તે પણ ધ્યાન બહાર રખાય નહિ.

૧૨ દુકામાં ઇતિહાસ લખવાનાં સાધનો છે. તે સાધનો ઉપયોગમાં લેવા માટે જે જે ભાષાઓનું જ્ઞાન જોઈએ તેમાં ફારસી ભાષા બહુ જીવણી બહુ અગત્યની છે, એના એવા બહુધાર કે જે એનો ઇતિહાસ સંબંધે ઉપયોગ કરી શકે એવા થોડા જ ગુજરાતીઓ છે. ગુજરાતીઓ એટલે હિન્દુ, પારસી, મુસલમાન એ ત્રણે કોમના ગુજરાતીઓ. યુનીવર્સિટીમાં બીજી ભાષા તરીકે ફારસી શીખનારની સંખ્યા, ખુદ પારસી કોમની જ સંખ્યા, ઘણી ઓછી થઈ ગઈ છે, તો પછી હિન્દુઓનું તો કહેવું જ શું? મુસલમાનભાઈઓ હજુ કોલેજની કેળવણી મોટી સંખ્યામાં લેતા નથી, એટલે તેમને માટે કશું કહેવાનું નથી. ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે ફારસીના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે માટે તેના પ્રત્યે ઉદાસીનતા નહિ ચાલે. તેમ જળી હાફિઝ ને સાદીનો ગઝલોના જ્ઞાન પૂરતું ફારસીનું જ્ઞાન આ કાર્ય માટે નિરર્થક છે. તવારીખી ગ્રંથોનું જ્ઞાન જોઈએ.

લાયક થોડાક લેખકો

૧૩ લાયક લેખકોની ખામીની આ હકીકત કાગળ પર મૂકતાં મને એક જે વ્યક્તિનો વિચાર આવે છે. પૂર્વે થઈ ગયેલા ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી અને આચાર્ય વલ્લભજી હરિદાસ તથા રતિરામ દુર્ગારામ- એમણે જે અમૂલ્ય કાર્ય આ દિશામાં કર્યું છે તે જુલાય તેવું નથી. બાળાશંકર ઉસ્માનરામે ફારસી ઇતિહાસના તરજુમા બહાર પાડવા પ્રયાસ આદરેલા, પરંતુ તેમણે કરેલું કાર્ય ચાલુ રહ્યું નહિ અને તેથી આપણને કાર્યકર્તાઓની ખામી સાધ્યાં કરે છે.

સાહિત્યના રણસેત્રમાં ધૂમતો ઝડપીર, પોતાના તાનમાં મસ્તાન* કાઢતે નમ્યું ન આપતો -અહુનમ-ઓઝની પાસે નમન લેતો, નાનાલાલ દલપતરામ દલિ જે ધારે તો ધણું કરી શકેઃ બાઈ નાનાલાલને ફારસી આવડે છે (જે કે એમની મારી સામે એ ફરીઆદ છે કે એમને યુનીવર્સિટીની પરીક્ષામાં પરીક્ષક તરીકે મેં ફારસીમાં નાપાસ કરેલા), એમને સંસ્કૃત આવડે છે. અકબર, જહાંગીર, નૂરજહાંનુ-જેવા દુરના દિલ્લીના પાટનગર શોભાવનાર શહેનશાહો ને બાતુ પર દલિ નાંખવાને બદલે પાસેના પાટનગર ને પાસેના સૂબેદાર કે હાકીમો પર દલિ નાંખે તો એઓ બહુ સારી મદદ કરી શકે. એમનામાં ઇતિહાસને આકર્ષક બનાવવાની, નૈસર્ગિક લાખકાત, ઇષ્ટરદત કાબેલીયત છે. પોતે જે ગામ બ્યાખ્યાન આપવા જાય છે, તે ગામના સ્થાનિક ઇતિહાસને હમ્મેશાં પોતાની લાક્ષણિક શૈલી વડે આમૂલિત કરે છે. એમણે

આખું કાઠીઆવાડ ખુદી નાંખ્યું છે. રાજકોટ, જૂનાગઢ, વડવાણ, કાઠી વગેરે સ્થાનોથી તો તેઓ જેવા અમદાવાદથી પરિચિત છે તેવા પરિચિત છે, અને તેથી પોતે જે ગામમાં વ્યાખ્યાન આપવા જાય છે તે ગામના સ્થાનિક ઇતિહાસને અમર કરે છે.

બીજી વ્યક્તિ જેનો મને વિચાર આવે છે તે મારા હમરાહેરી, આળમિત્ર પ્રેદિ. બળવંતરાય કલ્યાણરાય કાંદોર છે, એક ઇતિહાસખેખકમાં બેઠતા ગુણ એમનામાં છે. દરેક વિષય કે વસ્તુનો ખોજ કર્યા શિવાય તેઓ તે કબૂલ રાખતા નથી. ઇતિહાસની તો જોડે રહી, એમણે પોતાનું આખું જીવન ગાળ્યું છે. અમુક દલીલોનું અન્વેષણ કે પૃથક્કરણ પોતે હંધા ઉતરી કરી શકે છે ને પછી તેમાંથી સાર તારવી કાઢી આપણી સમક્ષ મૂકે છે.

એવો એમને ખોજ કરવા જેવા વિષયનો એક જ કોયડો એમની પાસે મૂકું? સિદ્ધાન્ત જયસિંહ માટે કેટલાએક અરખી અને ફારસી ગ્રંથોમાં એવો ઉલ્લેખ થયો છે કે તેને ઇસ્લામ ધર્મમાં લેવામાં આવેલો; કોઈ કહે છે કે બેહારા કોમના દાઘ અખદુલ્લા એ તેને કેટલાએક અમદાર બતાવી ખંભાતમાં વટલાઓ; કેટલાએક કહે છે કે બેહારા કોમના દાઘને નહીં, પરંતુ પારણમાં આવી રહેલા એક ઇસ્લામી ઓઢીઆએ તેના રસોડામાં તરોડે રહી તેને વટલાઓ; અને મરતાં સુધી છપી રીતે તે ઇસ્લામી ધર્મ પાળતો. આ બધી દંતકથાઓ છે. પરંતુ એ જ પ્રસંગને લગતો બિહારી હિન્દુએ હાથે લખાવેલા ગ્રંથોમાં પણ ઘણાં જોવાં જોઈએ. એ પ્રશ્ન સંબંધે મળી આવતાં સંદર્ભો સાધનો ભેગાં કરી તેની કસોટી કરી તેમાંથી ખરું તત્ત્વ શોધી કાઢવા માટે તેઓ જરૂર સફળ પ્રયાસ કરી શકે.

૧૪. આમ છતાં પણ મને આશા છે કે વખત જતાં આપણે ત્યાં પણ કોઈ રાયબહાર ગવરીશંકર ઓઢા પાડશે. ગુજરાતના ઇતિહાસની હાલની સ્થિતિ અને તે સ્થિતિ કેમ મુશ્કારી શકાય એ વિષય પર ધાર્યા કરતાં વધારે લંબાણ થઈ ગયું. એટલે જે એક જે બીજી આગત પર મદારે કહેવું છે તે સંબંધે જે યોગ્ય કહી હું દૂંકામાં પતાવીશ.

ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ.

૧૫. હાલને સમે-આજે-ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ કેવી છે, એ પ્રશ્ન ગુજરાતના સાહિત્યમાં રસ લેતા દરેક જણને મોઢે નીકળે તો તે સ્વાભાવિક છે. એ પ્રશ્નનો હું એક જ ઉત્તર આપી શકું અને તે એ છે કે સ્થિતિ સારી છે. આશા પડતી છે. આપણે આગળ વધતા જઈએ છીએ. જે દિશામાં નજર નાંખીએ તે દિશામાં ગતિપ્રગતિ જેવામાં આવે છે; સાહિત્યની એકેએક શાખા ખેડાતી જાય છે.

આજસાહિત્ય કે જેને અત્યાર સુધી કોઈ લેખવતું ન હતું તેના પ્રત્યે લોકોની મમતા વધતી જાય છે. ગુજરાતી ભાષાના એક અર્વાચીન પ્રતિના કોશની ખામી એક સાહિત્યપ્રિય કાઠીઆવાડી રાજવીની અપ્રતિમ સહાયથી પુરાવનો સમય હાથવહેતો છે. જે પુસ્તકો દિનં પ્રતિદિન પ્રસિદ્ધ થતાં જાય છે તેમાં અજગત નવલકથા અને નવલકથા કરતાં પણ દૂંદી વાર્તાઓની સંખ્યા મોટી જેવામાં આવે છે. ઘણા તરીકે સને ૧૯૩૨માં લગભગ સો પુસ્તકો વાર્તાનાં પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. દૈનિક અને સાપ્તાહિક સમાચાર પત્રો તેમજ આશિકામાં

ને ટૂંકી વાર્તા ન હોય તો તેની કીમત નહીં, તેને ધરાકી નહીં. સાહિત્યનું એ અંગ આપણું મુખ્ય ધ્યાન ખેંચે છે. તેમ થવાનું કારણ કે અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યે હાલ એ દિશામાં જોર વધારે પકડ્યું છે, એટલે આપણે તેની નકલ કરીએ છીએ. વળી ટૂંકી વાર્તા લખવી તે માટે જાઓ માનમડોળ જોઈતો નથી. ખાસ કોઈ વિષયનો અભ્યાસ કરવાની તરફી લેવી પડતી નથી; હાલના વાતાવરણથી લેખક પરિચિત હોય એટલે બસ; એટલે ઉગતા લેખકને એ માર્ગ ધણો રહેલો ધર્મ પડે છે. તેથી તેઓ તે તરફ આકર્ષાય છે.*

સાહિત્ય આ રીતે વિકાસ પામતું જાય છે, તેનાં એ કારણો છે : (૧) પરિપાક પામેલા, કસાએલા, અતુલની, વૃદ્ધ અને દરેક લેખકો, હથરકૂપાથી આરોગ્યવાન રહી પોતાનું કર્તવ્ય કર્યા જ જાય છે : અને (૨) કોલેજ, વિદ્યાપીઠ વગેરે સંસ્થાઓમાંથી કેળવણી લઈ બહાર પડતો યુવકવર્ગ પણ આગળના કરતાં સાહિત્યમાં વધારે રસ લેતો હોવાથી તે વર્ગમાંથી પુષ્કળ લેખકો પોતાની માતૃભાષાની સેવા કરી રહ્યા છે.

એ સંખ્યાબંધ લેખકોમાંથી હીવાળીમાં ફૂટતી ખુલખરણીના કણ માફક કેટલાએક નીચે પડતાં પડતાં જવા પ્રકાશ આપી બેંચે પડી જાય છે, કેટલાએક એજ પ્રસંગે ફૂટતી કોઠીમાંથી ઉઠીને ઊઠતી તારાકણી માફક ઝગઝગાટ બતાવી ઉઠીને ઊઠી પછી ભોંચે પડે છે, ત્યારે યોદ્ધા માત્ર આકાશે ચડી ત્યાં ઝગઝગાટ આપતા તારાનું અચળ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. એ વર્ગ હાલ કરે છે તેનાથી વિરોધ સુદર કામ કરી શકે, પરંતુ સરસ્વતી ને લક્ષ્મીનો જૂનો જખડો તેમને નડે છે. પહેલાં ઉદ્દનનિર્વાહના સાધનો મેળવવાં અને પછી સાહિત્યસેવા કરવી. એ સર્જનજતી મુશ્કેલી તેમના માર્ગમાં આડે ઉભેલી જ હોય છે. કવિ નર્મદાશંકરે માત્ર સરસ્વતીને જ પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું તેને કેવા આર્થિક સંકટના સમયમાંથી પસાર થવું પડ્યું તે આપ સૌને વિદિત છે. ભાઈ વિજયરાય યૈંધે સાહિત્યમેળ લીધો છે, તેમનો અનુભવ જાણવો હોય તો તેઓ હાલ મોજૂદ છે. તેઓ તમને જરૂર કહેશે કે એ સાહિત્ય મેળ તે અસિધાર નૃત્ય. અસિધાર નૃત્ય એટલે તલવારની ધાર પર નાચવું, આલવું નહિ.

*આ અભિપ્રાયને આ જોડે ટંકેલા અભિપ્રાયથી ટકો મળે છે. એકાદાબર, સને ૧૯૩૨ના XIX Century and After નામના અગ્રેષ્ઠ માસિકમાં ટૂંકી વાર્તાઓના લખનાર પી. L. A. G. Strongનો એક આર્ટિકલ "Shorts Stories" એ મથાળાનો છે: તેમાંની કેટલીક હકીકત નીચે મુજબ છે:-

- (a) Short story form is comparatively new.
- (b) Its creator O. Henry had a vast knowledge of the circumstances and opinion of lower middle class life.
- (c) Magazine short story is aimed at its readers.
- (d) Literary short story is older.
- (e) Each writer goes his own way. There is no general agreement as to what constitutes a short story. Writers can go their own way unhampered.

એ મુરદેલી આપણા માર્ગમાં રહેવાની તે છતાં આપણે આગળ વધીએ છીએ, એ આપણા યુવાન લેખકવર્ગને ખરેખર મુખારકબાદી આપવાનું કારણ છે.

પારસીભાષ્યોને બે બોલ

એ વિકાસની હદહુદ્દ બાંધતાં સરહદ પર એ કોમ ઉભેલી મળી આવે છે : એક આપણા પારસીભાષ્યો અને બીજા મુસલમાનભાષ્યો. કરાંચી, અમદાવાદ, વડોદરા, ભરૂચ જેવાં શહેરોમાંના પારસી લેખકો જેઓ હજુ આપણને વળગી રહ્યા છે, તેમને આપણા અભિવંદન ને અભિનંદન : પરંતુ મુંબઈ જેવા શહેરમાં પારસીઓની કલમે લખાઈ પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકો આપણે સમજ્યાં, એ દિવસે દિવસે વધારે મુશ્કેલ થતું જાય છે. પારસી ગુજરાતી અને સાંધારણ ગુજરાતી વચ્ચે જે અંતર પડી ગયું છે તે સધાતું નથી. તેમની આપણા હિન્દુઓ પ્રત્યે એ ફરીઆદ છે કે તમે તમારી ભાષા સંસ્કૃતમય કરી નાંખી છે, અને તે ફરીઆદ અક્ષરસઃ સાચી છે, વનૂદવાળી છે. તેમ આપણે પારસીઓને કહીએ છીએ કે તમે તમારી ભાષા છેક જગાડી નાંખી છે : માત્ર એકસી અંગ્રેજીની નકલ હોત તો પશુ કંઈ નહિ : ચલાવી લેત : પરંતુ તમે તમારી ભાષામાં એટલા બધા અશાસ્ત્રીય, અશિષ્ટ, હલકો પ્રતિના, “બગરૂ” શબ્દો ઘૂસાડી દીધા છે કે અમારથી તેનો અર્થ સમજાતો નથી. ન્હાના છોકરાને “એકૂસ” કાંઈ મોટા માણસ ધમધમાટ કરતો આવે તેને ‘ધન ધન ધોરી આયા’ એવું એવું ગુજરાતી લખાણ અમને સમજાતું નથી; અગર વાંચી મૂગ આવે છે.

ઉત્સાહી મુસલમાન યુવકો

મુસલમાન યુવકોએ આપણને સાથ આપવા માંગ્યો છે : પોતે ગુજરાતના વતની છે, પોતાની માતૃભાષા ગુજરાતી છે; એ બે અંગો તેમણે બહુ સુસ્તતાથી પકડી લીધાં છે અને તેથી તે બંને પ્રત્યે તેઓ પ્રેમથી નીહાળી ગુજરાતી ભાષાનું પોતાનું જ્ઞાન વધારવા ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતે જે યત્કિંચિત્ ફાળો આપી શકે તે આપવા તેઓ સક્રિય પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. મુસ્લીમ ગુજરાતી સાહિત્યમંડળ (રોદર) ના જલસામાં હાજર રહેવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો. તે વખતના વ્યાખ્યાતાઓનું આપણા સાહિત્યનું ઊંચા પ્રકારનું જ્ઞાન, પરિચિતતા, સામળ, પ્રેમાનંદ ને દયારમનાં કાબોની ગાઢ માહિતી વગેરે જોઈ મારામાં તેમને વિશે ધણી માનની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ. મુનાદી, રાજનમ, કોકિલ, બેકર, રાયદા, સાદિક એવા એવા લેખકોનો સાથ મળ્યેથી આપણાં સાહિત્યને જરૂર ફાયદો ચવાનો. પરંતુ એમને એક વાત જણાવું. ગુજરાતી ભાષા જ ઉર્દૂ ધાદીની ગરજોને અનુકૂલ નથી. વળી ગુજરાતી ગરજોમાં ઉર્દૂ કાફીઆ ઠોકી બેસાડવામાં આવતાં ગરજો વર્ણસંકર બની જવાનો ભય રહે છે.

બોજાભાષ્યો ધીમે ધીમે ઉર્દૂ તરફ વધારે આકર્ષાતા જાય છે. શરીફ સાલેમહમદ ને હાજમહમદ અહારખીઆ જેવી વ્યક્તિઓ હવે તે કોમમાંથી આપણને મળશે કે નહીં તેનો શક રહે છે.

૧૬. પ્રથમ પ્રથમ વ્યક્તિઓના લેખનપ્રયત્ન દ્વારા આપણું સાહિત્ય વિકાસ પામતું ગયું છે, એ તો નિર્વિવાદ છે. પરંતુ સાથે સાથે કેટલીએક સંસ્થાઓ તરફથી પણ એ વિકાસ અંગે

ચોડા કાળો અપાયો નથી. મુંબઈની શ્રી કાર્જસ ગુજરાતી સભા તરફથી જે કાંઈ થોડું થયું કામ થયું છે અને થાય છે તેનો કરો પશુ ઉલ્લેખ અત્રે કરવો હું દુરસ્ત ધારતો નથી, કારણ તેથી આત્મશ્લોકાધાનો બચ રહે છે. પરંતુ અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી જે કામ વરસો થયાં મુજે મ્હોડે કરી રહી છે, અને જે કામ, જેમાં ૮-૧૦ વરસમાં જે વિશેષ ગતિ, વિશેષ ઉપયોગિતા, અને વિશેષ કીમતીપણું દાખવી રહ્યું છે, તેનો ઉલ્લેખ અહીં ક્યાં શિવાય રહેવાતું નથી. એ સોસાયટીના હાથ તળેનાં ફડોની બચસ્યા અલુક રીતે જ કરવાની હોય છે એટલે સોસાયટી ને તેટલી હદમાં જ રહી કામ કરવું પડે છે. સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં કેટલાંએક પુસ્તકો કચરા જેવાં છે એવાં તેની સામે આલેખ મૂકવામાં આવે છે; પરંતુ જ્યાં ઘણાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં જાય ત્યાં બધાં તો એકસરખી કોટિના- એક સરખી ઉત્તમતાનાં- ક્યાંથી હોય ! પોતાને નકી કરી આપેલી હદમાં રહી એ સોસાયટી આપણા સાહિત્યની ઉત્તમ પ્રકારની સેવા બજાવે છે, અને તે તેના કાર્ય-કર્તાઓને ગર્વ લેવાનું યોગ્ય કારણ છે એમ પણ કહ્યા વગર ચાલતું નથી. સરતું સાહિત્ય પૂરું પાડવામાં એકસે હાથે સ્વામી અખંડનંદજી જે કાર્ય કરી રહ્યા છે તેની પૂરતી કદર ગુજરાતે કરી છે કે નહિ, એ શંકાસ્પદ છે. એ સાહિત્ય સરતું હોવા ઉપરાંત "સોજી" નિર્જેળ, નીતિમય, બોધપ્રદ અને બહુજ રહેલી ભાષામાં લખાયેલું હોવાથી લોકપ્રિય થઈ પડ્યું હોય તો તેમાં નવાઈ નહીં. એ વાંચનમાળાનાં પુસ્તકોની દરેક આદૃત્તિની ગણતરી હમરોથી થાય છે, છતાં સ્વામીજીનું મન એ કાર્ય પરથી ઉતરી ગયું સમજાય છે. નહિં તો હાપખાનું કાઢી નાંખી માળા બંધ કરવાનો વિચાર સરખો પણ એમને કેમ આવે ? ગમે તે પ્રયત્ને પણ એ માળા ટકાવી રાખવા જેવી છે.

દેશી રાજ્યો તરફથી સાહિત્યના વિકાસ માટે પ્રોત્સાહન મળતું નથી; એવું કહેનારની સમક્ષ ગોંડળનરેશે ગુજરાતી કોરા માટે ખરચવા ધારેલા પાંચ લાખ રૂપીઆનો દાખલો ધરી રાકાય. નામદાર ગાયકવાડ મહારાજના એ દિશામાં પ્રયાસો ઘણા જૂના છે. વડોદરાની સાહિત્ય પરિષદ પછી તેમણે એક ખાસ ભાષાન્તર ખાતું સ્થાપ્યું છે, તેમાંથી અત્યાર સુધીમાં દોઢસોએક ગ્રન્થો બહાર પડ્યા છે. વળી હાલ શ્રીમંત મહારાજાએ એક નવી યોજના અમલમાં મૂકવા ધારી છે. પાંચ ગુજરાતી અને પાંચ મરાઠી સાહિત્યરસિકોનો એક મેળાવડો કરી તેમાંથી યોગ્ય લેખકને પસંદ કરી તેની પાસ વ્યાખ્યાન અપાવવું અને તેના પારિતોષિક બદલ રૂ. ૨૫૦) તથા આવવા જવાનો ખરચ આપવો. આ યોજનાનો અમલ દર વરસે થતો રહેશે.

સાહિત્ય પરિષદનાં સંમેલનોની કૃત્તિનિષ્પત્તિ

૧૭ આ સંમેલનમાં ભાગ લેનાર તથા ભાગ ન લેનાર બહારની જનતા જે એ પ્રશ્ન કરે કે આટલાટલાં પરિષદનાં સંમેલનોને અતે સક્રિય પરિણામમાં મળી આવતો ભાગ શો, તો તે કુદરતી છે. જેવાં આપણાં પરિષદનાં સંમેલન થાય છે તેવાં (હિન્દી) નાગરી, બંગાળી અને મરાઠી સાહિત્યનાં પણ સંમેલનો થાય છે : અને તેના રીપોર્ટ જોતાં તે સંમેલનોને

પરિણામે સાહિત્ય પ્રવૃત્તિની ઊર્ધ્વગતિ સતત ને આહુ રાખવા પ્રયાસો થયા સમગ્રય છે. મરાઠી સાહિત્ય પરિષદ પણ આ નાતાલના તહેવારોમાં જ નાગપુરમાં મળી છે. નાગરી સાહિત્ય પ્રચારિણી સભા, તેમજ મહારાષ્ટ્રીય ભારત ઇતિહાસ-સંશોધક મંડળ જે ઉત્તમ કાર્ય કરે છે તેની બરાબરી કરવી મુશ્કેલ છે. આપણી પરિપક્વની ઉંમર અઠ્ઠાવીસ વર્ષની થઈ છે. શરૂઆતનાં આઠ દસ વર્ષ બાળપણના વર્ષ તરીકે બાદ કરીએ તો પણ અઠાર વરસના અરસામાં કરેલા કામનો જવાબ આપવો તો રહ્યો જ. ઉડતી નજરે જોતાં પરિણામ શુભવત્. કાયદો ઘણો નહિ એવો જવાબ આપી શકાય. પરંતુ જરા ઉઠાણમાં જઈ જોઈશું તો પરિપક્વનું કાર્ય છેક જ સત્વહીન. માત્ર વગરનું નહિ જણાય. એ પરિપક્વના નાદેજ આપણા સાહિત્યવિહારી અંગ્રંગણ્ય વિદ્વાનોએ ઉત્તમ વ્યાખ્યાનો આપી ભાષાને મુક્તિવાન બનાવી. એ સમેજનો માટે જાણતા નિયંધો વડે જ કેટલીક વિશિષ્ટતાવાળી વ્યક્તિઓનો પગ છૂટો થયો, હોબ જતો રહ્યો અને આગળ આવી શકી. સમેજનોમાં હાજરી આપવા આવતા સફળોને પરસ્પર ઓળખાણ, પીછાણ ને મૈત્રીનો લાભ મળ્યો : આવાં આવાં કારણોને લઈ શુનરાત્રી સાહિત્યના ધડાતા જીવતરને જોમવાન, ચેતનવંત થવા પ્રેરણા મળી. એ કાયદો નરી આખે દેખાય તેવો યા ગજ લઈને માપી શકીએ તેવો નથી. પરંતુ ગર્ભિત છે, સમેજનોના ગર્ભમાં રહેલો છે. સમેજન વખતે થયેલી વિચારોની અદ્વાયદશી, પારસીઓ જોને “આવજો આવજો” કહે છે તે, અંતમાં નફાકારક નીવડે છે. અત્યાર સુધીનાં સમેજનો વડે ધણે કાયદો નહોં થયો હોય તો હવે પછીનાથી તો જરૂર થશે જ. કારણ કિવસે કિવસે આપણી ખામીઓ આપણને વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ દેખાતી જશે અને આપણે તેના ઉપાય પણ કરીશું. આપણાં સમેજનો વડે કાંઈ નહોં તો પર પ્રાંતોમાં તો આપણા સાહિત્યની જાહેરાત થઈ છે, આપણું સાહિત્ય જાણીતું થયું છે, વખણાતું થયું છે. સાહિત્યપરિષદે હાલ જે ટેકેકેકણે નર્મદશતાબદી ઉજવાવી છે, એ એક સ્તુત્ય નવો જ માર્ગ કાઢ્યો છે, તેમ ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના અવસાનની પચ્ચીસમી ન્યત્તિને પણ ઉત્સાહથી વધાવો લેવાઈ છે, એ એક નોંધવાલાયક બાજત છે. આવા પ્રસંગોને મળેલી ફત્તહ જોતાં બવિધ્યમાં એ રસ્તે પણ સાઈ કામ કરી શકશે, એવી આશા રહે છે.

સાહિત્યપરિષદમાં આવેલું વ્યવસ્થાનું જોમ

૧૮ સાહિત્યપરિષદનું બંધારણ જલ્લાયું છે. જેમ પૂર્વે સમેજનો મળતાં, ને દેવતામાંથી ઉડતા તણખા માફક રહેજ પ્રકાશ આપી શકી જતાં, ઓળવાઈ જતાં, તેમ હવે રહ્યું નથી. આગલાં સમેજનોનાં ઉદ્દામ, ઉત્સાહ, ધામધૂમ, ધગરા, આગંતુક મહેમાનોના ત્રણ દહાડા, આસપાસનાઓના તેર દહાડા, સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓના વખતે ત્રણ મહીના ટકતાં પછી વીરમી જતાં, કારણ પાછળ કોઈ રીતનું પ્રેરક બળ રહેતું ન હતું. તે ખામી સુધારી હવે સાહિત્યપરિષદને એક કાયમી, જીવતી જાગતી, સતત કાર્ય આહુ રાખે : એવી સંસ્થા બનાવવામાં આવી છે એટલે એ સ્થાયી સંસ્થા (corporation)ના કાર્યકર્તાઓએ પરિપક્વ ધ્યેય અમલમાં મૂકવાની ધૂસરી વહેવાની છે. સમેજનો તો મળશે ને વિખેરાઈ જશે પણ મળશે તે વખતે કાર્યકર્તાઓનો મહાસભો લેશે. તેમણે દરમ્યાન શું કામ કર્યું છે તેનો

તેમને હિસાબ આપવો પડશે: મતલબ કે સાહિત્યપરિપદના કાયમના કારભારીઓ પર પરિપદને આગળ ધપાવવી છે કે ત્યાં ને ત્યાં પડી રહેવા દેવી તેનો ભાર આવી પડ્યો છે.

૧૯ સાહિત્ય પરિપદ શું કરી શકે એવો સવાલ પૂછવામાં આવે તો સામે સવાલ એમ પૂછી શકાય કે સાહિત્યપરિપદ શું ન કરી શકે? સાહિત્યપરિપદને કરવાનાં કામો બધારણના લેખમાં આપવામાં આવ્યા છે; જે નીચે મુજબ છે :

- અ (ક) ગુજરાતી ભાષાની અને સાહિત્યની સર્વ શાખાઓ સંરક્ષવી, વિકસાવવી, વિસ્તારવી અને ફેલાવવી.
- (ખ) ગુજરાતી ભાષામાં કે બાબા વિષે. લખાએલાં પુસ્તકો સંરક્ષવાં, તૈયાર કરવાં, છપાવવાં કે પ્રસિદ્ધ કરવાં.
- (ગ) ગુજરાતીઓનું સાહિત્યવિષયક એક સંરક્ષવાનાં પગલાં લેવાં.
ઉપરના હેતુઓ પાર પાડવાને માટે જરૂર જણાય તે પ્રમાણે
- (ક) પુસ્તકાલયો, સંમહરથાનો, છાપખાનાં કે એવી બીજી સંસ્થાઓ સ્થાપવાં અને નીભાવવાં.
- (ખ) અનુકૂળ વખતે સંમેલનો કે પ્રદર્શનો ભરવાં.
- (ગ) આવા પ્રકારની સંસ્થાઓ પોતાની સાથે જોડવી, ખરીદી લેવી, પોતામાં ભેળવી દેવી, ઉત્તેજવી અથવા તેમની સાથે સહકાર કરવો, અને ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી પરીક્ષાઓ લેવી.
- (ઘ) ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના પ્રચારને માટે વ્યાખ્યાનોની ચોજના કરવી.
- (ક) આવશ્યક કે ઉપયોગી જણાય તે પ્રમાણે સામયિક પત્રો કે પુસ્તકો છાપવાં, પ્રસિદ્ધ કરવાં, સંપાદિત કરવાં, ચલાવવાં અગર છપાવવાં અથવા તેમ કરવામાં મદદ કરવી.
- (ચ) ગુજરાતી ભાષાને, સાહિત્યને તથા પ્રજાને લગતી સાહિત્યવિષયક કે ઐતિહાસિક શોધખોળ કરવી કે તે કરવામાં ઉત્તેજન આપવું.
- (ઞ) ગુજરાતી ભાષાની, સાહિત્યની તથા ઇતિહાસની અભિવૃદ્ધિને માટે તથા તેમના પ્રચારને માટે જે વિશેષ કાર્યો કરવાની જરૂર માલમ પડે તે કરવાં.
- (જ) પરિપદના હેતુઓ પાર પાડવામાં કે આગળ વધારવામાં મદદરૂપ થઈ પડે તેવા કારણસર જીમ્માબડાવો (ટ્રસ્ટ ફંડ) સ્વીકારવાં.

એ હદમાં રહી પરિપદ બધું જ કરી શકે, બેઠકએ માત્ર પૂરતું નાણું અને તેનાથી પણ વધારે અગત્યનું અંગ, લાયક કાર્યકર્તાઓ. એ વિષે વધારે વિવેચન ન કરતાં એટલું જ કહીશ કે સમય જતો જશે તેમ તેમ બધું જ મળી રહેશે, વહુરલા ઘસુંગરા. મુખ્યત્વે જેવા શહેરમાં સ્થાનિક અને બહારના લેખકો અને સાહિત્યરસિકો મળી પોતાની ગુચવણી અને મુશ્કેલીઓ ઊઠાપોઠ કરી, તે મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા મંત્રણા કરી શકે. શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા એ દિશામાં વિશાળ મદદ કરી શકે અને કરવા તૈયાર છે.

૨૦. જેમ જેમ સ્ત્રીકેળવણી વધતી જશે તેમ તેમ આપણા દેશનો ઉદ્ધાર થતો જશે. દેશના ઉદ્ધાર સાથે સાહિત્યનો વિકાસ સંકળાયેલો છે. સ્ત્રીઓ કેળવાશે એટલે બાળકો કેળવાશે. બાળકેળવણીના સવાલનો એની મેળે દ્રવ્યો આવી જશે. આજે આપણે ત્યાં બાળસાહિત્ય જોસથી આગળ વધી રહ્યું છે, તેમાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોએ વધારે કાળો આપ્યો છે. તો જ્યારે સંખ્યાબંધ કેળવાયેલી ગુજરાતજો ને કાઠીઆવાડજો એમાં રસ લેતી થશે, ત્યારે સ્ત્રી અને પુરુષના સહકારથી, માતા અને પિતા બંનેના સામઠા પ્રયત્નથી બાળજીવન, બાળકેળવણી, બાળસાહિત્ય કેટલે બધે દરજ્જે વિકસિત થશે તેનો ખ્યાલ આપ સૌ કરી શકશો. એ સ્ત્રી-કેળવણીના વિષયને અગ્રધાન આપવા સાહિત્યપરિષદ શું કરી શકે તે વિચારવાનું છે.

માતૃભાષા- ગુજરાતીને ઉંચી કેળવણીમાં સ્થાન

૨૧ આ વિષય જોટલો જ બલકે તેથી વધારે અગત્યનો વિષય આપણી માતૃભાષા ગુજરાતીને ઉંચી કેળવણીમાં સ્થાન આપવા સંબંધી છે. એ પ્રશ્નનો એટલો બધો ઉઠાપોઠ થઈ ગયો છે કે તેને અર્થવાની લેશમાત્ર જરૂર હું જોતો નથી. છેલ્લાં આઠ દસ વરસમાં યુનીવર્સિટીએ પણ એ બાબતનું અગત્ય કબૂલ રાખી ડૉ M. A. ની પરીક્ષા સુધી ગુજરાતીને અંગ્રેજીની બરાબરીનું- લગભગ બરાબરીનું- સ્થાન આપ્યું છે. અભાર સુધી થયું છે તે અલબત્ત પ્રશંસાને પાત્ર છે, પણ તે બ્રહ્મ નથી. જ્યારે સઘળી કેળવણી માતૃભાષામાં અપાતી થશે ત્યારે જ ભાષાની ખીલવણી થશે. આપણી ભાષા ને આપણું સાહિત્ય ખીલવવા માટે જેમ બંને તેમ ગુજરાતીના વાપરનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થવું જોઈએ. એ ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થવાને માટે ખીલવણી પામેલી શિષ્ટ સંસ્કારી અને શાસ્ત્રીય ગુજરાતીમાં પુસ્તકો લખાવાં જોઈએ, મતલબ કે પહેલું પગલું બીજની પૂરવણીરૂપ છે, ને બીજું પહેલાની પૂરવણી-રૂપ છે, એક બીજની જોડે સંકલિત છે. જે ભાષા વડે પ્રેમાનંદ ને દયારામે પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા તે ભાષા વખતે ચાલુ જમાનાની બીડને પહોંચી નહિ વળે, પરંતુ તેથી નિરાશ થવું જોઈએ નહિ. રમેન્સર કે ચોસરના જમાનાની, મીલ્ટનના જમાનાની ભાષા શું તે ને તેજ સ્થિતિમાં રહી છે? ના. નથી રહી. તો પછી જે કારણોને લઈ, જે સાધનો વડે આજની અંગ્રેજી ભાષા ખીલી, સમૃદ્ધ થઈ તેજ કારણો, ને તેજ સાધનો આપણી ભાષાને કેમ નહિ ખીલવે ને સમૃદ્ધ બનાવે? આ દિશામાં પણ સાહિત્ય પરિષદે તો શું પણ દરેક કેળવાયેલા ગુજરાતીએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૨૨ આટલું જોણી, સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો! મારું બાખ્યાન હું બંધ કરું છું. આ બાખ્યાનમાં નથી વિક્તોની નિધુતના ચમકારા, કે નથી પાંડિત્યના પાઠ : મારાં બાધજ્ઞેનની સામે બેસી જેવી રીતે વાત કરું તેવી રીતે તમારી સાથે વાત કરવાનો મેં સોમ રાખ્યો છે, એ વાતથીત આપે સૌએ ધીરજથી સાંભળી તેમજ અને આ બહુમાન આપ્યું તે બદલ અંતઃકરણપૂર્વક આપનો આભાર માનું છું.

નિલગિરિ.

રા. જયન્તીલાલ શ્રોફ, બી. એ.

હિ

હિન્દુસ્તાનના દક્ષિણ છેડે, દારવાની સપાટીથી ૭૪૧૫ ફીટ ઉંચે નિલગિરિ ઉપર આવેલું ઉટાકામન્ડ હિન્દુસ્તાનનાં હવા ખાવાનાં સ્થળોમાં ઉત્તમોત્તમ ગણાય છે. આ શિતળ, રમણીય સ્થળે મદ્રાસના ગવર્નર એપ્રિલથી ઓક્ટોબર માસ સુધી રહે છે. ગુજરાતના વતનીઓ અને મુંબાઈના શ્રીમંતો પણ આ સૌન્દર્યધામનો પૂરો લાભ લઈ શકતા નથી, કારણ માયેસન અને મહાબલેશ્વર તેમજ આશુ પાસે હોવાથી, આટલે દૂર જવાની સગવડ અને સુયોગ ધણી ઓછાને પ્રાપ્ત થાય. પણ એક વખત આ સ્થળે જઈ આવનાર વખતોવખત ત્યાં જવા જરૂર પડ્યા કરે. કારણ જ્યારે જઈએ ત્યારે આપણને ત્યાં નવીનતા લાગ્યા વગર ના જ રહે. ક્ષણે ક્ષણે જેમાં નવીન સૌન્દર્ય દેખાય તે જ સૌન્દર્ય : અને આ લાગણી આપણે નિલગિરિ જેવા સ્થાનમાં અવશ્ય અનુભવી શકીએ.

મુંબાઈથી આગગાડી, મોટર અને સ્ટીમર ત્રણે માર્ગે આપણે ત્યાં જઈ શકીએ છીએ. તેમાં આગગાડીના પણ બે માર્ગ છે.

(૧) મુંબાઈથી મદ્રાસ એક્સપ્રેસમાં નીકળી બીજે દિવસે આપણે આરકોનમ ઉતરીએ અને ત્યાંથી રાત્રે છલુમાહન્ટન એક્સપ્રેસમાં બેસી બીજે દિવસે રહેવારના ૮૧૧ વાગ્યે મેટ્રોપોલીટન આપણે પહોંચીએ. ત્યાંથી પ્લાઝામાંથી પસાર થતી, અને કૂનુર સુધી ત્રણ પાટા ઉપર ચાલતી ન્હાની ગાડીમાં બેસી બાર વાગ્યે ઉટાકામન્ડ ઊતરણ છે. (આ ત્રણ પાટાની વિચિત્ર સડકનું ચિત્ર બાજુમાં આપેલું છે. ચિત્ર નંબર ૩) મેટ્રોપોલીટનથી ઉટી (ઉટાકામન્ડ) નિયમિત મોટર સર્વિસ પણ છે. પરંતુ વળાણ અને ચઢાણ ઉતાર ઉપર મોટર ધણી સંભાળથી ચલાવવી પડે છે. રસ્તો લગભગ ૩૦ માઈલનો છે પણ એકંદરે મોટરમાં પણ ધણો સમય લાગે છે.

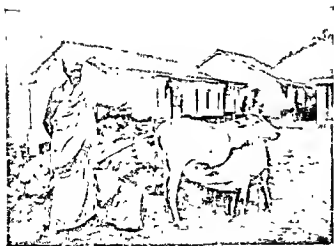
(૨) બીજે રસ્તે મુંબાઈથી પુના જઈ ત્યાંથી બેંગલોર જવું પડે છે. બેંગલોરથી આગગાડી બદલી મેટ્રોપોલીટન જવાય છે. એપ્રિલમાં જનારા આ લાંબો રસ્તો પસંદ કરે છે કારણ કે ઉન્હાળાનો તાપ આ રસ્તે જતાં લાગતો નથી.

મોટરને રસ્તે મુંબાઈથી પુના થઈ બેંગલોર જવાય છે. ત્યાંથી માઈસોર જઈ સીધા ઊટી જવાય છે. મોટરને રસ્તે મુંબાઈથી ઊટી જનારને કુદરતના અદ્ભુત દ્રશ્યો જોવાનો અમૂલ્ય લાભ મળે છે. રસ્તામાં આવતા લીલાછમ પ્હાડ, ધીચ જંગલો, ડુંગરો પરથી પડતા રૂપેરી ધોધ અને રસ્તે વારંવાર આવતાં નદીનાળાં પ્રત્યેક સૌન્દર્યપ્રેમીના હૃદયમાં સૌન્દર્ય-પાસનાના ભાવ જાગૃત કરે. રસ્તામાં ધણીવાર છૂટા છવાયા જંગલી હાથી પણ જોવામાં

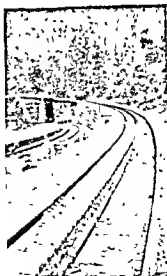
एमनी स्व. पत्निश्रीता स्मरणार्थे
 श्री फावर्म गुज.ती मभावे
 श्रीजुत एलिपिठ आणुदुष्ट यावत
 तरुथी सविनय सप्रेम लेट.

नं. १.

नं. २.

नं. ३.

निजगिदिनां नष्ट दश्या

આવે છે. રસ્તો એકંદરે સરળ અને સારો છે; સ્થળે સ્થળે સગવડભર્યા ડાક બંગલાઓ પથ છે. ત્યાં રાતવાસો કરી શકાય. પણ આ મુસાફરી ઘણી મોંઘી થઈ પડે, અને માત્ર ગર્ભશ્રીમન્તો જ આ સહેલગાડ કરવાની ઈચ્છા કરી શકે.

સ્ટીમર મારફત કાલીકટના રસ્તે થઈ જવાય છે.

હિંદીનાં હવાપાણી વિષે જેટલું લખીએ તેટલું એણું છે. અંગ્રેજ મિત્રોને મોંઘે ત્યાંની હવાના વખાણુ સંભળનાર શબ્દકિરે ટેનીસને એને “The Sweet half English Neilgherry air” કહી છે; ત્યાંના શિયાળાને ઉત્તર ઇન્ડિયાની વસન્ત ઋતુ સાથે સરખાવવામાં આવે છે, ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લાંડની પાનખર ઋતુ સાથે પણ તેની સરખામણી થઈ શકે. અંગ્રેજ સરજન મેન્ડર વિટન કહે છે, “A sensible effect in exhilarating the Spirits & increasing the disposition to exercise; langour & lassitude are never felt as in the Sultry plains of India.” હવામાં હમેશાં ઠંડક રહે છે અને મે માસનાં પણ ઉષ્ણતામાપક યન્ત્ર (Thermometer)માં પાસે ૭૦° અંશની ઉપર જતો નથી. સાધારણ રીતે ૪૦° થી ૭૦° ની વચ્ચે ત્યાં ગરમી રહે છે. ત્યાં ગમે તે વખતે એકએક ધુમ્મસ ચડી આવે છે, અને આપણે જાણે સહેલ વાદળોના દળ વચ્ચે ઘેરાઈ ગયા હોઈએ એવું આપણને લાગે છે. ઘણીવાર આમ્મણું-ગોનાનું-સડીને પણ આપણે સ્પષ્ટપણે જોઈ શકતા નથી. આ ધુમ્મસ જાણે વખત રહેતું નથી. કારણ જોડી ભૂમધ્યરેખાથી ધણું પાસે હોવાથી આબોહવામાં આવ્યા વિકાર (change) સાધારણ હોય છે.

આ ખંડ ઉપર મચ્છર, ફીટી કે વાંદા જેવામાં આવના નથી; તેમજ સાપ, લીંછી જેવાં જોરી પ્રાણીનું અસ્તિત્વ પણ નહિ જેવું જ છે. આતું કારણ ઠંડી હોઈ શકે. તે ઉપરાન્ત ઇંડીલીપ્તસના ઝાડ પણ આ શરણને સમર્થન આપતાં હોય. આ ઝાડની અતિશયતાને લીધે કદ પણ રહેતો નથી, એમ ઘણાનો અનુભવ કહે છે.

ત્યાંના વાર્ષિક વરસાદ લગભગ ૪૫ ઇંચ છે પણ વરસાદની નિર્ણિત ઋતુ ત્યાં નથી. વરસાદ અણુધારી પડે છે, અને આ અણુધારેલી વરસુ જલુધા આકર્ષક જ નીવડે છે. કોઈક વાર ટાક વિશેષ હોય તો કદા પણ પડે છે. આ શુન્નરાતમાં વિરલ દસ્ય છે; અને તે સમયનાં કુદરત નિદર્શનમાં કુરુણાન્ત નાટક જેવી સદૃશ દૃશ્યગંભતા આપણે અનુભવીએ છીએ.

આ ઉપરાન્ત આ ખંડ ઉપર આપણે શહેરી સગવડો પણ મેળવી શકીએ છીએ; જે આપણને કોઈ હવાખાવાના સ્થળમાં ભાગ્યે જ મળી શકે. લગભગ દરેક બંગલામાં અને રસ્તાઓ ઉપર પાણીના નળ અને વિજળીના દીવા હોય છે. ત્યાંની સડકો ઘણે ભાગે પાકી ડામરની બાંધેલી હોય છે; એટલે મોટરવાળાઓ સારાં સહેલગાડ માણી શકે છે. સિનેમાના રસોયાઓ માટે ચિત્રપટ ઘાળાઓ (Cinemas) પણ ત્યાં છે, અને અંગ્રેજ અને દેશી ટોટી ચિત્રપટો પણ ત્યાં આવે છે. અવાર નવાર રંગકીર્ણ (Cencert) અને નાટકો પણ ભજવાય છે, અને ઘોડદોડ (Race) ના રસોયાઓના કોડ અધૂર ન રહી જાય તે માટે ત્યાં સરતનું મેદાન પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. મોદકની રમત અહીં પ્રચલિત છે. મોદકી કાપડની અને એકઆરામના સર્વ સાધનની મોદકી દુકાનો પણ મોદકી સંખ્યામાં

છે. દરદીઓ માટે સરકારી દવાખાતું પણ છે; અને ટૂંક સમયમાં ૩ બનર અને શેર બનરના ખેલાડીઓ માટે, તેમજ સામાન્ય જનતાના લાભાર્થે ટેલીફોન સર્વિસ પણ ચાલુ થનાર છે.

ઉડીમાં ચાર પાંચ યુરોપીઅન હોટેલો ઉપરાંત એક હિન્દુ હોટેલ પણ છે, પણ ત્યાં ગુજરાતી ખોરાક મળી શકતો નથી કારણ ત્યાં જનારમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા એકેદરે જુજ છે. મોટે ભાગે માઇસોર અને મદ્રાસ તરફના લોકો જ અહીં આવે છે, અને ઉન્હાળામાં પણ ગુજરાતીઓ તો ઘઉંમાંના કાંકરાની માફક જ દૃષ્ટિએ પડે છે. ત્યાં મોટે ભાગે તામીલ ભાષા બોલાય છે, પણ લાંબા લોક ભાંગુનું તૂટ્યું અંગ્રેજી બોલી શકે છે. જેમ ગુજરાતમાં અન્નપુત્રને ભાઈ કે મુંબઈમાં ‘મીસ્ટર’ સંબોધનથી બોલાવવામાં આવે છે તેમ ત્યાંના શિષ્ટાચાર પ્રમાણે ત્યાં “સ્વામી” એ સામાન્ય સંબોધન તરીકે વપરાય છે.

આ સ્થળની ઉપજમાં ચાહ અને ઇકીલીપ્ટસ તેલ મુખ્ય છે. પર્વતો ઉપર જ્યાં નગર કરે ત્યાં ઊંચા ઇકીલીપ્ટસની ઝાડ અને ખીણોમાં ચાહનાં સુંદર બગીચા દેખાય છે. જમીન ફલદ્રુપ છે, અને ખેતી પણ સારી થાય છે; અને જ્યાં ત્યાં લીલાંછમ ખેતરો નજરે પડે છે. ખેતરોમાં મુખ્યત્વે શાકભાજી ઉગાડવામાં આવે છે. બટાકા, વટાણા, ફલુસી, કુખી, મકાઈ વગેરે ઘણા પ્રમાણમાં થાય છે અને સસ્તે ભાવે વેચાય છે. આ ઉપરાંત ત્યાં લીસો મેવો પણ મળી શકે છે. ત્યાં દરેક મંગળવરે આપણી નૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે બજાર ભરાય છે, અને આગળ પાછળના ગામડાંના લોક માલ લેવા અને વેચવા ત્યાં ભેગા મળે છે.

પણ પ્રત્યેક ગુજરાતીને ત્યાં એક વસ્તુની ખોટ લાગ્યા વગર ના જ રહે. ત્યાં ઘઉંનો લોટ મળતો જ નથી. કારણ કે આખાએ પહાડ ઉપર ક્યાંયે ઘઉં દળવાની ચક્કી-ગિરણી નથી. આતું કારણ એટલું જ કે ત્યાંના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે, અને ત્યાં કોઈ ઘઉં ખાતું જ નથી.

મહાબળેશ્વર કે માયેરાન માફક નિરીક્ષણ કરવાના સ્થળ અહીં પાસે પાસે નથી. જેવા લાયક સ્થળો કે પોઇન્ટસ બાર પંદર માઈલ દૂર હોય છે, અને સાધારણ રીતે આ સ્થળો જેવા સહવારે કે બપોરે જવું પડે છે. કારણ સહજે ગયા હોઈએ, અને અણધાર્યું ધૂમસ પડે તો આવતાં ઘણી હેરાનગત લોગવર્ડી પડે છે.

ઉડીની આસપાસ ઘણાં રમણીય સ્થળો છે. એ જોતાં વિભુનો મહિમા અને કુદરતના સૌન્દર્યનો આપણને ખરો ખ્યાલ આવે, અને ચિત્તશાંતિ ઉપરાંત ખરું કવિત્વ અને કલ્પના, ચૈતન્ય અને ચિન્તન આપણને જરૂર પ્રાપ્ત થાય. આખું દૃશ્ય જ મનોહારી અને હૃદય-આહ્વાદક હોય ત્યાં અમુક સ્થળોનો સંકેત કરવામાં અપૂર્ણતા જ લેખાય. છતાં માહિતિ ખાતર નીચે આપેલા સ્થળોનો હૃદયેષ્ઠ અસરોને તો નહીં જ લેખાય.

(૧) કુંડાસ ઉડીથી આસરે ૧૪ માઈલ દૂર છે. કુંગરોની હાર અને પત્થરમાં થઈ બળખળ વહેતાં ઝરણાં જોઈ આપણને મનુષ્યજીવન ઉપર વિચારો આવ્યા વિના ન રહે. આ પર્વતની હાર સૌથી મોટી છે, અને આખીયે હાર લીસોતરીથી છવાએલી હોવાથી જોનારની આંખ ઠેરે છે. (જુવો ચિત્ર નંબર ૧.)

(૨) ખોઈકારા ધોધ અને પાવર હાઉસ. આ સ્થળ ઉડીથી લગભગ ૧૨ માઈલ દૂર છે.

નીચે ખીણમાં ઘનૈકટીક પાવરહાઉસ છે, જે ઉટીને વીજળી પૂરી પાડે છે. આ ધોધ નેવાને માટે લગભગ દોઢ માઈલ નીચે ઊતરવું પડે છે. ધોધ મ્હોરો છે અને એનો અવાજ ઘણે દૂર સુધી સંભળાય છે. (ત્યાંના વતની) દોઢ લોકોમાં આ ધોધના પાણી માટે અનેક પ્રકારના બેઠમ છે અને અમુક વખતે સ્ત્રીઓ એનાં પાણી ઝોળંગતી નથી.

(૩) અવલાંચી : આ સ્થળે મીઠા પાણીમાં જનજનતનાં માછલીઓ ઉછેરવામાં આવે છે; અને યુરોપીઅનો જે ત્યાં મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થી જાય છે. આ ભાગ ઉટીથી લગભગ ૧૬ માઈલ દૂર છે.

(૪) દોડામેદા : આ ટેકરી નિલગિરિમાં જાયમાં જાયી છે, અને દરિયાની સપાટીથી ૮૬૪૦ ફીટ જાયી છે. ત્યાં પવન ખૂબ જોસમાં ફૂંકાય છે, અને આગળ પાછળનો પ્રદેશ નેવા માટે સારામાં સારું આ સ્થળ છે. ત્યાંથી માઈસીરના હુંગરો પણ દેખાય છે. એક વખતે અહીં નિરીક્ષણ શાળા (Observatory) હતી.

(૫) એશ્ક હીલ : આ ટેકરી ઉપરથી આખા ઉટીનો દેખાવ જોઈ શકાય છે; ત્યાં ચડવું કઠિન છે, છતાં સુંદર દ્રશ્ય હોવાથી ત્યાં જવાની લાલચ રોકી શકાતી નથી.

(૬) ઉટીનું તલાવ લગભગ જે માઈલ લાંબું છે, આગળ પાછળનો પ્રદેશ અતિ રમણીય છે. ખીરું તલાવ લવડેલિ (Love Dale) માં છે. જે ઉટીથી લગભગ જે માઈલ દૂર છે.

(૭) કેડીવેલી અને લવડેલિમાં યુરોપીઅન રકુસો છે. લવડેલિમાં મ્હોટે ભાગે યુરોપીઅનો વસે છે. કેડીવેલીમાં ખેતી સારી થાય છે, અને ત્યાં મઘ કોટારી ધોધ જવાય છે.

(૮) કુદરતનાં દર્શો આપણને આંત્ર નાંખે છે; પણ એ સાથે મનુષ્યની બુદ્ધિ ને કળાનો સમન્વય થાય ત્યારે તો અજગ જનુભર્યું જ્ઞાતાવરણ પથરાય છે. આ ભાવ આપણે ત્યાંના સરકારી બગીચો જોઈ અનુભવીએ 'જીએ.' તંજાવમાં સુંદર કમળો થાય છે, અને ગ્રીન હાઉસમાં અનેક પ્રકારનાં ફળ થાય છે. આ બાગમાં અનેક પ્રકારનાં જાડ ઉગારી ઉછેરવામાં આવે છે, અને જાડપાનના સંસ્કરણનનો ખ્યાલ આ જોતાં આપણને આવે છે.

(૯) ફૂનર : આ સ્થળ દરિયાથી ૬૦૦૦ ફીટ જાયું છે એટલે ત્યાંની હવા ઉટી કરતાં થોડી ગરમ છે. જે લોકોથી ઉટીની અતિશય ઠંડી નહિ ખમાતી હોય તે લોકો આ સ્થળ વિશેષ પસંદ કરે છે. અહીંઆ દારુગોળો બનાવવાનું સરકારી કારખાનું છે. પાસે દુક્કસ (Drooks) કરીને પહાડ છે, એ માટે એમ કહેવાય છે કે ટિપ્પુસલ્તાન પોતાના કેદીઓને આ પહાડ ઉપરથી ફેંકી દેતો હતો.

આ ઉપરાંત ત્યાં કોટાગિરિ, ટાઈગર હીલ રેઝરવોયર, અંગ્રેજા ટ્રી એ તથા સ્થળ નેવા જેવાં છે.

પહાડ ઉપર વસતા લોકો સ્વભાવે ગરીબ અને પ્રમાણિક છે. ત્યાંના લોકો સાદું અને નૈમર્ગિક આમ્યજીવન ગાળે છે. (ચિત્ર નં. ૨) અને રહેણીકરણીમાં તથા રીતરિવાજમાં શુન્દરાત કાઠીઆવાડના આમ્યજોશથી તદ્દન મિલ છે.*

* સ્થળ લોકોએ લીધે આ લેખનો બાકીનો ભાગ ખીલ અંકમાં આપવા ધાર્યું છે. ત્યાંના લોકોની રહેણીકરણી અને રીતરિવાજ એ ખીલ વિભાગમાં ચિત્ર સહિત આપવામાં આવશે.—દત્તી.

પ્રા સં ગિ ડ

સ્વ. વિદુલભાઈ પટેલ

પંડીત મોતીલાલજીના મૃત્યુનો ઘા હજી દુઝતો છે અને સેનથુપ્તાની રાખ હંડાયે પડી નથી, ત્યાં વિદુલભાઈ પટેલને પણ પ્રજાનાં તેડાં આવ્યાં. મોતીલાલજીના મૃત્યુ સમયે કોઈએ કહ્યું હતું : 'મોતી ગયા પણ જવાહીર મૂકતા ગયા.' વિદુલભાઈ પણ એમ સરદારને આપી ગયા છે, અને સમસ્ત હિન્દ હવે વલ્લભભાઈ પાસે એમના પોતાના કાર્ય ઉપરાંત વિદુલભાઈની ખેડ પૂરવાની અપેક્ષા રાખે. બન્ને ખેડુભાઈઓએ અનેક કષ્ટો સહ્યાં, અનેક યુદ્ધો જીત્યાં. એકે તપ, શૌર્ય અને અખંડિત સેવાભાવથી ગુજરાતની સરદારી લીધી. બીજાની અથાગ કાર્યશક્તિને એ ક્ષેત્ર સંકુચિત લાગ્યું અને તેણે ભારતવર્ષની તાજવગરની શહેનશાહી સર કરી.

મરતાં મરતાં એ માતાની મુકિતની એમના હૈયામાં સતત ઝંખના હતી. જીવતાં સેવેલી ભારતીય સ્વતન્ત્રતાની ભાવનાના પ્રચંડ સર મૃત્યુ પણ શાન્ત ન પાડી શક્યું. જીવનભર કોઈને કાર્યો ન કરેલ થોડાં મૃત્યુથી કેમ કરે ? ધારાસભાના સભ્યોને ગરતો એ વીર ધમના હતોને પણ થોડીક વેળ કારી રહ્યો. દેશી લોકોને રાજ્ય ચલાવતાં આવડે છે એની પ્રથમ પ્રતીતિ સત્તામદથી હકેલાઓને વીર વિદુલભાઈએ કરાવી. ગાંધીજી જેવા અતિમનુષ્ય પણ એમના વ્યક્તિત્વને ન દાબી શક્યા, એમના મનતબોને ન બદલી શક્યા. એવા ઝળહળતા વ્યક્તિત્વનો પ્રકાશિત દિપક ઉદ્ભવે એક આત્મલીલાની પ્રચંડ જ્યોત પ્રગટાવી અચાનક છુગાઈ ગયો. આપણને અધકારમાં છેક અથડાતાં મૂકીને નહિ ; પણ સર્વના હૃદયમાં ભગ્નિતો દીવો પ્રકટાવીને ; પોતાનું જીવનકર્તવ્ય કરી આત્મભોગે બીજાને સજીવન કરી એ પ્રચંડ જ્યોત અનન્ત જ્યોતમાં મળી ગઈ.

વિદુલભાઈ સાહિત્યકાર ન હતા, એમને શુદ્ધ, સાક્ષરી ગુજરાતી બોલતાં આવડતું ન હતું. સાહિત્યનું ક્ષેત્ર એમની કર્તવ્યભિષ્ઠા અને સદા ચેતન પ્રતિભા માટે સંકુચિત હતું. સાક્ષરત્વની સ્થિતપ્રજ્ઞતા એમણે ભણી નથી. એમના હાથ ને આભા બન્ને સદાયે ચળવળતા હતા. અજપો એમણે જાતે કરી બેઠેલી લીધી હતો. એમનામાં સાક્ષરોની સાત્ત્વિક પ્રકૃતિનો કંઈક અભાવ હશે, પણ રાજસ્તી મનુષ્યત્વની પરાક્રમ્યા આ નરવીરે પ્રાપ્ત કરી હતી. એમના જીવનની કલા સમાપ્ત થતાં ભારતીય રાજકીય જીવનની પણ એક કલા દુષ્ટ થઈ.

સ્વ. મહુભાઈ : મહુભાઈ એટલે ‘સાહિત્ય’ અને ‘સાહિત્ય’ એટલે મહુભાઈ. આ વાસ્તવિક ખરું, પણ ‘સાહિત્ય’ની બહાર પણ મહુભાઈની અનેક પ્રવૃત્તિઓ હતી. વાણિયાની વ્યાવહારિક સુધ્ધિ એમનામાં હતી, પણ સાથે સાથે ભાવનાવાદી અને સ્વપ્નાદ્રષ્ટા પણ એ હતા. એમની ભાવનાઓ અને સ્વપ્નાઓ દૃશ્યો ન દૃશ્યો એ જુદી વાત છે. એમનામાં એ સેવવાની શક્તિ હતી, અને આજીવન એ સાધવા એમણે ભરીરથ પ્રયત્નો કર્યા એજ એમની મહત્તા પૂરવાર કરવા પૂરતું છે. પોતે મહાન લેખક ન હતા, વિરાટ વિચારક ન હતા, મહાત્મા ન હતા, પણ કર્તવ્યનિષ્ઠ અને સેવાભાવી હતા. તટસ્થ, ઉદાર અને ખંતીલા હતા. એમણે ગુજરાતને વિચારવન્તુ નહિ ક્યું હોય, છતાં પિતાને પગલે અનુસરી ગુજરાતને વાંચતું બનાવવા મરણપર્યંત યથાશક્તિ પ્રયાસો એમણે કર્યા છે. એમનો જીવનદીપક અચાનક યુગ્મતાં ‘સાહિત્ય’ નો પ્રકાશ પણ સદાશય માટે ગુજરાત ઉપરથી ઊડી જાય એ સવિશેષ શોકજનક.

સ્વ. મોતીલાલ ઝવેરી : માનવ જગતની બહાર પણ અણુદીકાં અનેક પુણેા જીવન સૌરભ અને સૌન્દર્ય પ્રસરાવી ખરી જાય છે. માનવની દૃષ્ટિ પણ ના ખેંચે-ત્યાં પૃથ્વીના તળમાં અનેક અણુપારખ્યાં રત્નો પોતાનો પ્રકાશ પાડે છે. સ્વ. મોતીલાલ આજાજ એક-રત્ન હતા. જીવનભર કીર્તિ માટે એમણે નિઃસ્પૃહીપણું બતાવ્યું છે, પોતે સાહિત્યકાર ન હતા છતાં સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસી હતા, અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં નિષ્ણાત હતા. વિદાન પિતા પાસેથી વારસામાં મળેલા સંસ્કાર લઘુ બન્ધુ રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને ગ્રેરવામાં વાપરવામાં જ એમણે જીવનને કૃતકૃત્ય થયું માન્યું હતું, એમાં જ એ આત્માની મહત્તા.

ટાંગોર સપ્તાહ : નર્મદજયન્તી પ્રસંગે ‘રંગસીલા’ જોઈ અપૂર્વ આનન્દ અને સન્તોષ થયાં. ગુજરાત વીરપૂજા શીખ્યું-શીખવા માંડ્યું છે, એ વાત તો જુની થઈ. પણ ગુજરાત કલા શું તે પણ સ્દમજ છે, કલાનો સાત્ત્વિક આનન્દ માણી શકે છે એ તો કવિવર મુખાઈ આગ્યા ત્યારે જ સ્દમજાયું. એ સકળજીવિતકલાના આચાર્યનાં દર્શન-શ્રવણનો લાભ સ્વપ્નાં સમાન લાઘ્યો ને સ્વપ્નવત્ એ પ્રતિમા મુખાઈને ધેલું કરી ગઈ, પણ પાછળ અનેક લીલાં રમરણો મૂકની ગઈ.

ટાંગોર સપ્તાહ દરમિયાન બે વ્યાખ્યાનો, ચિત્ર પ્રદર્શન અને બે નાટકો એટલી સામગ્રી દ્વારા એમનો પરિચય થયો. સ્થળ સંકોચ અને એ વિષયનાં પૂરેપૂરાં જ્ઞાનના અભાવે વિશેષ બોલવાનો અધિકાર હમને પ્રાપ્ત થતો નથી. મોડર્ન રિચુમાં છપાયેલાં ચિત્રોની મગપ્રત જોતાં જુદી જ છાપ પડી. સામાન્ય મનુષ્યને શાદીના ડાયા ઉપક્રમે ખ્યાલ આવે એવા ચિત્રોમાં કક્ષારસિકને અસ્થપ્રયાસે જરૂર અદ્ભુત ભાવનિરૂપણ થયેલું લાગે. આ ઉપરાંત શાન્તિ-નિકેતનના હુન્નર ઉદ્યોગ વિભાગનો સારા જેવો ખ્યાલ આવે એવી સામગ્રી પણ ત્યાં હતી.

એમનાં બે વ્યાખ્યાન વિષે તો એટલું-જ કહીશું કે એમના જીવનસન્દેશ સ્દમજનાર-ને એમાં બહુ અપૂર્વતા નહિ લાગી હોય. “કણું કાંઈ ને સ્દમજ્યા કણું, આંખતું કાળજા માત્રે ધર્યું”, એવું પણ થણાને થયેલું. આ બન્ને વ્યાખ્યાનોમાં કવિવર ભાયા કે કવિતાની

મધુરતા નહિ પણ બગતા હૃદયના અંગારા જ વરસાદના હતા. કવિની સૌમ્ય, હિમાલયના ગૌરીશિખર જેવી શિતળ અને ધવલ ચૂર્તિના બીતરંગાં આવેા ચંડ જ્વાલામુખી ધખતો હશે એનો ખ્યાલ વ્યાખ્યાનો જેણે સાંભળ્યાં નથી કે વાંચ્યા નથી તેને ન પણ આવે.

જનસમુદાયને સહેલાઈથી અને પ્રત્યક્ષ રીતે કવિના સત્સંગનો લાભ થયો હોય તો તે નાટ્યપ્રયોગો દ્વારા જ. ભાષા નૃત્ય અને સંગીત આ ત્રણ કુદરતી, માનવસહજ સ્તુષ્ટાના સમન્વયથી શી અદ્ભુત અસર ઉપજતી શકાય છે એ પ્હેલીજ વાર આટલી સ્પષ્ટ રીતે આ નાટકોદ્ધારા સહમન્નયુ. અભિનય, સંગીત અને રંગથી મુગ્ધ થયા છતાં એક હમને લાગેલી વાત કહેવી જોઈએ. બન્ને નાટકોમાં રથે રથે હમને તો અભિનયનો અતિરેક લાગ્યો. બીજાને ના પણ લાગ્યો હોય. લાલિત્ય આકર્ષક વસ્તુ છે, પણ અવાસ્તવિક અતિલાલિત્ય(?) કોઈકવાર અપકર્ષણજન્ય પણ નીવડે: બંગાળ પાસેથી શુન્નરતે લલિતકલાના વિષયમાં ઘણું શીખવાનું છે, અલબત્ત આપણું સારું છે તે નિભાવી રાખીને જ.

પણ મુંબાઈની અને શુન્નરતી પ્રજાએ સહમન્નયાની ંરુર છે કે ૭૩ વર્ષની ઉમ્મરે મુંબાઈને આંગણે ટાંગેર સાહિત્ય-સંગીત-કલાના પ્રયોગો ભજવવા ન્હોતા આવ્યા. એ તો આવ્યા હતા ભારતીય સંસ્કૃતિને સચેતન કરનારી સંસ્થા માટે ભીક્ષાની ઝોળી લઈને. મુંબાઈની પ્રજાએ એ ઝોળીમાં થોડા રૂપિયા નાંખ્યા. પણ એ રકમથી તો એ ઝોળીનું તળીયું થે નથી ઢંકાયું. જીવનની સન્ધ્યાએ પ્રકૃતિ અને સ્વસ્થતા તણ, શ્રમ અને ઉપાધિ બ્હોરી-વધાવી લઈ આ મહાપુરુષને ભીક્ષાપાત્ર લઈ આપણે આંગણે આવી ઊભા રહેવું પડે એ પ્રત્યેક સંસ્કારી સહૃદયીની આંખમાં ડાનાં આંસુ લાવે. જેણે જગત સમક્ષ આત્માનાં ખમીર લૂંટાવી દીધા, જેણે જગતને ચરણે રસથાળ ધર્યો એ મહાવિભૂતિને નીચા વળી હાથ ધરી ભીખ માંગવી પડે એથી વિશેષ શોકજનક શું?

ટેસ્ટ મેચ : ભારતીય રમત ગમતના ઇતિહાસમાં આ વર્ષ અપૂર્વ લેખાશે. અંગ્રેજ ટીમ સ્લામે રમવાની લાયકાત ખતાવી ભારતે પોતાની પ્રગતિની સાખીતી આપી છે. અલબત્ત સુગમ સાધનોને અનુકૂળ સંજોગો હોત તો આ લાયકાત આપણે આજથી વર્ષો પૂર્વે સાખીત કરી હોત. ટેસ્ટમેચમાં હિન્દ હારવાનું છે એ તો ‘કબીરજી કહી ગયા હતા’; પણ આવા બાહોશ પ્રતિપક્ષીઓ સ્લામે હિન્દની ટીમે દાખવેલું ‘કૌશલ્ય આપણા સાધનો અને સંયોગો જોતાં વિજય સ્વયં જ લેખાય. આ દિવિજયી ટીમ સ્લામે આ ગરીબ પરતન્ન દેશ આવેા સામનો કરી શકે એટલું હમણાં તો એને માટે પૂરતું છે.

અત્યારે તો બધી પ્રજાઓ એકમેકને ગળી જવા શક્તિ જડાયા વિકાસી ઉભી છે. શાન્તિ સ્થપાય તે પ્હેલાં એકાદ બચકર વટોળ આવવાની નિશાનીઓ આકાશમાં દેખાય છે. પણ નિરવધિ કાળમાં કોઈક કાળે પણ જો શાન્તિનું સ્વપ્ન સત્ય ઠરશે, જગતમાં તત્તવાર અને બંદુકનો ઉપયોગ શરૂવીરતાના લક્ષણ તરીકે લેખાતો બંધ થશે ત્યારે મનુષ્ય કે દેશની શરૂવીરતા આવા રમતગમતના સાધનોથી જ મપાશે. એ ગમે તેમ હોય, પણ શારીરિક લાભ આપવા ઉપરાંત વ્યક્તિ અને પ્રજાનું જીવન અને ચારિત્ર ઘડવામાં રમતગમત મ્હોટા

ભાગ ભગવે છે એ તો નિર્વિવાદ છે. અંગ્રેજ પ્રજાએ આ ક્ષેત્રને જગતની બીજી કોઇપણ પ્રજા કરતાં વિશેષ ખીલ્લુ છે અને એના આવા સંસર્ગમાંથી વર્તમાન અને ભાવી દિવે ઘણું શીખવાનું છે.

અંગ્રેજ પ્રજા જેવી ચીવટ અને ખંત આપણામાં નથી, એટલે આપણે હારવાને લાયક તો હીએ છીએ. ક્રિકેટનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ હજી આપણા ખેલાડીઓએ નથી કર્યો. આપણે એને ગૌણપદ આપીએ છીએ. જીવનનું કર્તવ્ય નથી બનાવતા, કે નથી બનાવી શકતા. અરતુ. પ્રથમ ટેસ્ટ મેચમાં અગીઆર ખેલાડીઓમાંથી ૬ ગુજરાતી હતા અને બીજી ટેસ્ટ મેચ માટે ૪ ને બોલાવવામાં આવ્યા છે, એ કાંઈ ઓછા ગૌરવની વાત નથી.

જયન્તીઓ : પોતાના જ.દેશકાળના મહાપુરુષોની ખરી મદત્તા માનવસમાજ માપી શકતો નથી. પરિણામે સમાજને ઉદ્ધારવા મથતા ઘણાખરા મહાપુરુષોને સમકક્ષીન સમાજે તરછોડ્યા છે. તિરસ્કાર્યા છે, પીડ્યા છે, દેશપાર કર્યા છે, ફાંસીને માંચડે પણ લટકાવ્યા છે, એની જગતનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે. એ સમુદાય સ્વભાવ આજે બદલાયો તો નથી, પણ મહત્તા કાંઈક અંશે પારખવાની, અને ઋણુસ્વીકાર કરવાની વિવેકશક્તિ. દીર્ઘદષ્ટિ અને ઉદારતા પ્રાચીનો કરતાં અર્વાચીનોમાં વિશેષ વિકસી છે એમ જગતના સમસ્ત દેશોમાં જળવાતી જયન્તીઓ અને એવી બીજી પ્રવૃત્તિઓથી આપણે માનવું પડે છે. મહાપુરુષની મહત્તા રહમજનાર, તહેને અપનાવનાર, પણ મહાન છે. એ મહત્તા નથી હોતી તેથીજ એવી દીક્ષ્યાઓમાં સક્રિય ભાગ લેનારને આપણે ધણીવાર હસી, તિરસ્કારી નાખીએ છીએ. એ મહત્તા રહમજવાની શક્તિના જ અભાવે મહાપુરુષોને તહેમના સમકક્ષીનોએ આરક્ષો અન્યાય કર્યો છે. આપણા રામતીર્થ અને વિવેકાનન્દ, ટાગોર અને ગાંધી ઉપર યુરોપ, અમેરિકાએ જ્યાં સુધી મહત્તાની મ્હોર નહોતી મારી ત્યાં સુધી એમની મહત્તા આપણને પણ ક્યાં રહમજાઈ હતી ?

આપણા સદ્ભાગ્યે આ વસ્તુસ્થિતિ બદલાવા લાગી છે, અને નગુણું ગણાતું, અને ધનસંચયમાં જીવનની ઇતિશ્રી માનવું ગુજરાત યોતાના આંગણે વેરાએણું ઝવેરાંત વીણી વીણી રહેતું મધ્ય આંકડાં શીખે છે. ગુજરાતે ન્હાનાડાણ, ખખરદાર અને નર્મદનાં ઋણુ સ્વીકાર્યાં. અને આ વર્ષ જયન્તીઓની ઉજવણી માટે અપૂર્વ સેવાપ તો નવાઈ નહિ. વિદેહી કે વિઘમાન ન્યોતિધરિની જયન્તી આપણે ઉજવીએ એમાં માત્ર સેવાની કદર કે ઋણુસ્વીકાર નથી, પણ કાંઈક અંશે ઋણુમોક્ષ એમાં સમાયો છે.

. પણ સારી વસ્તુઓમાં પણ મર્યાદા સચવાય એ જ ઈષ્ટ છે. આવી જયન્તીઓના સમારંભમાં અંગત ઉપકારો, અંગત સંજ્ઞા અને અંગત ઉપાસના ઊંચાં મૂકવાં જોઈએ. જયન્તી એ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના અમુક સમુદનો ઉત્સવ નથી, દેશ સમસ્તનો એ પ્રસંગ છે. એ માટે ગુજરાત સમસ્તો સહકાર આપવો પડે. શિષ્ટ, સંસ્કારી વર્ગ તરફથી પૂરતો સહકાર અને સદ્ભાવ પ્રાપ્ત ન કરી શકાય તો એ સમારંભ પ્રડનો મુશ્કેલ એ જ ઈષ્ટ છે. વીરપૂજા ઈષ્ટ છે, પણ એનો ચે અતિરેક થઈ જાય તો પ્રજામાનસ ઉપર ધાર્પા કરતાં ઉલટી

જ અસર થવાનો અતિસંભવ છે. આવા પ્રમુખીય ઉત્સવમાં 'અહોરૂપ' અહો દુધ્વનિ' ન જ થવું જોઈએ. અમુક નીતિ નિયમ અને ધોરણ જળવાય તો જ જયન્તીઓ ઉજવી સાર્થક લેખાય. ૭૫ માં વર્ષમાં પ્રવેશ કરતા બે વયોવૃદ્ધ નિઃસ્પૃહી સાક્ષરોની જયન્તી ઉજવવાની સૂચના થતાં ૭૫ વર્ષ પૂરાં કરનાર બધા જ લેખકોની (પછી એમણે એક બે પુસ્તકો લખ્યાં હોય કે લખવાની ઇચ્છા છતાં ન લખા શક્યા હોય) જયન્તીઓ ઉજવાય એવી કેટલાક પક્ષપાતીઓને ઇચ્છા થાય એ કદાચ સ્વાભાવિક લેખાય. પણ ખરી મહત્તાની વિશુદ્ધિ સાચવવા ખાતર પણ એવા હાસ્યાસ્પદ ધરમથ્યુ ઉત્સવને પ્રમુખીય ઉત્સવનું વિરાટ સ્વરૂપ ના જ આપી દેવાય. આમાં ઉડે ઉડે પણ વિપરીત મનોદશાજન્ય વિઘ્નસંતોષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ન્યાતવરા અને વરધોડામાં હરીશાઈ કરવા ટેવાયેલું ગુજરાત જયન્તી સમારંભની હરીશાઈ કરવા મંડી પડ્યું હોય એમ હમણાં તો લાગે છે.

શ્રી. નરસિંહરાવ અને કેશવલાલ : આ બન્ને વયોવૃદ્ધ, આજન્મ સરસ્વતીના ઉપાસકોની ૭૫ વર્ષની જયન્તી ઉજવવા સૂચના કરવામાં આવી હતી. પણ હજી એ દિશામાં કંઈ મહત્વના પ્રયાસો થતા જાણ્યામાં નથી. એ બન્નેની સાહિત્યસેવાનું મૂલ્ય-વિધાન કરવાનું આ રચણ નથી.* જયન્તી ઉજવણી માટે જે પ્રકારની મહત્તા, પ્રતિભા, અને સેવાવૃત્તિ જોઈએ તે ઉભય સાક્ષરોમાં છે એમાં બે મત ના જ હોઈ શકે. જયન્તી સમારંભ પ્રત્યેનું બન્નેનું નિઃસ્પૃહીપણું આપણી નિરાશા અને મનદતા નહિ પણ ઉત્સાહ અને પ્રેરણાનું કારણ બનવું જોઈએ. એ બન્ને વિદ્વાનોના સામયિકોમાં દટાઈ રહેલા લેખો ગોચ્ય સંગ્રહરૂપે સાહિત્ય પરિષદ, ક્ષાંતિ સભા કે વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવી સંસ્થા ખંડાર પાડે તો ગુજરાત કંઈક અંશે ઋણમુક્ત થાય અને જયન્તી સાર્થક લેખાય.

ગોવર્ધનમહોત્સવ : જાન્યુ. ૪ થી ૭ મી સુધી મુંબાઈમાં ગોવર્ધનરામની જયન્તી ઉજવવી એમ ૨૦ ડીસે. ૩૩ ને રોજ ઠરાવ થયો. ગોવર્ધનજયન્તી પ્રતિવર્ષ થાય એમ તો બધા જ ઇચ્છે, પણ આ વર્ષે મહોત્સવ કેમ તે સ્થગિત નથી. ગોવર્ધનરામની ૨૫ મી મૃત્યુતિથિ એ માટે ઉચિત પ્રસંગ લેખાત. તે વીત્યે તો આજે બે વર્ષ થયાં. 'વખતનાં ગીત વખતે ગવાય' એ વ્યાવહારિક ઉક્તિ હમને તો સત્ય લાગે છે; આવા મહોત્સવ જેવા મહોત્સવ પ્રતિવર્ષ ગુજરાત ઉજવે તોયે એ યુગપુરુષના ઋણમાંથી ગુજરાત મુક્ત ન થાય એટલી ગોવર્ધનરામે ગુજરાતની સેવા જાળવી છે. થોડેક અંશે હમારે વિરોધી નહિ પણ વિસંવાદી સુર કાઢવો પડે છે તે જયન્તીની ભાવાના કે ગોવર્ધનરામને લીધે નહિ, પણ પ્રસ્તુત સમારંભના કાલબ્યતિક્રમ અને તે પાછળ રહેલા ભાવને લીધે જ. ભલે મુંબાઈ જયન્તી ઉજવે, એ પ્લાને પણ ગોવર્ધનરામના જીવન અને કવનને લગતું કંઈક સંજીવ રચનાત્મક, વિવેચન ગુજરાતને મળે એમજ આપણે ઇચ્છીશું.

* સુકુરમાં આ વર્ષમાં એ બન્નેના જીવન અને લેખનકાર્ય ઉપર અભ્યાસશીલ વિવેચનાત્મક લેખો પ્રકટ કરવાનું ધાયું છે. અને એ ચોજનામાં લેખકો સક્રિય સહકાર આપશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

પ્રેમાનન્દ દ્વિતીયશતાબ્દી : પ્રેમાનન્દના મૃત્યુને લગભગ આજ અરસામાં ૨૦૦ વર્ષ પૂરાં થાય છે. એમની ચોક્કસ મૃત્યુતિથિના અભાવે એમના અન્ય ઉપરથી કે બીજી કોઈરૂઠિ શક્ય તેટલે અંશે સત્ય કોઈ તિથિ નક્કી કરી આ સમારંભનું કાર્ય કોઈ સંસ્થા કે સાહિત્ય પરિષદ ઉપાડી લેય એમ હમે ઇચ્છીએ. દિ. બા. કેશવજ્ઞાનમાળા મંત્રે વિ. સં. ૧૮૯૩માં પ્રેમાનન્દ રચિત અધૂરો દશમસ્કંધ એના શિષ્યે પૂરો કર્યો. એ અન્ય પ્રેમાનન્દના મૃત્યુ પછી ત્રણેક વર્ષે પૂરો થયો હશે એવું અનુમાન કરીએ તો ૧૭૯૦માં પ્રેમાનન્દનું મૃત્યુ થયું લેખાય. પ્રો મંજુલાલ મળસુદારનો મત અને સાક્ષરમાળા ઇ. સ. ૧૭૩૪ ને પ્રેમાનન્દના મૃત્યુવર્ષ તરીકે લેખી આવું સમર્થન કરે છે.

પ્રેમાનન્દની સેવા માટે એ મત નાજ હોઈ શકે. ગુર્જરગિરાના અસ્તિત્વ સુધી આ કવિતાદેવીના અનન્ય ભક્તની સેવા અપૂર્વ લેખારો. ગુજરાતી ભાષાને મહાભાષા બનાવવાનું પ્રથમ સ્વપ્ન પ્રેમાનન્દે સેવ્યું. કેવળ સાહિત્યને ખાતર સાહિત્યસેવાનો વિશુદ્ધ આશ્રય પ્રથમ પ્રેમાનન્દે દાખવ્યો. ભારતીય સાહિત્યની પ્રથમ હરોળમાં મૂકી શકાય એવા સર્વાંગ સુન્દર અન્યો પ્રથમ પ્રેમાનન્દે રચ્યા. ગુજરાતી સાહિત્યને વિવિધ રસ, પ્રસંગ, પ્રાત્ર અને વસ્તુથી અલંકૃત પ્રથમ પ્રેમાનન્દે કયું. અસ્પૃષ્ટ, ભદ્ર લેખાતી વ્યાપારીઓની વ્યાવહારિક, નમાત્રી ભાષાને સદૃશ શબ્દપ્રયોગે પ્રેમાનન્દે સમૃદ્ધ કરી. ગુજરાતીગિરાને સાહિત્યવિષયક અને સાહિત્ય સર્જન માટે અનુચુલ સ્વરૂપ પ્રેમાનન્દે જ આપ્યું. સરસ્વતીચન્દ્ર ૧૯૬૧ ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે ગુજરાત અને ગુજરાતીઓના સ્વભાવ, જીવન, ભાવના, રીતરિવાજો અને શક્તિનું સમગ્ર-દર્શન સાહિત્યદ્વારા પ્રેમાનન્દે કરાવ્યું. આવી મહાન વિભૂતિનું વિસ્મરણ ગુજરાતને ના પરવડે. આ યુગપુરુષની દ્વિતીય શતાબ્દી ગુજરાતી પ્રજા ક્યારે અને કેમ ઉગવશે ?*

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (૧૯૦૫) ભરાયા પછી લગભગ એક પેઢી વીતી ગઈ. આ દરમિયાન સાહિત્ય પરિષદની પ્રવૃત્તિઓ-દ્વારા ગુજરાતે શો વિકાસ સાધ્યો ? સાહિત્ય પરિષદ પાસેથી આવો જવાબ-હિમામ પ્રત્યેક ગુજરાતી માગી શકે. લાઠીમાં ભરાનાર પરિષદ પ્રસંગે આવા અનેક પ્રશ્નો ચર્ચાય અને રચનાત્મક-કાર્યો કરવા તરફ સવિશેષ જગપૂર્વક પ્રયાસો થાય એમ આપણે ઇચ્છીએ. વિદ્વાન પ્રયુષોના, અને વિધવિધ વિષયના અભ્યાસીઓના અભ્યાસપૂર્ણ નિયમો ગુજરાતને મળ્યા; કક્ષાપ્રદર્શનો દ્વારા ગુજરાતી જીવન વિકાસ માટે નવી નવી પ્રેરણાઓ પણ કાંઈક અંશે ભળી; ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય, તેના ઇતિહાસ અને અસ્તત્વરત સાધનસામગ્રીનાં અવલોકનો અને વિવિધ દષ્ટિકોણો કાંઈક અંશે રજૂ થયાં. ઇ. સ. ૧૯૨૫થી ગરમ ચર્ચાને પાત્ર થયેલા સાહિત્ય પરિષદના બંધારણનો નિર્ણય પણ થયો. ‘પરિષદ મંડળ’ ને બદલે ‘સાહિત્ય પરિષદ એન્જીનું’ કે નવું નામસંસ્કરણ જાહેર થયું. સદાં બંધારણોનાં કોકડાંમાં ગૂંચવાઈને

*આવે પ્રસંગે પ્રેમાનન્દના નાટકોનો પ્રશ્ન સહુએ ઉપાડી લેવો પડે. અને એ મહાન પ્રશ્નનો ઉકેલ નહિ તો ઉકેલ તરફ પ્રયાસ તો થવો જ જોઈએ. આ વિષયવિજ્ઞાત લેખકોને મુશ્કેલી નિમિત્તજ છે.

ગુજરાતી શબ્દચ્છેદના ઉપાસકોએ ૬૦૬ યુધ્ધો પણ આદર્યા. આટલું સાહિત્ય પરિપદ માટે પૂરતું છે? એવું વિનમ્રભાવે સહુ પૂછી શકે. યુદ્ધ (શબ્દોનાં) પછીની ખાનાખરાતી કે અશાન્તિમાંથી પસાર થઇ આજે આપણે શાન્તિને કિનારે આવી પહોંચ્યા. રચનાત્મક કાર્ય કરવું જ હોય તો તુંહની આ યોગ્ય તક છે.

સવા કરોડની પ્રગતિશીલ ગુજરાતી પ્રજાના માનસિક વિકાસ માટેની ઘણી જવાબદારી સાહિત્ય પરિપદ જેવી સંસ્થાને સીરજ હોય. સા. પરિપદે એને ધર્મકર્તવ્ય લેખી એ દિશામાં પ્રયાસ કરવા રહ્યા. ગુજરાત, ગુજરાતી ભાષા, અને ગુજરાતી સાહિત્યના સકળ ઇતિહાસ આપણી પાસે કેટલા? પ્રાચીન સાહિત્યકારોના અમૂલ્ય ગ્રંથોની નિર્દોષ (દોષ વગરની) ભરોસાપાત્ર વ્યવસ્થિત ગ્રાવૃત્તિઓ કેટલી? અર્વાચીન સાહિત્યકારોના સામયિકોમાં છૂટક છપાએલા, વિદ્વાત્તમર્થો લેખોના સુસંકલિત સંગ્રહો કેટલા? સાહિત્ય શિક્ષણ માટે ઉચ્ચ કોટીના પ્રાચીન અર્વાચીન સાહિત્યકારોના માગસૂચક નમૂનાના સંગ્રહો કેટલા? અભ્યાસીઓ માટે સકળ, સામગ્રી પૂરી પડે એવાં પુસ્તકાલયો કેટલાં? આ અને આવા અનેક પ્રશ્નો વિચારાય, તે માટે પ્રયાસ થાય તો જ પરિપદ ભરી સાર્થક. આવી પ્રવૃત્તિઓની એક વખત યોજના થઈ હતી, ફરીથી વિશેષ સંગીન પાયા ઉપર આ યોજનાની હમારત હમી થાય એજ હજી છે. સાહિત્ય પરિપદને ગુજરાતની સમસ્ત પ્રજાની* સંસ્થા બનાવવી હોય તો એને બીજી સંસ્થાઓ કરતાં વિસ્તૃત અને વિશેષ સંગીન બનાવવી જોઈએ એ માટે બીજી પ્રાન્તિક સંસ્થાઓ ગૌણ બની સાહિત્ય પરિપદને મધ્યસ્થ લેખી સહકાર આપે એ ઇચ્છનીય છે. ધનિકો ધનથી, વિદ્વાનો જ્ઞાનથી અને સામાન્ય પ્રજા સાહિત્ય પરિપદની સકળ પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેતી થઈ, સાહિત્ય પરિપદને ગુજરાતી પ્રજાના માનસિક વિકાસ અને પ્રગતિની મધ્યસ્થ સંસ્થા થવામાં સહકાર આપે એવી આપણે અપેક્ષા રાખીએ અસ્તુ:

* ગુજરાત કાઠીઆવાડ જુદાં છે એમ માનવાની કોઈ ભૂલ ન કરે.

■ ગ્રાહકોએ વ્યવસ્થાપકને સરનામે અને લેખકોએ તન્ત્રીને સરનામે પત્ર વ્યવહાર કરવો. અવલોકન માટેનાં પુસ્તકો, બદલામાં મોકલાતાં સામયિકો તન્ત્રીને સરનામે મોકલવા.

■ આટલું સુધારી લેશો:- પૃ. ૨ પકિત છેલ્લેથી ત્રીજી '૨૭' ને બદલે ૨૨૭ : પૃ. ૧૬ પકિત છેલ્લેથી ત્રીજી '૪૫' ને બદલે ૪૫૮. પૃ. ૬૨ પકિત ૧૪ 'ઉત્તમ ભદ્ર'ને સ્થાને 'ઉત્તર ભદ્ર'.

PROGRESS PROVIDES PROSPERITY

Very good opportunity to Provide Prosperity to ones family
with Cheap Insurance at the Smallest Saving with

The Dominion of India Assurance Co. Ltd.

Who issue Policies on the Lives of Males & Females
without Medical Examination.

Strong Directorate

Sound Management

Efficient Service

*Wanted Agents & Organisers on Salary or
Commission or on both:*

Apply: The Managing Agents,

The Dominion of India Assurance Co., Ltd.

Commissariat Building,

Hornby Road, Fort, BOMBAY.

અગત્યના આંકડા

ચાકુ વીમા .... રૂ. સાત કરોડ

નવો વીમા .... રૂ. બે કરોડ

લાઈફ ફંડ .... રૂ. એક કરોડ તેત્રોસ લાખ

હિન્દુસ્થાન કો-ઓપરેટીવ ઈન્સ્યુરન્સ

સોસાઈટી લીમીટેડ

(સ્થાપના સને ૧૯૦૭)

■ ચુકવેલા દાવા રૂ. નેવું લાખ ■

દર હજારે
રૂ. ૨૩, હયાતી
ના વીમા
ઉપર

દર હજારે
રૂ. ૨૦, આખી
હાજીના વીમા
ઉપર

ગુજરાત એજીસ : મુંબાઈ શાખા : કાઠીઆવાડ એજીસ
ભદ્ર, અમદાવાદ - હોર્નબી રોડ - રાજકોટ,

કોમ્પેસીએટ બીલ્ડીંગ,
કોટ.

લાગવર્ગવાળાઓને એજન્સીનું -કામ કરવા "ઉમદા તક"

શિષ્ય સાહિત્યનાં કેટલાંક નવાં પુસ્તકો

થોડાંક રસદર્શન.

સાહિત્ય અને લકિતનાં
દશ ચિત્રો સાથે કિંમત રૂ. ૭૦

કોનો વાંક ?

નવાંજ ચિત્રો સાથે—નવાંજ સ્વરૂપમાં
તદન નવી આવૃત્તિ
કિંમત રૂપિયા અઢી.

હમણાંજ બહાર પડ્યું છે.

લોપામુદ્રા.

ખંડ ૧ : વિશ્વરથ.

અપિ વિશ્વામિત્રના સમયની

રસપૂર્ણ નવલકથા

જે રંગી ચાર ચિત્રો કિં. રૂ. ૭૦

શ્રી.

ક

ને

યા

લા

લ

મુ

ન

શી

કૃ

ત

આ આઠવાડીએ પ્રગટ થાય છે.

નરસૈયો : ભક્ત હરિનો

ભક્ત કવિના જીવનનું એક ગદ્યકાવ્ય
જેમાં નરસૈયો જીવતો, જાગતો યથ
સંચરે છે. કતુ દેસાઈના બે ત્રીરંગી
અને ત્રણ બેરંગી ચિત્રો સાથે
કિંમત રૂ. ૭૦

લોપામુદ્રા ભા. ૨

(૧) શમ્ભર કન્યા

(૨) દેવે દીધેલી

ખાસ લાક્ષણિક શૈલીમાં આલેખાયેલું

મુંદર નાટક.

છ ચિત્રો સાથે કિં. રૂ. ૭૦

ગૃહ અને ગૃહિણીનો સાથો શલ્યુગાર

૭૮ વર્ષથી ચાલતું સ્ત્રી અને બાળકો મારેતું સર્વોગ સુંદર અને સમૃદ્ધ માસિક

સ્ત્રી બોધ.

બાળક વિભાગ સાથે

સમગ્ર હજાર પાનાનું નિર્દોષ અને શોધક સર્વસામાન્ય વાંચન,

બાળક ઉપયોગી વિષયો વિષયો સર્વોત્તમ બાળક વિભાગ

ઉપરાંત અઢીસો-ત્રણસો પાનાની નવલકથા ભેટ મળે છે.

લવાજમ

દેશમાં રૂ. ૩-૧૨-૦ વી. પી. થી રૂ. ૪-૦-૦ પરદેશ શીલીંગ આઠ

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, પીરમશારોડ, અમદાવાદ.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ; ૧૨૮, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

મુકુર

શ્રમના રવ. ગોન્નશ્રીના સમજાવે
શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સમાને
શ્રીયુત શાહ્યાભાઈ આણંદજી ચાવડા
તરફથી સવિનય સમ્રેમ ભેટ.

ધારી ધીર ઉરમાં ઉભે અલંગ આશથી
અદિયે એ ગરવો ગિર.

૫. ૧૨૨

પમની સ્વ, પતિત્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી પાર્વતી ગુજરાતી સમાજે
શ્રીયુત ગદ્યાભાષ આણંદજી ચાવડા
તરફથી સવિનય સમ્પ્રેમ ભેટ.

મુકુર

વર્ષ ૧૯૩૮ : ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૪ : અંક બીજો

જીવનમન્ત્રની શોધમાં

રા. કનૈયાલાલ મુનશી

(ગદાંકથી ચાલુ)

(૩)

કલેશ

મારી ભાવનાશક્તિ છેદાઈ જાય છે, અનેક કારણોથી મને સૂવું ગમે છે, મને ગપ્પાં મારવા ગમે છે, મને કુટુંબજનલ પ્રિય છે, મને કીર્તિ વહાલી છે, મને પૈસા આકર્ષે છે; અને મારી શક્તિ શતધા બને છે. લોગ અને ઐશ્વર્યથી જોતું ચિત્ત ચોરાઈ ગયું છે તેને વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ અગ્રાપ્ય છે.

મોતૈશ્વર્ય પ્રસક્તાનાં તયા પહલચેતસામ ।

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ચ વિધીયતે ॥

પણ મને એ બધાં શા માટે આકર્ષે છે? આજે એક વાત આકર્ષે છે અને કાલે અકારી બને છે. એવું શું છે કે જે ભાવનાશક્તિને ક્ષીણ કરે છે.

મારો આ દુશ્મન તે કલેશ. કલેશ મારી ભાવનાશક્તિ એકાગ્ર નથી થવા દેતો, મને પરનિર્ણિત વિકાસમાંથી છુટવા નથી દેતો. કલેશ એ મારા જીવન કારાવાસની દીવાલો છે. પહેલાં અવિદ્યા નડે છે. 'સ્વયંનિર્ણિત અને પરનિર્ણિતનો ભેદ' હું ભૂલો જાઉં છું. મને કોઈ દુઃખ દે છે અને હું અકળાઉં છું; હું માનું છું કે દુઃખ દેનારને દુઃખ દેવું કે તેનાથી નાસવું તેમાં મારું શ્રેય છે. દુઃખ મને પડે છે, દુઃખ દેનાર મને દુઃખ દે છે એ ખ્યાલો આ ભ્રમ પેદા થાય છે. મારામાં જો મારાપણું હોય, જો મારા ચક્ષુ નિર્મળ હોય તો હું-અવિદ્યાની પાર જોઈ શકું; મારાં અકળામણતું કારણ દુઃખ દેનાર નથી-મારો સ્વભાવ છે. મારા પર દુઃખ પડતું નથી; હું મારી મેળે દુઃખ બહારી લઉં છું.

ખીજે ક્લેશ છે અસ્મિતા. હું ‘હું’ છું, કરી મારી શક્તિ પરિમિત કરી દઉં છું. હું મારા કુટુંબીજનથી જુદો-એ ખ્યાલે દુઃખ પેદા કરું છું ને સહું છું. મારું કુટુંબ, મારી ન્યાત, મારી જાતિ, મારો દેશ-એમ મારાપણા પર ભાર દઈ હું જગતના ટુકડા કરું છું, ને માનું છું કે એથી મને શક્તિ અને સુખ મળે છે પણ ખરું જોતાં હું મારાપણાનો વાડો રચી મારી ભાવનાશક્તિ ક્ષીણ કરું છું. જ્યારે આતુર્વર્ણ્યની ભાવના હતી ત્યારે ગ્રાહ્ય ક્ષત્રી પરસ્પરાવલંબી રહી સમાજની એકતા સાચવતા. આજે ન્યાત રહી છે-ભાવના ચાલી ગઈ છે. ને નાની મોટી ન્યાતો વેર વધારવાનાં, ગર્વ પોષવાનાં સાધન બની છે.

જ્યારે સનાતનધર્મની ભાવના હતી ત્યારે સમસ્ત જગતના વિરોધી રાષ્ટ્રો નહોતાં થયાં. આજે દેશે દેશનું ‘મારાપણું’ સંસારના શતખંડ કરી રહ્યું છે, અને અંધો માને છે કે મારાપણામાં મોક્ષ છે.

તેમજ હું છું, મારું છે-એ ખ્યાલ સ્વયંનિર્ણિત ભાવનાની સિધ્ધિ સદાય રોધે છે.

ખીજ ત્રણ ક્લેશો તો ક્ષણે ક્ષણે નડે છે. રાગ, ભય ને ક્રોધનું બન્યું આ જીવન છે. આ મને પ્રિય છે, આ મને અપ્રિય છે, આનાથી હું ડરું છું-એ ત્રણે પાટા મારી આંખને આંધળી કરે છે.

(૪)

ભાવનાશક્તિની સાધનાનો એક જ માર્ગ છે : જે ક્લેશો સાથે રણ ખેલે છે તેજ જીતે છે.

ક્રોધ દુઃખ દે છે? ના. મારો રાગ ને ભય મને દુઃખી કરે છે. દુઃખ દેનાર કારણ નથી-ક્લેશ એનું કારણ છે. ક્રોધ સુખ આપે છે? ના, મારો રાગ મને સુખ દે છે; મારો દ્વેષ મને ખીજથી સુખ મેળવતાં અટકાવે છે.

પરનિર્ણિત વિકાસ અને સ્વયંનિર્ણિત વિકાસ વચ્ચે આ મોટો ભેદ છે. જે ક્લેશ ઉત્પન્ન કરનારને જીતવા બળ છે તે હારે છે; જે ક્લેશને જીતવા બળ છે તે વિનય પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવના-નથી તે થવું-એટલે ક્લેશથી પર થઈ જવાનો પ્રયત્ન. કાયરો ભલે કહે કે રિપુ ઘણા છે ને અમે થોડા છીએ. જેણે ક્લેશ જીત્યો છે તેજ વિજેતા છે; ત્રણ જગત તેનો વિજય લેશ માત્ર પણ રોધી શકતાં નથી.

રાગ જીતે તે શાંતિ પામે. દ્વેષ જીતે તે પ્રેમ પામે. ભય જીતે તે શક્તિ સાધે.

ખીજે રસ્તો નથી. ને ખીજે શોધવા બળ તે મૂર્ખ, જે ખીજે મળ્યો છે એમ માને છે તે અંધ.

મારા રે હૈયાને તેનું પારખું

૧

ક્યારે રે યુગાવી મારી દીવડી
ક્યારે તણ મેં કુટીર
કંઈ રે ઋતુના આલે વાયરા
કંઈ મેં ગાલી છે દિશ
નહિ રે અંતર મારું જાણતું

૨

કેવા રે વટાવ્યા વન મેં આકરા
ઉંચા ઉંચા પહાડ
કેમ રે વટાવી ઉભી માર્ગમાં
અંધારાની એ આડ
નહિ રે અંતર મારું જાણતું

૩

વગડે ઉભી છે નાની છુપડી
થરથર થાયે છે દીપ
તહીં રે જોતી મારી વાટડી
વસતી મારી ત્યાં પ્રીત
મારા રે હૈયાને તેનું પારખું

૪

પડ્યા રે મારા પગ જ્યાં બારણે
મુણીયો કંઠેણનો સૂર
મૃદુ એ હાથો દ્વારે જ્યાં અડ્યા
પળમાં બંધન એ દૂર
મારા રે હૈયાને તેનું પારખું

૫

ફરીને કુટીર દારો વાસીયા
રાખી દુનિયા બહાર
પછી રે હૈયા બેઠ જોલીયા
જેમાં દુનિયા હજાર
મારા રે હૈયાને તેનું પારખું

વાસંતિક ટહુકો

(હરિણી ૧૮)

રવ મધુર હો ! કયાંથી જીઠે અદીક અમુલ તું !
તવ ટહુકડો સૂણી સૂણી કંઈ દિલ ખૂલતું !
વિસ્ત ટહુકો વારે વારે સુણી નિરખ્યા કરું,
વિચત પથમાં ને ચોખાસે અને તરુચે તરુ.

ગગન તલથી કે એ કયાંથી સરે રવ લાગતો ?
પ્રણવધ્વનિ શો દિધા ત્રિધા ઉઠી રિત ગાગતો !
મધુર રવની તું શું લહેરી ? કશી આશરીરિણી ?
પ્રણય રવનો કે હૈયાનો હશે તું પ્રતિધ્વનિ ?

વિરમી વિરમી છૂપો : છૂપી વળી ટહુકો કરે !
વિરમ નહિ તું ; એ સંદેશા સખી દિલના કહે ;
અધીર સુણવા હૈયું મારું અહો તલસ્થા કરે !
શ્રુતિશુણ્વણાં સાક્ષી કિંતુ ન અધુ બને અરે !

‘કહું કહું’ કરે, કહેવાનું તે બધું અધૂરું હણ,
‘કહું કહું’ કરે વારે વારે કહે નહિ કાં હણ ?
સનમ દિલના એ સંદેશા ન લાયક શું મને ?
વિષમ અથવા કે આદેશે સખાખપ શું કંઠ છે ?

પ્રણય રસના જિના લ્હાવા શું આર્દ્ર કરે તને ?
ઉર ઉકળતું ચાંપો ચાંપો યથાર્થ કહે કહે ;
ફરજ સખીના સંદેશાની અઘા કરવી પડે,
જરૂર કથવું કહેવાનું તે, વિલંબ નહીં ઘટે.

‘કહું કહું’ કહી શ્રુતિ લ્હાણું ગયું : ખસ શૂન્યતા ?
દગવિક્લતા સાથે શ્રોત્રે છવાઈ બધીરતા !
ઉરઝરણના ઉર્મિ કેં કેં લઘુ વચને અર્થા !
પ્રણવપડઘા નાણે હૈયે છપાઈ છુપી રહ્યા !

અતિથિ

(૫૬)

ભલે આવ્યા અનંતરાય, આવોછ રંકને ખારણે,
રમ્ય આંકો મંગલ-પાય આંકો અલાગીને આંગણે—ભલે.

નથી સોનું મોતી ઝવેરાત રે!
નથી નંદને ઠંદેલ મહોલાત રે!

રજ જે છે અમારું રાજ
સર્વ દેશું તે ચરણે આજ
મહારાજ! ધન્ય આપને ઓવારણે—ભલે.

પદ ધરજો સંભાળી સુકોમળા રે,
નયાં કંકર-કંટકના અહીં ઢગલા,
કુંળા પદ રંગાઓછ ન અમ કારણે—ભલે.

છેક નીચી અમારી આ છાપરી રે,
રખે ભરાય ત્યાં તેજ-બાળરી,
લળી લળી ધાવન કરે પધરામણે—ભલે.

નથી ભવ્ય દ્વાર માત્ર છે બાકોરિયું રે,
કેમ સરશે ત્યાંથી આભ યોળીયું,
વામન રૂપે કરજો પ્રવેશ બટુબારણે—ભલે.

મહીં નથી નાની શી ય દીવડી રે,
ખૂણે ખૂણે ખરકાઈ ઘોર રાતડી,
પધારિયે વદને ધરી સુપ્રભાતને—ભલે.

નથી આસન, છે ઢગ ધૂળ — માટડી રે,
તો ય જોતો હોતો તમ વાટડી
ચૈતન્ય દેવ! આરોહો ધૂળને સિંહાસને—ભલે.*

અંઝા

કદી ગાઢાં ઘેરાં વિજન રણના નીરવ ઉરે
ચઢે અંઝાવાતો દિશ દિશ સુતું મૌન થયરે;
વિસંવાદી સૂરો રણ ઉર પરે તાંડવ કરી
ધ્રુમે ગાળે જાણે ચિર સમયનું ચૌવન ધરી !
અને શાન્તિ કેરું હૃદય વિદરી કોટિ કટકે
દિશાની ઝાડીમાં શૂણ મમ કરે લીધણ રવે !

પ્રભો ! પૃથ્વી હૈયે અમ મનુજ એ એમ મદમાં
ધુમી ફાળે, ત્રાડે ગરજ ફરિયે સાન્ધત સમાં !
ચણી હમ્યોં મોટા, ગગન ભરતા ધ્રુમ્મટ રચી
અમે ગર્વે ફાટી જગત ભરિયે સ્મારક થકી !
પરંતુ તું તો ત્યાં વધુ ક્ષણિક ને ખુફખુદ સમાં
અરે ! અંઝાથી ચે અમ પ્રભુ ! ગણે તુચ્છ સપનાં !
શમે અંઝા, લહેરે દિગુણ અની તે શાન્તિ રણની
અમારાં ચે તૂટે જીવન-પણના શાન્તિ ક્ષણની ! *

રમેશ્વરિમ

વિસ્મિત

નભમંડળમાં તારક જોતાં વિસ્મિત શાનાં થઈએ ?
એતો સદા ય જોતાં રહીએ !

કો છે ક્ષીણ, કો છે ઝાંખા શોક મહીં રૂબેલા;
કો છે રાતા બહુ મદમાતાઃ એ લિન્ગતમાં લમીએ—જોતાં
કો આ પાસે, કો એ ન્હાસે, કો જાણે વનવાસે;
કો સૌ સુહૃદ યૂથ મળીને: વિહાર કરતાં લહીએ !—જોતાં
કાળી રાતે સઘળી વાતે ચન્દ્ર સૌજન્ય વિચોગે;
એકલકા અટૂલા ભમતા તે: અધુલીના નિજ હૃદયે !—જોતાં

ચન્દ્ર તણી શીતળ ચન્દ્રિકા સ્નાન કરી આનન્દે રમતા;
સૌનાં હૈયાં વિકસિત ફૂલશાંઃ નિહાળતાં હા રહીએ!—જેતાં

કોનાં કેવાં કોનાં એવાં, ઉદાહરણ શાં લેવાં?
જીવન સરિતા કે સાગરમાંઃ ડૂબકાં લેવા ચહીએ?—જેતાં

નલમંડળમાં તારકં જેતાં વિસ્મિત શાનાં થઈએ?
એતો સદાય જેતાં રહીએ!

વડોદરા

ધન્દુકુમાર શહેરાવાળા

છતાંય સ્મરવા

વદાય સખિ! આપતાં જીવન સર્વ થીજી જશે:
અને સખળ છાતી ભીતર થકી કશું ઊઠશે
ખખોલ કરી કારમીઃ ભલડતી સ્મૃતિ ભૂતની
અનેક વપુઓ ધરી સ્વપનમાં ગળું રૂંધશે:

પરંતુ કહું શું? કરાલ વ્રણ ચીતર્યો રાત્રિએ
સુધાંશુ સમ શુભ દેહકેમળે તને ધાત્રિએ:
નહિં! નહિં જ!! કેર એ મમ કૃતિ! છતાંયે હતી
ક્ષમા સુભગ દૃષ્ટિની સભય આશઃ એ ના કૃણી:

પરંતુ તવ ક્રોધ માંહી અભિજ્ઞાતતાયે બળી
જળી ભસમસાતઃ ને અઘટતા નકી આદરો,
પુરા કદિય જે મને સ્વપનમાં ન ખ્યાલે ચકી:
તને વ્રણ થયોઃ મને સ્વપનભૂંશની લૂ અકી:

છતાંય સ્મરવા તને સદય ઊરથી આ શક્ય
અનેક ભૂતકાલની અમૃત રાત્રિયે લે લખત!

ચાલો એ ડુંગરને શીર

(ત્રિહંગરાજ તરસ્યા હો રે-એ ઢાળ)

ચાલો એ ડુંગરને શીર
અધીર વીર ! હજિયે ઉંચેર,
ભિંચે અનન્તતાને તીર,
અધીર વીર ! હજિયે ભિંચેર.

પેળો પ્રાણ ! આંખમાં ધરી અનન્ત તેજને

દહિતને હોય ના સીમ;
ભિંચે અનન્તતાને તીર;

અધીર વીર ! ચાલો એ ડુંગરને શીર.

હીર અબ્ર ચૂમતાં પ્રવાહશા કપોલ જ્યાં
પીવા ત્યાં પ્રેરણાનાં નીર—અધીર વીર !

તારા સુરજ ને ચન્દ્રાશુ ખેલતાં
જેનાં મહા શત શીર—અધીર વીર !

જ્યાંથી આલ દિસતું ધરા દિગન્ત સ્પષ્ટ તે
પ્રગતિનો ગરવો ગિર—અધીર વીર !

ધારો ધીર ઉરમાં હલે અલંગ આશથી
ચઢિયે એ ગરવો ગિર—અધીર વીર !

કાલિદાસ ક્યારે થયો ?

રા. ગૌરીપ્રસાદ વિ. ચુનીલાલ બાલા

સં

પ્રો. શેઠવજીકરે પેતે અંગ્રેજીમાં લખેલા બે લેખોનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરવાનું મને ત્રણેક મહિના પહેલાં સૂચવ્યું હતું. આ લેખોમાંના પહેલો “A Puzzle in Indian Epigraphy” એ શીર્ષકવાળો “Journal of Indian History, Vol. X, part II” માં પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે ; અને બીજો “The Date of Kalidasa” નામનો સપ્ટેમ્બરમાં બહાર પડવાના મુબંબ વિદ્યાપીઠના પત્રમાં* પ્રસિદ્ધ થયો. તેઓની આ સૂચનાનું વિવિધ કારણોને લઈને - એ કારણોનો આદિ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી - હું તુરત અનુપાલન કરી ચક્ર્યો નહિ. પણ લખણમાં પ્રો. બ. ક. દાકરનો “કાલિદાસનો સમય” એ નામનો લેખ ‘પ્રસ્થાન’ માં પ્રગટ થયો છે ; તેણે મને મારા કર્તવ્યમાં તત્પર કર્યો. કારણ કે પ્રો. શેઠવજીકરે પણ પોતાના બે લેખોમાં કાલિદાસના સમયનો પ્રશ્ન ઉમેડી સવિગતર ચર્ચા કરી ઉપસવ્ય પ્રમાણેનો આધાર સિદ્ધાન્ત રચાવવાની મહેનત કરી છે. પ્રો. દાકરે પોતાની લાક્ષણિક ભાષા અને શૈલીમાં આ વિષય ચર્ચ્યો છે - છેડ્યો છે, એમ કહું તો ચાહે ; કારણ કે તેમણે માત્ર મુખ્ય મુદ્દાઓનો નિર્દેશ કરી પોતાનો અભિપ્રાય બાંધ્યો છે. પ્રો. દાકરે કહે છે અને તે ખરું છે - કે કાલિદાસના સમય આદિ વિષયમાં જ્યાં લગી “અનુમાનના બાગકા બરવાના જ રહે” ત્યાં સુધી “તેમના બહાજન વિષે મતભેદ અને ચર્ચાચર્ચા” ચાલ્યા જ કરશે. તેઓએ આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરી કાલિદાસને ગુપ્તકાળમાં યથો હોવાનું માની તેનો સમય ઇ. સ. ચોથો સૈકા નિર્ણય કર્યો છે. બ્યારે એથી ઉત્તર કાલિદાસને ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાનો માનનારા “કોઇ કોઇ” માં પ્રો. શેઠવજીકરનો સમાવેશ થાય છે.

આ લેખ પ્રો. દાકરના મુદ્દાઓની ચર્ચાના કે તેના આધારે તેઓએ બાંધેલાં અનુમાનના સીધા ઉત્તર રૂપે લખાયો નથી એ તો હું ઉપર કહી ગયો તે પરથી જણાયું હશે. આ લેખમાં તો કાલિદાસના સમય નિર્ણયના વિષયમાં આજસુધી થયેલી પ્રવૃત્તિ અને મન મતાન્તરોનું નિરૂપણ કરવાનું રહેશે - કારણ કે અનુવાદાત્મક હોવાથી પ્રો. શેઠવજીકરના મૂળ અંગ્રેજીલેખોમાંના બધા મુદ્દાઓ અને ચર્ચાને આદિ રચાવ મળવું જોઈએ.

*

*

*

*

*

*

કાલિદાસના સમયનો વિચાર કરવા માંડીએ કે તુરત જ કાલિદાસનો “વિક્રમાદિત્ય” સાથેનો સંબંધ દૃષ્ટિપટ ઉપર આવી ઊતરે છે. કાલિદાસની ટૂંકિઓમાંથી, ખાસ કરીને ‘વિક્રમોર્વશીય’ નાટકમાંથી, જણાય છે કે કાલિદાસ “વિક્રમાદિત્ય” નામના કોઈ રાજાના

સમયમાં થયો' હશે. વિક્રમેર્વશીયમાં કવિ 'વિક્રમ' શબ્દ વાળી વાળાને વાપરે છે - જાણે કેમ તે શબ્દના ઉપયોગમાં કંઈ પ્રયોજન સમાવડું હોય! આટલું તો સૌ વિદ્વાનો કબૂલ કરે છે. પણ આ 'વિક્રમાદિત્ય' તે કોણ, ક્યા વંશનો, ક્યારે થયો - વગેરે પ્રશ્નોનું નિરૂપણ શરૂ થયું એટલે મતભેદ અને વિવાદને અવકાશ મળે છે.

કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે કાલિદાસનો "વિક્રમાદિત્ય" તે આજ મુધી યાજના આવેલા વિક્રમ સંવત્નો સ્થાપનાર નરવીર વિક્રમાદિત્ય. આ સંવત્ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭ મા વર્ષમાં શરૂ થયો છે. એટલે કાલિદાસ ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકામાં થયો હોયો જોઈએ એમ કહી શકાય છે. પણ આ મત સર્વગ્રાહ્ય જ નથી. આ મતના વિરોધકો કહે છે કે જો કે વિક્રમ સંવત્ ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકામાં શરૂ થયો હોયો જોઈએ, અને જો કે હાલ - ઘણા સમયથી એ 'વિક્રમ સંવત્'ના નામથી ઓળખાય છે, તો પણ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે ઈ. સ. ની શરૂઆતના સૈકાના શિલાલેખો વગેરેમાં વિક્રમ સંવત્નો નિર્દેશ મળતો નથી! જોઈએમાં જોઈએ 'વિક્રમ સંવત્'નો ઉલ્લેખ તો ઠેક ઈ. સ. ના નવમા સૈકામાં ઉપલબ્ધ થાય છે. ગુપ્તકાળના શિલાલેખોમાં જ્યાં ગુપ્તકાળ પ્રમાણે કાલમાન કરવામાં નથી આવ્યું ત્યાં વપરાયો છે "માત્રવ" સંવત્. આ ઉપરથી સૌ વિદ્વાનો મતભેદ વિના અનુમાન કરે છે કે ગુપ્તકાળમાં જ સંવત્ "માત્રવ" સંવત્ તરીકે ઓળખાતો હતો તે જ પાછળના સમયમાં "વિક્રમ" સંવત્ કહેવાયો.

અત્યારે સામાન્ય પ્રચલિત મત આ મુદ્દા ધ્યાનમાં લઈ "વિક્રમ" સંવત્નો સ્થાપનાર કોઈ વિક્રમાદિત્ય હતો એમ સ્વીકાર કરતો નથી. "માત્રવ" સંવત્ પ્રાચીન નામ હોવાથી વિદ્વાનો કહે છે કે વિક્રમ સંવત્નો સ્થાપનાર "માત્રવ ગણ" હતો. માત્રવામાં પ્રમુખતાક રાજ્ય સ્થાપાયું હોયું જોઈએ; અને આવી રાજ્યપદ્ધતિને અમર કરવા માટે 'માત્રવ' સંવત્ શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. આ સંવત્ ઘણા સૈકાઓ સુધી 'માત્રવ' સંવત્ તરીકે ઓળખાયો. પણ આખરે તેના નામમાં પરિવર્તન થયું, અને તે "વિક્રમ" સંવત્ કહેવાયો. આ પરિવર્તન શાથી - કેવી રીતે આવ્યું? એ પ્રશ્નનો જવાબ મળે છે કે ગુપ્ત સમ્રાટ બીજા ચન્દ્રગુપ્તે "વિક્રમાદિત્ય" એવું ઉપનામ ધારણ કર્યું હતું, અને પોતાની કીર્તિ અમર રહે એ હેતુથી તેણે "માત્રવ" સંવત્નું 'વિક્રમ' સંવત્ નામાન્તર કર્યું.

આ વિવેચન ઉપરથી જણાશે કે "માત્રવ" સંવત્ની સ્થાપના શી રીતે થઈ? વિક્રમાદિત્ય તે કોણ? આ પ્રશ્નોના ઉકેલ સાથે કાલિદાસના સમયના પ્રશ્નને નિકટનો સંબંધ છે. માટે 'માત્રવ' સંવત્ની સ્થાપના શી રીતે થઈ અને કોણે કરી એ પ્રશ્ન વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

'માત્રવ સંવત્'ને સ્થાપનાર માત્રવ જ્ઞાનિ; સ્થાપવાનો હેતુ માત્રવામાં જાતિસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ ધારણ તેને અમર કરવાનો. આ મનનો પહેલો ઉપનામ કરનાર ડો. ક્યુરુસન. પાછળથી ડો. ફરીસ્ટે સંશોધન કરી આ મનને પુષ્ટિ આપી. યજ્ઞોદયમાં અને વિષ્ણુવર્ધનના મંડાસોર શિલાલેખમાં "માલવગણસ્થિતિવશાત્" એમ વચન છે. વગી, વત્સમદિગ્ધ

સૂર્યમન્દિરપ્રશસ્તિવાળા મંડાસર શિલાલેખમાં “માલવાનાં ગણસ્થિત્યા” એમ લખ્યું છે. આ વચનોનો અર્થ કરતાં ડૉ. ફ્લીટ જણાવ્યું છે કે અહિં ગણ શબ્દનો અર્થ ‘સમૂહ’ થાય છે. એટલે માલવગણનો અર્થ થશે “માલવજનિનો સમૂહ”. આમાં વચનોનો અર્થ ડૉ. ફ્લીટ “માલવોના સમૂહથી રચાયેલ રાજ્યજંધારણની ગણતરી પ્રમાણે” એમ ક્ષેપી. એટલે જે સમયથી માલવજનિએ ગણસત્તાક રાજ્યજંધારણ કર્યું તે સમયથી વર્ષોની ગણતરી આ શિલાલેખોમાં કરવામાં આવી છે એમ તેણે માન્યું. આ મતમાં ડૉ. દેવદત્ત બંડારકરે થોડો સુધારો કરી સૂચવ્યું કે પ્રસ્તુત વચનોમાં સ્થિતિ શબ્દનો અર્થ “રચાવન કરવું” કે “અસ્તિત્વમાં આણવું” એમ નથી. તેનો અર્થ “ફટિ”, “ચાલ” એવો કરવો જોઈએ, અને તદ્દનુસાર આ વચનોનો “માલવજનિની ફટિ પ્રમાણે” એવો અર્થ તેણે ક્ષેપી.

આ બંને વિદ્વાનોએ ગણનો સાદો સીધો અર્થ સમૂહ ક્ષેપી. પણ ગણ શબ્દ પ્રસ્તુત વચનોમાં ગણનાના પર્યાય રૂપે વપરાયો છે એમ એ બંનેમાંથી એકેયના ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ. ગણ શબ્દને ગણનાના અર્થમાં શાસ્ત્રાણંવકોશ આપે છે. ગણસ્તુ ગણનાયાં સ્વાદ્ ગણેશે પ્રમયે ચયે। આ કાચ અલગત ઉપસંધ નથી પણ આ પંક્તિ મેઘદૂતના ૩૩ માં શ્લોકની દીકામાં મસ્તિનાયે આધાર માટે ટાંકી છે. ડૉ. કિલ્હોર્નને તો ગણ શબ્દનો અર્થ સમૂહ કરવાથી સંતોષ થઈ ન હતો. વળી આમ અર્થ કરવાથી મૂળ વચનોમાં “ગણતરી પ્રમાણે” એટલું અધ્યાહત રાખવું પડે છે, એ પણ દૂરજુલ ન ગણાય. ગણનો અર્થ ગણના કરવો એમ ડૉ. કિલ્હોર્નને આવશ્યક જણાયું તેથી તેણે પ્રસ્તુત વચનોનો અર્થ “માલવદેશમાં ચાલતી ગણતરીની પદ્ધતિ પ્રમાણે” એમ કરવા સૂચવ્યું. આ સૂચના સાદસ બરી જ હતી. કારણ કે ગણનો ગણનાના અર્થમાં ઉપયોગ થયાં થયો હોય તેમ જણવામાં નથી; તેમ આ અર્થના આધારભૂત કોઈ કોણનું પ્રમાણ પણ નહોતું. તેથી ડૉ. બંડારકરે ડૉ. કિલ્હોર્નના સૂચન ઉપર ટીકા કરતાં કહ્યું કે : “આ પ્રમાણે ગણ શબ્દને ગણનાનો પર્યાય (ડૉ. કિલ્હોર્ન) ગણે છે : પણ એ યોગ્ય નથી, કારણ કે ગણ શબ્દનો અર્થ ગણના કદી થતો નથી એટલે માલવ શબ્દની સાથે ગણ શબ્દ આવે ત્યારે તેનો અર્થ “જાતિ” જ થવો જોઈએ – બીજો નહિ.”† પણ હવે ઉપર ટાંકેલા શાસ્ત્રાણંવકોશને આધારે ગણનો અર્થ ગણના થઈ શકે; અને તેથી ડૉ. કિલ્હોર્નનું નાપાયાદાર મનાવું સૂચન સખળ થાય છે.

પ્રસ્તુત શિલાલેખોમાં ગણ શબ્દ ગણનાના પર્યાય તરીકે વપરાયો છે એમ માનવાને બીજું પણ સખળ કારણ છે. વત્સબટિના શિલાલેખમાં માલવાનાં ગણસ્થિત્યા એમ વચન છે તેથી એમ સૂચન થાય છે કે ગણ શબ્દનો વિશેષ સંબંધ માલવ શબ્દ સાથે નહિ, પણ સ્થિતિ શબ્દ સાથે છે એટલે માલવ અને ગણ એ બેક શબ્દોને સાથે જોડી ડૉ. ફ્લીટ વગેરે વિદ્વાનોએ જે મત ઉપસ્થાપિત કર્યો છે, તે નિર્જળ નીવડે છે. માલવાનાં ગણસ્થિત્યા એટલે માલવાનાં ગણનાપદ્ધત્યા એજ સરલ અને યોગ્ય અર્થ છે. માલવાનાં ગણસ્થિત્યા એ વચનને અનુલક્ષીને બીજા મંડાસર શિલાલેખમાંના “માલવગણસ્થિતિ વચના” નો વિચલ માલવાનાં ગણસ્થિતિવચના એમ કરવો જ પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રીજા મંડાસોર શિક્ષાલેખમાં “શ્રી માલવગણામ્નાતે” એવું વચન છે. ડૉ. ભાંડારકર આમ્નાત શબ્દના અર્થની ખાબતમાં મૂંઝાયા હોય એમ લાગે છે. આમ્નાત શબ્દનો અર્થ “નિર્દિષ્ટ,” “કથિત” થાય છે; અને આ અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયેલો નહીં પડે છે.* માટે “શ્રી માલવગણામ્નાતે” નો અર્થ “માલવમાં વર્ષ ગણવાની પ્રથા પ્રમાણે ગણેલાં (વર્ષ) માં” એમ કરવો યોગ્ય લાગશે.

વળી, વત્સભદ્રિએ ‘નગણ’ શબ્દનો બે વાર પ્રયોગ કર્યો છે. આ શબ્દ ઝાડોનાં નામ જોડે વપરાયો છે એટલે આ શિક્ષાલેખ વાંચનાર વિદ્વાનોએ નગણ કોઈ જાતના વૃક્ષનું નામ છે એમ અર્થ કર્યો છે। પણ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે એકેય કોશમાં આ નામના વૃક્ષનો ઉલ્લેખ નથી. વત્સભદ્રિ જેવો લેખક કાવ્યકલ્પનાના ઉદ્યુનમાં એટલો વિવશ બની જાય કે પ્રસિદ્ધ ફૂલઝાડોનાં નામ સાથે નગણ - જેના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન કવિઓને કે કોશકારોને ન હતું તેવાં-વૃક્ષને ગણાવે એ માની શકાય એવું નથી. ગણનો ઉપર સૂચવેલો અર્થ અહિં પણ ભ્રમજતાં નગણનો અર્થ કરવો સુહેલો થઈ પડે છે. નગણ એટલે “ગણી ન શકાય તેટલાં”. જે બે સ્થાનમાં આ શબ્દ વપરાયો છે ત્યાં એકઠેઠાણે આ અર્થ સંદર્ભમાં ખરાબર બેસતો આવે છે.

ગણ શબ્દને ગણનાનો પર્થાય ગણી ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા અર્થનું મદદગાર કરવાથી વિદ્વાનોએ સામાન્ય રીતે માની લીધેલા માલવગણ એટલે માલવ જાતિના લોકોના પ્રગ્નસત્તાક બંધારણનું અસ્તિત્વ અસિદ્ધ રહે છે. ખરે, જે વત્સભદ્રિનો કે બીજા બે મંડાસોર શિક્ષાલેખના રચનારોનો વિચાર માલવજાતિ સમ્રાટપદને પામી અને તેણે ગણસત્તાક બંધારણ સ્થાપ્યું તેનો નિર્દેશ કરવાનો હોત, તો સ્થિતિ જેવો સામાન્ય શબ્દ વાપરવાને બદલે તેણે જરૂર ઉત્પાન શબ્દ વાપર્યો હોત.

ત્યારે, માલવ સંવત્ કોણે સ્થાપ્યો? એ પ્રશ્ન ઉડે છે. ગ્રો. શંભવજીકર કહે છે કે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એકજ છે, અને તે એ કે પ્રચાર કુલભૂષણ મહેન્દ્રપુત્ર ઉલ્લાસિનીનો સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય જેનાં પરાક્રમે અનેક રસભરી લોકકથાઓમાં ગવાયાં છે તેણે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ ની સાલમાં વિક્રમ સંવત્નું સ્થાપન કર્યું. આ વિક્રમાદિત્ય ઐતિહાસિક જૂઠાણ છે, કેવળ કથોલકકલ્પનાથી ઉદ્ભવિત બ્યક્તિ નથી એમ અચૂક પૂરાવો આપતાં પ્રમાણો પણ ઉપલબ્ધ છે - જે કે અત્યાર સુધી કોઈ વિદ્વાને આ પ્રમાણોનો ઉપયોગ કર્યો નથી. વિક્રમાદિત્યનો પ્રથમ ઉલ્લેખ “ક્યાસરિસાગર” માં મળે છે. આ ગ્રન્થ પોને તો બહુ જૂનો નથી; પણ તેની મૂળભૂત શુદ્ધાદ્યકૃત “બૃહત્કથા” ઘણી જૂની છે. રમપૂત ભાટોનાં કવિતોમાં પણ વિક્રમાદિત્યનું વર્ણન મળી આવે છે. ભાટચારણનાં કવિતમાં અનેક ક્ષતિઓ કે ત્રુટિઓ હશે, પણ એટલું તો ચોક્કસ કે તેમાં અપાયેલી વંશાવળીઓમાં તદ્દન ખોટાં નામ કે કલ્પિત વંશો ગણાવવામાં આવતા નથી. આવાં કવિતો ઉપરથી અનુસંધાને “વિક્રમજીત” અને તેના વંશનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યું છે.† એ વર્ણન પ્રમાણે “આદિત્યપુત્ર (પ્રમાર)”

* દાખલા માટે જુઓ કાવ્યપ્રકાશ ટલ્કાશ ૭ : અથ દેવતરાવ્યો પુંસ્યામ્નાતોઽપિ કોરે

† આદમે અકબરી, માલવાનો સુખા.

પોતાના વંશનો મુળપુરુષ હતો. વિક્રમાદિત્યના પિતાનું નામ “ગન્ધર્વ” (ગન્ધર્વ) આપ્યું છે પણ એ સંભવિત નથી. કદાચ કેટલાક રાજાઓના નામ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી ચારણોએ ઉપલબ્ધ નામવાળા રાજાઓનો રાજ્યકાળ લંબાવે પડ્યો હોય એ બનવા જેવું છે એટલે વંશાવળી ને કે ઉપલબ્ધ છે તેટલે અંશે સત્ય છે, છતાં પૂર્ણ તો નથી. “ક્યાસરિત્સાગર” માં વિક્રમાદિત્યને મહેન્દ્રાદિત્ય અને સૌમ્યદેવનાનો પુત્ર કહ્યો છે; * અને આ પક્ષ વધારે વળુદવાળો જણાય છે. આ વંશ આદિત્યે સ્થાપ્યો, અને મહેન્દ્ર અને વિક્રમે પોતાનાં નામને “આદિત્ય” શબ્દ લગાડ્યો તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જેમ ત્રણ સૈન્ય પછી ગુપ્ત વંશના રાજવીઓએ “ગુપ્ત” શબ્દને સામાન્ય અભિધાનવાચક લેખ્યો તેમ આ વંશના રાજાઓએ “આદિત્ય” શબ્દને લેખ્યો. એટલે જેમ સમુદ્ર-ગુપ્ત, ચન્દ્ર-ગુપ્ત દિપ્ત્યાદિ નામોમાં “ગુપ્ત” મૂકી નામાન્તર્યંત અવધવ નથી. તેમ વિક્રમ સંવત્સરા સ્થાપનાર, વિક્રમાદિત્યના નામમાં “આદિત્ય” પદ પણ મૂકનામનો અવધવ નથી. “વિક્રમાદિત્ય” ખેલાં તો કેવળ વિશેષનામ હતું - માનવાચક મહાળિરદ ન્દેહાતું. અલગત પાછળના વખતમાં આ ફેરફાર થયો : પણ એ ફેરફાર થયાતું કારણ. નહિ કે “વિક્રમાદિત્ય” નો અર્થ મહત્વસૂચક હતો, પણ જે મહાપ્રભાવશાળી સમ્રાટ આ નામ પ્રથમ ધારણ કર્યું હતું તેના સમ્મનને લીધે જ “વિક્રમાદિત્ય” પ્રભાવસૂચક બિરદ થઈ પડ્યું. આવાં દૃષ્ટાન્તો ઇતિહાસમાં ઘણાં નજરે પડે છે. અકબર, શિવાજી, નેપોલિયન, ફ્રેંચિક-આ બધાં નામો ખેલાં તો વ્યક્તિવાચક વિશેષનામો જ હતાં; પાછળથી તેને વ્યક્તિના વંશજોએ અથવા તો મહત્વાકાંક્ષી અન્ય પુરુષોએ આ નામો ધારણ કરેલાં મળી આવે છે. બીજા ચન્દ્ર-ગુપ્તે “વિક્રમાદિત્ય” પદ ધારણ કર્યું, તેના અર્થ એ કે ઈ. સ. ચોથા સૈકામાં વિક્રમ સંવત્સરા સ્થાપકનું નામ સુપ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું હતું.

“ક્યાસરિત્સાગર” માં જે વિક્રમાદિત્યનાં જન્મ, વંશ અને અદ્ભુત પરિક્ષોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે વિક્રમાદિત્ય આ જ, બીજો કોઈ નહિ. તેમાં આપેલી જન્મ કુળ વગેરેની હકીકત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણી અમત્યની છે; કારણ કે, ખેલાં તો, આવું ઝીણવટથી કરેલું વર્ણન કેવળ કલ્પનાપ્રધાન હોવા સંભવ નથી; બીજું, તેમાં જે વર્ણન આપ્યું છે તે “વિક્રમ” સંવત્સરા સ્થાપનારનાં જન્મકુળ વગેરે બાબતમાં લોકાપ્ત્યાયિકાદ્વારા જે માહિતી મળે છે તેને બંધોસેતું આવે છે. છતાં, “બૃહત્કથા”ના સમયનો નિર્ણય થઈ જાય તો આ વિષયમાં મતભેદ રહેવા સંભવ નથી. સૌ કોઈ જાણે છે કે ગુણાદયની “બૃહત્કથા” “સંસ્કૃતમાં નહિ, પણ “પૈશાચી” પ્રાકૃતમાં લખાઈ હતી. કદમાં લગભગ મહાભારત જેવી-મહાભારતના નમૂના ઉપર જ રચાઈ હોય એમ જણાય છે; કારણ કે મહાભારતમાં જેમ અદાર પર્વ છે તેમ આમાં અદાર લખ્યકો છે. આ સામ્ય ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે કે ગુણાદયે મહર્ષિ વ્યાસનું અનુકરણ કર્યું છે. ગુણાદયના સમય વિષે સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે તે સાનવાહન બૃપતિઓનો સમગ્રાણિન હતો. આ બૃપતિઓનું વર્ણન “બૃહત્કથા”માં છે. એ સમયપછીના કોઈ પણ રાજાનું વર્ણન તેમાં નથી. એટલે આ મુદ્દાને

આધારે ગુણાદ્યનો સમય ઇ. સ. ખ્રેસ્તે સૈકા દરાવીએ તો હાનિ નથી. ગુણાદ્યે મહાભારતના કર્તાનું અતુકરણ કર્યું ખરું; પણ તેની પેટે, “ભવિષ્યવાણી” કરી પોતાના સમય પછી થયેલા વંશો કે રાજાઓનું વર્ણન આપવા તે પ્રેરણો નહિ, અને પોતે બહુ જૂના કાળમાં થઈ ગયો છે એમ ખતાવવા લક્ષ્યયો નહિ. આમ હોવાથી, જે વિદ્વાનો ગુણાદ્યને ઇ. સ. ના ચોથા સૈકાનો દરાવવા પ્રયાસ કરે છે તે સ્પષ્ટ રીતે ભૂલમાં જ છે. ડૉ. કીથ ચોક્રખું કહે છે કે ગુણાદ્ય ઇ. સ. ના ખ્રેસ્તે સૈકામાં ન્હોતો થયો એમ માનવાને આધારભૂત કંઈ પણ પ્રમાણ નથી. છતાં માનો કે “બૃહત્કથા” ઇ. સ. ના ચોથા સૈકામાં લખાઈ હતી, તો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે કે તેના હેઠ્ઠા લખ્યકમાં વિક્રમાદિત્યનું વર્ણન છે તે વિક્રમાદિત્ય કોણ? જો આ વિક્રમાદિત્ય બીજો ચન્દ્રગુપ્ત હોય, તો પોતાના સમકાલીન કે લગભગ સમકાલીન સમ્રાટનાં કુળ, દેશ, જન્મ વગેરે વિષે આવી ખોટી હકીકત રજૂ કરવાની હિંમત કોઈપણ લેખક કરી શકે ખરો? અથવા તો બીજો પક્ષે, આપણે શું એમ માની લેવું કે બીજા ચન્દ્રગુપ્તનું વર્ણન કરવાની ગુણાદ્યને હોંશ હતી, પણ તે સમ્રાટ વિષે આવી અગત્યની હકીકતથી તે અજાણ હતો? અને અજાણ ન હોય, તો શા માટે-કયા હેતુથી- ગુણાદ્યને આવી ખોટી હકીકતો લખવાનું સ્મરણ હોય? ખરે, ગુપ્તસમ્રાટો અન્ય સામાન્ય રિતિમાંથી રાજપદ પામેલા રાજાઓના માફક ખોટાં માન કે મહોવાઈના ભૂખ્યા ન્હોતા. જિલટું, તેઓ ઉચ્ચકુળના હતા; એટલું જ નહિ, પણ પોતાનાં કુળની ઉચ્ચતા, વિશિષ્ટતા, અને લિચ્છવીઓ સાથે બાંધેલા સમ્બન્ધથી વધેલી પોતાની મહતાનું તેઓને જ્ઞાન હતું. આ બધી હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં, “બૃહત્કથા” ઇ. સ. ના ખ્રેસ્તે સૈકામાં જ લખાઈ હતી અને તેમાં વર્ણવાયેલો વિક્રમાદિત્ય વિક્રમ સંવત્સરો સ્થાપનાર એ જ એમ સિદ્ધ થાય છે.

ટપ્પાવાળો

રા. ડોલરકુમાર ભટ્ટ

(એકાંકી નાટિકા)

પાત્રો : ગુલાબ—ટપ્પાવાળો (ઉ. વ. ૨૮). મોતી—તેની મા (ઉ. વ. ૫૫).

મણિ—તેની વહુ (ઉ. વ. ૨૪). ટપુ—તેનો છોકરો (ઉ. વ. ૯).

પ્રવેશ ૧ લો

[ગરીબ ઘરનું સ્વચ્છ આગલું દેખાય છે. એક પરસાળ, પરસાળથી હેઠળ ફળીયું ને ફળીયામાં ઘોડાને માટે ભાંગેલા તુટ્ટો તથેતો નગર પડે છે. તથેતોમાં ઘોડો બાંધેલો છે, એક તુટ્ટો ખાઈતો, એક બાળુ ધાસનો ટગતો. એક બાળુ મુંડતો ને એક બાળુ ટપ્પાગાડી એ સવં પડેલું છે. પરસાળમાં પાણીવાઈ છે. પરસાળમાં એક બારણું પડે છે. પડેલો ઉપડે છે ત્યારે કોઈ દેખાતું નથી. યોડીવારે ગુલાબ આવે છે—તે ઉંચો, મજબુત બાંધાનો છે. તેની મુઠના આંકડા ને ચક્રચક્રી આંખો જીવનઉત્સાહ બતાવે છે. તેણે દિલે કંઈ નથી પહેલું. ફક્ત છુટ્ટી પાટલીનું એક ધોતીયું પહેલું છે. તે સીધો ઘોડા પાસે જઈ પિતાના વાત્સલ્યથી તેની ગરદન પંપાળે છે, યોડી વારે આમ તેમ જોઈ]

ગુલાબ:—અરે! ટપુ.....એ ટપુ.....!

[સાઢ સાંબળી મણિ આવે છે. તે શરીરે મજબુત, ધર્ડવર્ણી ને સુન્દર અવયવવાળી સ્ત્રી છે. તેને ડગલે ડગલે ચેતન ને સ્ફૂર્તિ દેખાઈ આવે છે.]

મણિ:—કેમ મને બોલાવી?.....કે ટપુનું કામ હતું.....?

ગુલાબ:—(ઘોડા તરફ આંગળી કરી) આવે નીચું નાખ્ય ને!

[મણિ આંખો વતી હા કહી ઘોડાને યોડું ધાસ લે છે ને માતા સમા હેતથી ધાસની પુળી કરી હોંકારી ખવરાવે છે. ગુલાબ એ હોંકાર જોઈ રહે છે. મણિ તેના સાસુ જુવે છે. હાથમાંની પુળી એમને એમ રહી જાય છે; એટલે ઘોડો મોઢું ઉચું કરી મણિના ખભા પર પોતાની ડાઢ નાખી દે છે. મણિ આ લાઢ જોઈ હેતથી તેના મોઢા પર હાથ ફેરવે છે.]

ગુલાબ:—મણિ!

[મણિ ઝડપથી ડાઢ ફેરવે છે.]

મણિ:—(જરા દપકામરી આંખે) હં—હં! મા સાંભળશે. બળુ! નામ તે શું લેતા હશે!

[ઘોડા રોપતો આવો કરે છે—નીચેનો હોઠ લાંબાવીને—ત્યાં મોતી અંદરથી સગડી લઈને પરસાળમાં આવે છે, એટલે મણિ ગુલાબ તરફથી નજર લઈ લઈ ઘોડા તરફ ફરી જાય છે ને ધાસ ખવરાવવાનું ચાલુ રાખે છે.]

મોતી:—મણિ ! નીચું કરી વાળુ કરશું ને ? કે વાર છે ?

મણિ:—(ધીમે સાદે) ના મા ! વાર નથી હમણાં વાળુ પીરસું છું !

મોતી:—શુભાળ ! આંધ્ર શગડી પાંહે બેસ્યને ! ટાઢ્ય નથી વાતી ? આમ ઉંઘાડે ડીધે ર્થ મા. કાંક પે'રી સે !

[મોતી શગડીમાં છોડીયું નાખે છે. શુભાળ ત્હેને જોઈ જરા હસે છે - અને એકાદ ફાટલું પહેરણુ પહેરી ઉપર ઘોતીમાંનો એક છેડો ઓઢે છે.]

મોતી:—ને આજ રાણુપર નથ્ય જવું હો - આવી ટાઢ્યમાં .

શુભાળ:—પણ મા ! કાલ્ય પછી ? આ જેવરાને ને ટપુકાને તો શેટલો જોશે ના, આપણે પેટે પાટા બાંધીયે તોય ?

મોતી:—કાલ્ય તારી ડોશી મળુરીયે જશે. આંધ્ર ઓરો બેસ્ય.

[શુભાળ શગડી પાસે બેસે છે. એકદમ અંદરથી દોડતો દોડતો ટપુ આવી 'મા-મા' દહેતો શુભાળ ને મોતીની વચ્ચે બેસે છે. તે ન્હાનો, સુંદર ને મજાસુત બાળક છે.]

ટપુ:—ગ્યાં તમે મળુરીયે. તમે ને બાપા આંધ્ર ઘેર રેલ્લે. હું ગાડી લઈ રાણુપુર જ'શ.

[“હું” બોલતી વખતે તે ટટાર થાય છે - મોતી અને શુભાળ તે જોઈ રહે છે - ને પછી હસી પડે છે. ટપુ શરમાઈ જઈ મોતીના બોળામાં લાડથી માથું મુકે છે. મણિ ત્યાંથી ઘરમાં જતાં ટપુના વાંસા પર ટપલી મારતી જાય છે - તે જોઈ મોતીની આંખમાં આંસુ આવે છે.]

શુભાળ:—મા ! હું કમાઈ ન હકું ત્યારે તમે જવ ને આપણે બેય કાંઈ કરી ન હકીયે ત્યારે ટપુ રાણુપર ફેરી કરવા જાય - હ્યે ફીક.

[અંદરથી થોડી વારે 'ટપુ' એવી ધીમી બૂમ પડે છે. બધાં અંદર જમવા જાય છે. શુભાળ પાછો આવી જેવરાને પ'પાળે છે.]

શુભાળ:—બેટા ! મરી જ'શ પણ તને ભૂખે નઈ મારું ! તે' મને ક્યારે ભૂખે માર્યો છે ! (દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી) આટલી જીંદગીમાં હું સારો દિનનાં ભાણું તો કાંઈ નઈ - પણ તુયે નઈ ભાળ્ય ! ઓ ભગવાન !

[માથું નમાવી ધીરે ધીરે અંદર જાય છે]

[થોડી વાર પછી ટપુ આવી જાનોમાનો ગાડીમાં બસાઈ બેસે છે - પછી થોડી વારે શુભાળ આવી ગાડી જોડે છે ને દીવાસળીથી ગાડીનાં ફાનસ સળગાવે છે. સાં મોતી આવે છે.]

મોતી:—બેટા ! આજ જ મા હો ! મને અપશકન થાય છે.

શુભાળ:—(માથે વાંકી ટોપી મૂકતો) મા ! ગરીબ ને મરદ છ બેને અપશકન નોં નડે. હું છ બેય વાનાં છઉં.

મોતી:—પણ જો, આજ કેવી ટાઢ્ય છે ! આવી રાત્રમાં તને કેમ જાવા દઉં ? વળી મારગમાં જંગલ છે. ટાઢ્યે દરીજ જ ને !

શુભાબ:—(પહેરેલાં કપડાં બતાવતો) આ શું કામના છે ? એવી ટાટ્યની બીક આપણે રખાય ! રાખીયે' તો રોટલો નોં પામીયે' મા !

મોતી:—હશે. પણ કાલ્ય રોટલા વન્યા હજીવી લઈશું.

શુભાબ:—એટલે મારે ચાર છત્રેને ભૂખે મારવા ! (મજાસુત જમણો હાથ બતાવી) હજી આ કાંડામાં જોર છે ને મારો પરણુ પાંચરો છે ત્યાં લગણુ મા ! હીલાલહેર કરો. ગાદી તકીયા આપણા નસીબમાં નહિ હોય, તોયે 'અટકું' રોટલો ને છાસ્ય તો આવડી મોટી હુનિયામાં મળ્યા વગર નહિ રે.

મોતી:—ટીક બાઈ, તારા બાઈઓએ મારું ક્યારે માન્યું છું તે તું માન્ય ? ભગવાન તને હિમખીમ ઘેર લાવે.

[શુભાબ જાય છે. મોતી ખાટલા પર બેસી પડે છે, નિરાશાને વ્યથાથી તેનું માથું નીચે ઢોળે છે. ઘણીવાર મુઠ્ઠી તે એમને એમ બેસી રહે છે. પછી મણિ આવે, ને 'મા' એમ બોલે છે પણ જવાબ નહિ મળવાથી ફરી જોરથી બોલે છે.]

મોતી:—(હચું મોં કરી) કેમ મણિ !

મણિ:—ઉઘી ગયાં તાં ?

મોતી:—ના આપુ ના, આપણા અકર્મીના નસીબે ઉઘવાનું ક્યાંથી હોય ? અવરથા યઈ એટલે કાંક દિ' ઉઘવાનું તો છે જ ના ?

મણિ:—એમ કેમ બોલો છો મા ?

મોતી:—કાંઈ નર્થ. આ ડોશીનું વેણુ ઘરડે ઘડપણે કોઈ ન રાખે ત્યારે ઇ જ થાય ના ?

મણિ:—(ચારે તરફ જોઈ) ઈ' ગયા એમાં કો' છો ના ?—પણ મા ! કાલ્ય પાછી બીબ માગવા પડે તેના કરતાં તો સારું ના ?

મોતી:—પણ મને બહુ અપશકન થાય છે.

મણિ:—મને પણ મ્હારું એજ આ કરે છે કે સાગ સારા ઘર બાળે તો સારું.

મોતી:—તુંયે એવું બોલ છ ? કાંક બીજી વાત કર્ય.

મણિ:—મા ! ત્યારે કાંક વાર્તા કરેને કે ગમે !

મોતી:—પણ એવો ટપુડો ક્યાં ?

[મણિ 'ટપુ' ને બે વાર બૂમ પાડે છે. જવાબ નથી મળતો]

મોતી:—(નિરાશાથી) તયે' શું ઇયે ગ્યો છે ?

મણિ:—હા, એટલેજ વેલો ઉડી ગયો.

મોતી:—હાય ! બેય ગયા. ઘરમાં કોઈ નોં' શું.

મણિ:—મા ! વાર્તા—!

મોતી:—(બેધ્યાનપણે) શુભાબના બાપા પણ એમ જ 'ગ્યા'તા. ને કે' છે કે એક ગાઉ આ ત્યાં જ ફરી ગ્યા'તા. ઇ વખતેય જણુ મારાજની હોટલનું પાણી હીમ થઈ ગ્યું'તું. ને આજેય હે પ્રમુ ! (પુષ્કળ વ્યથાથી બે હાથે માથું પકડે છે.)

મણિ:—મા ! એવી ગઈ શુજરી હંભારીને શું કામ ? હજાર હાથાળો ભગવાન બેઠો છે, ઈ સંધાય સારાં વાનાં કરશે.

મોતી:—(રોષમિશ્રિત ખેદયુક્ત અવાજે) હા કરશે સારાં વાનાં ! ઇ શું કરશે ? નર્થ તો આમ જ દે ! શુભાબથી ત્રણુ બાઈ મોટા હતા. એ પણ ગાડીમાં જ મરી ગ્યા'તા. મોહનો

બચારો. ગાડી ઉઘી વળી ગઈ એમાં મરી ગયો. જગો ને રતિયો ઈ બેય કરી ગયેલા. ને મારો રતિયો—કેવો રૂપાળો—તારા કરતાંયે (મણિ સામું જરા ધ્યાનથી જોઈ)—ના બસ તારા જેટલો જ રૂપાળો હતો! એના વાળ કેટલા કાળા હતા, ને એને વાંસળી કેવી આવડતી! પથુ (નિઃશ્વાસથી) તારો હજારહાથાળો પરણુ કાંઈ રૂપશુષુ જોતો ખેડો છ? અને હવે ચાર દિરે વાંઝણી મોતી માયું કુટશે, બીજું શું? (છાતીમાં હુમો ભરાયોથી તેનાથી એકી નથી શકાતું—થોડીવારે). તે દિ—મારો રતિયો ગ્યો ત્યારે—આ શુલાબ તો નાનો હતો—આપણા ટપુડા જેવડો—શુલાબ તેની સાથે ગ્યોતો. આજ ટપુડો ગ્યો છે એમ. થોડી જ વારમાં થોડાંક માણસો તેને ઘોળાં લુગડાંમાં ઉચકી લાવેલા ને તેને માટે ધીનો દીવો કરી જગા મા'રાજના છોકરા પાંહે ભગવાનની ગીતા બોલાવેલી. પથુ તે દિ ઉગ્યોતો જ એવો—એમાં કોઈ શું કરે? ભગવાને ય શું કરે? મારા નસીબનો જ વાંક. નહિ તો આવા જીવાનજીવ દીકરા મરો જાય ને હું શું કામ બેઠી રહું? હે ભગવાન! હવે કાંક છુટ્યકો કર્ય. (ઉધું માયું નાખી દે છે. સ્તબ્ધ મણિ આંખમાંથી આંસુ લુછે છે ને એક ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખે છે—ત્યાં છોટથી ગાડીનો અવાજ સંભળાય છે. થોડી વારે કોઈ ડેલી ખખખાવે છે.)

મોતી:—(અમકી ઉભી થઈ) હું નોતી કેતી? ઇજા છે ને?

[મણિ બારણું ઉઘાડે છે. ટપુ દોડતો આવી મણિને વળગી પડે છે. ને ઘોળા કપડામાં શુલાબને વિટાળી થોડાક માણસો ને બે ત્રણ સ્ત્રીઓ દાખલ થાય છે. પેલા માણસો શુલાબને ખાટલાપર સુવાડે છે. ને મ્હોં પરથી કપડું ખસેડે છે. મણિ બે હાથ વચ્ચે માયું પકડી ખાટલા પડખે પડી જાય છે. પેલી બાઈઓ તેને સાવધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. ટપુ અણ-સમજમાં મૂક જોવો જોઈ રહે છે. મોતી બેભાન જોવી જોઈ રહે છે—પછી એક ધીનો દીવો લઈ ખાટલાપર શુલાબના માથા પાસે એવી રીતે મુકે છે કે તેના મ્હોં પર પ્રકાશ પડે છે. શુલાબની જમણી બાજુ છુટણીએ પડી હાથ જોડી નીચે મ્હોંએ ધીમે સાદે ખેંસે છે.]

મોતી:—બેટા! ભગવાન તારું બહુ કરે. આજે ચાર ચાર દિરે તારી ડોશી વાંઝણી રે'શે. આ મોતીના નશીબમાં સારા દિ' માંડ્યા નહિ હોય, બીજું શું?

[માયું નમાવે છે. બધું ચુપચાપ છે. ટપુ મોતી પાસે જાય છે ને તેના માથે હાથ મૂકી જરા હલાવે છે].

ટપુ:—મા! મા!

મોતી:—કેમ બેટા?

ટપુ:—(આંખોથી અતારતો) આ બધાં શું કામ આવ્યાં છે? મારા બાપાના માથા આગળ દીવો કેમ મૂક્યો છે?

મોતી:—(સહન ન થઈ શકતું હોય તેમ મોં ફેરવી નાખતી) અમરતો.

ટપુ:—પથુ મા, મારા બાપાના વાળ નહિ બળી જાય હેં?

[મણિ એક ચીસ પાડી ફરી બેભાન થઈ જાય છે. ન રહી શકવાથી મોતી મુરકે મુરકે રડી પડે છે. બાઈઓ મણિના મોં પર પાણી છાંટવા લાગે છે.]

ટપુ:—બાપા! બાપા! (શુલાબ પાસે જઈ દીવો બોલવી નાખે છે) હવે તમે નહિ દાઝો હોં!

[કોઈ બોલતું નથી. પડદો ધીમે ધીમે ઉતરે છે.]*

શિક્ષણના પ્રશ્નો

રા. ચન્દ્રલાલ જટાશંકર ભટ્ટ

(પ્રિન્સિપાલ, અધેરી હાઈસ્કૂલ)

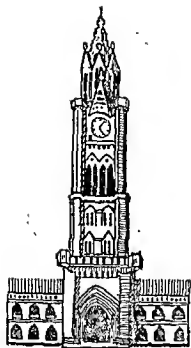
લેખક બીજો

(ગતાંક પૃષ્ઠ ૧૧ થી ચાલુ)

વગર ગુનાહની સજા

બાળકોને શિક્ષણ આપવાને

નામે પહેલે જ દિવસેથી તે બિચારને નિશાળરૂપી બંદો-ખાનામાં પૂરી રાખવાની સજા શરૂ થાય છે. વગર ગુનાહની આવી સજા મુગે મોઢે છતાં બળતે હૃદયે ને કોઈ પણ સહન કરતું હોય, તો આપણાં નિર્દોષ બાળકો જ છે. દિવસના ચોવીસ કલાકમાંથી ૭ કલાક

તો બુદ્ધિના વિકાસક નહિ પણ વિનાશક શિક્ષકરૂપી નિષ્કૃર જોલરના સમ્પત જાક્ષા નીચે આ નાનકડો નિર્દોષ કેદી પસાર કરે છે. સાંજે નિશાળમાંથી છુટી, ઘેર આવતાં જ બીજા દિવસને માટે આપેલા પાઠો તૈયાર કરવામાં, આંકના પાઠાઓ ગોખવામાં અને વિદ્યા મેળવવાનો ઉત્સાહ વધારવાને બદલે તે નિર્ભૂળ થઈ જાય એવા નિર્ણયક લાંબા ગૃહપાઠો (home-lessons) લખવામાં જ સાંજના અને સવારના મળી આ નવા વિદ્યાર્થીના બીજા ૭ કલાકનો ભોગ અપાય છે નિશાળના ૭ કલાકની સમ્પત મળુરીની કેદ અને ઘરના અભ્યાસની ૭ કલાકની સાદી કેદ ભોગવ્યા પછી બાકી બાર કલાક રહે છે; જેમાંથી લગભગ આઠ તો તેની નિદ્રા માટે જોઈએ જ. હવે વધેલા ચાર કલાકમાં તેને શૌચક્રિયા, ન્હાવું-ધોવું, ભોજનાદિ પ્રવૃત્તિ સમેટી લેવાં પડે છે. બાળકને, યુવાનને અને જુદાને પણ શરીરનું સ્વાસ્થ્ય પહેલું આવશ્યક છે. શારીરિક મુખ્ય વિના અન્ય પ્રવૃત્તિઓ નિર્ભૂળ થઈ પડે છે, તેથી જ આયુર્વેદ કહે છે કે શરીરમાર્ચં સ્વસ્થ ધર્મસાધનમ્ । અંગ્રેજીમાં પણ કહેવત છે કે “Healthy mind in a healthy body.” પરંતુ અભ્યાસના કેલવણીકારો આ અનુભવને બાજુએ મૂકી આરંભથી જ શિક્ષણને વિદ્વાતક બનાવી મૂકે છે. આવી રીતે આરંભ થયેલા શિક્ષણનું ફળ શું? વિદ્યા મેળવનારના શરીરમાં નિસ્તેજતા, જીવનમાં નીરસતા અને આ સંસાર તરફ બહુ નાની ઉમરથી જ ઉત્પન્ન થતી વિભનસતા.

એક બાસતેલના દાનસની જ્યોત સચેતન રાખવા માટે તેની વાટની, ઢાંકણની, ચીમનીની જેટલી સંભાળ લેવાય છે, તેટલી પણ સંભાળ આ બાળકોની રસજ્યોત સચેત રાખવા માટે લેવાતા હોય, તો પણ સફળાચ. ફક્તસ તો ફક્ત ઓરડાની ચારે દિવાલોને જ પ્રકાશ આપશે, પણ આ બાલકીપક તો કુલને, માતિને અને દેશને પણ પ્રકાશ આપવા સમર્થ થઈ પડશે,

પરંતુ એની સંભાળ લેનાર શિક્ષક પોતાની ફરજ ચૂકે છે - અથવા તો એમજ કહેવું જોઈએ કે કેલવણીની પદ્ધતિ શિક્ષકને પોતાની ફરજ બજાવતો અટકાવે છે. એ પદ્ધતિ યંત્રમાં શિક્ષકરૂપી ચક્ર એના નિયત કરેલા સ્થાને ફર્યા કરે છે. માખાપો બાળકોને નિશાળે મૂકે એટલે તેમની ફરજ પૂરી થઈ એમ સમજે ત્યાં ઉપાય પણ શો ?

પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વમ્ । બધું જૂનું તેથી જ સાડું એ સત્તરપે સ્વીકારાય તેમ નથી, છતાં જે જૂનું સાડું હતું તેની પ્રશંસા કરવામાં લાભ છે એમ માનીને આપણી જૂની આશ્રમપદ્ધતિનો એક દૃષ્ટાન્ત આપવો વાજબી લાગે છે. ભારતદેશમાં પ્રાચીન કાળમાં અદ્યપવિસ્તૃત છતાં અતિવિશ્રુત ત્રણ મહાન શાસ્ત્રપીઠો હતી - અજંતા, તક્ષશિલા અને નાલંદા. નાલંદાના કુલપતિએ એવો નિયમ રાખેલો કે જે બ્રહ્મચારી આશ્રમમાં દાખલ થાય તેનાં માતૃપિતાથી કુલપતિની અનુમતિ કે આજ્ઞા શિવાય તેના શારીરિક, માનસિક કે આધ્યાત્મિક વિકાસમાં આડે આવી શકાય નહિ. વિદ્યાર્થીસ પૂરો થયા પછી જો શુરુને યોગ્ય લાગે તોજ વિદ્યાર્થીને મૃદસ્થાવનમાં પ્રવેશ કરવાની સંમતિ આપે. શુરુની સંમતિને માન આપીને જ માતૃપિતા પોતાનાં બાળકોને બ્યાવહારિકજીવનમાં પ્રવેશ કરાવે. આ જાતનો શુરુ તરફ સદ્બાવ અને શાસ્ત્રપીઠની સાથેનો સહકાર સુંદર પરિણામને આભારી હતો. અત્યારે સખેદ જાહેર કરવું પડે કે શિક્ષક અને માતૃપિતાનો સહકાર મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. કોઈકોઈ સ્થળે તો બન્ને વિપક્ષીઓ હોય એવી માન્યતા બંધાઈ જાય છે અને વિદ્યાર્થીને અભ્યાસમાં ગેરલાભ ન થાય માટે તેને ઘેર જવાની રજા આપવામાં ન આવે, અથવા તો નિયમિતતા શીખવતા તેને મોડો આવવા માટે સહેજ સજા કરવામાં આવે તો પિતા અથવા વાલી તરફથી વકીલની નોટિસ જેવો ખુલાસામાગનારો લાંબો પત્ર આવે. આવી વસ્તુસ્થિતિથી નથી થતો વિદ્યાર્થીને શુરુ તરફ પૂજ્યભાવ કે નથી સધાતો માખાપો સાથેનો આવશ્યક સહકાર. જો શિક્ષક અને વાલી એક જ કુટુંબની બે વ્યક્તિઓ માફક પોતાનાં બાળકની શારીરિક, માનસિક તેમજ નૈતિક ઉન્નતિને માટે સંપૂર્ણ સહકાર કરે તો શિક્ષણને સુધારવાનો એક માર્ગ સરલ થાય.

અત્યારની શિક્ષણપદ્ધતિઓ ઘણી જ ખામીઓવાળી છે તે સર્વકોઈ સ્વીકારે છે. તેમં સુધારા કરવા માટે અભ્યાસક્રમમાં યોગ્યતા ફેરફાર કરવાથી કંઈ વળશે નહિ. એના પ્રયત્નો આજે વર્ષોથી શાળાઓ, કેલવણીકારો અને યુનિવર્સિટીઓ કર્યા કરે છે, અને જેમજેમ એ કહેવાતા સુધારાઓ (?) દાખલ થતા જાય છે, તેમતેમ શિક્ષકની દૃષ્ટિએ શિક્ષણ વધારે અને વધારે ગુંચવણબરેલું, અબ્યાવહારિક અને અનુપયોગી થતું જાય છે, અને માખાપની દૃષ્ટિએ વધારે અર્થાળ, વધારે અર્થહીન અને સાંસારિક જીવનને માટે બીનજરૂરી લાગતું જાય છે. આ ગુંચવાયલા કોડકાને જેમજેમ ઉકેલવા બેસીએ તેમતેમ તે વધારે ગુંચવણું જાય છે. આવા અખતરાઓથી બિચારાં બાળકો ચોમાસાના ધાસની જેમ ક્વચંદિ પામે છે, તેમાંથી ઘણાં તો મુશ્કેલને અજાણે કાલરાક્ષસના પગ નીચે છુદાઈ બેકદર જનતાને પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપી પ્રભુ પાસે ફરીઆદ કરવા આત્માં જાય છે.

હવે એક દિવસ એવો આવવો જોઈએ કે જ્યારે આખો દેશ હાલની કહેવાતી ઉત્તમ શિક્ષણપદ્ધતિનો અગ્નિદાહ કરે, અને તેના ઉત્તરાર્ધ-પછી, હવા અગ્નિવાળાની પૂરતી સગવડ હોય એવાં, શહેરની ધાંધલ અને ઘોંઘાટથી દૂર મોટા મકાનમાં અથવા નૈસર્ગિક સૌન્દર્યથી સુશોભિત આશ્રમ જેવાં સ્થળોમાં શિક્ષણ આપવાનું શરુ કરે. આ શિક્ષણ અન્ય સ્થળે નોકરી ન મળવાથી ગમે તે પગાર સ્વીકારી શિક્ષક બની બેઠેલાને આજીવિકાનું સાધન પૂરું પાડવા માટે નહિ, પરંતુ ભાવિ પ્રજાનાં જીવનમાં નવચેતન લાવવા માટે. તેમને નિર્માત્ર બનાવવા માટે નહિ, પરંતુ શક્તિ અને બુદ્ધિમાન બનાવવા માટે; આગ્રહાલના રનાતકો (Graduates) ની માફક સરતા કારકુનો બનાવવા માટે નહિ, પરંતુ માતૃભૂમિના આદર્શ ઉદ્ધારક થવા માટે હોયું જોઈએ.

(લેખાંક ત્રીજો આવતા અંકમાં)

પ્રમત્તે ચ. પતિન્દ્રોજા રમણાર્થે
શ્રી કાર્તિકે શુભ મહી સમાને
કલિયુગ લહારામ આશ્વિનદેવ ચાવડા
તરકશી સર્વેભવ સમેભ ભેદ.

પાદપૂર્તિ*

ધીરે ધીરે મધુર રજની શાન્તિમાં વીતતી'તી,
બહાણું વાશે, રવિ પ્રગટશે, સારસી એમ બંહીતી;
બહાલા કેરી મધુર હુંકમાં જોરથી એ લપાતી:
“કેવાં પ્રેમી રસિકહૃદયો શાન્ત સાથે સમાધિ.”

“રસબાસ”

* લાઠી સાહિત્ય સમિતિન પ્રસંગે પાદપૂર્તિની દરિકાઈમાં આ પદ્યિતઓ માટે શા. ૨૫) નું પારિતોષિક શ્રી. મોતીસિંહ તરકશી મન્યું દવું.

વિજ્ઞાનયોગની ભૂમિકા

રા. અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી

વિજ્ઞાનમય સત્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું ?

(ગતાંક ૫૪ ૫૬ થી ચાલુ)

પૂ

ર્ણયોગના ગ્રન્થોમાં વિજ્ઞાનમય સત્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું એના ઉપાયો જુદેજુદે રચે છે. આપવામાં આવ્યા છે, તેમાંના કેટલાક વિધિ-નિષેધાત્મક માલમ પડશે. પરંતુ આપણે પ્રથમ વિજ્ઞાનપ્રાપ્તિનો મૌલિક સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટપણે સમજવા પ્રયત્ન કરીશું. એ શક્તિઓનું પરસ્પર ન્યૂનતાપૂરક કાર્ય થાય ત્યારે વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાની પ્રાપ્તિમાં સફળતા મળે : (૧) અવિરત, અવિચ્છિન્ન અને સતત એવી વ્યક્તિની અભીપ્સા તથા (૨) ઉર્ધ્વભૂમિકામાંથી માનવની અભીપ્સાનો પ્રત્યુત્તર આપનાર પરમ ભગવત કરુણા, એ બે શક્તિઓ છે. પોતાના અંગત પ્રયત્નથી માનવતાથી ઉર્ધ્વ જે દિવ્ય શક્તિ આવી રહેલી છે તેને સાધક પોતાનામાં અવતરણ કરવાની ફરજ પાડી શકતો નથી, યા તો પોને સ્વપ્રયત્ન માત્રથી પોતાથી પર એવી ભૂમિકાઓમાં આરોહણ કરી શકતો નથી. સ્વપ્રયત્નથી માનવ પોતાની જાતને ઉર્ધ્વભૂમિકામાં ગતિ કરવાને માટે લાયક બનાવી શકે, ઉર્ધ્વભૂમિકાની દિવ્ય શક્તિ પોતાના આધારમાં અવતરણ કરે તેની શરતો પોતાના આધારમાં તે પૂરી પાડી શકે એ ખરું છે. એ માનવ-સાધ્ય પ્રયત્ન શ્રી. અરવિંદના અભિપ્રાય પ્રમાણે ત્રણ મુખ્યરૂપમાં વ્યક્ત થાય છે. (૧) અભીપ્સા, (૨) અસ્વીકાર યાને ઇન્કાર, (૩) આત્મસમર્પણ. પોતાનાથી ઉર્ધ્વ એતના માટે, સત્ય માટે, અવિદ્યા દૂર કરવા માટે-એમ અનેક ઇષ્ટ તરવો માટે-સાધક પોતાની અંદર અભીપ્સાની અભિન્યોત્તરે જવલંત રાખી શકે છે. કેટલાક પ્રારબ્ધવાદી સાધકોની એવી માન્યતા છે જે “સઘળું જ ભગવાન કરે છે માટે આપણી સાધના, આપણા વતીની અભીપ્સા પણ તેજ કરશે” એ સાવ ભૂલ ભરેલી હોય આધ્યાત્મિક પ્રગતિની ધ્વંસક અને માનવ આત્માને પુષ્કળ હાનિકારક છે. એ પ્રમાણે જ ઇન્કાર કરવાનો પ્રયત્ન એટલે કે પોતાની પ્રકૃતિમાં રહેલા અનિષ્ટ તરવોનો, કાર્યોનો શક્તિઓનો, ગતિઓનો તથા વસ્તુઓનો અસ્વીકાર કરવો એ સાધકના પ્રયત્ન વડે સાધ્ય છે. ભગવાન પોતે આપણી અંદરની સર્વે અનિષ્ટ વસ્તુઓને દૂર કરી દેશે એમ માની લઈ સાધકે હાથ જોડી બેસી રહેવાનું નથી. ખરું છે કે પોતાની પ્રકૃતિની કેટલીયે ખામીઓ અને મુશ્કેલીઓને, ઇચ્છિયા છતાં અને પ્રયત્ન કરવા છતાં, સાધક સહેલાઈથી દૂર કરી શકશે નહિ. પરંતુ તેટલા પરથી એમ નથી સિદ્ધ થતું કે સાધકે કંઈ જ કરવાનું નથી. પોતાની પ્રકૃતિમાં જે કંઈ અસત્ય હોય, જે કંઈ અજ્ઞાન વડે આચ્છાદિત હોય, તેને જીને શોધવાનું છે-તે શોધવામાં પ્રભુની મદદ માગી તથા લઈ શકાય છે-અને એવી વસ્તુઓની શોધ થયા પછી તેમનો ખતપૂર્વક સતત ઇન્કાર સાધકે કર્યે જ જવો જોઈએ, અને એ પ્રમાણે પોતે ખતપૂર્વક એકધારે પ્રયત્ન કરે

તો જ પોતાને સહાય કરવા માટે સાધક ભગવાનની દિવ્ય શક્તિને યથાર્થ રીતે આજ્ઞાન કરી શકે. “સત્ય અને અસત્ય, જ્યોતિ અને અધકાર - આત્મ સમર્પણ અને સ્વાર્થ” ત્રી અરવિંદ કહે છે, “એ બન્ને એકજ સાથે કેવી રીતે રહેવા દઇ શકાય?”

સમર્પણનું પણ ઉપર બે પ્રકારના પ્રયત્ન વિશે કહ્યું તેવું જ સમજવાનું છે. “ભગવાન પોતે કે ભગવાનની મહાયક્તિ જ યોગ સાધના કરે છે ને? માટે આત્મસમર્પણ પણ તેજ કરશે” - એવી વૃત્તિ તમેગુણનું પરિણામ છે. ભગવાનની શક્તિ સાધકમાં સર્વે કાર્યો કરે એ તો સાધનાની અંતિમ દશામાં જ સંભવે. શરુઆત કરનાર એવી વૃત્તિ સાચી રીતે કદી ધારણ કરી શકતો નથી, અને છતાં કેટલીક વાર પોતે એ પ્રભાણે ભગવાનની શક્તિને બધું સમર્પણ કરી ચૂક્યો છે એમ માની લે છે. વળી ભગવાન સાધક પાસે સમર્પણની આશા રાખે છે પરંતુ પોતાના સર્વશક્તિમાનપણાનો લાભ લઇને સાધકને સમર્પણ કરવાની ફરજ તે કદી પાડતો નથી. ભગવાન માનવનું આત્મસમર્પણ આહે છે - પરંતુ તે સમર્પણ સ્વેચ્છાપૂર્વક અને આનંદભરે થાય એમ તે આહે છે અને માત્ર છે અને છતાં ધણીવાર જડતા ભરી તામસિક નિષ્ક્રિયતાને માયાસ ક્રિય આત્મસમર્પણ તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવે છે. એવી તામસિક નિષ્ક્રિયતામાંથી સમર્થ અને ઉચ્ચ પ્રકારની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ કદી જન્મતી નથી.

આ ઉર્ધ્વગતિ માટે અમીક્ષા રાખનાર સાધકે કેટલીક સાવચેતીઓ રાખવાની જરુર છે. આપણે એ નિરોધાત્મક સૂચનાઓ પ્રથમ લઇશું. સર્વ પ્રકારના અદકારથી સાધકે પોતાના માનસને મુક્ત કરવાને સતત પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. “હું મદાન છું” - એવી અભિમાનની લાગણીથી માંડીને “હું પ્રભુનું દિવ્ય કરણ છું” - “મારા વિના પ્રભુનું કાર્ય પણ નહિ થઇ શકે” એવી માન્યતા સુધી એ અહંતા નડે છે એટલું જ નહિ - પરંતુ “મારામાં કશી પણ ગોચ્યતા નથી” “હું નમ્ર છું” એવી નિરભિમાની દેખાતી માન્યતાઓમાં પણ તે પ્રવેશી રહે છે!!! તેનાં સર્વે રૂપો બદલાતાં તેની સર્વે ક્રિયાઓને શોધી શોધીને સાધકે સતત ઇન્કાર કર્યો કરવાનો છે.

ત્યારે ‘અહંતા’ વિના સાધક કાર્ય જ ચી રીતે કરવાનો? એવો પ્રશ્ન થાય તો તે ધણે બધાવાર ગણાય, કારણ કે આપણી પ્રાચીન સાધના પ્રણાલિમાં “સાત્ત્વિક અદકાર” - યોડો તેનો આકાર - કર્મ માત્રને માટે આવશ્યક ગણાય છે. અને જો સાધનાનો અંતિમ ઉદ્દેશ વિશ્વ્યાત્મક મોક્ષની પ્રાપ્તિ જ હોય તો એ માન્યતા ધણે અંશે સાચી પણ કહેવાય પરંતુ પૂર્ણ યોગમાં જીવનનો - અર્થાત્ કર્મોના પણ - સ્વીકાર છે. પરંતુ તેમાં જ કર્મો કરવાની છૂટ સાધકને છે તે સર્વે તેની કામના કે અહંતામાંથી કે તેના મર્યાદિત હ્રુદ વ્યક્તિ સ્વરૂપમાંથી નહિ પરંતુ તેની અંદર રહેલા સત્સ્વરૂપ - તેના ‘જીવ’માંથી જન્મે છે. અહિં ફરીને શ્રી. અરવિંદની યોગ સાધનાની બાવાત્મકતા ઉપર ભાર દેવો પ્રાપ્ત થાય છે. ‘અહંતા’ દર થાય એ હજી ખરું જ. પરંતુ તેને દૂર કરીને શૂન્યમાં કે જડતામાં સાધકે ડૂબવાનું નથી. તેણે ખાલી કરેલે ઠેકાણે ચૈતન્ય - પુરુષ અને વિજ્ઞાનની દિવ્ય ભૂમિકામાં રહેલા પોતાના ‘જીવ સ્વરૂપ’ને સાધકે સ્થાપન કરવાનું છે.

જરા વધારે સ્પષ્ટ રૂપમાં મૂકીને આ નિરોધની પાછળ રહેલ બાવાત્મક, બધાવાર ઉપાયોની સમાલોચના કરીશું તો આપણને જણાશે કે અત્યારે માનવની ચૈતન્યની સપાટી

ઉપર જે ક્ષુદ્ર વ્યક્તિત્વને તે પોતાનું સાચું સ્વરૂપ માનતો હોય છે તેની પાછળ આવી રહેલ આ ચૈત્ય પુરુષને અંતરના ઉડાણમાં ઉતરીને પ્રાપ્ત કરવો તથા ક્રમે ક્રમે તેને બહાર, ચૈતન્યની સપાટી પર લાવી મનોમય, પ્રાણમય તથા સ્થૂલ અન્નમય પ્રકૃતિને તેના વડે (ચૈત્ય-પુરુષની શક્તિ વડે) સંચાલિત કરવી એ આ યોગમાર્ગની એક ઉપયોગી અને વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે તો અનિવાર્ય જરૂરીઆત છે. એવો પ્રશ્ન પણ થવાનો સંભવ છે કે એ ચૈત્ય-પુરુષને કેવી રીતે પોતાની અંદર સાધક જગત કરી શકે ?

પ્રાથમિક સરત તરીકે એમ કહી શકાય કે પોતાના પ્રાણમાં ઉદ્ભવતા અન્ય કામનામય હેતુઓનાં શુદ્ધ આધ્યાત્મિક હેતુ જોડે ચતા મિશ્રણને સાધક દૂર કરે તો ચૈત્ય-પુરુષ વધારે સહેલાઈથી જગત થઈ શકે. અર્થાત્ કોઈ પ્રકારની મહત્વાકાંક્ષા, અભિમાન કે આધ્યાત્મિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની યા તો સાદ્યો મેળવવાની ઇચ્છા સાધકમાં જગત થાય તો ચૈત્ય-પુરુષની જગતિ અસંભવિત થઈ પડે છે. પણ એ ચૈત્ય-પુરુષ કોણ છે? એની જગતિ વિના વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સંભવિત નથી એટલી બધી તેની અગત્ય છે ત્યારે તેનું સ્વરૂપ શું, તે જાણવું જરૂરનું છે. ચૈત્ય પુરુષ એ સાધકની અજ્ઞાન અવસ્થામાં કાર્ય કરતું, અપૂર્ણ અહંતાની પાછળ આવી રહેલું તેનું પોતાનું સત્ય વ્યક્તિત્વ : વિજ્ઞાનમાં ભગવાનના અંશ રૂપે રહેલ દિવ્ય વ્યક્તિત્વનું - જીવનું - નિમ્ન પ્રકૃતિમાં આવી રહેલ સક્રિય પ્રતિનિધિ તે ચૈત્ય-પુરુષ. આ મત પ્રમાણે જૂની વેદાન્તી માન્યતા કે “જીવ તો અવિદ્યામાં પડેલ શીવ”-એ બરાબર નથી. મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂત : એમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન પણ એ જ સુદી સ્પષ્ટ કરે છે જે “જીવ” ભગવાનનો પોતાનો અંશ છે અને ભગવાન જે વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાં રહી કાર્ય કરે છે ત્યાં તે પણ તેની સાથે હોય છે. તાત્પર્ય કે અવિદ્યામાં ચતી જન્માંતરની ઘટનામાં જીવ પોતે આવી પડેલો હોતો નથી પરંતુ ઊર્ધ્વ વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાં રહી તે નિમ્ન પ્રકૃતિને પોતાના પ્રતિનિધિ ચૈત્ય-પુરુષદ્વારા ઊર્ધ્વભૂમિકાઓ પ્રત્યે ઉદ્ઘાતિના ક્રમદ્વારા દોરે છે. આ બાબતમાં શ્રી અરવિંદની મીસાંસા બીજા ધણા આર્ષમીમાંસકોથી જુદી પડે છે, તેની વાંચકે ખાસ નોંધ લેવી.

એ ચૈત્ય-પુરુષને જગત કેવી રીતે કરવો? અને પોતાની પ્રકૃતિમાં તે આગળ પડતો ભાગ લે, તે જ તેનું નેતૃત્વ કરે, એવી સ્થિતિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવી? એમ કરવા માટે પોતાની બહિર્ભૂખ પ્રકૃતિમાંથી ચૈતન્યને પાછું ખેંચીને અંતરના ઉડાણમાં દુબકી મારવાનો અભ્યાસ કેળવવો જોઈએ. એમ સતત કરવાથી મનોમયભૂમિકાની ક્રિયામાં પણ આંતર મનનો ભાગ પ્રાણમય સત્ત્વની સર્વે ક્રિયાઓમાં આંતર પ્રાણની પ્રવૃત્તિ આગળ પડતી થાય છે. શુદ્ધિ વડે, વિચાર વડે, પોતાની સર્વે ક્રિયાઓ કરવાના જૂના અભ્યાસને ધીમે ધીમે દૂર કરીને તેને ઠંડાણે ચૈત્ય-પુરુષની પ્રવૃત્તિ પોતાને દોરે એવી અભીપ્સા સેવી તેને અનુસાર વર્તન કરવાનો અભ્યાસ કરવો જરૂરનો છે. જ્યાં સુધી કામનામય પ્રાણ, મનોમય શુદ્ધિ યા તો બીજું કોઈ તત્ત્વ આપણી પ્રકૃતિનું નેતૃત્વ કરતું હોય છે ત્યાં સુધી, આ, આપણી પ્રકૃતિની પાછળ રહેલ શુદ્ધ વ્યક્તિત્વને બહાર આવવાની તક મળતી નથી અને ત્યાં સુધી જીવનની ગતિ સાચી દિશામાં થઈ શકતી નથી.

ન્યારે એ પ્રમાણે કાંઈક અંગે પણ થઈ શકે છે ત્યારે માત્રમ પડે છે કે અંતરમાં દુબકી મારવાની ક્રિયા સાથે સાથે ઊર્ધ્વગતિ, માને ચૈતન્યનું આરોહણ પણ થવા માટે છે.

નિમ્ન પ્રકૃતિમાં થતી પ્રત્યેક ક્રિયાનો આરંભ ત્યારપછીથી હોર્વૃભૂમિકામાં થાય તેની સાધક વાટ જુએ છે. ત્યારપછીથી ત્રીજી ક્રિયા થાય છે તે એ કે ઉપરની આ આત્મિકભૂમિકાની દિવ્યશક્તિ સાધકની નિમ્ન પ્રકૃતિમાં અવતરણ કરીને તેનું રૂપાંતર કરી નાખે છે.

પણ તે કાર્ય દ્વંદ્વ સમયમાં થઈ જતું નથી. એ આખું આરોહણનું, અવરોહણનું અને રૂપાંતરનું કાર્ય લાંબી તપસ્યાભર્યું હોય છે. અને સલામતપણે તો વીરતા જ પાર પાડી શકે, કેમકે માર્ગમાં જતાં કેટલાએ અંતર્યાયી, મુશ્કેલીઓ અને વિરોધી શક્તિઓના હુમલાઓ તેને નડે છે. અને એ સઘળામાંથી સલામત પસાર થવું ઘણું મુશ્કેલીભર્યું છે. અંતઃકરણની પવિત્રતા, પ્રભુપ્રાપ્તિ દિવાય બીજા કોઈપણ હેતુની ગેરહાજરી, ભગવાનને અહંકાર રહિત, દંભ કે વેપારીવૃત્તિગરી મામણી શિવાયનું શુદ્ધ આત્મસમર્પણ કરવાની શક્તિ સાધકે પોતાનામાં કેળવવી પડે છે. અને એ આખી ક્રિયા કટકસાધ્ય છે.

ઉપરાંત પ્રકૃતિનું આખું સમજી રૂપાંતર કરવાની ધારણા રાખનાર સાધકમાં અખૂટ ધીરજના ભંડારની કેટલી બધી જરૂર છે તે વાંચકે પોતે વિચારી લેવું જોઈએ. બેદરકારી કે અધુરું કામ જેમ તેમ કરવાની જતિ થતાં કાર્યની સંગીનતા ઓછી થાય. જલદી જલદી કામ કરી નાંખવાની અધીરાઈને પરિણામે કાર્યમાં વેગ આવે તો સાથે સાથે ચોક્કસાઈની ખામીઓ પણ આવે જ. અલગત ઉપર સાધકે પોતાના અંતરમાં તીવ્ર અખીપ્સા સતત જાગત રાખવી એમ કહેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એનો અર્થ સાધકે પોતાનામાં ઉતાવળ કે અધીરાઈને આવવા દેવાં જોઈએ એવો મુદ્દો થતો નથી. તેમ જડતામાં અને નિષ્ક્રિયતામાં રૂખ્યા રહેવું એ પણ યારાખર નથી “ નહિ રાજસિક આતુરતા કે નહિ તામસિક જડતા અને નિરુત્સાહ ”-અને છતાં સતત જાગત શાંતિ, અખીપ્સા તથા અનાસકત વિવેકશક્તિની ક્રિયા સાધકે પોતાનામાં રાખવી જોઈએ.

છતાં અનેક મુશ્કેલીઓ અને જલ્દા જલ્દા સંજોગો વચ્ચે સાધકે સંપૂર્ણ શાંતિ અને સમતા કેળવવાનાં છે. પોતાને અસાધારણ અનુભવો થાય : ઉચ્ચ અને ભવ્ય સાક્ષાત્કારો હોય કે પછી નિમ્ન પ્રકૃતિના ઉડાણના ગર્ભોમાં પતન થવાના સંભવો ઉપરિચિત થાય તો પણ સાધકે તો પોતાની સમતા અખંડ જાળવતાં ધીમણું જોઈએ. આવી સમતા અને શાંતિ સ્થાપન કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે સાધકની અવિદ્યામય પ્રકૃતિની ક્રિયાઓનું રૂપાંતર કરવાના પ્રયત્નમાં જૂની વૃત્તિઓ (૧) ફરી ફરીને આવ્યા કરવાનો (૨) નવી ઉન્નત પ્રકૃતિની સ્થાપનાનો વિરોધ કરવાનો (૩) તથા બદાર કાઢી નાખવામાં આવે તોપણ ફરીને પુનરાવર્તન સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે જ. આખી ક્રિયા સીધે સીધે સલામત યાત્રા નહિ પરંતુ સતત લડાઈ કરતા લડકરની કૂચના જેવી હોય છે. વળી જીવનના બાહ્યાચારમાં કોઈ પ્રકારની સામાન્ય શુદ્ધિની ખામી ન જણાય એવી તટસ્થ સમતા જરૂરની છે. પોતાની પ્રકૃતિની સર્વે ક્રિયાઓ પ્રત્યે એક પ્રકારની અપૌરુષેય તટસ્થતા સ્થાપન કરવી જરૂરની છે, જેથી કરીને પોતાનાં સર્વે અંતર તથા બાહ્ય કર્મો પ્રત્યે સાધક તટસ્થ અને અનાસકત રહી શકે.

વળી ઘણી વાર એમ પણ બને છે કે સાધક પોતાના આધ્યાત્મિક વિદ્યાસમાં પોતાના જૂના વિચારોને વગળી રહે છે, યા તો અંતિમ મનસાનીત સત્યને વિશે પણ પોતે ગાનસિક વિચારો અને અભિપ્રાયો બાંધી બેસે છે. પરિણામે મનસાનીત પ્રાપ્તિના પ્રયત્નોમાં અડચણો

નહે છે, કારણ કે કોઈપણ પ્રકારનું માનસિક બધારણ એ પ્રકારના સત્યનું અવતરણ થતું અટકાવે છે અને કોઈ નહિ તો છેવટે તેને મર્યાદિત તો કરે છે જ. વળી સાધના કરતાં પોતાને જે કોઈ અનુભૂતિઓ થાય તેમાંની કોઈને માટે સાધકે પોતાની અંદર અતિ પક્ષપાત રાખવો જોઈએ નહિ કેમકે તેમ કરવાથી બીજી અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરવી તેને માટે અસંભવિત બની જાય છે.

સાધકના માનસમાં ઉલટી એક પ્રકારની વિવેકશક્તિની જ્યોતિ સતત હાજર રહે તે ધ્યુનું ધ્યજ્ઞવા લાયક છે, કારણ કે વિવેકશક્તિ વિના ઘણી મોટી મોટી ભૂલો સાધક કરી બેસવાનો સંભવ છે. અનેક સ્ખલનોમાંથી, મુશ્કેલીઓમાંથી અને વિરોધી શક્તિઓના હુમલાઓમાંથી બચાવનારી શક્તિ વિશુદ્ધ અભીપ્સાની સતત જગત જ્યોત છે. ઊર્ધ્વ શક્તિને પોતાના ઉપયોગ માટે લેવાનો વિચાર છોડીને, તેને હાથ કરવાની મહત્વાકાંક્ષા છોડીને પોતે તેના થઈ રહેલા, તે ઊર્ધ્વ સત્યને સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ કરવા સાધકે તૈયાર રહેવું જોઈએ. કોઈ પ્રકારની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય તો તેને ભગવાનની બક્ષિસ તરીકે ગણવી, પોતાની અંગત માલિકીના વસ્તુ તરીકે નહિ. ટૂંકામાં સાધકે પોતે તો બીજી સર્વે કામતાઓનો ત્યાગ કરી દઈને ઊર્ધ્વ ભૂમિકામાં રહેલી ભગવાનની મહાશક્તિની વિશુદ્ધિ તેની શક્તિ તેની જ્ઞાનજ્યોતિ, તેની વિશાળતા અને શાન્તિ પોતાની અંદર આવે - પોતાની પ્રકૃતિમાં સ્થાપન થાય એવી અભીપ્સા સતત સેવવી જોઈએ. પોતાની નિમ્નમુખ પ્રકૃતિનું ઊર્ધ્વ પ્રકૃતિની ક્રિયામાં રૂપાંતર થવા માટે પોતે અંતરમાં સતત માગણી કરવી જોઈએ.

આમ થતાં ક્રમે ક્રમે બ્યક્તિત્વની મર્યાદા ધીમે ધીમે દૂર થતી અનુભવાશે અને સાધકની ચેતના ક્રમે ક્રમે વિરાટ સાથે એકતા પામતી જશે. જગતના મધ્યભિન્નમાં “અહ” ને રાખીને વિચાર કરવાની જૂની ટેવ સાધકની ચેતનામાંથી દૂર થઈ જશે અને એમ થાય તો જ યથાર્થ જ્ઞાન તેને પ્રાપ્ત થઈ શકે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

જ્યારે એવી અવસ્થા સાધકનું ચેતન્ય પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે ઊર્ધ્વભૂમિકામાં રહેલી દિવ્ય મહાશક્તિ પ્રત્યે શુદ્ધ વિજ્ઞાનમય શક્તિ પ્રત્યે તે પોતાના આધારને ખુલ્લો કરી શકે છે અને એ મહાશક્તિ જ માનવના આધારનું છેવટનું અને સાચું રૂપાંતર કરી શકે છે એમાં પણ એક બે સાવચેતીઓ રાખવાની જરૂર છે. કેટલીકવાર મહાશક્તિ શિવાયની જ કોઈ સામાન્ય શક્તિ સાધકમાં પ્રવેશ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને પોતે જ મહાશક્તિ છે એવું તેને સમજાવવા મથે છે, વળી એમ પણ બને છે કે સાધકની પોતાની “અહંતા” જ તેને ભૂલાવામાં નાખે અને પોતાના નિર્ણયો, વિચારો, અનુભવો વગેરે મહાશક્તિનાં જ છે એવું મનાવવા પ્રયત્ન કરે. આ બંને વખત સાધકે જાગૃત રહીને અસત્યને પારખી શકે એવી તટસ્થ વિવેકશક્તિનો ઉપયોગ કરવો જરૂરનો છે.

સાધના કરીને તેનાં રૂપ તરીકે કોઈપણ પ્રકારની સિદ્ધિ માગવી એ પણ એક પ્રકારની ધ્યજ્ઞ છે. માગણી જ કરવી હોય તો ભગવાન પાસે વિજ્ઞાનમય દિવ્ય સત્યને માટે માગણી કરવી અને તેનો વિજય સાક્ષાત્કાર. આ પૃથ્વી ઉપર અને આપણી અંદર સ્થાપન થાય એ જ વરદાન યાચવું. બધું એ દિવ્ય મહાશક્તિના હાથમાં સોંપવું એ જ સર્વે મુશ્કેલીઓમાંથી સલામત ઉગરવાનો સરળ ઉપાય છે.

બાલ-સાહિત્ય

રા. ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ

સાં

પ્રત સમયમાં આપાદી પરસાદની હેલીની પેઠે બાલ-સાહિત્ય વરસી રહ્યું છે. તેવે સમયે તે વિષય સંબંધે કંઈપણ બોલવાની ઇચ્છા કરતાં, હેલીમાં ભીંજાએલ માણસ ટાઢથી ધૂળે તેમ હું પણ ધૂળું છું. કદાચ જેના ઉપર એ દૃષ્ટિ અખંડ પડી રહી છે તે પણ ધૂળતાં હશે. મારી કલ્પના તો એવી છે, કે બાલસાહિત્ય તો ક્ષણે ક્ષણે નવતા ધરતી ઉપાના રમણીય અને પ્રાણપ્રેરક પ્રકારની પેઠે બાલહૃદયમાં વ્યાપી રહેવું જોઈએ. તેમાં રહેલા બાવો ઉપાની મધુર અને કોમળ ઉન્નવળતા જેવા; તેની કલ્પનાઓ મૃદુ અને મનોરંજક ક્ષણે ક્ષણે ધ્રુવતી ઉપાની અભિનવ તેજ-રેખાઓ સમી; તથા તેનો પ્રસાદ પ્રભાતના મીઠા કલરવથી શુન્ગતા શીતળ અને સુખકર અનિલના આસ્વાદક સ્પર્શ સરખો હોય.

વર્તમાન કાળે નાના નાના કંદની ચોપડીઓદ્ધાર, સામયિક પત્રોના બાલવિભાગોદ્ધાર અને બીજી રીતે પણ મુદ્રણ-કળાની મદદથી બાલકો ઉપર તેના સાહિત્યને નામે જે દૃષ્ટિ ચાલી રહી છે તે વારતવિક અને ઈષ્ટ છે, એમ ઘણા બાલપ્રેમીઓ નથી માનતા એમ જણાય છે. છતાં તેમ બાલવા દેવામાં કોઈપણ પ્રભાણુભૂત વ્યક્તિનો 'સપ્તર' સ્વયંવતો હાય ઉચો, સરખો ધથો જણાતો નથી. શુભરાતની પ્રગ્નુ' માનસ વિશેષતઃ આપારી તત્ત્વોવાળું હોઈ તેનું પલણુ બાલ-સાહિત્ય તરફ જનતાની જાગેલી વૃત્તિ ઉપર દ્રવ્ય લોભે કેટલેક અંશે વળ્યું છે. આથી બાલ-સાહિત્યને નામે એ વર્ગે ગમે તેવા માલનો બાપાર પણ માંડ્યો છે. એમાં સાચા બાલસાહિત્યની આશા બહુ જ ઓછી હોય. બીજે વર્ગે કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠાના કે જલતે સ્વીકારી લીધેલા કોઈ ધ્યેયના કારણે બાલસાહિત્યના બહોળા પ્રચારમાં ઝુકાવી રહ્યો છે. તેને લાગેલો વિસ્તારનો મોહ તેને બાલસાહિત્યના નૈસર્ગિક ઉડાણમાં ઉતરવા દેતો નથી. આથી અલ્પજીવી સંખ્યાબંધ બચ્ચાંઓની જનેતા જેવા તેના ઉત્પાદકો માત્ર તેની પ્રસૂતા યત્રા જોટલી સુખકર વેદના વેદી લઈ, ચીરંજીવી સંતાનોનું સુખ મેળવવા પામતા નથી. કદાચ એક માતા પોતે ઘણાં બચ્ચાં જણ્યાં એમ જોઈ સંતોષ પામે, એવો એમને સંતોષ થતો હશે; પરંતુ 'દીવેલ વાળો એક તોય એકે હમ્મરાં' એવી ભાવના ધરાવતી એકજ પુત્રની માતાના હૃદયને પરમ આનંદ તેના અંતઃકરણમાં ઉદ્ભવતો નથી; અને જેનાથી જનક કે જનેતાને વાસ્તવિક આનંદ નથી, તેનાથી જગતને પણ નિરાનંદનો જ અનુભવ થવાનો. આ ન્યાય બાલસાહિત્ય પૂરતો બાલજગતના વાસીઓને પણ લાગુ છે. જરૂર, બાલસાહિત્યને નામે જે કંઈ પ્રકટ થવું રહે છે તે ઘણે સ્થળે બાળકો વાંચે છે, વાંચ્યા કરે છે, એમ પણ દેખાય છે; તેમજ કેટલેક સ્થળે પરિસ્થિતિ જ એવી થઈ ગઈ હોય છે, કે બાળકોને એવું વાચન ફરજરૂપે બની રહે છે. તેમાંનો અમુક અંશ બાળકો અપનાવી પણ લેતાં હશે, પણ સાહિત્યની મૌલિક અને મૂલ્યાંકનની દૃષ્ટિએ તે વાચન

એટલું હિતકર કે કાર્યસાધક થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. જહુધા એવું વાયન બાળમાનસમાં આગંતુક વ્યાધિની પેઠે એક પ્રકારની ખુજલી ઉત્પન્ન કરે છે; અને ખુજલી એક વખત ઉત્પન્ન થઇ, એટલે તેની એળ સમાવવા ખાતર બાળકો બાળે વાયનનાં ભૂખ્યાં હોય તેમ ચોપડીઓ તરફ ધસતાં દેખાય છે અને વાંચીને શાંત થાય છે. આવી રીતે ઉત્પન્ન કરેલી ખુજલી શમાવનાર દવા તરીકેના સાહિત્ય કરતાં અંતરની ભૂખ ઉગ્રાડીને તેની તૃપ્તિ કરે તેવા પથ્ય ખોરાકરૂપ જે સાહિત્ય હોય તેજ સાચું સાહિત્ય ગણવું જોઇએ.

સાહિત્યની વ્યાખ્યાઓ અનેક પ્રકારે આપવામાં આવે છે, તેના એકંદર વિચાર કરી અતિસંક્ષેપમાં કહીએ તો એટલું લક્ષણ આપી શકાય કે:—

“મનુષ્યને ઉત્તત અને સંસ્કારી કરે એવું વાણી કે કલામાં ઉતારેલું માનવજીવનનું સ્વરૂપ” તે સાચું સાહિત્ય. બધાં સુધી વાણી કે કલામાં માનવજીવનનું વાસ્તવિક અને હૃદયંગમ સ્વરૂપ ખડું ન થાય, ત્યાં સુધી તે સાચા સાહિત્યને નામે ઓળખાવા યોગ્ય નથી. આવા સાહિત્યની સાચી પરીક્ષા માનવ હૃદય કરે છે, અને તેનું પરિણામ જીવનચરિત્રથી બાણી શકાય છે. કેમકે સાહિત્ય એ જીવનનું સાચું પ્રતિબિંબ હોય છે; અને જીવન એ સાચા સાહિત્યથી ઘડાએલું હોય છે. આમ બન્ને વચ્ચે બીજાંજુદાં ત્યાય પ્રવર્તે છે. બીજી રીતે કહીએ તો સાચું સાહિત્ય અને જીવન એ બન્ને એકજ વસ્તુનાં બે સ્વરૂપો છે. એટલે જીવનનાં વહેણ જેવાં વહેતાં હોય, તેને અનુરૂપ સાહિત્ય પેદા થાય છે; અથવા જેવું સાહિત્ય પેદા થવા લાગે, તેને અનુરૂપ જીવન ઘડાતાં થાય છે. માટે ઉચ્ચ જીવનની આશા સેવતાં પહેલાં તેવા જીવનનું અગર તેને લાયક એવા સાહિત્યનું સ્વરૂપ પ્રથમ લક્ષમાં રાખ્યા વગર ચાલવાનું નથી. સમયના પ્રભાવને ક્ષવતું કે અમુક મનુષ્યની રુચિમાં જે ધૂન ચડી આવે, તેને અનુકૂળ જે સાહિત્ય રચાવા કે પ્રકટ થવા માટે તેથી જીવનના ધ્યેયને શી અસર થાય છે, એની ચોક્કી કરનાર સાચા સાહિત્યકોની ઓછી અગત્ય નથી. એવા સાહિત્યના હિમાવય જેવડા દગલા નીચે કદાચ વાયકને ઘટી દેવામાં આવે, તો પણ જીવનની સાચી પ્રેરણા મળે કે કેમ? એ શંકાસ્પદ છે. મણુખથી ભૂકરા પત્યર સાથે લોહું અક્ષાળતાં જે ચીનગારી ખરતી નથી તે એક પાવલીમાર ચક્રમક સાથે ઘસતાં ચમકતી દેખાય છે, અને તેમાંથી જ બ્યોત પ્રકટી શકે છે. વળી “મોગરાના બીજમાંથી કૌચ ન કદાપિ થાય, કૌચથી ન મોગરાનો આશ લેશ લાવીએ” એ પણ અટલ સિદ્ધાંત છે. મતલબ કે મોગરા જ મોગરાને પેદા કરે છે. તેમજ હીરાથી જ હીરાને ઓપી શકાય છે. એ રીતે સાચું જીવન કે જીવનરૂપ સાહિત્ય એજ ખરું જીવન પેદા કરે. અને જીવનને ઓપ પણ એજ ચક્રાને છે. એટલે જીવાએલાં પ્રત્યક્ષ જીવન અથવા તેનું વાણી કે કલામાં ઉતારેલું જીવંત સ્વરૂપ એનાથી જ સાચાં જીવનનાં ઘડતરે થાય છે; અન્યથા નહિ.

જીવનના પણ સહાય અને નિર્દોષ એ પ્રકાર તો છેજ. પણ હવે જણાવ્યા પ્રમાણે સાહિત્ય તો મનુષ્યને ઉત્તત અને સંસ્કારી કરે તેવું હોતું જોઇએ આથી સહાય અને અસંસ્કારી જીવનનું પ્રતિબિંબ પાડતું સાહિત્ય ગમે તેટલું આકર્ષક કે રસમય જણાતું હોય, તો પણ તેને લીલાં તૃણથી ઢંકાએલા કૂપની પેઠે જીવનની ઉચ્ચતાને ધોરણે સામાન્યતઃ ત્યાજ્ય

માનવું નોંધ્યે. ખાસ કરીને બાલસાહિત્યમાં તો તે અસ્પૃશ્ય ગણાવું નોંધ્યે.

વાતાવરણમાં બ્યારે વટોળ ચડે છે, ત્યારે તે ગમે તે સ્થળનો કચરો ઉછાળીને ઘરઘરમાં ભરી દે છે; તેમ વર્તમાન સમયમાં લેખન-પ્રવૃત્તિનો પણ વટોળ ચડ્યો છે. તેણે દેશ પ્રદેશનો અનેક પ્રકારનો કચરો સાહિત્યક્ષેત્રમાં ભરી દીધો છે. ઘણું અંગે નાટકો, ચલિત ચિત્રપટો, અને નવલ-નવલિકાના લેખકોએ તથા તેના વેશધારીઓએ છાટ કરતાં અનિષ્ટ તત્ત્વોનું ભારણ જનમાનસમાં ખૂબ ભરવા માંડ્યું છે. એને કોઈ રસસાહિત્ય, કોઈ પ્રેમ-કથાઓ, કોઈ ઉદ્ધાસમય વાંચન્ય એવાં અનેક સંકાષ્ઠદાર નામો પણ આપે છે; સાચો સરવાળો મૂકતાં તેવા સાહિત્યના પરિચયમાં આવતું માનવ પ્રત્યેક પગલે રસિકતાના નામ નીચે અસંખ્ય વિલાસિતા અને નૈતિક દૃઢતાને બદલે હૃદયબળહીન સ્વચ્છંદતામાં તણાતું જાય છે. બાલસાહિત્યને અંગે આ હકીકત કદાચ અસંખત જણાશે; પણ દુઃખની વાત છે, કે એવાં દૃશ્ય અને શ્રાવ્ય સાહિત્યના પ્રવાહમાંથી ઉગતી નિર્દોષ પ્રજા બચવા પામતી નથી! એટલુંજ નહિ પણ બાલસાહિત્યમાં પણ એના રંગોની આછી ઘેરી અસર પહોંચે છે. માટે બાલસાહિત્યના પુરસ્કર્તાઓને આ બચકર વટોળના કચરાથી સંભાળવાનો નિર્દેશ કરવો આવશ્યક છે.

આટલું વિવરણ સામાન્યપણે બાલસાહિત્યની પરિસ્થિતિ અને તેના ઉપર અસર કરતી બાબતોનું ક્યાં પછી હવે બાલસાહિત્યના સ્વરૂપ સંબંધે કંઈક વિચાર કરીએ.

બાલસાહિત્યનાં મુખ્ય ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય.

(૧) ગદ્ય, (૨) પદ્ય, (૩) તાલબદ્ધ નોંઠકણાં.

(૧) ગદ્ય:—થોડાંએક વર્ષો પહેલાં નાનું બાળક વાંચી શકે તેવું વાચન બોળી કાઢવામાં આપણને મુંઝવણ થતી હતી. કેમકે બાળકો માટેનું ગદ્ય માત્ર પાંચ પુસ્તકો શિવાય સ્વતંત્ર લખાતું ન હતું; તેમજ તેની જરૂર છે કે કેમ તે પણ કોઈએ ખાસ વિચારમાં લીધું જણાતું ન હતું. પાંચ પુસ્તકોની શૈલી અને તેમાં મૂકાએલા વિષયો સંબંધે હજુ સુધી નોંધ્યે તેવો સંતોષ જણાયો નથી, પણ વ્યવહાર પૂરતા વાચન લેખનનો હેતુ રાખી તેનાથી ચલાવી લેવાયું છે. એ પાંચ પુસ્તકોમાંથી પસાર થએલું બાળક પુખ્ત ઉંમરે પોતાનો વ્યવહાર ચલાવતું. જેને વિશેષ અભ્યાસની જિજ્ઞાસા થતી, તે મોટી ઉંમરને થોડાં એવા સાહિત્યદ્વારા સંસ્કારો મેળવી લેતાં. હવે યુગ બદલાયો છે, અને એવી માન્યતા પ્રચલિત થએલી જેવામાં આવે છે, કે મોટાં માણસોની પેઠે બાળકોએ પણ પુસ્તક વાંચવું નોંધ્યે; તેને માટે પણ ઘણી સંખ્યામાં ઘણી જાતની ચોપડીઓ નોંધ્યે; તેને માટે સ્વતંત્ર બાલપુસ્તકાલયો હોવાં નોંધ્યે; તેમજ બાલવર્તમાનપત્રો તથા બાલચિત્ર-પોથીઓ પણ નોંધ્યે. અજાત, આ બધાં પૈકી કેટલુંક બાળકોને ગમી જતું હશે; તેમાંથી તેને જ્ઞાન, ગમ્મત અને ઉદ્ધાસ પણ પ્રાપ્ત થતાં હશે: છતાં એક આશંકા અંતરના ઉડાણમાંથી ઉદ્ભવે છે, કે શું બાળકોને આ બધી વસ્તુઓ ખરેખર રચિકર છે? શું તેની આત્મશુદ્ધિને તૃપ્ત કરવાનો આ બધો પદ્ય બોરાક છે? કે તેના શુભેચ્છકોએ પોતાની રુચિ પ્રમાણે પ્રેમપૂર્વક કલ્પાને તેના માથે લાદેલો આ વ્યવસાય છે? જરૂર, વિકાસ પામેલી પદ્યબુદ્ધિને વિચારો તો બાલશૃષ્ટિમાં હૃદયોને બાવનાઓનો અને તેની

રસવૃત્તિને કલ્પનાઓના ખોરાક જોઈએ છીએ; અને તે કેટલેક અંશે વાચનદ્વારા મેળવે છે; પરંતુ એક પ્રશ્ન ફરી થાય છે, કે પોતાની પરિસ્થિતિના બાબત ઉકેલીને સ્વયંવિકસતાં કૃમળાં બાલકોના તથા કુદરતને પ્રતિપળે સાનંદાશ્ચર્યથી નિહાળી રસપીતાં નાનકડાં બાલકોનાં એ નૈસર્ગિક શિક્ષણ અને પરમાનંદમાંથી અટકાવીને લખાણની અનેક વિધિ અસરો નીચે મૂકવાં એ શું શ્રેયસ્કર છે ? શું આથી બાલકોના મૌલિક વિકાસ-પ્રવાહને મોટરોંઓએ ગોઠવેલી શબ્દ અને વિચારોની કૃત્રિમતામાં વાગવામાં તો નથી આવતો ને ? આ બધને ઘટિ સામે રાખીને બાળકોના યથાવિકસિત માનસને અનુકૂળ અને યોગ્ય વાચન ગળ પૂરતું જ આપવામાં આવે તો ઈષ્ટ ગણાશે. ‘બાળકમાં મનુષ્ય સમાવેશો છે’ એ સાચું છે, પરંતુ તેથી શું માનવની વિવિધ વૃત્તિઓ અને તેના છાયારંગોના બધા પ્રકારો બાલ્ય-વસ્થામાંથી જ પૂરવા માંડવા ? શું તેને વિકાસક્રમે યોગ્ય સમયે મદદ કરવા દેવા જોઈએ ખામેશ ન રાખવી ?

બાલસાહિત્યના ગદ્યની બાબત માટે કંઈક એવી માન્યતા પ્રવર્તતી દેખાય છે, કે બાબત કંઈક કાલી અને ચાગલી હોવી જોઈએ. નાનાં વાક્યો અને તેમાં અમુક પ્રકારના લોકાવાયે એટલે એ બાલબાબત અને, આવી માન્યતાથી લખાતી સંખ્યાબંધ નાના મોટા સ્વરૂપની લીટીઓએ બાળકને ભાષાના કૃત્રિમ સ્વરૂપ તરફ દોરવા માંડ્યાં છે. મોટી ઉંમરે બાપાતું જે વધણું બંધાવાતું છે, તેના જ બાલોચિત નમુના શા માટે ન હોય ? પોતાની પાસેની શબ્દોની ઓછી મુદી અને તે વાપરવાની અણુઆવડતને લીધે કદાચ બાળક તૂટક અને આડઅવળા શબ્દોમાં વાતો કરતાં હોય, તેથી બાલસાહિત્યને પણ એવું અનુકરણ કરીને કદંગાં વાક્યોમાં લખવું એ બરાબર નથી. કદાચ બાળકો સાથે વાતચીત કરતાં કે વાર્તા કહેતાં શબ્દો અને વાક્યોના ઉચ્ચાર તેના કાનને પરિચિત હોય એવા થાય તો ખાસ હરકત નથી આવતી; તે પણ ગમતની ખાતર અમુક પ્રમાણમાં. પરંતુ બધાં જ વાક્યોમાં ટ્રિયાપદ પહેલાં આવે એવો વાતો કરવા એસીએ, કે લખવા માંડીએ તો તે યોગ્ય થશે નહિ. તે વધારે પડતી ચાગલાઈ રૂપે થઈ પડશે.

કેટલાંક બાલસાહિત્યનાં ગદ્ય વાંચતાં એમ જણાઈ આવે, કે જાણે પાકી વયના વાચનને બાળકને બદલે દેખાવ નિમિત્તે ગોઠવી ન દીધો હોય ? કેમકે બાબા, બાવ, વિચાર વગેરે પુખ્ત છતાં બાપાતું સ્વરૂપ બાળકના જેવું બનાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આથી તે બાલમાનસને અનુરૂપ થઈ પડતું નથી. ગદ્યમાં ગોઠવાએલા વિષયોમાં બાલમાનસનાં સુંદર પ્રતિબિંબો હોવાં જોઈએ, અથવા તેની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરીને તેને નિસર્ગમાં સ્વતંત્રપણે વિહરતાં કરે તેથી રચના હોવી જોઈએ; તેને બદલે બહુધા એવું જોવામાં આવે છે કે બાળકો પાસે લડીકતના અને જ્ઞાનના તથા કલ્પનાઓના બરેલા થાળજી પીરમવામાં આવે છે. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ચરિત્રો અને વિજ્ઞાન જેવા વિષયોમાં અલગત એવું પ્રમાણુ વિશેષ હોય, પરંતુ પ્રકૃતિ-સૌંદર્યમાં પણ બાળકના અતુભવોને ઉત્તેજિત કરવાને બદલે પોતાને થએલા અતુભવોતું કે સાચી મોટી કલ્પનાઓતું લાંબુંલચક ચાગલું ચિત્રણ આપવાની પ્રયાસ કરી જતી જણાય છે. સેખક નિસર્ગની સુંદરતામાં ફૂળીને તેથી નીકળતા સ્વયંસ્ફુટિત ઉદ્ભારો દાઢવાને બદલે માલિતી

આપવાના મોહમાં તણાવાતું પસંદ કરે છે ! આથી સીધો ઉપદેશ નાપસંદ કરનારા પણ પોતે અમણપણે બાળકોના પોપ ગની રહે છે.

બાપાના પ્રયોગો અને શબ્દની સાર્થકતા માટે બાલસાહિત્ય અતિશય કાળજી માગી લે છે, જેમ કસાએલા ધારીગરનો ધડાએલો હાથ ઝીણી નકરી ઉપર હથોડીના ટચકા યોગ્ય પ્રમાણમાં મારી શકે છે. તેમ બાપા ઉપર કાચુ ધરાવતી કલમ બાલસાહિત્ય પર યોગ્ય ભાત પાડી શકે છે. શીખાઉ અને અણુધક હાથે બાલસાહિત્ય વિકૃત બનતું જાય એ સ્પષ્ટ બાબત છે; તેથી બાલસાહિત્યમાં અણુદ્રવ્યો હસ્તક્ષેપ થતો અટકે તેવો તકેદારી રાખવાની અતિશય જરૂર છે પણ અફસોસની વાત છે, કે બાલસાહિત્યમાં મોટાશ ગણાતા અને ગણાવા ઇચ્છતા સજ્જનો એ કપરી ફરજ માથે ઉઠાવતા નથી; કદાચ તેને પોતાના પદની સલામતી ન પણ દેખાતી હોય ? ઉલટ પથે એવું પણ ઘણીવાર જોવામાં આવે છે; કે લખનારના નામની ખાતર કે શરમ અગર પક્ષપાતને લીધે, અથવા પોતાની જ નજલાઈને કારણે લેખો અને પુસ્તકોમાં અહોરુપમ હોઘ્યનિ ! જેવા ખુશામદીયા શિષ્ટાચારો પ્રવર્તે છે ! આમ જોતાં શુભરાતી સાહિત્યક્ષેત્રમાં ખાસ કરીને બાલસાહિત્યનો પ્રદેશ રખેવાળ વગરના રેલ ખેતર જેવો દેખાય છે. તેને માટે વિદ્વાન, અપક્ષપાતી, સમતોલ માનસની, સમર્થ અને કડક ટીકાકાર સ્વ. નવલરામભાઈની પ્રતિભા જગવાની જરૂર છે.

(૨) પદ્ય:—કાવ્યનાં જુદાં જુદાં અનેક લક્ષણો દર્શાવાયાં છે; પરંતુ વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ એ સત્ત્વ બહુધા સર્વમાન્ય ગણાય છે. જે વાક્યનો આત્મા રસ છે તે કાવ્ય : એ લક્ષણથી સઘળાં રસમય વાક્યોની ગણના કાવ્યમાં થઈ જાય છે. પરંતુ (૧) તાલ-બદ્ધતા અને (૨) ગેયતા એ બે વસ્તુથી પદ્યનો આત્મા - રસાત્મા ગદ્ય કે અપદ્યાગદ્યના આત્મા કરતાં ખૂબ ખીલી ઉઠે છે : સંગીત કાવ્યના આત્માને બદલાવે છે અને તાલ તેને ઝુલાવે છે. આથી પદ્યકાવ્યની હૃદય ઉપર અમુક પ્રકારની હિંદુષ્ટ અસર થાય છે.

જે લક્ષણો ઉચ્ચ પ્રતિભાં કાવ્યોને લાગુ છે, તે બાલગીતોને માટે પણ છે. માત્ર તેમાં વસ્તુ, ભાષા, કલ્પના, વર્ણન, ભાવના, પ્રેરણા, અર્થ, ઉદ્દાસ, બળવતા, માધુર્ય, સ્વાભાવિકતા અને સરળતા આદિની જમાવટ બાલોચિત્ત હોવી જોઈએ; તેનો પ્રસાદ બાલહૃદય ઝાંચે તેવો જોઈએ; તેના પ્રાણ બાળકમાં ચેતના જગાવે તેવા જોઈએ અને તેની પ્રતિભા બાળક સહી શકે તેવી હોવી જોઈએ. તે બાળતોતું સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શન અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય.

વસ્તુ:—મનુષ્યમાત્ર એક જ સૃષ્ટિમાં રહેતાં છતાં પોતપોતાની દૃષ્ટિમર્યાદાના બેદે દરેકે વ્યક્તિ નિરનિરાણી સૃષ્ટિમાં જીવે છે. વય, વિચારણા અને પ્રવૃત્તિની તારતમ્યતાથી તે અનેક વિષય પરત્વે રુચિ અથવા અરુચિ બતાવે છે. એટલું જ નહિ પણ એકનો એક વિષય ઉપરનાં કારણોને લીધે અનેક પ્રકારે ભાસે છે. આ દૃષ્ટિએ બાલસૃષ્ટિ પણ અનોખી જ હોય છે. એ બાલસૃષ્ટિને પીઠાણુવી અને તેની સાથે સમભાવ કેળવવો એમાં જ બાલકાવ્યોના વસ્તુની પ્રાપ્તિ રહેલી છે. બાલસૃષ્ટિને સાચો ખ્યાલ બાલદૃષ્ટિ મેળવ્યા શિવાય આવી શકશે જ નહિ. જે આપણે બુદ્ધિમાં ચડી ગએલો જ્ઞાનનો અને વડિલપણનો અંબાડ ઉતરવા દઈ,

પરંતુ સરળતાં ભંચાં નિદોષ બાલભાવોને હૃદયમાં ધારણ કરવા બાગ્યશાળી થઈએ, તો સહેજે આપણને આપણું અહમ્મત બાલજીવન સાંભરી આવે, અને ત્યારે જ બાલહૃદયને જગતનું દર્શન કેટલું ચેતનવંતુ થાય છે, તેનો વાસ્તવિક ખ્યાલ આવશે. આવી રીતિમાં વિહરતું બાલપ્રેમીહૃદય બાલકબોગ્ય વસ્તુને સત્વર ગ્રહણ કરી શકે છે.

ભાષા:—જગતની વસ્તુઓ સાથે અનેક વખત પરિચયમાં આવ્યા પછી તે સંબંધી વાંછીઅવહાર અમુક પ્રકારની ઘડાએલી ભાષાનું સ્વરૂપ પકડે છે; પરંતુ બાલમાનસમાં જગતનું પ્રાથમિક દર્શન થતાં જે સાનંદાશ્ચર્યભર્યાં સરલ ઉદ્ગારો નીકળે છે, તે અને તેને અનુસરતા શબ્દોની બાલભાષા બની રહે છે. એ બાલભાષા જ ખરી રીતે બાળકોને માટે સતુકૂળ હોય છે. એવી ભાષામાં ઉતારેલાં કાવ્યોને બાળકો પોતાની મિલકત ગણીને ગ્રહણ કરી લે છે; એટલું જ નહિ પણ નિર્માળ આરસીની પેઠે તેમાં પોતાનું અને પોતામાં તેનું પ્રેમથી દર્શન કરે છે.

બીજું ભાષામાં વસ્તુ, ક્રિયા અને ભાવને અનુરૂપ કાર્ણપ્રિય શબ્દોની યોજના સરળ રીતે થવી જોઈએ. જેમ મીઠું ભોજન મુખમાં મૂકતાં એક પ્રકારની તૃપ્તિનો આનંદ થાય છે, તેમ બાલકાવ્યના રણકારથી હૃદયમાં આનંદ અને શ્રવણમાં તૃપ્તિ થવી જોઈએ; અને પ્રસાદનો સાચો અર્થ પણ એ જ છે. બાલકાવ્યમાં શબ્દ સામર્થ્ય પણ યથાયોગ્ય જળવાવું જોઈએ. વિચાર અને વાણીની અસંગતતા કે અગમ્યતાને એમાં જરાય સ્થાન ન હોય. તેમજ ઘટે ત્યાં મૂડુ તો ઘટે ત્યાં પ્રખર તેજસ્વીતા પણ ચમકવી જોઈએ. અર્થાત્ પ્રત્યેક શબ્દ યોગ્ય સ્થળે ઉભો રહી મધુરભાવોભર્યાં રણકારથી સંવાદી સર આલાપતા હોવો જોઈએ. આથી વાણીને બદલે ભાવનો પ્રવાહ વહેતો જણાય એવી રીતિ થાય છે; અને એમાં જ ભાષાની સિદ્ધિ છે. વળી થોડા શબ્દોમાં વસ્તુને દૃષ્ટિમાં ખડી કરી દેવી એમાં ભાષાનું સામર્થ્ય છે.

કલ્પના:—આ બાબતમાં તો બાળક અને કવિમાં એટલોજ માત્ર ફરક રહે છે, કે બાળક સમિતિનાં અંગોના અપરિચિત દૃષ્ટાંતરીકે કલ્પનાના ઉડતા બલૂનને વળગી પડે છે; ત્યારે કવિ એ અંગોનો પરિચિત દ્રષ્ટા હોઈ કલ્પનાનો પતંગ તેની દોરી હાથમાં રાખીને મનપસંદ રીતે ચલાવે છે. બાળકની વાદળાં સાથે વાતો કરવાની સજીવારોપણની નાજુક કલ્પનાને કવિ ન્યારે જ્ઞાન, ભાષા અને અલંકારોના બબકાથી રંગી નાખે છે, ત્યારે તેજ કલ્પના મેઘદૂત સરખી ભવ્ય બની જાય છે! બાલકાવ્યોમાં બાલકોનાં હૃદયમાં સમાય છતાં તેને બને તેટલાં ઉમે લઈ જાય તેવી મનોહર કલ્પનાઓ અવરય જોઈએ; છતાં તેને કેવળ તરંગી બનાવી દે તેવી તો ન જ જોઈએ. સાચી અને ભવ્ય કલ્પનાઓ બાળકને ઉત્તત અને સહૃદય બનાવે છે.

વર્ણન:—વર્ણનથી જ મોટે ભાગે સારાં શબ્દચિત્રો તૈયાર થાય છે. બાળકોને સ્વાભાવિક રીતે વર્ણન પ્રિય હોય છે. કોઈ બાબત નવી જોયા પછી તે તેનું વર્ણન ઉલટાવી ઉલટાવીને ક્યાં જ કરે છે એટલે બાલકાવ્યોમાં અને બાલજીવનમાં લખાએલું વસ્તુવર્ણન તેને રચિકર થઈ પડે છે. એવાં વર્ણનો વસ્તુનાં સમગ્ર સ્વરૂપ ઉપર તરી આવતી બાબતોનાં જોઈએ, અર્થાત્ વસ્તુનો આત્મા તેમાં પકડાઈ જવો જોઈએ. બાળક વસ્તુના સમગ્ર સ્વરૂપને જુવે છે, એ દૃષ્ટિમાં રાખીને લખાએલું વર્ણન બાળકોને ખૂબ ગમે છે. વળી એકલા શુદ્ધ

વર્ણન કરતાં તેમાં કિયાના અનુકરણ વાચક શબ્દોથી તેને ઓર મજા આવે છે. 'નગાર્ વાગે છે' અને 'મેઘ ગાજે છે' એમ કહેવાને બદલે 'નગાર્ વાગે ધમ ધમ ધમ' 'મેઘુલો ગાજે ગહુક ફહુક' એમ કહેવાથી તેમનું હૃદય આનંદથી ઉત્તેજિત થાય છે. એટલું જ નહિ પણ તેના દિલમાં એક પ્રકારની પ્રશંસનીય મસ્તી પેદા થાય છે. આવી મસ્તીમાંથી બાળકોમાં અનેક પ્રકારની પ્રેરણાઓ જન્મે છે.

ભાવના:—સૃષ્ટિનાં અંગો અને તેની ઘટનાઓ ઉપરથી બાળમાનસમાં કંઈ કંઈ અમેરી ભાવનાઓ ઉભરાય છે; પરંતુ એ ભાવનાઓને બાળક વ્યક્ત કરી શકતું નથી. તેની એ ભાવનાઓને પીછાણુથી એ સૌથી કઠિન બાબત છે. સક્ષમ અવશેષન અને શુદ્ધ પ્રેમ પૂર્વકના પરિચયથી સહૃદય અને હૃદિમાન શિક્ષક બાલહૃદયમાં પ્રવેશ કરીને તેને સમજી શકે છે. પરંતુ એમ સમજ્યા પછી પણ બાલભાવના દ્વારા યોગ્ય સ્વરૂપમાં એ ભાવનાઓને વ્યક્ત કરવી એ અતિ કઠિન બાબત છે. જ્યારે એવી ભાવનાઓ—પોતાના હૃદયના પ્રતિકરૂપે—બાલકઓમાં બાળક જુલે છે ત્યારે તે નૈસર્ગિક રીતે નાચી ઉઠે છે. આવી ભાવનાઓનું સુંદર અવતરણ જેટલે અંશે બાલકઓમાં થાય તેટલે અંશે તેની અધિક સાર્થકતા છે.

પ્રેરણા:—બાલકઓ ગાતાં બાલહૃદયને કંઈને કંઈ નવીન પ્રેરણાના અમકારા મળ્યા કરે છે. એવું ઓગસુ તો તેમાં અવશ્ય હોયું જોઈએ. પ્રેરણાનું મૂળ કુદરત છે. કુદરત સાથે જેટલો ગાદ સહચાર તેટલો પ્રેરણાનો પ્રકાર થવાનો. બાળકોની ત્વાબાવિક કૃતિમાં પ્રકાર પૂરાય તેવા બાલકઓના નૈસર્ગિક બાવોથી બાળકો પ્રેરણાવંતા બને છે. પરંતુ એ બાવોમાં જેટલી કૃત્રિમતા દેખાશે તેટલું પ્રેરણાનું ઝરણુ સૂકાવાનું જ માટે સીધા ઉપદેશો અને કૃત્રિમ બાવોથી દૂર રહી બાલકઓના લેખકોએ તેના વિષય સાથે સમભાવ પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ.

અર્થ:—બાલકઓના અર્થ સરળ અને બાળક સુગમતાથી ગ્રહણ કરી શકે તેવા જોઈએ. સદિગ્ધ કે કિલ્લટતામય ન હોવા જોઈએ. બનતાં સુધી વાક્યના સરલ નિયમો કવિતાની લીટીમાં મીઠાચથી જળવાય તેમ ગોઠવાય તો અન્યથા શુભ ઉકેલી જાય છે અને અર્થ સમજવો સહેલ થઈ જાય છે; પરંતુ આથી માત્ર ગદ્ય જેવાં વાક્યો ચૂકે કાન્ય બની જાય એમ પણ ન સમજવું જોઈએ. કાન્યમાં અર્થ સાથે પછની અને ભાવની ચમત્કૃતિ જો ન હોય તો તે કરતાં મધ્યમ સાધું. કેટલાંક બાલકો, જાન્ય કે કૃષ્ણિય કાવ્યોમાં કાવ્ય અપરિચિત અને ભારે શબ્દ આવી જતા હોય, તો ત્યાં તેના અર્થ બાળકોના રસ ઉડી જાય તેવી રીતે મચીને સમજાવવાની કશી જરૂર નથી. બાળકોને આત્મા તેના ગર્ભમાં રહેલું અર્થગાંભીરું જરૂર પકડી લેશે; માત્ર જો તેને ચચાર્થ સ્વરૂપમાં લાવ સહિત તેઓ સમક્ષ ગાઈ બતાવશે તો.

ઉદ્દેશ્ય:—કાવ્યના પ્રણેતા પૈકી ઉદ્દેશ્ય એક પ્રાણ છે. કવિઓની હૃદયમસ્તીનો રંગ કાવ્યમાં ઉદ્દેશ્યનું રૂપ ધારણ કરે છે; તેમજ બાલહૃદયની મસ્તીનો ઉજળતો આનંદ બાલ કાવ્યોમાં અવતરવો જોઈએ. પરંતુ એ વિષય બાલહૃદય અને કવિહૃદયનો દુર્લભ સંયોગ માગી લે છે. ટાપલાં દુચકાથી બાળકોને મજા કરાવવી અને કાવ્યના આત્મનો દિવ્ય આનંદ અપાડવો એમાં ઘણું અંતર છે. અહીં ઉદ્દેશ્યનો અર્થ કાવ્યના આત્મામાંથી ઝરતા હૃદયનાંદની મોજ છે,

ભવ્યતા:—સમગ્ર વિશ્વ ભવ્યતાનો ભંડાર છે; સૃષ્ટિર્તાનું એ મહિમા સ્વરૂપ છે. આપણે બાળકનાં દિલ મહાન થાય એમ ઇચ્છતા હોઈએ, તો તેના કાબોમાં પણ ભવ્યતા ભરવી જોઈએ. જોટલી દૃશ્યચિત્રોની ભવ્યતા હૃદય ઉપર અસર કરે છે તેટલી જ અસર શબ્દચિત્રોની ભવ્યતા પણ કરે છે. બાળકને વિરાટનો પ્રતિનિધિ—તેનું નાનું સ્વરૂપ—ગણીને તેનાં ગીતો અદ્ભુત ભાવથી લખાવાં જોઈએ. એની ભવ્યતાનું સેવન કરી બાલહૃદયો વિશાળ અને મહાન જરૂર થશે.

સ્વાભાવિકતા:—બાલકાબોનાં બધાં લક્ષણોમાં કાયમની એક શરત એ હોવી જોઈએ કે:—તેમાંથી સ્વાભાવિકતા—સરલ સ્વાભાવિકતા—દૂર ન થાય. કૃત્રિમ ભાવો અને ભાષાના આડંબરો તથા સ્વાભાવિકતાથી દૂર જતાં ગમે તેવાં ઘસડી કાઢેલાં લખાણો તો બાળકો માટે દૂર સંજ ૩૫ છે. અન્ય સાહિત્યની વાત બાળુએ મૂકીએ તો પણ કીર્તિ માટે, ધન માટે, પ્રતિષ્ઠા માટે કે લખાણની ઉપડેલી ચેળ શમાવવા ખાતર જ બાલસાહિત્યમાં હસ્તક્ષેપ કરવો અને બાલસાહિત્યને કંઈકું કરી મેલવું એ બાળકો પ્રત્યેનો અક્ષમ્ય અપરાધ છે.

(૩) **જોડકેણું:**—બાળકોને સંગીત પ્રિય છે એ ખરું, પણ એનાથી એ અધિક તેને તાલ પ્રિય છે. બાળક ગાય છે તે પહેલાં નાચે છે, અને નૃત્યમાં તાલ જ પ્રધાન હોય છે. તાલ તરફ બાળકનું લક્ષ જલદી આકર્ષાય છે. સંગીતના આત્માપનું અનુકરણ કરતાં પહેલાં તે નગારાના અવાજનું ‘તડીંગ ધીન તડીંગ ધીન’ એમ આબાહ અનુકરણ કરે છે; અને સાથે હાથ. પગ તથા મુખનાં નખરાં કરીને નાચી ઉઠે છે; કારણ કે તેને અનુકરણવાચક કે તાલબદ્ધ શબ્દ સમૂહો બોલવાની મજા પડે છે.

મારા અનુભવની એક નાની સરખી હકીકત મોંઘવા રમ લઉં છું. રસ્તા ઉપરના એક ઢેલાની ખુલ્લી નાની બારી ઉપર ઘોડો પગાણી એક નાની બાળા આશરે ૩-૪ વર્ષની—રમતી હતી; તેવામાં રસ્તે એક છોકરો નીકળ્યો. બાલિકાની કંઈક બાલચેષ્ટા જોઈને તે ઉંચે અવાજે ‘ખિખિ ખિખિ’ હસ્યો. બાળા તે સાંભળીને ચમકી અને ઘડીભર તે ચાંચા જતા ઊકરા સામે જોઈ રહી. પછી તુરંતજ બારીની બન્ને બાજુએ લટકતા પગથી તાલ લેતી બોલવા લાગી: ‘ખિખિ ખિખિ દાંત કાઢયા’ ‘ખિખિ ખિખિ દાંત કાઢયા’ આમ તેણે એક તાલબદ્ધ જોડકેણું ઝોર આનંદથી ‘દાંત’ ઉચ્ચાર ઉપર ભાર દઈ, લઢેકા સાથે બોલવું શરુ જ રાખ્યું! મારું હૃદય પણ તેની સાથે તાલ લેવા લાગ્યું; અને એ અપૂર્વ આનંદદાયક પ્રસંગેનો લાભ મેં પણ ઘડીભર એક બાળુ રિચર થઈ ને લીધો. મારી ધારણા હતી કે બાળકને વાચા ઉઘડ્યા પછી કંઈકે ને કંઈકે મનનું બોલવા જોઈએ છીએ અને તે પણ તાલબદ્ધ તેની આ પ્રસંગે અચુક સાબીતી મળી.

તાલબદ્ધ જોડકેણું બાળકોને સ્વાભાવિકપણે પ્રથમ રુચે છે, તેને અનુસરીને જ ધરડી ડોસીમાઓએ હજારો વર્ષથી બાળકો માટે એવાં જોડકેણાંનો અનુભવસિદ્ધ સફળક્રમ કરી રાખ્યો છે. આજે પણ તેમાં અર્થ હોય કે ન હોય તો પણ “અડકો દડકો દમ દડકો” “ચણકે ચીમકો બામણ બીમડી” “રોજીઓ મોઝીઓ તેલીઓ ટચુડીઓ” વગેરે જોડકેણાંથી આપણે બાળકોને આનંદ આપીએ છીએ અને લાભ લઈએ છીએ.

આજથી ૨૦ વર્ષ પહેલાં આ બાળક મારા મનમાં રહી હતી, તેને એક બાળ સંમેલનમાં અંગ્રેજ ભાષામાં બોલાએલા ધોધના વર્ણનથી વેગ મળ્યો. એ વર્ણનમાં એટલું પદ્ધતિસિલ, એટલાં વર્ણમેળ, પ્રામાણ્યપ્રાસ અને તાલગદતા હતાં કે તેથી મને ખૂબ આનંદ થયો. એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતી ભાષામાં આવું કેમ ન હોય? તે પ્રશ્ન સાત્તવા લાગ્યો. એ ક્ષોભને પરિણામે તેને બીજેજ દિવસે બાળકો માટે એક તાલગદ નોડકણું લખાયું અને તે 'ટ્રેન' ને નામે આજખાસુ. આજે ૨૦ વર્ષથી બાળકો તેને પોતાનું કરીને પ્રેમથી બોલે છે, અને એની તાજગી ઘટી નથી એ અનુભવસિદ્ધ છે. બાળકો માટે નવી દિશામાં તાલગદ નોડકણીની આ શરૂઆત થયા પછી તેને માટે કટાવની આવ મને અનુકૂળ લાગી, અને સ્વારપછી એ દાળમાં કેટલુંક લખાયું. આની અંતર હવે બાલસાહિત્યમાં દીક દીક થઈ રહી છે. પરંતુ તેમાં તાલગદતા અને આસોચિત અમલ્લિ હોવી જોઈએ. એ શરત અચૂક સાચવવાની રહે છે.

આવાં નોડકણાં તાલમાપ અનેક પ્રકારના હોય છે. તેની પસંદગી વિષય અને બાળકનું વય લક્ષમાં રાખીને થવી જોઈએ. કેટલાંક નોડકણાંમાં વસ્તુના અર્થ અથવા ભાવની સંકેતના સંબંધપૂર્વક ચાકી આવે છે, પારે કેટલાંકમાં તે નથી પણ હોતી. એવી સંકેતના વગરનું ગદ્ય કે પદ્ય બાલસાહિત્ય સિવાય બીજામાં ચાકી શકે નહિ; પરંતુ બાલસાહિત્યમાં તેને સ્થાન છે, અને એ એની વિશેષતા છે. જેમ પતંગીડ અનિયમિત રોતે ઉડતું મનમાનતાં ફૂલો ઉપર બેસતું કરે છે, તેમ બાલમાનસ પણ એક વસ્તુ કે વિચાર ઉપરથી અન્ય વસ્તુ કે વિચાર ઉપર અનિયમિત રીતે મોજ આવે તેમ વિહાર કરે છે. આવું અનુકરણ નોડકણાંમાં થાય તો તે બાળકોને અનુકૂળ થઈ પડે છે. યોગ્યએક નમુના જોઈએ:—

જુનો નમુનો

ક ક ક

બીરે દીધા દાળીઆ
દાળીઆ મેં વાડે નાખ્યા
વાળે મને શૂળ દીધી
શૂળ મેં તો દીજે ખોસી
દીજે મને ધૂળ દીધી
ધૂળ મેં કુંભારને દીધી
કુંભારે તો ઘડો દીધો
ઘડો મેં માળીને દીધો
માળીએ મને પૂલ દીધાં
પૂલ મેં શિવજીને દીધાં
શિવજીએ તો લાડુ દીધો
ખૂણે ખેસી ખાધ ગયો
મંથો પાણી પી ગયો !

નવો નમુનો

ક ક ક

દાદાજીનો ઘોડો લીધો
ઘોડાને મેં ઘોડો કીધો
ઘોડો ફૂટે ઝમ ઝમ
ધૂધરી વાગે ધમ ધમ
ધરતી ધૂળે ધમ ધમ
ધમ ધમ ધરતી ધાતી નય
મારો ઘોડો ફૂલો નય !
ફૂલો ફૂલો આગ્યો કોટ
કોટ ફૂલીને દીધી હોટ !
સીનાં મનને મોહી રહો
એક ઝવેરી ભેંધ રહો
ઝવેરીએ તો હીરો દીધો
હીરો મેં રાત્રને દીધો
રાત્રએ ઉતાર્યો તાજ
આપું મુળને આપું રાજ !
રાજ મેં રૈયતને દીધું
મોજ કરીને ખાધું પીધું !

ઉપરના નમુનાઓ અમુક પ્રકારની સળંગ સંકલનાવાળા છે, ત્યારે:—

નુનો નમુનો

❀ ❀ ❀

ચણા કે ચીમડી
બામણ બીબડી
બામણને ઘેર, ગોઠ વિચાણી
રાત રાણી,
દાવણ પાણી, કરી.....ને
ચીમડાની ચીર માથું !

નવો નમુનો

❀ ❀ ❀

છાકરાં રે ! સાંભળજે વાવ
આવી છે અજવાળી રાત
રાતે તારા ટમકે છે
વચમાં ચાંદો ચમકે છે !
ચાંદો ઉગ્યા ચાકમાં
રાણી બેઠી ગાખમાં
ગાખે તો સોનાનાં બોર
માથે બેઠા બોલે મોર
મોર કરે છે લીલા દહેર
ટાંકા કરતો ચારે મેર
મે'ર કરી ત્યાં મેવલે
પાણી આખ્યાં નેવલે
નેવે બોલે 'કા, કા' કામ
કાકા લાગ્યા મીઠા ભાગ
કાનુ બદામ ને રેવડી
છાકરાંને બહુ મજા પડી !

આ નોંકણામાં સળંગ વસ્તુ સંકલના જણાશે નહિ, પણ ક્યાંક વસ્તુ તો ક્યાંક વિચાર, તો ક્યાંક પ્રાસ એમ પરસ્પર મેળ સાધે છે. આમ છતાં આવાં નોંકણાં તદ્દન નિર્ણયક કે એક પ્રકારની સળંગ ચમત્કૃતિ વગરનાં તો ન જ હોવાં નોંધએ. એક નમુનો વિશેષ. નેવાથી સ્પષ્ટતા થશે.

નાનાં બાળકો વ્યારે વાર્તા સાંભળવા ખૂબ ઉતાવળ કરતાં હોય છે, ત્યારે તેને રાંત અને વ્યવસ્થિત કરવા અથવા પ્રાથમિક ભૂમિત્ર માટે તેને સતેજ કરવા અથવા બીજા કોઈ કારણે તેનો રસ જળવાઈ રહે અને થોડો વિવેચન કરી શકાય એવું એક નાનું નોંકણું બોલાય છે કે:-નુનો એક સરસ વાર્તા કહું સાંભળો: “એક હતો બગ, એના લાંબા લાંબા પગ” છાકરાં ત્વરાથી હોંકારો આપે; એટલે બોલનાર અટકીને કહે: નુનો, તમે બધાં બોલો તો નહિ કહું. આથી બાળકો રાંત થઈ જાય. પછી રાતુ કરે: “નુનો, એક હતો બગ, એના લાં...બા લાંબા પગ” વળી બાળકમાંથી કોઈ ગરબડ કરે, એટલે બોલનાર અટકે અને તેને સ્વસ્થ કરે; બાળકો વાર્તા સાંભળવાના રસમાં એક ચિત્ત થઈ જાય. આમ મનમાનવું હેવ તૈયાર કરીને પછી ધારેલી વાર્તા જમાવે.

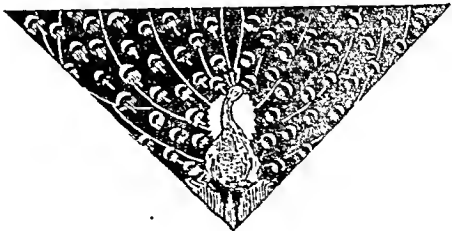
ઉપરનું નોંકણું “એક હતો બગ, એના લાંબા લાંબા પગ” એટલું જ છે છતાં સાર્થક છે. તેમાં લાંબી વાર્તા હશે એવું ગર્ભિત સૂચન પણ છે. આજ નોંકણું વધારા સાથે એક બાલમાસિકમાં છપાયું છે તે નીચે પ્રમાણે...

“એક હતો બગ,
એના લાંબા લાંબા પગ;
એ ખાતો તો મગ,
એની ચડકારીંતી રગ”

હેલ્ડી જે લીટી ઉમેરીને આખું નેડકણું કેટલું કટંગુ અને નીરસ કરી મૂક્યું છે! પ્રથમની જે લીટીઓ બાળકોને માટે કેવા પ્રયોજોમાં વપરાય છે, તેનો ખ્યાલ રાખ્યા વગર વસ્તુ, ધ્વનિ, અર્થ વગેરે કશાનો સંબંધ સાચવ્યા શિવાય માત્ર ‘મગ’ અને ‘રગ’ નો પ્રાસ-અર્થહીન પ્રાસ લાવવા સારુ જના નેડકણુને બદલવું ક્યું છે. બગને મગ ખાતો કરીને કોઈ પણ પ્રયોજન વગર તેની રગ ચડકારી છે; તેમાં બાલસાહિત્યનો ખ્યાલ તો નથી પણ સામાન્ય જ્ઞાનનો પણ અભાવ બતાવ્યો છે. આવા નમુનાઓ પ્રચલિત સાહિત્યમાંથી ઘણા મળી શકે તેમ છે; પરંતુ બાલસાહિત્યની સ્થિતિનો કંઈક ખ્યાલ આપવા પૂરતો આ નિદેશ માત્ર ક્યો છે.

ટૂંકામાં ગદ્ય, પદ્ય કે નેડકણું કે કોઈ પણ પ્રકારના બાલસાહિત્યમાં હસ્તક્ષેપ કરતાં પહેલાં બાલહૃદયનો સંપૂર્ણ પરિચય, તેના તરફનો સમભાવ અને બાલભાષાનું પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરવા સારુ કદિન સાધના કરવાની જરૂર છે. બાળકો પ્રત્યે સ્વાભાવિક કે કૃત્રિમ ભાવ ઉપજાવે એટલે તેને માટે સાહિત્ય તૈયાર કરવાનો રસ છૂટે એ યોગ્ય નથી. બાલમાસિકોના આલોકોએ પણ પોતાની સંપૂર્ણ જવાબદારી સમજવી જોઈએ. નિયમિત માસિકોનો અંક કાઢવાની ખાતર નેવાં આવ્યા તેવાં લખાણો બીજાં સામયિક પત્રોની પેઠે છાપી મારવાં એ બાળકોના હિતે-ચ્છુઓ માટે હુદ નથી. તેઓએ બાળકોને દૃષ્ટિમર્યાદામાંથી ખસેડે નેવાં વ્યાપારી તત્ત્વોને તજવાં જોઈએ. બાલસાહિત્ય થોડું હોય તેની ચિંતા શા માટે? થોડું પણ સત્ત્વશાળી હશે તો બાળકો તેને હંમત વખત વાંચ્યા પછી પણ હોડશે નહિ. સાચા સાહિત્યની અસર તક્ષરપર્ણી અને ચીરરચાવી હોવી જોઈએ. ‘છીછરા’ બહુ વિસ્તાર કરતાં અલ્પવિસ્તૃત ઉંડાણનું મૂલ્ય અધિક છે. *

તૌલનિક ધર્મ

પ્રો. અતિસુખશંકર ક. ત્રિવેદી

એમ. એ. એલએલ. બી.

ધર્મ

નો વિષય પ્રત્યેક મનુષ્યને રસ પડે એવો ગણી શકાય. એ વિષયમાં પૂરતો સામગ્રી સાથે ને વિકસિત બુદ્ધિથી જો કાંઈ વિચાર નહિ કરે તો એ અપૂર્ણ બૌદ્ધિક સામગ્રીથી ને આવેશથી કે પૂર્વગ્રહથી પણ મનુષ્ય વિચાર્યા વિના નહિ રહે.

ધર્મના વિષય પર વિશાળ અભ્યાસ ને દૃષ્ટિબિન્દુ ઉત્તેજ્ય એવા અતિસ્તુત્ય ઉદ્દેશથી શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબે વડોદરામાં ધર્મોના તૌલનિક અભ્યાસને માટે એક અધ્યાપકની નીમણૂક કરી હતી. થોડાં વર્ષો મુધી તે નીમણૂક ચાલુ રાખી હતી ને ધાર્મિક વિષયોના સંબંધમાં જ્ઞાનવિવૃદ્ધિને અર્થે ઉચ્ચાભ્યાસ-શિષ્યવૃત્તિઓ રચાવી હતી.

અમેરિકામાં છેલ્લી ધર્મ-પરિપક્વમાં શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા:—

“ધર્મ મનુષ્યને આજીવન આવશ્યક છે, સત્યને માટે તે મન્યન છે, ને તે પ્રતિ અમુક રીતે સંલગ્નતા છે. મનુષ્યને સરળ. સખળ. શુદ્ધ ને ગંભીર શ્રદ્ધાની જરૂર હોય છે.” (બાધાન્તર)

હિન્દુ વૈદિક, સનાતન, બૌદ્ધ, જૈન એમ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો હિન્દુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થયા છે, અને હાલ આપણે તે તે ધર્મો તેમજ જન્મતાના ધર્મો જોવા કે ખ્રિસ્તિ ને મુસ્લિમ ધર્મોના અનુયાયીઓને પશ્ચિમની કેળવણી ને પશ્ચિમની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓને બળે કેળવણીએ વિશાળ દૃષ્ટિબિન્દુ ધરાવતા, હિન્દમાં રહેતા જોઈએ છીએ.

વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ મનુષ્યને નાસ્તિકતા તરફ આકર્ષે છે. ખાસ કરીને વિજ્ઞાનના અભ્યાસકો અને હાલના સમયમાં બીજા પણ ઘણા મનુષ્યો ધાર્મિક ભાવનાની સાર્થકતાને આનાકાનીથી સ્વીકારે છે. તેમ છતાં, જો કે વિજ્ઞાન પણ જ્ઞાનમાં સંપૂર્ણ વિજય તો મેળવી શકતું નથી જ; પરમ સત્યના અન્વેષણમાં અમુક દૃઢ વિજ્ઞાન પણ હિંમત હારે છે. પરંતુ તેમ છતાં ક્યાં તો ઉપલક્ષીયા જ્ઞાનને લીધે કે ક્યાં તો અમુક રીતની સ્વતઃ-સંતુષ્ટતા ને સ્વમતસંતુષ્ટતાને લીધે જો વૈજ્ઞાનિક પોતાનું જ્ઞાન અધ્યજ્ઞાન છે એમ સગળ શકતો નથી તો તે વિજ્ઞાનજનિત નાસ્તિકતામાં જ મસ્ત રહે છે ને તેને માટે ધાર્મિક ભાવનાની સાર્થકતા સમજવી અશક્ય પણ બને છે.

“ધર્મનું વર્તમાન ને ભવિષ્ય” (“The Present and Future of Religion”) એ નામના પુસ્તકમાં સિ. ઈ. એમ. જોડ, લોકો ધર્મમાં દિનપ્રતિદિન ઓછી થતી સંખ્યામાં શ્રદ્ધા રાખતા થયા છે તેનું કારણ શું હોઈ શકે, તે વિષય અર્થમાં નીચે મુજબ કહે છે:—

“સો વર્ષ પહેલાં જ્યારે ઔદ્યોગિક પરિવર્તન થયાને પરિણામે એકાદ નવું નગર અસ્તિત્વમાં આવતું ત્યારે લોકોની સૌથી પ્રથમ ઉત્સુકતા ધાર્મિક જરૂરીયાત પૂરી પાડવાની

યતી, અને જો તેઓ ક્ષી ચર્ચ - પન્થીઓ હોય તો તેમના પર નંખાતા કરેમાં દેવગને માટે નંખાતો કર સૌથી પહેલો હતો. આજે જો દેવજો બંધાય તો તેમાં કોઈ જગાર નહિ નીકળે.” (પૃ. ૧૯)

આ મુજબજ હિંદુસ્તાનમાં પણ વસ્તુસ્થિતિ હાલ સત્વર વધે જાય છે. એક વખત એવો હતો કે લોકો મંદિરો ને મસીદો બંધાવવા પાછળ લખવૂટ ખરચ કરતાં, હાલ હયાત મંદિરો ને મસીદોમાંની ઘણીમાં પ્રાર્થના માટેની જગાઓ વિશે ઉદાસીનતા માલમ પડે છે ને આ પ્રકારની સ્થિતિ વધુ ને વધુ બળવાળી યતી જાય છે. અને વિજ્ઞાનના ધસારાના આ જમાનામાં ધારી શકાય એવી જ આ સ્થિતિ છે. પશ્ચિમમાં તેમ જ પૂર્વમાં, વિજ્ઞાનને હાથે ધર્મને વધુમાં વધુ સહન કરવું પડ્યું છે. આ સ્વાભાવિક છે; કારણ કે વિજ્ઞાને સ્પષ્ટ રીતે તદ્દન ખોટી ને હસનીય જેવી દર્શાવેલી બાબતો તેને ધર્મ જોરથી વળગી રહે છે, ઉ. તરીકે, હિંદુ લોકો ગ્રહણના કારણની બાબતમાં.

એક બાજુ તરફ ધર્મ શાશ્વત સત્યો પ્રતિપાદિત કરે છે એમ કહેવામાં આવે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે પેગંબરો. સંત સાધુઓ, ને ધર્મસ્થાપકોએ શીખવેલા ધાર્મિક આદર્શો, શ્રદ્ધાઓ, આચારો ને રીતિઓને સદા માન આપવું જોઈએ એમ ધર્મિષ્ઠ પુરુષો માને છે; ત્યારે બીજી બાજુ તરફથી નવા યુગની નવી માગણીઓ એવી હોય છે કે ધર્મને વધારે સમાજોપયોગી કરવો જોઈએ, વધારે જમાનાને સ્વીકાર્ય, વધારે મુશીબતોમાં સરળતા કરી આપનાર બનાવવો જોઈએ. નવા યુગની ઓછામાં ઓછી માગણી આ પ્રકારની હોય છે. જાણે આધ્યાત્મિક ને સામાજિકનો વિરોધ પડે છે. ધર્મ આધ્યાત્મિક બાબતો સાચવતો, ત્યાં નવો યુગ ધર્મ પાસે સામાજિક બાબતોની દરકાર લેવાની માગણી કરે છે. હિન્દુધર્મ, મુસ્લિમ ધર્મ, ઝરથોસ્ત્રી ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ ને ખ્રિસ્તિ ધર્મ જે શાશ્વત સત્યો પર ભાર મૂકતા તે સત્યો મનુષ્યજીવનના વિખૂટા જેવા ગણાતા આધ્યાત્મિક અંશને માટે જ જાણે સંકુચિત રહેતાં, સામાજિક જીવન જાણે તેનાથી અનવચિત્ત હોય એવી રીતે તે તે ધર્મમાં કંઈક વડણો રહેતાં. આથી વિરુદ્ધ. નવો યુગ પરલોકની ને આધ્યાત્મિક બાબતોમાં નહિ પણ આ લોકની ને સામાજિક બાબતોમાં ધર્મ મદદગાર બનવું જોઈએ એવું ઇચ્છે છે, એવું ઇચ્છે છે કે દૈનિક જીવનના સમાજોપયોગી કાર્ય કરવા પણ ધર્મ ઉદાસીન ન રહેવું જોઈએ. તેથી દેખાતું છે કે હાલના સમયમાં આપણા સામાજિક પ્રશ્નો, જેવા કે અસ્પૃશ્યતા, દલિતોદ્ધાર, જ્ઞાતિ ને વર્ગોનો ઉચ્છેદ, સગવડોનું સમીકરણ વગેરે વગેરે-એવા પ્રશ્નોના સંબંધમાં શાશ્વત સત્યોની વાત કરી ધર્મ ઉદાસીનતા દર્શાવે એ બની શકે નહિ. તે તે પ્રશ્નોનું નિરાકરણ નવો યુગ સ્વીકારે એવું ધર્મ કરવું જોઈએ. તે કરવાને પ્રયત્ન નથી થતા તેથી જ લોકોના મોટા ભાગ પર ધર્મનાં કેટલાંક ઉચ્ચ ને મહત્ત્વ સત્યો અક્ષર ક્યાં વિનાનાં, માત્ર શાબ્દિક સત્યો જેવાં જેવામાં આવે છે. બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદનાં નીચેનાં વચ્ચનો વાચતાં આપણે આધ્યાત્મિક અદ્વૈતના ઉચ્ચ આકાશમાં ઉડ્ડયન કરતા હોઈએ તેમ આપણને લાગે છે.

अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोकऽलोक देशऽदेश वेदाऽवेदा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति घ्नःघातऽघ्नःघात चाण्डालऽचाण्डाल । पौलस्तोऽपौलस्तः श्रमणोऽश्रमण स्तापसोऽतापसो ऽ नन्वागतं पुण्येनान्वागतं पापेन तीर्णं हि तद् सर्वान्छोकान्हृदयस्य भवति ।

આત્મજ્ઞાનની આ પરમ શુદ્ધ અવસ્થામાં પિતા પિતા નથી, માતા માતા નથી, લોક લોક નથી. દેવો દેવો નથી, વેદો વેદો નથી આ સ્થિતિમાં ચોર ચોર નથી, અહમકાર કરનાર અહમકાર કરનાર નથી, ચાંડાલ ચાંડાલ નથી, પૌંદ્રસ પૌંદ્રસ નથી, શ્રમણ શ્રમણ નથી, ને તાપસ તાપસ નથી, તે સ્થિતિમાં પુરુષ પાપ કે પુણ્યથી અન્વિત નથી ને તે શોકમાત્રથી પર હોય છે.

આ ઘણી ઉચ્ચ ભાવના છે; પણ આ પ્રકારનું અધ્યાત્મજ્ઞાન મનુષ્યમાં સમાજવિરક્તતા આણે છે તેનું ઉદાહરણ છે.

આ પ્રમાણે ધર્મની ભાવનાથી કોઈ વાર જેમ વ્યક્તિનીકરતા ને સમાજવિરક્તતા પોષાય છે તેમ કોઈ વાર અજ્ઞાન ને અધઃશક્તિ પણ પોષાય છે, ને કોઈ વાર વળી સ્વાર્થ, તિરસ્કાર ને કૂરતા પણ પોષાય છે. ધર્મ ને યુદ્ધના સંબંધ વિશે લખતાં જોડ નીચે મુજબ કહે છે:-

“જળ તે ન્યાય નથી તેમ જળતાં છતાં તેઓ (યુરોપની પ્રજાઓ) તેથી વિરુદ્ધ વર્તતા હતા: ખીજ પક્ષના જેટલા માણસોને હણાય એટલાને માત્ર હણવાથી જ જાણે પોતાના પક્ષનો ન્યાય સાબીત કરવાનો રસ્તો હોય તેમ તેઓ વર્તતા હતા. વિક્ટોરીયા રાણીના જમાનાના માણસો ઇશ્વરમાં સંજ્ઞા શ્રદ્ધા રાખતા ને ચોકડેબંધ સંખ્યામાં દેવળમાં પ્રાર્થના કરતા. તેમનો ઇશ્વર, તેઓ ખચીત, કીનાયાજ, ઇર્ષ્યાળુ શુદ્ધ પુરુષ તરીકે કલ્પતા; તે ઇશ્વર તેમની પ્રજાનો માનીતો દેવ હતો ને તે ધણેજ ખુદ્દી રીતે પક્ષભાવનાવાળો કલ્પાતો, અને લોહીનો તરસો ખાસ કરીને જર્મન પ્રજાના લોહીનો તરસો ગણાતો. ઇશ્વરની આવી કલ્પનાની સામે યુવકો સખ્ત વિરોધ દર્શાવતા થયા. તેઓ કહેતા કે જો આ ઇશ્વર, આ સત્ત્વ હોય જ અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે તેનું છે જ નહિ—તો ખચીત જ અમે એના પ્રાર્થના ન કરી શકીએ. તો પછી દેવળની અંદર એ ઇશ્વરની અત્યંત પ્રશંસાનાં વચનોથી અમારી જાતને કંટાળો તો નજ આપી શકીએ. (એવી વાતજ, એવી ભાવના જવા દો.) દિવસ સુંદર છે, (વાદળાં વાદળાં છે નહિ) યાત્રો, આવા ઇશ્વરના વિચારમાં યુવાવા કરતાં મોટરમાં ફરવા જઈએ.” (૫. ૭૧, ૭૩, The Present and the Future of Religion.) હાલના જમાનાની આ સ્થિતિ છે તે જોતાં, શ્રદ્ધાના વિષય તરીકે ધર્મ ઘણાંદુર આકર્ષણ નથી કરતો, એ બાબત આપણને આશ્ચર્ય પમાડતી નથી. અને તેમ છતાં એટલું પણ ખરું કે મનુષ્યસ્વભાવ ને મનુષ્યની ભાવનાઓ વસ્તુતઃ જેવાં છે તે ધ્યાનમાં લેતાં આપણને લાગે છે કે ધર્મ, આસ્તિકતા, મનુષ્યમનસની સ્વાભાવિક આવશ્યકતા છે, ને અધર્મ, નાસ્તિકનો માનસિક ક્ષય છે, માનસિક સંધિવા છે,

તેટલા માટે ઇસ્તિવાજોગ છે કે જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓને વિશે જુદા જુદા ધર્મોએ શા શા લાભાલાભ કર્યા છે તે બાબતનો ઐતિહાસિક ને મીમાંસિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આવો અભ્યાસ માણસની વિસ્તૃત સંસ્કૃતિનો અંશ ગણાશે, ને તેટલા માટે જગતના નિદાન મોટા ધર્મોનો તૌલનિક અભ્યાસ ઇચ્છનીય છે. આ પ્રકારનો તૌલનિક અભ્યાસ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનને ને ધર્મના ખરા રહસ્યનો ખરાબર ઉત્તેજક બનશે. આવો અભ્યાસ ઘણો ઉપકારક યવા સંભવ ધરાવે છે, કારણ કે મુસાફરીની વધી ગયેલી સગવડોને લીધે, ને સંસ્કૃતિઓને પરસ્પરના સંબંધમાં આણે એવી બીજી ઘણી સગવડો પણ વધી ગયેલી હોવાને લીધે, વિચારોના પરસ્પર

સંબંધ ને વિચારોની પરસ્પર અસર અગાઉના વખતોમાં કોઈ પણ વાર શક્ય હતાં તેના કરતાં હાલ વધારે સહેલાઈથી શક્ય બન્યાં છે.

ભવિષ્યમાં ધર્મ સ્વીકાર્ય થાય તે માટે બે શરતો તેણે પાળવી પડશે. પહેલી શરત મનુષ્ય મનુષ્યના સંબંધોને વિશેની છે, ને બીજી મનુષ્યના સૃષ્ટિમાત્રની સાથેના સંબંધને વિશેની છે. બીજી શરત પરાપૂર્વના વખતથી લગભગ બધે જ ધર્મો પાળવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. બાહ્ય સૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થએલી મુશીબતો, ને દેખીતી નિષ્ક્રિયા ને ઉદાસીનતાની સામે આશ્વાસન આપે એવા વિચારો આપોને ધર્મો એ શરત પાળવા મથી રહ્યા છે. આમ કરવા જતાં ધર્મભાવનાઓ વિજ્ઞાનનાં સત્યોની સાથે વિરોધમાં આવી છે, અને પ્રગતિશીલ જ્ઞાનના સાથે સાથે ધર્મો પ્રગતિ સાચવી રહ્યા ન હોવાને લીધે કોઈ કોઈ વખતે તેમની ઉણપોના પ્રમાણમાં તે દીકાને પાત્ર બન્યા છે, વળી કોઈ વખતે હાસ્યને પાત્ર પણ બન્યા છે, વળી કોઈ વખતે ઉદાસીનતાથી જોવાયા છે, તો વળી કોઈ વખતે મનુષ્યને સીધી રીતે નુકશાનકારક તરીકે પણ ગણાયા છે. ભવિષ્યના ધર્મોમાં વિજ્ઞાનનાં સત્યોની સાથે વિરોધમાં આવે એવા આચારવિચારોનો બહિષ્કાર થવો જોઈશે. પણ ઉપર બે શરતો કહી તેમાંની પહેલી શરત બીજી કરતાં પણ વધારે અગત્યની છે. આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ઇચ્છનાર મનુષ્યના નિવાસમાં વિચારના વિષયમાત્રો ન રહેતાં, જો ધર્મો જીવંત બળ બનવા માગતા હોય, તો આપણા જમાનાનાં મોટાં સંકટોનું નિરાકરણ કરવા તેમણે તે તે વિષયો હાથ ધરવા જોઈએ ને તેના પર વિચારોનો પ્રકાશ પાડવો જોઈએ ને તજજનિત દુઃખોમાં શાન્તિ મળે એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ: આ સંકટો-જમીનમાં ને દરિયાનાં લક્ષરો, ગરીબાઈ અને આર્થિક ઇર્ષ્યા અને અસમાનતાઓ, પ્રમુદીય ને આંતર પ્રમુદીય સ્વાર્થ, અરે! જુનાનાં નાનાં સંકટો સુધ્ધા-સાધારણ સામાજિક વિષયોનાં, જેવાં કે સંતતિનિયમન, કાયદેસર બાળહત્યા, મરણપર્યંત અપવાસ, ચામડીના ને ન્યાત જાતના અને ધર્મોના ભેદ વગેરે વગેરે આવાં સંકટો ને આવા વિષયોના સંબંધમાં ઉદાસીન રહીને ધર્મો ભવિષ્યમાં જીવંત રહી શકે એ અસંભવિત છે. આવાં સંકટો ને આવા વિષયોના સંબંધમાં ધર્મોએ શાન્તિ ને સમાધાન અર્પે એવા વિચારો, એવા માર્ગ પોષવા જોઈશે. મનુષ્યના ભલાને માટે કોઈ જાતની યોજનાઓમાં ધર્મોએ સક્રિય પ્રવૃત્તિઓ આદરવી જોઈશે. આવી બાજતોથી અલગ રહીને ને તેને વિષે તદ્દન ઉદાસીનતા રાખીને માત્ર શ્રદ્ધાના વિષય તરીકે, કે આ કે તે મંદિરમાં એક કે બીજા પંથની પ્રાર્થના કે આચારવિચારના વિષય તરીકે એક કે બીજા આચાર્યના આશ્રય નીચે કે એક કે બીજા અધ્યાત્મવિદ્વાના પ્રચારક સાધન તરીકે ધર્મો જીવંત રહી શકે એ લગભગ અસંભવિત જેવી બાબત છે.

જુદા જુદા ધર્મો ફરફાર પામતાં સમાજહિતની ને સમાજવચ્ચકતાની બાબતોને કદલે દરજ્જે બંધબેસતા રહ્યા છે તે સંસ્કૃતિના દષ્ટિબિન્દુએ વિચારવા જેવી બાબત છે. એવો અભ્યાસ માણસને પોતાના ધાર્મિક આદર્શોના ઘડતરમાં સહાયકારક અભ્યાસ નિવડશે. એવો અભ્યાસ કોઈ વાર કોઈ મહાન પેગંબર કે ધર્મોપદેશક કે સાધુ પુરુષના જીવનમાંથી મળતા બોધો દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ શકે. મહાત્મા ગાંધી, જેમનું જીવન આપણને અતિખિત ધર્મ પુરતક દુષ્ય છે ને જેનાં કૃપો તેવા પુસ્તકના પરિચ્છેદો જેવાં છે, તેમના જીવનદ્વારા આવો પ્રકાશ

ધર્મની વ્યાપ્તમાં આપણને હિંદુસ્તાનના વતનીઓને હાલના સમયમાં કેટલો બધો મજે છે તે આપણે જાણીએ છીએ. તેજ રીતનાં ઇસુ ખ્રિસ્તનાં જીવન ને કૃત્યો, મહમ્મદનાં જીવન ને કૃત્યો, શંકર, રામાનુજ, વલ્લભ, કબીર, ચૈતન્ય, રાજરામ મોહનરાયનાં જીવન ને કૃત્યો, અને જ્ઞાન, કર્મ, કે ભક્તિ કે પ્રાર્થનાના માર્ગ પર ભાર મૂકનાર વિચારસરણિઓ અતુસરનારાનાં જીવન ને કૃત્યો હતાં. પરંતુ આવી રીતે મળતું ધાર્મિક આદર્શોનું ઘડતર વત્તાઓછા નસીબ ને સદ્બાગ્યને વશ વ્યાપ્ત ગણાય; મહાન ને સાધુ પુરુષોના ધાર્મિક સમાગમમાં આવવું-એ આપણા હાથની વ્યાપ્ત નથી. એવી રીતની ધાર્મિક આદર્શોને મળતી મદદ મેળવવા ધરિદાપૂર્વક ને વ્યવસ્થિત રીતે પ્રયત્ન કરવો એ તેનાથી જુદી વ્યાપ્ત છે. આવો વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન ને તે વળી ઘણો હિતકારક ગણાય તેવો પ્રયત્ન ધર્મોનો નૈતિક અભ્યાસ છે. ધર્મોની ઉત્પત્તિ, સત્યો, ને સિદ્ધાન્તો જેથી માત્ર તાત્ત્વિક વ્યાખ્યાનોને વિષે નહિ, પણ ધર્મોના સામાજિક દર્શિનિદુઓ પર કેન્દ્રબૃત્ત થતો ધર્મોનો અભ્યાસ સમાજહિતના નીતિશાસ્ત્રના અભ્યાસને વિષે સુંદર પ્રાવેશિક અભ્યાસ બનશે.

ધર્મને કોઈપણ વિજ્ઞાનની કોટિ પર મૂકી શકાય નહિ, ને તેમ છતાં વિજ્ઞાનના વિષયમાં આપણાં હિત વૃદ્ધિગત થતાં ગયાં છે તેને લીધે, વિજ્ઞાનની દ્રસોટ્ટીએ એટલે કે બૌદ્ધિક પ્રભાવોથી ધાર્મિક વિચારોની પરીક્ષા કરવાનું વલણ આવશ્યક બન્યું છે. તૌલનિક ધર્મનું રહસ્ય એવા બૌદ્ધિક વલણમાં સમાએલું છે; મતલબ કે તૌલનિક ધર્મ અન્ધ શ્રદ્ધા પર આધાર રાખતો નથી, પણ તુલના કર્યા પછી વિવેચનને પરિણામે વિચાર થાય તેના પર આધાર રાખે છે. એવી તુલનાઓને પરિણામે જાણવા લાયક સામાન્ય વિચારો પર આપણે આપીએ છીએ. ઉદાહરણ તરીકે, એવી તુલનાઓથી આપણને માલમ પડે છે કે ધર્મશુરોએ ને પુરોહિતોનો જુદો વર્ગ જ્યાં અસ્થિતવમાં આવે છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર ધાર્મિક આચારો અસરળ, સંકીર્ણ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આપણે કહી શકીએ કે જેમ જેમ ધર્મશુરોનું બળ ઘટતું જાય છે તેમ તેમ ધાર્મિક આચારો વધુ ને વધુ સરળ બનતા જાય છે, ને તેને પરિણામે, કેટલી વાર ધર્મનો આત્મા, ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ વધુ ને વધુ વિશુદ્ધ બનતું જાય છે. વધારામાં, તુલનાથી એમ માલમ પડે છે કે અગાઉના સમયોમાં ધાર્મિક આચારો મુખ્યત્વે સામાજિક યા સમૂહમાં આચારવાના બનાવો હતા, ને મંદિરોમાં, યાત્રાના સ્થળોમાં, સામૂહિક પ્રાર્થનાઓમાં, વગેરે વગેરેમાં સામાજિક વાતાવરણને બળે ધાર્મિક અનુભવોના આન્તર ને બાહ્ય ઉદ્ભેદ વૃદ્ધિગત પામ્યા છે. જન્મ, દ્વિતીય-જન્મ વા ધાર્મિક જીવનમાં પ્રવેશ-દીક્ષા, લગ્ન, મરણ, એ જીવનના ગંભીર ને અસરકારક બનાવો છે, એટલું જ નહિ પણ જન્મ, લગ્ન, મરણ તો ગહન, અપ્રત્યક્ષરણીય બનાવો છે, અને વિજ્ઞાનો ઘણાં વધ્યાં છે છતાં આ બનાવોની ગહનતા, તેમની અપ્રત્યક્ષરણીયતા તો તેવીને તેવી જ રહી છે. લગભગ જ્યાં સંલોગોમાં, આ બનાવોની સાથે જોડાએલી ધાર્મિક ક્રિયાઓ ઘણી ગંભીરતા દર્શાવે છે, અને આ બનાવો ગહન હોવાને લીધે આ ધાર્મિક ક્રિયાઓ, સમય રીતે જોતાં, જુદા જુદા સમાજોમાં જૂના વખતથી જ સ્વરૂપમાં હતી તેમાં ક્યાં તો કંઈ પણ ફેરફાર થયા વિનાની રહી છે કે બહુ તો નહિ જેવા ફેરફારવાળી રહી છે. એટલું જ નહિ પણ ઉચ્ચ ને નીચ જન્મ, દુઃખ જન્મજનિત અપૂર્ણતાઓ જેવી જીવનની અસમાનતાઓના સંબંધમાં પણ કંઈક ગહનતા હોય છે; અને જો કે મતુષ્યની યુદ્ધિએ આ

બાબતોની ગહનતાઓ સમજવાને મન્યન કર્યા છે તે ન નિરાકરણ કરાય એવી બાબતોનું નિરાકરણ કરવા યત્ન કર્યો છે, છતાં આ ગહનતા ચાલુ છે. અને જો જગતની અર્થદૃષ્ટિ ઘટનાઓ, ન સમજાય એવી બાબતોની કરતા સમક્ષ મનુષ્ય મુન્યવાદ જાય છે એ ખરું છે, તો એ પણ વળી ખરું જ છે કે સુંદરતા ને ભવ્યતાની આનન્દદાયક પીઠાનમાં પણ એવી જાતનું ગહન અપ્રયક્ષકરણીય તત્વ સમાયેલું છે કે તેની સમજૂતી વિજ્ઞાન આપી નહિ શકે, અને તેટલા માટે બુદ્ધિથી પર એવી રીતના જ્ઞાનને માટે અર્થાત્ ધાર્મિક જ્ઞાનને માટે હમેશાં સ્થાન ને ઇચ્છા રહેશે જ. સુંદરતા ને ભવ્યતાની સાથે ધાર્મિક આચારો કંઈ વ્યર્થ રીતે જોડાયા નથી હોતા, ને તેમજ કળાએ પણ આપણા ધાર્મિક આદર્શોમાંના કેટલાક ઊંડામાં ઊંડા આદર્શોને વિકસિત કર્યા છે તે કંઈ વ્યર્થ રીતે તેમ બન્યું નથી.

તેટલા માટે સંસ્કારિતાના પોષક તરીકે ધર્મની અગત્ય ઘણી છે, ને ધર્મોના સંસ્કારિતાની દૃષ્ટિએ બરાબર અભ્યાસ માત્ર તૌલનિક અભ્યાસપદ્ધતિએ જ થઈ શકે. મનુષ્ય ધાર્મિક શ્રદ્ધાની બાબતો વિષે કંઈપણ રસ લેતા ન હોય, છતાં સંસ્કારિતાના પોષણમાં ધર્મોએ બળવેલી સેવામાં એને હમેશ રમ હોઈ શકે. મોટી મોટી બાબતોની તુલનાઓ નીચેના વિષયોનો અભ્યાસ કરી શકે.

ધર્મો સમગ્ર રીતે સરખાવી શકાય, એક ધર્મ કંઈ જાતના જીવન પર બાર મૂકે છે તેનો કોઈ અભ્યાસ કરી શકે ને એક ધર્મનું બીજા ધર્મની સાથે એ દૃષ્ટિથી વિવેચન કરી શકે. દાખલા તરીકે હિન્દુધર્મ બૌદ્ધિક ને અક્રિય છે, મુસ્લિમ ધર્મની પેઠે ખ્રિસ્તિધર્મ પ્રાર્થનાનિષ્ઠ ને સક્રિય છે. એમ મુખ્ય તુલના થાય, અથવા તો આપણે એવી દૃષ્ટિએ સરખામણી વિચારીએ કે પ્રાર્થનાની બાબતમાં ખ્રિસ્તિધર્મ ને મુસ્લિમધર્મ પુરુષપણુધારી સત્ત્વને વિષે અતુરકત છે, બુદ્ધધર્મ અપૌરુષ સત્ત્વને વિષે અતુરકત છે, વગેરે વગેરે, અથવા તો ધર્મોની તુલના તેમની ઉત્પત્તિ ને ઐતિહાસિક વિકાસની દૃષ્ટિએ થઈ શકે. અથવા ધર્મો જોખાવતા વિકાસશીલ રહ્યા હોય તે રીતે તેમની સરખામણી કરાય અથવા તો તેમની સામાજિક ઉપકારકતાની દૃષ્ટિએ સરખામણી કરાય, વગેરે આવી જાતની તુલનાઓ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોના મુખ્ય તત્ત્વોને ને તેમના સનાતન સત્યોને બહાર આણી શકે-એવાં સનાતન સત્યોને કે જે જીવનને દોરવનાર મુખ્ય પ્રકાર જોવાં ગણાતાં હોય, ને એવાં હોય કે જે વિજ્ઞાનની વંધુમાં વધુ પ્રગતિથી પણ અસ્પૃશ્ય ને અવિચ્છિન્ન રહે. આવી તુલનાઓ બતાવશે કે જે કે ધર્મો ઘણા છે, છતાં બુદ્ધિ એક છે; એમ બતાવશે કે ધર્મોના ભેદ તો માત્ર સંકુચિત દૃષ્ટિવાળો માણસ જ જોશે, પણ વિશાળ દૃષ્ટિવાળો માણસ તો પાંચો ને ધર્મોની ભિન્નતાઓથી આહ્લાદિત થશે, ને એટલું જ નહિ પણ વિજ્ઞાન ને ધર્મના વિરોધથી પણ આહ્લાદિત થશે. ખરો ધર્મ રૂઢિસ્થાપિત ધર્મ નથી, પણ પ્રગતિશીલ ધર્મ છે. તેવા ધર્મને વિજ્ઞાનને હાથે ડરવાનું કશું કારણ નથી, તેવા ધર્મનાં મૂળ તૌલનિક અભ્યાસથી વધારે ને વધારે મજબૂત થતાં જાય છે. એવો અભ્યાસ જગતના મોટા મોટા ધર્મોનાં મુખ્ય સત્યોને બુદ્ધિપૂર્વક રીતે સમજવાનો માત્ર એક જાતનો પ્રયત્ન છે.*

માછી કન્યા

લે. “સહદેવ”

ની

લ ઘેર સમુદ્રની વિસ્તીર્ણ ક્ષિતિજ ઉપર તેની નજર ઝોંટી હતી. ખીલતા ચૌવનની એક બીજા ઉપર ધસતી પ્રચ્છડ બિર્મિઓની જેમ જાણે અગમ્યના અન્તરમાંથી સહસ્રા જાગી ડિનારા તરફ ધસતાં, ધુધવાટ કરતાં, ધડીકમાં લાસ્ય તો ધડીકમાં તાંડવ કરતાં, કોઇ બલ્ય ગદન ગંભીર સંગીતનાં સૂરો પ્રગટાવતાં અદ્ધાત તીર પ્રાન્તના ઉરમાં સમાવા મથતાં મોજાઓને જાણે તે ગણી રહી હતી. તે મોજાઓ સાથે તેને જુગજુગતું સખ્ય હોય, તેમાંના પ્રત્યેકને તે પીછાનતી હોય, અને જાણે દરેક તેને માટે પોતાની અન્તરગુહામાં પ્રયત્નપૂર્વક છૂપાઇ જતન કરી કોઇ ગૂઢ અદેશ લાવતું હોય એમ તેના મુખ ઉપરનાં ભાવોથી દેખાતું. ગદ્ય કાલે તેના પિતાએ તેને એક અજબ રહસ્ય કહ્યું. તેણે તેને એજ સ્થળેથી દૂર ક્ષિતિજ તરફ આંખણી કરી એક સ્થળ બતાવતાં કહ્યું:—

“પેલા મોજા ત્યાં જરાક વળાંક લેતાં દેખાય છે, ત્યાં તારી મા ફૂપી ગએલી. ત્યારે તું દોઢ વર્ષની હતી, અને તારી માની મા પણ તારી માને દોઢ વર્ષની મૂઢી ત્યાંજ એક દોડી ઉંધી વળી જતાં ફૂપી ગએલી. આમ તારી મા અને તેની મા અને તેની મા એવી રીતે પાંચ પેઢી સુધી બન્યું છે. એટલે દીકરી, તને આજે ચેતાવવા આ વાત કહું છું કે તું ગમે તે કરજે, પણ પાણીની ભાઈબંધી નહિ.”

“પાણીની ભાઈબંધી નહિ !” કેવું કારમું ! પણ રનેહાજ પિતાને શું આઘાત લગાડાય ? માછી કન્યા પાણીની ભાઈબંધી ન કરે તો કોની ? અને પેલું સ્થળ જ્યાં તેની મા ફૂપી ગએલી, જ્યાં તેની માની મા ગએલી તે તો તેની માનીતી “ઝંઝરી !” કેટકેટલી વાર ત્યાં તે એકલી પોતાના તરણપાને તેના અન્તર ઉપર નચાવતી, કુદડી ફરાવતી લાઈ જતી ! કેટકેટલી વાર એક બીજા સાથે ગેલ કરતાં, સંતાકુકડીની રમત રમતા મોજાઓમાંથી ઉજ્જનાં શીકારોને જાણે કોઇ નર્તકીની ઝંઝરીમાંથી નીકળતા મોહક સૂરોની જેમ તેણે હર્ષથી વધાવી પોતાના અંગ અંગમાં પુલકિતતા અનુભવી હતી ! અને હવે તો તે ઝંઝરીમાં માતા અને માતામહીઓ સુતી છે એટલે તે તો તેનું માનીતું મોસાળ ! કન્યા મોસાળે ન જાય ! એ તે કેવું ! પણ રૂપાંના મનમાં એક વિચાર અમકથો:

“પણ બાપા ! મા, આજ તે આજની આજ એ બધાં પરણ્યા પછી ફૂપ્યાં ને?”

બાપે હકાર સૂચક જવાબ આપ્યો.

“તો પછી હું પરણું જ નહિ તો કેવું ? પરણું તો ફૂપું ને?”

“તું તો ગાંડી છે. ત્રી કોઇ કુંવારી સાંભળી છે?”

“ના, હું નહિ પરણું, અને ઝંઝરીની ભાઈબંધી નહિ છોડું” રૂપાંએ હકારી.

રૂપાના બાપાને રૂપાની મા યાદ આવી. તેના મુખમાંથી નીકળેલું વેણુ તે ભાગ્યેજ પાછી ખેંચતી. આવીજ તેની હાઠ, એવેજ તેનો દૃઢ આગ્રહ. તેણે જોયું કે રૂપાને ધમકાવીને કે બીજી કોઈ રીતે નહિ સમજાવી શકાય, એટલે તે વાત બૂઝાવવા તેણે બીજી વાતો કાઢી, પણ રૂપાને તો એજ વિચાર આવતા હતા. મા ઝાંઝરીમાં સૂતી છે તેમાંજ મને તે રોજ બોલાવે છે, અને હવે બાપા કહ્યું છે કે મારે ત્યાં જવું નહિ. એ તે કંઈ બને ? અને હવે મને પણ નિરાંત થઈ, દેવાને અને સોમાને હવે કહી દઈશ કે પરણવું જ નથી.”

આજે મધ કાલની એ ઘટના ઉપર વિચાર કરતી પોતાની પ્રિય ઝાંઝરી ઉપર મીઠા માંડી રૂપાં બેઠી હતી. દેવાને અને સોમાને તેણે આજે ઝાંઝરી આગળ મળવાનું વચન આપ્યું હતું. તેની આંખો કોઈ ગૂઢ દ્રશ્ય જોઈ રહી હતી એવી લાગતી. વરણુ અને સૂર્યના આશીર્વાદના પરમ પ્રસાદ રૂપ તેની સ્થામતામાંથી નીતરતી મોહક કાન્તિ તેના પ્રત્યેક અંગમાંથી નીતરી તેના નામને સાદ કરતી હતી. રૂપાં સાચેજ રૂપાં હતી. ગામના એકે એક યુવાન એનાં સ્વપ્નાં સેવતા. અનેક સ્ત્રીઓને એને પુત્રવધૂ બનાવવાના કોડ હતા. પણ રૂપાંની નજરમાં દેવો અને સોમાજ દરતા. બીજા બધા તરફ તો એ જોવાની પરવા પણ કરતી નહિ. એક દિવસે એક મોટી માંછલી પોતાને ખભે નાખી, અને માથા ઉપર નાની નાની માંછલીઓથી ભરેલા ટોપશો ઉપાડી તે ચાકી આવતી હતી. દેવો પણ ખભે બળ નાખી તેજ રસ્તે પાછળ પાછળ આવતો હતો. માથાથી પગ સુધી રૂપાંના રૂપને તેની આંખ ધરાઈ ધરાઈને પી રહી હતી. માંછલીના હલનથી રૂપાંનું હુમકું એક બાજુ ખસી જતાં કાંચળીના કસથી કહી મુખીતું તેનું અંગ નીલાગતાં દેવાની આંખમાં હર્ષની લહેરો ઉછળવા માંડી. રૂપાંના કંઠ હેઠળની અંધા અને પગની પીંછીઓમાં તેને અસહ્ય આકર્ષણ લાગવા માંડ્યું. એવામાં રૂપાંને ઠોકર વાગતાં તેના ટોપશો પડી ગયા. દેવો દોડ્યો. તેણે માંછલીઓ બધી તેમાં ભરવામાં રૂપાંને મદદ કરી. ઘડીકમાં તે ટોપલામાં માંછલી નાંખે તો ઘડીકમાં રૂપાંના મુખની સીન્દરેખા નિહાળે. રૂપાં પણ દેવાના માંસલ હાથ, તેના સુદૃઢ સ્નાયુ અને તેની ચપળતાને મુગ્ધ બની નિહાળી રહી હતી. જ્યારે જ્યારે તે દેવાને કે સોમાને જોતી ત્યારે તેના હૃદયમાં ન સમજાય એવી લહેરો ઉઠતી. તે બન્ને તેને ધણા ગમતા, અને તેમના સાથે વાત કરવાના પ્રસંગ મળતાં તેને અપાર આનન્દ થતો. દેવાએ ટોપલામાં માંછલી ભરતાં ભરતાં કહ્યું.

“રૂપાં, તારું નામ કોણે પાડેલું ?”

“કેમ જ ?”

“જો જાણું તો દોઢ મણની માંછલી પકડી લાવી તેને બેટ આપું.”

“વાહ રે ! કેમ એટલું બધું ?”

“તું રૂપાંજ છો તેથી.” એમ કહી દેવાએ રૂપાં તરફ એક માર્મિક દષ્ટિ ફેંકી સહજ સ્મિત કહ્યું. રૂપાંના મુખ ઉપર લાલ્લી આવી. તેણે આપું સ્મિત કરતાં કહ્યું, “ગોડો ન થા ગોડો, દેવા, હું તો કંઈએ એવી નથી.”

પણ દેવો એમ યોડોજ તેની વાત સ્વીકારી લે ! રૂપાંના ઉત્તરથી તેનો હતાક અને તેની દિગ્મત બમણા આવી.

“રૂપાં, આટલું બધું રૂપ તું કોને માટે સાચવતી હશે?”

રૂપાંના હોઠ જરા બીડાયા, પણ મોંમાં આવેલો ઉત્તર ગળી જઈ તે સ્મિત કરતાં પાછી બોલી:

“પે.....લી અંજરી માટે.” એમ કહી તેણે દૂર અંજરી તરફ આંગળી કરી.

રૂપાંની અંજરી જોડેની ભાષ્યબંધી ગામમાં સહુ કોઈ જાણતું એટલે દેવાને તેમાં આશ્ચર્ય ન થયું, પણ તેને જે જવાબ જોઈતો હતો તે ન મળ્યો. આજે મળેલી તક તેને જતી કરવી ન હતી. વાત એમ હતી કે દેવો અને સોમો બન્ને બાળપણના પરમ મિત્ર; સગા ભાઈના કરતાં પણ બન્નેનું એક બીજા ઉપર અપાર હેત. બન્ને સાથે માછલાં મારવા. જાય, ત્યાંથી તરવા જાય, સાથે હરે ફરે અને દિવસમાં ઓછામાં ઓછો એક વખત તો સાથે જ જમે. યૌવનને ઉંચે પ્રવેશ કરતાં બન્નેએ મહત્વાકાંક્ષા પણ એકજ પ્રકારની રાખવા માંડી. જે એકને વહાણવટાનો વિચાર આવે તો બીજો સાથે ખરો જ, અને બીજાને જે માછલીઓ પકડવાના જ ધંધામાં રચ્યાપચ્યા રહેવાનો વિચાર થાય તો તેના ભાષ્યબંધનો પણ તેજ વિચાર. બન્નેના ઉરમાં યૌવનની ઊર્મિઓ ઉછળવા માંડી. રૂપાં બન્નેની પ્રેરણા મૂર્તિ બની. પણ સોમાને ખબર ન હતી કે દેવાનું ધ્યાન રૂપાંમાં હતું, અને દેવાને ખબર ન હતી કે સોમાને રૂપાં શિવાય અન્ય સ્વપ્નાં જ ન હતાં. આજે રૂપાંને જોતાં દેવો ગાંડા જેવો બન્યો. પોતાનો પ્રેમ જે રૂપાં સ્વીકારે તો સોમાને એ આનંદભર્યા સમાચાર આપવા તેનું હૃદય થનગની રહ્યું. પણ તેને ખબર ન હતી કે એજ દિવસે સવારે સોમાએ રૂપાંને જાળ નાખવામાં મદદ કરતાં કરતાં પોતાના પ્રેમની વાત કરી હતી. રૂપાંએ તેનો જવાબ હકારમાં કે નકારમાં ન આપતાં એક મોઢક સ્મિત કર્યું હતું. દેવાએ તક જવા ન દેતાં આગળ ચલાવ્યું.

“રૂપાં, એક વાત કહું? તું ચીડાય તો નહિ?” એ વાત કહી છે તે રૂપાં જાણતી હતી પણ તેને મોઢેથી સાંભળવામાં જે મીઠાશ મળે તે તો જુદીજને! એટલે તેણે પોતાની સટમાંથી નીતરતાં માછલીનાં પાણીનાં ટીપાં પોતાના લુગડાના છેડા વડે લોતાં લોતાં કહ્યું; કેને એવી કેવીક વાત છે કે મને ચીડ ચડે?

“રૂપાં તું મને ધણીજ ગમે છે.” બોલતાં તો બોલાઈ ગયું, પણ દેવાએ બોંકથી પોતાની આંખ ધણીભર મીચી દીધી. રૂપાંના મુખ ઉપર હર્ષની, લજ્જતની એક લહરી આવી ગઈ. દેવો ફરી હિમ્મત કરી બોલ્યો!

“રૂપાં તારા બાપને કહું કે મારી જોડે તારા વિવાહ કરે?”

રૂપાંએ પાછળ જોઈ જાણે કોણને આવતા જોઈ ગભરાઈ ગઈ હોય તેમ કહ્યું: “દેવા પેલા મકનને કાનો આવે, ટોપડો ચઢાવ, સોમવારે તું ને સોમો આ વખતે અંજરીએ તરાપો લઈ આવજો.” એમ કહી માથે ટોપડો ચઢાવી ખસે માછલો મૂકી તે વીજળીની જેમ ત્યાંથી ચાલી નીકળી.

રૂપાંને ભારે મુઝવણ થઈ. જેમાંથી કોને હા પાડવી અને કોને ના? દરિયામાં તરતાં કોઈ મગરના, મોંમાં પોતાનો પગ સપડાય તો પણ અત્યારે તેને થતી હતી તેવી મુઝવણ કે તેવો ગભરાટ તેને ન થાય એમ રૂપાંને લાગ્યું. સોમાને હા પાડે તો દેવાને આધાત, લાગે, અને.

દેવાને હા પાડે તો સોમાને આઘાત લાગે. પણ એ બન્ને શા માટે તેને ગમ્યા? શા માટે એક ન ગમ્યો? અને બન્ને ગમ્યા તો પણ બલે, પણ એક વધારે અને બીજો સહેજ ઓછો એવું કેમ ન થયું? જો એવું હોત તો કેવી નિરાંત થાત! પણ આનો રસ્તો શો? સોમવારે એ બન્નેને બોલાવ્યા તો છે પણ જવાબ શો આપવો? આ બધી મુઝવણીમાં પડવા કરતાં બાપાને જ કેમ ન કહેવું? બેમાંથી જેની સાથે તે વિવાહ કરે તેની સાથે પરણવું. એટલે બીજાને આઘાત લગાડવાનું પાપ પોતાને માથે તો ન રહે. પણ તેથી બીજાને લાગેલો આઘાત કંઈ ઓછો જ મટે? અને બન્ને ઉપર તેનું અપાર હેત હલું તો પછી તેમને દુઃખી કેમ કરાય. એના કરતાં તો બેમાંથી એકની સાથે પરણવું જ નહિ-કોઈની સાથે જ પરણવું નહિ તો કેવું? પણ બાપા માને કેમ? તેની આ મુઝવણીમાં બાપા જ અચાનક બહારે આવ્યા, અને તેણે તેને ઝાંઝરીમાં તેની મા ડૂબાતો ઇતિહાસ કહ્યો. એ પ્રસંગે રૂપાને દીક ફાવી ગયો. તેણે લગ્ન નથી જ કરવાં એવો નિશ્ચય કરી લીધો, અને આજે સોમવાર હોવાથી દેવો અને સોમો જરૂર આવશે તેની તેને ખાતરી હતી તેથી રાહ જોતી તે ઝાંઝરી તરફ મીટ માંડી બેઠી હતી

❖   ❖   ❖   ❖   ❖

રૂપાને ટોપસો ચઢાવી, દેવો, સોમાને મળવા ઉપડ્યો. સોમો ક્યારનો તેની જ રાહ જોઈ રહ્યો હતો. રૂપા સાથે બનેલી સવારની ઘટના તે દેવાને કહેવા તલસી રહ્યો હતો. દેવાને જોતાં જ તેણે એ વાતની શરૂવાત કરી દીધી. દેવાનું મુખ સહેજ પડ્યું, પણ બ્યારે દેવાએ પોતાની સાથે બનેલી ઘટનાની વાત કરી ત્યારે સોમાની પણ એ જ સ્થિતિ થઈ. બન્ને મિત્રોને અત્યાર સુધી કોઈ દિવસ એક બીજા માટે ઇર્ષ્યા થઈ ન હતી. કદાચ કોઈ સરસ વસ્તુ એકની પાસે આવે તો બન્ને વહેંચી લેતા, અથવા સહીઆરી રાખતા, પણ આ તો બન્ને એક જ છોકરીને ચઢાતા હતા. એવું શું થાય? દેવાએ કહ્યું:

“સોમા, તેં પહેલેથી કેમ ન કહ્યું? જો હું જાણતો હોત કે તું એને ચાહે છે તો મારા મનને પહેલેથી જ વારત.”

“પણ તેં કેમ ન કહ્યું? હું તેનો પછી વિચાર પણ નહિ કરત.” સોમાએ જવાબ આપ્યો.

“આપણે બન્નેએ જ બૂલ કરી. બીજા કોઈ વાત નહિ અને એ જ આપણે એકબીજાથી છુપાવી. એટલું પાપ તો ખરું જ ને!”

“પણ ત્યારે એનો ઉપાય શો?” સોમાને મુઝવણ થતી હતી.

“ઉપાય નસીબ. પણ સોમા, જો તે મને પરણે તો તારે ખોટું નહિ લગાડવું, અને તને પરણે તો મારે ખોટું નહિ લગાડવું. આપણે બન્ને ભાઈના ભાઈ જ રહેવા જોઈએ.”

“જરૂર, એમાં કંઈ ફેર પડે જ નહિ, અને જો ભાઈ વચ્ચે તે ભેદ પડાવવા મથે તો મારું ચાલે તો હું તો તેને પણ કહી દઉં કે રસ્તે પડ. પણ દેવા, એટલું તો ખરું કે દુનિયામાં રૂપાં તો એક જ. જો તારા નસીબમાં તે હોય તો હું નારાજ નહિ થાઉં. પણ પછી બીજા કોઈને તો નહિ જ પરણું. પણ એક કોઈ તારે મને આપવો પડશે.”

“શો?”

“રૂપાનું પહેલું બાળક મને આપવું.”

“કમ્બલ, અને જો રૂપાં તને પરણે તો તારે પણ રૂપાંનું પહેલું બાળક મને આપવાનું.
“એમ કેમ ?”

“કારણ કે મેં પણ તારા જીવોન વિચાર કરેલો છે. તેમાં તું ને રૂપાં બન્ને હશે. મારી પાસેથી આજે રૂપાં બહે તને લઈ જાય કે તું બહે મારી પાસેથી રૂપાંને લઈ જાય, પણ તમને બન્નેને સાથે લઈને જો આવવાનું છે. તે મારું યાદ એટલે બસ નિરાંત.”

“મનોમન કેવાં સાક્ષી છે! જાણે માથા ઉપરથી કાંઈ જાર ઉતર્યો હોય એમ સહેજ છુટકારાનો દમ ખેંચતાં સોમો બોલ્યો. મને જો વિચાર આવે તેજ તને, અને તને જો વિચાર આવે તેજ મને એટલે પછી આપણે ચાલીએ પણ એકજ સ્ત્રીને એમાં નવાઈ શી ?”

આમ બન્ને મિત્રોના હૃદય રહેજ હજવાં પડ્યાં. બન્નેએ નસીબ ઉપર, અને રૂપાં ઉપર પોતાની અદ્વા રાખી પોતાના મનને નિશ્ચિંત કરવા પ્રયત્ન કર્યો. રૂપાંએ સોમવારે મળવાનું વચન આપ્યું હતું તે મુજબ આજે બન્ને જણા દરિયા તરફ આવી રહ્યા હતા. રસ્તામાં સોમાને શંકા યઈ.

“દેવા આપણે વચન તો આપ્યા, પણ રૂપાંને તો પૂછ્યું જ નથી. માન કે રૂપાં તને પરણે અને તેના પહેલા બાળકને આપવાની ના પાડે તો ?”

“દેવાએ વાક્ય અધૂરું જ રાખ્યું, અને સુધારી લેતાં કહ્યું, “પણ એની બાંજગડમાં પડ્યું જ શા માટે ? તેનેજ પૂછીશું. તે શું કહે પછી વિચાર.”

“રૂપાં ઝાંઝરીને જાણે સદૈશ સાંભળી રહી હોય, જાણે જુગ જુગનાં સપ્તની તેને તે માત કહી રહી હોય તેમ દેવો અને સોમો આવ્યા ત્યારે ઝાંઝરી પ્રતિ ખીટ માંડી બેઠી હતી. દેવાએ કહ્યું:

“રૂપાં, તું તો હજુ અહીં જ બેઠી છે. તેં તો ઝાંઝરીએ બોલાવ્યા હતા ને ?”

“હા, પણ યશું કે લાવ અહીં જ રાહ જોતી એસું.” પ્રભાતના ખીસતા સૂર્યના બિંબ સમુદ્રનાં લહેરાતાં પાણીમા પ્રતિબિંબિત યઈ રૂપાંના બરેલા મુખ ઉપર તેજસ્વીતાની છાંટ ફેલાવી તેને વધુ આકર્ષિત બનાવતાં હતાં. દેવો અને સોમો બન્ને મુગ્ધ બની તે નીરખી રહ્યા. સોમાએ વાત ઉપાડી:

“રૂપાં, આજ તો તારે નહી કહેવું જ પડશે. જો અમે બન્ને સગા ભાઈ જેવા છીએ. હું ગાંડો કે મેં પહેલાંથી દેવાને વાત ન કરી, અને દેવો પણ એવો જ ગાંડો. પણ હવે તેનું શું થાય ! પણ અમે કરાંયું છે કે દુનિયામાં રૂપાં એક છે એટલે રૂપાંને વર પણ એકજ હોય, એટલે અમારામાંથી જો રૂપાંને વર થાય તેની બીજાએ ધખ્યાં નહિ કરવી, અને રૂપાંએ તેનું પહેલું બાળક તેને આપવું.”

રૂપાં આ સાંભળી જ રહી ઘડીક ઉપર પોતે કરેલો સંકલ્પ જાણે સરી જતો હોય એમ તેને લાગ્યું. પોતે ન પરણવાનો વિચાર શા માટે કરેલો ? કારણ કે એમાંથી એકને તે દુભવવા રાજ ન હતી. પણ બન્નેને ના પાડે તો તેથી બન્નેને દુઃખ થવાનું. અને જ્યારે બાલકની સોમાએ વાત કરી ત્યારે પોતાના અન્તરમા જાણે ગદગદીયાં યતાં હોય એમ તેને લાગ્યું. તરંગો તરફ જોતાં જાણે અસંખ્ય બાલકો પોતાના નાનકડા હાથ લ'બાવી દોડતાં પોતા તરફ

ધસી રહ્યાં હોય એમ તેને થવા માંડ્યું. સંકેપ કરતી વખતે આ વિચાર તો તેને આગ્યોજ ન હતો. એ સંકેપ તેનામાં રહેલ પત્નીત્વએ ક્યો હતો, પણ તેનામાં રહેલું માતૃત્વ હવે જાગી ઉઠ્યું. તેને કેમ મનાવી શકાય? ધડી ભર બાકકના મૃદુ સુખદ સ્પર્શની પણ તેને અનુભૂતિ થતી હોય તેમ લાગ્યું, પણ રૂપાં કોને હા પાડે અને કોને ના? એવામાં એકાએક તેનામાં એક વિચાર સ્ફુર્યો. અને પોતાને સરખા વહાલા હતા. એકની જો પત્ની થાય તો બીજાની બહેન બની તેને તે સુખી નહિ કરી શકે? અને તેમણેજ દરાવ્યું હતું કે બન્નેએ ભાઈની જેમજ રહેવું. વળી પહેલું બાળક બીજાને આપવું. “તેમણે શરત કરી તો હું કેમ શરત ન કરું? “જોમ તેના મનમાં વિચાર સ્ફુર્યો. તેણે કહ્યું.

“મારી પણ એક શરત છે. હું પરણું તમારા બેમાંથી ગમે તે એકને પણ આપણે ત્રણે રહીએ સાથે. એક મારો વર. બીજો મારો ભાઈ. પહેલું બાળક ભાઈનું. છે કયું?”

બન્નેનાં મુખ ઉદ્ઘાસમાં આવ્યાં, “કયું, કયું.”

બાગ્યદેવી કોની ઉપર પોતાનું દિમત વર્પાવે છે તેની બન્ને મિત્રો ઊલ્લેખપૂર્વક રાહ જોવા મંડ્યા. રૂપાં પાછી મુઝવણમાં પડી. બન્ને મિત્રોના ઉત્તરો ભાર તો હળવો થયો, પણ રૂપાંની મુઝવણ એાછી થઈ ન હતી. કોને પસંદ કરવો? પોતાની મુઝવણ ઉઠેલવા તે દૂર દૂર સમુદ્ર તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતી વિચારમાં ડૂબી ગઈ. એવામાં અંઝરીનો ખ્યાલ આવતાં એકાએક એક વિચાર તેના મનમાં સ્ફુર્યો. તે બોલી:

“તમે બન્ને મને સરખા વહાલા છો. એટલે હું કંઈ નહીં ન કરું. અંઝરી જે કહે તે મને કયું. અને અંઝરી કહે તે મારી માએ કલા યરોબર છે. તમારા બેમાંથી તરવામાં અંઝરીએ જે વહેશે પહોંચે તે મારો વર, બીજો મારો ભાઈ.”

બન્ને મિત્રોનાં મુખ આનંદથી ખીલી ઉઠ્યાં. બન્નેએ શરત મંજૂર રાખી. બન્ને જણ તરતજ કપડાં ઉતારી સમુદ્રમાં પડ્યા. ધડીમાં તો ઉછળતા મોજાઓ ઉપર તેમનાં હૃદય હીંચકા ખાવા મંડ્યા. રૂપાં તેમને જોઈ રહી. કેવી ત્વરિત ગતિથી બન્ને તરતાં હતાં! દૂર કોઈ શિકારને જોઈ જાણે કોઈ વનરાજ કાળ ભરતો હોય, જાણે કોઈ ધનુષ્યમાંથી છટેલું તીર પોતાના ગૌરવની અંખી કરાવતું ચાલી જતું હોય તેમ બન્ને મિત્રો અંઝરી પ્રતિ મીઠ માંડી વામ ભરી રહ્યા હતા. ધડીમાં દેવો ઉછળતા મોજા ઉપર ઝૂંકતો ભાલમ પડે તો ધડીમાં સોમો. બેમાંથી કોણ પહેલું પહોંચશે? રૂપાંની છાતી ધડકવા માંડી, પ્રાપ્તિના આનંદ કરતાં ગુમાવવાની તેને ચિન્તા થઈ. આજે એકને તે મેળવશે તો બીજાને ગુમાવે છે, એમ તેને થયું. પણ પાછો તેના મનમાં વિચાર આગ્યો. “શું સ્ત્રી વડુ બનીનેજ બધી પ્રેમ દર્શાવી શકે? બહેનનો પ્રેમ કંઈ એાછો છે? મને જો ભાઈ હોત તો તેને કેવા લાડ લડાવત! તે ચાકીને આવે તો કેવી તેને માથા ઉપર હાથ ફેરવતી ફેરવતી તેને હાથાડી દેત! હાથા આજ કેવી નિરાંત થઈ! બન્નેને આજ મારા કરીશ.” ગમે તેમ કરી પોતાના મનનું તેને સમાધાન કરવું હતું. સોમો અને દેવો દૂર વિસ્તરતા સમુદ્ર તટ ઉપર માત્ર એ બિન્દુ જેવા દેખાવા મંડ્યા. હવે તો તે બિન્દુઓ પણ દેખાય ન દેખાય એવાં બની ગયાં. બેમાંથી અંઝરીએ કોણ પહેલું પહોંચશે તે કહેવું મુશ્કેલ હતું. બન્ને અસંત કુશળતાથી તરતા હતા. દેવાએ સોમા તરફ જોઈ કહ્યું.

“આજે અંજરી ગાંડી થઈ લાગે છે. આટલે લાંબે સુધી તેના આચાર તો કોઈ દિવસ નોતો જોયો.”

“એ તો એમજ લાગે,” સોમો બોલ્યો, “આટલા દિવસ સુધી કોઈ દી’ રૂપાં થોડીજ આપણને જોતી બેઠી હતી?”

“એ તો ખરું, પણ આ ભમરી આજે આમ ખેંચે છે કેમ?”

“જો તું આમ વાતે ચડશે તો પાછળ રહી જશે દેવા! ભરતો ચાલ, જો પેલી અંજરી દેખાય,” એક મોઝ ઉપર દૂર આંગળી ચીંધતાં સોમો બોલ્યો. તેણે જોરથી વામ બરવા માંડી. દેવાને આજનો પ્રવાહ બરેબર ન લાગ્યો. તેણે જોયું કે અંજરી હેઠળના ખડકોથી થતી ચાદરનો આચાર તેમને હંકાવી રહ્યો હતો. એટલે ગાંડા બનીને તથે જવામાં જોખમ રહેલું હતું. અંજરીએ પહોંચ્યા પછી પાછું કિનારે જવાનું તો ઉભું જ હતું. દેવો આમ વિચારે ચડ્યો એટલામાં સોમો તેનાથી દસેક વામ નેટલો છોટા પડી ગયો. દેવાએ તેને પકડી પાડવા સપાટાગેર વામ બરવા માંડી. સોમો જોરથી આગળ ધપ્યેજ જતો હતો. દેવો તેને પકડે ન પકડે તેટલામાં તો તે અંજરીના પ્રચ્છન્ન વખજમાં ગરક થઈ ગયો. અતિ ઉત્સાહમાં સોમાએ અવળી દિશામાં વામ ભરી અને ધુધવાટ કરતી અંજરીએ એક વખત તેને નીચે દેખાવી ધકકા મારી પાછો ઉપર ધકકેલ્યો. દેવો ગભરાઈ ગયો. રૂપાં તેણે શુભાવી પણ તેના સોમાને અંજરી લઇ લેવા મથતી હતી તે કેમ બને? તેણે છુમ પાડી:

“સોમા, રૂપાં તારી. તું મોંદું આમ ફેરવ નહિ તો અંજરી તને ગળી જશે.”

પણ જવાબ આપવા નેટલા સોમામાં હેંસકેંસ ક્યાં રહ્યા હતા? તે તો અંજરીના વખજમાં છુમરી ખાઈ રહ્યો હતો. દેવો ત્વરાથી સોમા પાસે પહોંચ્યો. સોમો લગભગ ફૂંપી રહ્યો હતો. પોતાના ડાબા હાથ ઉપર તેણે તેને ટકવી લીધો. અંજરીને પોતાનું શરીર સોંપી તેના ઉર ઉપર તેણે કુદડી ફરતાં ચાક ઉતારવા માંડ્યો. સોમાની મૂર્છા દૂર થઈ. તે દેવાને બાજી પડ્યો.

“દેવા, રૂપાં તારી.”

“એ તે કંઈ બને? જીવને જોખમે તેં અંપલાયું. તું પહેલો આવ્યો, એટલે શરત પ્રમાણે રૂપાં તો તારીજ.”

“ના પણ તું ન હોત તો હું ફૂંપીજ જતને? એટલે આ તો મારી બીજી જીંદગી. હું રાજપુત્રીથી રૂપાં તને આપું છું.”

“ચાલ ચાલ, આમ ગાંડાં ન કાઢ. રૂપાં રાહ જોતી હશે.”

એમ કહી દેવાએ અંજરીમાંથી નીકળવા વામ બરવા માંડ્યા થોડીવારમાં બન્ને કિનારે આવી પહોંચ્યા. રૂપાંના મુખ ઉપર ઉત્સુકતા ભરી હતી. બન્ને મિત્રો એકબીજાને જાંલે વળગી રૂપાં પાસે આવ્યા.

“કોણ મારો ભાઈ અને કોણ મારે વર?” રૂપાંએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

બન્ને મિત્રો બીજા તરફ આંગળી કરી સાથે બોલી ઉઠ્યા “આ.”

રૂપાં હસી પડી: “અરે વાહ!” પણ તે આમજ બોલે તે પહેલાં દેવો બોલ્યો:

“રૂપાં તારી શરત શી હતી? જે ઝાંઝરીએ પહેલો પહેલો તેને તું પરણે. ખરુને? સોમો પહેલો પહેલો હોતો એટલે એ તારો વર.”

“નહિ રૂપાં એણે પૂરી વાત નથી કરી. હું પહેલો પહેલો ખરો, પણ દૂખી ગયો, અને દેવાએ મને કાઢ્યો. એટલે છત તો દેવાની ન.”

રૂપાં મુઝાઇ. જે વરતુ પોતે ટાળવા મથતી હતી તેજ ખાછી પોતાને માથે આવી. પણ આટલે સુધી આવી હવે કેમ હાર કમુલ કરાય? તેણે તરત જ પાસે પહેલું એક દીકરું ઉપાડ્યું અને બોલી:

“બોલો લીલ કે સુક?”

“બોલ સોમા લીલ કે સુક?” દેવાએ પૂછ્યું, “તારી લીલ તો મારી સુક.”

સોમાએ કહ્યું, ભણે મારી લીલ ત્યારે. ઉઝળ રૂપાં દીકરી.”

રૂપાંએ દીકરી ઉઘે ફેંકી-ગતણે પોતાનું હૃદય કોણએ ઉઘે ફેંક્યું હાય એમ બન્નેને લાગ્યું. ત્રણે જણ પહેલી દીકરી તરફ દોડી ગયાં. રૂપાં દેવાના ગાલ ઉપર સહેજ ટપલી લગાવતાં બોલી ઉઠી:

“લીલ, ભાઈના!” કેવો મધુર સ્પર્શ! કેવા મધુર શબ્દ! હમતાં હસતાં આગળ બોલી,

“ભાઈના, તેં મને વર સારો શોધી આપ્યો હોં. ચાલ આપણે ત્રણે ઝાંઝરીને પગે લાગવા જઈએ.—માઈ, બેન બનેવી.

બન્ને મિત્રનાં હૃદય ભારે હતાં, પણ રૂપાંની સરળતાથી, તેના ઉદ્વેગસથી તેમના મુખ ઉપર મહેન મહેન પ્રકુશ્વરતા દેખાવા માંડી. સોમાના મનમાં વિચાર આવ્યો:

“બાપે વખત મારું ન સીબ બુદ્ધ્યું, એટલે દેવને જ એ ગમે છે એમ જ માનતું ને!” અને દેવાના મને પણ એવી જ દલીલ કરી. દેવાને બહેન ન હતી. રૂપાંને એ મુદત સ્પર્શ કેવો મુખ્ય હતો! શું પત્ની જ લાડ લગવી શકે? બહેન તેવા લાડ નહિ લગાવે? દેવો પોતાના મનનું સમાધાન કરતો હતો. તરાપામાં ત્રણે બેઠાં. રૂપાંએ દેવાની પાસે બેસતાં સોમા તરફ જોઈ કહ્યું:

“અગે ભાઈ બહેન બેગાં હાથએ ત્યારે સાથે બેસવાનો તારો હક નહિ “હવેસું” તેના તરફ ફેંકતાં કહ્યું “લે હંકાર.”

સોમો હસી પડ્યો: “વાહ ભાઈ, હજુ પરણી તો છે નહિ અને આજથી જ રોડ લગાવવા માંડી. હા, ભાઈ, તારો ભાઈ પહેલો અને પછી હું.”

“વર તો પીટયા મારે પણ ખરા, પણ ભાઈ તો ભાઈ જ! જે પેલી ઝાંઝરીમાં મારી મા દેખાય. કેવી તે અમને બન્નેને જોઈને રાજ થાય છે.”

દેવાનો વિવાહ ઝાઝો થયો. રૂપાંનો મુંવાલો હાય તેના હાયમાં હતો. તે ઉપર પોતાની આંગળીઓ ફેરવતો ફેરવતો તે બોલ્યો:

રૂપાં તારું પહેલું બાળક મારું હોં.”

“અને ભાઈના, તારાં બધાં બાળક મારાં, હોં.” રૂપાં લાડ કરતાં બોલી,

“પણ હું પરણું તો ને” બહેન જોવી બહેન તું મને મળી. તેના હૃદ આગળ બેરીયું
હૃદ શું?”

“નહિ બાઈ, મારે તો બાબી જોઈએ. તમે બન્ને સફરે જાવો, અને અમે રોજ તમારા સહ જોતાં જોતાં દરિયા દાદાની આરતી ઉતારશું.”

“રૂપાં સાથે દલીલ કરવા એ મુશ્કેલ હતું. એટલે દેવાએ વાત બદલી.

“રૂપાં, પણ તું એ જાણી હો. જાંઝરીમાં તો મોટાં મોટાં વહાણો પણ ટૂટેલાં, ને તે અમને ત્યાંજ મોકલ્યા.”

અને ત્રણે જાંઝરી તરફ ફેલાઈ, ઉત્સાહ અને ભયથી ભરેલાં.

૩૫ાં અને સોમાનું લગ્ન થયું. દેવાએ તે દિવસે બને તેટલું હસતું મોડું રાખવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેના અન્તરમાં ઊઠે ઊઠે તે ન સમજાવી શકે એવો વિપાદ હતો. જાણે પોતે કોઈ અમૂલ્ય વસ્તુ ગુમાવી હોય એમ તેને લાગ્યું. તે વિપાદ ઉપર વિજય મેળવવા, સોમાના સુખમાં પોતાનું સુખ જોવા તેણે અનેક પ્રયત્ન કર્યા. રાત્રે મોડે સુધી તેને ઉઘ ન આવી. તેને ૩૫ાંના ને ૩૫ાંનાજ વિચાર આવતા. મોડી રાત્રે તે ઉઘ્યો. તેને એક સ્વપ્ન આગ્યું. જાણે સોમો અને પોતે જાંઝરી તરફ તરતા તરતા જઈ રહ્યા હોય એમ તેને લાગ્યું. જાંઝરીમાંથી જ કોઈ મધુર સંગીત આવી રહ્યું હતું. આખો સમુદ્ર એ ગાનથી ઉછળતો હતો. આકાશમાં સરજાઈ કરી છૂપાઈ તારાઓ પણ જાણે એ સંગીત માંભળવા તલસી રહ્યા હોય નેમ તેજના એ કોટની આરપાર ડોડીઆં ફરવા મથતા હતા. સોમો બોલ્યો :

“દેવા, આવું તો કદી ન જોએલું. એ કોણ ગાતું હશે?”

“મને પણ એજ વિચાર આવે છે. કોણ માતૃ દશે?”

“તું ગમે તે કહે પણ મને તો લાગે છે કે આંતરીમાં આજ કોઈ દરિયાપરી આવી આ ગીત ગાઈ રહી છે. કોઈ માનવીનો આવો સ્વ નોંધ.”

એવામાં ઝાંઝરીમાંથી કાઢતો મીઠો મધુર ટલુકો રણમ્બો:

“દેવા, આમ તો જો.”

દેવાની આંખ ચમકી. મોઝ ઉપર ચઢી તેણે જાંઝરી તરફ નજર નાંખી. તેણે શું જોયું? જાંઝરીના ઉર ઉપર હીલોળા લેતી રૂપાં ગાન ગાતી, હાથની અંગુલીઓ વડે ઇસારા કરી તેને બોલાવી રહી હતી. તેનો ભરેલો ચોટલો તેના ખભા ઉપર વીખરાઈ પડ્યો હતો, અને ધડીમાં મોઝ સાથે તો ધડીમાં તેના ગાલ સાથે રમત કરતો હતો. તેના કાનમાં બે નીલમ લટકતાં હોય એવી બે નાનકડી માછલીઓ લટકતી હતી. આવી માછલીઓ તો દેવાએ કદા પશુ ન જોએલી. કેટલી બધી નાની અને કેવી રૂપાળી! રૂપાંના મુખ ઉપર કોઈ અપૂર્વ ક્ષન્તિ ચમકતી હતી. દેવો ગોડો બની એ અદ્ભુત દૃષ્ય નિહાળી રહ્યો. ધરીથી જાંઝરીમાંથી ટહુકો આવ્યો!

“દેવ! હું મારો જ છું હાં.”

દેવો ગાંડાની જેમ આગળ ધપ્યો. તે એકદમ રૂપાંતરી નિકટ આવી પહોંચ્યો. આ તે માનવી કે કોઈ દેવકન્યા! આવું રૂપ! આવું તેજ! અને આટલા એકાદ્ર નયન! એવામાં દેવાને બહુ કોઈ કિનારે બેઠાવી રહ્યું હોય એવો ભાસ થયો. સોમાએ જૂમ પાડી:

“દેવા હું ક્યું છું.” દેવો અભરાયો. તેણે પાછળ જોયું. સોમા તરફથી મારી રહ્યો હતો. તે દોડ્યો. ફરીથી રૂપાંતર અવાજ આવ્યો.

“દેવા, તું મારોજ હોં. તારી હું અહીં રહ બેઠશ, વહેલો વહેલો પાછો આવજો.”

દેવાથી અંઝરી તરફ જોયા વિના નહિ રહેવાયું. પણ રૂપાં કયાં? અંઝરી ધુધવાટ કરી રહી હતી, અને કોઈ એક મોટી માછલી પાણીમાંથી ઉઘે ઉડી ફરીથી પાછી સમાઈ ગઈ. તે વધુ વિચાર કરે તે પહેલાં તો “કેટલુંક ઉધવું છે ભાઈલા! કેમ બહુ હસતો હતો, અને પછી કુરકાં બર્યા?” એમ કહેતી રૂપાં તેને માથે હાથ ફેરવી રહી હતી. સોમા તેની જાગૃત્તાં બેઠો હતો.

“આમ તું કુરકાં બરે તે ગને ગમે? જો રાખડી ટાટી પડી જતી હશે. આવજ તો તારે દોઢમથુની માછલી લાવવાની છે. મોડું કરે તો પછી બરતી ઉતરી જશે. ચાલ, ઉડ તો.” એમ કહી તેણે વહાલથી દેવાને ઉડાડ્યો. દેવો હજી પોતાના સ્વપ્નની અસરમાંથી મુક્ત થયો ન હતો. આખો દિવસ તેને તે સ્વપ્નના ને સ્વપ્નનાજ વિચાર આવ્યા. દેવો એ સ્વપ્ન કદિ પણ ભૂલી શક્યો નહિ.

રૂપાંને એક છોકરી અવતરી. દેવાના બેળામાં તેણે તેને મૂકી દીધી.

“ભાઈલા નામ પાડ, એ તારી.”

દેવાએ નામ પાડ્યું—મીડી. મીડી વરસ દહાડાની થઈ એટલામાં તો દેવા સાથે એવી હળી ગઈ કે રૂપાં પાસે પણ તે માંડ જતી, જ્યારે ભૂખી થાય લારેજ રૂપાં તેને યાદ આવતી. દેવાના સ્વપ્નમાં હવે મીડી શિવાય બીજું કંઈજ ન હતું. મીડીના આગમન પછી રૂપાં જરા કાવકી જતી. પહેલાની જેમ હવે તેનાથી અંઝરી સાથે વારંવાર રમત થઈ શકતી નહિ. જો તે કદી બહાર ગઈ હોય અને જરા મોડું થાય તો દેવાનો ઠપકો ઉભેલોજ છે એમ તેની ખાતરી હતી; પણ રૂપાંને પ્રાણ કેટલીક વખત અશાન્ત જતી જતો. બહુ ઉઘે હાથ કરી અંઝરી પોતેને બેઠાવી રહી હોય. અને પોતાની પ્રિય અંઝરીને ભૂલી પોતે કોઈ મોટા અપરાધ કરી રહી હોય એમ તેને લાગતું. એક દિવસ પૂતમની ચાંદની ખીલી હતી. પોતાની ઝુંપડીમાંથી દૂર સાગર પર લહેરાતી ચાંદનીના રૂપેરી ષટ તેણે જોયો. તે જોતાં રૂપાંની આંખ ચમકી. આવા ચંદનીમાં ઝુંપડીમાં પોતે બેસી રહી હતી એ વિચાર આવતાં તેને શરમ આવી. બહુ કોઈ ધોએલું અમ્મર પાથર્યું હોય તેમ શરદ્યું નિર્મળ આકાશ, તેમાં હંસની જેમ તરતો પૂતમનો ચંદ્ર અને રૂપેરી અમ્મરવાળો નીલ ઘેરો સમુદ્ર એ છોડી ઝુંપડીમાં બેસે તે રૂપાં શાની? રૂપાંએ સોમાની યાત્રીમાં રાટલો નાખતાં કહ્યું: “સોમા અંઝરી બેઠાવે.” “આજ નહિ રૂપાં, થાક એવો લાગ્યો છે! તું કેટો સવારે વહેલાં ઉડી જઈશું.”

“જા, તું તો એવોજ રહ્યો. જો તો ખરો મહેરામણ કેવો નાચે છે!”

“સોમો સાગર તરફ જોઈ રહ્યો. સાચેજ આવી રૂપાળી રાતે તો સાગરના ઉર ઉપર હેરીજાન ખાવાં જોઈએ. તેને લાગ્યું કે રૂપાં તેને અરસિક લેખશે. એટલામાં દેવો આવ્યો. તેણે જાળ ઝુંપડીના એક ખુણામાં નાખી ઘોડીઆં તરફ નજર નાંખી. મીઠી શાન્ત નિદ્રામાં હતી એક મા જેમ નીચે નમી પોતાના બાજકને વાતસલ્યભર્યા નયને નિહાળી રહે તેમ તેણે તેને ઘોડીઆં ઉપર મૂકી નિહાળી. રૂપાં બોલી : “ભાઈ કેમ આજ આટલો મોડો?”

“મીઠીને માટે છીપલાં ભેગાં કરતો હતો.”

“તું તો એવોજ ગોડો રહેવાનો. ક્યારનો રોટલો ટાઢો પડી જાય છે તેવું તો તને જાન જ નહિ.” તેણે બન્નેને જમાડ્યા. રૂપાંએ દેવાને કહ્યું : “દેવા, સાલ જાંઝરીએ જઈએ,”

દેવાએ ડોકું ધુણાવ્યું. “મારે તો મીઠીને માટે છીપલીનો હાર કરવો છે.”

“ગોડો ન થા દેવા. તું તો તદ્દન બેરાં જોવોજ થઈ ગયો” રૂપાંને થયું કે દેવાને સીધવચાથી તે તૈયાર થશે.

“તું તારે ગમે તેમ કહે, પણ હું નહિ આવું. અને આવી રાતે દરિયામાં વરવહુ એકલાં રૂડાં. સાલ, હું તમને વળાવવા આવું પણ મોડું નહિ કરતાં. મીઠી જાગે તે પહેલાં આવી રહેજો.”

રૂપાંએ ધણી મહેનત કરી પણ દેવો એકતો બે ન થયો. સોમાએ અને રૂપાંએ તરાપો લંકાર્યો. દેવો અમીભર્યા નયને એ તરણુ ઉમળકાભર્યા દમ્પતીને જોઈ રહ્યો. જ્યાં મુઠી નજર પહોંચે ત્યાંમુઠી એ રૂપેરી પટ ઉપર તરતા તરાપાને તેણે જોયા કર્યો. એકાએક તેના અન્તરમાં કોઈ બોલી ઉઠ્યું :

“દેવા, બોલું થયું. તું કેમ ન ગયો?” મીઠી દોઢ વર્ષની થઈ હતી તે તેને યાદ આવ્યું. દેવાએ તરતજ બીજો તરાપો લંકાર્યો. સપાટાભેર તેણે તેને જાંઝરી તરફ વાળ્યો. પણ આ શું? તેનું હૃદય ધ્રુણુ ઉઠ્યું. તેની આંખ આગળ અંધારાં આવ્યાં. સોમો ક્યાં? રૂપાં ક્યાં? તરાપો ઉઘો વળેલો હતો અને મોજા ઉપર આમનેમ અચડતો હતો. તેણે બૂમ પાડી : “સોમા!” “રૂપાં!” દેવો અકળાયો. તેણે આખી જાંઝરી ખુદી. જીવને જોખમે તેણે જાંઝરીની એકેએક ચાદર તપાસી પણ નેનો સોમો તેની રૂપાં ક્યાં? દેવાને જીવન અકાલે લાગ્યું. તેણે પણ જાંઝરીમાં પડતું મૂકવાનો વિચાર કર્યો. પણ મીઠી તેને યાદ આવી. તે કદાચ ઉઠી હશે. ઝુંપડીમાં બૂબે એકલી રહતી હશે. તેના હૃદયમાંથી નિરાશાની, અસહાયતાની એક ‘આહ’ નીકળી ગઈ. તેણે તરાપો કિનારા તરફ વાળ્યો.

શાન્ત નીરવ સ્ત્રી ઝુંપડીમાં મીઠી તેની જોણીમાં શાન્તિથી ઉઘી રહી હતી. નિઃશ્વાસભર્યા ઉરે દેવો તેને જોઈ રહ્યો. વેદનાથી ભરેલી પોતાની દષ્ટિ એક વાર દૂર તેણે જાંઝરી તરફ ફેંકી અને પછી તરતજ મીઠીને જોણી સમેત પોતાની છાતી સરસી દાખી તેના નાગુક ગાલ ઉપર તેણે એક ગાદ સુખન કર્યું. બહાર ભગ્ન હૃદયના વીખરાએલા તારની જેમ ચન્દની વેરાએથી પડી હતી, તે દૂર જાંઝરી તેનું અગમ્ય એવું ઘેરું ગાન ગાઈ રહી હતી. *

* શ્રી. રમેશચંદ્રમના દૃઢ સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનાર “ઝાટા આસોપાસવ” નામના નવલિકા સંગ્રહમાંથી.

આંખે પાટા

શ્રી. હંસા મહેતા બી. એ

અંક ખેલો.

મૂર્ખાનું સ્વર્ગ.

અંક ખેલાના પાત્રો :

હાથાલાલ દેસાઈ
વીરવંદ શાહ
મકન મહેતા
હાથીલાલ પરેલ
મગનલાલ મોદી
એચ મરકાવાલા
સીસ સીરીન બાગેટ
દીવિકર

તે ઉપરાંત અન્ય વિદ્યાર્થીઓ.

કોલેજમાં ભણતા
વિદ્યાર્થીઓ.

સમય : બપોરના ત્રણેક વાગ્યાનો.

સ્થળ : કોલેજના વિદ્યાર્થીઓનો 'કોમન રૂમ' (સામાન્ય ઓરડો.)

[પૂઝો ઉઘડતાં ઓરડાની વચ્ચેવચ એક લાંબું ટેબલ. તેના ઉપર સામયિકા વગેરે. એક છેડે ખુરશી પર બેસી લાંબા પગ ટેબલ પર નાખી મહેતા બેઠો છે. તેની પાસે ટેબલ પરજ શાહ બેઠો છે. માસિકના પાના આમ તેમ ઉપલાવે છે અને મોદીનું ગાયન સાંભળે છે. વચમાં 'વાહ ઉસ્તાદ વાહ' કહે છે. ટેબલને બીજે છેડે એચ મરકાવાલા બેઠો છે. એણે ચશ્મા પહેર્યાં છે. એ પણ કોઈ માસિક વાંચવામાં મશ્ગુલ છે. સાથે સાથે ગાયનને પણ તાલ આપતો જાય છે. મોદી સાંધુના વેશમાં છે. ભગવા રંગની કફનીમાં. અને એજ ટેબલ પર બેસી ગીત ગાતો હોય છે. ઓરડાને એક છેડે કેટલાએક વિદ્યાર્થીઓ ફરમ રમતાં દૃષ્ટિએ પડે છે. પરંતુ ગાયન દર્મ્યાન રમત ખેલ રાખી ગાયન સાંભળે છે અને 'વાહ ઉસ્તાદ વાહ' કહેવામાં સામેલ થાય છે. બીજી બાજુ બે વિદ્યાર્થીઓ શેત્રંગ-ચેસ-રમતાં દેખાય છે. કેટલાએક વિદ્યાર્થીઓ આરામ ખુરશી પર સીગરેટના ધુમાડા કઢાડતા પડ્યા છે. આખું વાતાવરણ બીનજવાબદારીથી પૂર્ણ છે. વિદ્યાર્થીઓનો પોષાક પણ એમના માનસનું પ્રદર્શન કરતો ઢંગધડા વિનાનો છે. માત્ર એચએનો પોષાક જૂની પારસી રીતને અનુસરતો છે.]

મોદી : (ગાય છે):-

રાગ ભૈરવી.

મૂરખ તું હાડ હવે નાદાની—મૂરખ તું (ટક)

કરવાનું તે કંઈએ ના કીધું, વહી જતી આ યુવાની;

તન મન મન તું ખરચી ચાલ્યો, શી ચિન્તા ભાવિની?—મૂરખ તું.

મતી. સ્વ. વલ્લભીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાવ્ય સુજાતી સમાજે
હાથાલાલ આણંદે
પરજી સવિનય સમર્પે છે.

માયા કેરા મંદિરીઆમાં, લગ્ન સારી જીવ્યાની;
સત્ય જ્યારે મૂર્ત થશે ત્યાં, કરશે શું અજ્ઞાની?—મૂરખ તું.

[ગાયન પૂરું થતાં બધા તાળી પાડે છે. અને ‘વન્શમોર વન્શમોર’ ની બૂમો પાડે છે.
મોદી માથું ધુણાવી ના પાડે છે અને ટેબલ પરથી કૂદી પડે છે.]

મોદી : ‘ના રે હવે અમારા રીહર્સલનો વખત થઈ ગયો, હજી મારે ત્યાં ગાવાનું છે.’

શાહ : (એક ખુશ મીઝસી યુવક):—શેનું રીહર્સલ?

મોદી : આ સ્પેશીલી લીગ માટે કોન્સર્ટ કરવાના છીએ તેનું જ તો. [કહેતો કહેતો બહાર જાય છે. એ બહાર જાય છે અને દેસાઈ ધુધવાતો ધુધવાતો અંદર દાખલ થાય છે. કેરમ તથા એસ રમનારા પોતપોતાની રમતમાં પડે છે.]

દેસાઈ : (એક ભાવનાવાહી યુવક. ખાદીના હાફ કોટ, પાટલુન ઉધાડા કોલરના ખમીસમાં સજ્જ, ‘સ્માઈ’ હોવાનો ખ્યાલ આપે છે. અંદર આવી મહેતા અને શાહ આગળ બખાળે છે):—આપણું તે કંઈ પ્રેક્ષકો છે?

શાહ : એ કોલંબસના જેવી મહાન શોધ આજે ક્યાંથી કરી?

દેસાઈ : (હાથના આળાઓ સાથે જ્યાં પ્રેક્ષકોના શબ્દો વાપરે છે ત્યાં એનું અનુકરણ કરતો હોય તેમ):—અરે દોસ્ત! આપણા પ્રેક્ષક સાહેબને કેટલીક મુશ્કેલીઓ પૂછવા ગયો. પછી વાતમાં વાતમાં યુરોપની હાલની પોલીટીકો-ઈકોનોમીકો-સોશીયલ થીઅરી પર એમનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. ત્યારે પ્રેક્ષક સાહેબ મને સામે પૂછે છે કે “મારો અભિપ્રાય જાણીને શું કામ છે?” મેં કહ્યું સાહેબ પરીક્ષા પાસે આવી અને એ વિષય એટલો મહત્વનો છે કે પરીક્ષક પૂછ્યા વિના રહેશે જ નહિ. ત્યારે મને જવાબ મળ્યો કે “પરીક્ષા પૂરતું મારી નોટસમાંથી મળી રહેશે” મેં કહ્યું સાહેબ નોટસમાં તો માત્ર પ્રાચીન અને અર્વાચીન પંડિતોએ એ વિષે શું કહ્યું તે જ છે. એમનો અભિપ્રાય તો અમને એમનાં જ પુસ્તકોમાંથી મળી શકે. મારે તો આપનો મત જાણવો છે. ત્યારે મને કહે કે “D’ont be Cheeky. પરીક્ષામાં મારો કે તારો અભિપ્રાય કામ નહિ લાગે.” મેં તો ત્યાંથી ચાલતી જ પકડી. મને થયું કે આ કહેવાતા પ્રેક્ષકો બેઠા બેઠા પગાર ખાય છે. શીખવે છે શું?

શાહ : Second hand—બીજાનાં વિચારો. આપડાનો પોતાનો અભિપ્રાય નહિ હોય. (હસે છે) હા હા હા હા.

મહેતા : (એક ગંભીર યુવક) પણ એ બાપડાઓનો વાંક પણ શો?

દેસાઈ : કેમ?

મહેતા : આવા વિષય પર મત શી રીતે આપી શકે? સ્વતંત્ર મત આપવા જાય અને વિરુદ્ધનો હોય તો નેહરી જાય અને ધારો કે મનમાં એ Communism-મંજી-વાદમાં માનનારા હોય પણ મીશનરી કે સરકારી કોલેજમાં એ બાબત બોલી પણ કેમ શકે? અને આજે સુજ્ઞમાં બધી જ કોલેજો ક્યાં તો સરકારી કે ક્યાં તો મીશનરી.

દેસાઈ : પણ એ તો જુલમ કહેવાય જુલમ. એવો જુલમ પ્રેક્ષક થઈને સાંખી કેમ શકે ?
મહેતા : પેટની ખાતર આખા પેટની ખાતર. જોને આજે કોલેજમાં તો શું પણ ખુદ યુનીવર્સિટીમાં પણ સ્વતંત્ર વિચારનો માણસ પ્રેક્ષક તરીકે ટકી શકે છે ? અને પ્રેક્ષકો તો શું પણ સેનેટ પણ આટલા વર્ષથી કામ કરે છે પણ અત્યાર લગણુ કેળવણી બાબતમાં કેટલા સ્વતંત્ર કે પ્રગતિમય વિચાર — દર્શાવ્યા છે ? (સેનેટનું નામ સાંભળતાં બધા હસે છે.)

શાહ : અરે સેનેટ તે સેનેટ છે ? ગઈ સમાનો પેલો દુરાવ યાદ છે ને ? દરેક યુવક ગ્રેજ્યુએટ થાય અને ડીગ્રી લે કે તરત જોનું નામ રજીસ્ટર પર મૂકાય અને જોને સેનેટની ચુંટણીમાં મતનો અધિકાર મળે. આવો સીધો અને સરળ દુરાવ પણ ઉડી ગયો. એ યુઝર્ગોની દલીલો પણ કેવી ? ઉમર વધે તેમ ડહાપણ આવે ! હા ! હા ! હા ! આખા દેશની ધારાસભાની ચુંટણી માટે મહિને દસ વીસ રૂપિયા કમાનાર નિરક્ષરને મત મળશે. પણ યુનીવર્સિટી સેનેટમાં ચુંટણીદાર થવાને ગ્રેજ્યુએટને વર્ષો સુધી વાટ જોવા પડે ! Sense of proportion (તુલનાશક્તિ) જેવો ચીજ ના મળે ! એ તો એ યુઝર્ગોને હજી પણ સેનેટમાં મરતાં સુધી ચોંટીને બેસવું છે. એમના જેવું ડહાપણ જો ઉમર થતાં આવતું હોય તો આપણે તો બા મોઢા થવું નથી. [બધા હસે છે, એ બોલતો હોય છે એ દરમિયાન પટેલ અને મીસ બામ્બોટ હસતાં હસતાં ચોરડામાં દાખલ થાય છે. બંનેના હાથમાં ટેનીસના રૅકેટ છે. પટેલ ખૂબ 'રમ્પાટ' દેખાવાનો પ્રયાસ કરતો હોય એમ લાગે છે. ફક્તના પાટલુન, ખેંચર અને કીમ કલરના રૅશમી ખમોસમાં સજ્જ છે. મીસ બામ્બોટ પણ સફેદ સાડી પહેરી છે. બંને જણુ વચ્ચેના ટેબલ આગળ આવી સ્પોર્ટ્સ મેગઝીનનાં ચિત્રો જુવે છે,]

એસ રમતો એક વિદ્યાર્થી : તું ગમે તેટલો વિચાર કરની, આ કાપાખલેન્કાને તું હરાવી શકવાનો નથી.

બીજો રમનારો : અરે જોજે ને હમણાં હરાવું છું.

પટેલ : (માસિકના પાના ઉઘાડવાતો) મીસ બામ્બોટ ! વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા ટેનીસ ટુર્નામેન્ટ જોવા આજે જરૂર જાવો. બહુ જ exciting રમત થવાની છે. કાલે કેમ નહોતાં ગયાં ?

બામ્બોટ : ગઈ કાલે મારે બીજું એન્જોઈમેન્ટ હતું. આજે તો જરૂર જરૂર જવસ.

[એરય અત્યાર લગણુ વાંચવામાં મશગુલ હતો તે આ બેના આવ્યા પછી ઉઘું જુવે છે અને બંને સામે ડાળા કકડાવીને જોતો બેસે છે.]

શાહ : (એરયને ડાળા કકડાવતો જોઈને) એઈ એરય ! ડાળા કેમ કકડાવે છે ?

દેસાઈ : એરય ! તમે લોકો બહુ funny-વિચિત્ર છો. વિશ્વાસથી મડખેને પરણી આવો છો ત્યારે કોઈ શું કે ચાં બોલતું નથી ને પારસી છોકરી હિન્દુ છોકરા સાથે દાસ્તી પણ કરે તેમાં તમારું પાકી આવે છે.

એરચ : પાકી નહિ આવે તો શું કરે? આજકાલ તો પારસી છોકરીઓ હિન્દુને પત્ને એ ફેશન થઈ પરી છે.

બામ્બોટ : ફેશન શાનો કહેવ? તમે પારસી પોર્થાઓ પૈસા લઈને પત્નોય તે હવે તમને કોન કામ આપવાનું? તમારા જેવા પૈસાને ખતારને તો પગની જુતી બતાવવી જોઈએ જુતી!

એસ રમનાર : (એની રમતની ધુનમાં જ) એકમેટ એકમેટ (બધા હસી પડે છે)

શાહ : (વાત ઉઠાવવા) મીસ બામ્બોટ! એરચ! તમારું બાપણ બંધ કરો. આ તમારું ઢેક શુજરાતી-અરે બૂલ્યો હરિજન શુજરાતી સાંભળી મારા તો પેટમાં ચુંથઈ આવ્યું. તમને લોકને શુદ્ધ શુજરાતી બોલતાં શું થાય છે? અંગ્રેજી બોલવાની બાબતમાં ઉચ્ચાર અને એક્સેન્ટ વગેરેમાં તો બહુ Particular છો?

એરચ : એ સુધયુધ હું સમજતો નથી. એ બધું મને સમજવવા નીકડીઆય તે આપ તમારું જ house ઓર્ડરમાં કાંચ નથી મૂકતો!

દેસાઈ : એટલે?

એરચ : એટલે એટલે એટલે. આપ હરિજનનું નામ દીધું તે હરિજન માટે શું કરોય?

દેસાઈ : એ તો મારા જેવો કોમ્ર મુઝોલીની થઈ બેસે કે કમાલ થાય. તો એ સવાલ હિન્દુસ્તાનમાં રહે જ નહિ. આજે તો divide and rule નું રાજ્ય છે. જેટલી કોમો, સબ-કોમો અને સબ-સબ-સબ-સબ લગી હોય તેટલી આજે તો સારી.

એરચ : (મસ્કરીમાં) અરે પણ તું મુઝોલીની માંગેય. પેલા દાધીવાળાને પૂચ એને તો લેનીન જોઈએય તેનું કેમ? (એક દાડીવાળો વિદ્યાર્થી આરામ ખુરશી પર પડ્યો પડ્યો વાંચે છે તેની તરફ આંગળી બતાવી.)

દેસાઈ : લેનીન કે મુઝોલીની જે આવશે તે બચ્ચા! તમે નહિ સમજો તો તમને બારી પડશે અને દેશ છોડી નાસી જવું પડશે.

શાહ : એમને ક્યાં નવાઈ છે? એક વખત છોડીને આવ્યા. હવે બીજી વખત.

[આ રસાકસીની વાત સાંભળવાં કરમ રમનારા તેમજ એસ રમનારા અને બીજા પણ આવીને બન્ને પક્ષની આસપાસ ગોઠવાઈ જાય છે.]

પટેલ : નાસીને બાપડા જાશે ક્યાં?

શાહ : (મસ્કરીમાં) કેમ ક્યાં જશે? અત્યારથી જ જે દેશની માતૃભાષાને પોતાની માતૃભાષા કરી બેઠા છે, જે દેશના આચાર વિચાર પોતાના કરવા માંડ્યા છે. ત્યાં વળી ઇંગ્લંડમાં!

પટેલ : અરે ઇંગ્લંડમાં તો આજે પુષ્કળ બેઠારી છે. એ કંઈ આપણા જેવો દેવાડો દેશ નથી કે જે જાય તેને રાખે.

શાહ : (મસ્કરીમાં જ) સારે ઓરેલીઆ જશે. ત્યાંની ભાષા પણ અંગ્રેજી: ત્યાં જવ્યા પણ પુષ્કળ અને વળી એમ્પાયરનું એ અંગ. આવા એમ્પાયરના નિમકલકાલ બંકોને જરૂર રાખશે.

દેસાઈ : કોન્વીક્ટ પ્રજા સાથે આ લોકો ખૂબ શોખરો! (બધા એરચ સામે જોઈ હસે છે)
 એરચ : (ખૂબ ચીઠાઈ, બાંજ ચડાવી કુસ્તી લડવા ઉભો થયો હોય તેમ) તે તમે બાજી-
 ખાઉઓ જ અમને અહીંથી કહાડવાના ચ! (દેસાઈ તરફ જોઈ) અને કોણ તું
 મુઝોલીની થવા માગેય? મુઝોલીનીની મ્હોડી તો જોવા દે.

દેસાઈ : (એ પણ બાંજ ચડાવી જાણે લડવા જતો હોય તેમ) તે ઘાટો સાંભળી કાઢી
 છૂટી જાય એવો 'વાનીથો' ના જોયો હોં. (મૂછ તાક દેતો હોય તેમ) હું તો
 નવયુગનો હિન્દુ

એરચ : નવયુગનો કે બાર યુગનો, જોઈ તારી મ્હોડી.

શાહ : બાપડાને નવયુગ શું તે ખરર નથી. (બધા હસે છે).

એરચ : એ તમારી જડબાનોડ બાપા હું સમજતો નથી.

દેસાઈ : ના રે તું શેનો સમજે! New Era; New Age એમાં તું સમજે. નવયુગ
 એ જડબાનોડ.

એરચ : તે તમે એમ સમજે ચ કે અમે સુધ ગુજરાતી નથી બોલતા માટે અમુને દેસને
 માટે લાગણી નથી? આ તમે સવદેશી સવદેશી કરોય તે દેશને શીખવીયું? ડાઘભાઈ
 નવરોજીએ જ ને? અને પીરોજશાહ મહેતાને કેમ બૂકો ચ?

શાહ : બે નામ દીકરા. ત્રીજું તો બોલ?

મહેતા : (બજડતો હોય તેમ) વરખેતો ગુણેપુત્રો-

શાહ : (મહેતાને) એ શટ અપ - (બધે કર) -

એરચ : (ખૂબ આવેશમાં આવી જઈ, ઉભો ચઈ ત્યાંથી જતાં જતાં હાથના ચાળા સાથે)
 આજ કાલના પોર્વાઓ, જાને કાંઈ કરવું નહિ. મ્હોતી મ્હોતી વાતો જ કરવી,
 બધા જ અક્ષત વિનાના, બધા જ ખોખા. પોને જ ડહાપણના ભંડાર. આર્મચેર
 પોલીટીશયનની કાની અહીં ખુરશી પર પડ્યા પડ્યા સારા ગામની ટીક કર્યા કરોય.
 (ઉસ્કેરાઈ હાથ લાંબા કરી) તમે શું કરો ચ? એક ધાંતા પાડી જાણો ચ ધાંતા.
 (ચાળા પાડીને) ઇન્ડીયાન ઝીન્દાબાદ, ઇન્ડીયાન ઝીન્દાબાદ.

[આ સાંભળી બધા છોકરાઓ ઇન્ડીયાન ઝીન્દાબાદ કરવા મંડી પડે છે. એરચ
 વધારે ચીઠાઈને ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે. તેની પાછળ દેસાઈ, મહેતા, શાહ, પટેલ
 અને મીસ બામ્બોટ શિવાયના બધા વિદ્યાર્થીઓ બહાર જાય છે.]

મીસ બામ્બોટ : તમે બાપડાને બહુ સતાવો ચ.

દેસાઈ : પણ એ તમારી સામે ડોળા કહાડે જ કેમ?

બામ્બોટ : પારસીઓ કપરાંની ટાપટીય અને બોલવાની સફાઈમાં સુધરેલા હશે. પણ બીજી
 ઘણી બાબતમાં હજી જૂના વિચાર ધરાવે ચ.

પટેલ : ચાલો રમવાનો વખત થયો લાગે છે. (મીસ બામ્બોટ અને પટેલ જાય છે.)

મહેતા : (સીંગારેટના ધુમાડા કહાડતો) આપણી યુનીવર્સિટી બીજી રીતે ગમે તેવી હશે. એક
 રીતે તો બહુ જ સારી છે.

દેસાઈ : (એચની ખાલી પડેલી ખુરશી પર લાંબા પગ ટેબલ પર નાખી બેઠેલો)
કેવી રીતે ?

મહેતા : આ પટેલ જેવાને એ નીભાવે છે. આપડો પાંચ વખત નાપાસ થયો હશે તોએ
એનો પ્રયત્ન ચાલુ જ છે. ટેનીસ અને ક્રીકેટમાં સારો છે એટલે પ્રોફેસરો પણ
કોઈ બોલતા નથી. છોકરીઓને જતાવતા એસ્કી થઈને ફરવું, ટેનીસ અને ક્રીકેટ
રમવાં એ જ એના જીવનનું ધ્યેય લાગે છે. [દીવેકર ઓરડામાં ઘાબલ થાય છે.
દક્ષિણી વિદ્યાર્થી અભ્યાસની ખામતમાં બહુ વધારે પડતી કાળજીવાળા હોય છે.
પરીક્ષાને એ સર્વસ્વ માને છે. દીવેકર એ વર્ગનો છે.]

શાહ : (મરાઠી બોલવાનો પ્રયત્ન કરતાં) કાચ તાત્કાલ સ્થાપ આતા પરીક્ષા આલી. તુમાલા
ઇકડે યાલા ટાઇમ કસે મીળાશે ?

દીવેકર : (ગુજરાતી બોલવાનો પ્રયત્ન કરતાં) મેં તો વિચારવા આગ્યો કે કોણની પાસે
પ્રો. ટીનપાટની નોટસ છે ?

દેસાઈ : પ્રો. ટીનપાટની નોટસનું શું કામ પડ્યું ?

દીવેકર : મને આતાચ ખખર પડી કે પ્રો. ટીનપાટ હે પરીક્ષક થવાના છે.

શાહ : પ્રો. ટીનપાટ મહાજીને કોણથી કોલેજ આ ?

દીવેકર : પ્રો. ટીનપાટ એ નામ ખખર નથી ? આખા જગત જીવતાત કે નહિ ? ગુજરાત
કોલેજ મેં પ્રોફેસર. વિદ્યાર્થીનિ સ્પષ્ટક કરી હતી તે વખતે એમણે અગત્યાએ ભાગ
ભજવેલે હોતે.

શાહ : અસાકા ? તે કાચ ચાંદ બાંદ મીળાશે કા ?

દીવેકર : અરે નહિ રે ચાંદ શું ? પરીક્ષક થયા હે જ મોઢા ધનામ.

દેસાઈ : ગુજરાત કોલેજના તો ઘણા છોકરાઓ સાથે મારે ઓળખાણ છે. દીવેકર ! હું તમને
નોટસ મંગાવી આપીશ.

દીવેકર : (જતાં જતાં) Thanks.

શાહ : બસ એટલુંજ. જરા બસા તો ખરા.

દીવેકર : અરે પરીક્ષાનું વાંચવાનું છે. (ગાય છે)

મહેતા : (ઉપલી વાતચીત દરમ્યાન અકળાયેલો લાગે છે, દીવેકરના જતાં આગસ મરડીને
ઉભો થાય છે. ટેબલ આગળ વચ્ચે આવી, ટેબલ પર હાથ મૂકી દેસાઈ સામે
જોઈ) ગઈ કાલે પેલા ' Back to Land ' ના ભાષણમાં ભાષણકર્તા બોલ્યા
હતા તે અક્ષરે અક્ષર સાચું છે. આપણી કેલવણી એટલે પાસ થવા પરીક્ષક
પ્રોફેસરની નોટમ ગોખવી. યુનીવર્સીટી છાપને માટે જ જલ્દી આપણે બહુતા
હોઈએ. દેસાઈ ! વિચાર કર આ ઓરડામાં આટલા વિદ્યાર્થી હતા તેમાંથી કેટલાને
શેને માટે બહુએ હીએ તેનું બાન છે ? કેટલાને આવતી કાલનું બાન છે ? પૈસા
હશે તો બી. એ. થઈ વિદ્યાવત જશે. નસીબ જોર પર હશે તો સીવીલીયન થઈ
આવશે. નહિતર ' પાર ' નું લફડું લાવશે. તે ઉપરાંત કોઈ જાતની મદતકારક

લાગે છે? દેશમાં ખેડારી પ્રુષ્ઠજ છે તે જાણી કોઈ નવીન ધધો લેવાનો વિચાર સરખોએ કરે છે? પરદેશ જવાનું નસીબમાં નહિ હોય તે એકએક. બી. પાછળ કે એમ. એ. પાછળ વખત બગાડશે અને છેવટે નસીબમાં કારકુનીજ. Back to Land, Back to Land. ખેડુત બનો, ખેડુત બનો. આ મુલામ દેશમાં સ્વમાન જાળવવું હોય તો એજ રસ્તો છે.

(આમથી તેમ આંટા મારતાં) દેસાઈ! તારા આપ પાસે તો થોડી ધણી જમીન છે, નહિ?

દેસાઈ : હા થોડી ધણી ખરી. અમારું નીભાવી શકાય તેટલી. પણ તું કહેવા શું માગે છે? તું એમ ધારતો હોય કે હું ખેડુત બની ગામડે જઈ વસું તો તારી જૂલ જ. ત્યાંનું વાતાવરણ જ કેવું ખુલ્લું. ગામડામાં રહેવું એટલે જાણે Back of beyond માં રહેતા હોઈએ એવું જ લાગે. ન મળે છાપાં કે ફુનિયાની ખખર પડે. ન મળે નાટક કે ન મળે સીનેમા. અને સાથી ખરાબ તો ત્યાં કોઈ મિત્રો ન મળે કે જેની સાથે બે ધડી ગપ્પાં મારીએ કે વિચારની આપ લે કરીએ. હું તો રજામાં બે દિવસ મારે ગામ જઈ છું તો મને જીવ પર આવે છે.

મહેતા : તમારા વિચારોની આપ લે એટલે Second hand વિચારોની આપ લે. ટોલરટોએ આમ કહ્યું ને ટ્રોટસ્કીએ આમ કહ્યું. લેનિન આમ કહ્યું ને માક્સે આમ કહ્યું. એ તમારા વિચારોની આપ લે - એમાં એક પણ મૂળ (Original) વિચાર હોય છે ખરો? (હસે છે.) અને હવે તો પાશ્ચાત્યની દેખાદેખીમાં આપણે પણ 'મેક્સ' વિશે બેધડક વાતો કરતાં શીખ્યા હીએ. યુવકોને આજકાલ બીજો ધધો જ નથી. દેસાઈ! તું વિચાર કર આપણું જીવન કેટલું કૃત્રિમ બની ગયું છે. જીવનનાં સત્યો - (reality) સાથે આપણને કશો સંબંધ જ નથી. આંખે પાટા બાંધીને જ આપણે જીવન વીતાવીએ છીએ. આ આપણી કેળવણી જ એવી છે. ખાવું, પીવું, નાટકો જોવાં, સીનેમા જોવાં, માત્ર બતાવવા ખાતર કે આગળ આવવા ખાતર - ખરા હૃદયથી નહિ - આમાં ભાગ લેવો અને તેમાં ભાગ લેવો. આજે તો આપણે મૂર્ખોનાં સ્વર્ગમાં - fools' paradise માં રહીએ છીએ. એ ક્ષમમાંથી કોઈ દિવસ જાગવું પડશે હોં. કોઈ દિવસ તો પૃથ્વી પર આવવું જ પડશે. જીવનનાં નગ્ન સત્યો નીહાળવાં પડશે તે વખતે આપણી દશા કેવી થશે તે જોજો. [એક વિવાદી દોડતો દોડતો અંદર આવે છે. એના હાથમાં તાર છે.]

વિવાદી : દેસાઈ! દેસાઈ! આ તારા નામનો તાર હમણું આજ્યો. તારવાળાના કહેવાથી લાગે છે કે બહુ જરૂરનો છે. (તાર દેસાઈને આપે છે.)

[દેસાઈ બહેશે બહેશે તાર લે છે, અને ફાડીને વાંચે છે. વાંચતાં જ એનો ચહેરો એકદમ ઉતરી જાય છે. મહેતા, શાહ એકદમ એની પાસે છે.]

મહેતા } : (સાથે જ) શું છે? શું છે?

શાહ }

[દેસાઈ મહેતાના હાથનાં તાર મુકે છે અને એ હાથે મ્હો સંતાડી ખુરશી પર બેસી જાય છે.]

મહેતા (તાર વાંચે છે) ' Your father expired this morning, heart failure, '
 મહેતા } બીચારો [મહેતા દેસાઈના ખબા પર હાથ મુકે છે. તેજ પળે મોદી એતું રીહર્સલ
 શાહ } પૂરું થતાં ગાતો ગાતો આવે છે.]
 મોદી : ' સત્ય જ્યારે મૂર્તિ થશે ત્યાં, કરશે શું અણગની. '
 [એરગની અંદરતું દશ્ય જોતાં જ ગાતો બંધ પડી જાય છે અને જ્યાંતો ત્યાં ઉભો રહી જાય છે. પડો પડે છે.)

[અપૂર્ણ]

સૂર્યાસ્ત

અદ્યો જયમ કલ્પવૃક્ષનાં અવનવાં ક્ષણે આખવા
 સુવર્ણ સુર-ખાગશે, ગગનથી રવિ ઊતર્યો;
 અને પ્રણયચિંત્વને ભીરુ બનેલ નિધિ-વક્ષમે
 સરી, નિજ મૂર્તિને જનનિઅંકે દાખી દીધી!

નિશા અવ વામશે, તિમિર સર્વ જગતી તણું!
 દિગન્ત સહ ઘેરશે અતિ કઠોર ધનનાં દળો!
 નમી પડ્યું આય તે પ્રતીચિ તીર નમ્યું તેજ, ને
 સુકાગ ત્યજી અંગશું કલુષ વસ્ત્ર નિધિએ સજ્યાં!

નહિ પણ વિરામશે, વિરમી તું, રવિ! તું છટા!
 નહિ તુજની કદા નયનદીપ્તિ ઝાંખી થશે!
 અનન્ત પ્રભુનો જગત્-સૃજનનો અનાદિ સ્વર
 સહુ સૃજનમાં, ત્યમે રમીશ તું સદા જીવને!

નિલગિરિ

રા. જયન્તીલાલ શ્રોફ ખી. એ.

(ગતાંક ૫. ૬૫ થી આણુ)

નિ

નિલગિરિ ઉપર વસતી પ્રજામાં નીચેની પાંચગતો મુખ્ય છે. (૧) ટોડા (૨) કોડા (૩) કુંડરખા (૪) ધડલા (૫) બાગડા.

ટોડા—પહાડ ઉપર વસતી પાંચે ગતોમાં ટોડા સહુથી ચડીઆતા છે, અને ત્રીજી ગતો ટોડા જાતિ સાથે માનથી વર્તે છે. (જુલો ચિત્ર નં. ૪) આ જાતમાં પુરુષની ઉંચાઈ લગભગ ૫ ફીટ ૭ ઇંચ અને સ્ત્રીઓની ૫ ફીટ ૧ ઇંચ હોય છે. આ જાતિ રંગે કાળી પણ દેખાવડી છે. શેષન પ્રજા જેવું નાક, તેજદાર આંખો, ચોક્કસ દાંત અને મુંવાળા કાળા વાળ એમના શારીરિક સૌન્દર્યમાં વધારો કરે છે. પુરુષો મજબુત બાંધાનાં અને ચપળ હોય છે. સ્ત્રીઓ એકંદરે દેખાવડી હોય છે પણ પુરુષો જેટલી ચપળ દેખાતી નથી. પર પુરુષ સાથે વાત કરવામાં મુજરાત-કાઠીઆવાડની સ્ત્રીઓ જેવી તે સ્ત્રીઓ શરમાળ નથી હોતી. ટોડા જાતિમાં એ તડ છે. (૧) દેવાલયક (૨) તરસીર ઝંઢાલ. દેવાલયક લગભગ આપણે ત્યાંના બ્રાહ્મણો જેવા હોય છે. અને તડો વચ્ચે લગ્ન બ્યવહાર હોતો નથી. આ જાતે તડમાં પણ ઘણા પેટા તડ હોય છે.

આ લોકો પોતાના ગામને 'માડ' કહે છે અને ઘરને 'આર્સ' કહે છે. આ જાતના ઘરની બાંધણી આપણને વિચિત્ર લાગ્યા વગર ના રહે. (જુલો ચિત્ર નં. ૫) ઘર અંદરથી આઠથી પંદર ફીટ ચોરસ હોય છે. વચ્ચેના ભાગે એક સાધારણ ઉંચાઈનો માથુસ માંડ ઉભો રહી શકે એટલી આ ઘરની ઉંચાઈ હોય છે. ઘરમાં દાખલ થવાનું બારણું ૩૨ ઇંચ જાડું અને ૧૨ ઇંચ પહોળું હોય છે. (ચિત્ર ૫) એક ઘરમાં રહેતા માથુસો એક જ કુટુંબના હોય છે.

ટોડાનો મુખ્ય ધંધો ગવળાવો છે, અને બેસો પાળી પોતાનું પોષણ કરે છે. એ લોકને પોતાની બેસો ઉપર અનહદ પ્રેમ હોય છે કારણ એજ એમની પુંછ છે. બેસોમાં પણ કેટલીક પવિત્ર અને કેટલીક સાધારણ લેખાય છે. બેસોને ધન ગણી તેનો ઉપયોગ જન્મ, મરણ અને લગ્ન પ્રસંગે કરવામાં આવે છે. બેસોને દહોવાનું કામ પુરુષો જ કરે છે; અને પવિત્ર ગણાતી બેસો પાસે સ્ત્રીઓને જવાનો પણ અધિકાર હોતો નથી.

આ પ્રજા એક દરતાં વધુ ઇશ્વરમાં માને છે. અને દેવને ટ્યુ કહે છે. આ દેવોમાં એક દેવ અને દેવી મુખ્ય ગણાય છે. પણ આ જાતે વિગતીય દેવોનો સંબંધ પતિ પત્નીનો ન લેખતાં, ભાઈ-બહેન કે બાપ-દીકરીનો લેખાય છે. પિયિ એ એમનો પ્રથમ દેવ ગણાય છે અને એ લોકની માન્યતા પ્રમાણે ટોડા જાતિ અને બેસોને ઉત્પન્ન કરનાર દેવ તરીકે એ પૂજાય છે. કેટલાક બીજે પક્ષે પિયિના પુત્ર ઓળને પોતાના તેમજ બેસોના ઉત્પાદક તરીકે ગણે છે. ઓળે ઉત્પન્ન કરેલી બેસો સામાન્ય લેખાય છે. કુંડરખાં વસતી પ્રજાના જીવનમાં હોય છે

તેમ આ લોકોમાં પણ અનેક પ્રકારના વ્હેમને—સુકનને તેમના જીવનમાં અગત્યનું સ્થાન છે. રહેવારે ઘરમાંથી બહાર નીકળતાં જો કામડો ગાળ્યા હાથ તરફથી ઉડી જાય તો તે અશુભ ચિન્હ તરીકે લેખાય છે અને જો જમણી બાજુથી ઉડે તો શુભ ચિન્હ લેખાય છે.

ટોડા પ્રજાના જન્મ, મૃત્યુ અને લગ્ન પ્રસંગના રીતરિવાજો પણ જાણવા જેવા છે. સ્ત્રીના ગર્ભધાન પછી પાંચમા માસથી વિધિ શરુ થાય છે. સ્ત્રીના અંગુઠા અથવા કાંડા ઉપર ગમ દેવામાં આવે છે. સાતમે મહિને એનો બાપ આવે છે અને સસરાની હાજરીમાં પતિ પત્નીને તીર ને કામઠું આપે છે. પુત્રના જન્મ પછી પણ યોગ પ્રકારની વિધિ થાય છે. જો પુત્ર હોય તો એનું નામ ગામનો મુખી કે સ્ત્રીનો બાપ પાડે છે. પુત્રી હોય તો નવા જન્મેલા બાળકની મા એનું નામ પાડે છે. આજથી યોગ વર્ષ પૂર્વે છોકરીને જન્મતાં વાર જ મારી નાંખવાની કુરુદી પ્રચલિત હતી; પણ કેટલાક વર્ષોથી આ નિંદ્ય રિવાજ બંધ પડ્યો છે. જો બાળકો સાથે અવતરે અને બન્ને પુત્ર હોય તો પણ એકને, અને બે પુત્રી હોય તો બન્નેને મારી નાંખવાની પ્રથા સાધારણ હતી.

લગ્ન—બાળ લગ્નનો આજ આ લોકોમાં અતિ સામાન્ય છે. બે ત્રણ વયના બાળકના વિવાહ થયા થાય છે. મામાની કે દોષ્ટની છોકરી સાથે લગ્ન થઈ શકે છે, પણ કાકા કે માસીની છોકરી કે બાણેજ સાથે લગ્ન થતાં નથી. છોકરાનો બાપ છોકરીને ત્યાં જઈ વિવાહ નક્કી કરે છે. મોટા થતાં છોકરાને લઈ જઈ તેને હાથે તદરવ (કપડું) છોકરીને ભેટ અપાવે છે. આ ભેટ છોકરી મ્હોટી થઈ સાસરે આવે ત્યાંસુધી દરવર્ષે અપાય છે. એ ભેટ અપવાની વિધિને કાલમેલપુડીથી કહેવાય છે.

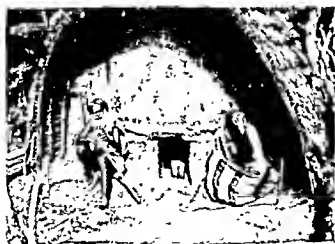
કેટલાક બૂના રિવાજો મુજબ છોકરી રજસ્વલા થાય તે પહેલાં એક શક્ત યુવાનને છોકરીને ત્યાં મોકલવામાં આવે છે. એ યુવાન તે છોકરી સાથે એક એકાન્ત રાત પસાર કરે છે. આ વિધિ આવશ્યક ગણાય છે અને એ થયા પછી જ છોકરીને સાસરે વળાવવામાં આવે છે. તિથેટની માફક અહીં પણ અનેકપતિ કરવાનો રિવાજ છે. લગ્ન થતાં સ્ત્રી પોતાના પતિના બધા જ ભાઈની પત્ની ગણાય છે. લગ્ન પછી જન્મેલા પોતાના પતિના ભાઈઓ સાથે પણ તે પરિચિત ગણાય છે. જો પતિને ભાઈ ન હોય તો પતિના ભાઈ જેવા ગણાતા બીજા પુરુષો સાથે પણ એ પતિબ્યવહાર રાખી શકે છે. આમ વડુ એ બધા ભાઈઓની સામાન્ય મિલકત લેખાય છે. જો ભાઈઓ દૂર અથવા જુદા રહેતા હોય તો વારાફરતી સ્ત્રીઓની અદલબદલ થાય છે. આ રિવાજ હવે ધામે ધામે નાશ પડ્યો છે. અને એક પતિ કરવાની શ્રદ્ધા દિવસે દિવસે વધારે માન્ય અને પ્રચલિત થતી જાય છે. આ રિવાજનું મૂળ સ્ત્રીઓની અછતમાં પણ હોય કારણ ત્યાં દર ૧૦૦ સ્ત્રીએ ૧૩૨ પુરુષ છે.

આ કુટુંબોમાં દરેક સ્ત્રીનું પ્રથમ સન્તાન સૌથી મ્હોટા ભાઈનું લેખાય છે. બીજા બધાં ન્હાનાભાઈના લેખાય છે. લગ્ન વખતે પુરુષ અને સ્ત્રીની ઉંમરનો ફેર ગણનામાં લેવાતો નથી. ત્યાં છૂટાછેડાનો રિવાજ અતિ સામાન્ય છે અને એક બીજાના મન ઉડતાં કે તકરાર થતાં સ્ત્રી પુરુષ છૂટા થઈ શકે છે.

મરણ—ટોડા લોકો શખને પૂજનીય ગણે છે અને મૃત્યુ પામેલાનું નામ ફરીથી લેવાનું

નં. ૪.

નં. ૫.

નિલગિર્નિનાં બે દરયો

નથી. મરણની વિધિ પણ એ પ્રકારની છે. (૧) લીલી, (૨) સુડી. લીલી વિધિ મરણ પછી તરતજ થાય છે; ત્યારે સુડી વિધિ મરણ પછી ૧૨ માસની અંદર કરવી પડે છે. મૃત્યુ પછી ચોક્કસ કરેલે દિવસે (દરેક તડના દિવસે નક્કી કરેલા હોય છે. સ્ત્રીઓ માટે ગુરુ કે શનિવાર) વાજતે ગાજતે શયને બાળવાની જગાએ લઈ જવામાં આવે છે. આ સ્થળને ‘મેથ ગુડી’ કહે છે. પછી એક ગોળ કુંડાળું (જેને ‘તાલ’ કહે છે) કરી (ફક્ત પુરુષો માટે જ આ વિધિ છે.) તેમાં શયને મૂકે છે. પછી દરેક જણ ત્રણ વખત શય ઉપર અને ત્રણ વખત કુંડાળામાં માટી નાંખે છે. પછી શયને ચિતા ઉપર સુવાડે છે. સ્ત્રીઓ ગોળ કુંડાળામાં બેસી રહે છે અને વિધવા સ્ત્રીના રૂપાનો છેડો શયની છાતી ઉપર મૂકી તેને અગ્નિદાહ દેવામાં આવે છે. અગ્નિ સંસ્કાર કર્યા પહેલાં બેસોતું બલિદાન આપવામાં આવે છે; કારણ ત્યાં એવી માન્યતા છે કે અગ્નિસંસ્કાર વખતે આપેલા બલિદાનથી બીજા ભવમાં મૃત્યુ પામનારને સુખ મળે છે. અગ્નિદાહ દેતાં પહેલાં માથાના વાળ, ખોપરી અને આંગળીનો એક નખ કાઢી લેવામાં આવે છે. આમ લીલી વિધિ ખલાસ થાય છે.

ત્યાર પછી બાર મહિનાની અંદર સુડી વિધિ શરૂ થાય છે. આ વિધિ ત્રણ દિવસ ચાલે છે. પ્રથમ દિવસે વધ કરવાની ભેંસોને મળે ઘંટ બાંધવાની ક્રિયા થાય છે. આ સમયે કોટાઓ વાજનું વગાડે છે એને મેળા જેવો દેખાવ થાય છે. બાકીનો આખો દિવસ ખાવાપીવામાં અને આનન્દમાં ગાળવામાં આવે છે. બીજે દિવસે માણસો અને ભેંસ કે પાડા વચ્ચે યુદ્ધ જેવું કાંઈક થાય છે. સહાંજે બધા ભેગા મળી ગોળ કુંડાળામાં મોઢે કપડું ઢાંકી માટી નાંખે છે પછી વડો બ્રાહ્મણ ભેંસોના ગળામાં પાંતગ્રનાં માળાઓ ખેરાવે છે અને ભેંસોને બલિદાનની જગાએ લઈ જવામાં આવે છે. ત્રીજે દિવસે પવિત્ર ગણાતી અને સામાન્ય ભેંસોના બલિદાન દેવાય છે. મરનારના મરતબા પ્રમાણે ૧ થી ૧૨ ભેંસોના બલિ આ વેળાએ અપાય છે. (સ્ત્રીઓની મૃત્યુક્રિયા વખતે ફક્ત સામાન્ય ભેંસોનો જ વધ કરવામાં આવે છે) બલિ દેવાયા પછી ભેંસોના માંસને કોટા લઈ જાય છે; આ પ્રમાણે મરણક્રિયાનો અન્ત આવે છે.

કોટાઓમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓનો દરજ્જો નીચો છે. સ્ત્રીઓ મુખ્યત્વે વીણવાનું, શીવવાનું વગેરે કામો કરે છે. આમ હોવા છતાં સ્ત્રીઓને કોઈ પ્રકારની હાડમારી કે કુરુખ દેવામાં આવતું નથી. કોટા વાઘને અને શિયાળને જોતાં સલામ કરે છે; કારણ કે એ લોકોની માન્યતા પ્રમાણે અસહ વાઘ ભેંસોની સંભાળ રાખતો. બીજાડીને પાળવામાં પણ એ લોકો એક પ્રકારનો મહિમા ગણે છે. એ લોકોની માન્યતા આપવાની રીત પણ જરા વિચિત્ર છે. મ્હોટા માણસને મળતાં ન્હાનો માણસ લાંબો ચઈ એને નમસ્કાર કરે છે. પછી મ્હોટા માણસ એના માથાને વાગાદરતી બન્ને પગે સ્પર્શ કરે છે. સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોને આ પ્રમાણે નમે છે.

એ લોકોની બાધા તામીલ અને કેનેરીસને મળતી આવે છે, પોતપોતામાં છૂપી વાત કરવા એ લોકો એક વિચિત્ર ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે એને ‘કાલિકાપીમી’ કહેવામાં આવે છે. એકંદરે આ પ્રજા આળસુ અને પઝાત છે.

કોટા—કોટાથી બીજા દરજ્જાના કોટા છે. આ લોકોમાં ન્યાત કે તડ જેવું કાંઈજ નથી આ જાત બહુ ઉઘોગી હોઈ, ખેતીવાડી, સુધારકામ, ટોપલીઓ બનાવવાનું, હાથકસબ અને

સમારતું કામ કરે છે. દોડાઓને એ પોતાના ગુરુ માને છે, અને પોતાની કમાણીમાંથી એમને ફે ભાગ કર તરીકે કાઢી આપે છે. આ કરને ગૂડુ કહેવામાં આવે છે. આ જાત ઉંચી દેખાવડી અને મજબુત બાંધાની છે. બીજી જાતો કરતાં એમનો વર્ણ સરખામણીમાં થોડો ઉજળો હોય છે. સ્ત્રીઓ બહુ દેખાવડી નહિ પણ અતિ શરમાળ હોય છે. આ જાત મર્તિપૂજક છે અને એકજ ઇશ્વરમાં માને છે એમનો ઇશ્વર 'કામાધારાયા' નામે ઓળખાય છે. આ ઉપરાંત એમના ઇશ્વરની સ્ત્રીને દેવી તરીકે પૂજે છે. કોટા ગાય ભેંસ પાળે છે પણ એને દહોતા નથી અને બધું દૂધ વાઘરડાં માટે રહેવા દે છે. મરેલાને બાળવા અને દાટવાના બંને રિવાજો આ લોકોમાં છે. અદીણુનું સેવન અતિ સામાન્ય છે.

પંદરથી વીસ વર્ષનો છોકરો સામાન્ય રીતે ૫ કે ૭ વર્ષની છોકરી સાથે પરણે છે. એક વખતે એક જ સ્ત્રી પરણે છે પણ સંતતિના અભાવે બીજી સ્ત્રી કરવાની પ્રથા છે. આ સંબંધોમાં ઇચ્છા હોય તો બંને સ્ત્રીઓ સાથે રહે છે, નહિ તો છૂટાછેડા લેવાની પ્રથા પણ છે. પત્ની ગર્ભવતી થતાં પુરુષ પોતાના વાળ કે નખ કાપતો નથી.

કોટામાં દોડાની માફક બાપના મરણ બાદ સૌથી નાના છોકરાને ઘર વારસામાં મળે છે એ બદલ એને પોતાની માની સંભાળ રાખવી પડે છે. બાકીની મિદકત બીજા છોકરાઓ સરખે ભાગે બહેંચી લે છે. આ લોકોને વાર્ષિક ઉત્સવ (આપણી દીવાળી જેવો) પંદર દિવસ સુધી ચાલે છે.

કુરુખા—એ લોકની ભાષામાં કુરુખાનો અર્થ ખેડુત થાય છે. આ લોકો રંગે કાળા અને કંઠે બટકા હોય છે, અને અર્ધ નગ્નાવસ્થામાં રહે છે. આ જાતમાં ત્રણ તડ હોય છે રથળ ઉપરથી એમના નામ આવ્યા છે. (૧) મુલુ (૨) નામા (૩) પનીસ. એક તડવાળા બીજા તડમાં પરણતા નથી. કેટલાક પ્હાડ ઉપર રહે છે અને કેટલાક ખીણોમાં રહે છે સ્ત્રીઓ અતિ શરમાળ હોય છે અને પરપુરુષ સાથે ભાગ્યેજ વાત કરે છે. એ લોકોના ઘરને બાંધણા હોતા નથી અને ઘરમાં વાસણ કે બીજી વસ્તુઓ પણ હોતી નથી. આ લોકો ભાંગી તૂટી કુનેરીસ અને તામીલ જેવી ભાષા બોલે છે. દોષપણ પ્રકારનું લિખિત સાહિત્ય એમની પાસે નથી. પોતાના પૂર્વજો વિષે પણ આ લોક તદ્દન અજ્ઞાન છે. જન્મ મંત્રની કળામાં આ લોકો ઘણા કુશળ મનાય છે. રીતબાતમાં ઘણું ગંદા હોય છે અને એમ મનાય છે કે આ કુરુખમાં રાતવાસો રહેનાર માદો પડી મરણ પામે છે. આ જાત સુખ્યત્વે શિવ અને વિંધ્યુમાં માને છે અને બાગડાઓના ગોર તરીકે કામ કરે છે. કેટલાક ખેતી કરી કે વાળ વગાડી પોતાનો ઉદરનિર્વાહ કરે છે.

ઇરલા—ઇરલાનો તામીલ ભાષામાં કાળું એવો અર્થ થાય છે. આ જાત ખુદ નિઝગિરિની નથી પણ મધ માટે નિઝગિરિનાં જંગલોમાં ભટકે છે. મોટે ભાગે બાળસુ અને ધંધા વગરના હોય છે અને એક રથળેથી બીજા રથળે ભટકવામાં સમય પસાર કરે છે. આ જાત દોડાને ઉંચી જાત તરીકે માનતો નથી અને બીજાઓ માફક આવકનો ફે ભાગ દોડાઓને આપતી નથી (જો કે કોઈ પ્રકારની આવક આ લોકોને હોતી જ નથી.) અત્યાર સુધી આ જાત વસ્તીથી બંધાર રહેતી પણ હમણાં હમણાં ગળોમાં હેલકરીનું કામ કરે છે. આ લોકો શિવ,

વિષ્ણુ અને શિતલા ('માહારી') માતાને માને છે. લગ્ન, જન્મ કે મરણની ખાસ વિધિ કરતા નથી અને શયને દાટે છે.

બાગડા—બાગડાની જાત ખેડુતની છે. બાગડા (લુડાડા) નો અર્થ 'ઉત્તર તરફથી આવેલા' એવો થાય છે. એમ મનાય છે કે માઈસોર અને કેનેરા તરફથી દુકાળને લીધે આ લોકો અહીં આવી વસ્યા અને ટોડાને પોતાના ગુરુ તરીકે ગણ્યા. ટોડાઓ આ લોકને 'માવ' (સસરા) કહે છે. નિલગિરિની બીજી જાતો કરતાં આ જાત ઉગળી છે અને હિન્દુઓને ધણી રીતે મળતી આવે છે. બાગડામાં તડ ધણા છે અને અમુક નડનો માણસ એની રીતભાત કે પહેરેલા દોરાથી ઓળખાય છે. આ જાત શિવને પોતાના ઇષ્ટદેવ તરીકે માને છે.

લગ્નની રીતભાતમાં વિશિષ્ટ તો એ છે કે છોકરો માથાપને છોકરી શોધવા અને પસંદ કરવા કહે છે. લગ્ન વખતે છોકરીના શરીર ઉપર ચંડા પાણીની ડોલ (બાલકી) ભરી ફાલવવામાં આવે છે. હિન્દુઓ જેમ એક પતિ કરવાનો રિવાજ છે, પણ કમ્પા હોય ત્યારે છૂટાછેડા કરી શકાય છે. કુરમ્બાની જેમ આ લોકો પણ માંસ ખાય છે. અને એકદરે માયાળુ અને શાન્ત હોય છે. x x x

આ શિવાય ધણી ઉપયોગી માહિતી આપણને આ જાતિઓ માટે મળી શકે છે; પણ પુનરુક્તિ અને વધુ પડતા લખાણનો હોય ટાળવા અહીં જ અટકું છું. સંપૂર્ણ માહિતી લખાણ દ્વારા નહિ પણ જાતે જોવાથી જ મળે.

* ચિત્ર નં. ૨, ૩ અને ૫ છાપવાની રજા આપવા માટે ડૉ. રા. કિશોરીલાલ છગનલાલ મહેતાનો આભારી છું.

રસદર્શનની બે પદ્ધતિયો

રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

“ મોરલા બોલે રે, માઈ રે કાંઈ, મોરલા૦
રાબકી અટારીપે, મોરલા બોલે રે,
જિયરા ડાલે રે, માઈ રે કાંઈ, મોરલા૦ ”

આપણા દેશના કાવ્યશાસ્ત્રના વિવેચકોએ વ્યંજના અને વ્યંજ્ય ને કહ્યું છે તેનું આ એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. અંગ્રેજી ભાષામાં પણ ને સારા કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી વિચાર છે તે પ્રમાણે જોતાં પણ વ્યંજનાયુક્ત કાવ્ય ઉત્તમ ગણાયું છે. જો કે આપણા શાસ્ત્રની વ્યંજનામાં અને અંગ્રેજી શાસ્ત્રની વ્યંજનામાં પ્રથમ આભાસે ભેદ દેખાય છે. તોપણ તે ભેદ માત્ર પાશ્ચાત્ય લોકોના વિચારની પ્રણાલી અને આપણા શાસ્ત્રીય સૂક્ષ્મ વિચારની પ્રણાલીના ભેદને લીધે છે. અતે જતે દક્ષ્ય એક જ છે. માર્ગમાં સહજ ફેર છે. મારે જોતે મતાનુસાર વ્યંજનાનો અર્થ લેતાં ઉપર લખેલું નહાતું ગીત, વ્યંજનાથી ભરપૂર છે.

પ્રથમ આપણી એતદૃશીય રીતિએ જોઈએ. આપણાં શાસ્ત્રમાં ઉત્તમ મત પ્રમાણે રસને વ્યંજ્ય કહેલો છે. અને તે વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારીભાવ, એ ત્રણથી અભિવ્યક્ત થએલી દશામાં સ્થાયી ભાવ તે રસ છે, એમ વિવેચન કરેલું છે. ઉપરના ગીતમાં રસની અભિવ્યક્તિ કેવી રીતે થઈ છે તે જોવાને સાફ પ્રથમ તેમાં વિભાવાદિક સામગ્રી તપાસીએ. અને તે વિભાવાદિકે બતાવનારા શબ્દોમાં પણ ને વ્યંજના ભરેલી છે તે ખુબીદાર છે.

આ ગીતમાં બોલનાર સ્ત્રી છે એ સહજ જણાઈ આવશે. ‘માઈરે’ એ સંબોધન ઉપરથી તથા આમાંથી ને બે ત્રણ સ્થિતિના અર્થ નીકળી શકે તેમાંનો ને અર્થ આ ગીત રચનારના મનમાં હશે તે વધારે સારી રીતે જણાય તેવો અર્થ લેતાં બોલનાર સ્ત્રી છે એમ સહજ ભાસ થાય છે. અને તે પ્રેરિતભર્તૃક છે એવી સ્થિતિ પણ સ્વતઃક્રિપત છે એમ નહિ જણાય પણ એ ગીત પોતાની મેળે કહી આપે છે. ત્યારે આમાં આલંબન વિભાવ તે પ્રસ્તુત નાપિકા છે. હવે ઉદીપન વિભાવ તે પણ શબ્દોપાત્ત છે અને વ્યંજનોપસ્થાપિત પણ છે. શબ્દોપાત્ત ‘મોરલા’ અને તેમનું ‘બોલવું’ છે. અને મોર અને મેઘકાળને ને સ્વાભાવિક સંબંધ છે તે ઉપરથી આપણા કવિઓએ કદપેલી પણ ચથાર્થ મોર અને મેઘની ને મૈત્રી તે ને ધ્યાનમાં લઈએ તો સહજ આપણા મનની આગળ મેઘકાળ અને ગંભીર ગરના કરતી મેઘમાળા આવીને ઊભા રહેશે અને તેમાં વળી આ સ્થિતિથી ને અસર પ્રકૃત નાપિકા ઉપર થયેલી એ ગીતમાં દર્શાવી છે, તે ઉપરથી જણાશે કે વર્ણનો આરંભ સમય છે. આ વર્ણસમય, મેઘમાળા, ગર્જના, વગેરે પદાર્થ વ્યંજનોપસ્થાપિત છે, અને તે ઉદીપનવિભાવ છે. અનુભાવ તે આ કારણથી થયેલા ભાવનો પ્રકાશ કરનાર ચેષ્ટાદિક છે. ‘જિયરા ડાલે રે’ આ વાક્યમાં બતાવેલી ને ધૈર્યચલન વગેરેથી થતી વ્યથાની સ્થિતિ તે ઉપરથી વ્યભિચારીભાવ જણાય છે. આ સર્વથી

અભિવ્યક્ત થયેલા રતિભાવ તે અહિં (પ્રોપિનમર્ત્તક છે તે વગેરે કારણોને લીધે) વિપ્રલંબ શૃંગાર રસની દશા પામ્યો છે.

આ ગીતમાં વાક્ય માત્ર બે છે—‘ રાગડી અટારીપે’ મોરલા બોલે રે’ ‘ જિયરા ડોલે રે’ પણ તે બે ટૂંકાં વાક્યમાંથી કેટલું બહુ વ્યક્ત્ય નીકળે છે, તે ઉપર કંઈ તેથી સહજ જણાશે. આમાં ભાવનું મધ્યખિન્દુ ‘ જિયરા ડોલે રે’ એમાં આપ્યું છે અને બીજા બધા પદાર્થ તે મધ્યખિન્દુની આસપાસ રહેલા છે. પાશ્ચાત્ય રીતિ પ્રમાણે બોલીએ તો આનો આ અર્થ માત્ર પ્રકારાન્તરે કહી શકાય. આ ગીતમાં ભાવનું મધ્યખિન્દુ ‘ જિયરા ડોલે રે’ એ બોલમાં આવી રહ્યું છે, અને બીજા પદાર્થ તે આસપાસની સામગ્રી થઈ પરિપોષક છે એ બોલનું પાશ્ચાત્ય સંપ્રદાયનુસાર છે. તે સંપ્રદાય પ્રમાણે ઉપર જે સ્થૂલ પ્રકારે વિભાવાદિક સમુદાયનું વિવેચન કર્યું છે તેવા સૂક્ષ્મ વિભાવાદિક વર્થ ન તપસતાં જે અન્તે જતાં પ્રાપ્ત થાય છે તેનું સાક્ષાત્ પ્રકાશન કરવાની રીતિ છે. તે સંપ્રદાય પ્રમાણે ચાલતાં ઉપર કહેલો ઘણો ભાગ ફરીથી આવશે, કારણ કે પ્રથમથી જ કલા પ્રમાણે આપણા સંપ્રદાયમાં અને પાશ્ચાત્ય સંપ્રદાયમાં ભેદ માત્ર પર્યાયરૂપે છે, બંગીમાં ફેર છે, અને અર્થ અન્તે એક જ છે તો પણ તે સંપ્રદાય પ્રમાણે બોલીએ, તો આ રીતે એ ગીતનું વિવરણ થશે.

આ ગીતનાં માત્ર બે વાક્ય છે. તેમાંથી વ્યક્ત્યનો મોટો સમુદાય ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા ભરતખંડમાં જે ઇતર દેશમાં ન જોએલી એવી અસાધારણ વર્ષાકાળની સુંદરતા છે તેનું ચિત્ર માત્ર એક બે પ્રયત્નમાં આ ગીતથી કવિ મનની આગળ ઉપરિચિત કરે છે. વર્ષાના આરંભમાં એકએક ચઢી આવતો મેઘનો બૂદ, એક વર્ષે ફરીથી આવીને પોતાની મંદ્ર ગર્જનાથી, આખી સૃષ્ટિને ઝીંબના પ્રચંડ તાપથી થયેલી મન્દ તન્દ્રામાંથી સહસા જુદે જ પ્રકારે જાગૃત કરે છે, તે જોઈને અને તેનો ગંભીર રવ સાંભળીને મેઘનો સ્વભાવમિત્ર જે મધૂર તે હૃદયથી નૃત્ય કરતો, આકાશમાં પસરી મેઘનાદની સાથે વિવ્રજણુ પ્રકારે મળી જતો પોતાનો કેકારવ પ્રકટ કરીને પોતાના મિત્રનો સત્કાર કરે છે તેનું યથાર્થ ચિત્ર માત્ર એક કેકારવનો પર્યાય મૂકી જે કવિએ આપણી સંમુખ જણું કર્યું છે અને તે કેકારથી (એટલે જે કાળમાં કેકા ઉત્પન્ન થાય છે તે કાળના સર્વશુણ્યથી) આ ગીત બોલનાર ઉપર જે અસર થાય છે તે પણ માત્ર એક બે શબ્દના ન્હાના વાક્યથી કવિએ સંપૂર્ણ રીતે આપણા હૃદયમાં ઉતારી તે બોલનારની તે સમયની સ્થિતિ યથાસ્થિત આપણી હૃદયનાશક્તિ ઉપર પ્રતિબિમ્બિત કરી છે. પ્રોપિનમર્ત્તકાવસ્થામાં અને તે આવી વર્ષાદિક સામગ્રીની વચમાં, પતિવિરહની જે વ્યથા તેનું વર્ણન કરવામાં શ્લોકના શ્લોક ભરીને જે કહી શકાય તે માત્ર આ ન્હાના બે વાક્યના ગીતમાં સંપૂર્ણ બળે પ્રકાશિત કર્યું છે. આ બધા પદાર્થ જે ઉપરિચિત થાય છે તે સાક્ષાત્ જતાવનાર એક પણ શબ્દ આ ગીતમાં નથી પણ એમાંના જે બે ચાર શબ્દ છે તેમાં એટલી તો વ્યંજનાશક્તિ ભરી છે કે એકએક તે આ બધા પદાર્થની પરંપરા સહસા ઉદ્દ્યુત કરે છે. ‘ મોરલા બોલે રે’ અને ‘ જિયરા ડોલે રે’ એ બે વાક્યનો જે કાર્યકારણભાવનો સંજન્ય તે પણ શબ્દથી નથી કહી જતાવ્યો તેમાં કવિનું ચાતુર્ય જણાય છે. ‘ મોરલા બોલે રે’ તેનાથી જ ‘ જિયરા ડોલે રે’ એ કાર્ય ઉત્પન્ન થયેલું કંઈ હત તો તે વાસ્તવિક પણ ન થાત અને કવિતાની ભાષાને પણ શોભત

નહિ. મયૂરકેકા તે હૃદય ડોલવાનું સાક્ષાત્ કારણ છે જ નહિ. એના એ કેકા જે તે પતિની સાથે ઊભી ઊભી સાંભળતી હોત તો દુઃખને બદલે હસ્ટો અનિર્વચનીય આનંદ ઉત્પન્ન કરત. પરંતુ જે જે પદાર્થ, સ્થિતિ, મનોવિકાર વગેરે અનુભવ્યથી તે પરિવેષિત થઈ છે તેની વચમાં તે સર્વને સહકારી કારણ લઈને કેકારવ જે કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે તે વ્યયારૂપ કાર્ય છે. માટે આ દેખાતી નજીવી બાળતમાં પણ કવિનું ગૂઢ ચાતુર્ય રહેલું છે.* (22nd Feb. 1882 To be continued.)

પરંતુ આ પંક્તિઓમાં ખીજ જ રીતનું દર્શન કરી સકારો. નાધિકા પ્રોપિતમર્દિકા છે એ કલ્પના છોડી દઈએ. કોઈ મુગ્ધા છે એમ માની સકારો. એ મુગ્ધાના કોમળ હૃદયમાં મયૂરકેકાનો પ્રતિધ્વનિ અપૂર્વ દર્શનથી ચતા કુતૂહલ, નિર્દોષ આનંદ, ઉલ્લાસ વગેરે ભાવોના નિશ્ચયવાળો ચતો કવિ જુવે છે અને જતાવે છે ; અને એ ભાવોના મિશ્ર વહેણને ‘ગિયરા ડોલે રે’ એ જે શબ્દોમાં જ પૃથક્કરણ કર્યા વિના, સયોજન વ્યાપારથી જ પ્રતિક્ષિત કરે છે. મુગ્ધા પોતાના મુગ્ધ ભાવને લીધે જ કવિત્વની ઝગઝગતાભરી મૂર્તિ જ પોતે હોવાથી, આમ હૃદય-સંવલનને વર્ણનવિગય સંક્ષિપ્ત શૈલીમાં કરે છે. એ સંક્ષિપ્ત રચનામાં અસાધારણ બળ રહેલું જણાશે; જે બળ અનિયંત્રિત વિહારમાં નથી અને ગમ્ભીર સંયમમાં છે તે બળ. વ્યંજનાની શક્તિમાં એ બળ રહેલું છે. કલાનું રહસ્ય હેમાં સમાયું છે:—અદ્ય સાધનસામગ્રી વડે અનપેક્ષિત ચિત્રરચના ઊભી કરવી તે કલા ; આ પંક્તિઓમાં રાગની અટારી, એકેશો મોર, હેની ઉરનાં અંતર ભેદતી ગંભીર કેકા, અને તે મેતી ને સાંભળતી મુગ્ધા ; એટલી બાહ્ય સામગ્રી. અને બાહ્ય સામગ્રીના એક ભાગ-મોર અને કેકાનાદ, એ ભાગ-ની અન્ય ભાગ, મુગ્ધાની ઉપર ચમેશે ભૌતિક ધ્વનિથી થયેશે, ઉરધ્વનિ એ આશ્વન્તર સામગ્રી. આ કવિત્તમ્હુની રચના ધ્વજરદ્ધ પ્રતિભાને જ સાધ્ય છે. એ પ્રતિભા શક્તિ બધામાં નથી હોતી, માટે જ એ પ્રતિભાશાળી વિરલ કવિજનને આપણે આદરથી વધાવિયે છીએ. તા. ૧-૧-૩૪

હિન્દ-જાપાનના કરારો

રા. ગમનલાલ પ્રેસવાલા, બી. કૉમ.

આ

જે તથુ તથુ માસ થયા હિન્દના અને જાપાનના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચેની વાટાઘાટ દેશના વ્યાપારહિતોમાં હિત ધરાવનારા વર્ગોનું ધ્યાન ખેંચી રહી હતી; પણ તે તારિખ ૮ મી જાન્યુઆરીએ અનેક દૃષ્ટિએ મહત્વ ધરાવનારા હિન્દ-જાપાનના કરારોમાં પરિણમી આ લાંબી ચર્ચાઓ દરમ્યાન બંને દેશના પ્રતિનિધિઓના નેતા કેટલીએ વેળા તન્દુરસ્તી ગુમાવી બેઠા, જાપાનના મીલમાલિકો મીનસ ગુમાવી બેઠા, અને સામાન્ય જનતા આશા ગુમાવી બેઠી; પરંતુ જૂતમા બનેલી આ દીલગીરીભરી વાતોને વિસરવાના પ્રયત્નો કરતાં ભવિષ્યના ગર્ભમાં રહેલા લાભાલાભ જાણવાની નિરાસા સહજ થાય છે.

પરંતુ કરારોને અંગ્રેજ વેપારીઓએ ઉત્સાહપૂર્વક આવકાર આપ્યો છે; હિન્દી સરકારના 'પોતાના' માણસોએ અને મુખપત્રોએ ઉત્ક્રાંતર વધાવી લીધા છે; રૂની નિકાસમાંથી આર્થિક લાભ પ્રાપ્ત કરનારાઓએ પ્રશંસા કરી છે; અને જાપાનના હુનરકર્મીઓના બધા વર્ગોએ માન્ય રાખ્યા છે. આમ બધી દિશાના એક સરખા સર સાંબળો સાધારણ માણસને તો એમજ લાગે કે હિન્દી સરકારે હિન્દીઓ માટે કંઈક કિંમતી બેટ મેળવી છે: આ સંવાદી સૂરોમાં બે વિસ્તવાદી અવાજ કાને પડે છે અને બીજા સામાન્ય ધ્વનિમાં ડૂબી જવા ના પાડે છે: કેટલાંક રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિકોણવાળા વર્તમાનપત્રો આ કરારોમાં બહાષ્ટ દોષનું પ્રતિબિંબ* જૂએ છે; અને ઈંગ્લેન્ડના મણીતા છાપા, મોર્નિંગ પોસ્ટનું એવું માનવું છે કે આ કરારો માન્યરૂપે હાનીકારક થઈ પડે એવા સંભવ છે કારણ કે જાપાનીસ માલ પરની જકાતનો દર ૭૫ ટકાથી ઓછો કરી ૫૦ ટકા પર લાવવામાં આવશે તે ઈંગ્લીશ માલ પર ૨૫ ટકાનો દર તો કાયમ રહેશે, અને આમ, મોર્નિંગ પોસ્ટરના અભિપ્રાય પ્રમાણે, બ્રિટિશ સરકારે હિન્દી સરકારની નીતિપર અસર કરવાની સત્તા છોડી દીધી છે જ્યારે હિન્દુનું રક્ષણ કરવાનો બોલો તો વહે જાય છે. આમ બે વિરુદ્ધ પક્ષો પણ અમુક બાબતોનો વિરોધ કરવામાં સહકાર કરી ચક્રે છે ખરા!

* "The Government should take steps to abrogate the most-favoured-nation clause with Japan as regards our colonies, and endeavour to induce the latter to accord to our textiles preference....." - from the speech of Mr. Baily, in the House of Commons, on 23rd Nov., 1933.

"The latter (Japan) country can hit England on every neutral soil and British business men are aware of this unpleasant fact. For this reason the Indian Government has successively revised the terms offered to Jap delegates in Simla."....." To save Japanese competition on neutral soil the Government will offer many more concessions." - from the December number of the 'Insurance and Finance Review.'

આ મન્તવ્યોમાંથી સત્ય શોધવું હોય તો મૂલ્ય કરારોના મુદ્દાઓનું ગાન અગત્યનું છે:

(૧) ઉભય પક્ષ જઠાતની આજતમાં કોઈપણ જાતના—કાચા યા બનાવેલા—માલ સંબંધી પરસ્પર વધુમાં વધુ પક્ષપાત ભોગવતા રાષ્ટ્રના (most-favoured-nation) હક્ક આપશે;

(૨) દરેકને પોતાના હિતનું રક્ષણ કરવા માટે જઠાતની દિવાલ ઉભી કરવાનો અધિકાર રહેશે, પણ આથી બીજાના આપારહિતને જો હાની થતી હોય તો એકબીજાના વિરુદ્ધ હિતો વચ્ચે તોડ આણવાના હેતુથી બન્નેએ વાટાઘાટ કરવી પડશે;

(૩) ૩૧ મી ડીસેમ્બર ૧૯૩૩ પછી થેન અને રૂપિઆ વચ્ચેના હુડિયામણમાં યએલા ફેરફારને લીધે થતી અસર નાશુત કરવા જપાનીસ માલપર પૂરતા પ્રમાણમાં બીજા ખાસ જઠાત હિન્દી સરકાર નાંખી શકશે, અને આવાજ સંજોગોમાં (રૂપિયાનું) પ્રમાણ ૭૩૨ થેનથી નીચે જાય ત્યારે) જપાનીસ સરકારને પણ આવી જ સત્તા પ્રાપ્ત થશે;

(૪) જપાનીસ સુતરાઉ કાપડ પર નીચે જણાવેલા જઠાતના દર કરતાં વધુ નહિ* રખાય—
સાદા કોરા કાપડ પર કિંમતનાં ૫૦ ટકા અથવા રતલે પૈસા આના,
બીજા જાતના કાપડ પર કિંમતના ૫૦ ટકા;

(૫) જ એક વર્ષમાં, હિન્દની સુતરાઉ કાપડની આયાતમાં જપાને, મુકુર કરેલા ક્ષણથી વધુ માલ મોકલવો નહિ—

૩૨½ કરોડ વાર કાપડ હિન્દમાં આયાત કરે તો જપાને ૧૦ લાખ રૂની ગાંસડી ખરીદવી, જો ૧૦ લાખથી ઓછી ગાંસડી લે તો દરેક ૧૦ હજાર ગાંસડીની ઓછી ખરીદીએ ૨૦ લાખ વાર કાપડ ઓછું મોકલે પણ જો હિન્દ ૧૦ લાખ ગાંસડી કરતા વધારે નિકાસ (જપાન) કરે તો દરેક દશ હજાર ગાંસડી દીઠ ૧૫ લાખ વાર કાપડ વધુ લે; આમ છતાં જપાનનો ક્ષણો ૪૦ કરોડ વાર કરતાં કદી વધુ હોવો ન જોઈએ;

(૬) જ આ ઉપરાંત નીચેના વર્ગીકરણ મુજબ જ જુદી જુદી જાતનું કાપડ મોકલી શકે—

સાદું કોરું	૪૫ ટકા,
કીનારીવાળું કોરું	૧૩ ટકા,
ધોએલું	૮ ટકા,
અને રંગીન વગેરે	૩૪ ટકા,

કીનારીવાળા કોરા અને ધોએલા કાપડના પ્રમાણમાં તેના ૨૦ ટકા અને બીજા વર્ગોમાં તેના પ્રમાણના ૧૦ ટકા ઉપરાંત વધારો થઈ શકે નહિ;

(૬) આ નવા કરારો પર બને તેટલી ત્વરાથી જપાનના અને બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિઓ લંડનમાં સહી કરશે અને તેના અમલ ૧૯૩૭ ની ૩૧ મી માર્ચ સુધી રહેશે;

આપણા, રૂના અને સુતરાઉ કાપડના, જપાન અને ઈંગ્લેંડ સાથેના, નિકાસ-આયાતના આંકડા અને ટાંકવાથી ઉપર દર્શાવેલા આંકડાનો અર્થ સમજવો સુગમ થઈ પડશે:—

૧૯૩૧-૩૨ દરમિયાન જુદી જુદી જાતના કાપડની આયાત—†

	ગ્રેટ બ્રિટન	જાપાન
	વાર	વાર
કોરું	૫,૮૬,૭૯,૦૦૦	૧૮,૫૨,૧૬,૦૦૦
ધોઝેલું	૨૦,૭૦,૪૬,૦૦૦	૫,૮૮,૨૦,૦૦૦
રંગીન	૧૧,૦૨,૭૧,૦૦૦	૯,૪૬,૬૮,૦૦૦

ઉપરના આંકડાપરથી જણાઈ આવે છે કે જાપાનથી આયાત થતા કોરા અને ધોઝેલા કાપડ વચ્ચેનું પ્રમાણ ૩ : ૧ છે, અને ગ્રેટ બ્રિટન અને જાપાનથી આવતા કોરા કાપડનું પ્રમાણ ૧ : ૩ છે; જ્યારે કરારમાં સાદા કાપડને ૫૮ ટકા (૪૫ + ૧૩) આપવામાં આવ્યા છે અને ધોઝેલા કાપડને ફક્ત ૮ ટકાનો હિસ્સો મળ્યો છે, એટલે કે જાપાને, આ કરાર મુજબ, ધોઝેલા કાપડથી સાતગણું કોરું કાપડ મોકલવું : લેન્ડશાયરથી મોટા જથ્થામાં આયાત થતાં ધોઝેલા કાપડને જાપાનીસ ધોઝેલા કાપડ સાથે હરિદ્રાક્ષમાં ઉતરવું ન પડે એવો હેતુ, આ પ્રકારના કરાર પાછળ, તો નહિ હોય? અને ધણે બાગે કોરું કાપડ કાઢતી હિંદી મીથોને આથી સહન કરવું તો નહિ પડે? જો જાપાન ૪૦ કરોડ વારનો હિસ્સો (quota) મોકલે તો તેમાં ૨૩ કરોડ વારથી વધુ કોરું કાપડ હશે; જ્યારે ૧૯૩૧-૩૨ માં તે ફક્ત ૧૮૬ કરોડ વાર હતું.

હવે આપણે હિંદી રૂની ખરીદીના આંકડા લઈશું;

	ગ્રેટ બ્રિટન	જાપાન	હિંદી મીથો
	ગાંસડી	ગાંસડી	ગાંસડી
૧૯૩૦-૩૧	૨,૮૦,૮૦૦	૧૬,૮૬,૦૦૦	—
૧૯૩૧-૩૨	૧,૬૪,૪૦૦	૧૦,૮૦,૦૦૦	૨૩,૪૧,૭૦૭ x

ગ્રેટ બ્રિટન આપણું કે જૂન પ્રમાણમાં લે છે, જાપાને ૧૯૩૦-૩૧માં ૧૬૬ લાખ ગાંસડી ખરીદેલી અને તેની પછીના વર્ષમાં ૧૦૬ લાખ, અને હિંદી મીથોએ, ૧૯૩૧-૩૨માં, લગભગ ૨૩૬ લાખ ગાંસડીનો ઉપાડ કરેલો. કરાર પ્રમાણે વધુમાં ૧૫ લાખ ગાંસડી જાપાન જઈ શકે. જાપાન હિંદી રૂનો બહીષ્કાર ચાલુ રાખતે તો હિંદના કપાસ ઉગાડનારાઓ પોતાનો ધણોજ અગત્યનો માલકુ ગુમાવત; પણ શું જાપાનીસ મીથોને હિંદી રૂ વિના ચાલત? જાપાનની મીથો જે ધણે બાગે, ચીન અને હિંદને માટે, હલકું કાપડ પેદા કરે છે તે શું હલકા અને સોંધા રૂ શિવાય ચલાવી શકત? અને જાપાનના બહિષ્કાર સાથે બારે જઠાતને લીધે કાપડની આયાત બંધ થાત તે હિંદી મીથોની સ્થિતિ સુધરત તો તે દેશી રૂ વધુ પ્રમાણમાં નહિ ખરીદત? આ ઉપરાંત દેશી મીથો ઉદ્યોગની સંભવિત ઉત્તતિનો પ્રશ્ન અગત્યનો નથી? છેવટે જાપાન જો બીજા દેશોનું રૂ વાપરે તો પણ ઇનિયાના રૂના બજારમાં તેની જગા હિંદી રૂને જરૂર મળે *

* 'Review of the Trade of India' માંથી.

* જો કે હાલમાં રૂની માંગ કરતાં પેદાશ વધારે છે એટલે હિંદી રૂની બીજા દેશોના રૂની જગા પૂરવા ખાસ જરૂર ન પડે; પણ આવા કેસો કરતી વેળા વર્ષ એ વર્ષના સંબંધો જ ધ્યાનમાં ન લેવાય.

હિંદુ ૩ પરદેશમાં ખપે અને તેથી જોડતને લાભ થાય એ ધ્યેયનીય છે, પરંતુ હુત્ર-ઉદ્યોગના ઉત્કર્ષનો પ્રશ્ન વધુ મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે કારણ કે કાયામાત્ર ઉપર કરેલી મનુરીનું મૂલ્ય ઓછું આવે છે અને રહેવાનું ધોરણ (Standard of life) ઊંચે લઈ જવું હોય તો દેશની શક્તિ વધારે ફળદાયક વ્યવસાયોમાં રોકવી જોઈએ, અને જ્યારે રૂની ખપત તેનાજ ખતેલા માલની આયાતપર અવલંબતી હોય અને જ્યારે તેજ ચીજની આયાત કરવા અને તેને દેશમાં પેદા કરવા વચ્ચે પસંદગી કરવાની હોય ત્યારે પાછલી વસ્તુસ્થિતિ સ્વાભાવિક રીતે સ્વીકારાય. આ ઉપરાંત ખતેલા પ્રકારના સંજોગોમાં રૂનો ઉદ્યોગ થાય તો લગભગ એકસરખોજ હોવાનો.

ઐતિહાસિક અને રાજકીય દૃષ્ટિએ પણ હિંદ-ગખાનના કરારોનું મહત્વ જરાએ ઓછું નથી. હિંદી સરકાર અત્યાર સુધીની તેની કારકીર્દીમાં પહેલીજ વેળા પરદેશી સત્તા સાથે, સધી માટે, સીધી વાતચીત કરી શકી છે. આર્થિક વિષયોમાં હિંદી સરકારના સ્વાતંત્ર્ય (Fiscal Autonomy Convention) ની દિશામાં આ એક પ્રગતિમય પગલું ગણી શકાય. પણ આ કરારોપર સહીસિકાની વિધિ લંડનમાં થશે એ હિંદની રાજકીય પરતંત્રતાનો એક વધુ પુરાવો છે; કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલીયા ને દક્ષિણ આફ્રિકાને આવે સમયે લંડનનો આશરો લેવો નથી પડતો; કદાચ એ ત્રેતવર્ણ્ય દેવોની, હિંદની ગરીબડી પ્રજાપરની વધુ પડતી મહેરબાની આ રીતે વ્યક્ત થતી હોય તો તે જુદી વાત છે.

હિંદનો પરદેશ સાથેના વેપાર અમુક દેશો વચ્ચે બહેચી આપવામાં મોટો ભય રહેતો છે. અત્યારે હિંદનો ઉદ્યોગ જોઈતા પ્રમાણમાં વિકસ્યો નથી; ભવિષ્યમાં તેમ થાય ત્યારે હિંદ અત્યારે જે તૈયાર માલ જે પ્રમાણમાં બીજા દેશો પાસેથી લે છે તે તેટલા પ્રમાણમાં લેવાની જરૂર નહિ રહે. આવે સમયે, પોતાના પરદેશ સાથેના વેપારના ભાગલા પાડી આપ્યા હશે તો પછી જરૂરી ફેરફાર કરવા કેટલા મુશ્કેલ થઈ પડશે? અને તે ફેરફાર કરતા પહેલાં ઉદ્યોગની ખીલવટમાં નડતર નહિ થાય?

આજે ગખાનના સંબંધમાં હિરસા (quota) નો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારાયો; ભવિષ્યમાં લેકેશાયર જરૂર હિરસો માંગવાનું. કદાચ તેમ કરવાની લેકેશાયરની ધ્યેયજાએ, ગખાન સાથે કરાર કરવા, હિંદી સરકારને ગ્રેરી ન હોય? આ જે પરદેશી હિતો વચ્ચે દેશી મીલ ઉદ્યોગની સ્થિતિ કફેરી થશે એમ લાગે છે. દિવંડને પોતાને લાભ થતો હોય તો હિંદને ભોગે ગખાનને થોડું લઈ જવા દેવા અગ્રેજો તૈયાર છો! જો કે આવા વેપારી કરારોનું આધુનિક વેપારી-નીતિમાં અગત્યનું સ્થાન છે અને હિરસાનો સિદ્ધાન્ત હમેશાં તુકશાનકર્તા નથી-કેટલીક વેળા આ હરિશાધના દિવસોમાં ઘણો લાભકર્તા છે-તો પણ હિંદની હાલની રાજકીય પરતંત્રતાની હાલતમાં અને તેના હુન્નરઉદ્યોગની પછાત સ્થિતિમાં આ કરારો ઘણા કડયાણકારક છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે; અને એમાંથી ચિંતાજનક પરિણામો ઉદ્ભવે એવો સંભવ છે.

પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદ્

ગુજરાતી વિભાગ

વિદ્યાવિલાસી રાજવી તરીકે શ્રી. સયાજીરાવ ગાયકવાડનું નામ દેશવિદેશમાં સારી રીતે જાણીતું છે. તેમણે પોતાની વિદ્યાપ્રિયતાનો લાલ હમણાં જ ડિસેમ્બરની આખરમાં આપ્યો છે. હિન્દી પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદનું ૭ મું સંમેલન વડોદરામાં થયું. એ ત્રણ દિવસમાં વહેલી જ્ઞાનગંગાથી વંચિત રહેનાર એક અમૂલ્ય તક જોઈ કહેવાય. તેના બીજા બધા વિભાગોને જતા કરી માત્ર ગુજરાતી વિભાગનો વિચાર કરીએ.

પરિષદના પંદર વર્ષના જીવન પછી, આ જ પ્રસંગે પહેલી જ વાર ગુજરાતી વિભાગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. અત્યાર સુધીના સંમેલનોમાં અગત્યનો ભાગ બજવનાર એરીસ્ટર શ્રી. વિશ્વનાથ પ્રજુરામ વેદ ગુજરાતી વિભાગના પ્રમુખ હતા, અને વડોદરા પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરવાળા શ્રી. મંજુલાલ ર. મજમુદાર મંત્રી હતા.

તા. ૨૮-૧૨-૩૩ ને રોજ વડોદરા કોલેજના સેન્ટ્રલ હોલમાં સંમેલન થયું હતું. આ પ્રસંગે ઘણા જાણીતા ગુજરાતી વિદ્વાનોએ હાજરી આપી હતી, કુલ મળેલા ૧૮ નિખંધોમાંથી સમયના અભાવે યોડા નિખંધો વંચ્યા હતા. બીજા વિભાગોની સરખામણીમાં ગુજરાતી નિખંધોની સંખ્યા સારી ગણાય. પણ વિચાર સમૃદ્ધિ સરખાવવા જઈએ તો ગુજરાતનું ધારિત્ર્ય તરત જણાઈ આવે. ગુજરાતી નિખંધોના આંતર પ્રાંતીય મહત્વ તથા ચિરંજીવ તત્વ વિષેનો વિચાર નિરાશાજનક છે. પણ ગુજરાતીઓએ બીજા વિભાગોમાં આપેલા ફાળો આધી શ્રદ્ધિપાતો લેખાય, જો કે બીજા પ્રાંતના વિદ્વાનોના નિખંધો આગળ તે ઝાંખા તો પડે જ.

ગુજરાતમાં સાચું ઐતિહાસિક સંશોધન થવાની ખૂબ જરૂર છે. કોઇપણ વિષયનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરતાં આપણે ત્યાં ખૂબ અડચણો નડે છે. પ્રથમ તો આખું જ ગુજરાત જેમાં ગર્વ લઇ શકે, એવી સમસ્ત ગુજરાતનું સળળ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનારી એક મધ્યસ્થ સંસ્થા જોઈએ. 'નાગરી ભાષા પ્રચારિણી સભા' કે 'બંગીય સાહિત્ય પરિષદ' જેટલું અનુક્રમે હિન્દી કે બંગાળી ભાષા જાણનારાઓમાં ઉત્સાહ અને આદર ઉત્પન્ન કરે છે તેટલો ઉત્સાહ અને આદર આજે આપણને ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદનું નામ સાંભળતા નથી ઉપજતાં. તેમાં વાંક કોનો ?

બીજા પ્રાંતો સાથે ઉભા રહેતાં પહેલાં આપણે ઘણું કરવાનું છે. ગુજરાતને પોતાના સર્વમાન્ય ઇતિહાસની જરૂર તો ક્યારનીયે એમ ને એમ ઉભી છે તે ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય કે પ્રાંતીય અસ્મિતા જાગ્રત કરવા માટે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને મહત્વ આપનારી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તથા ગુજરાતમાંથી મળેલ અમૂલ્ય ઇતિહાસ સામગ્રીને જરાજર વ્યવસ્થિત રીતે સંભાળનાર મધ્યસ્થ સંસ્થાલાયની પણ જરૂર જણાય છે.

આપણા પ્રાંતના વિદ્યાર્થીઓમાં પણ કોણ જાણે કેમ ઇતિહાસ પ્રેમનો અભાવ છે. ભાગ્યે જ કોઈ વિદ્યાર્થી પોતાના ગામનાં ખડોરાથી પરિચિત હશે. જ્યાં 'હળવા સાહિત્ય' ને નામે હલકું સાહિત્ય, હગલાખંધ તૈયાર થયું હોય અને વેચાયું હોય ત્યાં ઉચ્ચ આદર્શો પ્રેરનાર

સાહિત્યનો ક્યાં આશરો ? આ પ્રાન્તીય પ્રીતિ જગાડવા વિના છૂટકો નથી, ને તે માટે ઇતિહાસનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે. તે કારણથીજ આ પરિપદમાં ભાગ લેનારા થોડા ગુજરાતી યુવાનોનું કામ આવકારદાયક છે. બીજાં અર્ધાં ક્ષેત્રોની માફક, ઇતિહાસ સંશોધનમાં પણ યુવાનોએ રસ લેવાની જરૂર છે. કોઈપણ જાતની પદ્ધતિની વગર, કીર્તિની ભૂખને અવગણી, માત્ર આત્મ કુતૂહલ અને સેવાવૃત્તિથી સંશોધન થવું જોઈએ. એ કાર્ય ઉપાડી લેનારાઓમાં અખૂટ ધૈર્ય અને અદ્ભુત શક્તિ હશે, અપાર ઉત્સાહ અને ઉલ્લસ હશે, આદર્શ સિદ્ધિ માટે ફદીરી લેવાની તૈયારી હશે તોજ સંશોધન ફળદાયી નીવડશે. એવા સેવાભાવી આપણે ત્યાં ઘણાજ જોઈએ છે. ગુજરાત પોતાનો જૂતકાળ જાણી, સ્વમજ, વિચારી પોતાનો વર્તમાન વિકસાવે અને ભવિષ્ય ધરે - એ સુદિન જોઈએ આવે !!

મિત્રિ

વિજ્ઞાન પરિપદ

વર્ષો થયાં વિજ્ઞાન પરિપદમાં જવાનો મારો વિચાર આ વર્ષે ફળીભૂત થયો અને પરિપદના કાર્યમાં સક્રિય ભાગ લેતાં મળેને જે લાગ્યું તે હું 'સુકુર' ના વાચકો સમક્ષ રજુ કરું છું.

ધણે ભાગે પરિપદના પ્રતિનિધિત્વમાં બંગાળા તરી આવતું હતું. ગુજરાત અને મુંબાઈ ઇલાકાતનાં પ્રતિનિધિત્વ પ્રમાણમાં બહુજ નજીવું લેખાય. વૈજ્ઞાનિક કેળવણીમાં આપણો ઇલાકો બહુજ પાછળ લેખાય. દીર્ઘદૃષ્ટિએ વિચારતાં લાગે છે કે જ્યાં સુધી વિજ્ઞાનની જરૂરિયાત પૂરતો અભ્યાસ ઉદ્યોગ કરનાર લોકોમાં નહિ આવે ત્યાં સુધી કેળવણીનો કોઈ અર્થ સરવાતો નથી.

ના. ગવર્નર સાહેબે પરિપદ પુસ્તકી મુક્યા પછી, શ્રી. મેધનાથ સહાએ કોઈપણ જાતના આડમ્બર વગર બાપણ કહ્યું, 'વ્યાખ્યાન બહુજ વિકસાવાળું અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળું હતું. ભાષણનો મુખ્ય વિચાર વિશ્વની ઉત્ક્રાન્તિ અને પ્રવૃત્તિ વિષેનો હતો. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ એ ભાષણ ઘણું અગત્યનું છે પણ એથીએ વિશેષ અગત્યનું તે રાજદ્વારી પુરુષો અને સામાન્ય પ્રજાને થઈ પડે. વિશ્વની અનંત સીમાની અંદર એક સૂક્ષ્મ પૃથ્વી ઉપર ક્ષણિક જીવન ગુજરવા મનુષ્યજાતિને અદ્ય સમય મળ્યો છે અને એ થોડા સમયમાં જે સંપ અને સહકારથી સંસ્કૃતિનો વિકાસ ન કરે અને કુદરતના બળો સામે બાથ ભીડવાની પ્રવૃત્તિ ન આદરે તો કાળક્રમે માનવજાત અદૃશ્ય થઈ જશે. માનવ સંસ્કૃતિના વિકાસમાં દેશ, જાતિ અને વર્ણનું અભિમાન અવરોધ કરી રહ્યું છે. જગત વિજ્ઞાનના વિકાસથી સંયુક્ત થવું જન્ય છે. પરંતુ આજની રાજદ્વારી વ્યક્તિઓ આ એકતાને છિન્નભિન્ન કરવાની પ્રવૃત્તિઓ આદરી રહ્યા છે. x x

આ વખતની વિજ્ઞાન પરિપદમાં એક બીજું અગત્યનું કાર્ય રજુ કરવાનું હતું. Indian Science Academyની યોજના અંગે મળેલી સભાઓમાં ઠીક ઠીક શબ્દપ્રહાર અને વાગ્યાતુર્ય જોવાનાં મળ્યાં. ગુજરાત ખાતે ડૉ. કુંવરજી નાયકે આમાં અગત્યનો ભાગ લીધો હતો. એક્ટેમીની સ્થાપના માટે એક સમિતિ ચૂંટાઈ છે, તેમાં પણ ડૉ. નાયક સભ્ય છે. આ સમિતિમાં પણ બંગાળાનું જોર વિશેષ છે, અને બીજા પ્રાન્તો પછાત હોય એટલે હોયજ ને ?

.x x x સભ્યોમાંના નેવું ટકા મુંબાઈ જોવા, સંબંધીઓને મળવા, પરિપદને અંગે

ગોઠવાએલાં સંમેલનોમાં જવા, અગર તો મુંબઈની આસપાસનાં સ્થળો જોવા માટે વિશેષ આતુર હતા. તેમાંયે ના. ગવર્નરની પાર્ટીમાં જવાનું કુતૂહલ સવિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવું હતું. વિજ્ઞાન પરિષદને નીચેના નવ વિભાગમાં વહેંચી નાંખવામાં આવી હતી. તેમનાં પ્રમુખ સાથેની યાદી નીચે આપી છે.

(૧) ભૌતિક અને ગણિતશાસ્ત્ર	ડૉ. એસ. કે. મિત્ર	કલકત્તા
(૨) ખેતીવાડી	ડૉ. એસ. એસ. નેહરુ	અલ્હાબાદ
(૩) રસાયણ શાસ્ત્ર	ડૉ. એચ. બી. ક્વિન્સી	લાહોર
(૪) પ્રાણીશાસ્ત્ર	પ્રો. પી. આર. અટાપી	મુંબાઈ
(૫) વનસ્પતી શાસ્ત્ર	પ્રો. આર. એચ. દસ્તુર	મુંબાઈ
(૬) ખનીજશાસ્ત્ર	પ્રો. કે. કે. મથુર	બનારસ
(૭) મેડીકલ અને વેટરનરી સંશોધન	લેફ. કર્નલ સોખી	મુંબાઈ
(૮) પુરાતત્ત્વ (એન્થ્રોપોલોજી)	રા. બા. રામપ્રસાદ ચંદા	પુ. સં. સ. ના માણ મુખી.
(૯) માનસશાસ્ત્ર (સાઇકોલોજી)	રા. મન્મથનાથ બેનરજી	કલકત્તા

× × પરિષદને અંગે મુંબાઈના જોવા લાયક ઔદ્યોગિક સ્થળોની મુલાકાતો ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી. આથી વૈજ્ઞાનિકોને લાભ થવા ઉપરાંત સન્તોષ અને આનન્દ બન્ને મળ્યા હતા. આ ઉપરાંત દરરોજ રાત્રે ઔદ્યોગિક કે વૈજ્ઞાનિક ચિત્રપટ ખતાવવામાં આવતા. એક રાત્રે મેનકાના નટ્યમૂએ નૃત્ય પ્રયોગો કરી ખતાવ્યા હતા. દિવસે વિજ્ઞાનના સૂકા, નીરસ વિવાદોના વાતાવરણ પછી લલિતકલાના પ્રદેશમાં વિહરવા અને જીવનને આનન્દમય બનાવવા આવા પ્રયોગો અતિ આવશ્યક હતા.

વિભાગવાર ભાષણોમાં ડૉ. નેહરુ, ડૉ. મિત્ર અને પ્રો. દસ્તુરનાં વ્યાખ્યાનો ધણી મહત્વના હતાં. પ્રો. દસ્તુરે ચેતન આત્મા અને વિજ્ઞાન ઉપર સારું વિવેચન કર્યું હતું. ચેતન એ ભૌતિક અને રસાયણિક વિક્રિયા શિવાય બીજું કંઈ નથી; એમ એમણે દર્શાવ્યું હતું. × ×

જાણીતા ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક લેખક શ્રી. પી. જી. શાહે કાર્બન સભાના આસરા હેઠળ ગુજરાતી વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યમાં રસ લેનારા સાયન્સ કોંગ્રેસના સભ્યોની એક સભા ખોલાવી હતી. ડૉ. કુંવરજી નાયક (વડોદરા) પ્રમુખસ્થાને હતા. કાર્બન સભાએ લગભગ ૨૦૦૦ રૂ. વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય માટે જુદા રાખી મૂક્યા છે. હજી એ પૈસાનો ઉપયોગ થયો નથી. સભામાં પ્રમુખે અને બીજા કેટલાક વક્તાઓએ સારું વિવેચન કર્યું હતું પણ સહુનો પ્રધાનસર એકજ હતો કે ગુજરાતને વિજ્ઞાનમાં રસ લેતું કરવા કાર્બન સભા જેવી બીજી સંસ્થાઓએ ઉગતા વૈજ્ઞાનિક લેખકોને સહાય કરવી જોઈએ. કાર્બન સભા, વર્નાક્યુલર સોસાયટી કે ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ કંઈ કરશે ? × × ×

આવાં સંમેલનોથી વિજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિને ધણો વેગ મળે છે અને એ શિવાય એકમેકના પરિચયથી પોતાનો અને બીજાનો માર્ગ સ્પષ્ટ કરી શકાય છે. Indian Science Academy શરૂ થાય તો જરૂર આપણા દેશના વિજ્ઞાનીઓને જગતભરના વૈજ્ઞાનિકોમાં સ્થાન મળે.

યશવન્ત નાયક, એમ. એસસી.

ઐતિહાસિક પાત્રો

અને તેમનું નિરૂપણ

રા. કનૈયાલાલ મુનશી

વી

શ વર્ષ થયાં કેટલાક વિવેચકોએ પાત્રો હું કેમ બગાડી મૂકું છું અને તે કેમ ચીતરવાં જોઈએ એ વિષે ઘણું લખ્યું છે. પણ હું ઠોઠ નિશાળિયો છું. હું એમની પાત્રેથી ઝાઝું શીખી શક્યો નથી. તેનાં કારણ હું આજે આપું છું.

ઇતિહાસ વિજ્ઞાન છે કે કલા, એનો પ્રાણ સત્ય છે કે કલ્પના, એ શાસ્ત્રીય થઈ શકે કે માત્ર કથા જ રહે—આ મતભેદ ધણાજ જૂનો અને ન મટે એવો છે. “ઇતિહાસનું વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર,” પ્રો. ડબ્લ્યુ એસ. જોવાન્સ કહે છે, “એના ખરા અર્થમાં,—એ આખો ખ્યાલજ મૂર્ખાઈ/મર્યો છે.” ડો. જી. બી. જેરી એથી ઊલટું જ કહે છે: “ઇતિહાસ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર છે—નથી વધારે ને નથી ઓછું.” મહાવિદ્વાનોની આવી માયાદાઝ આગળ પાખર માનવીનું શું ગનું?

વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર શું? સત્ય હકીકતોનું અન્વેષણ ને વર્ગીકરણ; અને એમના ક્રમ અને પરસ્પર સંબંધના અચલ નિયમોનું દર્શન. લોર્ડ એક્ટન, અર્વાચીન યુગનો મહાસમર્થ ઇતિહાસકાર, કહે છે: “વિજ્ઞાન એટલે સરખી હકીકતોના મહાસમૂહને એક સર્વવ્યાપી અનુમાન, એક સિદ્ધાન્ત, એક નિયમને અનુસાર એવી રીતે ભેગા કરવો કે બિબિધમાં અમુક સંયોગોમાં અમુક જ બનાવ થયા વિના નહિ રહે એમ કહી શકાય.” અને એ પણ એ જ નિર્ણય પર આવે છે કે ઇતિહાસ વિજ્ઞાન ન થઈ શકે.

ઇતિહાસનાં સાધનો સદા લૂલાંજ રહેવાનાં. માનવીની જોવાની, યાદ રાખવાની શક્તિ અત્યંત પરિમિત. એની માનવાની અને અતિશયોક્તિ કરવાની શક્તિને માપ નહિ. એકથી બીજો મોઢે જતાં એ વાતનું વતેસર કર્યા વિના રહીજ શકે નહિ. એ લખે તો પોતાનો પક્ષ જ સમજાવ કરવા. એવા માનવીની કહેણી ઉપર સસનો પાયો રચવા કરતાં તો રેતીમાં બંગલો બાંધ્યો હોય તો વધારે વાર ટકે.

ખરું જોતાં તો એક બનાવ બન્યો એવો અણીશુદ્ધ બીજો બનતો નથી. મનુષ્યજીવનનો પ્રવાહ અકસ્માતથી અને ઇચ્છાશક્તિના સ્વૈરવિહારથી જલ્દાતો ચાલ્યો આવે છે. આ બે ગહન તરવો છે: એનું ન માપ કદાચ અને ન એ એક જ રીતે ફરી દર્શન દે. વોટર્લૂ પર બંધુશર બે કલાક મોડો આવ્યો હોત તો? જગતનાં આર્થિક બળોના અણુગણનાં વહેણો—જોનાથી ગાંધી—અર્વાચન કોલકરાર થયા—ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૧માં હતાં તેના કરતાંય મન્યુઆરી ૧૯૩૨માં દંડિયાંની વિરુદ્ધ ગયાં હોત તો? ગાંધીજીને મરીને પણ હરિજનોને હિંદુઓ રાખવાનું મન ને ધ્યેય હોત તો? આવા અણુધાર્યાં અકસ્માતો શુદ્ધ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં શક્ય નથી.

તેમજ જેટલા ઇતિહાસકારો તેટલી ઇતિહાસદૃષ્ટિ દેખાય છે. ઓગસ્ટ કૉંટે સિદ્ધાન્ત શોધ્યા, ખડ્ગે શોધ્યા, માર્સે શોધ્યા; આજે મુસોલીની ને હિલ્ટર પોતાના લાભાર્થે સિદ્ધાન્તો શોધાવે છે; પરદેશીઓએ લખેલા ઇતિહાસોમાં હિંદ વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તોના ઢગ ખડકવામાં આવે છે. જેમ છાપાના સિદ્ધાન્તો અડવાડિયું એ અડવાડિયાં ટકે છે, તેમ આવા સિદ્ધાન્તો પેઢી એ પેઢી ટકે છે—અને પછી લોક તેને હસી કાઢે છે.

વીરથી વસ્તુસ્થિતિ ધરાય છે? વીરને પૂર્વજે ધડે છે કે સમયજલ? ઇતિહાસ ભાવનાથી ધરાય છે કે આર્થિક મૂંઝવણોથી? લોક શાંતિ ને સુખથી પ્રેરાય છે કે વર્ગવિરોધના અનુભવથી? આવા પ્રશ્નોનો સ્વભાવ પ્રમાણે ઇતિહાસકાર જવાબ દે છે, ને સચિ પ્રમાણે વાચક તેનો સ્વીકાર કરે છે. આવા પ્રશ્નો એકમેકને પૂછવા કરતાં નચિકેતાની માફક ચમરાળને જ પૂછના એમ શા માટે ન રાખવું?

આ જોતાં ઇતિહાસ વિજ્ઞાનની ભૂમિકાપર ન પહોંચી શકે. ભૂતકાલના અવશેષો વર્તમાનમાં પડ્યા હોય—સિક્કા, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, પ્રશસ્તિઓ, સ્થાપત્યના નમૂનાઓ, નોંધો, નોંધપોથીઓ, પત્રો, સમકાલીન સાહિત્ય—એ બધાંની વિવેચનાત્મક તપાસ, પૃથક્કરણ ને સરખામણી કેંકે અંશે વિજ્ઞાનલક્ષી બની શકે. પણ ત્યારે ઇતિહાસ ઇતિહાસ ન રહે—એ પુરાતત્ત્વ બની જાય.

ઇતિહાસ સાહિત્યની એક કલાત્મક કૃતિ છે.

‘ઇતિહાસ કલા છે કે કેમ એ પ્રશ્ન પુછ્યો અને મંભીરતાથી ચર્ચાઓ એ મનુષ્યની મૂર્ખાઈનો નમૂનો છે. એ બીજું શું હોય શકે? સ્પષ્ટ રીતે એ વિજ્ઞાન નથી; સ્પષ્ટ રીતે એ હકીકતોનો સમૂહ નથી, તેના પરસ્પરસંબંધનું દર્શન છે. અધુરા વેદિયાઓના આડમ્બરમાંથી આ અમાનુષ વિચારનો ઉદ્ભવ થયો છે. ભૂતકાલ વિશેની હકીકતો, કલા વિના એકઠી કરવામાં આવે તો તે સંગ્રહ બને; સંગ્રહ તરીકે જરૂર તે ઉપયોગી થાય; but they are no more History than butter, eggs, salt and herbs are an omelette. ‡ આપણી ભાષામાં ઘઉં ને શેરડી અને દૂધને કંસાર કહીએ તો આવા સંગ્રહને આપણે ઇતિહાસ કહી શકીએ. x x x x

કોઈ પણ મુદ્દો સાધ્યા વિના, ઘણી રીતે અશુદ્ધ કે અસત્ય છતાં ‘ચક્રવાકમિથુન’ કેમ સરસ લાગે છે? એવું કેં એ શું વ્યક્ત કરે છે કે આપણે તેને હૃદયમાં સ્થાન આપવા પ્રેરાઈએ છીએ? એ કેં તે સાહિત્યકારનો અનુભવ. એ સ્વાનુભવ અનુભવ રસ પોષવા જ એણે અનુભવ્યો છે; અર્થાત્ એમાં બીજા સ્વતંત્ર મુદ્દા કરતાં સરસતાનો સ્વયંભૂ આનંદ લેવાનો મુદ્દો જ પ્રધાનપડે છે. એને એની રસવૃત્તિએ કલ્પનાદારા એકતાનતા આપી અપૂર્વ બનાવ્યો છે. અને એને એવો જ સ્વાનુભવ હું લઈ શકું એવા શબ્દચિત્રોમાં પ્રગટ કર્યો છે.

કલાત્મક ઇતિહાસનાં પણ એજ અંગ. હેરોડોટસ પોતાના સ્વાનુભવને ગ્રીસ ને ઇરાનના મહાયુદ્ધના પ્રસંગો, પાત્રો ને કૃત્યોદ્ધાર જુવે છે. એની રસવૃત્તિ એ બધી છૂટીછવાઈ વસ્તુઓને એકતાનતા આપે છે. જ્યાં ભિન્નતા ને અસંબંધતા હતી ત્યાં શબ્દચિત્રો દ્વારા અભેદ ને જીવંત સંકલ્પનાની અપૂર્વ એકતા પ્રગટે છે. એ શબ્દચિત્રો હું જોઈ છું ત્યારે એ અપૂર્વતા મારે હૃદયે

વસે છે, મારી રસિકતા સંતોષાય છે. જૂતકાળના પાત્રો અને પ્રસંગોનો મને સરસ રીતે અનુભવ થાય છે, અને તે મારા સ્વાનુભવસંચયને સમૃદ્ધ કરે છે. આમાં જ ઇતિહાસની સરસતા સમાઈ છે.

સર્જકતાનું રહસ્ય, આ પ્રમાણે સાહિત્યકારના સ્વાનુભવમાં છે; પાત્રો કે પ્રસંગોના ખરાપણમાં નથી. ઇતિહાસકારોના સ્વાનુભવે પોતાના ઓપ પુરાણાં પાત્રોને—થેમિસ્ટોકલિસ, વિકિયમ, ફ્રેડરિક, હેલી આદિ—આપી તેમને મારાં સ્વજનો બનાવ્યાં છે; અને આ સ્વજનોના પરિચયનો અનુભવ આનાંદ લેતાં, હું હેરેડોટસનો એશિયા તરફનો દ્રેષ, થુસીડીડીસનો પક્ષપાત, મેકાલેની ભૂલો, કાર્લાઈલની અવાસ્તવિકતા, કુઝની દુષ્ટતામાં ઉદ્ધારક શક્તિ માનવાનો અધાપો હું વીસરી જાઉં છું.

આ ઉપરથી મને બે સત્ય સ્પષ્ટ દેખાય છે:

- (૧) ઇતિહાસમાં સરસતા મને દેખાય છે તે ઇતિહાસકારે સ્વાનુભવમાંથી ઉપગમેલી એકતાનતાને લીધે છે;
- (૨) એ સ્વાનુભવ ઐતિહાસિક પાત્રોમાં હેતુ, ભાવ, વ્યક્તિત્વ અને પ્રસંગો સાથેનો જીવંત સંબંધ ઉપગમી તેમનામાં મનુષ્યત્વનો પ્રાણ મૂકે છે.
- (૩) આ પ્રાણ ઇતિહાસકારનો છે, અસલી પાત્રોનાં રજળેલાં હાડકાંમાં ભરાઈ ભરેલો તેમનો પ્રાણ નથી.

ઇતિહાસને ચાર જુદા જુદા પ્રકારમાં વહેંચી શકીએ: ભોધકથા, કથા, નવલકથા, અને ઇતિહાસ. ચારેનું મૂળ એક જ છે: જૂતકાળનાં પાત્રો અને પ્રસંગોને, કલ્પનાદારા સ્વાનુભવના રંગથી સરસતા અર્પી, સજીવન કરવાનો પ્રયાસ. પ્રારંભદશાનો પ્રયત્ન તે લોકકથા. તેને ઇતિહાસની આપણી વ્યાખ્યા બરોબર લાગુ પડે.

ધર્માર્થકામમોક્ષાણામુપદેશમાન્વિતં ।

પૂર્વવૃત્તં કથાદુક્તમિતિહાસં પ્રચક્ષતે ॥

એમાં ધર્માદિ ચાર હેતુ, ઉપદેશનો મુરો અને પૌરાણિક પૂર્વવૃત્ત એની સરસતાને ગૌણ બનાવે છે. જેમ એમાં કલ્પના વધારે જીવંત, જેમ સ્વાનુભવ વધારે સમૃદ્ધ, જેમ સર્જકતા વિશુદ્ધ, તેમ એ પ્રકાર સરસ વધારે થાય.

જસમા ઓડણનો ગરબો એ નગદ ઐતિહાસિક લોકકથા—લોકવાયકાએ સાચવેલી કહાણી છે. એમાં સત્યનો અંશ નહિ જોવો. એમાં માત્ર પ્રસંગ ને ભાવ, પણ પાત્રોના માત્ર આકાર જ, સિદ્ધરામ માત્ર જુદમી લંપટ રાજાનો આકાર, જસમા એક મનુરુણનો આકાર; હજારો જુદમી રાજા ને કરોડો લટકાળી મનુરુણથી તે જુદાં પડતાં નથી.

કોઈ વાર આવી લોકકથાઓમાં ખાત્ર આકાર મટી એક ગુણની મૂર્તિ યથા જાય છે મનુષ્ય કદી યતો નથી એમ. જૂના જૈન ધર્મકથામાં આવાં પાત્રો બહુ મળે છે. હરિમંદ્રની ‘સમારંધરયા કહા’માં પાત્રો લગભગ એક ગુણની હાલતો ચાલતો પ્રતિમા બની જાય છે. સ્વાનુભવને વિસારે મૂકવાથી ધર્મકથાની મહત્તા સચવાઈ એમ લેખક માને છે.

જેમ કેટલીક મૂર્તિઓ કોરવામાં જડ નિયમો હોય છે તેમ પુરાણોની સામાન્ય વ્યાખ્યા-

ધિકારનાં પાત્રો ચીતરવાના નિયમ લાગે છે. રાજા ઋષિ ને સતિને ત્રણ પ્રણામિદાનદ્વય બીજામાં ત્રણ પ્રકારનાં પાત્રો ગોઠવી દેવા શિવાય સ્વાનુભવનો બીજો ઉપયોગ નહિ. એમાં નથી દુર્વિચારમાં ને વસિષ્ઠમાં ફેર. એક જ ફેર: એક ગુરૂએ ધાય ને બીજો શાંતિ જળવે, માંધાતા, સગર ને નહુપ બધા એક જ પ્રકારના ચક્રવર્તી. સીતા ને સાવિત્રી ને અરુઢતી બધીએ એક જ પ્રકારની સ્ત્રીઓ, નહિ કોઈ બિદી, નહિ કોઈ તોફાની, નહિ કોઈ જીવતી સ્ત્રી જેવી. બધાં પ્રતિમારૂપ: સ્વભાવ અને કૃત્યમાં થોડો ફેરફાર ખરો, પણ મનુષ્ય સ્વભાવની રેખાઓ તેમનામાં શોધવી કઠણ થઈ પડે.

કથા એ લોકકથા અને ઇતિહાસ વચ્ચેનું પગથિયું. એમાં પાત્રોને જીવંત રાગનાયુઓ અર્પવાના પ્રયત્નો સમાયા હોય છે, અને છતાં તેમને આધાર કે પ્રતિમાનાં સ્વરૂપમાંથી કલાકાર છોડવી શકતો નથી. પુરાણોની સારી આખ્યાયિકાઓમાં, કલ્પણની રાજતરંગિણીમાં પ્રેમાનંદાદિ કવિઓના આખ્યાનમાં, આપણી ફેટલીકે જૂની દબે લખાયેલી નવલકથા ને નાટકોમાં આ જાતનાં પાત્રો મળે છે. એ એક ગુણુ દર્શાવવા, એક નીતિ સિદ્ધ કરવા, સ્વચામાં આવે છે. કોઈક જ મહાભારતકાર જેવો સાહિત્યસ્વામી. કૃષ્ણ જેવા પાત્રને ચીતરતાં મનુષ્યસ્વભાવના મૌલિક રંગો તેમાં પૂરે છે. છતાં તેમાં સદીઓના સંપાદકો તેને આધાર ને પ્રતિમાની રેખાઓ વડે ઘડ્યા ગયા છે; અને તેથી જ મહાભારતનું પાત્રાલેખન ઇલીઅડ જેવું સરસ નથી.

ત્રીજી ભૂમિકાના ઇતિહાસસાહિત્યમાં નવલકથા અને ઇતિહાસ બંને આવે છે. બંનેનો હેતુ એક જ છે—જાતકાલીન પાત્રો, કૃત્યો ને પ્રસંગોમાં સ્વાનુભવસિદ્ધ એકતાનતા દ્વારા અપૂર્વતા સર્જવી. પણ નવલકથાકારનું કામ સરલ છે. એ નવાં પાત્રો, કૃત્યો ને પ્રસંગો ઉપજાવી કાઢવા સ્વતંત્ર છે. ઐતિહાસિક કૃત્ય કે પ્રસંગોની કાલ્પનિક હેતુથી તે સંકલના કરી શકે છે, અને આજ તે નિરૂપણનાં સાધનો વાપરી શકે છે. ઇતિહાસકાર આધાર વિના નથી પાત્ર કે કૃત્ય સરજી શકતો, નથી હેતુ સ્પષ્ટી શકતો, અને નથી કાલ્પનિક વાર્તાવાપ જેવાં નિરૂપણનાં સાધનનો ઉપયોગ કરી શકતો. નવલકથાકારની કલ્પના ને સર્જકતાને સ્વાભાવિકતાનાં જ બંધનો હોય છે; ઇતિહાસકારની કલ્પના અને સર્જકતાને એ ઉપરાંત જાતકાલના અવશેષરૂપ સાધનોનું કઠણ બંધન સ્વીકારવું પડે છે. ઇતિહાસને આદિ ન હોય, અને અંત ન હોય; તેનાં મૂળ પુરોગામી સમયમાં દટાયું હોય; તેની કૂંપરો બાલિયાં અદ્ધર લટકતી હોય; અને તેનાં બધાં યંત્રિયાં આપણે ગણી પણ ન શકીએ. એક પ્રસંગ ને બીજાની વચ્ચેનો સંબંધ પણ આપણે જાણતા ન હોઈએ. નવલકથા કે કાવ્યમાં તો સંપૂર્ણ એકતાનતા લાવવા. ધાર્મિક બલ ને ધારી કૂંપરો આણી શકાય. કાર્યકારણસંબંધ સંપૂર્ણ રીતે જળવાઈ શકે. હેતુઓની ગૂંથણી તદ્દન સુરેખ થઈ શકે. અને બાવનાત્મક અપૂર્વતા બરોગર સર્જાઈ શકે. પરિણામે નવલકથાકાર કરે તેવી સહેલાઈથી ઇતિહાસકાર સરસતા અર્તિમાન કરી શકતો નથી,

અને છતાં બંનેની નેમ એક જ છે,—સ્વાનુભવસિદ્ધ એકતાનતા લાવવાની. એ લાવવા માટે બંને પોતાના સમકાલીન મનુષ્યસ્વભાવના જ્ઞાનનો જ ઉપયોગ કરે છે. બીજાનો ઉપયોગ એનાથી થઈ શકતો નથી, કારણ કે એમનો સ્વાનુભવ એમની સમકાલીનતાની મર્યાદા છોડી શકતો નથી, પોતાના અનુભવની, આંતર્ય્યાની, પરિચયની બહીમાં તપ્પા વિના નવલકથા કે ઇતિહાસનાં

પાત્રો બોલી, ચાલી કે જીવી શકતાં નથી. આ કલામક સર્જનનો મૌલિક નિયમ : સમકાલીન માનવતાના પ્રાણ વિના કોઈ પણ ઐતિહાસિક કે કાલ્પનિક પાત્ર સજીવન થતું નથી. કાર્ત્તવ્યનો કોમલેસ, એમીલ લુડવીગનો નોબૅલિયન, લીટન સ્ટ્રેચીની એક્સીઝબેચ, કે પછી વ્યાસનો કૃષ્ણ કાલિદાસનો દુષ્યંત, શેક્સપીયરનો સીઝર, હુગોની એન, હુમાસનો રીશસ્યુ, ફાંસની કે સોની જોન એફ આર્ડ કે ફુકતવેગરનો બ્યુ સસ પોતાના વિધાતાનાં માનસ સંતાન છે. એમની માનવતા એમના કર્તાની છે - નથી તેના પહેલાંની, ને નથી તેની પછીની.

આ દૃષ્ટિથી પ્રેરાઈ, મેં પ્રયત્ન આદર્યો નથી સાધુ ચીતરવાનો, કે ડાહ્યાઓ અને મહેતાજીઓને પ્રિય એવાં પ્રણાલિકાધડયાં ઢીંગલાઓ ચીતરવાનો, કે ગુણદોષના દ્વિધા આકારો ચીતરવાનો. હું તો ચીતરવાને મથ્યો છું - લોહીની ભરતીઓ જેની રંગમાં આવે છે એવાં, ખરા જીવનમાં પ્રેમ કરે છે, યુદ્ધ કરે છે, પાપ કરે છે, તકે છે એવાં, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો. મારો રસ જીવનના છે એવા ખેલમાં રજો છે, નથી રજો ડહાપણે ધડ્યાં ધારણોમાં, નીતિએ ધડ્યા સિદ્ધાન્તોમાં. મને પાઠ શીખવવાના બે પેઢીઓના વિવેચકોના પ્રયત્નો છતાં ઐતિહાસિક નવલકથાને માનવ વ્યવહારના એક પ્રયોગ શિવાય બીજી રીતે હું જોઈ શક્યો નથી. ગતયુગ, હતો તેવો, કોઈ સાહિત્યનો કલાકાર સર્જી શક્યો નથી. ક્યાં તો જૂંતકાલને અસંભાવ્ય આકારોની સૃષ્ટિ એ માને, અને વર્તમાનમાં એના પડદા સીનેરી ખેંચી લાવી ખડકવા બેસે; કે ક્યાં તો પોતાની આસપાસ ચાલતા જીવનનાટકનાં છાયાચિત્રો જૂંતકાલના પટ પર નયવે. હું સમજ્યો છું ત્યાં સુધી કાલિદાસ ને શેક્સપીયર, સ્કોટ, હુગો, ને હુમાસનું કલાવિધાન આ બીજા પ્રકારનું છે; અને મારી અત્યંત પરિમિત શક્તિથી, મેં આ ભેદ સદાય મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખવાની મહેનત કરી છે, - મનુષ્યોને બદલે લોકાંની ઢીંગલીઓ બેસાડી દેવાની ઇચ્છાને વશ રાખી છે. અને હું માતું છું કે તેથી જ ઐતિહાસિક નવલકથાને હું કેંકે અંશે જીવનની સાથે નિકટ સંબંધમાં આણી શક્યો છું.

આ પાત્રોનું નિરૂપણ સરસ રીતે કેમ થઈ શકે એનો આધાર ધણે ભાગે ભેખકની શક્તિ અને વૃત્તિ ઉપર રહે છે. પણ એમાં રહેલો પ્રશ્ન એક જ છે : મારો માનવીઓ વિશેનો સ્વાનુભવ હું વ્યક્ત કેમ કરી શકું. સ્વાનુભવ એટલે માત્ર મને થએલો અનુભવ નહિ પણ બીજાને થએલા અનુભવનો કલ્પના અને સહાનુભૂતિ દ્વારા મેં કરેલો અનુભવ, અને આવા અનુભવ ઉપરથી કાલ્પનિક સંયોગોમાં જુદા જુદા માનવીઓ કેમ વર્તે, તેનો મારો ખ્યાલ.

આ સ્વાનુભવ દર્શાવાય તે પહેલાં એ મારી કલ્પનામાં એવો રમી રહેલો જોઈએ કે તેનાથી હું ઓતપ્રોત થઈ જાઉં. મને અનુભવ છે કે જે પાત્રો આલેખતાં હું કાંપું છું, આંસુ સારું છું, હરખાઉં છું - અને વાર્તા પૂરી થયે સ્વજનો ગુજરી અ્યાં હોય તેમ બે દહાડા સાતા વિહોણા ફરે છું - તે જ સુંદર બને છે. હું જોને મારા જીવનની આંચે સમેતન કરું છું તે જ સજીવન થાય છે. પણ હું એકલો એ પાત્રનો પરિચય કરું એ નકામું છે : મારે એનો અનુભવ મારા વાચકને કરાવવો જોઈએ. એ શક્તિમાં સાહિત્યકારની શક્તિનું મૂલ છે. મનમાં પરણીને બધા મલકાય, પણ પોતે પરણે જગતને પરણવાનો લઢાવો તો કોઈક જ આપી શકે.

એ અનુભવ શબ્દો દ્વારા કરી શકાય છે એ ભ્રમણામાં નિષ્ફળતાનાં બધાં મૂલો સમાયાં છે. અનુભવ શબ્દો દ્વારા થતો નથી કે શબ્દો દ્વારા બીજાને તે આપી શકાય. શબ્દો દ્વારા

કદ્દપનાચિત્રો ઊભા કરું તો જ મને જે થયો તે અનુભવ તમને કરાવી શકું.

શબ્દના અર્થ કદ્દપના ઉત્તેજવા અસમર્થ છે; એ જે સૂચન કરે છે તેનાથી જ મારી કદ્દપના કર્તાએ કર્યા અનુભવ મને ફરી કરાવે છે. શબ્દો પર સૂચનાત્મકતા આરોપવામાં જ સાહિત્યકારોની શક્તિ આવી જાય છે. ‘એક જ્વાલા જલે તુજ નેનનમાં’^૧ એ પદ્ધિમાં, એના અર્થ, નાદ ને સૂચકતાના સંગિથ પ્રભાવમાં મદમસ્ત નયનોની જ્વાલાઓ, અભિલાષાઓ, આકર્ષણો, પ્રયંડ તોફાનના સૂચનો સમાયાં છે. ને સુંદરમની આ સુંદર પદ્ધિમાં આખા બુદ્ધ ખડા થાય છે :

સમ્યું કે કોઈંડ, ગદ્ધિ પરશુ, ચક્રે ચિત ધરું,
પ્રભો, આ જન્મે તો નયનરસ લેઈ અવતર્યા.^૨

કાર્સાઈલના ‘The seagreen incorruptible’ માં રોબ્સપીઅરનો મને અદ્ભુત પરિચય થાય છે.^૩ શેક્સપીઅરની એક પદ્ધિમાંથી સીઝર ઉદ્ભવે છે, “He doth bestride the narrow world like a Colossus.”

આ સૂચનાત્મકતા દરેક સાહિત્યસ્વામી પોતાની રીતે લાવે છે. એ સુસંબદ્ધ, કુદ્ધા અને ચિત્રમય વર્ણનથી આવે છે. કૃત્યમાં પરિણમતા પ્રરુત અને એકધારા વાર્તાલાપમાંથી પણ પ્રગટે છે. અને સ્વાભાવિક શબ્દચિત્ર નાટ્યકલાત્મક — melodramatic નહિ, dramatic — કૃત્યમાં પરિણમે ત્યારે અદ્ભુત રીતે આવે છે. સીઝર ઉદાર છે. મહાન છે. એના દ્વેષીઓ અને મિત્રો એને કેપીટાલમાં બેસાડી અરજી કરવાને બદલે આસપાસ આવે છે, ને હરાઓથી એને વીધી નાખે છે. સીઝર સામે થાય છે. એણે જેને પુત્ર ગણ્યો છે તે ખૂટસ જખમ કરે છે. “Et tu Brutus.” કહીને મરી જાય છે.^૪ આમ પિતૃભાવ, આશ્લેષ, ઔદાર્ય ને વિધિવશ થવામાં રહેલી ભવ્યતા સીઝરને મારી આગળ હુપતો જાગતો બનાવે છે. એના હૃદયના ઉચ્ચતમ ભાગે મારા સ્વાનુભવને ગુંજતા કરે છે; હું એમાં રહેલી સરસતાનો આનંદ લઈ શકું છું. આ સૂચનાત્મકતાનો પ્રભાવ. છતાં આ રીતિઓમાં પસંદગી ભાગ્યે જ થઈ શકે છે; જેવી જેની શક્તિ તેવી પદ્ધતિ તેને હસ્તગત થાય છે. છતાં સાહિત્યસ્વામીઓની ઊંચામાં ઊંચી કલામાં આ ત્રણેનો સંદર્ભ સંવાદ ભાવમ પડે છે.

હું માનું છું કે વર્ણનાત્મક શબ્દચિત્રો કરતાં દર્શનાત્મક શબ્દચિત્ર વધારે સચક છે. ગુજરાતી આખ્યાનોમાં વર્ણનાત્મક શબ્દચિત્રોની પદ્ધતિ શિવાય બીજોતો સ્પર્શ નહોતો, ઇશ્વર કે કથાકારની વાણી અને શ્રોતાઓની શ્રવણેન્દ્રિયના વ્યવહારમાં જ આખ્યાન — શ્રાવ્ય કાવ્ય — ઉદ્ભવ્યું. નાટ્યકલાનું મૂલ શ્રવણ ને દર્શન બેમાં છે; નાટ્ય દ્રશ્ય ને શ્રાવ્ય કાવ્ય. અને એનાં પાત્રો હંપત હોય નહિ ત્યાં સુધી ઓળખાય નહિ : જેણે એક શબ્દના વર્ણન વિના વાર્તાલાપથી જ પાત્રો દોરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે તેને સ્પષ્ટ થશે કે એ રીતે સહજતા આણવી દેટલી અઘરી છે, અને આણ્યે પાત્રો કેવાં સરસ થાય છે.

પાત્રોએ બોલવું ને કરવું નેહએ — એવી રીતે કે એમનાં વ્યક્તિત્વ જણાય, શું થવાનું છે તે તરફ રસનું વહેણ વહું જાય, અને સુસંબદ્ધ કૃત્યો મુખ્ય પ્રસંગની રચના રચે જાય. પાત્રોના વ્યક્તિત્વના પરિપાકરૂપ પ્રસંગોની સંકલના બ્યારે માત્ર વાર્તાલાપ ને કૃત્યો દ્વારા વ્યક્ત

થાય ત્યારે નાટ્યકલા સધાય. ખનાવોની સંકલના દ્વારા જીવનનો પ્રવાહ દર્શાવતો તે સંચલન - action, તેને એરિસ્ટોટલ ટ્રેજેડીનું મુખ્ય તત્ત્વ માને છે. વર્ણનનું સ્થાન આમાં નથી એમ નથી. પણ નાટકનાં Stage-directionsમાં ભાષણો ને ઉપમાપરંપરા તો અક્ષમ્મ જ. તેમજ નવલકથા અને ઇતિહાસમાં એનું સ્થાન મોટું જ રહેવાનું. પણ તે સ્થાન આંતરસ્વરૂપ કે વ્યક્તિત્વવિકાસ દર્શાવવા નહિ. રંગભૂમિ પર પડદા, સીનરી, લાઇટ, પહેરવેશ, પાઉડર ને અભિનયનું જે સ્થાન છે તે સ્થાન નાટ્યકલાત્મક સાહિત્યમાં વર્ણનનું છે. નવલકથા, ઇતિહાસ કે નાટક વાંચનાર આગળ નાટક નથી ચતું; છતાં સાહિત્યસ્વામીઓ સ્વયં વર્ણનાત્મક શબ્દચિત્રોથી પાત્ર અને કૃત્યના દર્શનને સમૃદ્ધ કરી તેની સજીવતાને મન આગળ તરાવી શકે છે.

જૂનામાં જૂનો દાખલો હોમરના 'ઇલીઅડ'નો છે; એવું ભવ્ય નાટક શબ્દચિત્રોની રંગભૂમિ પર મળવું અઘરું છે. તામ્ર દાખલામાં લુડવીગનું જીવનચરિત્ર 'નેપોલીયન,' એમાં નાટ્યકલાના અદ્ભુત ઉપયોગથી નેપોલીયનનું ચરિત્ર ગદ્ય મહાકાવ્ય લાગે છે. કુબેરોના ધનભંડાર સાથે આપણી રાંકડી પુંજ જોઈએ તો રા. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટના 'વીર નર્મદ' માં આ કલાનું ઉગતું બીજ જડે છે.

ગુજરાતમાં નાટ્યશક્તિ - dramatic sense - બહુ ઓછી છે; આજથી નહિ, પહેલેથી. હુમયદ્ર અને તેના શિષ્ય રામચંદ્રે ખારમી સદીમાં નાટકનાં બીજ આ ભૂમિમાં રોપવાના બહુ પ્રયત્ન કર્યા : છસો ઉપલબ્ધ સંસ્કૃત નાટકોમાં ગુજરાતી લેખકોનાં પયોસેક મળી આવે છે; અગિયાર તો રામચંદ્રે પોતે લખ્યાં. સુ. નરસિંહરાવભાઈ સૂર્યવેં છે તેમ ઓગણીસમો સદીના ટોઈ કવિએ અરાકમી સદીમાં એ બીજ રોપવાનો અખતરો પણ અજમાવ્યો. રામચંદ્રની પણ નાટ્યકલા અધમ પ્રકારની; અને ૧૨૯૭થી માંડીને ૧૮૫૧માં રોકસપીઅરની પ્રેરણા નીચે નાટકો લખાવા માંડ્યાં ત્યાં સુધી આ કલા આપણે ત્યાં હતી જ નહિ. આજે આપણી રંગભૂમિ નાટ્યકલાની કબર પર રચાઈ છે. અને કેટલાંય નાટકો ને નવલકથાઓ વાંચતાં, મને તેના લેખકો દર્શનાત્મક કલાને પહેંચવાના પ્રયત્ન કરતાં શ્રવણાત્મક કલામાં લપસી પડતા વધારે લાગ્યા છે. મારો પોતાનો અનુભવ પણ એ જ કહે છે. વાંચકના ધ્યાન આગળ નાટક કરે એવાં પાત્રો રચવાની મહેનત કરવા કરતાં તેમને રસ પડે એવી રીતે વર્ણવવાની સહેલી રીત પકડી લેવાનું ઘડીએ ને પળે મન થઇ જાય છે — ને ઘણી વાર પકડી લેવાય છે.

અર્વાચીન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે નિર્જીવ સંતાનો હસ્તીમાં આવતાં અટકાવવા રસ્તા શોધ્યા છે. કોઇ સાહિત્યકારો પર તો કૃપા કરો : નિર્જીવ પાત્રો હસ્તીમાં આવતાં અટકાવવાનો એમને કોઇ તો રસ્તો બતાવો ! *

સ્વીકાર અને

સમાસીયના

કૂલદોહલ :

(કર્તા: મન:સુખલાલ મ. ઝવેરી
આણંદરા, જામનગર)

શ્રી. બ. ક. દાક્ટરની 'કવિતા સમૃદ્ધિ' માં સ્થાન પામેલા ઊગતા કવિઓમાંથી એક ત્રીજા કવિનો આ કાવ્યસંગ્રહ છે. 'આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ' માં સ્થાન પામેલા અને તેમાં સ્થાન ન પામેલા ઘણા કવિઓની પ્રવૃત્તિ આપણે માસિકપત્રો દ્વારા જાણી શકીએ છીએ અને તે જોતાં આપણા કવિતા-સાહિત્યનું જોણું પ્રગતિમાન હોય તેમ જણાય છે. બાઈ મન:સુખલાલે કવિ કવિદાસના રસપ્રદેશમાં ડોકિયું કર્યું ત્યારથી જ ગુજરાતને એમનો પરિચય થયો છે.

કાવ્યોના સંગ્રહોના નામકરણમાં કેટલી સુરકેલી પડે છે તે જાણતાં આ સંગ્રહના નામની વિશેષ ચર્ચા નહિ કરું. આ સંગ્રહમાં કર્તાએ જણાવ્યા પ્રમાણે તેમની નવા સંસ્કારવાળી શક્તિનું દર્શન થાય છે તેનું જ નિરીક્ષણ કરીએ.

કૂલદોહલના કર્તાએ બે ભાગ પાડ્યા છે. પહેલાં ભાગનું નામ ઇન્દ્રધતુ છે. આ વિભાગમાં ૭ કાવ્યો છે. સાતમું કાવ્ય દારી નામ્યું છતાં આ વિભાગનું નામ ઇન્દ્રધતુ યા માટે કાયમ રાખ્યું તે સમજાતું નથી. અસ્તુ: આ ૭ કાવ્યોમાં ત્રણ લાંબા કાવ્યો છે. તેમાંના બેમાં મહાભારતના બે સમર્થ પાત્રોને આલેખવાનો પ્રયત્ન છે, અને ત્રીજામાં મહાભારતના યુદ્ધના આરંભનું સૂચન અને વર્ણન છે. ગીતાની તત્ત્વચર્ચા, રણભૂમિનું વર્ણન, ભોમનું ચિન્તન અને દર્શન એ આ કાવ્યના મુખ્ય અંગો છે. વર્ણનમાં અન્તર્યમક અને ધ્વન્યાત્મક રાષ્ટ્રોદયી તેમજ લાંબા હૃદયના પ્રયોગથી કૃતિને ઠીક સંજ્ઞતા મળી છે. કાવ્યના અન્તમાં છેલ્લા શ્લોકથી કાંઈક શિથિલતા આવી ગઈ છે. કાવ્યના સ્વાભાવિક અન્ત માટે છેલ્લા શ્લોકની જરૂરપણું અગત્ય નથી છતાં 'યુદ્ધારંભ' ને પ્રવેશ કરાવવા ખાતર જ એ શ્લોક મૂકાયો હોય એમ જણાય છે.

બીજું કાવ્ય અભિમન્યુ ધણા પ્રસાદ્યુક્ત શ્લોકોથી ભરેલું છે. અભિમન્યુનું વર્ણન કરતાં કવિ અનેક ઉપાયો યોજે છે અને તેમ કરતાં અભિમન્યુના મૃત્યુનું સૂચન કરતાં વીસરી જાય છે. આ કાવ્યના અન્તેનો અનુષ્ટુપ પદ્ય નિરર્થક છે એમ સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ વીરનો આત્મજ્યોતિ અહમમાં ભળ્યો એ પણ અન્તે કહેવાની જરૂર ખરી ? ત્રીજા કાવ્ય ‘અશ્વત્થામા’ માં એની વિચારસરણી અને તર્કશ્રેણી જોઈ જવા જેવાં છે. પાત્રને અનુરૂપ ભૂમિકા રચવાનો પણ કર્તાનો પ્રયાસ ઠીક સફળ થયો છે. આ ત્રણ કાવ્યો કર્તાની કલ્પનામાં વસતા મહાકાવ્ય ‘કુરુક્ષેત્ર’ ના મણુકા છે એમ એ આપણને જણાવે છે. મહાભારતમાં અનેક મહાકાવ્યો માટે સામગ્રી છે એટલે આ ત્રણને સંકળાવી શકાય તેવાં બીજાં કાવ્યખંડોથી મહાકાવ્ય બને ખરું. પરંતુ અહિં તો એ ત્રણને આપણે નિરાળાં જ સમજીએ એજ ઇષ્ટ છે. કારણ કે કર્તાએ કરેલા સૂચન પરથી જ આપણે આ ત્રણને સંકળાવીને કાંઈ વધારે દર્શન કરી શકીએ તેવું છે નહિ.

ઇન્દ્રધનુના બીજાં ત્રણ કાવ્યોમાં ‘માડી’ સામાન્ય છે. ‘ભૂચર મોરી’ યુદ્ધનું વર્ણન કરતું કાવ્ય છે. અને ‘તદા’ માં ભાવિતું એક અન્ય સ્વપ્ન ગૂંથાયેલું છે. આ ત્રણ કાવ્યો વચ્ચે તો ‘ઇન્દ્રધનુ’ માં સાથે મૂકાયાં છે એટલેજ સંબંધ છે. ‘યુદ્ધારમ્ભ’ પછી ભૂચર મોરીના વર્ણન પરત્વે ખાસ કશું કહેવાની જરૂર નથી.

અન્યના બીજા વિભાગમાં તથાસાટમાં કર્તાનું મનોમન્યન પ્રતિબિમ્બિત થાય છે. દેશભક્તિ, નારીપૂજા, પ્રણય વગેરે ભાવોની ગૂંથણી આ વિભાગના જુદાં જુદાં કાવ્યોમાં છે. તેમાં ‘વસન્ત પૂજન’ કવિ ન્હાનાકાલના છન્દોબદ્ધ કાવ્યોની ખાસ યાદ આપે છે, અને આ કાવ્ય જણે કવિ ન્હાનાકાલના અનુકરણ રૂપે લખાણ હોય એવું આપણને લાગે છે. પછીનાં કાવ્યોમાં ‘ભારતનાં પુણ્યકીર્તને’ પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભારતની શુભગૌરવ ગાથાથી ભરેલું છે. એમાં ભાવિતું તો કાંઈ સૂચન નથી એટલે અર્વાચીન ભાવના યુવકમાનસને એ પ્રેરણાત્મક નીવડે તેવું નથી અને આવાં કાવ્યોમાં કાંઈ ચમત્કૃતિ હોય તો તે Expression પૂરી ન. ‘અર્ધ’ કાવ્યમાં સ્ત્રીવત્તા જુદાં જુદાં સ્વરૂપનું દર્શન કવિએ કરાવ્યું છે તેમા નારીપૂજાની આપણી પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભાવનાનો ઠીક સમન્વય સંધાયો છે.

અતૃપ્તિના સ્વરૂપ ગાન ગૂંજતા કાવ્યોમાં કવિહૃદયનું સુકોમળ સ્વરૂપ આપણને દેખાય છે. જીવનનો તનમનાટ આવાં કાવ્યોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ વધારે સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં નજરે પડે છે. આવી અતૃપ્તિ સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ, પ્રસન્ન અને પરાણ અનેક કારણોને લીધે જીવનમાં ઉદ્ભવે છે. અતૃપ્તિમાં પણ સંતોય માની શકાય ખરો તેમ સૂચવતી કવિની એક જ પંક્તિ આપણે લઈએ.

‘નિસાસતણી હૃંકે શું નહિ જ સુખનોથી નહડે ?’

શરમિહ શિરહો ન સંગમસ્તસ્યા : આ એક સંસ્કૃત કવિની ઉક્તિ છે. અતૃપ્તિને દૂર કરવાની ભાવનાનો જોડો સંચાર સ્વીકાર્યાં છતાં એ અતૃપ્તિમાં પણ એક જ્વલતી મજા તો છે જ એમ કવિહૃદય અનુભવે છે તેમજ આટલા વિશાલ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ માનવજીવનમાં પણ આવા ગાનને સંવાદો અનેક સર મળી રહે છે એટલે કવિને પોતાના હૃદયનું માર્દવ, કલ્પનાની કોમળતા, વિચારોની કુમાર, વગેરે આવાં કાવ્યોમાં અનાયાસ આવે છે.

‘રહી રહી કવિતા જગે, નહિ જ ધર્મલો એ નડયાં ?’

આ પ્રમાણે જીવનમાં ધર્મણો અનુભવતાં કવિ પોતાનું ગાન લક્ષ્યરતો જાય છે એ અનુભવ જગતને મન તો બહુ જૂનો છે. આવાં ધર્મણોમાંથી ‘ફૂલદોષ’ નો કવિ ગુજરાતને અનેક કાવ્યો આપી શકે એવી એની શક્તિનો પ્રતીતિ આ ગ્રન્થના વાચનથી અવશ્ય થાય છે.

કાવ્યગ્રન્થની વ્યાપક ભાવનાનો વિચાર કરતાં બાઈ મનઃસુખલાલનાં મન અને ખુદ્દિ ઉપર પ્રાચીન સંસ્કારિતાની છાપ વિશેષ હોય એમ લાગે છે. એમાં અર્વાચીન ભાવ પ્રવિષ્ટ પામ્યા છે ખરા. મહાભારતના પ્રસંગોમાં પણ અર્વાચીન યુગનો સંપર્ક ધણે સ્થળે વ્યક્ત થાય છે. પરંતુ એમના માનસનું સમગ્ર સ્વરૂપ પ્રાચીન ભાવનાને વધારે જીવે છે એવું લાગે છે. આ ભાવનામાં અત્યારે આપણને એક ઊણપ લાગે તે દૃષ્ટિબિન્દુનું સંકુચિતપણું—એટલે સમગ્ર માનવજીવનને ભેટવાની—બાથ ભરીને વાંટી લેવાની અશક્તિ. પણ કવિનું કાવ્ય મળ તો એના પોતા માટે છે—એવું જ છે. નિર્જન વનમાં કોઈ પર્વતની શુદ્ધમાં ખેસીને કોઈ પુરુષ પોતાનો એકતારો વગાડતો ગાનની ધૂન લગાવે—તેનું ગીત જગતને પૂહોંચે ન પૂહોંચે તેમાં એનો શો હોય ? પરંતુ બાઈ મનઃસુખલાલને માનવજીવનના મહાકાવ્યના અનેક ખડોમાં હળુ પગરણ મોડવાના છે અને એનું સ્તન આ ગ્રન્થમાં પણ છે.

હવે જન્દોરચના વિષે જન્દોના મિત્રણના અનેક પ્રયોગો આ યુગમાં થાય છે. જન્દ કવિતાનું વાહન છે એ ૨૫૭ છે એટલે આવાં મિત્રણ માટે કવિતામાં અવશ્ય અવકાશ છે. પરંતુ દરેક જન્દને એક સ્વતંત્ર લય હોય છે અને જે જન્દોના લય પરસ્પર સંવાદી ન હોય ત્યાં જન્દોનું મિત્રણ સચિદ્ર નથી નીવડતું. સૂક્ષ્મ રીતે જોતાં કાવ્યની ભાવનાની સંક્રાન્તિ પણ સંવાદી લયમાં જ થાય એ સ્વાભાવિક છે એટલે એક જ ભાવ પરસ્પર મેળ ન સાધે તેવા જન્દોમાં ગૂંચાય તે અસ્વાભાવિક લાગે છે. ‘ફૂલદોષ’ ના અર્પણમાં સ્તંભરશની પદ્ધિ અનુષ્ટુપ જોડે ભળતી લાગે તો એનો વિચાર પણ આમળની ચાર પદ્ધિઓથી સ્વતંત્ર છે તેને જ લીધે, અનુષ્ટુપ અને સ્તંભરશની પરસ્પર સંવાદિતાને લીધે નહિ. ઉપખલિતો અનુષ્ટુપ જોડેનો સંયોગ પણ ભાવની સંક્રાન્તિનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિમ્બ જીતી શકતો નથી. પરંતુ મન્દાકાન્તાની ત્રણ પદ્ધિ પછી શ્લોકની હેલ્લી પદ્ધિ અનુષ્ટુપ હોય ત્યારે તો મન્દાકાન્તાનું માધુર્ય ગદ્યમય ખની જવાથી ચોક્ખી શિથિલતા પરિણમે છે. આથી પણ વિચિત્ર પ્રયોગ તો મન્દાકાન્તાની ત્રણ પદ્ધિ પછી આવતી વસન્તતિલકાની પદ્ધિતો છે. આ એનો મેળ કેમ સધાય તે તો સમજાતું નથી—અને ખાસ કરીને શ્લોકનું પર્યવસ્તાન વસન્તતિલકામાં કેમ થાય તે ? પૃથ્વી જન્દ પર બાઈ મનઃસુખલાલનો ઠીક હાથ ખેડે છે. એ જન્દના નિર્દિષ્ટ યતિ વિરે ચર્ચા કરવાનો સમય હવે જતો રહ્યો છે. પ્રો. હાકોરે યતિની અવિશદ ચર્ચા કરીને ‘પૃથ્વી’ને લગભગ અકારો જનાવી દીધો હતો છતાં ‘પૃથ્વી’ને આપણા સાહિત્યમાં વ્યાપક બનાવવામાં એમનો હિસ્સો બેશક છે. તેમના પછી પૃથ્વીનું મેઝણ કરનારઓમાં ‘ફૂલ દોષ’ના કવિનું સ્થાન અચૂક આવવાનું બાઈ મનઃસુખલાલની બાપાની શિષ્ટતા સ્વતઃસિદ્ધ છે—સંસ્કૃત પ્રચુર છે એટલા માટે નહિ પણ વિચાર વહનની અને અર્થદર્શનની એની શક્તિ માટે. છતાં એમણે કેટલાક અપરિચિત સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે એ બાળત તરફ એમનું લક્ષ ખેંચાય અને એવા પ્રયોગોની મર્યાદા અંકાય એ ઇષ્ટ છે. જન્દની શુદ્ધિ જાળવવા માટે પણ ધણીવાર સંસ્કૃત

૧૯૨ : : સુકુર : ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૪

શબ્દોનો વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે એ ખરું પણ આપણી ભાષાનું ગુજરાતીપણું સંસ્કૃતત્વમાં ન પરિણમે એટલા સાવધ રહેવાની જરૂર છે. આવી ભાષા અને શબ્દપ્રયોગો વચ્ચે, 'વસન્ત પૂજન'માં આવતો 'પ્રકૃતિ' શબ્દનો પ્રયોગ ખૂબ છે.

આ સ્થળે એક બીજું સૂચન પણ કરી લઉં. 'કૃલદોલ'ના કવિ પાસે ગુજરાત સંસ્કૃત સાહિત્યનું રસદર્શન પણ માંગે છે. ઉત્તર રામચરિત અધૂરું છે, તે સત્વર પૂરું થાય એ હવે છે. અંતે આ સંગ્રહમાં પ્રત્યક્ષ થતી અને પ્રગૂઢ જણાતી ભાઈમનઃસુખદાસની સર્વ શક્તિઓ વિકાસ પામે એવી શુભેચ્છા દર્શાવી વિરમું છું.

મા.....સ.

સ્વીકાર

૧ ગોવિન્દ ગિરા: સ્વ. ગોવિન્દજી કાનજી, ૨ કલાપી ચિત્રદર્શન: પ્રકાશક ચન્દ્રકાન્ત એન્ડ સન્સ, મુંબઈ ૩. ૪ અને ૧૦. ૩ સાહિત્ય રત્ન ભા. ૧ ભા. આરતિ ચૌદમી, સુધારનાર રમણ ન. વકીલ કિં. ૦-૧૦-૦ ૪ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિચય: ધ્રુ. બીનું મંજુલાલ ૨. મજમુંદાર ૦-૧૪-૦ ૫ હિન્દના ઇતિહાસમાં હિન્દુ મુસ્લીમ એકતા: ઈમામુદ્દીન દરગાહવાળા ૦-૮-૦ ૬ બાલોદાનની વાર્તાઓ: (સી. જમનાદાસની કં.) ચન્દ્રશંકર ભટ્ટ. ૭ રસમય બાલવાતો: (સી. જમનાદાસની કં.) અરવિન્દ મજમુંદાર ૦-૪-૦ ૮ લીલીની આત્મકથા: (ગાંધીય સાહિત્ય મંદિર) નટવરલાલ વીમાવાળા ૦-૪-૦ ૯ ભવાઈવી: (ગાંધીય સાહિત્ય મંદિર) નટવરલાલ વીમાવાળા ૦-૪-૦ ૧૦ પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષક: (દક્ષિણમૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર) ગિનુભાઈ ૦-૧૦-૦ ૧૧ ખુશ્કી અને તરી: વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય ૧-૦-૦ ૧૨ હૃદયનાથ: રમણલાલ વસન્તલાલ દેશાઈ (બીજી આવૃત્તિ) ૨-૮-૦ ૧૩ જ્યારે તેઓ ઉપકાર કરે છે: સાદક: ૧-૦-૦ ૧૪ Kalapi's selections From wordsworth ૧૫ The Indian Theatre by Dr. R. K. Yajnik. ૧૬ માઉન્ટ આશુ: અશોક કાંબાવાલા. ૦-૧-૦

સ્વ. હરગોવનદાસ પારેખ

તા. ૨૨ જાન્યુ. ૩૪ ને રોજ અચાનક હૃદય બંધ પડવાથી શ્રી. હરગોવનદાસ ધર્મરદાસ પારેખનું મુંબાઈમાં અવસાન થયું છે ત્હેની હમે સખેદ નોંધ લાઇએ છીએ. સ્વ. હરગોવનદાસ એક છૂપા રત્ન હતા, અને તક મળી હોત તો અમર નામ મૂકી જાત. સ્વ. શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજના એ મિત્ર અને મદદનીશ હતા. પોતાનું સમસ્ત જીવન, ધન અને શક્તિ એમણે ગુજરાત અને હિન્દમાંથી પ્રાચીન વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવામાં ખર્ચ્યા હતાં અને પરદેશીઓની સારી માગણી અવગણી, આપણી સંસ્કૃતિમયક સર્વ સામગ્રી આપણા દેશમાં જ રહેવી જોઈએ એવો એમણે જીવનભર આમલ સેવ્યો હતો. ગુજરાત અને હિન્દમાં એમણે અનેક કલાપ્રદર્શનો ભર્યાં હતાં અને એવી સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય ફાળો એમણે હરહમેશ આપ્યો હતો. એમની પાછળ એ સારા જોડું પોતાનું સંગ્રહસ્થાન મૂકી ગયા છે. એમાં પ્રાચીન ચિત્રકળા, કાપડ, વાસણ, હાથીદાંત અને લાકડાના કોતરકામ અને હસ્તલિખિત પ્રતોના અમૂલ્ય નમૂનાઓ છે. એ સર્વની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાનું અને દેશમાંથી બહાર ન જાય એ જોવાનું કામ કોઈ ગુજરાતની સંસ્થા ન ઉપાડા લે ?

આ ઉપરાંત સ્વર્ગસ્થ એક સારા સંગીતશાસ્ત્રી હતા, અને વિવિધ પ્રકારના વાદ્ય વગાડવા ઉપરાંત શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ દરેક રાગરાગણી ગાઈ શકતા હતા. પણ જીવનમાં આગળ આવવાની મહત્વાકાંક્ષા એમણે કદી સેવી નથી. સાહિત્ય રસિકોને મુંબાઈની સાહિત્ય પરિષદના પ્રદર્શન દ્વારા એમની યાદ લાંબા કાળ સુધી રહેશે. ગુજરાત એના ખરા સેવકો અને સાચા કલાકારોને શોધી કાઢવાનું ક્યારે શીખશે ?

૧૯૪ : : મુકુર : ક્રેષ્ટુઆરો ૧૯૩૪

દીલગીર !!!

■ સ્થળ સંકોચને લીધે કેટલાંક અવયોકનો, ગુ. સાહિત્ય પરિષદનો હેવાલ 'સરસ્વતીચન્દ્ર એક નિબંધ ગ્રન્થ' એ શિર્ષક રા. બાણનો એક માર્મિક લેખ અને ચર્ચાપત્રો આ અંકમાં લઇ શકાયાં નથી—તે માટે અતિ દીલગીર છીએ.

તન્ત્રી.

● આટલું સુધારી લેજો.

પૃ. ૧૧૧ પંક્તિ નીચેથી બીજી શદ્ધ ને બદલે શદ્ધ.

પૃ. ૧૧૨ પંક્તિ નીચેથી છઠ્ઠી તારા ને બદલે તારલા.

પૃ. ૧૧૫ પંક્તિ નીચેથી બીજી માલવાનાં ને બદલે માલવાનાં.

પૃ. ૧૧૬ પંક્તિ નીચેથી તેરમી પ્રમાર ને બદલે પ્રમાર અને ઉજ્જયિની ને બદલે ઉજ્જયિની;
સમ્રાટ ને બદલે સમ્રાટ.

પૃ. ૧૧૬. પંક્તિ નીચેથી બીજી શ્લોકો ને બદલે શ્લોક.

આટલા બધા 'સુદારાક્ષસો' ને માટે પ્રેસ કે તન્ત્રી જવાબદાર નથી પણ લાડીની સાક્ષર પરિપક્વ.

તહમારું લવાજમ?

● કેટલાક ગૃહસ્થોએ અને કેટલીક સંસ્થાઓએ 'પોતાનું' નામ ગ્રાહક તરીકે નોંધાવ્યું છે. એમાંથી કેટલાકના લવાજમ મળ્યા નથી. તો આ માસની ૨૦ તારીખ સુધીમાં મોકલો આપવા વ્યવસ્થા કરવી, નહિ તો આવતો અંક વી. પી. ધી મોકલવામાં આવશે.

પ્રમતી સ્વ. પતિનશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્તિક ગુજારતી સમાજે
શ્રીયુત પ્રભાભાઈ આગુદેશ ચાવડા
તરફથી મવિનય સપ્રેમ ભેદ.

૫૬૨

વર્ષ પહેલું :

માર્ચ, ૧૯૩૪

: અંક ત્રીજો

જીવનમન્ત્રની શોધમાં

રા. કનૈયાલાલ મુનશી

(ગતાદયી ચાલુ)

(૫)

જીવન

જીવનની વ્યાખ્યા અને સમજાય છે: જે લાવનાવૃત્તિ સખળ કર્યો જાય છે તે જીવે છે.

જે ક્ષણે ક્ષણે વધતી લાવના સેવે તેજ પોતાની લાવનાશક્તિ સુદૃઢ કરી શકે. જે પોતાની લાવનાશક્તિનું વજ્ર બનાવે તે પોતાની શક્તિઓનો અપરિમિત વિકાસ સાધી શકે- તેજ લાવનાની સિધ્ધિ પ્રાપ્ત કરે

જેની શક્તિ અલેદ્ય હોય તે ક્ષેત્રને છર્તે-તે વીતગગલયકોષ અને એને જ ત્રણ ગુણના ભેદ સમજાય- એને જ સમાધિસિધ્ધિ થાય એ જ યોગી કહેવાય લાવનાની એની ક્રિયા અપૂર્વ અને છે આને કેવલ્ય કહેા, મુક્તિ કહેા કે નિર્વાણ કહેા- વિકાસની આ સંપૂર્ણતામાં જીવનનું સાક્ષ્ય છે.

(૬)

પણ વિકાસ કેનો? બધા વિકાસનું મધ્યગિન્દુ સ્વધર્મ છે. ઘણાય શુદ્ધ યોગાભ્યાસીઓએ મન અને દેહ દમી દમીને વૃત્તિઓ કચરી નાખવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. સુન્દર વૃક્ષ ને વેલીઓને ઉખાડી નાંખી ઝાંખરાં માટે જગા કરી આપી છે.

મનુષ્ય મનુષ્યથી જુદો છે. એકની વૃત્તિઓ બીજાથી નીચાળી છે. એકના સંસ્કાર બીજાના કદી થયા નથી. એકની યોગસિદ્ધિ જેવી બીજાની ન થાય. વસિષ્ઠ ને વિશ્વામિત્ર મહર્ષિઓ હતા પણ એકબીજાથી તફાવત જુદા. ગાંધીજી અને અરવિંદ બાબુ બન્ને યોગસિદ્ધિ કર્યે જાય છે છતાં આકાશ ને પાતાળ જેટલું અન્તર સેવે છે.

મારા પૂર્વજો, મારા સંસ્કારો, મારી પરિસ્થિતિ- એ બધાનો ઘડયો હું છું. મારી શક્તિઓ ને અશક્તિઓ મારી જ છે. કોઈની હતી નહીં, કોઈની હોવાની નહીં. મારો પ્રયત્ન પણ મારો જ રહેવાનો- લાક્ષણિક અન-અનુકરણીય મારો વિજય ને પરાજય એ પણ મારા જ. આ બધાં મારા સ્વધર્મમાંથી ઉદ્ભવવાનાં. તેની ણની મારી ભાવનાસિદ્ધિમાં જ મારો મોક્ષ રહેવાનો. આર્કીમીડીસે કહ્યું: મને ભલા રહેવાનું સ્થાન આપો તો હું 'લીવર' વડે જગત ઉંચકી શકું. સ્વધર્મ એ મારું સ્થાન. એને અવલંબી હું ભાવનાશક્તિના વજ્ર વડે સમસ્ત જગતને ઉખારી શકું.

સ્વધર્મને અવલંબ્યા શિવાય ભાવનાવૃત્તિમાં શક્તિ ન આવે. સ્વધર્મ જાણ્યા વિનાની વૃત્તિ એ આંધળા જેવી છે. દિશા જાણ્યા વિના કાંકાં મારી રહે છે. આ સ્વધર્મ ન કોઈ ફેરવી શકે, ને, કોઈ છોડી શકે. પોતાનો સ્વધર્મ વિશુષ્ટ હોય તો સારો. પરધર્મ સારો હોય તોય ખોટો. મૃત્યુ સારું, સ્વધર્મ છોડવો ખોટો.

ધ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્મોઽસ્વપ્નિતાત્ ।

સ્વમાવનિયતં કર્મ કુચ્છાપ્નોતિ કિલ્લિષમ્ ॥

સ્વધર્મ મારા સ્વભાવનો પાયો છે.

સ્વમાવજેન કૌંતેય નિવદ્ધઃ સ્વેનકર્મણા । એ મારી ભાવનાશક્તિનો પ્રવાહ ઝીલે છે. પોતાની સંકુચિત મર્યાદામાં પ્રવાહને રાખી તેને વેગવાન કરે છે. એની મર્યાદા કોઈ શક્તિ ઉલ્લંઘી શકતું નથી. સ્વધર્મના પરિપાકમાં કૈવલ્યનું બીજ છે.

(અપૂર્ણ)

આણગંગા

ગંગા ગોદાવરી તીરે પંથવટી તપોવને
સીતારામે જવા ઇચ્છ્યું મહાસાગર દર્શને
અયોધ્યા તીરે તો હતી જ સરયૂ ત્યાંહી વિલસ્યાં
તહોંથી ગંગાજી ઉતરી વનની કુંજ વિહર્યાં
તહોં ખડાડો ખીણો સરવર ઉંડાં કૈંક વિચર્યાં
નરી પૃથ્વી મધ્યે ભમી ભમત વને હંડક વસ્યાં
સીતારામ પધારેલાં ગુર્જર રાષ્ટ્ર દક્ષિણે-
કુંડે ઉષ્ણોદકી ગંગા પૂર્ણાદિ પ્રકટાવિયાં !

તું ધન્યઃ ગુર્જર સુરાષ્ટ્ર ભૂમિ પનોતી !
સીતાજી રામ પગલે તુજ કુંજ સહોતી-
ઋકિમણી કૃષ્ણ પશુ તાપી નીરેથી ન્હાયાં-
સૌભાગ્યમંગલ સુરાશિય તહેંચ સ્હાયાં !

એ અફલુત ભારતમાં સમુદ્ર ને હિમાલય-
તેમાંને રસનિધિ ચાલ્યાં જાનકી રામલક્ષ્મણ !
ગંગા ! તું નિર્લભન ગુર્જરી સિન્ધુ બહેતી !
ત્હારે ઉરે તરણીમાં લઇ જા હલેતી-
આબ્યાં વને જીવન આર્યવણું સુહાવા-
મીઠાશ તુજ જળની ધરો લે તું લ્હાવા !

સમુદ્ર સંગમે ખેંચી ત્રિપુટી એ પન્હાઇમાં-
માધુર્યે તેમ લાવણ્યે નદી સિન્ધુ જૂદાં દીકાં !
પૃથ્વી આરે ઉદધિ ધુધવે ફરનો ફર ક્યાંયેઃ
આકાશે યે ઉતરી ક્ષિતિજે નીર આધાર સ્હાયેઃ
ચોપાસે જો ! નભજળ ધરા બાંધતાં રમ્ય રેખાઃ
તેની મધ્યે રસ જ ઉછળેઃ ત્યાં રમે ચિત્રલેખા !

દશ્ય સૌન્દર્ય એ જોતાં સીતા હેરત પામતાં
લળોને રામને કંઠે સાગરે જો ! પ્રવેશતાં
લીલાધી ઉછળે તરંગ લહરી જો ! જો ! મહાસાગરે,
તેને લબ્ય હિંડોલના વજ્રલતાં સ્હોળે મહાસાગરે,
છંટાતાં જલ શીકરો લવણનાં દહોળે મહાસાગરે,
ઉન્માની અપવિત્રતા શરીરથી ધોળે મહાસાગરે !

હરને દરિયે જાતાં પૃથ્વીનાં વન આસર્યાં-
એ દરિયેથી જળાકારે કયાંય પશ્ચિમ સંચર્યાં !

ભંચેને આસપાસે ગગન વિલસતું એ નીચે ઉતર્યું શું ?
એવા એકે સમુદ્રે જળજળદીસતું વ્યોમમાં એ સર્યું શું ?
એકાકારેજ વિશ્વે પ્રલય પ્રણવશું પ્રહ્લ એ વિસ્તર્યું શું ?
ઐકારેશું સમાયું રસમય દ્યુતિશું ? ને જગત્ પીગળ્યું શું ?

વિવર્ત યુદ્ધબુદ્ધો આવા ઉઠે ત્યાં શમી જાય કાં ?
રાત્રિચર્યા વીતી એમ ત્યાં ઉગી હસતી ઉપાં !

સીતા સમી એ હતી સૌમ્ય લાડિલી-
મીઠે મળી એયની રમ્ય કોડિલી :
સુરેખ મુદ્રાંકિત કાંતિ ઝીલતાં-
સમુદ્રને રામ રહ્યા નિહાળતા !

ત્યાં તો સૂર્ય ઉગ્યો તેવો સમુદ્રેય સુવર્ણનાં-
રસને તેજને રંગે એકરંગ મુહાવતો !

અનેક નાના દ્વીપ પર્વતે લયો-
જળે ઝુલી સર્વ વધાવતા નયો :
ઉતાર્યું ત્યાં એક દ્વીપેજ નાવને-
સીતા અને રામ ધર્યાંજ લક્ષમણે !

દ્વીપને ઘાટ શું ન્હાનો હતો એ મલયાચલ ?
દીસતો મંગલ મૂર્તિ મહાગ્નિકેય દેવ શો !

સમુદ્રનાં એ જળમાંડી જૂલતાં-
સીતાજી આનન્દ મહીં જ ફૂળતાં-
વિરામવા વક્ષપરે સીતા ઢળ્યાં-
પ્રસન્ન એ હમ્પતી પ્રેમમાં ગળ્યાં !

ત્યાં તો સીતાજી જળ્યાં ને તૃપાર્ત જળ માગતાં-
વાલુકાગ્નિ તટે કયાંથી મીઠાં તે જળ લાધતાં ?

સીતાની તૃષ્ણા હતી એ વિરામની-
સચોટ લાગી રહ રામબાણની :
ચઢ્યું ધનુષ્યે છુટ્યું ફાડતું ધરા-
શી બાણગંગા કુટી સાગરાત્મિકા !

સીતારામે પીધાં વારિ પૃથ્વીમાનાં જ દ્વધ શાં
તૃપ્ત સીતાં થતાં સૌએ ગંગાજીને વધાવિયાં

પ્રસન્ન હૈયે અનુકમ્પથી લયાં—

સીતાજીએ દષ્ટિ કરી અમીની ત્યાં—

ભાવિભયું નિર્જન ખેટનું પૂરું—

સ્વરાજ્યના સુન્દર લક્ષ્મીધામ શું !

આશિષાંદોલને ઉઠ્યાં પંખીડાં કિલ્કિલારતાં—

“રામબાણ સીતાગંગા ધન્ય દ્વીપે પધારિયાં !”

કૂટયાં તેવાં અખૂટ વહજે રામના બાણગંગા !

આ દ્વીપે તો દીનની બનજે એ પરિત્રાણ ગંગા !

સીતાલક્ષ્મી ભરતી ભરજે રામ-વિધ્વુની ગંગા !

સ્વેચ્છાએજે ઉદધિ ધરજે રત્નની દહાણ ગંગા !

“એકને બે કરે એવા ઘણા બાણાવળી ધૂમે

બેને એક કરે ઉદે રામ બાણાવળી રમે !”

“જગત જો ! પ્રભુની વિભૂતિ છે !

ભગત જો ! પ્રભુની જ ભૂતિ છે !

પ્રભુજી જો ! જગભક્તની પૂર્તિ છે !

જીવન જો ! રસઐક્ય ત્રિપુટી છે !

આમ સાગર યાત્રાણુ વિરામ્યાં સૂર્ય સંગમાં—

આબ્યાં તેવાં સિધાબ્યાંને ગંગા એ ભાવિશુંજતાં !

ગીત

હો રામબાણ વાગે—

ત્યાં ગંગાજી જાગે !

રામબાણ ગંગાનો કુવારો કુટે ને આતમનો માંડવો ભીંજવે—
ધૂમ્મટ ઘટાને ઘેરીને વરસે ને લીલાદહેરે ધરા ધરાવે !

રામબાણ ગંગા તો એકજ ઇલાજ બાપુ ! ભૂખ્યાં તરસ્યાંને સતોખે !
ભવમાંહે ભોગજોગે ભૂલાં પડે તેને જોગવે ધર્મ સંજોગે !

રામબાણ ગંગા તો હૈયે અચાનક ઉગે ઉપાય તે સાધે—
આવરણ આવે તેવાંને તોડે એતો, સ્વેચ્છા બળથી આગે વાધે !

અંતર્યામી આતમરામ પ્રેરે ને અગમનિગમ વાત સૂઝે—
ભાવને ભરોસે કરે ઉત્પ્રણયપરાક્રમ, પ્રાણ નારાયણ જૂએ !

રામબાણ ગંગા, વિસામાને ધામ, બાપુ ! તારે સીધારામને વિરામે !
જીવન જળ ધોધમાર ધસમસતાં બહેતાં ત્યાં શૂરવીર રણસતીયા જામે !

રામબાણુ ગંગા તો કાશી કાંઠે તેમ સાગર મધ્યે ચીઠા મહેરામણુ—
મુક્તિ બાઈ' તે ભારતી દારિકાસમ નીવડે મુખ્યર્થ પતિતપાવન !
મુખ્યર્થના ઉદય ઉદયોગ ઉપલોગ ભર્યા સંયમ ઉપયોગ નહિ બાણુ !
રામનાં કામને કામણુ કામે તે તો જીવન સલ્લણાં માણુ !
મુખ્યર્થના દ્વીપ જુદાદ્વીપને ઉગારે એક સ્વદેશી રામબાણુ—
હિન્દીજન એકમેક સ્વાર્થણુ સહાયતો રોજ સ્વરાજ્ય પ્રમાણુ !
નિવૃત્તિ પ્રવાસ—પ્રીત્યાવર

લલિત

?

જનઉરે વસતી વિભુતા થઈ
પ્રકટ, પાંખ સહસ્ર પરે ચઢી;
અચર ને ચરને નિજ ભાવથી
નિરખતાં વિભુમૂર્તિ થઈ છતી.

ઉર અવાક બની ઘડી ઊછળ્યું
નિયમ તર્કથી પાર તરી ઊભું;
અભુગણ્યા સ્વરૂપે કલખ્યો પ્રભુ
પ્રથમ સર્જન એજ મનુષ્યનું.

કુધિત, કુંકિત, બાધિત કલ્પના
મનુજની—સફલા નિવડી તદા;
પરમ સર્જનકાર્ય કર્યું જગે,
વિજય માનવનો વિભુસર્જને

જન ઘડ્યો પ્રભુએ જગ સૌ કહે
પ્રભુ સ્તબ્ધો મનુજે નવ સત્ય એ?

કયમ ન માનવી પાંગરે ?

—અને બટુક, મંજુલા, કનક, સર્વ કાલે જશે
 બની અમ સમાન દગલ, ભય, સ્વાર્થનાં પૂતળાં ?
 બિહારી વિદ્યુદેવ આ પુનિત બાદ્ય નિર્દોષની
 જશે જ ધનધોર શું તિમિર લગૂતિને ? અને
 પ્રતિશ્વસનમાં રમી અવ રહેલ આ સુગંધતા,
 બધો તનમનાટ આ, પ્રણય પૂર્ણ આ, આ બધી
 વિશુદ્ધિ ઉરની, અને વિમળ સામ્યનો ભાવ આ,
 શમી સકળ શું જશે ? અમરવેલ આનન્દની
 જશે શું મુરઝી ? અને નયનનીર આઘાદશે
 સચેત સ્મિત એમનાં ? મધુરપો શું મસ્તી તણી,
 જશે પરિણમી બધી મરણનાં જ ગાંભીર્યમાં ?
 નમેલ કટિપેં ધરી મનુજદેહનું માળખું,
 બધા અમ સમાન શું બદળાઈ રહી કીટશાં,
 વિશાળ નિજ જીવને શ્વસન એકલું ધારશે ?
 અને સહર સ્પર્શમાં, અબળ કુદ્ર સંતોષની
 ધરી શું મતિ, પેટમાં પરમ પૂર્ણતા પેખશે ?
 અરે ! પુનિત બાદ્ય આ વિકસતાં જ કાલે થઈ
 જશે અમ સમાન એ શબ સજીવ શાં ભૂતડાં ?
 બધાં શબ સજીવ શું થઈ જશે જ ? નિઃસીમ આ
 નલે નયન ધૂમતાં વિરમશે ? અને રાચશે
 પિતામહતણાં અને પ્રબળ પૂર્વજોનાં, હવાં
 થયેલ સ્મૃતિશિષ્ટ સૌ, વિભવ સિદ્ધિ સમૃદ્ધિનાં
 અખંડ જયગાનમાં ? અતળ ભૂત વાગોળતાં
 નહીં જ કદિ થાકશે ? ઉપહસી ચ પોતાતણી
 મનોરથ તરંગની મધુર સ્પર્શનાં સ્વપ્ન પેં,
 બધાં અમ સમાન શું થઈ જ કાલ ડાહ્યાં જશે ?
 ફરી નહિ જ ઊડતાં નલ અસીમ, આરોગશે
 સુવર્ણ નવ ભાનુના મૃદુલ ભર્ગની મંજરી ?
 ફરી, ધસમસી, ધસી, શરઝડીધી અંબોળતાં
 મહાન કુરુ સૈન્યને, અજય એક અર્જુનની
 નહીં ગલિત તેમનાં નયનમાં પ્રુમારી ચડે ?

ન એતક પદે ચડી, સમરભોમમાં સિંહ શા
 પ્રચંડ જય ઘોષથી, ઉર સલીમનું વીધતાં
 ફરી યનગની રહે હૃદય ખાલ આ એમનું ?
 ન વાધનખ તીવ્ર એ, શઠ ખની સ્વયં, શઠયનાં
 પ્રતીક સમ શત્રુને હૃદય લોકતાં, મુગ્ધ એ
 સુરમ્ય શિશુકલ્પના વિજયગર્વથી ગૂંજશે ?
 મહીયસ મહાનથી, આણુ થકી. ય ને સ્વલ્પ એ
 ધરી હૃદય ગાંધીનું, જગતદાહ બૂઝાવવા,
 ન રેલ અનુરાગની શતમુખે ફરી રેલશે ?
 પરાગ નિજ પ્રાણનો અફળ વેડફાશે ? અને
 પ્રદીપ પુરુષાર્થનો જગતવાયરે બૂઝશે ?
 શમી જ શિશુલાવ આ સુલગ સર્વ કાલે જશે ?
 અને થઈ જશે અધાં કુટિલતાં તણાં કીડનો ?
 ઝગે ક્ષિતિજને તટે અમળ ઇન્દુનું બિમ્બ તે
 થતું વિકસતાં શશી, જગતકુંજને હાસમાં
 સ્મિતે સરળ પ્રેરતો, અમર એક આહુલાદ શો ;
 વિકાસ સહકારની મૃદુલ મંજરી પામતાં
 ફળે મધુર આમ્રનાં પરિણમે ; અને કોકિલા
 ખને, વનનિકુંજને સતત પંચમાલાપથી
 વસન્તસમયે ભરી, મદનકાર્યને સાધતી ;
 ભલે ઇતર ઈર્ષ શિજકુલે રહે શૈથયે.
 સજાત ફળ સંભવે, ઇતર સૃષ્ટિમાં બીજથી,
 ન તો મનુજ પલ્લવે કયમ જ માનવી પાંગરે ?

કાલિદાસ ક્યારે થયો ?

ગૌરીપ્રસાદ યુનીલાલ ઝાલા, એમ. એ.

(ગતાંક પૃ. ૧૧૮ થી આશુ)

લો

કાવ્યાધિકામાં વિક્રમાદિત્ય વિષે જે માહિતી મળે

છે તે “કથા સરિત્સાગર” ના વર્ણનને પૂરી મળતી આવે છે. “કથા સરિત્સાગર” પ્રમાણે, વિક્રમાદિત્ય માધ્યમાન નામનો શિવનો ગણ હતો; તેને ચ્લેચ્છના સંહાર માટે, બૌદ્ધ ધર્મ જેવા વેદવિરુદ્ધ ધર્મોનાં ઉચ્છેદન માટે, અને વૈદિક ધર્મના પુનરુદ્ધાર માટે ખાસ પૃથ્વી ઉપર મોકલવામાં આવ્યો હતો. એ પરમશિવમકત હતો એમ જણાય છે—જે કે ધર્માન્ધ તો નહોતોજ. તેનાજ વખતમાં માધવામાં શિવસપ્રદાય રિયરભાષ અને મહત્ત્વ પામ્યો હોય તેમ જણાય છે. ઉદ્ધૃષિનીનું મહાકાશનું સવિખ્યાત મંદિર જે મુસલમાનોએ ઇ. સ. તેરમા સદીમાં તોડી નાખ્યું તે હવે આપણે માની શકીએ કે આ વિક્રમાદિત્યજ બધાવ્યું હતું. મુખ્યસિદ્ધ ઐતિહાસિક દિગ્વિસ્તારએ આ સંબંધે સરસ ઉલ્લેખ કર્યો છે :

“ગ્વાલિયર લીધા પછી રાજા (મુસતાન અસ્તમરા) માલવા તરફ આગળ વળ્યો, ખિલસાનો દિશ્નો જીત્યો, અને ઉજ્જૈન શહેર તાબે કરી ત્યાંનું સોમનાથનાં મંદિરના ઘાટે બાંધેલું મહાકાશીનું બગ્ય મંદિર તોડ્યું. કહેવાય છે કે આ મંદિર બાંધતાં ત્રણસો વર્ષ લાગ્યાં હતાં; એને ફરતી દિવાલ સો કુખીટ ઊંચી હતી. વિક્રમાદિત્ય જે આ મુશ્કેલી પહેલાં ધણી હતો તે એવો પ્રખ્યાત હતો કે હિન્દુઓએ તેના મરણ પછી તેના નામનો સંવત્ ચલાવ્યો છે તેની, અને મહાકાશીની પાતાળની મૂર્તિએ અને બીજી ધણી પિત્તાળની મૂર્તિએ આ મંદિરમાં મળી હતી. આ મૂર્તિઓને રાજા દિશ્વી લઈ ગયો અને મોટી મરજીદનાં દાર પાસે તેને ભંગાવી નાખી.”*

આ હકીકત લોકકાવ્યાધિકાના વિષયમૂલક વિક્રમાદિત્યની મહત્તા, ધર્મસપ્રદાય, અને હિત-કારિતાને બંધબેસતી આવે છે. આવું મહાન કર્મ બીજા ચન્દ્રચુસને નામે ચઢાવી દેવું તેના કરતાં વધારે બૂઝ ભરેલું બીજું શું હોઈ શકે ? કારણ કે, પ્રથમ તો, શુભ સમ્રાટો કદર વૈષ્ણવો હતા; અને બીજું, જે કે પોતાનું મહત્ત્વ દર્શાવતી અનેક હકીકતોનો ઉલ્લેખ તેઓએ શિલા-લેખોમાં કર્યો છે, છતાં આવું બગ્ય મંદિર બંધાવવાનાં મહાન કર્મની ગંધ પણ ક્યાંય તેના શિલાલેખોમાં મળતી નથી. વળી, ગમે તેવો ધનસંપન્ન હોય પણ કોઈપણ વૈષ્ણવમતાનુયાયી રાજા આટલો મોટો બગ્ય કરી આવું બગ્ય મંદિર શિવને અર્પણ કરે એ બનવા લોગ છે ? અને માની શકાય પણ ખરું ?

“રાજતરંગિણી” માં જે વિક્રમાદિત્યોનાં નામ છે : આ બન્ને ચન્દ્ર-ચુસથી તો જુદાજ

છે. તેમાંના પહેલો મોડામાં મોડો ઇ. સ. ની ચતુર્વાતની પહેલાં થયો હોવો જોઈએ. “રાજ વિક્રમાદિત્યના સગા પ્રતાપાદિત્ય નામના કોઈ રાજાને તેઓ દ્વરથી લઈ આવ્યા અને (કાશ્મીરની) ગાદી ઉપર તેને બેસાડ્યો.”† કદલજુનો બીજો વિક્રમાદિત્ય તે ઉજ્જયિનીનો રાજા શિલાદિત્ય પણ કાશ્મીરના પ્રાચીન રાજાઓના સમુપનિર્દેશમાં કદલજુ એટલો ગૂંચવાડો કર્યો છે કે કદરણાદિત્યને ત્રણસે વર્ષ સુધી રાજ્ય કરતો તે વર્ણવે છે! તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે પાછળના રાજા વિક્રમાદિત્યનાં વર્ણનમાં તેણે ભૂલ કરી છે. કદલજુ પોતે આ એ વિક્રમાદિત્યો વિષે પોતાનાં પહેલાંના ઐતિહાસિકોએ ગૂંચવાડો કરી નાખ્યો છે એમ ટીકા કરે છે, પણ ઉપરની હકીકતથી જણાશે કે ગૂંચવાડો તો કદલજુ પોતે જ કર્યો છે—તેના ભૂતપૂર્વોએ નહિ. વળી એમ પણ જણાય છે કે બીજા વિક્રમાદિત્યની મહત્તા, દમામ વગેરે તેણે વર્ણવ્યાં છે તે વસ્તુતઃ પહેલાનાં હોવાં જોઈએ. કદલજુ જો કે સમર્થ ઇતિહાસકાર હતો છતાં કાશ્મીરના વંશો શિવાય અન્ય પ્રદેશોના વંશોના ઇતિહાસથી તે પૂરો પાકે ન હતો તેથી આવો ભ્રમ ભ્રો ભાય એ સમજી શકાય એવું છે; એટલે એણે વર્ણવેલો પહેલો વિક્રમાદિત્ય ધણે ભાગે તો “કથા સરિત્સાગર”ના છેલ્લા લખ્યકર્તા વર્ણવાયેલા વિક્રમ સંવત્તો સ્થાપક—વિક્રમાદિત્ય જ હોવો જોઈએ.

આ બધી ઐતિહાસિક હકીકતો ઉપર વિદ્વાનો તરફથી પૂરતું લક્ષ આપાયું નથી. ઉપર જોયા પ્રમાણે એ હકીકતો એકજ વિક્રમાદિત્યનો નિર્દેશ કરે છે; અને આ વિક્રમાદિત્ય તે આજ સુધી પણ ચાલતી આવતી લોકાખ્યાયિકાઓનો નાયક. અતિદીર્ઘ અને સફળ રાજ્ય કારકોર્ડી, વિદ્યાલક્ષા વગેરેને આશ્રયદાન, અનેક સાહસો અને પરાક્રમો, ધર્મશીલતા, વગેરે ગુણોને લીધે વિક્રમાદિત્યનું નામ અમર અને ઉજ્જવલ બન્યું અને ત્યારથી મહારવાકાંક્ષી હિન્દુ રાજાઓને તેના નામમાંથી પ્રેરણા મળવા લાગી તેના રાજ્યકાળમાં માલવામાં વૈદિક ધર્મનો પુનરુદ્ધાર અને વૈદિક શિક્ષણનો પુનઃપ્રચાર થયો, અને આજ સમયે માળવાને જોળે કવિઓ અને ખગોળ-વેત્તાઓ જન્મ્યા. બીજો લગભગ આવો જ પુનરુજ્જવનનો મોજો ગુપ્ત-કાળમાં આવ્યો. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માને છે કે ગુપ્તોના સમયમાં જ પહેલો મોજો આવ્યો: પણ એ સત્ય નથી. કારણ કે પુરાણોમાં એ વિશે કંઈ ઉલ્લેખ નથી. બલકે, ચોકામે ચોકખા-શમ્બોમાં પુરાણો, અગ્નિકુળ ક્ષત્રિયોને જ પુરાતન સંસ્કૃતિના પુનરુદ્ધારક માને છે. વળી ગુપ્તોએ નથી ‘મહા દ્રાહ્યજી આખ્યાયિકાઓ પેતાની મહત્તા અને ઔરત દર્શાવતી. એ તેમ, એટલું તો નિશ્ચિત છે કે ગુપ્તોની લાક્ષણિક આખ્યાયિકાઓ આપણે માટે જીતરી આવી નથી. તેઓનો ઇતિહાસ શિલાલેખો અને શિક્ષકોમાં જ પૂરાયેલો છે. જ્યારે, વિક્રમ સંવત્તો સ્થાપનાર વિક્રમાદિત્ય લોકાખ્યાયિકાઓનો નાયક બન્યો છે. અને આ આખ્યાયિકાઓનું પ્રામાણ્ય સમગ્ર રીતે એવું સખળ જણાય છે કે શિલાલેખોમાં માલવગજ સંબંધે ગૂંચ ભરી હોવા છતાં એકાગર્હન અને વિન્સેન્ટ સ્મીથે તો પોતાનો મત દર્શાવ્યો છે કે આવો કોઈ રાજા તે વખતે (ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સદ્કામાં) થયો હોય એ સંભવિત છે. +

પણ હવે તો શિલાલેખમાંની ગૂંચ ઉકેલાઈ છે અને વિશ્વસનીય ઐતિહાસિક પૂરાવાઓ

† રાજતરંગિણી ૧, ૨-૬.

+ એકાગર્હન, Vikrama's Adventures, Intro., p. 7XV

‘પણ’ જડ્યા છે. તેથી લોકાખ્યાયિકાના નાટ્ય વિક્રમાદિત્યના અસ્તિત્વ વિષે કંઈ શંકા રહેવી ન જોઈએ. આખ્યાયિકાઓ તો દીક, પણ તેણે તો અમર સંવત્ આપણને વારસામાં આપ્યો છે.’

આજ લગી વિદ્વાનો વિક્રમસંવત્ વિક્રમાદિત્યે શરુ કર્યો એવી વાત સાંભળવાને તત્પર નહોતા. પરિણામે, વિક્રમસંવત્ “વિક્રમ” શબ્દ સાથે કેમ જોડાયો એ પ્રશ્નના ઉકેલમાં તેઓએ કલ્પનાના ઘોડાઓ કંઈ ઓછા દોડાવ્યા નથી. તેઓને સારે નશીબે, બીજા ચન્દ્ર-ગુપ્તે “વિક્રમાદિત્ય” ઉપનામ ધારણ કર્યું હતું. આ બીજો ચન્દ્ર-ગુપ્ત એ તેઓના મતે પહેલો વિક્રમાદિત્ય. જો કે આ “વિક્રમાદિત્યે” વિક્રમસંવત્ સ્થાપ્યો ન હતો, તો પણ વિદ્વાનોએ પોતાના મનને સંતોષવા માટે માની લીધું કે તેણે એ સંવત્સરે પોતાનું નામ લગાડી ચક્રાવ્યો. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે જે જે ઇતિહાસકારો અને અન્ય વિદ્વાનોએ આ મતને અપનાવ્યો તેમાંના એકે યને આ મત કેટલો બેહુદા છે તેનું બાન જ ન થયું! પહેલાં તો, આવાં ઉદાહરણો ઇતિહાસમાં મળવાં શુરકેલ છે; અને બીજું, સમ્રાટના ગૌરવમાં આ મતે કેટલી હાનિ પહોંચે છે! કાંઈપણ હિન્દી રીંગ્મનીએ આજમુઘીના સમયમાં બીજા રાજાએ પ્રવર્તવિલા સંવત્સરું સ્વીકરણ-અપહરણ-કર્યું નથી. ચન્દ્ર-ગુપ્ત જેવા સમ્રાટે જો આનું અપહરણ કર્યું હોત, તો જરૂર અન્ય ભૂપાળોએ તેના દાખલાનું અનુકરણ કર્યું હોત. એટલે ઇતિહાસપટ ઉપર દૃષ્ટિએ પડતા ન્હાના મોટા અનેક સંવત્સરે બદલે અપહરણના પ્રયાસો જ આપણી નજરે પડતા હોત. છેક શિવાજીના સમય સુધીમાં કાંઈપણ બાળીતા રાજવીએ આવું પાપ કર્યું નથી. લાંબા કાળ સુધી જેનો સંવત્સરું ટકી રહ્યો હોય એવા તો જૂન છે; પણ જેટલાઓને આવી વિશિષ્ટતા પામવાની અભિકાંષા હતી તેઓ સૌએ પોતાનાં સમ્રાટપદને અમર કરવા માટે જુદોજ સંવત્ પ્રવર્તાવવામાં આત્મ-ગૌરવ માન્યું છે.

આ તો થઈ સામાન્ય કારણોની ગણતરી. બીજા ચન્દ્ર-ગુપ્તને આમ અપહરણ ન કરવા માટે એક વિશિષ્ટ કારણ હતું. તેના પ્રભાવચાળી વડવા પહેલા ચન્દ્ર-ગુપ્તે જ ઇ. સ. ૩૧૬માં “ગુપ્ત-કાલ” ન્હોતો સ્થાપ્યો? તે છતાં જો ચન્દ્ર-ગુપ્તે બીજા (વિક્રમ) સંવત્સરે પ્રવર્તાવ્યો હોય, તો પોતાના પૂર્વજો તરફના તેના પૂજ્યબાવ માટે આપણે શું ધારણું?

આ ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ એ કે બીજા ચન્દ્ર-ગુપ્તે માલવ-સંવત્સરે પોતાના નામથી પ્રવર્તાવ્યો એ મત નિરાધાર, અનાવશ્યક છે, અને એના ઉપન્યાસનું મૂળ રહેલું છે ગણસ્થિતિના થયેલા ખોટા અર્થમાં, અને તે ઉપરથી ઉદ્ભવેલા ગૂંચવણમાં.

એ તો ખરું છે કે આ સંવત્સરો ઉદ્દેશ્ય જૂના શિલાલેખોમાં થયો છે ત્યાં તેના સ્થાપનાસ્તુ નામ તેની સાથે જોડેલું નથી. પણ આથી એમ માનવાનું નથી કે એને એ વખતમાં નામજ ન હતું; કે કંઈ બીજું નામ હતું. કારણ કે સૌ દીવા જેવું બને છે કે સંસ્કૃત લેખકો સંવત્સરો નિર્દેશ કરવામાં ચોક્કસાઈ વાપરતા નથી. “સંવત્”, “ચાલતો સંવત્”, “શક રાજાઓ પછી - વર્ષમાં” - આવાં વચનો સંસ્કૃત લેખોમાં દાખલામ નજરે પડે છે. દાખલા તરીકે વરાહમિહિ? “ગતાનિ ઘણિનિ શકેન્દ્રકાલ્યાદ”† એટલું જ લખે છે. તેનો ભાષ્યકાર ઉત્પલ પણ ‘વલ્લટ્ટમિતે શકે’ એવો અનિર્ણયક ઉદ્દેશ્ય કરે છે, શિલાલેખોમાં પણ આવી

જ સ્થિતિ છે; સમુદ્ર-ગુપ્તના ગિરનારના લેખમાં “ગુપ્તપ્રકાલે ગણનાં વિધાય”; પુલકેશી (બીજી) ના ઐહોલે શિલાલેખમાં “સમાપ્ત સમર્વતાપુ શકાનામપિ મૂમુજામ” ઇત્યાદિ સામાન્ય વચનો નજરે પડે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે સંવત્નો પૂરો અને યોગ્ય નિર્દેશ કરવા તરફ સંસ્કૃત લેખકો બહુ ધ્યાન દેતા ન હતા. સંભવિત છે તે ગુપ્ત-કાલ પછી તેના સ્થાપનારનાં પૂરું નામ સાથે જોડાયેલો હોય, અને તે વખતમાં પૂરી યોગ્ય રીતે વ્યવહારમાં ઓળખાતો હોય. “શાલિવાહન” સંવત્ની તો આપણને ખબર છે કે તેનાં સ્થાપન પછી લગભગ એક હજાર વર્ષ સુધી તે “શક-સંવત્” તરીકે ઓળખાતો હતો. છતાં અત્યાર સુધી કોઈ પુરાતત્ત્વ શોધક વિદ્વાને “વિક્રમ-સંવત્” ની પેઠે ‘શક-સંવત્’ ના વિષયમાં મતોપન્યાસ કરવાની મહેનત કરી નથી—કદાચ, હિંદના ઇતિહાસમાં એ વખતે શાલિવાહન નામનો કોઈ રાજા મળતો નહિ હોય, જેનાં નામ સાથે આ સંવત્ને સહેલાઈથી જોડી શકાય.

સંસ્કૃત લેખકોની આ ખેદરૂકાઈ કે શિથિલતા સમજવી મફકેલ નથી. પ્રથમ તો જન્દને અનુસાર શબ્દો યોજવાની આવશ્યકતાને લીધે સંવત્નો સંપૂર્ણ ઉદ્દેશ મોટે ભાગે થઈ શકે નહિ. બીજું ઇ. સ. ના શરુવાતના શતકોમાં હિંદુસ્તાનમાં ઘણાએ સંવત્ ચાલતા હતા અને પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા હતા. તેથી જ્યાં સુધી આ બધામાંથી કોઈપણ એક સંવત્ બીજાઓને હાંવી મહત્ત્વ ન પામે ત્યાંસુધી વર્ષગણના કરવામાં લેખકો અને શિલાલેખકો સામાન્ય વચનો જ વાપરે. આમ હોવાથીજ પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસ લખનારાઓને ગંભીર મૂંઝવાડો ઉભો થયો છે, જે કે પ્રત્યેક લેખક કે શિલાલેખકનો આશય તો સંશયને દૂર રાખવાનો હતો. ત્રીજું, વત્સભટ્ટિ જેવા લેખકો જે ગ્રન્થ સંપાદોના કાલમાં થયા હતા તેઓ રાજદરબારમાં અને રાજ-શાસનમાં વપરાતા ગુપ્ત સંવત્ને ઊડી દઈ, “વિક્રમ-સંવત્” નો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરી સમ્રાટની નામુશી પોતા ઉપર ઊઠારી લે એ સંભવે નહિ. પણ મન્ડાસોર શિલાલેખોમાં વિક્રમ સંવત્ વપરાયો છે એજ સ્પષ્ટ રીતે સ્પષ્ટ છે કે બીજા સંવત્ હોવા છતાં વિક્રમ સંવત્ હળવે હળવે જોર કરતો કરતો વધારે ફેલાવો પામતો હતો. અને આજ સુદો માલવ-સંવત્ને બીજા ચન્દ્ર-ગુપ્તો પોતાનું ઉપનામ જોડી “વિક્રમ-સંવત્” ના નામથી પ્રવર્તાવ્યો એ મત જે અત્યાર સુધી કંઈ વિરોધ વિના ચાલી રહ્યો છે તે મતનું ખંડન કરે છે. કારણ, જે વસ્તુસ્થિતિ ખરેખર આમ હોય, તો વત્સભટ્ટિ જેણે સંવત્નું નામ ‘માલવ’ સંવત્ આપ્યું છે, તે શું એટલે અજાણ અથવા પ્રમાદી હોય કે ‘માલવ’ સંવત્ને ‘વિક્રમ’ સંવત્ તરીકે અપનાવ્યાને લગભગ સો વરસ પછી પણ જૂની રીતેજ સંવત્નું નામ આપે? વળી, આ સંવત્નો ‘વિક્રમ’ સંવત્ તરીકે નિર્દેશ બેલામાં બેલો ઇ. સ. ૮૪૨ ના ઘોળપુર શિલાલેખમાં થયેલો જણવામાં છે. જે માલવ સંવત્નો વિક્રમ સંવત્ તરીકે નિર્દેશ બીજા ચન્દ્ર-ગુપ્તના સમય પછીના તરતના જ અસ્સામાં થયેલો માલમ પડ્યો હોત, તો તો “બીજા ચન્દ્ર-ગુપ્ત વાળો મત” કંઈક બલવાળો અને ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય ગણી શકાત. પણ આનું કંઈ પ્રમાણ મળતું નથી. એટલે આ મત તદ્દન અનાવશ્યક નીવડે છે. આમ હોવા છતાં આશ્ચર્યની વાત એ છે કે ઘણા વિદ્વાનોએ આ મતને અપનાવ્યો છે—અને આટલા લાંબા કાળ સુધી! જેમ શક-સંવત્ માટે આવા કોઈ મતની આવશ્યકતા નથી તેમ આ વિક્રમ સંવત્ માટે પણ જરૂર નથી. ઉપર દર્શાવેલાં કારણોજ કાલમાન કરવામાં સંસ્કૃત લેખકોએ બતાવેલી જણાતી ખેદરૂકાઈ કે શિથિલતાનું સમાધાન કરે છે. કોઈ કોઈ

ઠેકાણે વિક્રમ-સંવત્તો “ વિક્રમ શક ” એવો નિર્દેશ મળે છે, પણ તેને આધારે કંઈ પણ યુક્તિયુક્ત અનુમાન થઈ શકે નહિ.

ત્યારે, ઉપરની સવિસ્તર ચર્ચા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે: માલવામાં ઇ. સ.ના પહેલા સદ્કામાં ગણ્યસત્તાક રાજ્ય ન્હોતું. જે કે પહેલાંના શિલાલેખોમાં (Earlier Inscriptions) શાસિવાહન શકની પેઠે વિક્રમ સંવત્તો “ માલવ દેશમાં કાલમાન કરવાની પદ્ધતિ ” એવો અનિશ્ચિત ઉલ્લેખ થયેલો છે, છતાં આ સંવત્તને ઉર્દૂચિનીના રાજા વિક્રમાદિત્યેજ સ્થાપ્યો હતો. અને, તેથી, “ બીજા ચન્દ્ર-ગુપ્તવાળો મત ” જે કમળમગ અર્ધા સદ્કા સૂક્ષ્મ વિદ્વાનોએ માન્યો છે તે જટિલ પ્રમાણુહીન છે તેટલોજ અનાવશ્યક છે.

(અપૂર્ણ)

ગુલાબ

ગુલાબ ! તુજ પાંખડી શત, ભરી મૃદતાવતી
જરાય ધબકાર એ કર તણો શકે ના સહી,
ઉરે અકળ સ્પર્શતી દલ કુમાશ સૌન્દર્યની
શકે મનુજ માત્રના હૃદયની પિડા સૌ હણી;
સિંચી સકળ પાંદડી મધુર તત્ત્વથી ગંધના
હરે મધુપ ચિત્તને, અનિલ અંગ જહેડી ઉઠે,
મથી સકળ વિશ્વના અણુ હણુન્ત હુર્ગંધના
કરી ખતમ જ્યોતને સકળ સત્ત્વ સારે સરે.
ઉઘાડ મૃદુ ભાવના મુજ ઉરે, વધી પાંગરે,
ખની વિવશ ક્રોધને કઠિનતા ધરું ના ઉરે,
વિવિધ રૂપ મુન્દરે: સમજ સત્ય સૌન્દર્યની
પદાવ; ભર ભાવથી જીવન પાંખડી સૌરભે;
ખધાય તુજ સત્ત્વથી જીવન પુષ્પ મારું ખીલે,
નહીં જગત જન્મની સફળતા અધૂરી રહે. ૧૪

જગત્ સહડે છે, કે પડે છે ?

ડો મંજુલાલ જમનારામ દવે

એમ. એ., પી. એચ. ડી., ડી. લીટ.

કદાચ સર્વને નવાઈ તો લાગશે કે “જગત્ સહડે છે કે પડે છે ?” એવો વિષય શાં માટે સહ્યં પસંદ કર્યો હશે. એક વ્યક્તિ સહડે છે કે પડે છે, એક નાનકડી સમાજ સહડે છે કે પડે છે, એક ગામ વા શહેર સહડે છે કે પડે છે, એક સારો ય પ્રાન્ત વા દેશ વા ખંડ સહડે છે કે પડે છે, એવું એક-એક ભાવવાળું કંઈક નહિ, ને આવા સમસ્ત જગત્ની ચર્ચા કરવાની શી જરૂર, એવો પ્રશ્ન પણ કદાચ કોઈકને થયા વિના નહિ રહે. આમ છતાં કેટલીક તો એવી વિશાળ ને સર્વમાહી બાબતો છે, જેના વિષે જેટલું એક વ્યક્તિ વા સમાજ વા દેશને માટે કહી શકાય, તેટલું જ તે વ્યક્તિ, સમાજ તથા દેશ વડે સંબૃત થયેલ સમસ્ત જગત્ માટે પણ કહી શકાય. કારણ જગત્ એક મોટા વર્તુળ ગણીએ તો ખંડ, દેશ, પ્રાન્ત, નગર, ગ્રામ, સમાજ ને વ્યક્તિ એ સૌના નાના નાના વર્તુળો એજ જગત્ના જુદા-જુદા અંશો જેવા જ જણાવી શકાય; અને ધર્મ, નીતિ, સંસાર, વિદ્યા, સાહિત્ય, કલા, હુન્નર, ઉદ્યોગ, વ્યાપાર, વાણીજ્ય, વિજ્ઞાન, રાજ્ય - એ સર્વમાં તેમની સ્થિતિ વડે જ સારા ય જગત્ની સ્થિતિનું માપ કાઢી શકાય.

હવે જગત્ શબ્દની વ્યંજના તપસતાં પણ માલમ પડી આવશે કે આજનો વિષય સાર્ય છે. ઇશાપનિષદનો પહેલો જ મંત્ર કહે છે કે “ઈશાવાસ્યં ઇદમ્ સર્વમ્ યત્કિંચ જગત્યામ્ જગત્” આ જે કંઈ સર્વ જગત્માં જગત્ રૂપે એટલે ગતિમાન રૂપે (કારણ ગમ્-ગમ્ઘ ધાતુ પરથી જગત્ શબ્દ ઉપજેલો છે) છે તે સર્વમાં ઇશ તત્ત્વ-પરમાત્મ તત્ત્વ વ્યાપ્ત છે. અર્થાત્ જગત્ એટલે ગતિમાન; અને આ ગતિ ઉર્ધ્વ-ઉચ્ચ હોય વા નીચી હોય અને આથી જ આપણે કહ્યું કે જગત્ સહડે છે કે પડે છે - એટલે જગત્ ઉચે જાય છે કે નીચે ગરે છે:-એટલે જ જગત્માં એક અખંડ અનંત ઇશતત્ત્વ ઓતપ્રોત છે, તે જગત્ ઉર્ધ્વગામીન છે કે અધોગામીન ?

ઈંગ્લંડનાં એક પરમ વિદુષી, જેને અમારું કુટુંબ પૂજ્યતમ એક ભગિનીના ભાવે ઝાળખે છે અને જેઓ પરમાત્મજ્યોતિમાં વિલીન થયેલ છે, તે મેરી કોરેલી-જેમને નામે સારું એક અમેરિકાનું નગર વસેલ છે, Corelli city નામનું - તેઓ પોતાની એક ઉમદા કથાના આરંભ તેમ અંત આલાજ એક પ્રશ્નથી પૂછે છે કે ઇશ-સ્વરૂપ પુનઃ આજના જગત્માં મૂર્તિમાન થાય તો તેને જગત્ સત્કારે વા ન સત્કારે ? અને એ પ્રશ્નનો જેવો ઉત્તર આપાય તે વડે જ આપણે કહી શકીએ કે જગત્ ઉચે સહડેલ છે, કે નીચે પડેલ છે.

આજ અમાણે ગયા બર્નાર્ડ શા નામના આજના ઈંગ્લંડના પ્રખ્યાત નાટ્યકારના “સેન્ડ

નેન" નામના નાટકમાં તેના અંતિમ પ્રવચનમાં આ પ્રશ્ન આ રીતે છેડાયો છે : " O God That madest this beautiful earth, when will it be ready to receive Thy Saints? How long, O Lord, how Lord?" પ્રભુપુત્રી નેન એક આકૃંષ્ટ મોમાં જ આ શબ્દો મૂક્યા છે, ને કહેવડવ્યું છે કે "હે પ્રભુવર, ત્હમે સર્જેલી આ જગત્સી મુન્દરતમ કુંજ સતોને નિમંત્રવા ક્યારે તત્પર થઈ રહેશે ? - હા, તેને તેમ કરતાં કેટલો વખત લાગશે, કેટલો વિલંબ થશે ?" અને આપને જણાશે કે આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જ આજના આપણા પ્રશ્નના ઉત્તરના પડથા આપણને સંભળાયા વિના નજર રહેવા જોઈએ.

હવે આપણે મુખ્ય વિષયને છેડીએ, અને જણાવીએ કે આજનું જગત્ સામાન્ય રીતે પૂર્વ અને પશ્ચિમ એ બન્ને સ્વરૂપે ઝાઝાબાય છે અને પૂર્વના જગત્ને કેટલાકો ચેતનવાદી કહે છે, બ્યારે પશ્ચિમને જડવાદી એ નામે વધાવે છે અને એવી રીતિમાં ઈર્ષ્યાના એક કવિ ક્રિષ્ણાંગ ગાઈ રહે છે કે

East is East; and West is West;
And never the twain shall meet."

‘પૂર્વ તે પૂર્વ છે, ને પશ્ચિમ તે પશ્ચિમ છે, અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમનો યોગ કદીય થનાર નથી.’ કારણ ? પૂર્વ નિષ્ઠિતવાદી છે, પશ્ચિમ પ્રવૃત્તિવાદી છે. પણ સાચું કહીએ તો અત્યારે આવા બેદો વસ્તુતઃ સાચા તો નથી જ ગણવાના. એકને ચેતનવાદી કહી પ્રશંસણું, ને બીજાને જડવાદી ગણી નિંદણું, એ વસ્તુતઃ સાચું તો નથી જ. કારણ સાચી સ્થિતિ તો તે બન્ને પ્રશંસા તથા નિંદાની વાણી યુદ્ધી સાવ વેગળી જ છે; અને ધર્મની ભાવનામાં જગત્ કેટલે છે, ક્યાં ઉભે છે, - સ્ફુટે છે વા પડે છે, તેની વિચારણામાં ભાગ્યે જ તેને ઉપયોગ થઈ શકે છે. આજ રીતે નિષ્ઠિત તેમ પ્રવૃત્તિ વિષે કદી શકાશે. ઉપનિષદમાં વિદ્યા-અવિદ્યાના સારાસાર દાખવ્યા છે અને જણાવ્યું છે કે એકલી વિદ્યા તેમ એકલી અવિદ્યા બન્ને મહત્તી વિનષ્ટિ કરનાર છે : એકલી નિષ્ઠિત તેમ એકલી પ્રવૃત્તિ પણ આવી જ હાનીકારક છે. એકલી ચેતનતાની ભાવના તેમ એકલી જડવાદી વિચારણા પણ આવું જ પરિણામ પ્રેરે છે. જગત્ના મહાન બગ્ગરમાં એકની એક વસ્તુતો સદાને માટે નજર શોભે. વિવિધતા તો જોઈએ જ આથી ઉપનિષદકારે કહ્યું છે કે “અવિદ્યાયા મૃત્યુમ્ તીર્ત્વા વિદ્યાયા અમૃતમ્”નુતે.” આ અવિદ્યા તે ભૌતિક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ, વૈજ્ઞાનિક ખીલવણી અને વિદ્યા તે આધ્યાત્મિક-દૈવી શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન ને તેનું વિકસન-વિવ્રસન. પશ્ચિમ ભૌતિક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન જોટણું બઢાવે છે, તેટલું જ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન નથી બઢાવતું એમ નથી : તેમ પૂર્વ પણ આધ્યાત્મિક તેની વડિયોપાર્જિત સંપત્તિ પર જોટણું મગર છે, તેટલું તેના ભૌતિક ભાષે પર દમણું દમણું થવા માટે સર્વ કોઈને જણાયા વિના નહિ જ રહે. પશ્ચિમ માને છે કે એકલી ભૌતિક વિદ્યા તેને મૃત્યુમાંથી જ તરાવશે પણ તે પછી અમૃતતાની પ્રાપ્તિને માટે તો તેણે આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ વિચારવી પડશે જ અને તે તે હાલમાં નથી વિચારી રહેલ તેમ નથી. સર આર્થર કોનન ડોહલ વિષે તો આપે કદ્ય સાંભળ્યું હશે. તેમની ઈટકદીવ નવલકથાઓ

વિષે ને તેમાંના મુખ્ય પાત્ર શૈલોક હોમ્સનાં પરક્રમે વિષે પણ ઘણાને માહિતી હશે જ. પરંતુ આજ આપણા કોનન ડોઇલ ઈંગ્લંડની જનતાના પ્રખર ધર્મનેતા છે અને પૂર્વના દેશોને જે જ્ઞાન એક દિવસ ભૂતકાળમાં હરતામલકવત્ હતું, તેજ જ્ઞાનનું આજ તે પશ્ચિમમાં જ્યાં ને ત્યાં પ્રકાશન કરી રહ્યા છે. અવિદ્યા જેને આપણે કહીએ છીએ તેવી ભૌતિક વિદ્યાઓના પ્રખર નેતા સર ઓલીવર લોન્ગનું નામ પણ આપે સાંભળ્યું છે. જેવા હિન્દમાં સર જગદીશ ચંદ્ર વસુ તેવા જ ઈંગ્લંડમાં સર ઓલીવર લોન્ગ, અને જોટલી સર જગદીશની ધાર્મિક ભાવના સતેજ તેટલીજ સર ઓલીવરની પણ-પછી ભલેને બન્ને વૈજ્ઞાનિકો ગણાઈ રહે. પરંતુ ગોવર્ધનરામભાઈ કહેતા તેમ આત્માની ઉંડેરી ને પ્રફુલ્લ આસ્તિકતામાં, ધાર્મિકતામાં, શ્રદ્ધા ભાવમાં તો એ બન્ને વૈજ્ઞાનિકો-ભૌતિક શાસ્ત્રના નેતાઓ-સાચા સરસ્વતી પુત્રો-પુરાણા બ્રાહ્મણુતત્ત્વની જ પ્રતીતિ કરાવી રહેલ સર્વ કોઈ નિષ્પક્ષપાતીને જણાયા વિના નહિ રહે. આજ રીતે બીજાં અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય, અને તે રીતે પુરવાર કરી શકાય કે “જડવાદ, જડવાદ” કહી આપણે જે વિદ્યાઓને, શાસ્ત્રોને અને તેમના ઉત્પાદકો તેમ પ્રચારકોને વિષે કહીએ છીએ, તે વસ્તુતઃ તેવા નથી, પરંતુ તેઓ તો ઉંડેરા ચૈતનવાદીઓ છેઃ સ્પૂલમાંથી સૂક્ષ્મને પ્રકટાવવાની તેમની મહદ્-અભિલાષા છેઃ અહાંડમાંથી અહાને વિલસાવવાની તેમની ઉચ્ચોચ આકાંક્ષા છેઃ જગતદ્વારા જગત્તાયને તેમાં વસેલ ઇશતત્ત્વ-વરવાની, પામવાની, તેમાં પ્રવેશવાની, તેમની પરમ ભાવના છે અને આજ ભાવના પ્રાચીન વેદ ને ઉપનિષદોમાં, ગીતા ને શાંકરભાષ્યમાં, ગણેશી ઝીલાઈ છે.

એકના જ્ઞાને અનેકનું જ્ઞાનઃ અનેકના જ્ઞાને એકનું જ્ઞાનઃ-એ ડીડક્ટીવ-ઇન્ડક્ટીવ રીતો આપણને જાણીતી છે. અને “અહા સત્યમ્ જગન્મિથ્યા, છવેા અહૈવ કેવલમ્” એમ કહેનારે ડીડક્ટીવ રીતિ વ્યક્ત કરી છે એમ કહી શકાયઃ જ્યારે “અહા સત્યમ્ જગત્ સત્યમ્, છવેા અહા સુહૃદ્ દુયમ્” એમ ગાનારે ઇન્ડક્ટીવ રીત સ્વીકારી છે એમ જણાવી શકાય. અને તે બન્ને ધર્મની ઉચ્ચોચતા પામવાને તો જરૂરી છેજ. કારણ આ ઇન્ડક્ટીવ રીતે આપણે ન માનીએ તો ગીતાના શોક સંગ્રહને ક્યાં જતો કરવો? શુદ્ધદેવ કહે છે તેમ “જન હિતાર્થે જીવન વહન”ની વિચારણાને ક્યાં ફેંકી દેવી? ઉપનિષદ્ધાર પણ કહે છે કે “તેનં ત્યકતેન ભુજથાઃ” નિરસકત વ્રતિથી તેને ભોગવી રહે-તેને એટલે કોને? ઉપર કહ્યું તે “ઇશાવાસ્યં ધૃદમ્ સર્વં ચત્કિચ્ચ જગત્યામ્ જગદને.” હવે જો આ જગત્ મિથ્યા જ હોય તો આતું આદેશવાતું પ્રયોજન શું? પણ તેમ નથી. જગત્ ઇન્ડક્ટીવ રીતે જોતાં તે સત્ય છે, અને આત્મોદ્ધાર તેમ લોકોદ્ધાર ઉભય કાર્ય કરવા મનુષ્યપાત્રનું તેમાં નિર્માણ થયેલ છે-એટલું જ આ પરથી સમજવાતું છે. અને આજ અર્જુનને આપણે જ ગીતાજનો ધર્મ છે-આત્મોદ્ધારક ને લોકોપકારક. ગીતાજનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરનાર તત્કાલ જોઈ શકે છે કે તેમાં પ્રથમ અર્જુનના આત્મોદ્ધારની કથા છેઃ ધર્મમાં ચૂકેલાને-“શિષ્યસ્તેહમ્ શાધિમાં ત્વાં પ્રપન્નમ્” એવું ભાષનારાને-તેમાં ધર્મજ્ઞાન અપાઇ તેના આત્મોદ્ધારનાં બીજ ત્યાં વધ્યાં છે. અને તે પછી લોકસંગ્રહાર્થ કર્મ કરવાની તેમાં ભાષના દાખવાઇ તે દ્વારા એ બીજના ઉત્તમોત્તમ ફલનો પરિપાક અર્જુનને-અર્થાત્ મનુષ્ય માત્રને-ઝીલવાનો તેમાં અંતિમ ઉપદેશ ગવાયો છે. વસ્તુરિયતિ આ પ્રમાણે યોજનાતંત્ર અર્જુન બોલી ઉઠે છે કે “નષ્ટા મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધવા

તત્વ પ્રસાદેન મયાડમ્યુતઃ”-વગેરે, વગેરે. આ આત્મોદ્ધારક ને લોકોપકારક ધર્મમંત્રણાને જેમ ગીતાકારે ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું છે તેમજ સારાય મહામારતમાં પણ તેને “ઉત્થાન ધર્મ” એ નામે સ્વીકારવામાં આવેલ છે. પ્રગતિકારક જનહિતાર્થની હરકોઈ પ્રવૃત્તિ એ ઉત્થાન ધર્મની પ્રાણુવાન ઓજશ્વિની ભાવના છે. અને એનાં મૂલ્ય તો છેક ઉપનિષદ્ કાળ સુધી પથરાયકાં માલૂમ પડી આવે છે. “ઈન્દ્રિયચરતઃ સખા,” એ શ્રુતિવાણી શું સચવી રહે છે? એટલુંજ કે ઈન્દ્ર-દેવપર તો ચરનારનો-કરનારનો-પ્રવૃત્તિવાળાનો-સન્મિત છે. “Not belief, belief: but Action, Action!”-એ કાર્લાઈલનો મહાભાવ પણ આજ શ્રુતિવાણીને સંબોધી રહેલ છે. સો વર્ષ જીવવાની મહેમંતી હોય, દીર્ઘાયુ જીવન ટકાવવાની સદ્ભાવના હોય તો કર્મ કરતે કરતે તેમ કરી રહોઃ એ ઉપનિષદ્ ભાવ પણ પ્રવૃત્તિને પ્રાધાન્ય આપે છે. આજ છીએ તેનાં કરતાં આવતી કાલે આગળ વધેજ દેખાઈએ તેતું નામ પ્રગતિવાન પ્રવૃત્તિ. અને આ પ્રવૃત્તિ તો જીવનની દરેકે દરેક કક્ષામાં હોય. તેના ચારે પુરુષાર્થમાં હોય-ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષમાં. એટલે કે મુક્તાત્માઓ પણ ઇશ્વર-માનિધ્યમાં વસી તેનાજ કાલેતો વિશ્વભરમાં પ્રવર્ત્તાવી તે દ્વારા વિશ્વકથ્યાણુ સાધી રહેલ છે, અને એ દ્વારા તેમની કાળ ગણના પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર તેઓ પણ વૃદ્ધિ ને વિકાસ સાધી રહેલ છે, એ ભાવ આપણને નવો કહેવો પડે તેમ નથી. અને અમેરિકાનો પેટ્રો નિર્જલ્દ કવિ લોડટ ટ્રિટમન તો કહેતો કે ઇશ્વર પણ જગતનાં વૃદ્ધિ ને વિકાસ સાથે નિજ નિજ વૃદ્ધિ ને વિકાસ અનુભવી રહે છે. તે યે દિવસે દિવસે લોકકથ્યાણુની નવનવીન ભાવનાઓ જનસમાજ સમક્ષ મૂકે છેઃ પોતાનાં છૂપાં ભેદ-રહસ્યોને પ્રતિદિન સવિશેષ પ્રસિદ્ધ કરી રહે છે; અને વધુ ને વધુ Democratic થતો જાય છે.

સતત પ્રવૃત્તિ-પ્રગતિને તો આજનો કાળ પોતાનો મહાન ધર્મ માની રહેલ છે - અહીં તેમ ત્યાં; પૂર્વ તેમ પશ્ચિમમાં વિવેકનંદ ને રામતીર્થ; દયાનંદ ને ગાંધીઃ રામમોહનરાય ને રવિબાણુઃ એજ એક ઉત્થાન ધર્મનીજ પ્રેરણા પાતાં કરનાર પૂર્વના જગતના મહાન ધર્મવીરો છે. તો કાર્લાઈલને ટાલ્સ્ટોય, થોરો ને એમર્સન, માદામ ખ્વાસાદસ્કી ને ડો. બિસ્મન્ટ, પોલ રિશાર ને રોમેં રોલાં, પશ્ચિમના ધર્મવીરો તરિકે ભાગ્યેજ અલુભવ્યા રહેશે. અને એ સર્વ એકજ આત્મોદ્ધારક ને લોકોપકારક ધર્મનેજ ઉચ્ચ સ્થાને મૂકી રહેલ છેઃ જનહિતાર્થ જીવન-વહનનેજ મહાભાવના તરીકે પ્રમાણી રહેલ છેઃ અને એ દ્વારા સતત પ્રગતિમતી પ્રવૃત્તિનેજ પ્રબોધી રહેલ છે.

એજ ધર્મની વિશ્વવિરાટ વિચારણા પશ્ચિમ ને પૂર્વ બન્ને જગતોમાં સક્રિય યોગ્ય છે તે ક્યાં અજાણ્યું છે? સુબાઈ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં “History and Progress” નામનું એક એસ. માર્શીન નામના એક આજના પ્રખર વિચારકનું “વિશ્વ ઐક્યની પુસ્તકમાળા” માંનું પુસ્તક શીખવાયું હતું. એ હિન્દમાં આવી પણ ગયા, ને મદ્રાસ તથા મુઆઇ ને ઇતર જગાએ વ્યાખ્યાનો પણ આપ્યાં. આ પુસ્તકમાં, તેના પહેલા પ્રકરણમાં, Progress પ્રગતિની વ્યાખ્યા અપાઈ છે. કોઈ કહે છે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ તે પ્રગતિ છેઃ અન્ય કહે છે સત્તાની વૃદ્ધિ તે પ્રગતિ છેઃ બ્યારે ત્રીજે વર્ગ, જેનાં પ્રતિનિધિ એક સન્નારી છે, તે જણાવે છે કે પ્રગતિ એટલે તો વિશ્વપ્રેમની, બધુભાવની, વસુધૈવકુટુંબકમતી વૃદ્ધિ. અને માર્શીન મહારાજ સારાય પોતાના પુસ્તકમાં આજ એક ભાવને લક્ષમાં રાખી ધર્મમાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં, કલામાં, નીતિમાં,

વિજ્ઞાનમાં, સંસારમાં, વ્યાપાર રાજ્ય અને મનુષ્યોની સર્વ કાંઈ ક્રિયાપ્રક્રિયાઓમાં - જ્યાં તે કેટલે દરજ્જે આ ભાવનાએ સક્રિય તે વ્યવહાર સ્વરૂપ લીધેલ છે તેને અનુલક્ષી તે તે બાબતમાં પ્રગતિનાં મૂલ્ય આંકી રહે છે: અને અતે એવા વિચાર પર આગે છે કે જગત્ ઉપલી સર્વ બાબતોમાં પહેલાંના કરતાં વધારે એ જનહિતાર્થ શ્રવણવહનનો મંત્ર આચારમાં પાળી રહેલ છે, એટલે કે ગ્રીકો, રોમન, ક્રેયોલીક, પ્રોટેસ્ટન્ટ, અને ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન-ના જમાનાઓ કરતાં આજના પુનઃપ્રારંભ હાવિશ્વના જમાનામાં પણ એ મંત્રનો વ્યવહાર પ્રયોગ કાંઈ ઓછો આદરપાત્ર તો નથી જ. મનુષ્યો, પ્રજાઓ, આજ જેટલું એકમેકને પિછાને છે તેટલું પૂર્વે નહોતાં પિછાનતાં: મનુષ્યો, પ્રજાઓ, આજ જેટલી એકમેકને માટે સમભાવના દાખવે છે તેટલી પૂર્વે નહોતી દાખવી. એમ ન હોત તો ગાદસવર્ધી એક અંગ્રેજ તે દુરમનમાં ગણાયેલ જર્મન બાગકોને અન્નભેગાં કરવા પોતાનાં નાટકોનાં આર્થિક ઉત્પન્ન તેમને ન આપી રહેત: તેમ ગણપાનમાં ધધરી પ્રકોપ ચતાં પૃથ્વીની સમસ્ત પ્રજાઓ તેને સહાય કરવા એકપણે તત્પર ન થઈ હોત. "One touch of Nature makes the whole world kin" એ ભાવ આજ જેટલો સર્વોપરી વિશ્વસે છે તેટલો પૂર્વના જગત્માં કદાચ નહીં હોત. દુઃકમાં સ્વામી રામતીર્થ જેને સાચો નગદ્ધર્મ જણાવે છે તે નગદ્ધર્મની ભાવના જેટલી આજ સતેજ ને સર્વ જગતને વીંટલી ઉભી છે તેટલી તે કાળે કદાચ નહીં હોય.

અને જ્યાંસુધા આ ધર્મભાવના સ્વયંપ્રકાશિત વિશ્વસે છે, ત્યાંસુધી ધધર સાક્ષાત્ મૂર્તિમાન થાય તો તેમને પણ પોતાનું સર્જેલ જગત્ ન જોવા જેવું, યા તેમાં ન વસવા જેવું, તો ન જ લાગે: અને તેના સન્તજનો પણ પધારે તો તેમને ય આ જગત્ અકારુ' કે વસતુ' તો ન જ થઈ પડે. અને આપણે જણાવેલ કે મેરી જીહન તથા બર્નાર્ડ શોના પ્રશ્નના ઉત્તરનો આધાર છે: તો આપણે કહી શકીએ કે જગત્ એક ધર્મ ભાવનામાં તો જરૂર આગળ ચઢે છે - કોઈકોઈ વ્યક્તિગત અગતીયતાઓ છતાંય. કારણ નીચાતિનીચ નદબદ્ધ મનાયેલ લોકોમાં પણ બંધુતાનો, વિશ્વપ્રેમનો, માનવએકતાનો, ભાવસંચાર આજ થયેલ છે, ને તે દ્વારા આજનું જગત્ જરૂર ઉંચું ચઢેલ છે, એમ તો વિના શંકા કહી શકાશે જ.

નરસિંહરાવ-ભાષાશાસ્ત્રી

રા. 'મા.....સ.'

ભા

ભાષાશાસ્ત્રનો વિકાસ આપણા સાહિત્યનું એક મહત્વપૂર્ણ અંગ છે. આ દિશામાં પણ આવ પ્રયાસ સદ્ગત નવકલામે ફરેલો એ નોંધવા જેવું છે. પરંતુ તે પછી તો હિંદુસ્તાનના અને યુરોપના ભાષાશાસ્ત્ર-વિશારદોએ અનેક વિગતો બહાર આણી અને જુદી જુદી ભાષાઓ અને તે દ્વારા જુદા જુદા દેશના સંબંધ પરત્વે કહ્મનાઓ કરી. હિંદનાં વિદ્વાનોએ પણ પોતા પોતાની ભાષાનું બધારણુ વિચારી તેમાં બ્યાપારમાં આવતાં તત્ત્વોનું સંશોધન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો.

આ સમયે આપણા જૂના સાહિત્યનો નવીન દૃષ્ટિથી અભ્યાસ શરુ થયો. અને એ અભ્યાસ માટે આપણા વિદ્વાન સાહિત્યકારોએ ભાષાના તાત્ત્વિક સ્વરૂપની આવશ્યકતા સ્વીકારી. જૂના પુસ્તકોને સંશોધન કરીને પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા માટે પણ ભાષાનું જ્ઞાન અનિવાર્ય ગણાયું. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધારવાને અને તે દ્વારા સંસ્કૃતમાંથી ઊતરી આવેલી બીજી ભાષાઓ જોડે ગુજરાતી ભાષાનો સંબંધ સમજવાની ઉત્કંઠા આપણા વિદ્વાનોમાં ઉદ્ભવી. આ દિશામાં આપણા પ્રાન્તના વિદ્વાન અને અભ્યાસશીલ જનોએ જે પ્રયાસ કર્યા છે તેમાં શ્રી. નરસિંહરાવનો પ્રયાસ બહુ ઉપયોગી અને ચિરસ્થાયી છે.

આ દિશામાં શ્રીયુત નરસિંહરાવે ગુજરાતને બે ગ્રન્થ આપ્યા છે. તે બન્નેમાં તેમણે મુંબાઇ યુનિવર્સિટી તરફથી ભાષાશાસ્ત્ર વિશે આપેલાં ભાષણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. બીજા છૂટા છવાયા લેખો પણ તેમણે લખ્યા છે; પરંતુ આ બે ગ્રન્થોની ગણના કરતાં એવાં લેખોનો વિગતપૂર્ણ ઉદ્દેશ્ય આવશ્યક નથી. એમના ભાષણોના એ બે ગ્રન્થમાં શ્રીયુત નરસિંહરાવે આપણને શુ આપ્યું છે તે સંક્ષેપમાં લેખ્યું.

શરુવાતમાં તેમણે ભાષામાં સામાન્ય રીતે ક્યાં ક્યાં બળોને લીધે વિકાસ થતો રહે છે તેની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરી છે. અને તે વિષય પરત્વે મેક્સમુલર જેવા વિદ્વાનોએ જે અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે તે સંબંધે વિવેચન કર્યું છે. વિવિધ જાતિઓનો પરસ્પર સંબંધ એક બીજી જાતિની ભાષામાં કેવી અસર કરે છે તે પણ તેમણે દર્શાવ્યું છે. આ સામાન્ય ચર્ચા પછી ગુજરાતી ભાષાની ચર્ચા હાથમાં લેતાં તેમણે ગુજરાતના ઇતિહાસની વિગતોનો સ્પર્શ કર્યો છે. આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસની વિગતો માટે સર્વસમ્પૂર્ણ સાધનો નથી એટલે કેટલીક વિગતો માટે વિદ્વાનોમાં મતભેદ રહેલા છે એટલે આ બધી વિગતોમાં કાલાન્તરે ઊમેરો થાય ખરો. પણ આપણી ભાષાનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સમજાવે અને પ્રાચીન સાહિત્યની શુદ્ધ અને સાચી પ્રતો મેળવીએ તો આપણી ઘણી આંટીવૂંટી ઉકેલી શકે. એટલે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ એમણે આપણી ભાષાનું અવલોકન કર્યું છે.

ભાષાના સ્વરૂપની વિચારણામાં બીજું મહત્ત્વનું અંગ આપણાં ઉચ્ચાર-સ્થાનો છે. જુદા

જુદા દેશો અને પ્રાંતો કે તેથી ન્હાના ખડો પરત્વે ઉચ્ચાર સ્થાનોમાં કાંઈક કાંઈક વિશિષ્ટતાઓ સંભવે છે એટલે એ વિશિષ્ટતાઓને લીધે પણ ભાષાના ઘડતરમાં જે જે લક્ષણો પ્રવેશ છે તેનો એમણે નિર્દેશ કર્યો છે અને ઇતરપ્રાંતીય વિદ્વાનોનો પદ્ધતિનો પરિચય આપણને આપ્યો છે.

ભાષાશાસ્ત્રનું વસ્તુ એમણે સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત અને પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશમાં જે સંક્રમણ થતું રહ્યું છે તેમાંથી લીધું છે. શબ્દોના અવતરણોમાં કયો કયો ઉત્સર્ગ કેવી રીતે વ્યાપાર કરે છે તે તેમણે દર્શાવતી દર્શાવ્યું છે. આ બધું દર્શાવતાં એમણે અન્ય વિદ્વાનોના મતનો ઉલ્લેખ અનેક સ્થળે કરેલો છે. કારણ કે ગુજરાતી ભાષા સંબંધે કેટલાક હિન્દના અને પરદેશી વિદ્વાનોએ કંઈક ભ્રમમૂલક ઉલ્લેખો કરેલા છે. એવા ઘણાખરા ભ્રમનું નિરસન કરવાનું કાર્ય પણ શ્રીયુત નરસિંહરાવે કર્યું છે. તે ઉપરાંત ગુજરાતના કોઈ કોઈ વિદ્વાનો જેડે એમણે જે ચર્ચાઓ કરી છે તેમાંથી પણ ગુજરાતે તો લાભજ મેળવ્યો છે અને આવી ચર્ચાઓની અસર આપણી ભાષાની જોડણી ઉપર પણ ઓછી નથી થઈ. પરંતુ આપણું-ગુજરાતનું એ સદ્ભાગ્ય નથી કે આપણા વિદ્વાનો એકત્ર મળી પરસ્પર સમાધાનવૃત્તિથી જોડણી વિશે કાંઈ નિર્ણય પર આવે.

આ ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક ખાસ લક્ષણોનું એમણે કરેલું પરિશીલન લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. સાદુસ્વાર હકારાન્ત નામો અને ઓકારાન્ત નામોની પ્રાપ્તિ, નિવૃત્ત ણ અને ઙોના ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિ, વિભક્તિઓના પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ, રચિતિ અને ઉત્ક્રમણ છત્યાદિ વિશેની એમની ચર્ચામાં એમનાં વિશદ જ્ઞાન અને સત્ય દૃષ્ટિની આપણને પ્રતીતિ થાય છે. વળી ભાષાના પ્રાચીન નમૂનાઓ લઈને, તેમાંથી અર્વાચીન સ્વરૂપનું કેવી રીતે સંક્રમણ થયું છે તે દર્શાવવા તેમણે અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ રીતે ભાષાની વિવેચના કરતાં કરતાં એમણે સાહિત્યના વિકાસનું પણ દર્શન કરાવ્યું છે અને એમની પ્રકૃતિ પ્રમાણે સ્થળે સ્થળે રસ નિર્દર્શન કર્યું છે.

આ પ્રમાણે વારસામાં મળેલા આવા અમૂલ્ય સાહિત્યને અત્યારના અભ્યાસકો ન વીસરે એ જરૂરનું છે. એમણે અર્પેલા બે ગ્રંથોમાં તીવ્ર સંશોધન યુદ્ધિવાળા ઉદ્યમશીલ અભ્યાસીઓ માટે અનેક પ્રેરણાસ્થાન રહેલાં છે. આ પ્રમાણે ગુજરાતના ભાષાશાસ્ત્રના સાહિત્યનો વિચાર કરતાં શ્રીયુત નરસિંહરાવનું નામ ‘કનિષ્ઠાવિષ્ઠિત’ રહે છે. આગમ ગણના કરતાં અનામિકા અર્થવતી નથી રહેતી એ ખરું; અને એ નજર રહે એમાં ગુજરાતનું ગૌરવ છે.

• ખ. ર. તા. • તા. રા. •

લે. 'વિહારી'

(૧)

ચાલ

હા, એ બુલાયા બૂતને શોધી. પામી, ફરીથી આપણે તાજી કરીએ એ સ્મૃતિ. સમયના પડછેને ઉપાડી ત્યારે મહે' ને તહે' સ્વેચ્છાએ નવું ક્યું હવું' તે આપણે આ ક્ષણે ફરીથી, હૃદયતન્ત્રીના તાર ઝલુઝલાવી ફરીથી જીવીએ.

સ્કન્ધે સ્કન્ધ અને કપોથે કપોથ અગાડી, આપણે ક્યો' હતાં આ સ્વપ્નમાં. હરત ધર્યો હતો હરતમાં, પણ ત્યારે જીવ્યા હતી મુંગી અને બંધ હતા હૃદયના ધબકારા. માત્ર ત્હારા પ્રવાસ સા લાલ અધરોના અરકુટ ધ્વનિ, ચત્યત્તથી ઝરી, મ્હારા સદા એતન શ્રવણે પડી, સદા મ્હારા અન્તરાત્માને જગવી, સારથે દેહને-ત્હેના આણુ પરમાણુને હચમચાવી દેતા.

એક એક ક્ષણ ત્યારે અનન્તતા ધરી, જીવનના અનુભવ કરાવતી માત્ર એકજ વિપલમાં.

(૨)

પ્રકૃતિઆતાના ઉછગે બેસી આપણે બે જોતાં કંઈ દૃશ્ય ને સ્પર્શતાં કંઈ સ્પર્શ, જોતાં કંઈ છાયા ને પ્રકાશ; ને મુગ્ધ હૈયે આપણે ત્યારે અવાક બની બેસતાં.

અન્યોન્ય દ્વારા આપણે પ્રકૃતિના ભેદો-અક્ષ અને જાણ-ત્હેને શોધવા ને પામવા કરતાં ભગીરથ પ્રયત્ન, કોણ જાણે ને કોણ સ્વપ્નજ, અગાત ને જાણુવા-પામવા મયતા એ બે હૃદયનાં તપસાટ, એ જીવન યત્નોની મહાવ્યથા?

(૩)

અને પછી?...આપણે પરપયા, જગતે ક્યું કે ત્હમે પરપયા. જગની મૂર્ખતાપર કોણ ન હસે? એકમેકને ઓળખ્યા ત્યારથીજ ને બે મટી એક થયા હતા, અન્તરની સાક્ષીએ ને અવિભક્ત હતાં તે જગત્ની સાક્ષીએ એક થયાં-એટલે પરપયા. જોને પ્રકૃતિ અને પ્રણયે જોડ્યાં હતાં-ત્હેને જોડ્યાનો દાસો દંબ જગતે કર્યો, ને અદર્શિશ એકમેકની પાસેજ હતાં જોનાં ચિત્ત, દેહ અને સ્વભાવ એકમેકને અનુસુણુ, અનુરૂપ અને અનુકૂળ હતાં ત્હેને ગૂંચવાએલી નાગાછડીની શી જરુર? જોને સાથે રહી, જગત પરક્રમ્માના નિશ્ચય કર્યા હતા ત્હેને શી હતી જરુર સરસ્વતીના જનનવર માફક સપ્તપદી ધરવાની? જોનાં હૃદયોએ મુક પ્રતિજ્ઞા ને વ્રત સ્વેચ્છાએ જ સ્વીકાર્યાં હતા ત્હેને શો હતી જરુર જગત્ સમક્ષ હાથ ભેગવી પોપટ જેમ પ્રતિજ્ઞા સેવાની? માત્ર એકજ દંબ-અને કેટકેટલા બેદ?

હા. પણ દુનિયાને દંબજ ગમે છે. સર્વ પાસેથી દુનિયા દંબનીજ આરા રાખે છે. દુનિયાતું તન્ત જ દંબથી ચાલે છે. તો દંબીઓને કેમ ન છેતરવા એમનાં માંઝ્યા-એમને પ્રિય એવા દંબથી. જગતની દંબની એક સુલક કમ્પા માત્ર એકાદ કલાકના દંબથી પોપટાંજ સદાને માટે સર્પા દિલના નહિ પણ દેહના આજ પડદા, ને સદાએ આવતા આપણું પ્રણયની પ્રગતિની આડે?

એ પ્રસંગે જોવા એકઠાં મળેલા સમક્ષ ત્યારે આપણે કેવાં ડાહ્યાં ડમરાં થઈ બેઠેલાં, જે એકાન્તે કીલકીલાટથી ગળવતા આપણે પોતીકું જગત, આપણે પણ ત્યારે બેવકૂફ લાગતાને ? પણ જગતને બેવકૂફ બનાવવા આપણે પણ ઘડી બેઘડી એ બેવકૂફી ધરવી નોંધએ ના ?

(૪)

ભવિષ્ય માટે શું બધું હશે ભાગ્યમાં ? ન જાણીયે છતાં પ્રતીતિ તો છેજ ને, કે માનવ-જીવનમાંયે સૂર્યના સુવર્ણ રંગો પ્રભાત અને સન્ધ્યાએ ગગનને રંગે છે. પણ જીવનના રંગો એટલાં અદ્વરયાથી અને સ્વપ્નવત્ તો નહિજ નીવડે.

જગતુની આશાઓ તો સદા ભાંગેલીજ કારણ જગત્ શોધે છે સુખ આપણે શોધીએ છીએ સન્તોષ. શોધ્યો સન્તોષ તો જરૂર લાધે, સુખ શોધ્યું સદા દૂરને દૂરજ ભાગે-જેમ ગગનથી સીમાઓ પાસે જવા પ્રયત્ન કરતાં તે સરે છે તેમ.

કાલને માટે બધું છે જે ભાગ્યે, તે તો પડશે ત્યારે દેવાશે, પણ સારો સાંપ્રત આજે તો હે છે સારા ભવિષ્યની જ આગાહી.

(૫)

નિશાન તાકીને યે માર્યું અમોઘ બાણ સૂઝ મંદ્રને તો નાજ વાગે. પણ કિંચિત્ શ્રમે વૃક્ષે તાકી ફેંક્યો પહાણ એકાદ ફળને તો નીચે જરૂર લાવે. અતિ જાયા લક્ષ્ય સાધવામાં સદાએ છે સમય, શક્તિ અને ધનનો નિરર્થક વ્યય. પણ શોધે તહેને જરૂર સાંપડે સાધ્ય સાધના કિંચિત્ શ્રમે.

(૬)

જગતમાં અજબ કૌતુક છે, સાર છે, સત્ય છે. એને જીવનનો અર્થ બનાવવો, એને પામવા શક્ય માનવ પ્રયત્ન કરવો એજ પ્રિયે । હેતુ ત્હારા ને મ્હારા જીવનનો. જીવન વનના આપણે સદાયે વીર, અતે વીરને ના હોય વિજય પરાજયના સવાલ. પુરમે કરવો રહ્યો માત્ર પ્રયત્ન-એમાંજ એનો પુરુષાર્થ. - ફલની આશા કાપરને હોય-વૃધ્ધોને હોય-યુવાનને નાજ હોય. નિષ્ફલતા એ તો છે યુવાનની નીસરણી. એજ છે યુવાનના પ્રયત્નની પ્રેરણા દેવી-એજ એના પ્રાણની સંજીવની. પાણીના પૂર-ખાડા, ટેકરાથીયે રોક્યા રોકાયા ? એમ યુવાન પ્રયત્નની આડે કોણ આવે ?

(૭)

સ્વપ્નાં એ કેવાં વિષમ છે ? કાલેજ મ્હેં ભાણ્યું મ્હારું શ્રમ ભવિષ્ય સખી । તું વિહોણું સ્વપ્નમાં. જાણે ભર રણની ભયાનક નિર્જનતા, નીરવતા ને ભિષ્ણતા; એ સહુ જૂનાં દુઃખ અને એકલતા; તું-વિહોણા ભાગ્યની વિષમતા-ને અન્તરની તીવ્ર વેદના, એ સર્વ મ્હેં જોયાં સ્વપ્ન પ્રદેશે કાલે.

જિન્દાં અશ્રુને પણ દારી દેય, જીવનની શુચિતાને પણ સૂઝવી નાંખે એવી ભવિષ્યની શૂન્યતા જોતાં મનોવ્યાપાર બંધ પડ્યો; ને મ્હારા ચિદાકાશમાં ધનધોર વ્યાપતાં, રાત્રિથી એ ગાદો ને ઉજ્જડ વનવગડાથીયે ભયાનક એવો અન્ધકાર વ્યાપ્યો.

અશ્રુ-ભીનાં નયને ફું જાગ્યો, ઉઠ્યો. કાણું સ્વપ્ન જગત પ્રકાશે ગળ અને અર્ધજાગૃત

એવો હું તારે ગાંડાની માફક ખૂબ જ હસ્યો. જગતને જોયું તો લાગ્યું કે જગત અને જીવન શૂન્ય નથી, સ્વપ્નાં જોયું અલ્પસ્થાયી, મિથ્યા, નિઃસાર નથી. એમાં સનાતન સત્ય છે - પણ શોધે તેજ પામે ને ?

જૂના વિસ્મરિત સદ્ગુણે દુઃખો પાછા જન્મ્યાં ને ધડીએક જીવ્યાં, એ ક્ષમિત કલ્પના પ્રદેશમાં. પણ સાંપ્રત જીવનનાં સુખને સ્પર્શે એટલાં સમર્થ એ નાજ હોય.

દુઃખ જીવવું કાઢીને પણ ના ગમે. પણ સુખીને દુઃખનાં સ્વપ્નાં તો જરૂર ગમે. ત્યારે જ સ્વદમન્ય ને કે સુખ એ શું ? નહિ તો સુખ અને દુઃખ બન્નેય સરખાં જ ને ?

(<)

પ્રશ્ન એક જ પૂછું હું મ્હારા ઉરને - કે તને હું ચાહું છું કેમ ? નથી આવ્યો મ્હેં પ્રયાસ, પણ એના ઉત્તરે શા ?

કદાચ ત્હારા મદનના આપણા અધરો - કે મન્મથના વ્યાજુ શા અમોઘ નેનો, વા હોય એ ત્હાડું રિમત નિર્દોષ ને ચાંદનીશુ શીશુ ?

કે મ્હારા અનાદ્ય હૈયાને મુગ્ધ કરતા, સદાએ સંગીતથી ઝરતા ત્હારા શબ્દો ? કે હોય શુ સદાએ આશ્લેષવાને તત્પર એવા ત્હારા કમળ નાજ શા જીવ પાશ ? કે પવનમાં તરંગથી વહતા ત્હારા કોમલ કેશ, મેઘ જેવા કાળા ને રેશમથી યે લીલા; જગત ત્યાગી - બૂઝી જોની હું શોધતો હું આવ્યો, અને મન્મથને પણ મુગ્ધવે ત્હેવી જોના મૂંઝોમાં ત્હેં મ્હને લપાવી શમાવ્યો ?

કે સરસ હૃદયી ! હોય તે ત્હારા સ્વભાવની સદાપ્રિય સરજતા કે સુદિની તીવ્રતા ? મનનો દૃઢ સંકલ્પ કે ચાતુર્ય ? ત્હારા વિચારોનું ઊંઘણ કે કલ્પનાનું ઉડુપન ? ત્હારા ચરદામય - શા હૃદયની હૃદયગમતા કે ભાવની વિશુદ્ધતામયી વાસિશ નિર્દોષતા ? હૃદયની નિખાલસતા કે અણીશુદ્ધતા ?

.....પ્રશ્ન ઉકેલવા જતાં પડ્યો હું બૂઝમૂલામણીમાં. જગતજૂનો એ પ્રશ્ન ધણીએ આશકો એ પોતાના ઉરને કે માથાને પૂછ્યો - છતાં સદાએ એ તો રહેવાનો અણુઉકેલ્યો જ. સમસ્તનો સાર એટલો જ કે હું ત્હને ચાહું છું - ત્હારા દેહને મનને હૃદયને - તે સર્વ જેવા છે તેવાને.

મમતી સ્વ. પત્નિધીના સ્મરણાર્થે
શ્રી લગ્નગુણગતી મંથને
૧૯૫૨ મહાવિદ્યાલય ગાંધીનગર, આણંદ

નોંધ પોથી માંથી

લે. ન. ભ.

*** કા કાલેલકરનો “હિમાલયનો પ્રવાસ”

વાંચવો શરુ કર્યો. કાકાશ્રીની લેખની એટલે પછી પૂછવું જ શું! કાકાના લખાણ પાછળ તેમનું ચૈતન્ય-તેમનું હૃદય-તેમની પ્રતિભા અપૂર્વપણે પ્રકાશી ઉઠે છે. તેમનું લખાણ વાંચતાં કેટલું પ્રાચીન રૂપિના સહવાસમાં વિહરતા હોઈએ એવું લાગે છે. નિર્સર્ગ તરફ તેમનું કુદરતી વલણ કુદરતના ઉછરંગમાં વિહરવાની તેમની તીવ્ર ઇચ્છા, સચોટ સહૃદય ભાષામાં સંસ્કારી વિચારો વ્યક્ત કરવાની તેમની છટા અને પ્રાચીન સાહિત્ય તથા પુરાણો તરફ તેમનો વિવેકયુક્ત પક્ષપાત વગેરે તેમના લખાણની વિશેષતાઓ છે. લખાણ એટલું તો સંસ્કારી છે કે વાંચતાં સાથે જ હૃદય પવિત્ર થાય. ઉપનિષદ અને ગીતાનો સાધ્ય ધર્મ જોવા આનંદ થાય-જેવી સાત્વિકતા ઉભરે, તેવો જ આનંદ અને વૃત્તિ તેમને વાંચતાં થાય. લેખની પાછળ ધૂપાયેલું વ્યક્તિત્વ હૃદય પલટા કરવાને ખસ છે. રસસરિતાના પ્રજલ વેગમાં આપણે ધસકાતા જ નહીએ છીએ. ટુંકમાં કાકાશ્રી કુદરતી કવિ છે-પ્રાણવાન સાહિત્યના ઋણ છે-ભાષ્યકાર છે સમાજના સાચા સેવક છે. એમની પ્રસન્ન ગંભીર શૈલી, હિમગિરિના રમણીય પ્રદેશમાં વહેતી ગંગા સમી છે. કાકા મહારાષ્ટ્રના નથી-ગુજરાતના છે. ***

*** શ્રેયાર્થી ને ‘જીવન-શોધન’ અત્યંત ઉપકારક થઈ પડે. શ્રી કિશોરલાલના એ પુસ્તકને પચાવ્યાથી જીવન વિષેની ભાવનાઓ વિશેષ ઉજ્જવળ થાય - જીવન વિષેની કલ્પનાઓ અને આદર્શો વધુ સ્પષ્ટ થાય. સંસ્કારી લખાણ-ભાષાની પ્રાદતા અને અર્થની ગંભીરતા ખરેખર વખાણવા લાયક છે. લખાણમાં જોજાએ છે-ઉંડા અભ્યાસ અને ચિંતનનું જળ છે. એમનું વિચાર સ્વાતંત્ર્ય અતુલરણીય છે. પોતાની વિવેકયુક્તિની કસોટીમાંથી જે પસાર થાય તેમાંજ તેમનો વિશ્વાસ છે. નિર્ભળ-સ્વતંત્ર-વિવેચક યુક્તિને ન રુએ-આત્માના અવાજની વિરુદ્ધ જાય એવી વસ્તુઓમાં તેઓ શિષ્ટ પ્રાચીન ઋષિઓએ ભણાવેલા પાઠને પણ કોરે મૂકે છે. આમ કરવામાં મર્યાદાનો ભંગ થતો નથી પણ જ્ઞાનની શોધ થાય છે. વિવેક શત્રુતાના તો તેઓ ભારે શત્રુ છે. તેમની “શોધન” શબ્દની વ્યાખ્યા જ સુંદર છે. શોધવું એટલે ન જાણેલું જોણવું અને જાણેલું સુધારવું. વ્યાખ્યાનો ઉત્તરાર્થ મહત્વનો છે એમાંથી તેમની વિચારની સ્વતંત્રતા નિતરી આવે છે. જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર અનંત હોઈ તેને સીમાબદ્ધ ન કરી શકાય. આકાશ તો ક્ષિતિજે પણ બંધાયેલું બાસે-જ્ઞાનને તો ક્ષિતજ પણ નથી. જો હોય તો તે વ્યક્તિત્વ છે. મૂળમાં નથી એટલે આજ સુધીના જાણેલામાં આવતી કાલે સુધારાનો અવકાશ છે. આ વૃત્તિ જ એમના શોધક સ્વભાવની સાક્ષી પૂરે છે. ગુજરાતમાં એમના જેવા ઉંડા ચિંતકની ખાસ જરૂર છે જ. શ્રી. કિશોરલાલના પુસ્તકોએ મારા જીવનમાં પ્રેરણા સીંચી છે.

*** સવારનો સમય પૂ. બાણુજીનો “રાજનીતિ” નો ભાગ વાંચવામાં ગયો. એમના લખાણમાં તો સ્વાતંત્ર્ય હોયને! અહિંસા અને સત્યની મૂર્તિ એટલે લખાણમાં પણ અહિંસા

અને સાંનુ' જ તેજ હોય. એકઁએક વાક્યમાં અનુભવ સામરની લહરી રમે છે. એકજ વાક્યમાં અનેક વાક્યનો અર્થ સમાઈ નર્થ છે. જે કહેવું હોય તે એટલું તો હૃદયગમ રીતે કહે કે સીધું હૃદયમાં ઉતરી જાય. વળી એમનું લખાણ ખાસ કરીને વિદ્વદ્ભોગ્ય નહીં પણ લોકભોગ્ય છે. આનો અર્થ એમ નથી કે એમના લખાણમાં વિદ્વતાની ઉણપ છે ઉલટું મને તો એમની સાદી અને અર્થ-વાદી શૈલીમાં જ વિદ્વતાની પૂર્ણકળા ખીની યાગે છે. સંસ્કૃતમયતા એ હમેશાં શૂંપણરૂપ નથી. ભગવાન યુધ્ધે પણ પ્રાકૃત ભાષામાં જોતાનો ઉપદેશ જનતા સમક્ષ મુક્યો હતો, તેમને સંસ્કૃત ઉપર કાણુ ન હતો એમ નહીં પણ તેમનું ધ્યેય, અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન માણસને પણ પ્રભુમય જીવનની મહત્તા શીખવવાનું હતું અને તેથી જ તેમણે પ્રાકૃતનો આશ્રય, વીકાર્યો, હતો. ગાંધીજીને પણ સામાન્ય પ્રેમ કેળવવી રહી - જગતના સનાતન મતોનો સારીએ માનવ જાતિને પરિચય કરાવવો રહ્યો. એટલે જ એમની ભાષા સરળ - સહેલી - સચોટ - સીધી - સર્વજન અને મુગ્ધ કરી નાખે એવી છે. એમની ભાષા એ માતૃભાષાને અર્થમાનતા ભાઈએને મૂકે કપકો છે. ગુજરાતીમાં ગૂઢ ભાવો વ્યક્ત ન કરી શકાય એમ કહેનારને એ પ્રતિકાર છે! ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર્યનું અખડ પ્રતિબિંબ વાગે વાગે તરી આવે છે. * * *

* * * પરંતુ કવિશ્રી ન્હાનાલાલનું “પિતૃતર્પણ” તો અદ્ભુત જ છે. આર્થ જાળકની માતા પિતા વિષેની ભાવના કેવી ઉચ્ચ કક્ષાની હોય શકે તે તેમણે સહૃદયતાથી દર્શવ્યું છે. હજારો વર્ષથી આર્યકુળમાં ગવાતી “માતૃદેવો મમ” “પિતૃદેવો મમ” ની મહત્તાનું સંગીત આજે હૃદયમાં ગુંજતું હતું. એમની દૃષ્ટના ઉદાત્ત છે. ભવ્ય છે - ગગન - વિહારી છે - બ્રહ્માંડના બેદને ઉકેલવા સમર્થ છે. તર્પણમાં બાલ્યનાં અને યૌવનના જે ચિત્રો કવિએ દર્શાવી છે તે મનોહર છે. એક શ્લોકમાં તો અવધિ છે જાળકને જાણડા રૂપ માતાપિતા હયાત હોય ત્યાં સુધી તો તેમનામાં ઉજ્જ્વલતાની અતિશયતા હોય છે જગતનું બહુ ભાન હોતું નથી - સ્વજન પ્રત્યે પણ બેદરકારી જ હોય છે. પરંતુ જ્યારે તે શીંગી છાયા ઉડી જાય - જાળક જગતના તાપતડકામાં ભમે ત્યારે જ તેને છાયાની શોનલતાનું સ્મરણ થાય છે. અને અન્તે હૃદયમાં શોક અને પશ્ચાતાપનો અગ્નિ પ્રજ્વળ્યા કરે છે એવી જ સ્થિતિમાં પશ્ચાતાપ કરતા કવિ ઉદ્ગાર કાઢે છે. —

“ગથો તે યુગ મરતોને, ઝંઝાવાતો ગયા બધા,

આપના મૃત્યુએ તાત! આજ નીર ઉડા કીધાં”

ભવભૂતિનો રામ પણ આવા ઉદ્ગાર સારે છે:—

માતૃમિશ્રિન્ધ્યમાતાતા તે હિ નો દિવસા મતા: ॥—

પરંતુ, રામના ઉદ્ગારમાં સુખની સ્મૃતિ છે જ્યારે કવિની કડીમાં પશ્ચાતાપ અને જાળકી, છાયા છે... .. છેવટે આર્થ પ્રજાની ઉન્નતમાં ઉન્નત જ્ઞાનના કવિતામાં ગાતા કવિ વિરમે છે:—

“પિતૃદેવો મમ પ્રાઙ્ ! માતૃદેવો મમ પ્રિય !

સર્વે કુષાશ્રમો નિત્યે હન્ને એ ભાવનામય.”

ત્યજ એ લી

લે. સ્નેહરશ્મિ

દો

લતરાય દેસાઈના પુત્ર સુમનરાયે તેની માને સાફ સાફ સંભળાવી દીધું કે “મારાં જો લગ્ન કર્યાં તો છતે વરે કોઈની છોકરીને રંગપો આપવાનું પાપ તને લાગશે.” સવિતાને આવી ધમકીનો બહુ અર્થ લાગ્યો નહિ. એનાથી વધારે કડક વસ્તુઓથી તે ટેવાઈ ગયેલી હતી, એટલે તેણે સુમનને જરા શાન્ત પાડતાં, ધીરથી સમજાવતાં કહ્યું,

“ભાઈ, એમ આકળા થયે કંઈ વળે? હું ક્યાં કહું છું કે તું પરણુ જ. એક વાર તું એ છોકરીને તો જો. સહેજ લીને વાન છે, પણ રૂપરૂપનો તો અંબાર, અને કલ્યાણજી દેસાઈનું ઘર! એવું બીજો ક્યાં મળવાનું છે! અને વાંકડો પણ ખાસો તેવીસો રૂપિયા આપે છે. ઘરેણાં ગાંઠાં લાવશે તે તો જૂડું. અને તારી ઇચ્છા હશે તો તારો સસરા દેવું કરશે પણ તને વિલામત ભણવા મોકલશે.”

સુમનનામાં આ બધું ‘ચાલણું’ સંભળવાની ધીરજ ન હતી, તે ચીડાઈને બોલ્યો,

“ગમે તેવું કુળ હોય, અને છોકરી અપ્સરા જેવી કેમ ન હોય, પણ મારે નથી પરણવું, નથી પરણવું, ને નથી પરણવું. બસ થયું?”

વાત એમ હતી કે સુમન મુંબઈની એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજમાં ભણતો હતો. દરેક વિદ્યાર્થી જેમ શાકુન્તલ વાંચે, પ્રેમનાં કાળો વાંચે તેમ તેણે તે બધું વાંચ્યું હતું. તે વાંચતાં પોતે પણ કોઈ એક નવલકથાના પાત્ર જેવો બની ગયો હતો. માળાપ કન્યાને શોધી લાવે, અને દીકરો ગમે તે છોકરી માળાપ પસંદ કરે તેને પરણે એ દીંગણા દીંગણીનાં લગન પ્રત્યે તેણે પાર વિનાની ધૂણા કેળવી હતી. સ્નેહલક્ષ્મીની ઉદાત્તા ઉપર તેણે કોલેજની ડીમેટીંગ સોસાયટીમાં સુંદર ભાષણ આપી વિદ્યાર્થી - વિદ્યાર્થીનીઓને મુગ્ધ કર્યાં હતાં. લગનના જે જૂના અનેક પ્રકારો હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે બધાની જગ્યાએ માત્ર બે જ પ્રકાર તે સ્વાભાવિક લેખતો - દેવલગ્ન અને અસુરલગ્ન. સ્નેહલગ્ન - સ્વર્ગવરલગ્ન, દેવલગ્ન વિભાગમાં આવે, તે શિવાયનાં બીજાં બધાં અસુરલગ્ન ગણાવાં જોઈએ એવો તેનો દૃઢ અભિપ્રાય હતો. તેની લગ્ન સંબંધી આ હિંદુસ્થાનને તે પોતાના જીવનમાં કોઈ પણ રીતે ઉતારી જગતને એક આદર્શ દેવલગ્નનું સુંદર ઉદાહરણ બતાવવા ઇચ્છતો હતો. ત્રિવેણી નામની એક સહાધ્યાયિની તેની સાથે વધુ છૂટથી હળતી મળતી, અનેક વખત બેઝમીન્ટનની રમતમાં તે તેને પોતાના સાથી તરીકે ખેલવા નિમન્ત્રણ આપતી, તેની અભ્યાસની નોટોનો વારંવાર તે છૂટથી ઉપયોગ કરતી આ બધા ઉપરથી સુમનરાયની ખાત્રી થઈ હતી કે ત્રિવેણી તેને ચાહે છે. અને પોતે તેને ચાહતો હતો એની પ્રતીતિની તો તેને જરૂર જ ન હતી. પોતાના એ સ્વર્ગમાં તેના જૂના વિચારનાં માળાપને શી ગતાગમ પડે? કેવી રીતે તેમને સમજાવવું કે તેમણે પસંદ કરેલી દીંગણીને સુમનરાયના જગતમાં ક્યાંય સ્થાન મળે એમ નથી!

સુમનરાયે પોતાની માની વાતને તો તરત જ છુટારી કાઢી; પણ દોલતરાય દેસાઈ સાથે એ રીતે વાત ન થઈ શકે તે તે જાણતો હતો. દોલતરાયના મીઠામીઠા તેને પૂરો પરિચય હતો. એક વાર જો તેનો ખીતો ગયો તો ઘરમાંથી લાત મારીને કાઢી મૂકતાં તે વિચાર નહિ કરે, અને જો તેમ સાથે તો પોતાનાં બધાં સ્વપ્નાં છિન્ન વિચિન્ન થઈ જાય. દર મહિને સુબંધમાં ખરોખર પહેલી તારીખે ટપાલી પચાસ રૂપિયાનો જે મનીઓર્ડર લઈ આવતો તે મનીઓર્ડર તો બંધ થાય જ પણ પોતાને રસ્તાના ભીખારી બનવું પડે એટલું જ નહિ, પણ ત્રિવેણીનું નામ સુદ્ધાં બૂલી જવું પડે. દોલતરાય દેસાઈને કેમ મનાવવા તે તેને સમજાવું ન હતું. તેણે ઘણા ઘણા વિચાર કરી જોયા, અનેક યોજનાઓ ધડી જોઈ, પણ તે બધામાંથી એકે દોલતરાય આગળ ટકી શકે એમ તેને લાગ્યું નહિ, અને જ્યારે દોલતરાયે તેને બોલાવી કહ્યું,

“કેમ સુમન તારી બા કહે છે એ સાચું છું? આવડો મોટો ગધેડો જેવડો થયો પણ હજુ તારામાં અકલનો એક છાંટો પણ નથી આવ્યો. આવડો વાંકડો કાણુ તારો બાપ આવવાનો છે? અને સુબંધમાં પાણું બાંધને ફૂલકુટાક થઈને ફરવું છે! જે મારા ઘરમાં રહેવું હોય તો એ બધા એનવાળા છોડી દે, નહિ તો”-બહાર રસ્તા તરફ આંગળી કરતાં તેમણે કહ્યું, “આ સીધો રસ્તો. મેં કલ્યાણજી દેસાઈને હા પાડી દીધી છે-શું સમજ્યો? પણ તારા માન ખાતર એટલું બાકી રાખ્યું છે કે સુમનને છોડરી ગમે તે પછી નહી. તારે હજુ રમ્મ પંદર દિવસ પહોંચે છે. આજે જોઈએ તો જઈ આવ. લગન તારી દોલેજ ઉધડતાં પહેલાં જ કરી નાખવાનાં છે. અને છોડરીને મેં જોઈ છે, તારી બાએ જોઈ છે-તું શું વધારે જોવાનો હતો? છોડરી સારી છે, રૂપાળી છે. જતાં તું આજે જોઈએ તો જોઈ આવ.”

સુમનને તો આખું બક્ષાંડ ક્યારનું ચગડોળે ચડી ગયું હોય એમ લાગતું હતું. તેનામાં કંઈ પણ જોલવાના હોંસકોંસ જ રહ્યા હતા નહિ. તેણે મન સાથે જ નહી કીધું-“બલે, પણ તેને હું ઘરમાં રાખીશ તો ને? પણ ત્રિવેણી?...” સુમનરાયની બધી શક્તિ, બધી વાક્યાતુરી ડીએટીંગ સેત્તાયટીમાં જ શોભે એવી હતી. દોલતરાય દેસાઈ આગળ તે ગરીબ ગાય જેવો બની ગયો. ન તે છોડરીને જોવા ગયો ન તેણે દોલતરાય આગળ કંઈ દલીલ કરી.

ઉધડતી દોલેજે જ્યારે તે સુબંધ આવ્યો ત્યારે તેનું દીલ ખાટું થઈ ગયેલું હતું. તે પરણ્યો હતો! પેલી ‘દોંગલી’ ના મુખને પૂરું અવલોકવાની પણ તેણે પરવા કરી હતી નહિ. શરમથી તેનું મુખ ઉચું થઈ ચકચું જ નહિ. અને તેની પત્ની! આ શબ્દ મનમાં ઉચ્ચારતાં જ તે કમ્પ્યો! તે અગીઆર બાર વર્ષની છોડરીનું આખું માથું ફૂલની વાડીથી ભરાઈ ગયેલું હતું. આંખ આખી રાતના ઉગ્મગરાથી ઘેરાએલી અને સુજેલી હતી. ઘરેણાંથી ખીચેખીચ લહોએલી દોંગલી જેવી સુમનને તે ભાસી. એ બધું જોતાં તે ધ્રજી ઉઠ્યો. તેને ત્રિવેણી યાદ આવી. કેવો અધઃપાત! ક્યાં આ ઉધણસી, ગામડિયણ છોડરી ને ક્યાં ત્રિવેણી! તે ભગ્નાથ બન્યો. સવિતાએ લગનને દિવસે જ તેનું ખીચરનું નામ બદલી સુમનની સાહિત્યાભિરુચિને ગમે એવું શારદા નામ સુમનની એ ‘દોંગલી’નું રાખ્યું, પણ સુમને એક વખત તેને જોઈ પોતાની રસદંષ્ટિને એવી વૃક્ષ કરી દીધી કે ફરીથી તેને જોવાનું તેને મન ન થયું.

સુમન બીજી રમ્મમાં જ્યારે ઘેરે આવ્યો ત્યારે સવિતાએ શારદાનાં સુમન આગળ ખૂબ

વંખાણું કર્યો. સુમનને તેથી વધુ શીકાઓ તેના સંસારીનાં મૂળ આગ્રહી હતો કે જેમાંથી લગન પછી એક વાર પછી જન્મવા આંગણ નહિ પછી જન્મોછ કેમ કેરી નંવા તૈયાર નહિતો. સંવિતાએ તેને કહ્યું.

“ભાઈ, તે શારદાને તો જોઈ છે ક્યાં?” તેને અધુરેથી જ આટલાં સુમન બોલ્યો.
“જોઈ જોઈ તારી શારદા, મારી આગળ ફરી, જો તેનું નામ લીધું તો તું જાણે.”

ધીમે ધીમે સુમનના સસરાનાં કાન સુધી પહોંચવાં ગઈ કે સુમનને વહા અમલી નથી. પોતાની આંખો શારી દીકરીનું આમ અપમાન થતું જોઈ તેને ખૂબે લાગ્યું. એવામાં શારદાને સૌસરવેસે મોઝલવાનો પ્રસંગ આવ્યો. કદયાણુજ દેસાઈએ તે વખતે વહેવાઈ વહેવળને સંતોષ ત્યાં જિવે જોઈ પ્રજા વરતું કરતાની આડી રાખી નહિ, પણ સંવિતા દેસાઈને લાડવા આજ મકામ અને શારદા સાથે આવેલા મહારાજને તેણે કહ્યું, “કદયાણુજ દેસાઈને કહેજે કે અમને કંઈ દુખળાં છુખળાં સમજ્યાં? આ લાડવી તો જુવો! તેને તો દીક પછી ગામના અમારી આજર ગઈ સુમનના આપ તો એકાંખી માં માડે છે. કદયાણુજે તેનો દીકરી અમારા ઉપર પર નહિ, પણ જો સુમનને વિદાયત મોઝલવાનો કદયાણુજ કંઈક બંધાવત કરે તો મારું આલતું હું બધું કરું...”

કદયાણુજ દેસાઈના ગળા ઉપરાંતની આ વાત હતી. સુમનને તેની માટે આપેલી ધંધેથી કોઈપણ રીતે સાચી પડી. શારદા કોઈપણ જાતનો પોતાના કે પોતાના આંખાપેમાં અપરોધ વિનો એક જાળએલીની જન્મ પિતાને ઘરે રહી. સુમનને તેણે પહેલો અને છેલ્લો એકવાર જોએલો. સુમન પ્રસંગે તેથી વિશેષ પોતાના પતિદેવ વિશે તેને કંઈ જાણપર ન હતી. સુમને બ્યારે જોઈયું કે પોતાની પેનીને પોતાના માથાપે ગાગની બાજોળેથી પાછી કાઢી છે ત્યારે તેણે જોઈ છૂટકશિનો દર્મ બેઠ્યો.

અલખતે સુમનનો બધો સ્વપ્નાં તો પડી જ બાંગ્યાં હતાં. પોતે પોતાના જીવનમાં બની ગએલા એક અકસ્માતને ભૂસી નાખવા અસમર્થ હતો. અને એ અકસ્માતે પોતાનું જીવન જિજ્ઞ વિચિત્ર કરી નાખ્યું હતું એ વિષે તેને જરા પ્રજા શંકા ન હતી. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તેના સ્વપ્નાંઓ જુદી જુદી મહત્વાકાંક્ષાઓમાં ફેરવાવા લાગ્યાં. તેના ધડીમાં જાહેર જીવનમાં પડવાનું મન થતું, ધડીમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ આદરવાનું મન થતું. પણ તેણે જોયું કે જગતમાં સદળતા માટે પ્રથમ જરૂર સંપતિની છે, એથી, સૌથી, પહેલાં તેણે યોગ્ય પેસાં લેવા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. એક વેપારી, પેટ્રીમાં તેણે આફ્રિકામાં તોફારી રવીકારી.

સુમનને વારંવાર એક પ્રશ્ન મુઝવતો. જે લગ્નને માટે પોતે જવાબદાર નથી તેને લગ્ન કેમ કરી જણાય? શા માટે હિન્દુઓમાં દરિગતીની પ્રથા નથી? શું પોતાને માટે લગ્નના દરવાજાં હવે હંમેશાં માટે બંધ છે? એક જ ઉપાય હતો - જો શારદા અરજી પામે તો પછી તે તો તેના હાથની વાત ન હતી. પણ શારદાને તેની પત્નીને કેમ કહી શકાય? શા માટે પોતે બાંધુ લગ્ન કરવું? તેની માથે તો વારંવાર તેને લાંબું હતું, પણ તે તેની સાથે સમ્મત

યદ્ય. શકતો. તાં હતો. તેના આને કાંઈ ન્યાઓ પ્રણુ મળે એમ હતું. પણ સુમનેને એ જોઈને
 અનુગતું લાગતું હતું. તેને જોઈને તેને કાંઈ ન્યાઓ પ્રણુ મળે એમ હતું. પણ સુમનેને એ જોઈને
 આમ સુમનેના આવાની રસ વ્યસન તો પી જઈને માં એક નવી જ ધોંતેનાં દોષેલું થઈ. સંતેત
 પાંચ વર્ષ તે આક્રિષ્ટ રહ્યો. એ પાંચ વર્ષમાં તેણે સારા સરખાં પૈસા બેગા કીધાં. દોહતરોય
 દેસાઈ નિદોષની બીમાંની ભોગ થઈ થડી બુઝરી ગયા. સવિતાને એ આધાતું ભારે લાગ્યો.
 વારંવાર તે સુમનેને દેશ પાછો આવવા લખતી તેને હવે ધરમાં એકલવાંયું લાગતું, એને
 સુમને જ માત્ર તેના આધાર રૂપે હતો. શારદાને વિના અપરાધે કાદી મૂકવા બંદન તેનાં અંતઃકરણમાં
 હવે પચાતા પનો અગ્નિ બહુકવા મંડ્યો. તેને શારદાને બોલાવવાનું પણ મન થયું, પરંતુ કંદાર્ય
 સુમનેની રીસાય તો? સુમને ઉપર તેણે એક લાંબો પત્ર લખ્યો. તેમાં પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાનું
 દુઃખ તેણે વર્ણવ્યું. તેણે તેને કાંઈ તો શારદાને પાછી તેડવા, અથવા તો બીજું લમ કેરવા
 આગ્રહ પૂર્વક લખ્યું. પત્રમાં શારદાનાં તેણે સારાં વખાણ પણ કર્યાં. સુમને તે પત્ર ઉપર
 ખાસ ધ્યાન આપ્યું નહિ, છતાં પોતાની દુઃખી માને મળવાનો, તેને આશ્વાસન આપવાનો,
 અને થોડાક વખત તેની સાથે ગાળી આવવાનો નિશ્ચય કર્યો. દરમ્યાન સવિતાનો મથાતાપ એટલો
 ઉગ્ર બન્યો કે તેણે અવિષ્કમાં શું થશે તેનો કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના શારદાને તેડારી શારદા
 થોડા દિવસ તેની સાથે રહી ગઈ. તે હવે સોળ - સપ્ત વર્ષની થઈ હતી. અને સાસુ - વહનાં
 એકત્ર આસુમાં તેમનો દુઃખદ ભૂતકાળ ફાળુબર ફાળાઈ ગયો. બન્નેનાં હૃદયે એક થયાં પણ સુમને

એવામાં સુમને ધડકતે હૃદયે આફ્રિકાના અખળારોમાં વાંચ્યું કે તા. ૨૨. ૫૫ મી માર્ચ ૧૯૬૭ને દિવસે, ભાષીય, દાંડીકૃત, આફ્રિકાના છે. તેના હૃદયમાં દેશપ્રેમના હીલોળા અપવધામાં ડાયા. આને વખતે દૂર આફ્રિકામાં શે બેસી રહેલાય ? તેણે મોતે જ્યાં રહેતો હતો તે શહેરના હિન્દીઓની એક મોટી સભા મેળવી. તેમાં તેણે ગ્રેરજાનનક બાપણ ક્યું, અને જાહેર ક્યું કે, દેશના આવા ટોટાકટીના પ્રસંગે દેશથી દૂર હાથ બેસી રહેવું એ એક મોટામાં મોટો દોષ છે. દરેકે દેશમાં જઈ લડતમાં સેકિય ભાગ લેવો જોઈએ, પણ જેનાથી એટલું ત થઈ શકે તેણે ખીજું કંઈ નહિ તો નાણીની મદદ તો અવસ્ય કરવી જ જોઈએ. તાંજીઓના ગડગડાટ વચ્ચે તેણે જાહેર ક્યું કે મોતે યોગ્ય જ વખતમાં જરૂરી બચરયા કરી એ રાષ્ટ્રપ્રેમમાં ભાગ લેવા સ્વદેશ હિંમતી જોઈએ છે.

“સુમન” જ્યારે “સુખ” ઉત્તરો ત્યારે સત્યાગ્રહની લડત પૂરે જોડેમાં ચોક્કી રહી હતી, ગાંધીજી અને બીજા હજારો દેશસેવકો ગિરફતાર થઇ ગયા હતા. આખું પોતાવરણે યુદ્ધના હંસાદથી ગાજી રહ્યું હતું. સુમનને લાગ્યું કે પોતે કોઇ નવા નર દિવેદમાં પગ મૂકે છે એ જાગૃતિ તેને અદ્ભુત લાગી. વાનરસેનાઓના પ્રયત્ન સરખા, દેશસેવિકા સંઘની પ્રવૃત્તિઓ, કેસરિયા સંઘની સજ્જિત થઇ જવાય એવી એકાદ એક બધું જોતાં તેણે હરેય આનંદથી નાચવા લાગ્યું. એ આનંદમાં પોતાની માને મળવા જવાની તેની ઉતાવળ પણ મોળી પડી ગઇ. ચોરોએ દિવસ-સુખમાં રોકાઇ જવાનો તેણે નિચાર કર્યો. “... પોતાનો એક નરો સેનાધ્યક્ષને ધર” સુમનને ઉત્તરો, તેની પોસેના નરો સેનાધ્યક્ષો ત્રિવેણી રહેતી હતી. સુમનના મિત્રે તેને તે સમાચાર આપ્યાં તે કોઇ સેનાધ્યક્ષ નરો, પરણી હતી,

અને તેને બે છોકરાં પણ હતાં. સુમન ત્રિવેણીને મળવા ખૂબ આતુર થઈ રહ્યો, પણ જ્યારે તેણે તેને જોઈ ત્યારે તે સાચું જ ન માની શક્યો કે તે ત્રિવેણી છે. તેનો દેખાવ પહેલાં જેવો તેને કાવ્યમય લાગ્યો નહિ. તેની વાતો તેને તદ્દન સામાન્ય પ્રકારની લાગી. પોતાના હૃદય-મંદિરમાં એક વાર જેની પ્રતિમા સ્થાપી હતી તે ત્રિવેણી આજ! કેવી તેની વાતો બધી નીરસ હતી! તેના પતિની અને છોકરાંની અને સુમનની ગણતરીએ તદ્દન સામાન્ય એવી એના જેવી બીજી વાતોમાંથી તે કેમે કરી બહાર જ નીકળતી ન હતી. પોતાની કલ્પનાની શકુન્તલા ક્યાં? તે કાવ્ય ક્યાં? ત્યારે શું બધી સ્ત્રીઓ એવી જ હશે? સુમનરાયનું મન ચગડોળે ચડ્યું.

સાંજે કોઠામાં તે દેશસેવિકા સંઘની ચોક્કાં બેઠાં ગયો. એક અંગ્રેજ પેટી સામે કેસરિયા સાડીમાં સજ્જ થયેલી બે યુવતીઓ ચોક્કાં કરી રહી હતી. બન્નેની ઉંમર સત્તર અથવા વર્ષથી બાગ્યે જ વધુ હોય. બન્ને સ્વરૂપવતી હતી, બન્નેના મુખ ઉપર પ્રતિભા ચમકતી હતી. તેમનો વિનય, તેમની ધીરજ, તેમની સદનશીલતા જોતાં તે મુગ્ધ બન્યો. તેને તેમની સાથે વાતો કરી તેમની પ્રશ્નતિઓ સંબંધી જાણવા મન થયું. તે દુકાનના દરવાજા તરફ ગયો. પેલી દેશ સેવિકાઓએ ધાર્પું કે તે દુકાનમાં કંઈક ખરીદી કરવા જાય છે. તેમાંથી એકે તરત જ તેને કહ્યું,

“બાઈ, આ અંગ્રેજ પેટી છે, એમાંથી ખરીદી કરી દેશનો દ્રોહ ન કરો.” બીજી યુવતી કંઈક ઊંડા વિચારમાં ડૂબી ગઈ હોય તેમ ધારી ધારીને સુમનરાય તરફ જોઈ રહી. સુમને તરત જ જવાબ આપ્યો,

“ના ખરેખર, હું કંઈ ખરીદી કરવા નથી જતો. હું તો ગઈ કાલે જ આફ્રિકાથી હજુ આવ્યો છું.” તેને વચમાં જ અટકાવી બીજી દેશસેવિકા બોલી,

“આફ્રિકાથી?”

“હાહા.” સુમનરાયને જાણે એવું મુખ ક્યાંક કોઈ વખતે જોયું હોય એમ થયું. દ્રોહજનમાં તો ન હોય? તેને પૂછવાનું મન થયું. પણ એમ પૂછવામાં અવિનય રહેલો છે એમ તેને લાગ્યું. તેણે આગળ ચલાવ્યું,

“હું આફ્રિકાથી લડતમાં જોડાવા જ આવ્યો છું, પણ જોડાઉં તે પહેલાં મારે અહીંની બધી સંસ્થાઓનો અભ્યાસ કરી લેવો છે, એટલે હું તો આપ કેવી રીતે પીકેટીંગ કરી રહ્યાં છો તે જોવા આવ્યો છું.”

એવામાં સામેની દુકાન આગળ સોકોતું એક ટાળું બેસું થયું હતું તેને વિખેરવા પોલીસોએ લાડી ચલાવી. લોકો કાલે તેમ જીવ લઈ નાસવા મંડ્યાં. એ ધમાલમાં બે એક જણ ધવાઈ પડ્યા. પેલી બન્ને દેશસેવિકાઓ તે ધવાયેલાની વહારે દોડી. તેમની ખાદીની ચેલીમાંથી પ્રાયમિક મદદનાં સાધનો કાઢી તેમના ધા ઉપર તેમણે પાટા બાંધી તેમને કોર્સિસ હોસ્પિટલમાં પહોંચતા કરવાની વ્યવસ્થા કરી. સુમનરાય મુગ્ધ બની પ્રશંસાપૂર્વક તે જોઈ રહ્યો. પેલી બન્ને યુવતીઓ સુમનરાય પાસે આવી; તેમાંની એક જેણે તેને દુકાનમાં નહિ જવા વિનંતિ કરી હતી તેણે કહ્યું,

“માફ કરજો, આપની વાત અધવચથી પડતી મૂકી અમારે જવું પડ્યું. આપ અમારી

શિબિરે નહિ આવો? ત્યાં આપને બધી વિગત અમે આપી શકીશું. અહીં આવી બધી ધમાકમાં ભાગ્યે જ કંઈ વાતચીત થઈ શકે.” એમ કરી તેણે તરત જ પોતાની બેગમાંથી એક કાઈ કાઢી શિબિરનું શિરનાથું આપતાં જણાવ્યું, “આ બહેન અમારી શિબિરનાં મન્ત્રી છે, એમનું નામ શાન્તા બહેન અને મારું નામ મધુરિકા.”

“એ સરંભમ વિભાગનાં મન્ત્રી છે.” બીજી યુવતીએ મધુરિકાનું ઝાળખાણ આપ્યું. સુમનને તેના કણમાં રૂપેરી ધંટડીના રણકારનો ભાસ થયો. મધુરિકાએ સુમનરાયને સમ્બોધતાં ફરી કહ્યું,

“આપને ત્યાંથી બીજી અનેક સંસ્થાઓની યાદી અને જરૂરી માહિતી પણ મળી રહેશે. કાલ સવારે અમે બંને જણુ દસ વાગ્યા સુધી ત્યાં હાજરું. આપને જે હરકત ન હોય તો આપનું નામ જણી શકું?”

“ધણી જ ખુશીથી. મારું નામ સુમનરાય.”

શાન્તા નામ સાંભળતાં સહેજ ચમકી, પણ તરત જ તેણે પોતાની જાતને સ્વરચ કરી દીધી. મધુરિકા કે સુમનરાયે તેનો એ ક્ષોભ જોયો નહિ. એવામાં કેટલાક અંગ્રેજ કંઈ ખરીદી કરવા દુકાન તરફ આવતા હતા. તરત જ શાન્તા તેમના માર્ગમાં ઉભી રહી બોલી,

“આપને અત્યંત વિનયપૂર્વક વિનવું છે કે આ દુકાનેથી ખરીદશો નહિ.”

પેલા અંગ્રેજમાંથી એકે કહ્યું,

“શા માટે?”

“એટલા માટે કે એ અને એવી પેઢીઓ અમારા દેશની આર્થિક અને રાજનૈતિક પરાધીનતાના કારણરૂપ છે.”

પેલા અંગ્રેજે કહ્યું.

“એ અત્યંત વિવાદમય પ્રશ્ન છે. પણ ધરીબર માની લાઇએ કે તમારું કહ્યું સાચુ પણ હોય, છતાં તમારે એ પણ વિચારવું જોઈએ કે અમે એ દુકાનમાંથી માલ ખરીદીએ એ અમારા સ્વદેશનો છે. તમને જેમ તમારી સ્વદેશી વસ્તુ વહાણી લાગે, તેમ અમને પણ લાગેને?”

“જરૂર. પણ જ્યાં સુધી આપ આ દેશમાં છો, આ દેશનું આતિથ્ય માણો છો ત્યાં સુધી આપને શિર અતિયિ ધર્મ પણ રહેશે છે એ તો કચુલ કરો જ ને? આપને ત્યાં હું આવું, ને પછી આપને બધાંને ભૂખ્યાં રાખી એકલી મિથાન માણું તો આપ શું કહેશો? આપનું સ્વદેશી જે ભૂમિ પર આજ આપ બિભા છો તે ભૂમિનું સત્યાનાથ વાળનાર હોય એવું આપ ધમ્મો ખરા?”

“અલખત, નહિ. પણ આમાં ક્યાં તેવું છે? અમે અમારો માલ લાવીએ છીએ, તમે તમારો લાવો છો. આ તો સાદી અને અને સીધી હરિશ્ચંદ્ર છે—અમે બળજબરીથી યોગ જ અમારો માલ તમારી ઉપર લાદીએ છીએ?”

“આને હરિશ્ચંદ્ર કહો છો? ફીડી અને કુંજર વચ્ચે હરિશ્ચંદ્ર સાંભળી છે? અને આપ બળજબરીની વાત કહો છો ને? અમારા દેશના તન્ત્રને આપના દિલમાં મરોડી આપ મનમાણો

લાભ ઉઠાવિંગણી) એ બંધનબંડીથી પંચુ ભૂલું છે. આ નિમિત્તે જોઈએ તેવા પ્રસંગમાં
 "સુમનરાય" આ વીતીકાંપ સુખ્ય બની સાંભળી રહ્યો. આ તે દેશસેવિકા કે પોતાનાં હર્ષગી
 દેશનાં ઉદ્ધાર અર્થે ધરમેથી દેવીઓ ! ભારતની બંધન સ્ત્રીશક્તિનાં દર્શન કરી તેણે પોતાનાં
 જીવનની પરમ ધન્યતા લેખી; અને આવી આવી તો કટકટલી દેશસેવિકાઓ આજે પોતાનાં
 ગૃહ છોડી માતૃભૂમિને ચરણે પોતાનાં જીવન અર્પણ રહી દશે એ વિચારે સુમનરાયનું હૃદય
 ગર્વથી; આત્મદૃઢી નાચી ઉઠ્યું. તે સાથે તેના ઉરમાંથી નિઃસ્વાતંત્ર્ય પશુની કંઈપણ વાચાણ પણ
 તેની પત્ની । તે 'દીગલી' પોતાનું હિત વિચિન્ન જીવન તેની નજર સમક્ષ તેને અસ્વસ્થ
 બનાવતું તરી રહ્યું.

સર્જી બનેલી લગભગ સોએક દેશ સેવિકાઓની એક અગત્યની સભા યાત્રી રહી હતી. તપુરિકાએ આપેલું કાર્ડ બતાવતાં દરવાજા ઉપરની દેશસેવિકા, તેને વિનંત્ય પૂર્વક અંદર લઈ ગઈ, અને તેને સભા ખૂરી ચાય ત્યાં સુધી બેસવા કહ્યું.

६ती. तेना धान उपर राख्छो पड्या—

“ના, આપણના કહેવાનો એ આશય હતો જ નહિ. તેમણે તો માત્ર એટલા જ કારણસર આપણને મીઠાની લડતમાંથી દૂર રાખ્યાં હતાં કે સરકારને એમ કહેવાપણું નહિ રહે કે સ્ત્રીઓને આગળ કરી સરકારની સદૃષ્ટિનો આપણે લાભ લેવો છે. પણ ગાંધીજીએ આજાદ મેદાનમાં જે ધુણાજનક ઘટના બની તે પછી આ કુરુજ આપણી ઉપર નથી રહેતી. જ્યેતો લોકોમાંથી નથી ઉગરી શકી. તેમના હાથ ભાંગ્યા છે, પગ ભાંગ્યા છે અને આવાં આવાં અનેક અત્યાચારો તેમનો ઉપર થયા છે. એ સંજોગોમાં આપણો ધર્મ છે, કે આપણાથી ખતે તરફનાં દુઃખો અને જુદમતે આપણે નોતરીએ. ભલે આપણે સામુદાયિક પગલું ન ભરીએ. પણ આજે હું 'નિમકે સત્યાગ્રહ માટે વ્યક્તિગત' છૂટ' મારું છું. હું 'વધવરથામાં મારું છું', 'પણ' જો આવી છૂટ નહિ થાય તો સંઘમાંથી નીકળી 'મારી અગત લંબાવવાની ઉપર આજે સાંજે હું મીઠાનો સત્યાગ્રહ 'કરીશ જ'.” સભામાં તાર્કિકોનાં ગડગડાટ યથા 'રહ્યાં'. અનેક 'ઉત્સાહભર્યાં' અવાજો ગાંધીજીના—“જરુર—જરુર. એવી વ્યક્તિગત છૂટ મળવી જ જોઈએ. ગાંધીજીના કહેવાનો એવો અર્થ ન હતો કે આપણે સત્યાગ્રહ ન જ કરી શકીએ.” અંતે સંવાનુમતે એવી વ્યક્તિગત છૂટ આપવાનું ‘‘દ્યુ.’’ સાંજે શાન્તાને એવો સત્યાગ્રહ કરવાની મંજુરી પણ અપાઈ. ગાંધીજી સુમનરાયને સમજાવું નહિ કે પોતે ધરતી પર છે કે સ્વર્ગમાં. આવો ઉત્સાહ, આવી તેજસ્વિતા, આવો ત્યાગ, આવું ધૈર્ય ! તે જ્ઞાન ભારતનાં એક મધુર સ્વપ્નમાં રૂપી ગયો.”

જિ. સંઘા પૂરી થતાં સરતઁ મધુરિકા અને શાન્તા સુખનરાયણી પાસે આઘ્યાં, તેમણે તેને નેરુરી બધી વિગતો આપી. શિગિરના કાર્યનો પણ તેને સારો સરખો પરિચય ફેરવ્યો. એ એક દિવસમાં તો એ ત્રણ વચ્ચે બેઠે વર્ષોનું ઓળખાણ હોય એવો માઠ સંબંધ બંધાઈ ગયો. શાન્તાએ તે દિવસે સાંજે સત્યાગ્રહ કર્યો. તે ગિરફતાર પણ થઈ, પણ ચોવીસ કલાક પછી તેને પાછી છોડી દેવામાં આવી.

નારી વિભાગનું કામ ઘણું વધી પડ્યું હતું. એટલે મધુરિકા અને શાન્તાના આગ્રહથી સુમનરાયે શાન્તાને મદદ કરવાનું કપાયું કર્યું. મંડળ તરફથી તેની રીતસરની નિમણૂક પણ થઈ. સુમનરાયની ઇચ્છા માને એકવાર મળી આવવાની હતી, પણ માણસને મરવાનો પણ વખત નહિ મળી શકે એવી કામની ધમાકમાંથી તેનાથી નીકળી શકાયું નહિ - છતાં યોગ્ય દિવસમાં જ્યારે દિવસ માટે પણ જઈ આવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

સાથે કામ કરવાને જાગે સુમનરાય અને શાન્તા ગાઢ પરિચયમાં આવ્યાં. સુમનરાયનાં સ્વપ્નાઓમાં શાન્તા અનેક રંગે વિહરવા મંડી. એક સુંદર જ્યોતને દૂરથી જેમ આપણે પૂછએ તેમ સુમનરાય શાન્તાને પૂછવા મંડ્યો. અનેક વખત તેના હૃદયમાં તેના પ્રતિ પ્રયત્ન પ્રેમનો ઉછાળો આવતો - પણ પોતાની સ્થિતિ, પોતાનાં બંધનોનો વિચાર કરતાં તે નિઃશ્વાસ નાખતો. પોને કોણ? અને શાન્તા કોણ? હા. શાન્તાને તે માત્ર પૂછ શકે, ચાહી નહિ શકે. પણ દિવસે દિવસે તે વધુને વધુ શાન્તામય બનતો ગયો. શાન્તા તેની અલંકાર નામુક દરકાર રાખતી. તેની સાથેનું તેનું વર્તન સંપૂર્ણપણે મર્યાદિત હોવા છતાં તે એટલું વહાસ, એટલી લાગણી રાખતી કે સુમનરાયના આનન્દનો પાર રહેતો નહિ. તેના સંસર્ગમાં શાન્તા વધુને વધુ ખીસવા લાગી. જાતજાતના તે વિનોદ કરતી, અનેક રીતે તે સુમનરાયને હસાવતી, કવચિત કવચિત ચીડવતી, કોઠકિયાર વળી રીસાતી. જે મુગ્ધ પ્રણયીનું વાતાવરણ તેણે તે બંનેની આસપાસ શુધ્ધી દીધું - પણ સુમનરાય અસહાય હતો.

એવામાં શાન્તાને એકએક જે ત્રણ દિવસ માટે બહાર જવાનું આવ્યું. સુમનરાયને એ અસહ્ય થઈ પડ્યું. તેનું આસત લો તે પણ તેની સાથે જાત. પણ પોતે એથી પોતાની મૂર્ખતાનું જ પ્રદર્શન કરશે એમ તેને લાગ્યું, એટલે તે વિચાર તેણે શાન્તા આગળ જાહેર કર્યો નહિ. પણ શાન્તા તેને ચેતાવતી મઠ - “હું ત્રણ દિવસમાં પાછી આવીશ. પણ આવતાં તરત મિનીટ મિનીટનો હિસાબ લેવાની છું” તે રખે ભૂલતા. જો મુજબ હોય” તો તો પછી જોઈ લેજો -” અને એમ બોલતાં આંખ નચાવતી વહાસથી તે એણે હસી કે સુમનરાયના ઉરમાં લાગણી, રનેહનો એક પ્રયત્ન ઉછાળો આવ્યો. શારદાને તેણે એનેક શાપ આપ્યા. પોતાનાં ક્યાં પાપે તે પોતાના પૂર્વજનની વૈરીની જેમ પોતાની કોટે વળગી!

શાન્તા જતાં એ ત્રણ દિવસ પણ કેમ જરી એ વિચારે સુમન ઘણો અરવરથ થયો. બીજા દિવસ તો તેણે કામમાં ચિત્ત પરીણી જેમ તેમ ગાળ્યો. પણ ત્રીજા દિવસે એક અદ્ભુત ઘટના બની ગઈ. તેનું હૃદય તેથી ગાંઠું બની ગયું. સચિતાનો પત્ર આવ્યો હતો કે શારદા એકએક હૃદય બંધ પડી જવાથી મુજરી મઠ. હાથ, હવે માર્ગમાં એકેય કંટક નથી. વિદેહ શારદાની સ્મૃતિથી સુમનરાયની આંખમાંથી એક આંસુ પણ ઝડ્યું. તે જિયારીને કેવો અન્યાય કર્યો! એક વખત તેના તરફ પૂરી નજર મુકાં પણ કરી નહિ! તેને એકવાર બોલાવી પણ નહિ! સાચે જ પોતે નિષ્કુર હતા! પણ હવે બધું બનવાનું હતું તે બધું. હવે શો ઉપાય થઈ શકે? ચાલો બીચારી છૂટી. શાન્તાની સુમન આતુર હૃદયથી રાંદ બેવા મંડ્યો.

ત્રણ દિવસમાં શાન્તા પાછી આવી. સુમન તેને જોતાં હર્ષધેરો બન્યો. હવે પોતાનો પ્રેમ પોતે બચત કરે તેમાં કંઈ પાપ છે ખરું? હા. એટલું ખરું કે સેવાના ક્ષેત્રમાં સાથે કાપ

કરનારાઓ વચ્ચે આવો સંબંધ બંધાય એની લોકો પર સારી અસર ન થાય - પણ એ સંબંધ લમ-અનિયતી પરિશુદ્ધ અને પછી લોકોને શા માટે એમાં કંઈ વધી કાઢવાપણું રહે ? અને એક જ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનારાં લમઅનિયતી જોડાય એમાં ઉભયતું તો હિત છે જ પણ જે કાર્યને તે વરેલાં હોય છે તે કાર્યને પણ મોટા લાભ રહેલો છે. પણ શાન્તાને કદાચ આધાત ન લાગે ? તે કદાચ અસ્વીકાર કરે તો ? તેવું હૃદય ક્ષુજી ઉઠ્યું, પણ જાડે જાડે તેને આશા હતી કે શાન્તા પોતાને અપાર પ્રેમથી ચાહે છે, અને પોતાના પ્રેમનો અસ્વીકાર તે ન જ કરે.

શાન્તા આવી તે જ દિવસે રાતે જન્મે કામ કરતાં એકલાં બેઠાં હતાં. સુમનતું ધ્યાન કામમાં ન હતું. તે તો ક્યારનો તક શોધી રહ્યો હતો. તેણે શાન્તાને સંબોધતાં કહ્યું—

“આજે પડતું મોકો ને આ બધું. ત્રણ ત્રણ દિવસ તમે બહાર રહી આવ્યાં— એ બધા દિવસ મેં અહીં કેમ ગાળ્યા તે તમે શું જાણો ?”

“એમ ? કેમ એટલું બધું ? મારા વિના તમને એન ન પડ્યું તો પછી જેલમાં શું કરશો ?”

“જેલની વાત જેલ સાથે, પણ બહાર છું ત્યાં સુધી તો તમે છો ને ? શાન્તા, ઘણા દિવસથી એક વાત મારા મનમાં ઘોળાયા કરે છે. કહેતાં જીભ નથી ઉપડતી. તમે સમજો તો શક્તાં હશો...”

“શું ? જો ? એવું શું છે ? હું તો કંઈ જ સમજી નથી.”

સુમન અકળાયો, કેવી છોકરી ! હંમેશાં દલીલ કરવામાં કોઈથી હારે નહિ, અને આવી જ વાત નહિ સમજે ! તેણે ધીરથી શાન્તાનો હાથ પકડ્યો. શાન્તા જાણે ચમકતી હોય તેમ જરા હાથ ખેંચી ફરીથી હાથ તેમને તેમ રહેવા દઈ સ્થિર બેસી રહી.

“શાન્તા, હું તમને ચાહું છું.”

શાન્તાએ નેણ નીચાં ઢાળી દઈ કહ્યું—

“ના, ના એવું ન કહેશો... એવું ન કહેશો. હું પરણીતા છું— અને સાથે ત્યજએલીયે છું.”

“ત્યજએલી !”

સુમનના કંઠમાંથી હુસકાંબર્યો ઉઠ્યાર નીકળ્યો. પોતાની આશાના તો ચૂરા થયા જ પણ સાથે શાન્તાના દુઃખનો પણ તેને આધાત લાગ્યો. તેણે શાન્તાનો હાથ પડતો મૂક્યો. “એવો કોણ એ બેવ.....”

“અરે ! હાં, હાં. જો જો એવું જોલતા, મારા પતિને બીચારને રખે એવી ગાળ કાઢતા.”

“અરે ! વાહ, શાન્તા તમે સ્ત્રી છો કે દેવી ? એવા માણસને માટે તમારા હૃદયમાં હજી સ્નેહના અંકુર છે !”

“અંકુર ? સ્નેહનો સાગર લહેરાય છે. તે જો મને ઓળખતા હોત તો કદી ત્યજત જ નહિ. બિચારા એવા બહા છે !

“ના. ના. શાન્તા મારે તેનાં વખાણુ નથી સાંભળવાં.”

“પણ શા માટે આમ ચીડાવ છો ? તમે તેમને ઓળખતા પણ હશો.”

“એવાને હું ઓળખું?...તેનું નામ?”

“મુનનાથ.”

મુનનાથ એકદમ ચમક્યો. શાન્તાનું મુખ આનન્દથી ખીણી ઉઠ્યું હતું - તે હસતી હસતી ખેલી. “તે બિચારા મારું સાસરાનું નામજ બળે છે. તમે તેને કહેજો કે તેમની શારદા હવે છે...”

ખારીમાંથી હસતી હસતી પૂર્ણિમા અંદરનું દમ્ય નેઇ બેઠી ગાંડી ઘેલી બની ઉઠ્યા ચડતી જતી હતી. બહાર દેશસેવિકાઓનું સરધસ આવી રહ્યું હતું. મધુરિકા ગવડાવતી હતી.

છરકો લગી હવા તેરી ઈન્સાન બન ગયા!

હવે ક્યારે ?

: ચિખરિશી :

અહો! સૌન્દર્યોમાં લસી લસી રહે વિશ્વહૃદયો;
મને એ સૌન્દર્યો પૃથિવીભરમાં ખેંચી જ રહે.
સદા જોઈ અંદા, શક, ઉષ્ણ, સંધ્યા સુરજને,
લસંતી પૃથ્વી આ કુદરત મહી હું નિરખતો.
અહો! પેલા -કેવા ઉડ ઉડ કરે સારસગણો;
રચીને યુગ્મો ત્યાં મધુર સ્વર ગાતાં પ્રકૃતિનાં
ત્યહાં સ્નેહે પેલાં કુમુદગણ કેવા વિકસતા,
ઉંચે જોઇ ઈન્દુ વિયતમહી એ સ્નેહજરતો!

પરંતુ આજે હું ફકીરસમ બેસી અહીં રહ્યો;
અને મારા સારા હૃદયભરમાં શૂન્ય જ દિસે.
મહાઆનન્દ આ પૃથિવીભરમાં ગૂંજન ઉઠે,
અહીં એકાન્તે હું તદપિ બહુ ચે વ્યગ્રજ-પ્રભો!
હવે ક્યારે થાયે મુજ હૃદયમાં ગૂંજન ફરી?
અને ક્યારે મ્હારું પુલકિત થયે હાર્દ ફરિથી?

આપણો ભક્તિશૃંગાર

(એક દૃષ્ટિબિન્દુ)

રા. જયદેવ દવે, બી. એ.

નવો જમાનો આવ્યો તે નવી આંખો લાગ્યો, એનાં દૃષ્ટિક્ષણને માટે જીવનનો—એને લગતા એક પણ પ્રશ્નનો—એવો પ્રદેશ ન સ્વીકારાયો કે જ્યાં એને પ્રકાશતાં ખમચી ઊભા રહેવું પડે। એ સ્વચ્છંદમાં અવિવેક હશે, ઘૂંટતાની છાંટ પણ હશે. એ ઘૂંટતાએ ‘જૂની આંખોને નવા તમાસા’ યે બતાવ્યા હશે, પરંતુ એ સૌમાંથી નવી આંખોને જે જૂના તમાસા દૃષ્ટિગોચર થયા એનો ઇતિહાસ, બીજું કંઈ નહિ તો, રસિક તો નીવડવા સંભવ ખરો!

આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં આદિભક્તકવિ નરસિંહ મહેતાનો ‘ભક્તિશૃંગાર’ એ એક આવો જ જૂનો તમાસો ઘણાને લાગ્યો હશે—છે. નરસિંહ જ શા માટે? એનાથી માંડીને તે ઠેક આપણા રસિક ભક્તકવિ શ્રી. દયારામ સુધી વત્તાઓછા પ્રમાણમાં એ જ રસ-રંગના ધટ લપેડાથી જ આપણે રંગાયા કરીએ છીએ. ઉપર સંસ્કૃતમાં જરી ડોકિયું કરું છું તો મારો જ નામેરી ભક્તકવિ, ‘રસમગ્ન કવિરાજ—રાજ’ એવું ‘ગીતગોવિન્દ’ લઈ, ખાસ એના બારમા સર્ગમાંથી ‘ભક્તિશૃંગાર’ ની એક મહોટી પીંછી ભરી આપું’ એ મહોં લપરડી દેવા રહામે ધસી આવે છે! એક ખિચારા ‘કલાપી’ એ ગંભીર ભૂલ ખાધી તે ૧૯-૨૦ મી સદીમાં એ ભરાઈ પડ્યો. નહિ તો (જે કે અત્યારે યે, હજિ પણ, ફેટલાક, પોતાની જાતને નિતિસ્તંભ શા માનતા ‘પ્રજો’ એના સ્નેહનાં, પ્રમાણમાં હજાર દરજ્જે સૂક્ષ્મ, ગાન જુવાનોને માટે અનિચ્છનીય વાચનમાં લેખે છે તો પણ) ૧૫ મી કે ૧૬ મી સદીમાં જન્મી એના ‘કેકારવ’ સાથે ભક્તકવિમાં ખપી જવામાં એને માટે શો બાધ આવત!...પણ નહિ, નવી આંખે જોયેલા એ જૂના તમાસાની ઠેકડી કરવા આજે હું તમને નથી ન્હોતરતો.

‘ભક્તિશૃંગાર’ એમ શબ્દ વાપરવાની લાંબા સમયની એક પ્રથા પડી ગઈ છે એટલે એમાં રહેલો (Paradox) ભાવાભાસ રહેજે તરી આવતો પણ આપણે જોઈ શકતા નથી. ભક્તિમાં—એની મરતંમાં પણ પમરી રહેલી સાત્વિકતાનું નિર્મલ, નિર્વિકારી વાતાવરણ એ રજેશુલપ્રધાન શૃંગારરસમાં સંભવતું નથીજ, ભક્તિશૃંગાર એ પ્રેમભક્તિનો પણ પર્યાય કહેવાય કે કેમ એ વિષે પણ જયદેવ, નરસિંહ વગેરેનો ભક્તિશૃંગાર વાંચી શકે ઉપજે. છતાં જે જયદેવ કે નરસિંહ નથી કરી શકતાં તે દેવી મીરાં કરી શકે છે—ભક્તિ અને શૃંગારનો સમન્વય—એમ કહેતાં મને જરી પણ આંચકો નથી આવતો. માત્ર એટલું જ: મીરાંએ તો વાત ‘અસંભવ કરી!’

ક્ષમા કરશો? જયદેવ, નરસિંહ વગેરે મારે મન ઊંચી કક્ષાના કવિ છે; તેમને ચરણ હું મારું શિર ઝુકાવું છું. પણ ‘ગીતગોવિન્દ’ ના બારમા સર્ગના સંસ્કૃત ભક્તકવિના, કે ‘સુરતસંગ્રામ’, ‘આતુરી-પોડરી’, ‘છ. ના સુપ્રસિદ્ધ ‘દીવેદીઆ’ પ્રાકૃત ભક્તકવિના, શ્રી રાધા-

કૃષ્ણના સ્નેહયુગલના પુનિત નામની ઓરે પણ લખાયલા ઉત્કટ ભોગપ્રધાન શૃંગારને ભક્તિ શૃંગાર તો શું પણ ખરો શૃંગારરસ પણ માનવા તૈયાર નથી. જૂનો આંખ્યો આ ‘અશ્લીલતાના આભાસનું નિવારણ પરમાર્થ સખી ભક્તિથી,’ કે

‘ગોપી છે વેદની ઝગ્યા, થીકૃષ્ણ વેદસ્વરૂપ,’ ઇ. વચનો વડે કરી આત્મસંતોષ લઇ શકે તો ભલે: નવી આંખ્યો સમાધાનમાં નહિ, પણ છેવટના એક નિઃશ્વય-નિશ્ચયમાં, આખરી સંગ્રામમાં જ માને છે।

પણ, ત્યારે, આપણે ‘ગીત-ગોવિન્દ’ નું શું કરીશું? નરસિંહ વગેરેના ભક્તિશૃંગારનું શું? ને આપણા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત રસસાહિત્યમાં ભોગપ્રધાન શૃંગાર-સાહિત્ય કેટલું બધું છે। નંદયુગના ભેટખના ધડાકે એ અચલ સામ્રાજ્યની ઇમારત ઉડી જાય એમ નથી. એનાં ખીન્ન ગુણો એટલાં તો હૃદયંગમ ને મનોહારી છે કે ‘આટલો સરખી’ વાત સામે આંખ-ભીયામણાં કરી, જરા દસી દઇ, ખીજ રસના અવગાહન માટે હુખડી મારી દઇએ ને ભોગપ્રધાન શૃંગારે મર્યાદિત હોય ત્યાં સુધી તો આ ગરમ દેશનાં પંખિડને રસિક, અનુકૂળ, ને આવકાર-લાયક જ રહેવાનો. આપણાં અજન્તા વગેરેની લગભગ, અને રોમગ્રીસની મુદ્દલ, વસ્ત્રવિહીન કલાકૃતિઓ કઇ સંરક્ષારી પ્રભાએ અવગણી છે ને! જો કે અર્વાચીન જગતનો નરબેષ મહાત્મા ‘ગીતગોવિન્દ’ ના વાચન પછી કહે કે એનું ‘વાચન મને શિક્ષારૂપ થઇ પડ્યું,’ તેના વચનો માટે આપણને પૂજ્યભાવ ને આદર ઉપજે, તોયે આપણે તો ન તો એ કાવ્યમણિને કે ન એ વસ્ત્રવિહીન કલાકૃતિઓને વિદરી કે વિભારી શકીએ એમ છીએ.

પણ આ સાથે એક બીજી પણ ચિન્તાજનક આનુષંગિક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. હજિ થે આપણે જયદેવ કે નરસિંહ કે દયારામના શૃંગારને, કે ઉત્તમ કલાકારોની વસ્ત્રવિહીન કલાકૃતિઓને અપનાવી શકીએ. તે એ રીતે કે એ ઉદાત્ત કલાકારોની પીંછીએ દેરાયલાં ચિત્રોમાં એમનો ‘પ્રુવપાત્ર’ સદાયે ‘વિવસી રહી હોય છે ને સામાન્ય નિરીક્ષકોને પણ ઉઘાડા શૃંગારના સહજ જુગુપ્સોત્પાદક વાતાવરણમાંથી બચાવી લે છે, પણ શિવના હલાહલપાન કે કૃષ્ણની ‘મનહીનતા અનુકરણના મિથ્યા દંભ આચરનાર વામાચાર્યોના પાશમાંથી રસિક, પણ મુગ્ધ શિષ્યો કેમ બચતા રહે તેની સતત ચોક્કસી ના રહે તો પતનનો સરલ માર્ગ સહેજે કૂલે ને ફાલે. તે ઉપરાંત માનવહૃદયની પ્રાકૃત સિંખાનો જુવાળ સંરક્ષારી કવિઓના નામે સ્ફોટ કે રાધાકૃષ્ણના પુનિત નામે સ્નેહમાં ખપે-કે ખપવા પ્રયત્ન કરે. આપણા ગુન્દરાતી સાહિત્યનો અધુરો અધુરો ઇતિહાસ પણ એ વાતની સાક્ષી પૂરશે. ‘સગની...ક્યાં રમી આવીજ’ વગેરે ભાવણ કે દયારામને નામે સિષ્ટ સાહિત્યમાં ક્યાં ઘુસવા નથી પામ્યું? ને ખરે જ, જો એ કવિવરો આના કલાકારો હોય તો આ અધઃપતનની વડવાઈઓ કેટલાં ઊંડા મૂળ ધારી વિસ્તાર પામી હશે એ સહેજે કહી શકાય એવું છે. માટે ચોક્કસ તો એ જ છે કે જયદેવ કે નરસિંહ જેવાના પણ ઉઘાડા શૃંગારને ભક્તિશૃંગારના રત્નજડિત સિંદાસને ન અભિપેક્ષાં માત્ર તેના તરફ આંખભીયામણાં કરી સરકી જઇએ-ને તે પણ એમના માનની ખાતર।

સા.વ..૨...૫૧....

રા. ભગવત્ રામચન્દ્ર ભટ્ટ

સામાજિક પદ્ધતી હેઠ ગણાએલી વ્યક્તિઓના રાજદન્ડ સરખી સાવરણી ન્યારે હાથમાં રહી ધૂમે છે; ત્યારે અતિ ગૌરવાન્વિત લાગે છે. જનવરોની પુચ્છની ચમ્બર માફક ઉડતી તે ધરને ખૂણેખાંચરે ફરીવળી દળદર, મેલ, પ્રમાદ ઇત્યાદિ કોરી ખાતાં સંહારક તરવોનો વિનાશ કરવા ભીંત પર લટકતાં દોરીઓ ને ઝાલરસમાં જળાં તોડી પાડે છે, ઉપર છત પર ઝુમ્મર જેવાં શોભા દેતાં કરતર બાંહેલાં કરોળીઆના ધરને ઝાટકી નાંખે છે; ત્યારે તેની સ્વચ્છ પ્રિયતાનો બહુ હાથો ખ્યાલ બધાય છે. તેનાં પિચ્છ પહોળાં પ્રસારી ચરખાતી હલકે હાથે હાથના આસરા વડે ફરે છે, અને અખુટ ધીરજ, ટેક, સેવાવૃત્તિ, સાધના અને અનુપમ કલાકૌશલ્યથી તે હજારો રજકણની સોનાની સમાન ખચર લે છે. સુપ્રભાત જાણે એને માટે જ ઉદિત થતું હોય તેમ તે પ્રથમ કામમાં લેવાય છે. પ્રાતઃકાળનું સ્વાગત કરવા ઉપા આકાશમાં ઉગે તેમ પૃથ્વી પર સાવરણી સો-સો પીંછાની કાયા વડે તે કાર્ય માટે સદા તત્પર રહે છે, અને આનન્દોન્મીલિતપૂર્ણ સ્વકાર્યમાં પરોવાય છે. કંચનિયોએ પહેરેલી હિરાજડિત અંગુલિઓમાંથી નીકળતો અમૃતપ્રકાશ ઝીલી, તેમના હાથમાં રહી રહી, કોમળ અંગુલિઓના કડાકા ફોડતી, પોતે પણ તાલ આપી ખંચાતી ખંચાતી ફરે છે; જાણે એના અંચલચરણમાં મૂકરનેહની સાંકળી ન જડી હોય! વાળુ કાદનારના પાદધ્વનિ પ્રમાણે તે પણ ત્યારે તેની સંગમાં ચરણ મીઝાવી અતિ સુકોમળ ગતિ અને લજ્જાથી તેના રહસ્યને પ્રકટ કરતી કામ કરે છે.

ભક્ત હરિચરણરૂઝ માટે, સિધ્ધ ગુરુચરણરૂઝ માટે, જામર પુષ્પપરિમલરૂઝ માટે જેમ આતુર હોય છે; તેમ સાવરણી મનુવંશજ સકળ માનવ સમુદાયના અપલચરણોના સ્પર્શથી રાગરજિત બનેલી સોનાની રજ જેવી ધૂળ માટે વ્યાકુળ રહે છે, અને એનું કંદનશીલ હૃદય મનુષ્યની ચરણરજથી માત્ર નિરુશાનો જ અનુભવ કરે છે. ધરિત્રીના હૃદયમાં જે અનંત જ્વાળા ભડભડી ઉઠે છે, તેનાં સ્વઉદરમાંથી પ્રકટેલી સરિત્રા શાણી દુહિતા સમાન સ્વર મેળવી કરુણગતિથી ગાતી આગળ ધપે છે; તેવી રીતે સાવરણી પણ ધરિત્રીની વેદનાનો સંદેશો ફેલાવવા ધરધર, શેરીશેરી, નગરનગર ધૂમી તે પર વસતા માનવીઓને કરુણરસનો આસ્વાદ કરાવે છે. જામર પુષ્પના પરાગથી લોભાઇ તેના પર મંડરાયા કરે છે; તેમ તે ધૂળને ધરિત્રીના ગ્રેમનો મહામૂલો પરાગ સ્હમજી, તેની સંગતિ વ્હાલી ગણી, લોભાય છે.

ગ્રેમીનું પહેલી પ્રભાતે સ્મરણ કરતી ઢેડી કોડે ટોપલી ટેકવી, હાથમાં સાવરણી વીંજતી શેરીઓ વઘાવી રહી હોય કે કર્તવ્યપંથી નોકર કમ્બર કસી સ્ફુર્તિપૂર્વક સાવરણીદ્વારા વાસીડું કાઢતો હોય અથવા તો નરસિંહ ભગતનાં પ્રભાતિયાં લલકારતી ધરની કુલવંતી નાર પોતાના નિર્મળભાવ પરીવી હલકે હાથે પૂંજે કાઢી રહી હોય: એ બધાં પ્રભાતી દ્રશ્યો જોનારને અનુપમ અનુરાગભર્યાં લાગે છે, અને સમાજવ્યવસ્થાના નિયનિયમમાં સુધડતા સાચવવા સુમ તિ

સાવરણી પણ કેવો સુંદર સહકાર ને સાથ દે છે તે સ્પષ્ટ થાય છે. આ રીતે તે હુનિયાની સંક્રાંતના કામમાં ભંગી, નોકર કે ઘરનારની મદદ મેળવે છે, અને વાળવાનું કાર્ય હાથ ધરતાં ચપલચરણો વડે એકાદી નૃત્ય કરતી ફરે છે. હરેક પ્રમાણે પાદયુગલની ચરણચળની આરાધના ભક્તિભાવે લે છે; તેથી તે માનવહૃદયે પ્રેમ અને વિશ્વાસ રચાવી રહી છે. ધરનો કચરો, હવડતા દૂર કરી, વાળીઝૂડી ચાંદની જેવી એકબાઈ રાખી તે સ્વચ્છતાની સાધક ને શોભાનિવારણી બની છે.

કુશાગ્રાસ કે તાડપદ્મવ વડે બનેલી પુષ્પ ઊંચી, મગ્નપુત્ર બાંધવાળી, કમ્બર કસેલી તેની કાયા છે. કુમાય, સુંવાળટ, ચળકાટ વગેરે માર્દવ્યુચોથી તે ઓપે છે. ગળે વિંટાળેલી દોરીઓ તેની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે. વિવેકની દોરીથી બંધાયેલી તેની કાયાવડે અસહનીય કંટકકંકરબર્ચા રાગમાર્ગને સાફ કરે છે, બધાં પણ કંઈ ધૂળના લપેટા લાગ્યા હોય તેને ઊઠે છે. ધરમાં ગારથી એકબીજા પાડી લીપેલાગૂપેલા ઓરડા કે વિશાલખંડમાં જાણે મહાસાગરની લહેરો લહેરાઈ રહી હોય એમ અનુભવી તેને મટાડવાને તે મિથ્યા ને હાસ્યાસ્પદ પ્રયત્ન કરતી હોય એમ ધડીબર કલ્પના પ્રધાન મગ્નશક્તિવાળાઓ અનુભવે છે. આથી તેનું 'વરિલપણું' રચાવી કલાકારોએ સાવરણીની જાણે બીજી નાનુક અનુકૃતિ જેવી પીંછીઓ હાથ પકડી. સાવરણીમાં યએશી ગૂંથણી અને બાંધણી જેમ મનુષ્યો પણ સંપના તન્તુઓથી ગૂંથાઈ એકમેક ચઢ રહે અને રનેહના પવિત્ર બંધનયકી બંધાઈ જકડાઈ રહે; તે પછી જીવનને હમેશા કૂંકે મારી કોરી ખાતા મેલ સમા વિદ્યાતક તરવો આત્માને કદિપણ ન સન્તાપે.

સાવરણીમાં પીંછાઓની અતિચયતાનું પ્રમાણ વિરોધ હોવા છતાં તે એક જ દેન્દ્રશ્પ તેના હૃદયામાં બંધાઈ રહે છે: તેમાં તેમનો એકરૂપતાનો આદર્શ વર્ણવી શકીએ એમ ઊંચો. આપણો ભારતવર્ષ પણ આટલાટલા આદર્શો, રીતરિવાજ, રહેણીકરણી, ભાષા અને જાતિ વગેરેમાં સાવરણીના પીંછા જેમ ભિન્નભિન્ન હોવા છતાં તેની સંસ્કારિતામાં અભિન્ન અને અજોડ છે. હિન્દુ સંસ્કૃતિ અજોડ એકવના પાયા પર જ રચાઈ છે, અને આ એકવના આદર્શવાળી સંસ્કૃતિનું ઉત્તમ અનુકરણ સાવરણીમાં પણ કરવામાં આવ્યું હોય, એમ કેમ ન માની શકીએ? એનાં છતાં જવાયાં પીંછાઓને એકવની સાંકળી વડે સાંકળી રાખવામાં આવ્યા છે તેમ સનાતન હિન્દુજાતિમાં બધી ક્રિયાઓનો વિચારઆદર્શ માત્ર એકવના અગર સિદ્ધાન્ત પર નિર્ભર છે; તે આદર્શનું લક્ષ્ય સાવરણીમાં ઉતારીને તેનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયાસ છે. તો વળી કોઈ કવિમિત્ર એમ પણ કેમ ન કહી શકે કે હુદ દુઃશાસને સતિ દ્રૌપદીનાં ભરી સભામાં લટીયાં પકડ્યાં તે નિર્દેશનાર્થે - તેનાં મુદ્ધાં જાલીમ જગિર જેવી દોરી વડે કચકચાવી બાંધ્યા હોવાનું દર્શાવવા - તેમાં નમ્ર પ્રયાસ છે. તાડની હરીયત્તીઓની બનેલી તે મોહર સામગ્રી હોઈ 'શિશુમગ્નતુ' એ એક રમકડું છે. બાળકો ન્યારે તેનો ઘોડો ફલગે છે કે ચાથુક તરીકે ઉપયોગ કરે છે; ત્યારે તે મરક મરક હસી હસાવે છે. આ ઉપરાન્ત તે ગુપ્તચરની પગલીઓ બૂંસવાનું ઉત્તમ સાધન મનાયું છે. ભુવડનાં માણસો ન્યારે જ્યોતિષીઓની સગર્મી રાણીની શોધમાં લાગ્યા હતા; ત્યારે તેની ચતુર રાણીને વનમાં સંતાતાં ને છૂપાતાં બટકનું પડ્યું હતું. દુરમનો તેની પગલી મુદ્ધાં ન વર્તી જાય એટલા માટે પૂઠે લાંબી સાવરણી બાંધી ફરતી હતી. જેમ જેમ

રાણી ધૂળ પર પગલીઓ પાડતી જાય તેમ તેમ સાવરણી ભૂંસી નાખતી જાય. આવી રીતેજ, કાળરૂપી રેતીના મેદાનમાં પાશવિક પ્રભુત્વ સ્થાપિત કરનાર વિક્રમો રાજ્ય, લાભોના જીવોનો સંહાર કરી રકતની નદી વહેવડાવનાર વિજયી, પારકા દેશને પરતન્ત્રતાની શૃંગલાઓમાં જકડી દેનાર ભોગવિલાસ પ્રિય પશુશક્તિ અથવા સર્વશાસ્ત્રપારંગત કૂપમંદુક પંડિત જે કે નામનો નિશાનીઓ મૂકી જાય છે; તેના પર કાળક્રમે વિસ્મૃતિની સાવરણી ફરી વળી તેને સદંતર ભૂંસી નાંખે છે. પરંતુ તે સાચા દેશમક્ત અને સાધુપુરુષની અમીટ પગલીઓ નથી ભૂંસી શકતી. અનવરત પરિશ્રમદ્વારા પાડેલી મહાપુરુષોના બલવત્તર આદર્શની નિયંત્રિત પગલીઓ ઉલટું તેમના અનુગામીઓને સુમાર્ગ પ્રદર્શિત કરે છે.

જેવી રીતે ધરઆંગણુ અને બહારની સફાઈ સાવરણી કરી દે છે; તેવી રીતે દુનિયા સ્ખરતની સફાઈ ભગવાનને ત્યાંના વાયરા આવી કરી જાય છે. મહાવટોળ એ કુદરતી વિરાટ સાવરણી છે. તે મહારુદ્ર સમાન માઝા મૂકી ફરે છે. યોગેર વાવાઝોડું વા આંધી ફેલાવી સફાઈનું અતિ ચોક્કસ અને વેગવંતુ કાર્ય હાથ ધરે છે, ત્યારે તો ત્રાહી ત્રાહી પોકારવું પડે છે. આપણા આધ્યાત્મિક પતનમાંથી નિષ્કર્ષેલી કેટલીક અશુદ્ધતાઓ નાશ કરી સુષ્ટ્ય પર આરોહ ધવામાં જેટલાં કષ્ટ સહેવાની જરૂર પડે છે, તેવાંજ કષ્ટ કદાચ આ કુદરતી શુદ્ધિ થતી વખતે સહેવાં પડે છે. મહાતત્ત્વ પોતાની શુદ્ધિનું કામ અતિ સહેલ મુગમતાથી રમત કરતાં પૂરું કરે છે, અને પૃથ્વીના સર્વ પદાર્થો ઝાપટી ઝંઝાળાવી મૂકે છે. પૃથ્વી આખી બચકંપિત ડોલવા લાગે છે. ઉપર તારાઓ ધ્રુજ ઉઠે છે. વાદળાંઓ તણાઈ આવે છે, સાગરનો સકળ જળભંડાર હિલોળે ચઢે છે. પૃથ્વીથી માંડી આકાશ સુધીની આ રીતનો સફાઈ થતાં ડગમગ વધે છે પણ તે પછી શુદ્ધિની આંખ ધારતી શાંતિ પથરાય છે. કુદરતનાં આ સફાઈ સાધનમાં અંધકારની બચકંરતા, સાગરની ફૂરતા, અને પાપી હંધ જેટલી મલિનતા છે; છતાં તેમાં સકળ ચેતના શક્તિનો ભંડાર ભર્યો છે. તે યુવાનીની સુરખી ભર્યો ફરે છે અને ગતિબલથી આગળ વધે છે ત્યારે આનંદભેર હૈયું હરખી જોડે છે. પર્વતશૃંગથી તે ટેકરીઓની સપાટ તળેએટ્ટીઓના ખૂણાખાંચરા સર્વ પલમાત્રમાં સાફસફ કરી દે છે, અને જગત પરનો એકઠો ધએસો એકંવાડો તો જગતના પૃથ્વીતત્ત્વમાં સમાવી દે છે.

જે આખોહવાના અણુઅણુમાં રજકણની નાની નાની અતિ સૂક્ષ્મ કણિકાઓ ભરી છે, તેની શુદ્ધિ વિરાટ સાવરણી પણ નથી કરી શકતી; તો જગતની શુદ્ધિ તાડપદ્ધતની અનેલી સાવરણી તે શી રીતે કરી શકવાની હતી? જો કે ધૂળના ઘરેટા જ્યાં જ્યાં થયા હોય છે, ત્યાં ત્યાં સાવરણી કાળમુખી જેવી ફરી વળે છે. સુષ્ટતા ને સ્વચ્છતાને નોતરે છે, તે છતાં તે નામ માત્રની જ શુદ્ધિ કરી શકવાને શક્ય છે. ધૂળનો તે પણ સદંતર નાશ નથી કરી શકતી તે એક જગાની ધૂળ ઉરાડે છે તે બીજી જગાએ જમા કરવા માટેજ. તે ધૂળને ભેગી કરી શકે છે, પણ પાછી રસ્તે નાંખી ગુલાલ સમી ઉડાવતા કાળેજ. આમ સાવરણી સંપૂર્ણ શુદ્ધિ નથી કરી શકતી; મળની ખાસિયત વળી વળીને વળગી પડવાની હોય છે. મધમાખીને ગળપણ કે મધુવાસની જગાએથી ઉરાડીએ ઉરાડીએ ને પાછી વળગતી આવે છે; તેમ ધૂળ અને એના જેવા બીજા દુર્ગુણ રાક્ષસો પણ હાંકીએ હાંકીએ ને આક્રમણ કરે છે. હવાની ધૂળ કોઇ ઘોષ

શકતું નથી તેમ બાહ્ય ધૂળની સફાઈ પણ કોઈ સાવરણીથી સંપૂર્ણ થઈ શકતી નથી. કારણ કે તે લૂહી લગ્નરૂ છે. મનુષ્ય પણ બે પોતાના નિશ્ચયમાં રહેજ પણ ડગમગ અર્થાત્ લૂહો રહે તો કોઈપણ કાર્ય તે સુદૂર રીતે સાધી શકે નહિ.

જેમ આત્માની શુદ્ધિનું સાધન પ્રાયશ્ચિત્ત ગણાયું તેમ ધરની શુદ્ધિનું સાધન સાવરણી છે. આખોહવામાંથી ધૂળ ઉરાડવી જેટલી દુષ્કર છે એટલુંજ દુષ્કર કાર્ય મનુષ્યની અજ્ઞાનરૂપી ધૂળ ઉરાડવાનું છે. સાવરણી દુનિયાની સફાઈનું કામ કરે છે તેમ મનુષ્યના જ્ઞાનપ્રકાશ પર અજ્ઞાનતાની ધૂળનું જે આવરણ ચઢ્યું હોય છે તેને ઉરાડવા મહાન સાધુ-ઓક્ષીઆ અને મહાત્મા પુરુષોની શુદ્ધ સાવરણીની ગરજ સારે છે; છતાં તેઓ પણ તમામ અજ્ઞાનને નથી વેડફી શકતા. પતંગ, કુરંગ, માતંગ જેવા પ્રાણીઓ એકજ ઇન્દ્રિયદ્વારા વિનાશને પથે પળ્યા છે તો પછી મનુષ્યપ્રાણી જેને પરમાત્માએ પાંચપાંચ ઇન્દ્રિયોનાં દાન દીધાં છે તે પોતાનો વિનાશ કેવી રીતે રોકી શકવાના હતા : એ પ્રકારનો પ્રશ્ન દુર્ગુણવશ માનવીઓ માટે એક સંજ્ઞેત કવિને ઉદ્ભવ્યો છે તે શું ખોટો છે? એ મેત્રધેસાં માનવીઓની શુદ્ધિ કયી સાવરણી કરી શકે એમ છે?

આ રીતે, સાવરણી કે મહાપુરુષોની શુદ્ધ બાહ્ય કે આંતરિક શુદ્ધિ સમૂળગી નથી કરી શકતી તેમાં જ મને તો ઇશ્વરી સર્જનકલાનો વિજય અંકાયેલો લાગે છે. કારણ કે મેલ વિના સ્વરછતાની કિંમત કોઈના દિલે વસત નહિ. દુર્ગુણ વિના ગુણની આંકણી જગતમાં અંકત નહિ. દુર્ગુણની ગણ દુનિયામાં જરુરિયાન છે. દુર્ગુણ વિનાની દુનિયા કરતાં આ દુનિયા અને તે પર વસનાર માનવીઓ તેમના દુર્ગુણ સહિત વધારે સોદામણા અને ઇચ્છાબળોગ લાગે છે. દુર્ગુણ સદ્ગુણ એ સંબંધી વિશેષણ છે એટલે એકના અસ્તિત્વ શિવાય બીજાનો ખ્યાલ સરખો પણ આવી શકે એમ નથી. અર્થાત્ દુર્ગુણની હયાતિ સદ્ગુણને પ્રકાશમાં લાવે છે. તો પછી સાચો પરિશ્રમ ત્યાગી આદર્શ પાછળ ઘેલાં કાઠી ધૂમવામાં મનુષ્ય વૃથા સમય અને શક્તિનો દુર્લભ કરે છે. મનુષ્યને સંપૂર્ણતા આ લોકમાં વરી જ નથી તેથી સાવરણી માફક તે સઘળા દુર્ગુણની સફાઈ ન પણ કરી શકે છતાં બે તે પોતાના કર્તવ્યપથે વિના વિલંબ, વિના ચૂક, વિના સ્વાર્થ વધ્યો જાય તો આત્માનો મહાનુભાવ વિજયનો પડથો પાડે એમાં શક નહિ. કર્તવ્યનું જ્ઞાન રાખ્યા વિના નહિ તો બાકી આદર્શો પાછળ ભટકનાર દુનિયાને દુર્ગુણની કે મળમૂળની ખાણ કહી વખોડી કઢાડનાર સાચો કાપુરુષ છે, એમ સ્પષ્ટમનવું.

દુનિયામાં સાવરણીનો આદર્શ ઉડે ઉડે સર્વ વસ્તુઓમાં રહેલો છે. આપણાં વાણી, વર્તન અને વિચાર, રહેણીકરણી અને રીતમાત પણ એની અગત્ય ખાતી લે છે. તેથી આજસ તથા ઉદયમરૂપી સાવરણી ધારી અભ્યાસીને પુસ્તકોની ધૂળ ઉડાડવાનો પડકાર થાય છે, અને વિદ્યાર્થીના ઉપયોગી અને આવશ્યક લખાણો જે જનદષ્ટિ બહાર જતાં રહ્યાં હોય અથવા માસિકોમાં દટાયેલાં જ રહ્યાં હોય કે પડ્યાં પડ્યાં ધૂળ ખાતા હોય તેને પ્રકાશરૂપી સાવરણીથી પ્રકાશક બે પ્રકટ કરે તો એમાં તેની સાહિત્યસેવાનો વિજય અંકાયેલો ગણાય છે. સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છતી વ્યક્તિ કે પ્રજાને શુભાગી મનોદસા ખંખેરી નાખવાનું પ્રયોધવામાં આવે છે. અનેકવિધ સુધારાની ધૂળ સાવરણીનું સ્પર્શ જ પ્રકટ કરે છે.

સાવરણી ધણાં ઉત્તમ કાર્યો કરે છે; છતાં તેનો ઉપયોગ સાસુઓએ વહુ પર અને કોઈ કુભારજી નારે પોતાની સાવકી દીકરી પર છૂટે હાથે અણુછાજતી રીતે કર્યો હોવાની સાબિતી સમાજના અણુઉકેલાયલા દૃતિહાસને પાને સાચુત છે. આમ સાવરણી બિચારી સામાજિક અનિષ્ટમાં વખતોવખત સડોવાઈ ગઈ છે; એ એનું એક દુર્ભાગ્ય છે. પણ આટલેથી જ એની કરુણકથાનો અંત આવી જતો નથી. તે અપશુકનિયાળ પણ ગણાઈ છે. પ્રભાતે બિછાનેથી ઉઠતા વેંત જ જો તેનાં દર્શન થાય તો તે અમંગળસૂચક અને મહાઅનર્થની પરિચારિકા તરીકે લેખાય છે. તેને પુણ્યકાર્યોમાંથી સદા વચ્ચિત કરવામાં આવી છે. તેથી શુભ પ્રસંગે પાવન નિમંત્રણમાંથી સદા બાતલ થઈ છે. સદાઈ કરવાનું સેવાકર્મ આજલગી તો દક્ષિત અને અરપૂસ્યોનું જ મનાવું આવેલું હોવાથી તે ધરના ખૂણમાં કે ગોરમટીના ઢેર પાસે અરપૂસ્ય ગણાએલા એના સ્વર્ગસદનમાં આશ્રય અને વિશ્રાંતિ મેળવે છે. ત્યાંથી કદાચ જો તે દર્મની કાયાથી ઉપજાવેલી હોય છે; તો પ્રમુદિત વરદાન મેળવી દેવાંગરને આંગણે માંડ માંડ સદાઈ કરવાનું સદ્ભાગ્ય તેને સાંપડે છે. એના આ કરુણ ઇતિહાસને કારણે કાળના બૃહત્ પૃષ્ઠ પર એનું કરુણગીત અંકાયેલું છે. તેનું આ વિકલસંગીત તે કાર્યશીલ રહે છે; ત્યારે સાંભળવામાં આવે છે. તે અગણિત ભાવોની આડુળભાષા તેના કરુણ પોંછોડામાં રાખી મૂકે છે તે ખરખર અવાજ કરતી ગાતી માત્ર ધૂળ સાથે ગોળી કરતાં કહી સંભળાવે છે, અને પ્રત્યેક ચરણ વડે અધકારનો ડમ્બર ઉઝેડતી આગળ ધપે છે. આ વખતે આંધીના તાર હલાવતા એનું પાવનહૃદય ઉતાવળું બની જાય છે.

તે હિંસા અર્થે વપરાય છે ત્યારે યુદ્ધનાં વાગ્મંઓને બંધ થવા આદેશ આપતી હોય તેમ ખખડે છે, અને ક્રોધથી તેનું અંગ કાંપતું દેખાય છે. ઇવજનું પરનું એનું આક્રમણ બહુ જ આકરુ હોય છે. તે તલવારનાં ચમકારને અંધકારમાં છુટાવા કહેતી હોય છે, કારણ શાહુડીનાં પીંછા સમાન એનાં પીંછા પણ તલવારની ધાર કરતાં વ વિશેષ અણીદાર અને તીક્ષ્ણ હોય છે. તે છતાં તે સૌમ્યભાવ ધારી બુકુલકળીનાં શુંગાર સમાન તેનાં પીંછા ઉદાર સૌંદર્યની સાથે લહેરાવે છે અને તેને ફક્કડાવીએ છીએ ત્યારે તો તેનાં પીંછાં કોઈ રમણીય ફૂલવાડી જેવાં ખીંટી ઉડે છે. તે વખતે તેના સમસ્ત કેશરાશિમાં પાંપણોની પટપટનું રૂપાંતર થયું હોય એમ ભાસ થાય છે. આંસુ વડે કરીને આંખે બાંહેલાં જાણી ખંખેરી નાખવા પાંપણો પટપટે છે; તેમ સાવરણી પણ હાથમાં નચાવીએ છીએ; ત્યારે તેનામાં પાંપણોનો માદક વિકાસ ચએકો હોય એમ જ લાગે છે.

તે કદિ વિવેકબ્રષ્ટ થઈ નથી. દેવાગારે, ભવનખંડે કે ઉત્સવઓજાંએ તેને સન્માન મળતું નથી છતાં કોઈ અતિથિના સ્વાગત સમયે પથને, આસન્નને અને ખંડને સાફસફ કરવાના શુભ કાર્ય વખતે તે સલામદ આદરતી નથી. તે આતિથ્ય ભાવે પ્રેરાઈ અતિ ઉમંગથી ભૂપકલ્યાણની તાલ લેતી રસપૂર્ણ સમારંભ રચવામાં સદાવક થાય છે. અને સુધડતા, સ્વચ્છતાની કોઈપણ મુખે વાદવાદ નીકળી પડે ત્યાં સુધીની સદાઈ કરે છે. કોકોના અંતરમાં તેની સદાઈની વાદની ગૂંજ જાડી આવે છે; ત્યારે પ્રશંસા ને પરિનોયથી તે પૂર્ણતઃ પ્રસન્ન ને પ્રજ્વલ થઈ ઉડે છે.

આમ તેની ઇવનમહેચ્છા ચરણયુગલનું કમળ બનવા આદતી હોય તેમ પથ પર પથરાઈ

શતશત પાંખડીએ ચરણુરજ ધૂએ છે. તેમાં જ તે જીવનની સાધના, ચિરવાંछિત ફલની સિદ્ધિ જૂએ છે, અને તે કાજે તે દુર્જલવાસના, તાંડવમથી ચિંતાઓ અને બીજી ઘણીએ ચિરપરિચિત ઉપાધિઓને ધૂળ જેવા નજીવા અયોગ્ય પદાર્થોનો નાશ કરી, વન્યપ્રદેશની શોભાથી મત્ત બની મધૂરવૃત્ત્ય આરંભે છે; તેમ તે પણ તેના કંપિત નાનુક ગાત્રો વડે તાંડવવૃત્ત્ય કરે છે એ વખતે ગર્જન થાય છે અને ગતિ મળે છે.

અંતે, સાવરણી સોહામણા પ્રભાતની પતાકા ફફડાવતી, ઘરમાં જાગૃતિના સ્વર આજ્ઞાપતી, દુર્ગુણોને મેલનો નાશ કરતી સદીઓથી પ્રાચીન વિધાનપ્રતિ નમસ્કાર કરે છે. તે સદા બ્રમણુચીલ રહે છે ને ધરધર બ્રમણુ જ કરતી દેખાય છે. તે વખતે તે અવાજ કાઢી પોતાના કાર્યનું અંતરગર્જન કરતી હોય છે, અને કર્મચોગના અતૂટ સિદ્ધાંતનો વિજય ગાતી ફરે છે. કર્મ સાવરણીનું ભાગ્ય નિર્દિષ્ટ કરે છે અને વેદનાના રહસ્યથી એનો ધ્વનિ શ્રીમમાં પ્રતિધ્વનિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

ઝોસા લઉં કેવી રીતે ?

ઝોખા હમે ઝોખા ત્હમે : ઝોસા દઉં કેવી રીતે ?
ઠોસા અને ઠોસી બન્યાં, ઝોસા લઉં કેવી રીતે ?

હોઠમાંથી હોંશ ને રસભ્રેસનાં ઝરણું ગયાં !
તારખુલવણીં આજ ખેડોંચ્યાં અબ્રવણું તણી ગતે !

રક્ત, રંગ અશક્ત થઈ બેઠું મૂકી ઉડી ગયાં;
આ રક્તભક્ત વિ-રક્ત પર ઝોસા કરે કેવી રીતે ?

યુવા ગઈ ! વૃદ્ધાતણા ભૂવા ધૂણે છે અંગ પર;
અસ્થિર અસ્થિપિન્નરે ઝોસા લઉં શાની પ્રીતે ?

હરકદમ પર દમબદમ બંસી બસૂરી બોલતી;
મસ્તી નથી ત્યાં મોહની, ઝોસા દઉં કેવી રીતે ?

હો, હો સક્ષા બાઝારે ભ્રેષ્ઠન ! પણ નક્ષત્રો આંક છે;
ઠોસો નમેલો છું છતાં ઝોસા લઉં જૂની રીતે.

આ યત્ન વિષુ મમ શીર્ષ નમતું, આત્મમંદિર પેખતું,
હુમમાં સનમ શોધી, લઉં ઝોસા રુચે તેવી રીતે !

આંખે પાટા

શ્રી. હંસા મહેતા, બી. એ.

(ગતાંક પૃષ્ઠ ૧૬૬ થી ચાલુ)

અંક બીજો.

પૃથ્વી પર.

પહેલા અને બીજા અંક વચ્ચે પાંચ વર્ષનો ગાળો

પાત્રો :— ડાહ્યાલાલ દેસાઈ એની સ્ત્રી કાશીબહેન
વીરચંદ શાહ „ „ કાન્તાબહેન
મદન મહેતા
તે ઉપરાંત અન્ય પુરુષો, દાકતર વગેરે

સમય : રાતના આઠ વાગ્યાનો

સ્થળ : [મોરારજી ગોક્ષળદાસની ચાલ જેવી કોઈ ચાલની પહેલા માળની આગળની પરસાળ.
એ લાંબી પરસાળ એટલે દરેકની ઓરડીમાં જવાનો સરિયામ રસ્તો. ચાલીમાં પાંચ છ પોલીઓ
હશે. પ્રેક્ષકને તો માત્ર પાસે પાસેની બે ઓરડીના જ બારણાં દેખાય છે. ડાબી બાજુની
ઓરડીમાં પ્રકાશ પુષ્કળ જામે છે. એ જાંખા પ્રકાશમાં એ ઓરડીની અંદર બાળકનું થોડુંક
દેખાય છે. એ ઓરડીના ઉમરા પર કાશીબહેન બેઠાં છે. અને જરૂર પડે થોડાંની દોરી ધીમે
ધીમે ખેંચે છે. બે ઓરડીના બારણાં વચ્ચેની ભીંતને અડેલી બે કેનવાસની આરામ ખુરશીઓ
પડી છે. ખુરશીની વચ્ચે એક નાની ટીપાઈ છે. એક આરામ ખુરશી પર બેસી કાન્તાબહેન
કંઈ મુશ્કેલી હોય છે અને વચમાં વચમાં કાશીબહેન સાથે વાતો પલ્લુ કરે છે. જમણા હાથ પર
ઓરડીમાં દીવાનો પ્રકાશ છે. તે પરથી ઓરડીનો થોડો ભાગ દેખાય છે. એક નાના ટેગલ
આગળ બેસીને શાહ કંઈ લખતો માત્રમ પડે છે. ચાલીનો દાદર પણ જમણાં હાથ પર છે.
એટલે ઉપર આવનાર અને નીચે જનાર આ ઓરડીઓ આગળથી પસાર થાય છે. ચાલી
કોઈ ગીચ લત્તામાં છે એ દર્શાવતા ભત્રાજીના અવાજો રાત્રીની શાન્તિ ભંગ કરે છે. આ
આખા અંક દરમિયાન હારમોનીયમનો કર્કશ ધ્વનિ અને આમેશ્વરનો તીરો સર સંભળાયાં જ
કરે છે.]

કાશીબહેન : (ગામડામાં ઉઢરેલાં પલ્લુ શહેરમાં પાંચ વર્ષના રહેવાશથી કંઈક કપડાં વગેરેમાં
સુધરવાનો પ્રયત્ન કરતાં છતાંએ પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં હોય એમ જોનારને
લાગે. અલારે તો એમનો ચહેરો ચિન્તાથી લેવાઈ ગયો છે. ઉમંગરો અને
શ્રમ બનેલી અસર મ્હોં પર અને બોલવામાં લાગે છે. વાળ પણ બરોબર
ઓળેલા નથી અને કપડાં પણ જેમ તેમ પહેરેલાં છે. હંચા નીચા થઈ દાદર
બહી જોતાં) “ હજી એ આવ્યા નહિ ! ”

કાન્તાબહેન : (કાશીબહેન કરતા કંઈક વધારે સંરક્ષી સ્ત્રી સમાજમાં જન્મે કંઈક શીખેલાં
હોય એમ લાગે કપડામાં પણ વધારે સ્વચ્છતા.) “ ઓફીસમાં પાણું ધમ

નીકળ્યું હશે. જાડી આવે વળતે જહાર નકામા તો ના જ રહે.”

(એકાએક નીચે વાગતા હારમોનીયમનો કઈશ સર જોરથી ઠાતે પડે છે)

કાશીબહેન : બળી આ પેટી. બીચારો કુમાર હમણું જરા જપીતે મૂતો છે તેને જગાડશે.
(અંદર જોઈ આવે છે. કુમારને ઉઠતો જોઈ પાછાં આવે છે)

કાન્તાબહેન : કીકો પણ આજે તો ડાહ્યો થઈને બહેલો બહેલો ઉઘી ગયો.

કાશીબહેન : મ્હારું નસીબ તે આજે એ બહેલો મૂતો. (એટલામાં નીચેથી ગાયન સંભળાય છે)
બાગેશ્રીની ધૂન.

મનડા ! કરીશ નહિ તું શોક—મનડા (ટક)

જન્મ્યું તે તો નિશ્ચે જશે

ફાંફાં મારે ફાંફાં—મનડા.

રડો જશે જશે રાધા.

જેવા કો અમર લોક ?—મનડા.

કાશીબહેન : (ગાયન પૂરું થતાં અટકાઈ) આવાં ગાયનો તે શીદ ગાતાં હશે નાહક મનને
ફુગી કરવા ?

કાન્તાબહેન : (સ્વગત) કમજો હોય તે પીછું જ દેખે. મન શોકાતુર હોય તો બધું જ
ફુગી લાગે. પેલો બાપડો આનંદમાં ગાય છે. એને શી ખબર કે એક નાનકડું
બાળક અહીં જીવન મૃત્યુનો ખેવ રમી રહ્યું છે.
(પાસેની એકાદ ઓરડીમાં બે બેઝીઓ યાંટા પાડીને લાડતી સંભળાય છે.)

કાશીબહેન : (ખૂબ જ અટકાઈ) આ સામુ વડુથી તો તોળ્યા ! દરેકજના અધડા ! એને
(બે હાથ જોડી) તોળ્યા આ તમારા મુંબાઈ ચહેરથી. જરા પણ શાન્તિ, જરા
પણ નિરાંત મળે જ નહિ. કોણ જાણે લોકોને ચહેરની શી મોહની લાગી છે ?
ચહેર કહેવાય ત્યારે મોહું. પણ મારા જેવી ગામડામાં ખુલ્લામાં ઉઠેલીને તો
અહીં સંકેત, બધિયાર જેવું જ લાગે. છૂટથી હરવા ફરવાનું તો નામ જ
નહિ. એક ઓરડીમાં પુરાઈ રહેવાનું.

કાન્તાબહેન : (હસીને) કાશીબહેન ! ચહેર એટલું ખરાબ છે ? તમે મારી સાથે બહાર
આવતાં તો હો નહિ. અહીંના બેગિની સમાજમાં ગરબા ગાવા કે અમસ્તા
પણ બેસવા ઊઠવા આવતાં હો તો તમારું મન છુદું થાય.

કાશીબહેન : (નીસાસો નાખી) આ હોકાશઆમાથી પરવારું ત્યારે બહાર આવું ને ? અહીં
આજાં રસ્તા પર છૂદાં મઢી દેવાય ? એમને પણ ક્યાં ધડીનો પરવાર છે ?
સવારે નવ વાગે જમીને જાય તે સાંજના સાત સાંજનાત વિના પતોજ નહિ.
જુવોને આજે આઠ વાગી ગયા તોએ હજી ક્યાં કેકાલું છે. (કોઈના પગલાં
દાદર પર સંભળાય છે. કાશીબહેન વાંકા વળીને કોણ આવ્યું તે જુવે છે.
બીજા કોઈને જોતાં નિરાશ થાય છે. એક ગૃહસ્થ આવી કાશીબહેનની ઓરડી
આગળ થોભે છે.)

ગૃહસ્થ : કેમ કાશીખેન ! આજે બુધવાની તબીયત કેમ છે ?

કાશીખેન : ઉધરસ જરા ઓછી છે. તમારા ગંગાખેન કેમ છે ? મારાથી તો જોવા એ નથી અવાયું.

ગૃહસ્થ : તમે આમાંથી પરવારો ત્યારે આવી શકોને ? યાત્રો બીચારો જલદી હરતો ફરતો થઈ જાય. (પોતાની ઝોરડી તરફ જાય છે)

કાશીખેન : (આંખો લુંછતાં) બાહ્ય, ઈશ્વર કરે તે ખરું.

કાન્તાખેન : (દયા ખાતાં) કાશીખેન, આ ઉપરાજાપરી મંદવાડમાં ચાકરી કરી તમે અડધાં થઈ ગયાં છો. મેં તો ડાહ્યાબાઈને બહુવાર કહ્યું કે કુમારને ઈસ્પીટાલમાં રાખો. હવે તો આપણા જેવા માટે ઈસ્પીટાલમાં ક્યાં ઓછી સગવડ છે ? આ ગંગાખેન પણ ત્યાં ગયાં જ છે ને ? બાળકની બીચારાની બરોબર સંભાળ લેવાય અને તમારાથી પણ જરા નીરાંતે ઉઘાપતે ? ત્યારે મને કહે કે તમે 'એને' સમજાવો. હું આટલા દિવસ જોલી નહિ પણ હવે તો રહેવાતું નથી. આમને આમ તો તમારી તબીયત બગાડશે. એક છોકરો તો ગયો. આ બીજો મદિ અને ભોગભોગે તમે માંદા પડશો તો બીચારા ડાહ્યાબાઈના તો ભોગજ લાગશે.

કાશીખેન : (પીગળતાં) પણ ખેન છોકરાને ઈસ્પીટાલમાં મૂકતાં જીવ જ કેમ યાત્રે ? ત્યાં ગયા પછી તો કોઈ પાછું જ ના આવે.

કાન્તાખેન : અરે એમ શું બોલો છો ? એ તો અગાનની વાત. જુવોતે એ ત્યાં હોય તો એની સારવાર કેવી સારી રીતે થાય. નર્સ દાકતરો ત્યાં હાજર જ હોય. દવા દારુની પણ ફીકર નહિ. તેમને પણ આરામ અને બીચારા ડાહ્યાબાઈને પણ દવા દાકતર માટે દોહાદોડી કરવી ના પડે. એક તો ઓફીસ સંભાળવાની અને આ કામ. બે સાથે કેમ કરી શકે ?

કાશીખેન : (આંખો લુંછતાં) પણ ખેન હું શું કરું ? કુમારને ઈસ્પીટાલમાં પણ મારા વિના ચાલે નહિ. વળી આ કીકા ઘેર એકલો શી રીતે રહે.

કાન્તાખેન : ત્હમને મહેં કહ્યું હતું ને કે હું સંભાળીશ.

કાશીખેન : ખેન ત્હમારો તો ઉપકાર નહિ જુલાય. તમે અને વીરચંદબાઈએ અમારે માટે ધણું કર્યું છે. (અંદરથી બાળકની ઉધરસનો અવાજ આવે છે. કાશીખેન એકદમ બિહીતે અંદર જાય છે. શાહ બહાર આવે છે. પાંચ વર્ષમાં એનામાં ફેર તો પડ્યો છે. કાંઈક વધારે દુનિયાદારીનું બાન હોય એમ લાગે છે.)

શાહ : (કાન્તાખેનને) હું જરા આ ટપાલ નાખી આવું. કેમ હંજ દેસાઈ આવ્યા નથી ? આજ તો બહુ મોડું થયું. કુમારને કેમ છે ? (અંદરથી ખૂબ ઉધરસ અને બાળક દર્દથી રડતું હોય એવો અવાજ આવે છે.)

કાન્તાખેન : ત્હમે જલદી આવો તો સારું. મંદવાડ વખતે કોઈ પુરુષ હાજર હોય તો ફીક. દાકતર બાકતરની જરૂર પડે.

શાહ : આ હું હમણાં જ આવ્યો.

(નમ છે. નીચેથી કોઈ ધબધબ કરતું ગાતું ઉપર આવે છે.)

કાન્તાબહેન : (ખૂબ અવાજ થાય છે તેથી ચીઠાઈ) કોઈ સાનું માફ આપણું લોકોને જરાએ દરકાર નહિ. કેવા અણસમજી લોક ! (પેપો ગૃહસ્થ શરમીન્દો પડી મુગો મુગો ત્યાંથી પસાર થઈ નમ છે.

કાશીબહેન : (પાછાં પાસણાં આગળ આવી) હજી આવ્યા નહિ ! અરે રામ ! આજે ફેટલું મેહું.

કાન્તાબહેન : કાશીબહેન ! આમ આકળાં રા માટે થાવ છો. એક કામ કરો. તમે જમી લો હું કુમાર પાસે બેસું છું. કાલામાઈની વાટ જોશો ને વારાફરતી જમશો તો બહુ મેહું થશે.

કાશીબહેન : એમને મૂકીને ક્યાં જમવા બેસું ?

કાન્તાબહેન : આવે વખતે એ વિચાર કરવાનો નહિ. તમે નીરાંતે જમી લો અને બન્ને બાળકો સતાં છે એટલે વખત તમે પણ આડાં પડો. હું બેઠી છું.
(કાશીબહેન, કાન્તાબહેન એરડીની અંદર નમ છે. દાદર પર પગલાં સંભળાય છે અને શાહ અને મહેતા ઉપર આવે છે. પગલાંનો અવાજ સાંભળતાં કાન્તાબહેન બહાર આવી ડોહીયું કરે છે. કાલામાઈને ન જોતાં પાછાં અંદર નમ છે. મહેતા ખુરશી પર ગોઠવાય છે. શાહ પોતાની એરડીમાંથી સીગરેટનો ડબ્બો લાવે છે. અને એ પણ ખુરશી પર ગોઠવાય છે. સીગરેટ સળગાવવાની ક્રીયા થાય છે.)

શાહ : (મહેતાને કોટ પાટલુન ટાઈ કોલરવાળા વીલાયતી લેઆસમાં, તેમજ શરીરે પણ પહેલાં કરતાં જરા મજબુત જોઈ) તું ખરેખરો બદલાયો તો છે. પૂરો સાહેબ બન્યો છે તે મને ના ઓળખ્યો હોત તો હું તને જરાએ ઓળખી શકત નહિ. તું હિન્દુસ્તાન પાછો ફર્યો એ મેં પેપરમાં વાંચ્યું તો હતું. પણ ત્હારા જેવો મોટો માણસ અમારે ગરીબને ઘેર આવે એ તો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ.

મહેતા : (એના બોલવાની રીત પરથી લાગે છે કે સુજરાતી બોલવાની ટેવ ધણું વખતથી નથી) અરે એમ શું બોલે છે ? એ ઈંગ્લેન્ડ રીટર્ન એવા સ્નેખીશ હશે. અમે અમેરિકાના નહિ. હું ત્હારું જ ઘર શોધતો આવતો હતો. ત્હારો છેલ્લો કાગળ વર્ષેક પર મળ્યો હતો. એટલે એ જ ઠેકાણે હશે કે કેમ એ શંકા હતી. કેમ દુનિયા કેમ ચાલે છે ?

શાહ : ભલા હિન્દુસ્તાનની દુનિયા તો થંભી ગઈ છે. અમે તો છીએ ત્યાંના ત્યાં. પણ તું તો અમેરિકાના જેવા દોડતા દેશમાંથી આવે છે. એટલે દુનિયાની ખબર તો તારેજ આપવાની.

મહેતા : (હસીને) તો તે હુબિયા એટલે આપણે. હું ને તું માં જ બધું સમાવું છે. હું તો બી. એ. થઈને સીધાજ અમેરિકા ગયો. વેડ કરી બધુવા જેટલા પૈસા એકઠા કર્યા અને શીખ્યો. મ્હારે તો બેન્ડીંગનું શીખવું હતું. માત્ર પુસ્તકિયા જ્ઞાન નહિ. મહા મહેનતે મ્હારી ઇચ્છા પાર પડી અને બેન્ડમાં તોફારી મળી. પછી તો ત્યાં રહી જેટલું શીખાવ એટલું શીખ્યો. આપણું દેશમાં એગ્રીકલ્ચરલ બેન્ડ હાડવાતા ધરણધારી ચોડા દિવસની રજા લઈ આવ્યો છું. આ મારો પાંચ વર્ષનો ઇતિહાસ. પણ તારું શું ?

શાહ : બી. એ. થયા પછી મેં તો પત્રકાર થવાનો વિચાર કરેલો. પણ આજનું પ્રેસ તો તું જાણે છેને, તમાણું. એટલે મ્હેલાં તો ફીનાન્સ માટે ફાંફાં માર્યાં. પણ આપણો દેશ ! એ ધધો તો ખોટનો જ. (કડવાશથી ખભો ચઢાવી) લોકોને મદત લેખો લેખએ. અને મળતા હોય ત્યાં મ્હારા જેવાને કોણ પૈસા આપે ! અને પૈસા આપવાની જ્યારે વાતો કરે ત્યારે લેખની કીમત આંકીને નહિ પણ એ લેખના પાના ગણીને, કેટલાં પાનાં લખ્યાં છે તે પર ! મ્હેં તો કહી દીધું કે પાનાની ગણતરી પ્રમાણે તો કવિતાની કિંમત કોડીની પણ નહિ અંકાય !

મહેતા : (હસીને) તે તું કવિતા તો નથી લખતો ને ? આ. શુક નિર્દય જમાનામાં કવિતાને જરાએ સ્થાન નથી.

શાહ : ના રે હું નથી લખતો. પણ જે બાપડો લખતો હશે તેની વાત કરું છું. આ સ્થિતિ હોય ત્યાં અભ્યાસી લેખો કોણ લખે ? એટલે ના છૂટકે મારે છાપામાં તોફારી લેવી પડી.

મહેતા : એ પણ અનુભવ ખોટો નહિ. કોઈ દિવસ પ્રેસને પ્રભનો અવાજ થવું પડશે. પ્રભજીવનને ઘડવામાં એના જેવું કોઈ ઉપયોગી શસ્ત્ર નથી. પણ આપણા બીજા મિત્રોનું શું ?

શાહ : બીજા કોઈની તો મને ખબર નથી. પણ દેસાઈ બાપડો આ પાસેની જ ઝોરડીમાં રહે છે.

મહેતા : ક્યાં ક્યાં છે ? એને બોલાવની.

શાહ : હજી આવ્યો નથી.

મહેતા : (વિચારમાં) બાપડો કેમ ?

શાહ : એને ઘર તો ખરે જ દયા-બેદી છે. પંદર દિવસ પર એનો એક છોકરો ગુજરી ગયો. બીજો માંદગીના બીજાના પર છે. તને યાદ છે ને એનો બાપ એકાએક ગુજરી ગયો હતો ? ત્યારનું એનું નમીજ ચક્કર ફેરવાઈ ગયું છે.

મહેતા : હા, પણ ત્યારપછી તો એ બી. એ. થયો હતો ને ?

શાહ : માંડ માંડ પાસ થયો. એનું મન વાંચવામાં ક્યાં લાગતું હતું. આખું વર્ષ મનદ

કરી છેલ્લી ઘડીએ વાંચવાનું રાખીએ ત્યાં એવું જ થાય. એને માટે તો સારી રીતે પાસ થશે એવી પ્રેફેસરેએ આશા બાંધી. તું તો પરીક્ષા આપી તરત ચાલ્યો ગયો એટલે પછી શું થયું તે ક્યાંથી ખબર હોય ?

મહેતા : શું થયું ?

શાહ : એને બહાવવા પાછળ આપે ફીક દેવું કરેલું. એ બધું પતાવવા એણે જમીન વેચી નાંખી અને થોડા ઘણા પૈસા બચ્યા તે લઈ બેંકની સાથે લઈ મુબઈ નોકરી શોધવા આવ્યો.

મહેતા : એ પરણ્યો હતો ?

શાહ : ગામડાના એટલે તો નાનપણથી જ પરણેલા. અહીં આવ્યા પછી નોકરી માટે ખૂબ શ્રદ્ધાં માર્યાં. આજે તો તું જાણે છે બી. એ. ની કસી કીમત જ નથી. આખરે સરકારી દફતરમાં ક્લાર્કની જગ્યા મળી.

મહેતા : તે કોઈ પ્રેફેસરે અથવા યુનીવર્સિટીએ સારી નોકરી મેળવી આપવામાં મદદ નહિ કરી ?

શાહ : વળી આપણાં દેશમાં એ ક્યાં રિવાજ છે ? યુનીવર્સિટી માત્ર પૈસા લઈ એના નામની છાપ આપે એટલું જ. એકવાર છાપ આપ્યા પછી અહીંની યુનીવર્સિટી એના જીવનમાં કંપે દહારે રસ લે છે.

મહેતા : (હસીને) હું લૂહરો. બીજા દેશમાં એવું થાય છે. બીયારો દેસાઈ !

શાહ : ખરે જ બીયારો. તું એને ઝોળખી પણ નહિ શકે.
(દાદર પર ધીમા પગલાંનો અવાજ આવે છે. એક મુકો, ફીકા ગમગીન ચહેરાનો પુરુષ કંઈક મેલા ધોતીઆ અને લાંબા જૂના દેખાતા કોટમાં સજ્જ થયેલો ઉપર આવે છે.)

શાહ : (ધીમેથી) આ દેસાઈ.

(દેસાઈ સીધા જ આસપાસ જોયા વિના પોતાના ઝોરડીમાં જાય છે. મહેતા તથા શાહ એની પાછળ જોઈ રહે છે.)

મહેતા : ખરે જ ઝોળખાય એવો રહ્યો નથી. ક્યાં હસમુખો તન્દુસ્ત બાંધાનો દેસાઈ અને ક્યાં આ મુકો ફીકો જર્નરિત દેસાઈ ! કાંગનો ફટકો એને જબરો પડ્યો લાગે છે.

(દેસાઈ કોટ ટેપી ઉતારી બહાર આવે છે. મહેતાને ખેલો જ વાર લાગે છે. એક અનન્યા માણસને શાહ સાથે જોઈ અંદર જવા જાય છે ત્યાં શાહ અટકાવે છે.)

શાહ : દેસાઈ ! આ મહેતા. હમણાં જ અમેરિકાથી પાછો ફર્યો. ઝોળખ્યો કે નહિ ?

દેસાઈ : (મહેતાનું નામ સાંભળી ચમકે છે. પથ સ્વસ્થ થવાનો પ્રયત્ન કરી) ઓહો મહેતા તમે ક્યાંથી ? મેં તો ઝોળખ્યા જ નહિ.

(કાશી તથા કાન્તા દેસાઈને જન્મવાનું કહેવા બહાર આવે છે.)

કાશી : હવે મોડું ન કરો. જન્મીને વાતો કરો.

કાન્તા : ડાહ્યાભાઈ ! તમે જન્મી સો પછી વાતો કરજો.

દેસાઈ : મને તો જરાએ, બૂખ નથી. કાશી ! મારે માટે મ્હા કરી લાવ મારે બીજું કંઈ નહિ જોઈએ.

કાશી :: (અબડતાં) બહુ જન્મવું નહિ ને મ્હા પીસી. એમજ તખીયત બગડે.

કાન્તા : ડાહ્યાભાઈ ! તમે ખરેખર જ નહિ જન્મો ? (ડાહ્યાભાઈ 'માથું ધુણાવે છે'); તો કાશીજીને તમે ચમ્પ જાવ હું મ્હા બનાવી લાવું છું. (બન્ને અંદર જાય છે. આ વાર્તાલાપ દરમિયાન શાહ અંદરથી એક ત્રીજી ખુરશી લાવે છે અને બેસે છે. થોડીવાર લગી કોઈને શું બોલવું તે સુઝતું નથી. આખરે કંઈક શરૂવાત કરવાની ખાતર મહેતા સીગરેટનો ડબ્બો દેસાઈ આગળ ધરે છે.)

દેસાઈ : (ડોકું ધુણાવી ના પાડતાં) હું તો ખીતો નથી. એ પેસાદારોની લત મારા જેવા ગરીબને ના શોભે.

(મહેતા શાહને ધરે છે. એ લે છે. પછી પોતે લે છે. બન્ને જણા સળગાવવાની ક્રિયા કરે છે.)

મહેતા : (હસીને) સીગરેટ તો સુખદુઃખની સોજતણ અને એકલા અટુલાની સંગાથણ છે એને તે કેમ છોડાય ?

(દેસાઈ મૌનજ રહે છે. થોડીવારે એને ફરી બોલાવવા)

દેસાઈ ! તારા બાળક વિષે શાહે વાત કરી. એ સાંભળી બહુ દીલગીરી થઈ.

દેસાઈ : thanks. એ સિંધાચારની કશી જરૂર નથી.

(પાછો મૌન રહે છે. મહેતા કે શાહને શું બોલવું તે સુઝતું નથી. એટલામાં દાદર પર પગલાં સંભળાય છે અને દાકતર આવે છે. દાકતરને આવતા જોઈ દેસાઈ ઉઠે છે)

દેસાઈ : ઓહો દાકતર ! તમે અસારે ક્યાંથી ?

દાકતર : આ બાજુ બીજા દરદીને તપાસવા આવેલો તે થયું કે લાવ અહીં આટો મારી જઈ. કેમ છે કુમારને ?

દેસાઈ : હમણાં તો ઉધે છે. (બન્ને જણા બોલતા બોલતા ઓરડીમાં જાય છે)

મહેતા : હું અહીં આવ્યો છું તે દેસાઈને બહુ પરવડ્યું હોય એમ લાગતું નથી.

શાહ : એ તો કાણ જાણે પણ આજકાલ એ બહુ જ ઝોળાઝોસો થઈ ગયો છે.

મહેતા : અત્યારે તો હું જમીન. વળી પાછો એ સારા mood માં હશે ત્યારે આવીરા. કંઈ ખાસ મારાથી થઈ ચકતું હોય તો મને જરૂર કહેવડાવજો.

(મહેતા ઉઠે છે. શાહ એને દાદર લગી વળાવે છે. દાકતર તથા દેસાઈ બહાર આવે છે.)

- દેસાઈ : કેમ દાકતર! તમને કેમ લાગે છે?
- દાકતર : સવાર કરતાં તો સારું. નીરતિ ઉઘે છે એજ સારી નિશાની પછી તો ઇશ્વર નભે.
- દેસાઈ : ઇશ્વર! ઇશ્વર! ઇશ્વર! ઇશ્વર છે ખરે કે માત્ર ક્ષમણાં જ. (કડવાશથી હસે છે)
દાકતર! તમે ખરેખર ઇશ્વરમાં માનો છો કે માત્ર જવાબદારીનો ટોપલો એને માથે મૂકવા ખાતર જ.
- દાકતર : અરે દેસાઈ! એમ શું બોલો છો? અમે દાકતરો તો જરૂર, ઇશ્વરમાં માનીએ.
- દેસાઈ : કેમ?
- દાકતર : કારણ, અમે હજી લગી જીવને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી કે નથી એને મરણ-સુક્ત કરી શકતા, જે શક્તિઓ કરે છે તેને જ અમે, ઇશ્વરી શક્તિ ગણીએ છીએ. (હસે છે) દેસાઈ ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખો શ્રદ્ધા. સૌ સારા વાના થશે. (દાકતર નીચે છે.)
- દેસાઈ : (દાકતરને પાછા વળાવી આવતાં આમથી તેમ વ્યાંઘ્ર મારતાં) કેમ મહેતા ગયો?
- શાહ : (આરામ ખુરશી પર બેઠો બેઠો) મોડું થઈ ગયું એટલે ગયો. પાછો આવવાનું કહી ગયો છે.
- દેસાઈ : એને અહીં આવવાનું શું પ્રયોજન?
- શાહ : આપને ગળવા વળી બીનું શું કામ હોય? પણ તું આમ કેમ બોલે છે?
- દેસાઈ : આપણું જ્યાં ગરીબ માણસના જીવનમાં એને હવે શું રસ પડે.
- શાહ : શા માટે નહિ? કોલેજની દોસ્તી બૂલાવ?
- દેસાઈ : શા માટે નહિ? કોલેજની દોસ્તીનો પાયો, શો? સામાન્ય વિચારો, સામાન્ય બાવનાઓ, સરખાં કાપો કરવાનો ઉમંગ. એ પાયોજ ન્યાં બાંધી પડે ત્યાં દોસ્તી શી રીતે રહી શકે? (વર્ષોનો ઉઝરો કદાચતો હોય તેમ) શાહ! હું તો મારી વાત જ કરું કે આજનું મારું એક ચીજે, ચાલતું દિવસભર ગદા બેઠેલું કરતું ગદા જીવન ક્યાં અને ક્યાં તે વખતનું મોટા મોટા કામ કરવાની આશા રાખતું વિદ્યાર્થી જીવન? તે વખત નહોતો આગળ પાછળનો વિચાર. આંખે પાટા બાંધી જ નાપવો કરતા. સ્વપ્નેએ ખ્યાલ હતો કે આવા હાલ થશે? (કડવાશથી હસે છે) આવા શુદ્ધ જીવનમાં કેને રસ પડે? મહેતા હમેશાં મને ટોકતો મારા આ હાલ જોઈ એને મનહ તો પડી હશે.
- શાહ : અરે બહા માણસ એમ શું બોલે છે. એને તો ઉલટું બહુ ખરાબ લાગ્યું.
- દેસાઈ : (શાહનું સાંભળ્યું જ ન હોય તેમ) Back to Land Back to Land એનાં શબ્દો હજી મારા કાનમાં ગુંજે છે. હું કેવો મૂર્ખો (કડવાશથી હસે છે) ઘણીવાર થાય છે કે આ બધું છોડી ગામડે જઈ વસું..
- શાહ : તને કોણ અટકાવે છે?

દેસાઈ : કાણુ અટકાવે છે ? આ સંસારની શૃંખલાઓ. એકજવાયા જીવને જીવન પર પ્રયોગો કરવાની છૂટ છે. મારા જેવાને સંસારની બેડીમાં જકડાયલાને એવા પ્રયોગો કરવાનો જગાએ હક નથી. આમ કરીશ, તેમ કરીશ એ બધું મારે માટે તો સ્વપ્નવત્ (પુરસ્કી પર બેસે છે બે હાથમાં ગાયું રાખી થોડીવાર સુપ બેસે છે. થોડીવારે કંઈ વિચાર આવતાં અટકાસ્ય કરે છે.)

દેસાઈ : હા ! હા ! હા ! હા ! ક્યાં મુસ્કેલીની અને એયન યવાની અપેક્ષા રાખનાર હું અને ક્યાં આજનો સવારથી રાત સુધી કામની ધરેડમાં પડેલો ગઈબનો પૂરો અવતાર કારકુન હું ! હા ! હા ! હા ! હા !
(એતું આ અટકાસ્ય સાંભળી કાન્તાબહેન મ્હાનો પ્યાસો લાવતાં બારણામાં જ થંભે છે. શાહ પણ ગભરાઈને ઉભો થઈ જાય છે. પડેલો પડે છે.)

હું પૂજારી

(મંદામાંતા-શાલિની)

હું પૂજારી છઉં જીવનમાં રાજતા માનવીનો,
માટીમાંથી ઊઠી જેણે અનેરો
લીધો સીધો માર્ગ વેગે જીએરો;
જેની હાકે ગરવ ગળિયો સ્વર્ગના રાજવીનો.

અગ્નિ એના અણુ અણુમહીં તાંડવે મત્ત એલે;
તેજે કાળા ગર્ભનો દોર દારી
પાતાળે દીધો છ એને ઉતારી,
તારા શૃંગે ચરણ તણુળા ઊડતા આલસ્કેલે.

વીરાતમાએ યુગ યુગતણી વેદનાને વલોણે
હુઃખોનાં મંથી દહીં પ્રાણુગોળે,
પીયૂષોને તારવ્યાં શ્વેત છોળે,
ને રેલાવ્યાં અમર સરિતાને પટે સર્વ કોણે.

મેલી માટી મરણુ જડતાથી નરી જે ભરેલી
તેને ચે ખૂંદી ખૂંદી સ્વપ્નકેરો
આપ્યો સોનાઘાટ પાકો અનેરો,
આજે એમાં પ્રકટ રમતા દેવ વૈકુંઠ મેલી.

આયુત રાહાભાઈ આયુદેશ ચાવડા
તરફથી સવિનય સમ્રેમ ભેટ.

શિક્ષણના પ્રશ્નો

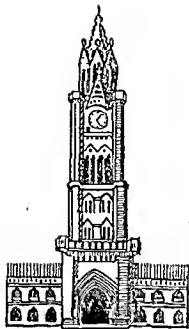
લે. ચન્દુલાલ જટાશંકર ભટ્ટ

(પ્રિન્સિપાલ, અંધેરી હાઈસ્કૂલ)

દેખાંક ત્રીજો

(ગતાંક પૃષ્ઠ ૧૨૫ થી ચાલુ)

બેકવર જનસમાજ

હા. લની શિક્ષણસંસ્થાઓ સંતોષકર નથી નીવડતી તેનાં મુખ્યત્વે બે કારણો છે. એક તો શિક્ષણવૃત્તિને નાપસંદ કરતા હોવા છતાં માત્ર કમાણીના સાધન તરીકે જ નોકરી સ્વીકારનારા શિક્ષકો અને બીજું જનસમાજની કદરહીનતા.

કોઈપણ ધંધામાં યોગ્યતા મેળવવા માટે જેમ તાલીમની જરૂર છે, તેમજ શિક્ષણનો ધંધો સ્વીકારનારને પણ તાલીમની જરૂર છે. અલગત એક મહાન શિક્ષણકારનું કથન સત્ય છે કે “Teachers like poets are born never made” તોપણ જે બક્તિમાં શિક્ષણકારનાં બીજ કુદરતે જ રોપ્યું હોય તેને વિકસાવવા માટે કેળવણીના મળ ભૂન સિદ્ધાંતો અનુભવે શીખવેલી નવીન પદ્ધતિઓ વિદ્યાર્થીઓને વર્ગમાં શીખવામાં રસ પડે એવી રીતે શિક્ષણ આપવાની યુક્તિઓ તથા માનસ ચારિત્રનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. જેમ કોઈ વકીલ કે ડોક્ટર ડીગ્રી (ઉપાધિ) મેળવ્યા પછી કોઈ અનુભવીની સાથે રહી કામ કરે તો વધારે સફળતા મેળવે તેમજ શિક્ષણનો ધંધો સ્વીકારનારાઓએ પણ અનુભવી શિક્ષકોની નીચે તાલીમ લેવાની જરૂર છે. આવી તાલીમ લીધા પછી, જેને શિક્ષણ માટે પ્રેમ હોય તેમજ જ એ ધંધામાં પડવું જોઈએ. કારણ કે તેમાંથી ધનવાન થવાની મહત્વાકાંક્ષાવાળાઓને નિરાશ જ થવું પડે. અને હાલ જે કેટલાક શિક્ષકો પોતાના ધંધાને વ્યાપારનું રૂપ આપીને સરસ્વતીને શરમાવે છે તેમજ જનતાના સહભાવથી વંચિત જ રહેવું પડે. આવાં કટુ લખાણથી કદાચ આ લેખકને તેના ધંધાભાઈઓનો ખેદ વહોરી લેવાનું જોખમ બેસવું પડે, પણ એટલા ભોગે પણ અત્યારનું મોટા ભાગના શિક્ષકોનું માનસ કેવું છે તે સત્યની ખાતર સર્વ કોઈને જણાવવું જોઈએ. અત્યારનો શિક્ષક શહેરમાં હશે તો સવારથી સાજા ખાનગી શિક્ષણમાં અને નોકરીમાં સમય ગાળતો હશે, ગામડામાં હશે તો લોકોની અરજીઓ લખી દેવામાં, અથવા તો વૈદું કરવામાં, અથવા તો અન્ય કોઈ અધિક દ્રવ્યોપાર્જનની પ્રવૃત્તિમાં પડ્યો હશે તેને પોતાનું જ્ઞાન વધારવાને માટે લેશપણ અવકાશ રહેલો નથી. શાળામાં કે કોલેજમાં જોઈતું જ્ઞાન મેળવ્યું હશે તેટલાથી જ સંતોષ માનશે અને એવા અધુરા જ્ઞાને ભવિષ્યની પ્રગતિ એ બાંધવિધાતા થઈ

શિક્ષણ આપતો હશે. કોઈને આ શિક્ષકને જોઈ અંતઃકરણમાં પૂજ્યભાવ ઉભરાશે ? કોઈ કહેશે આચાર્ય દેવો મ્હવે !

પરંતુ શિક્ષકની આવી રિયલિટી ઊભી કરનાર જનસમાજ છે. આશ્રમોમાં ઋષિઓ વિદ્યાર્થીઓને વેદાભ્યાસ કરાવતા અને આક્રીનો સમય ધ્યાનનિયમમાં ગાળતા તેમને ઉદરપૂરણ માટે ચિન્તા ન હતી. તે ચિન્તા રાજ અને શ્રીમંતો કરતા, તેથી જ ઋષિઓ આત્મોન્નતિ સાધી શકતા અને આચાર્ય દેવો મ્હવે ! એ વન્દન મેળવવા સદ્ભાગી થતા. આજે કોઈ રાજ કે શ્રીમંતને શિક્ષક તરફ લેઈ પણ સદ્ભાવુલ્લિ હોય એવું જણાય ? જ્યાં જુવો ત્યાં તે બિચારો અવગણાય. તેનું શિષ્ટમંડળમાં સ્થાન નહિ, ક્ષિષ્ટમંડળમાં માન નહિ અને તેની મુશ્કેલીઓનું ખેડર જનસમાજને જ્ઞાન નહિ. સૌ કોઈ તેની વિરુદ્ધ દ્રવિષાદ કરશે, પણ કોઈ તેની રિયલિટી સમજવા તત્પર થશે ?

એક વેપારીને પૂછીએ કે તમે અત્યારની કેળવણી વિશે શું ધારો છો ? તો તરત જ તેના મગજમાં શેરબજાર, રથબજાર, અળસીઅબર, આંબજાર વગેરે બજારોના વિચાર દોડતી ટ્રેનની માફક પસાર થશે અને તે નિઃશ્વાસ મૂકીને જવાબ આપશે કે “ભાઈ, શું કહીએ ? નિરાશોમાં હોકરાઓને વેપારને લાયકનું કંઈ બણાવવામાં આવતું નથી. ચોપડા લખતાં પણ શીખવાતું નથી. એક વેપારીને કાગળનો જવાબ લખવાનો હોય, તેમાં તમારા રનાતક (Grammar) બે કલાક વિચાર કરશે અને પછી તદ્દન નિર્માલ્ય અને નિરાશાજનક મુત્સદો ધડી લાવશે તેને બણાવવાને બદલે અમે અગારી પેટીમાં જ ચાર વર્ષ વહેશે બેસાડ્યો હોત, તો ધણી લાભ થાત.”

કોઈ કદીમરતે પૂછીએ કે તમારા હોકરાઓ હાલની કેળવણી ખમીને કેવા થયા છે તો તરતજ હથીઆર બાજુએ મૂકી પોતાના ધંધાની ભવિષ્યમાં દુર્દશા થશે એવા ખ્યાલથી જવાબ આપશે કે “ભાઈ, આજના બજેલા હોકરા, નથી અમારા ધંધામાં સફળતા મેળવી શકતા કે નથી બોજ ધંધામાં સંતોષકારક કામ કરી શકતા. અરે ભાઈ ખરું કહું તો આજના બજેલાઓ રંદાને બૂલીને ફંદામાં પડ્યા છે. ફક્ત વાર્તાઓનાં પોયાં વાંચ્યા કરે છે, સિનેમા જોયા કરે છે અને આપદાદનો ધંધો કરવામાં લીલુપ માને છે. મને તો લાગે છે કે આ કેલવણી લીધેલા જુવાનીઓ નહિ તો પોતાનું ઉકાળે, નહિ તો કુંકુમને ઉગ્ગળે અને નહિ તો દેશને ઉદ્ધારે.”

ખેડત તો બીચારો એમજ સમજે છે કે “બપો એટલે હોકરા વંદી ગયો” એક ગામડાના પટેલને કહેવામાં આવ્યું કે “પટેલ, તમારા હોકરાને વધારે ઉચી કેળવણી આપો, એ બહુ બુદ્ધિશાળી છે. વિદાયત મેકલથો તો સારી (ઉપાધિ) Degree મેળવી આવશે અને તમારી કીર્તિ વધારશે.” ત્યારે તે “જૂનું તે સોનું” માનનારા પટેલે જવાબ આપ્યો કે “શાખ, આ સોકરો વિદાયતી ભણતર ભણ્યા પસી કણબણને પધણે નઈ ને બળદને પુસડે હાથ લગાડે નઈ. અને મદમ પઞ્જુવાની થેલજા લાગે તો બધાયનું નખખોદ વાળી નાખે. ના બા, મારો સોકરો આંદિ દીક સે.”

આવા આવા ઉદગારો જનસમાજના જુદા જુદા શતિકારો તરફથી નીકળ્યા જ કરે છે. પરંતુ કોઈએ હાલના શિક્ષણને વખોડી દહાડ્યા શિલ્પ તેને સુધારવાનો કંઈપણ પ્રયત્ન ક્યો ?

ક્યા શ્રીમતે બંગલા અને મોટરના વિકાસને બે ઘડી દૂર મૂકી પોતાનાં જ બાળકોને કેળવવાના વિષય ઉપર ગંભીરપણે વિચાર કર્યો હશે? ક્યા વેપારીએ એક દિવસ-અથવા એક કલાક પણ-પેદી છોડીને ભવિષ્ય દેશના માસિકો-બાળકો ને પેદીમાં કેળવાય છે, તે પેદીમાં (નિશાળમાં) જમને શિક્ષક સાથે સહૃદયતાથી વાતચીત કરી હશે?

સર્વથી ઉત્તમ પણ સર્વથી ઉપેક્ષિત ધધો શિક્ષકના શિવાય અન્ય કોનો હશે? જ્યાં જ્યાં ત્યાં ખીચારે પંતુજી તરીકે પોંખાય; અને જે શિષ્યવર્ગમાં પોતે પૂજ્ય ગણાવે જોઈએ તેજ શિષ્યવર્ગ પોતાના માથાપની-શિક્ષક તરફથી બેદરકારી જોઈ તેમનું અનુકરણ કરે. શિક્ષકો કેવા હોવા જોઈએ તે વિશે કોઈને પૂછીએ તો શે જવાબ મળે? તે પ્રમાણિક હોવા જોઈએ, શુદ્ધ ચારિત્ર્યવાળો હોવા જોઈએ, સત્યવાદી હોવા જોઈએ, બહુ શ્રુત હોવા જોઈએ, સ્નેહાળ હોવા જોઈએ, સંતોષી હોવા જોઈએ વગેરે વગેરે સર્વ સફળતાથી વિભુષિત દેવસમાન અકિત હોય તોજ હાલના ઊદ્વેગશીલ જમાનાને સંતોષ આપી શકે. પરંતુ તેના બદલામાં સરામરી શિક્ષકનું વેતન કેટલું? એક કેદીને ખાટે માસિક ને અર્થ તુરંગમાં આવે છે તેના કરતાં ઓછું.

બેકેદર જનસમાજે સમજવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી શિક્ષકના ધધાની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે ત્યાં સુધી સારા શિક્ષકો મેળવવા અશક્ય છે. એક રમોશીને અથવા ઓફીસના મુખ્ય સિપાઈને જે વેતન મળે તેના કરતાં પણ ઓછું એક શિક્ષકને મળે તેથી સમાજને સરમાવાતું નહિ? એક ગૃહસ્થે એમ કહેલું કે “શિક્ષકનો ધધોજ એટલો ઉત્તમ છે કે તેની ઉત્તમતા એજ તેનો બદલો છે.” તેવા ગૃહસ્થને એટલીજ વિનંતિ કરવાની કે પ્રભુ પાસે શિક્ષકને ખાટે પ્રાર્થના કરી વરદાન માગી લે. શિક્ષકો ને જૂથ તરસ આદિની પીડાઓ ન નડે અને રાજસત્તા પાસે એવો કાયદો ઘડાવી લે કે શિક્ષકો તેમને અમાલે વસ્ત્રહીન કરે તો તેમને કોઈ સજા ન ફરમાવે. જો પ્રભુ એ વરદાન આપે અને રાજસત્તા જોઈતો કાયદો ઘડી કહાડે તો આદર્શ શિક્ષકો મળી રહે; અને કોઈપણ કારીબર, ખેડૂત કે વેપારીને નિઃશ્વાસ નાખવાતું કારણ ન રહે-ત્યાં સુધી તો જનસમાજ એકપક્ષી અપેક્ષા ન રાખે એટલીજ વિનંતિ છે. જ્યાં સુધી શિક્ષણ સંસ્થાઓને ખાટે તન, મન અને ધનથી સેવા કરનારાઓ શ્રીમંત વર્ગમાંથી બહાર ન પડે ત્યાં સુધી કેળવણી કે કેળવણીકારોને વખોડી કહાડવાનો તેમને હક્ક નથી.

(અપૂર્ણ)

સૂર્ય

લે. વિ. ય. આવસતથી

સૂર્ય એક મોટા આગનો ગોળો છે. એ આગ અહીં પૃથ્વી ઉપર જેને અગ્નિ કહીએ છીએ તેવી નથી, કેમકે સૂર્યમાં લાકડાંની જેમ તાપ થતો નથી-એટલેકે તેમાં પ્રાણવાયુ અને બીજાં મૂળતત્ત્વોનું રસાયણિક મિશ્રણ બનતું નથી. વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે સૂર્યની ગરમીનું માપ તેની સપાટી ઉપર આશરે ૭૦૦૦ “સેન્ટીગ્રેડ” ડીગ્રી અથવા ૧૨૦૦૦ “ફેરનહાઇટ” ડીગ્રી જેટલું છે. આપણે પૃથ્વી ઉપર તો વધુમાં વધુ ગરમી ૪૦૦૦ “સેન્ટીગ્રેડ” ડીગ્રી જેટલી ઉપજાવી શકીએ.

આ વાત સૂર્યની સપાટીની ગરમીની થઈ. પણ તેની અંદરના નીચલા ભાગોની ગરમી અતિશય હોય છે, અને તે પંચાવન લાખ “સેન્ટીગ્રેડ” ડીગ્રી જેટલી હોય છે. આટલી બધી ગરમીને લીધે જે પદાર્થો સૂર્યમાં છે તે બધા પદાર્થો પૃથ્વી ઉપર જે રૂપમાં છે તેવા રૂપમાં રહી શકે જ નહિ. પણ ત્યાં એ પદાર્થો બધા ગેસની હાલતમાં જ છે, અને એ બધાં મૂળતત્ત્વોનાં પરમાણુઓ પણ ઊંચબિંચ દશામાં છે.

સૂર્ય પોતાની ગરમી પંડમાં જ ભરી રાખતો નથી, પણ બધી દિશામાં તેનો પ્રવાહ વળા કરે છે. એ બધી ગરમીનો જે અગ્નિનો ભાગ માત્ર આપણી પૃથ્વીને મળે છે, અને પૃથ્વી સહિત બીજા નવે ગ્રહોમાં મળીને સૂર્યની ગરમીનો એક કરોડનો ભાગ જ પકડાય છે.

ધારો કે-સૂર્યના ઉપલા પડનો ૪૫ ફુટ જેટલો જડા થર તેની બધી યાત્રુએ ફરી ગયેલો હોય, તો સૂર્યમાંથી જે ગરમી નીકળે છે તે ગરમી એના ફરી ગયેલા જડા થરને માત્ર એક મીનીટમાં જ ઓગાળીને રસ બનાવી દે એટલું બધું સૂર્યની ગરમીનું બળ છે! અને જે માઇલ જેટલા જડા થરવાળા બરફનો પૂલ અહીંથી સૂર્ય સુધી પહોંચવાનો જે બાંધ્યો હોય, તો તેવા જડા થરના બરફના પુલને માત્ર એક સેકન્ડમાં જ પીગાળીને તેનું પાણી બનાવી દે, અને સાત સેકન્ડમાં તો એ બધું પાણી વરાળ બનીને છેક અલોપ થઈ જાય!

સૂર્યની આટલી બધી ગરમી છતાં આપણે બગી ખરતા નથી તેનું કારણ તો આપણે તેનાથી નવ કરોડ માઇલ છેટા છીએ એ છે. જે અહીંથી આપણે સૂર્ય સુધી પહોંચવું હોય, અને ક્યાકના ૬૦ માઇલ વેગે દોડતી કોઈ રેલ્વે ટ્રેનમાં ઉપડીએ અને વચમાં ક્યાંઈ અટકીએ નહિ, તો આપણે લગભગ ૧૭૫ વર્ષ સૂર્ય સુધી પહોંચીએ. આ ઉપરથી તે કેટલો દૂર છે તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે.

પૃથ્વી સાથે સરખાવતાં તો સૂર્ય મોટા જમ્બ્યર રાક્ષસ જેવો લાગે. તેના ગોળાનો વ્યાસ ૮૬૫૦૦૦ માઇલ લાંબો છે; અને પૃથ્વીનો વ્યાસ તો માત્ર ૮૦૦૦ માઇલ જેટલો છે. એટલે પૃથ્વી કરતાં સૂર્ય ૧૧૦ ગણો મોટો છે. જે પૃથ્વીને આખી ને આખી તેની ફરતા ચાંદા સહિત આપણે સૂર્યના વચગાળામાં ગોળી દઈએ, તો ચાંદાની કુદરીના કુંડાળાના માપ

સહિત આખી પૃથ્વી સૂર્યની સપાટીના વચ્ચા અર્ધભાગમાં જ સમાઈ રહે.

સૂર્યની આખી સપાટી એવડી બધી ગોટી છે કે તે સપાટીમાં આપણી પૃથ્વી જેવડી તેર લાખ પૃથ્વીઓને ફરતી બધે ભરી શકાય. આમ છતાં સૂર્યનું વજન પૃથ્વી કરતાં સવાત્રણ લાખગણું વધારે છે. કારણકે સૂર્ય એટલો બધો ગરમ હોવાથી ઓછો ઘટ્ટ છે. પૃથ્વીનું વજન પાણી સાથે ઝરખાવતાં સાગપાંચ ગણું વધારે છે, અને તે હીસાએ સૂર્યનું વજન પાણીની સરખામણીમાં દોઢ ગણું ઓછું છે.

સૂર્યના પદાર્થો પૃથ્વી ઉપરના પદાર્થો કરતાં ઘણા ઓછા ઘટ્ટ છે તોપણ સૂર્યની ગુરુત્વાકર્ષણ શક્તિ બહુ જોરવાર છે. જો કોઈ માણસને પૃથ્વી ઉપરથી એકદમ સૂર્ય ઉપર મોકલી દેવામાં આવે તો તેનું સૂર્ય ઉપર વજન આશરે છ મણુ નેટલું થાય. અને એને પોતાના પગો એટલા બધા ભારે લાગે કે તે ત્યાં ચાલી જ શકે નહિ.

ચાલીશ નેટલાં મળતરવો જે પૃથ્વી ઉપર માત્રમ પડ્યાં છે તે બધાંય સૂર્યમાં પણ હોવાનું જણાયું છે. એ બધી ઘણીખરી ધાતુઓ છે, અને તેમાં રૂપું, લોહું, જસત, કાલક, એલ્યુમીનીયમ, કેલશ્યમ વગેરે છે. અને બહુતમાં ભરવાનો બહુ જ ઉપયોગી ગેસ જે “હીલીયમ” કહેવાય છે તે પણ સૂર્યમાં હોવાનું કેટલાક વખત પહેલાં માત્રમ પડેલું છે. આ “હીલીયમ” ગેસ પૃથ્વી ઉપર તો હજી હમણાં યોગ્ય વખતથી જ જડ્યો છે, અને તે “હાઈડ્રોજન”ની જેમ સળગી ઉઠે એવો નથી તેથી તે બહુતોમાં ભરવામાં બહુ કામ આવે છે.

સૂર્યના સફસી ગોળાને પોતાની ધરી ઉપર એક ગોળ કુદડી ફરવામાં પચીસ દિવસ કરતાં સહેજ વધારે વખત લાગે છે. પણ તેની બધી સપાટી એક જ ગતિથી કુદડી ફરતી નથી તે અજાણ જેવું છે. તેનો મધ્યકટિબંધ એટલે વચ્ચે પાટ તેની ઉપર નીચેની જેઠ બાજુના પાટ કરતાં વધુ ઝડપથી કુદડી ફરે છે તેથી તેને ઓછો વખત લાગે જે. સૂર્ય નક્કર નથી પણ ગરમ ગેસની હાલતમાં હોવાથી એમ બને છે. સૂર્યની સપાટી ઉપર કેટલાંક મોટાં ગંભીર કાળાં ધાગાં છે, અને તે ધાગાં જમણી બાજુ તરફ ખસતાં દેખાય છે, અને તે ખસતાં ખસતાં છેક અદર્ય ચઢી કેટલીક મુન્તે પાછાં સામી બાજુએ દેખાવા માટે છે. આ ઉપરથી એમ નક્કી જણાયું છે કે સૂર્ય પોતાની ધરી ઉપર ગોળ કુદડી ફર્યા કરે છે.

સૂર્યના અમુક ગ્રીટે ફોટોગ્રાફ લીધાથી વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓને જણાયું છે કે-સૂર્ય ફરતો એક તેજસ્વી ગોળો દેખાય છે, અને તે સૂર્યની ફરતા વાનાવરણમાં તરતાં અને આંખને આંજ નાંખે એટલાં બધાં તેજસ્વી વાદળાંના ગોળો છે. પ્રેક્ષિતર ચંદ્ર એમ માને છે કે ગેસની જતીના કરતાં તેની ઉપરનું “મેન્ટલ” જેમ વધુ તેજસ્વી દેખાય છે તેમ આ ચકચકીત વાદળાં જેવો ગોળો (ફોટો સ્પીયર) સૂર્યના મુખ્ય નિમ્ન કરતાં વધુ ચળકતો લાગે છે.

એ શિવાય બીજો વળી એક રંગીન ગોળો જેવો દેખાવ થાય છે તેને “ક્રોમો સ્પીયર” કહે છે. તે સૂર્ય ફરતું જાણે પાંચ દળદળ મણક જેવડા ચરવાળું બહુ વાનાવરણ ભભૂડી ઉઠેલું હોય એવાં તેનો રંગીન ચળકતો દેખાવ દેખાય છે. આ ક્રોમોસ્ફીયરનો ચળકતો રંગીન ગોળો તો જ્યારે ખગોલ સૂર્યગ્રહણ હોય ત્યારે જ દેખાય છે, અને એ ચળકતો ક્રોમોસ્ફીયર

સૂર્યમાં બળતા હાઇડ્રોજન, હીલીયમ અને કેલશીયમ નામના ગેસોનો બનેલો હોય છે.

તે ઉપરાંત વળી ખગ્ગાસ મહાત્મ વખતે કોઈ કોઈવાર આપ્યું સૂર્યનું બિંમ્બ ચાંદાના પડછાયાથી ઢંકાઈ ગયું હોય ત્યારે તે ગોળ કાળા પડછાયાવાળા ભાગની બધી બાજુએ એક તેજસ્વી પાતળું કુંડાળું દેખાય છે, અને એ કુંડાળાની ફરતી બધી બાજુએ ચળકતા ધનગરા કે મુગટની કલગીઓ ફરક્યા કરતી હોય એમ તે કુંડાળા ફરતી ચક્રચકીત સોના જેવી જ્વાળાઓ ઉડતી અને ફરકતી દેખાય છે. આ દેખાવને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ “સૂર્યનો મુગટ” એવું નામ આપ્યું છે. પણ ખગ્ગાસ સૂર્યમહાત્મ કોઈકવાર જ ચાય છે તેથી “મુગટ” ના ચક્રચકીત ગોળ કુંડાળા વિશે હજી વધુ માહિતી મળી શકી નથી.

ચંદ્રથી પૂનમને દિવસે પૃથ્વીને જેટલો પ્રકાશ મળે છે તે કરતાં સૂર્યમાંથી પૃથ્વીને મળતો પ્રકાશ છ લાખ ગણો વધારે ઉજળો છે. અને “સીરીયસ” તારાનો જે પ્રકાશ પૃથ્વી ઉપર આવે છે તે કરતાં તો સૂર્યનો પ્રકાશ સાત અગજ ગણો વધુ ઉજળો છે. પૃથ્વી ઉપર આપણે સૌથી ઉજળો પ્રકાશ વીજળીના ઝગમગતો દેખીએ છીએ, પણ વીજળીનો સૌથી ઉજળો ઝગમગતો પણ સૂર્યનો તેજનો માત્ર ત્રીજો ભાગ છે.

સૂર્યના એ બધા પ્રકાશનું બળ ઘણુંખરું વેડાઈ ગય છે. તોપણ માનવી, પ્રાણી, પક્ષ, પંખી અને જાડપાન વગેરે સર્વ જીવતા પદાર્થો જે જે ગતિ અને ક્રિયા કરી રહ્યા છે તે ગતિ અને ક્રિયાની શક્તિ સૂર્યના થોડા જેવા મળતા પ્રકાશને બળે સર્જે મળે છે અને જમીનની અંદર ઉડી ખાણોમાં કોસણા, કાસલેટ વગેરે જે બની રહ્યાં છે તે પણ હાનરો વર્ષ પહેલાંના સૂર્યના તાપ અને પ્રકાશને ક્રિયાજ વેદા ચયેકું છે, અને તેનો ઉપયોગ આપણે અત્યારે કરીએ છીએ. સૂર્યની ગરમી અને તેજની શક્તિ કેટલીક તો આપણી પૃથ્વીની ફરતા વાતાવરણમાં ભરાઈ રહે છે.

સાહિત્યકોના દર્શનાર્થે—લાઠી યાત્રા

લે. “અચ્યુત”

“તોઆ, કાઠીઆવાડની રેફેથી પ્રશુ તોઆ;” આવા અર્થના અનેક ઉદ્દગારો પહેલાં અનેકવાર સાંભળેલા, પણ આજે તો જનઅનુભવ થયો. કોણ જાણે કોઈ પૂર્વ જન્મના પાપના નિવારણ માટે આ મ્હારે માટે નિર્મિત તપ હોય, કે પશ્ચાતાપનો પ્રસંગ હોય, પણ આવી તે હાકમારી હોય? આ દુઃખ કરતાં તો બાદશાહને બીરવજની વાતમાં આવે છે તે બ્રાહ્મણની માફક શિયાળાની કાકડતી કંડીમાં, મકતાં હાથ ફરી જન્ય એવા તળાવના પાણીમાં સારીયે રાત ઊભા રહેવાનું મ્હેં પસંદ કર્યું હોત; કે મધ્યાહનો સૂર્ય તપતો હોય ત્યારે ઉઘાડે માથે રણવગડે કલાકો સુધી ઊભા રહેવાનું વિદ્યેયે સ્વીકાર્યું હોત. અરતુ: વિશેષ લખીને યે પ્રયોજન શું? કાંઈ મ્હારી તિતુડીનો સાદ રેફે કંપનીવાળાઓના કે રેટેના સદાપે અધિરકણું પડવાનો હતો? કે મ્હારે ક્ષેત્રે એ લોકો સુસાધનોની સગવડ અગવડનો વિચાર સરખો યે કરવાના હતા? પણ સાહિત્યકોના દર્શન વિનાકાળે, વિનાઅમે, વિનાદુઃખે, વિનાતપે કંઈ થાય?

આ રેફેથી તો મુંબાઈની ટ્રામ પણ લાખ દરજ્જે સારી. અમદાવાદથી નીકળ્યાં હમે વીરમગામ પહોંચ્યાં. ગાડીમાંથી ઉતરતાંજ સ્થાનિક વીરીવાળો હમારી પાસે આવ્યો અને પોતાની લાક્ષણિક, મુખપાક કરેલી શ્રેણીમાં પોતાની ‘વીરીના બોજન’ની પ્રશંસા કરી રહ્યો. ધમ્મ ન હતી, આવડવડતા પણ ન હતી, કે ન હતી અનુકૂળતા; છતાં એની સતત બક્ષામણના ભોગ હમે સ્વેચ્છાએ થઈ પડ્યા, અને ગાડી ઉપડવાનો સમય થાય ત્યારે હમારા ડ્રાયામાં થાળી લાવવાની સૂચના કરી દીધી. સમયસર થાળી આવી. તીષ્ઠું તમતમતું શાક, અને તે પણ પાદરાના વેગણ અને બટાકાનું,—જે ચટણી-શેની છે તે જાણ્યા વગર વગેરે ખાધાં ન ખાધાં. પણ એક સંશોધનનો વિષય અહીં હાથ લાગ્યો; તદ્ભને તે સારો નિરર્થક લાગે, પણ મ્હારે માટે તો એ નવી શોધ હતી. વીરીવાળાએ પોતાના બોજનના વખાણ કરતાં “જે શાક, જે ચટણી” વગેરે કહ્યું હતું. મ્હારા સાધી બીજા શાકની થાળીમાં શોધ કરતા હતા. આખરે એમણે કહ્યું કે આ “માસુસ જૂદો હોવો જોઈએ, બીજું શાક ક્યાં છે?” મ્હને એણે જે શાકનું કહ્યું હતું એવું સમજણુ તો થયું. આખરે ઘણા વિચારે હમે એકમત થયા કે આ બાગુ ‘વાજ’ (સૂકા) ની ગણના શાકમાં થતી હશે. વાજ જેવા નિર્મોલ્ય ધાન્યને શાકનું ઊંચું પદ આપી દેવાય એ મ્હને સાદ્યું—એ સદામે જાહેર વિરોધ કરવાનો પણ મનમાં વિચાર કર્યો. પણ જ્યારે લાડીમાં પણ એવું જ જોઈતું ત્યારે વિચાર માંડી વાળ્યો; કારણ સદામે પક્ષ સંબળ લાગ્યો. પણ સાહિત્યકારો પણ આવી બૂધ કરે? શાક લીધું જ હોય—વગી સૂકવેલા ધાન્યને તે શાક કહેવાય? કામસાહેબનો જોડણીકાર ઉવાડી જોઈ છું તો પણ મ્હને મ્હારો મન સંબળ નહિ તો પણ સત્ય લાગ્યો, અને ખૂદ ગાંધીજીએ જ એ કોરા માટે કહ્યું છે, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી.” સ્વનન્ત્રતા ગણાતી સ્વચ્છતાના આ યુગનો સ્વેચ્છાચાર દાખી દેવા ગાંધીજીએ એમ કહેવું જોઈતું હતું કે “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ (શબ્દોના) અર્થ કરવાનો પણ અધિકાર નથી.” ગાંધીજીએ એમ કહ્યું હોત તો

સૂર્યમાં બળતા હાઇડ્રોજન, હીલીયમ અને કેલસીયમ નામના ગેસોનો બનેલો હોય છે.

તે ઉપરાંત વળી ખગ્ગસ ગ્રહણ વખતે કોઈ કોઈવાર આપું સૂર્યનું ચિત્ર ચાંદના પડછાયાથી ઢંકાઈ ગયું હોય ત્યારે તે ગોળ કાળા પડછાયાવાળા ભાગની બધી બાજુએ એક તેજસ્વી પાતળું કુંડાળું દેખાય છે, અને એ કુંડાળાની ફરતી બધી બાજુએ ચળકતા ધનનગરા કે મુગટની કક્ષગીઓ ફરક્યા કરતી હોય એમ તે કુંડાળા ફરતી ચક્રચકીત સોના જેવી જ્વાળાઓ ઉડતી અને ફરકતી દેખાય છે. આ દેખાવને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ “સૂર્યનો મુગટ” એવું નામ આપ્યું છે. પણ ખગ્ગસ સૂર્યગ્રહણ કોઈકવાર જ થાય છે તેથી “મુગટ” ના ચક્રચકીત ગોળ કુંડાળા વિશે હજી વધુ માહિતી મળી શકી નથી.

ચંદ્રથી પૂનમને દિવસે પૃથ્વીને જેટલો પ્રકાશ મળે છે તે કરતાં સૂર્યમાંથી પૃથ્વીને મળતો પ્રકાશ ૭ લાખ ગણો વધારે ઉજળો છે. અને “સીરીયસ” તારાનો જે પ્રકાશ પૃથ્વી ઉપર આવે છે તે કરતાં તો સૂર્યનો પ્રકાશ સાત અબજ ગણો વધુ ઉજળો છે, પૃથ્વી ઉપર આપણે સૌથી ઉજળો પ્રકાશ વીજળીના ઝળકારાનો દેખીએ છીએ, પણ વીજળીનો સૌથી ઉજળો ઝળકારો પણ સૂર્યના તેજનો માત્ર ત્રીજો ભાગ છે.

સૂર્યના એ બધા પ્રકારાનું બળ ઘણુંખરું વેડફાઈ ગય છે. તોપણ માનવી, પ્રાણી, પક્ષ, પંખી અને જાડપાન વગેરે સર્વ જીવતા પદાર્થો જે જે ગતિ અને ક્રિયા કરી રહ્યા છે તે ગતિ અને ક્રિયાની શક્તિ સૂર્યના થોડા જેવા મળતા પ્રકારાને બજે સર્વને મળે છે અને જમીનની અંદર ઉડી ખાણોમાં કોલસા. ઘાસલેટ વગેરે જે બની રહ્યાં છે તે પણ હમ્મરો વર્ષ પહેલાંના સૂર્યના તાપ અને પ્રકારાને લીધે જ પેદા થયેલું છે, અને તેનો ઉપયોગ આપણે અત્યારે કરીએ છીએ. સૂર્યની ગરમી અને તેજની શક્તિ ફેટલીકે તો આપણી પૃથ્વીની ફરતા વાતાવરણમાં ભરાઈ રહે છે.

સાહિત્યકોના દર્શનાર્થે—લાઠી યાત્રા

લે. “અચ્યુત”

“તોઆ, કાઠિઆવાડની રેલ્વેથી પ્રજા તોઆ;” આવા અર્થના અનેક ઉદ્ગારો પ્લેલાં અનેકવાર સાંભળેલા, પણ આજે તો જનઅનુભવ થયો. કોણ જાણે કોઈ પૂર્વ જન્મના પાપના નિવારણ માટે આ મ્હારે માટે નિર્મિત તપ હોય, કે પશ્ચાતાપનો પ્રસંગ હોય, પણ આવી તે હાડમારી હોય? આ દુઃખ કરતાં તો બાદશાહને બીરબ્રજની વાતમાં આવે છે તે બ્રાહ્મણની માફક શિયાળાની કમ્પડતી ઠંડીમાં, મકતાં હાથ ફરી જાય એવા તળાવના પાણીમાં સારીયે રાત ઊભા રહેવાતું મ્હેં પસંદ કયું હોત; કે મધ્યાહનો સૂર્ય તપતો હોય ત્યારે ઉધાડે માથે રણવગરે કસાકો સુધી ઊભા રહેવાતું વિદ્યુત્તે સ્વીકાર્યું હોત. અસ્તુ: વિશેષ લખીને યે પ્રયોજન શું? કાંઈ મ્હારી તિત્તડીનો સાદ રેલ્વે કંપનીવાળાઓના કે રેટ્ટના સદાયે બધિરકણું પડવાનો હતો? કે મ્હારે ક્ષેત્રે એ લોકો મુસાફરોની સગવડ અગવડનો વિચાર સરળોયે કરવાના હતા? પણ સાહિત્યકોના દર્શન વિનાકપ્ટે, વિનાશ્રમે, વિનાદુઃખે, વિનાતપે કંઈ થાય?

આ રેલ્વેથી તો મુંબાઈની ટ્રામ પણ લાખ દરજ્જે સારી. અમદાવાદથી નીકળ્યાં હમે વીરમગામ પહોંચ્યાં. ગાડીમાંથી ઉતરતાંજ સ્થાનિક વીંછીવાળો દમારી પાસે આવ્યો અને પોતાની લાક્ષણિક, મુખપાડ કરેલી શ્લોકીમાં પોતાની વીંછીના ભોજનની પ્રશ્નસા કરી રહ્યો. ઇચ્છા ન હતી, આવરવક્તા પણ ન હતી, કે ન હતી અનુકૂળતા; છતાં એની સતત બહામણના ભોગ હમે સ્વેચ્છાએ થઈ પડ્યા, અને ગાડી ઉપડવાનો સમય થાય ત્યારે દમારા ડબ્બામાં થાળી લાવવાની મચના કરી દીધી. સમયસર થાળી આવી. તીખું તમતમતું શાક, અને તે પણ પાદરના વેગણ અને બટાકાતું,—એ ચટણી—શેની છે તે જાણ્યા વગર વગેરે ખાધાં ન ખાધાં. પણ એક સંશોધનનો વિષય અહીં હાથ લાગ્યો; તદ્દનને તે સારો નિરર્થક લાગે, પણ મ્હારે માટે તો એ નવી શોધ હતી. વીંછીવાળાએ પોતાના ભોજનના વખાણ કરતાં “એ શાક, એ ચટણી” વગેરે કહ્યું હતું. મ્હારા સાથી બીજા શાકની થાળીમાં ગોધ કરતા હતા. આખરે એમણે કહ્યું કે આ “ભાણસ જૂઠો હોયો જોઈએ, બીજું શાક ક્યાં છે?” મ્હને એણે એ શાકતું કહ્યું હતું એવું સ્મરણ તો થયું. આખરે ઘણા વિચારે હમે એકમત થયા કે આ બાગુ ‘વાલ’ (સૂકા) ની ગણના શાકમાં થતી હશે. વાલ જેવા નિર્માલ્ય ધાન્યને શાકતું બોલું પદ આપી દેવાય એ મ્હને સાદ્યું—એ સદામે જાહેર વિરોધ કરવાનો પણ મનમાં વિચાર કર્યો. પણ જ્યારે લાઠીમાં પણ એવું જ જોયું ત્યારે વિચાર માંડી વાળ્યો; કારણ સદામે પક્ષ સમજા લાગ્યો. પણ સાહિત્યકારે પણ આવી બાધ કરે? શાક લીધું જ હોય—વળી સૂકવેલા ધાન્યને તે શાક કહેવાય? કામસાહેબનો જોગણીકાશ ઉઘાડી જોઉં છું તો પણ મ્હને મ્હારો મન સમજા નહિ તો પણ સત્ય લાગ્યો, અને ખૂદ ગાંધીજીએ જ એ કાશ માટે કહ્યું છે, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોગણી કરવાનો અધિકાર નથી.” સ્વનન્તતા ગણાતી સ્વછંદતાના આ યુગનો સ્વેચ્છાચાર દાખી દેવા ગાંધીજીએ એમ કહેવું જોઈતું હતું કે “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ (સમ્બંધના) અર્થ કરવાનો પણ અધિકાર નથી.” ગાંધીજીએ એમ કહ્યું હોય તો

આ બાબતમાં મ્હારું મનતઃ સજ્જ પણ થાત. કાકાસાહેબ લખે છે “શાક (ન) = રાંધીને ખાઈ શકાય તેવાં કંદ, ફળ, બાજી” આમાંથી વાંચને શું કહેવાય ? (કંદ, ફળ, બાજીના અર્થ વાચકે જોઈ લેવા) એ નથી કંદ, નથી ફળ, નથી બાજી. “વાલ = એક કોળ” “કોળ (ન) = ઢાળ પડે એવું” - દ્વિદશ અનાજ. (મગ, મક, તુવેર, ચણા, વાલ) ઇત્યાદિ.” આ બધું હીવા જેવું ચોક્કસ છે. છતાં ઉત્તરગુજરાત અને કાઠિયાવાડના લોક આવી ધૃષ્ટતા કેમ કરતા હશે ? હા. રાંધીને ખાઈ શકાય એટલે શાક કહેવો એનો સામાન્યધર્મ ખરો, પણ તો પછી ભાતને શાક કેમ ન કહેવાય ? કે પછી રોટલા રોટલીને પણ શાક કહેવામાં શો વાંધો ? કલ્પનાના તારો ખેંચતાં, ધારણા કરતાં, એક વસ્તુ સત્ય લાગે છે. ઉત્તર ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં શાકની અછત છે અને શાક વગર જોજન પણ અધુરું ગણાય; એટલે સુરતીભાઈઓના ૧૬ શાક, ૨૨ રાઈતાં, ૨૭ ચણી વગેરે ન્યાતવરના હેવાલ સાંભળી, આ લોકોને પોતાની સ્થિતિ માટે દયા કે ધૃણા ઉપજી હોય અને શાકની ગેરહાજરીમા ‘કોળ’ ને શાક માની લઈ મન મનાવ્યું હોય - અને આપણે શાક ખાઈએ છીએ એ વિચાર કે ભાવ માત્રથી આમોદવાસ કે આત્મસંતોષ માન્યો હોય. આવો જ સંતોષ બાળકો ધરધર રમતાં નથી માનતાં ? હોય માત્ર ચણા કે મમરા, પણ “આ જાણી, આ લાડ” એમ બોલી બોલી વસ્તુનો અભાવ એ કલ્પનાથી કેવો દૂર દૂર છે ? અને આપણે પુખ્ત ઉમરનાં બાળકો પણ કલ્પિત પ્રસંગો-સ્થળો ઉભાં કરવામાં, પોતાની જાતને, નવલકથા કે નાટકના મુખ્ય પાત્ર તરીકે કલ્પી-આવો જ આનન્દ ક્યાં નથી મેળવતાં ? એક સર્વસામાન્ય માનવભાવનું આ પણ એક ન્હાનું સ્વરૂપ જ ને ? અસ્તુ - આ તો શાક - કોળનું પુરાણ ઉદયનું અને મૂળ વાત ઘાકના જ્વાહમાં અને દિવાલખમાં વિસારે મૂકાઈ.

આવી તરંગમાળમાં તરતાં હમે વદનાણુ જંકશન આવી પહોંચ્યા, ત્યાં ગાડીનો એક કક્ષાકો ધામો હતો એટલે ખેટકોઈ ઉપર લગ્ન ભારવા ઉતર્યો, ‘દાળ ચીવડા’ ‘ચાઈ ગરમ’ ના કોલાહલમાં ન કાંઈ જોઈ શક્યો કે વિચારી શક્યો, પણ બધું વિસારી તો શક્યો. ત્યાંથી હમારું ‘રંગશિયું ગાડું’ ઉપડ્યું તે ચાર કલાકે પહોંચ્યું ધોળા જંકશન. ધોળા ઉપર ગાડી જઇલવાની હતી એટલે બે કલાક તો ત્યાં ગાળવા જ પડે. નિષ્ક્રિય અનિયમિતતામાં શ્રદ્ધા રાખનાર મ્હને મ્હારો જોડો જડ્યો કાઠિયાવાડની રેલ્વે ગાડીમાં. પણ અહીં બે ચાર સાહિત્ય-રસિકોની સોજન મળતાં સમયને તો હમે પસાર કર્યો, કે એ જાતે જ પસાર થઈ ગયો. ‘સ્પેશલ દૂધની સ્લા’ અને ભાવનગરી જેવા દેખાતા ગાંડીઆ ખાઈ, સામાન બીજી ગાડીમાં મૂકાવી હમે ગાડીમાં બેઠા. હમારા ખાના (Compartment)માં એક નાટકના દ્રશ્ય જેવો પ્રસંગ જ હતો. વાચકા ત્હારા ચર્મચક્રુ જાંઘ કરી, કલ્પનાચક્રુ ખેંચી, ઉઘાડી, વિકસારી. કાઠિયાવાડની આગળ ગીનું એક ન્હાનું ખાતું કલ્પી લે. કોઈ વિરાટ સ્વરૂપના બાહ્યપ્રદેશ જેવા સપાટ અને વેરાન પ્રદેશમાંથી સામાન્ય ગતિએ ડોડની જતી, ધડીમાં પીસેલા વગાડી દુનિયાને ડારતી, આગળ પાછળના પ્રદેશને જગાવતી, ‘ધર ધર ધર’ અવાજ કરી વાતાવરણમાં પોતીકું સ્પષ્ટ, સંવાદી એકધારું સંગીત ગમ્મવની, વાદ્યો વગરના સન્ધ્યાકાળના ગોખા જુરો આકાશને વાદ્યોની ખોર પૂર પાડવાની પદોપકારક દૃષ્ટિથી ઘડીએ ને પળે ધૂમ્રાગ્રના ગોટગોટ

કાઠતો એવી આગગાડી ફરતી લે-પછી એ દસ્ય ત્હારી નજર સમક્ષથી ઢાંકવાની ધૃષ્ટતા કરતો પડે છે. હું ઉંચકી લઉં.

:- દૃશ્ય પ્હેલું :-

—પાત્રો—

- હું : મહારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ બનવાએલા નાટકનો નાયક. અદૃશ્ય નાયિકાનો પ્રણયી અને પતિ. સાહિત્યપરિવહના સમારંભમાં જવાને ઉત્સુક-એવો દેખાવે, વયે અને રાતે યુવાન. ઉમ્મર લગભગ પચીસ જેટલી ખરી, રંગે ઘઉંવર્ણો-ઉંચાઈ ૫ ફીટ ૫ ઇંચ. વજન ૧૪૦ ની આસપાસ હશે. દેખાવે ગંભીર છતાં કોઈકવાર હસું એવો ખરો. એવો હું-જ્યાં બેસવાની જગ્યા ઇચ્છા કરે, અને બેઠેલાની ઇર્ષ્યા કરે-એવા રથાને એટલે કે રેલ્વેના ખાનાની બારી આગળ બેઠેલો છું.
- કવિ : ધોળાના રોશન ઉપર રહ્યા અને ગાંડીઆ ખાતાં જ જેમનો અને મહારો પ્રથમ અને ઉદ્દેશો પરિચય થયો હતો તે અનામી વ્યક્તિ. ખજારદારથી પશુ જોરદાર અને કસદાર પ્રતિષ્ઠાઓના ભાવિ કર્તા. દમ મહાકાવ્યો લખી ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાના કોઈ રાખનાર સ્વપ્નદીપ્તી. ઉઘાનમાં હોય, રેલ્વેગાડીમાં હોય, જાહેર સભામાં હોય કે નદીમાં ડુબતા મહવામાં હોય; ગમે ત્યાં હોય પણ શિથિ કવિતા કરી શકવાની જેમનામાં શક્તિ છે એવો દૃ આગ્રહ રાખતા ભાવિ મહાગુજરાતના અને ગુજરાતી સંસ્કૃતિના એક મહાકવિ. દેખાવે બટકા પણ શક્ત. પૂર્વ અને પશ્ચિમની વિરોધી સંસ્કૃતિના સંઘર્ષથી કે સમન્વયના આ યુગમાં વ્યક્તો માર્ગ કાઢી જેમણે અર્ધી મુઠ રાખી છે, અને મુઠ ઉપર મહાકાવ્ય લખવાનો જેમણે મનમુગ્ધો ક્યારનોએ કરી રાખ્યો છે તે મહાનુભાવદેખાવે હંદકચારથી એપ્લીન જેવા.
- બાપુ : મહાત્માજીનું આશ્રમનું નામ એમને હમે લાગુ પાડેલું-એ મહાત્મા જેવા લાગતા તેથી નહિ, (મહાત્માજી થવા ઇચ્છા રાખી હોય તે જાણમાં નથી) પણ કાઠીઆવાડી દરબારી શિષ્ટાચાર પાળી, કાઠીઆવાડના પ્રવાસ દરમ્યાન કાઠીઆવાડી દેખાવાનો પ્રયાન કરવા માટે જ. મહારી ને એમનો આખોનું પ્રથમ તારામંત્રક રથાણું ધોળા ઉપર. પણ ધોળાના રોશને સાથે કાઠેલા એ કલાક દરમ્યાન હમારી પ્રીત જાણે જુગ જુગ જુગી હોય એવો ભાવ-એવું આકર્ષણ અને એવી નીકરતા અમે બન્નેએ અનુભવેલી. સાહિત્યક્રોના ખાનગી જીવન માટે અતિ નિરાશુ; કદાચ બોઝવેલથી પણ વિશેષ. સાહિત્યક્રોના અંગતજીવનના પુરતકો લખવાનો ઇરાદો જેમણે રાખ્યો હોય, અને ને માટે સામગ્રી એકઠી કરતા હોય એવા, ખંતીજા, અપમાનને પાણીના છુટકા વગર મળી જાય એવા. કટાક્ષ કે વિનોદ ન સ્વમજે એવા જડ અને જાડી ચામડીના. દેખાવે રજપુત જેવા પણ સ્વભાવે વાણિયા જેવા, જુદિમાં શુદ્ધ જેવા, ખુશામનમાં આઘાજુ જેવા.
- વિદ્યાર્થી: એક કોલેજની સાહિત્યસભાના મન્ત્રી; સ્વભાવે નમ્ર અને દેખાવે શાન્ત. દમારા નાટકના મુખ્ય પ્રેક્ષક અને ગીજુ નર.

૨૫૬ : : મુકુર : માર્ચ ૧૯૩૪

સમય : સ્ટાંજના લગભગ છ.

સ્થળ : ઘોળા અને હસાની વચ્ચે દોડતી આગગાડી.

બાપુ : “ત્હમે ઘોળા ઉપર જેની સાથે વાત કરતા હતા તે કોણ હતા?”

હું : મુંઝાયો, કોણ જાણે કેમ પણ જેની સાથે વાત કરું તે વિશિષ્ટવ્યક્તિ સાહિત્યકાર જ હોય એવી ભૂલ કરવાની હમારુ ‘બાપુ’ એ ટેવ કેળવી હતી. પ્રશ્ન સાંભળી મ્હેં જરા માથું ખંજવાળ્યું. ઘોળા ઉપર કોની કોની સાથે વાત કરી હતી તેનું સ્મરણ કરવા બેચાર મિનીટ મગમગતે તરફી આપી ને સમગ્ર વિચાર કરી જવાબ વાળ્યો.

હું : “મ્હેં ઘોળા ઉપર ઘણા માણસો સાથે વાતચીત કરી હતી. સામાન ઉપાડનાર મજદુર સાથે નકકી કરી ઘોળાની વાતચીતના ગુણેશ માંડ્યા. પછી વાત કરી મ્હાવાળા સાથે, પછી ટ્રેધનનો ટાઇમ પૂછવા સ્ટેશનમારતર જેવા લાગતા એક દારીવાળા ગૃહસ્થ સાથે”

બાપુ : (અધવચથી મ્હને તોડી પાડી) “ના, ના. હું તો પૂછું છું પેન્ના ખાદીવારી, ગાંધી ટોપીગળા, સોટી જેવા સુક્ષ્મ અને બેક્સી ગએલા ગાલવાળા ગૃહસ્થ માટે.”

કવિ : શું મ્હારા ભાઈ! એમને પણ ત્હમે નથી ઓળખતા? જો તો પ્રશ્નપત્રાળા રામનારાયણભાઈ પાઠક.

મ્હેં સાક્ષી પૂરી રામનારાયણભાઈ ઘોળા ઉપર મળ્યા હતા. પણ એ આ બાપુને ખૂંચ્યું કે શું- હવે ‘શું વાત કરી’ એવો જો સવાલ પૂછે. તો ‘ત્હેની ત્હમારે થી ફીક્સ’ એમ કહેવાનો મ્હેં નિશ્ચય કર્યો હતો. કારણ જેમાં ન લાગે વળગે તેવી બીજાની વાત જાણવાની કુતૂહલવૃત્તિ માટે મ્હને સ્હેજ પણ માન ન હતું. મ્હારા મુખ ઉપરથી એ ભાઈ ચેની ગયા લાગ્યા. એમની કથપનાશક્તિ તીવ્ર થતા લાગી, એમની કલાભાવના સતેજ થતી લાગી.

બાપુ : ‘એ વાર્તાઓ સુંદર લખે છે, ખરું ને?’

હું : ‘હા.’

બાપુ : ‘અને હાસ્યરસના પણ ઝોક્ષા છે ને?’

રામનારાયણભાઈને હાસ્યરસના ઝોક્ષા કહેવા કે આદરણ કહેવા એનો નિર્ણય કરતાં હું મુંઝાયો. એટલે માત્ર હકારમાં ડોકું હલાવી પતાવ્યું. પણ એટલેથી કાંઈ બાપુ મ્હને ઓરે એમ ન હતું.

બાપુ : “કાંઈ કવિતા બિરતા લખે છે કે નહિ?”

હું : “કવિતા તો લખે છે, બિરતા લખે છે કે નહિ ત્હેની મ્હને ખબર નથી.”

બાપુ : કવિતા કેવીક લખે છે?

હું : “સારી”

પ્રશ્નોના આવા અણચીન્યા હજારા માટે હું તૈયાર ન હતો. મ્હને મ્હારી એંકડો પરીક્ષા (વીક્સી, ઇમીનલ, વાર્ષિક, સ્કુલની, કોલેજની) ના સવાલપત્રોના જવાબ આપતાં પણ આટલો અને આવો કંટાળો ન્હોતો આવ્યો. એ પોતે જ પ્રશ્નો પૂછતા થાકે એટલે હું ફક્ત, સીધા

ઘણીવાર તોછડા જવાબ આપતો; પણ એ ભાઈ રહ્યા જાડી ચામડીના ને લેમાંય વળી ગરાસીયા. મ્હેં બારીમાંથી બહાર જોયું, પણ કવિતાની વાત આવી એટલે હમારા કવિરાજ સળસ્યા. કવિ : "લખી, લખી એમણે કવિતા હવે. મહારા જેવા જોડે બિતરવું હોય તો બિતરે શિશ્ન કવિતા કરવાની હરિદ્રાભમાં! હું સમન્વેષી ભાષાન્તર કરું છું, પ્રતિકાલ્પે રચું છું, શિશ્ન કવિતા કહો તે ચિપચ ઉપર કહો તે જન્દમાં કરી શકું છું; અને આ રામનારાયણ પાઠક! ન કરી શકે ભાષાન્તર, કે ન કરી શકે શિશ્ન કવિતા, એમ માન મૌલિક કવિતા - ને તે પણ ખચીસ ખચાસ - લખ્યે કાંઈ કવિ થવાનું હશે. ભાઈ, કવિ થવું એ કાંઈ લાડવા ખાવાનું કામ નથી, રહમબ્યા, એમ સુંદ ને ગાંગડે ગાંધી ન થવાય."

આ કવિની ધૂષ્ટતા મ્હને ડંખી પણ હું વાદમાં બિતરું તો મહારા બેજાની નાહકની કરી યાય, એટલે મ્હેં મુઝમાં હમ્યા કર્યું (અલબત્ત મુઝ તો કાલે રહાંજે જ સફાયટ મેદાન કરી હતી.) પણ મ્હને મુનશીનો 'શુભરાતનો શ્રેષ્ઠ કવિવર' યાદ આવ્યો. મહારી આંખ રહમે દલપતરામની સૌમ્ય, પ્રશાન્ત. ગંભીર મૂર્તિ ખડી થઈ, પણ મ્હેરા ઉપર ક્યાંય ન દેખાય આવા ધૂષ્ટતામયી ભાવ. અહીં વાત એટલે એમ ન હતું, અને 'આપુ' ને કવિની આત્મલાધા અને આત્મીય શુભગાનની વાતમાં રસ ના પડ્યો લાગ્યો. એટલે એમણે મ્હને સાંભળવાની ફરજ પાડી અને ફરી ઉઘાડ્યું રામનારાયણ પુરાણ.

પ્રતિની રચ. પત્રિકાઓના સ્વરૂપોએ
જોઈ કાર્તવ્ય મુજ તરીકે સાધ્યો
અધિત યાદાઓ આપુ દેહ આવ્યા
તરફથી સવિનય સંમેમ લેટ.

૨૫૮ : : સુકુર : માર્ચ ૧૯૩૪

બાપુ : “ એમને છાકરા છે ? ” હું : “ હશે. ”

બાપુ : “ કેટલા ? ” હું : “ તે મ્હને ખબર નથી. ”

મ્હને લાગ્યું કે ‘ અન્ય અને અન્યકાર ’ ની હજી ધારી અસર થઈ નથી. રા. હીરાદાસ પારેખ લેખકોના જીવન સાથે એમના કુટુંબ કમીઝાની માહિતી આપી દેતા હોય તો મ્હારા જીવાને વગર લેવેદેવે આવો ત્રાસ વેકરો ના પડે. નકારમાં જવાબ આપવાથી એક પ્રશ્નમાત્ર બંધ થઈ, પણ બાપુને બીચારાને કેમે કરી કંપ ન વળે. એમણે મ્હને સાહિત્યસર્વજ્ઞ માની લેવાની અક્ષમ્ય ભૂલ કરી હતી. મ્હને મળેલી ખોટી મહત્તા અને મ્હારી ખરી અદ્યતા બન્ને મ્હને ખૂંચ્યાં, પણ એ વિષે વિચાર કરવાનો પ્રસંગ મળે તે પહેલાં બીજી પ્રશ્નવલી શરુ થઈ.

બાપુ : “ ત્હમે વિજયરાયને જોયા છે ? ” હું : “ ધણીવાર ”

બાપુ : “ કેવાકે છે ? ” હું : “ બહુ સારા ”

બાપુ : “ ના, ના, હું પૂછું છું દેખાવે કેવા છે ? ”

હું ફરી મુંઝાયો, વિજયરાયનો ફોટો મ્હારી પાસે હતો નહિ. (મ્હારી પાસે ગંગવામાં કાગળ કે પેન્સીલ પણ ન હતી, કે ચિત્ર પાડી આમની નિગાસા તેણું. આવાઓને કાળે, સાહિત્યકારોના ફોટાની ચિત્રાવલી (album) તૈયાર કરવાનું કામ કોઈ કેમ નહિ ઉપાડી લેતું હોય ? આ કામ ઉપાડી લે એવી સંસ્થાનો હું વિચાર કરવા બેઠો ત્યાં ફરી પાછો પ્રશ્નનો ગોળો આવ્યો.

બાપુ : “ વિજયરાય ભગ છે ? ” હું : “ ના, સ્કા. ”

બાપુ : “ જાયા ? ” હું : “ નહિ, બાટકા. ”

કોણ જાણે કેમ, આટલું આટલું કલાં છતાં એ વિજયરાયને પોતાના મનપ્રદેશે ન સહી શક્યા. એમની કલ્પનાશક્તિ મંદ તો ખરી જ, તે બળવાન અને તીવ્ર થાય એટલા માટે એમણે અફીણનું સેવન રાખવું એવી હું સૂચના કરવાનો વિચાર કરતો હતો, કારણ કોલરીજ અને ડીકીનીન્સી તે વગર આવું કલ્પનાપ્રધાન સાહિત્ય ન ઉત્પન્ન કરી શક્યા હોત; આપણા ભાટ ચારણો તે વગર આવો અમૂલ્ય વારસો આપણને ન સોંપી ગયા હોત એની મ્હને સો ટકા ખાતરી હતી. પણ આ ‘ લપ ’ કાંઈ છૂટે એમ હતી નહિ; એટલે મ્હેં કહી નાંખ્યું—

હું : “ ત્હમે રામનારાયણભાઈને જોયાને ? તો એમનાથી અર્ધા કદની વ્યક્તિ કદખી થયો. સોનેરી ફેમના ચરમા, ખુલ્લું માથું, ખભે ખાદીની કેસરી શાલ. ”

એ ભાઈ સતોપાયા. મ્હેં છટકારાનો દમ ખેંચ્યો, પણ એટલેથી કાંઈ પતે છે ?

બાપુ : “ ત્હમે મુન્શીજીને જોયાઓ છો ? ”

મ્હને ‘ જી ’ ની નિર્ણયકતા સાઘી, એમાં મ્હને પ્રાચીનતાનો વિજય અને અર્વાચીનતાનો પરાજય થતો લાગ્યો. એ શબ્દમાં મ્હને માન કરતાં અપમાનનો અંશ અતિશય વિરોધ પ્રમાણમાં લાગ્યો. ચુનરાતી વાણિયા સંસ્કૃતિ નષ્ટ થતી લાગી, ઉત્તર હિન્દુસ્તાની મોખા સંસ્કૃતિ

પ્રસરતી લાગી, પણ વિરોધ કરવો નહોતો હતો, એટલે મહેં માત્ર હકારમાં ડોકું હલાવ્યું.

બાપુ : “જેલમાંથી ધણાજ સૂકાધને બહાર આવ્યા હશે?”

હું : “હા.”

બાપુ : “એ બીજી નવલકથા લખવાના છે?”

હું : “મહેં પૂછ્યું નથી.”

બાપુ : “ત્યારે નાટક તો જરૂર લખવાના હશે.”

હું : “કદાચ લખે પણ ખરા.”

બાપુ : “એમની પ્રેક્ટીસ કેટલી હશે?”

હું : “મહેને ખબર નથી.”

બાપુ : “દસેકે હજાર હશે?”

હું : “મહેં એમના ચોપડા તપાસ્યા નથી.”

હું જરા છેડાયો હતો, પણ આવો સીધો જવાબ પણ નિરર્થક જતો લાગ્યો.

બાપુ : “લાઠી તો એ આવવાના ને?”

હું : “હા.”

બાપુ : “મહારે એમને જોવા છે—કેવો ડગશે પુર્યો હશે?”

હું : (જરા ગુસ્સાથી) “મહેં એમના ધોખીને નથી પૂછ્યું કે તહેં હમણું કયો ડગશે ધોયો? કે નથી એમના દરજ્જને પૂછ્યું કે તહેં હમણું કેવો ડગશે શીવ્યો?”

આવા સીધા સડક જવાબથી બાપુ જરા સંકોચાયા. કવિરાજ મોહું વિકાસી ઉભા થઈ ગયા. કોંગ્રેસનો વિદ્યાર્થી બીજી બાજુ મોહું ફેરવી હસવા લાગ્યો. મહેને ધડીબર લાગ્યું કે બાપુને મોહું લાગ્યું હશે, પણ એમાં મારો શો દોષ? કોઈ મહેને સર્વેય માનવાની ભૂલ કરે—મહેને કોઈ આદર્શ માને અને પછી અનુભવે હું એમાંથી એક પણ ના નીકળું, અને એમની વગર વિચારે—વગર અનુભવે બાંધેલી માન્યતા ખોટી હરે તહેમાં વાંક કોનો? પોતાના પતિને કે પ્રણયીને સર્વેય અને સંપૂર્ણ માની લેવાની ભૂલ સ્ત્રીઓ સામાન્ય રીતે કરે છે. પોતાના શિક્ષક કે માતાપિતાને સર્વેય માનવાની ભૂલ બાળક કરે છે. એ બન્ને ક્ષત્રવ્ય ગણાય. કારણ એકમાં પ્રેમનો, જગહળતો પ્રકાર કે પરાધિનતાની ઘનઘટા ભૂલો જોવા ન દે. બાળકોને તો શિક્ષક અને માતાપિતા બન્નેય આવી ભૂલ કરવાની તક આપે છે, એને એ ભૂલ કરતાં પ્રયત્ને કે નુહમે શીખવાડે છે. આ ભાઈને મહેં એવી એકે તક આપી નથી એટલે એમનો આ અપરાધ ક્ષમ્ય શે? ગણ? પુખ્ત ઉમ્મરના, મજોવાળા માણસો આવી ભૂલ કરે? સ્ત્રીઓ અને બાળકો બન્નેને મછો નથી હોતી એટલે એવી ભૂલ સહજ થઈ જાય. પણ મહોટા ‘ભાષડાઓમાં’—ટ્રેનમાં અકસ્માને મળેલા, મહારા જોવા એક સાધારણ ઉતાડને સર્વેય કદખી લેવાની, Walking Cyclopaedia “ચાલતું જ્ઞાનચક્ર” માની લેવાની—ભૂલ કરવાનું સામર્થ્ય હશે એનો તો મહેને આજેજ ખ્યાલ આવ્યો.

આ વિચાર વમળમાં પડ્યો ન પડ્યો ત્યાં બાપુને થયેલા અપમાનનો ધા ગાડીના ઠંડા પવનને લીધે આંખોઆંખ ડુઝાઈ ગયો. એમની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ફરી સનેજ થઈ. મ્હારો એક મૌલિક વિચાર, મ્હારી એક અપૂર્વ શોધ, તોંધ્યા વગરની ઉડી જતી મ્હને લાગી. પણ આ કાઠીઆવાડી બઝાઈના અવતારસમા ગરાસીઆને તેની શી પરવા હોય ?

એટલામાં આબ્યું દસા જંકશન, અને આંખોઆંખ દશ્ય ઉપર પડ્યો પડેલો. ઇચ્છા ન હતી છતાં બાપુના ઓમ્મતો મારો બંધ કરાવવા, અને એમના પ્રશ્નોથી શુંગળાઈ રહેલો એવો હું ખુલ્લી હવાની આશાએ નીચે ઉતર્યો. રેશન રંગદંગ વગરતું અને દીવા છતાં અન્ધારું એ લોકોકિતનો ખ્યાલ આપે એવા ઝીણા, હોલવાઈ જવાની એકમેક સાથે હરિદ્રાઈ કરતા ક્ષાનસ. આવા રેશનોને 'જંકશન' જેવું બોલતાં મ્હોં ભરાય એવું મ્હોલું નામ આપવાનું કાઠીઆવાડમાં અતિસામાન્ય છે. એકાદ બે ન્હાની ગાડીઓ દિવસમાં એક બે વાર આવે જાય, અને જ્યાં ગાડી બદલાતી હોય ત્હને જંકશન જ કહેવાય ને ? શબ્દના મૂળગત અર્થ મારેનો આશય આમાં તો નહિ હોય ? કે પછી નામ પાડી મનમનાવવાનો છૂપો ભાવ પણ કેમ ન હોય ?

હું રેશન પર લટાર મારતો હતો, ત્યાં દૂરથી તે દેખાયા, હા-એ તો એજ, એજ શાલ, એજ ચરમા, એજ ઉઘાડું મારું. પછી ધીર અન્ધારામાંયે કાંઈ ઢાંક્યા રહે ? એ તો કૌમુદીકારજ, બીજા ન હોય. હું પાસે ગયો. નવીજૂતી વાતો કરી. અને લાઠી મળવાનું પરસ્પર વચન આપી છૂટા પડ્યા. છૂટા પડતાં મ્હને બાપુ યાદ આવ્યા, એમની કે એમની જિજ્ઞાસાની દયા આવી. સમનારાયણબાઈ તો રેશનમાં હતાજ, તે હવે તો વિજયરાય પણ સાથે થયા. મ્હને થયું કે બન્નેને પકડી પેલા બાપુને સ્વાધીન કરી દઉં. પણ હવે એક જ રેશન હતું એટલે એ વિચાર માડી વાળ્યો.

રેશનનો પીસવો વાળ્યો; હું ગાડીમાં ચઢી ગયો અને ગાડી ચાલી.

(અપૂર્ણ.)

નીંદર

રાત્રીના શાન્ત એકાન્તે નેત્રનું ચોપચું નમે;
માનવી આમ પૃથ્વીના નિદ્રામાંહી ઘડી ઢળે.

અનુભવે શાન્તિ ઘડી વિસારી,
જનો બધી એ ઉરની ઉપાધિ;
નિહાળતા જીવનનાં અધૂરાં,
રે! કેંક દર્યો કંટુ વા મધુરાં.

મીઠી નીંદરની ગોદે વિલાવરી વીતાવતા;
પ્રભાતે માનવી પાછા દર્યો સૌ વિસરી જતાં.

મોહનલાલ શાહ

સ્વીકાર અને

સમાસીયના

માલવિકાગ્નિમિત્ર (નાટક): અનુવાદ કર્તા:-ખલવન્તરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર
પ્રકાશક, કર્તા. મૂલ્ય રા. ૧-૮-૦

સામાન્યતઃ એમ મનાય છે કે ભાષાન્તર વા અનુવાદ કરવો એ બહુ સરળ છે-એમાં કંઈ વિસાત નથી. અન્ય ભાષાની શબ્દાર્થશ્રુતિને અન્ય ભાષાને સ્વાંગ સજીવી દેવો-એમાં શું? એમાં ભાષાન્તરકર્તાની શી વિશિષ્ટતા? એમાં સ્વતન્ત્ર સર્જન નથી. પરચિતનું અનુકરણ માત્ર છે. ગૌરવ તો સ્વતન્ત્ર સર્જનમાં છે, સ્વપ્રતિભાની પ્રસૂતિમાં છે. વસ્તુરિચિતિ આવી છતાં અનુભવ જુદું કહે છે. સ્વપ્રતિભોત્ય રચનાથી ભાષાન્તર વધુ કઠિન છે. સ્વતન્ત્રરચના અને અનુવાદમાં આટલો ફરક છે કે પહેલામાં લેખકને પોતાની જ ભાવનાઓ, આદર્શો, ધાગણીઓ, મન્ત્રો, વિચારો વગેરે રજુ કરવાનાં હોય છે. એટલે પ્રતિભા અને શબ્દધનની વિપુલતા હોય તો સરળતાથી સ્વને વ્યક્ત કરી શકે. ભાષાન્તરમાં આથી ઉલટું હોય છે. એમાં પરને સ્વ બનાવી સ્વને વ્યક્ત કરવું પડે છે. એટલે મૂળલેખકની ભાવનાઓ, પ્રેરણાનાં આન્દોલનો, વિભાવ, અનુભાવ, રસ વગેરે ઉપર અનન્ય ધ્યાન રાખવું પડે છે. મૂળ લેખકે જે જે વાતાવરણની અસર નીચે પોતાને વ્યક્ત કર્યો હોય તે જ વાતાવરણ અનુવાદકર્તાએ અનુભવી વ્યક્ત કરવું પડે છે આથી ભાષાન્તરકર્તા જે અસાવધ હોય તો મૂળ વ્યક્તિને ગંભીર અન્યાય થવાનો સંભવ રહે. પરસાહિત્ય અને પરસંસ્કૃતિ ને પણ અલ્પપ્રજ્ઞ ભાષાન્તરકર્તા વગોવે. આ ઉપરાંત બીજી ભાષાના શબ્દો-વ્યાકરણ પ્રયોગો-રીતિરિવાજો-સંસ્કૃતિને પોતાની ભાષામાં ઉતારવાને એક ખાસ પ્રકારનું કૌશલ્ય જોઈએ. પરભાષાનું બોહોનું જ્ઞાન-વિશાળ અનુભવ-પરસંસ્કૃતિનો ગાઢો પરિચય પોતાની સંસ્કારિતા-કેળવણેલી રસિકતા-ઉચ્ચ પ્રતિભા વગેરે અતિ આવશ્યક છે. આમ જણાશે કે અનુવાદ કરવો એ બાલકની રમત નથી. સુદ્ધિમતા અને પ્રતિભાની પરીક્ષા છે. અલ્પજ્ઞ, પરભાષાના કેવા મન્યોનું ભાષાન્તર થવું જોઈએ એમાં સૂક્ષ્મ વિવેકની જરૂર છે. અલ્પપ્રજ્ઞ નવલકથાઓ કે હીનસંસ્કૃત નવલિકાઓના અમર્યાદ ભાષાન્તરો

અને ઉત્તેજનથી સંસ્કારી અને ઝોજસ્વી સાહિત્ય ગુંગળાઈ મરે છે. ગંદા વાચનના પ્રવાહમાં શુદ્ધ સાહિત્યને શોષવું પડે છે.

ગુજરાતના એક જ્ઞાનવૃદ્ધ સાહિત્યસર્જક શ્રી. જલવન્તરાય ક. ઠાકોરનો કાલિદાસરચિત 'માલવિકાગ્નિમિત્ર' નામના નાટકનો ઉત્કૃષ્ટ અનુવાદ જોતાં ભાષાન્તર વિષેનો આદર્શ ક્ષીભૂત થયો છે એમ કહેવું અત્યુક્તિભર્યું નથી. અનુવાદ તો ઘણાં થાય પણ ચિરંજીવ યોગ્ય હોય છે. આ અનુવાદ 'મૂલાનુભિમ્ભી' છે એવી કર્તાની અર્થગર્ભિત પ્રતિજ્ઞા છે. નાટકનું વસ્તુ, વસ્તુની ગૂંથણી. પ્રધાન પ્રયોજનને સિદ્ધ કરતી વિવિધ ધટનાઓની સંવોદિતા, પરસ્પર ઉપકારક-અન્યોન્ય વ્યંજક-ગૌણ પ્રધાનભાવે સંકળાયેલાં છતાં વૈયક્તિક વિશિષ્ટતા ને: રૂપક સૂચવતાં પાત્રોનું આલેખન, રસોત્કર્ષક કળા, આનન્દદાયી શૈલી, રસમય કવિતા, સરળ સંસ્કારી ગદ્ય વગેરે માટેનું બધું માન જો કે મૂળ નાટ્યકારને મળે છે છતાં એ બધી વિગતોને સાવધપણે જળવવા માટે અનુવાદકર્તામાં પણ તેની સંક્રાન્તિ થાય છે. આ વિવેચનની યથાર્થતા માટે વાચકને મૂળ તથા અનુવાદ જોવાની જ ભલામણ છે. આદિ નાટકનો સાર આપવો ઉચિત નથી.

વળી, સંસ્કૃતભાષા સત્રાત્મક છે. યોગમાં ઘણું સમાવી શકે છે. અને તેમાં એ કાલિદાસ જેવા રસસિદ્ધ કવિની સરસ્વતી? કાલિદાસના સમાનધર્મી થયા શિવાય પરભાષામાં સમન્વેષી અનુવાદથી મૂળભાવોને પ્રતિબિમ્બિત કરવા દુઃશક્ય છે. કાલિદાસના માનસ સાથે અનુવાદકર્તાના માનસને તન્મય થવું પડ્યું હશે. સતત આરાધનથી કાલિદાસની માનસપૂજા કરવી પડી હશે. નહિ તો—

“ચિત્રગતાયામસ્યાં કાન્તિવિસંવાદશંકિ મે હૃદયમ્ ।

સમ્પ્રતિ શિથિલસમાર્ધિ મન્યે યેનેયમાલિખિતા ॥”

આ આર્યાનો—

“દીડી ચિત્રે ત્યારે ધારેલું કાન્તિ છાંટિ છવિકારે

હવે ન શંકા કે આ ઝળક નથી એ શક્યો બિમ્બી” —

આ અખણિત ભાવ ક્યાંથી જળવી શકાય? અલખત. શિથિલસમાર્ધિ નો સુન્દર પ્રયોગ અનુવાદકર્તા પ્રતિબિમ્બિત નથી કરી શક્યા. પણ ‘છાંટિ છવિકારે’ ની મનોમુગ્ધતા મૂળમાં એ ક્યાં છે? ભાષાગત વિશિષ્ટતાનું આ એક ઉદાહરણ છે. વળી.

“ઘઙ્ઘૈરન્તર્નિહિતવચ્ચનૈઃ સુચિત્તઃ સમ્યગર્થઃ

પાદન્યાસો મયમુપગતસ્તન્મયત્વં રસેષુ ।

શાદવાયોનિમૃદુરમિનયસ્તદ્વિકલ્પાનુવૃત્તૌ

માવોમાવંનુદતિ વિપયાદ્વાગવન્ધઃ સપ્ચ ॥”

એ શાસ્ત્રીય વિગતોથી ભરેલ શ્લોકનો

“અંગાંગોની પદપદ તણા અર્થ મેળે છટા ન્યાં

હાવે ભાવે તનમયપણું, નૃત્ય ચિચ્છન્દ બિમ્બી;

મુદ્રા મુદ્રા મૃદુ સરિ જતી ભાવ ભાવકમે ને,

કંઠાસ્પર્શકરપદ સુસંવાદિ, — તે રાગબન્ધા

આ સુંદર અનુવાદ ક્યાંથી નીપજે? ભાવવાદી અનેક ગદ્ય તથા પદ્યભાગના વિવેચન-યુક્ત ટાંચણો સ્થળ સંકોચને લઈને છોડવાં પડે છે. કેટલાક શ્લોકો તો મૂળથીએ વધુ સુંદર છે. દા. ત.

“ભાવિક શિખરું જે કૈં ધ્વનિ રસ અભિનય ખિલાવી તે તેના
ખાલાય એ દિયે શી અહા! પ્રતિશિશુ શુદ્ધ જનને”

આ અનુવાદ. મૂળ

“યદ્યત્પ્રયોગવિપયે માવિકમુપદિશ્યતે મયા તસ્યૈ
તત્તદ્વિશેષકરણાત્પ્રત્યુપદિશતી ચ મે વાલ્મ”

અકુશળ અનુવાદકર્તા કંઈક આવું કરત :

“જે જે પ્રયોગ વિષયે ભાવિક શીખવી રહ્યો તેને
તે તે વિશેષ રીતે પ્રતિબોધતી શી ખાલા મુજને”

વિશેષકરણાત્થી જે અર્થનું ચક્રુરણ ન થાય તે સુંદર રીતે ‘ધ્વનિરસ અભિનય ખિલાવી’
માં સંપૂર્ણતાથી થાય છે. કાલિદાસે તો નાખિકા માટે આવું ગણદાસ પાસે બોલાવ્યું:—

“પાત્રવિશેષેન્યસ્તંગુણાન્તરંજજતિથિલ્પમાધાતુઃ
જલમિવસમુદ્રશુકૌ મુક્તાફલતાંપયોદસ્ય ॥”

અનુવાદકર્તાના હાથથી મૂળ કર્તાની કૃતિનું પણ ગૌરવ વધ્યું છે. કારણ પાત્રવિશેષેન્યસ્તમ્.
એક બીજી વાત. અનુવાદ ગમે તેટલો ઉત્કૃષ્ટ હોય તો એ તે અનુવાદ છે. ઉત્કૃષ્ટ
અનુવાદમાં પરભાષાનું અંતર તો હલવાય છે. પણ સાથે અન્તર પણ અનિવાર્યપણે રહી જ
જાય છે. આથી ઊંચી કોટીના અનુવાદોમાં પણ સ્થળે સ્થળે મેળાપાણું આવી જાય છે.
સંસ્કૃતભાષાની સુધ્ધ રસિકતા, સ્વાભાવિક કુમાર, લાલિત્ય, ભાવગર્ભિત શબ્દપ્રયોગો વગેરેનું
યથાર્થ પ્રતિબિમ્બ બીજી ભાષામાં આવવું મુશ્કેલ છે. અને તેથી આ નૈસર્ગિક અન્તર મૂળ
અને અનુવાદમાં રહે છે. આ અનુવાદમાં પણ ક્યાંક રસિકતા દ્રબાય એવા શબ્દપ્રયોગો છે.
“મિત્રજન” શબ્દ કાન્તે કવિતામાં વાપરી કવિતા કામિનીને લક્ષિત કરી. અને “બસ એ
બકાલ” નો પ્રયોગ તો બીચારો પોતે ગદ્યમાં જ વપરાય એમ અંતરથી ઇચ્છે છે. “યુજ્યતે।
અધિકાર : સ્લુ ત્વ” નો અનુવાદ “બરોબર તહારા ધલાકાની વાત” છે. અરે? ‘Yes,
it is a matter of your province’ નો તો નથી ને? અથવા તો એ દેશ્યપ્રયોગ
હોવાનો સંભવ છે. કેટલાક શ્લોકોમાં મૂળનો પ્રસાદ અદસ્ય થાય છે. મનનિકા શિવાય મતિમાં
આવતો નથી.

આતો વાત થઈ અનુવાદની. મનનિકા અનુવાદનું સુંદર મણકન છે. હાઈ ખુલે છે
મનનિકામાં. અને મનનિકા પોતે પણ વાંચકનું મનન માંગે છે. યથાર્થ દર્શનમાં પરિણમતો
ઉડો અબ્યાસ, ખંત, ધૈર્ય, પ્રગટ્થ વિચારો, સંભાવિત નિગમનો, ઉદાર માનસ, પ્રાચીન ને
અર્વાચીન ને અનુકૂળ બનાવવાની સ્તુત્ય કોશીય, ઐતિહાસિક અન્વેષણ, કલામહતાની કદર,

ભારતીય લલિતકળાઓ ઉપર વારંવાર ઉચિત પ્રકાશ પાડનારા ઉલ્લેખો, પ્રાચીનતાના અતિ ગૌરવરૂપી હિરણ્યમયપાત્રને ઉધાડી સત્યનાં જ દર્શન કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા, અને તે અંગે ક્યાંક અનુજી વાદપ્રહારો વગેરે, વિવેચન કળાના સુન્દર નમુના રૂપ, મનનિકાની વિશિષ્ટતાઓ છે. મિતાક્ષરી શૈલીમાં અન્યકર્તા પોતે જ કહે છે:—

“ ન લખું કે નિરાધાર, અપ્રસ્તુત નવા કશું
વાદ પાલિત્ય ના ફોહાણું.....
સામગ્રી અતિસે બહોળી; આળા, ફેંકી નકામને
સંગ્રહ રોષ આ અન્યે.....”

તથા

“ વ્યુત્પન્ન કેંક મધિ ખૂળ ગયા ન છતી
તો રંક આ મનનમાં પછુ દોષ નાદપ.
ને દોષ વા ગુણ નહિ, વળી ચિન્ત્ય અંશે
શંકા ફૂખ્યા પછુ અનદપ નથી ટળાયા,”

‘ રંક મનન ’ અને ‘ દોષ નાદપ ’ એ પ્રયોગો તો અનુવાદકર્તાનું નિરનિમાની માનસ મૂલ્યરે છે. વસ્તુતઃ તો મનન સમૃદ્ધ છે. અને દોષ તો ‘ ન તદસ્તિ ષ્ઠિચ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ । સત્ત્વ મુક્તમ ’ છતાં ‘ શંકા ફૂખ્યા ચિન્ત્ય અંશે પછુ અનદપ નથી ટળાયા ’ એ ખૂબી - વિવેકી વાંચકને આની પ્રતીતિ થશે.

આપણા સાહિત્યમાં આવી શાસ્ત્રીય મીમાંસાઓની ખોટ છે. મસ્લિનાથો હજી ખૂટે છે, અને આવી સ્થિતિમાં આ અનુવાદ તથા મનનિકાનું રચણ ઉચું જ છે. અપ્રોડ લેખકોને એ ઠપકારૂપ છે. વિચારશીલ વિવેચક માટે એમાં માર્ગદર્શન છે. અવા અન્યોથી આપણું સાહિત્ય વધુ સમૃદ્ધ થાવ એટલી જ અભિલાષા.

ન. બક્ષ

બે નાટ્યકૃતિઓ :

પીળાં પલ્લાશ : લેખક - કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી (કિ. સાત આના)

તાસેર દેશ : અનુવાદક - પિનાકિન્ ત્રિવેદી (કિ. બાર આના)

કવિવર ટાગોરના શાન્તિનિકેતનના સંસ્કાર પામેલા અને ‘ ગુરુદેવ ’ ની આશીર્વાદી ધન્ય બનેલા ગુજરાતના બે તરુણ સાહિત્યકારોની આ બે કૃતિઓ છે. પહેલી મૌલિક છે, બીજી અનુવાદ છે. બન્ને નાનકડાં પ્રસ્તકો છે, છતાં શાન્તિનિકેતનના સંસ્કારપાશ શ્રમરાતના નવજીવનને કેવી રીતે લાગી રહ્યો છે તેના તે સારા નમુના પૂરા પાડે છે.

પીળાં પલ્લાશ : કેસડાં તો બહુ જોયાં છે, પણ પીળાં પલ્લાશના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન તો બાપ શ્રીધરાણીએ જ કરાવ્યું. એટલે એના રૂપનો તો કલ્પનાથી જ ખ્યાલ કરવાનો રહ્યો. છતાં કેસડાંના આ જાતિભાઈઓએ કવિને આકર્ષ્યાં છે તો એમાં કંઈક નોખું આકર્ષણ હશે જ !

એ જે હોય તે. પણ બાઈ શ્રીધરાણીએ સરજેલાં આ ‘પલાશ’ નું સૌન્દર્ય બાળનાટકોની આપણી અંધ સમૃદ્ધિમાં તો ખું જ છે એમ બેધડક કહી શકાય. કેમકે મહા-કાળજીની વચ્ચે બરાબર ખીસે છે. ન્યારે બીજાં ફૂલ ખીસે ત્યારે તેના છોડ-ઝાડ નવા-સુંદર સ્વરૂપે હોય છે, પણ આ ફૂલ એવા સમયે ખીસે છે કે તે વેળા એના ઝાડ ઉપરથી બધાંજ પાંદડાં ખરી જાય છે! અને વગડામાં ફરતાં કેમકેથી છાયાલેલા પાંદડાંવિહોણા પલાશ ઉપર દૃષ્ટિ પડે છે ત્યારે બાઈ શ્રીધરાણીએ પ્રસ્તુત નાટકમાં કિંશુકના મોંમાં મૂક્યો છે એવોજ કંઈક ભાવ એ ફૂલ વિષે અનુભવાય છે. કિંશુક કહે છે: “કવિઓએ મારા ફૂલને વનનો વડવાનળ કહ્યો છે. પૃથ્વીને વસંતઋતુનો તાવ ચડે છે, ત્યારે હું રોમાંચ થઈ ફૂટી નીકળું છું.” કિશોરવસ્થામાંથી યૌવનમાં સંક્રાન્ત પામતાં સ્ત્રીપુરુષોમાં જે અકથ્ય-અગમ્ય મુગ્ધતા અને બીકાયેલી કળીની પેઠે ઉદયતું સૌન્દર્ય જોવામાં આવે છે તેનું આ કિંશુક સુંદર પ્રતીક હોય એમ લાગે છે: તેથી જ વસન્તોત્સવમાં એના ઉપયોગને રચાન મળ્યું હશે! અને તેથીજ આ નાટકોને આ નામ આપવામાં સરસ ઔચિત્ય જળવાયું છે.

આ નાટકોને ‘સાકારતાં’ શ્રી. ગિરુભાઈ કહે છે: “આ એક નાટક છે, અથવા તો ત્રણ નાટકો છે. નવીન રીતે એક નાટકમાં ત્રણ અક્ટો પેઠે આ નાટકના ત્રણ અક્ટો ત્રણ નાટકો છે, અને છતાં તે એકજ વખતે એકજ બેઠકે ભજવવાને માટે નિર્મિત કરેલા છે. એની અસળંગસતતાજ બાળરંગભૂમિને એટલી બધેબેસતી થશે કે તે સૌથી વધારે બાળકોજ સમજી શકશે.” નમ્રમતિથી જણાવી દેવું જોઈએ કે આ મુખ્યવિધાનમાં જે બે મુદ્દા સ્પષ્ટાયા છે એ બન્ને અર્થાદિપદ છે. આ એક નાટક નથી, પણ ત્રણ છે; અને તે એકજ વખતે એકજ બેઠકે ભજવવા માટે જ નિર્મિત હોવાનું કશું કારણ જણાતું નથી. ઉલટું, જો એમ થાય તો સૌન્દર્યના અતિરેકથીજ સૌન્દર્ય કચળી જવાનો ભય રહે. અને, તે સૌથી વધારે બાળકોજ સમજશે એ પણ માની શકાતું નથી. બાઈ શ્રીધરાણીએ ઠીક પ્રતિજ્ઞા કરી છે: “છોકરાંઓ માટે લખવું છે, છોકરાં સમજવાવા નથી લખવું.” બાળકના હાથમાં રમકડું મૂકીએ અથવા મીઠાઈ મૂકીએ ત્યારે તેના ગુણદોષ સમજવાની તેની પાસેથી આપણે અપેક્ષા રાખતા નથી, તેમ આ નાટકો ભજવવામાં અને જોવામાં સૌથી વધારે આનંદ બાળકોને આવવાનો એ તર્કન સાચું (બીજાં બધાં નાટકો માફક), પણ એ આનંદને બાળકો સમજે તો તો પછી એ બાળકોજ શાનાં?

હા, આ નાટકોને બાળકોને રમવાનાં રમકડાં નહિ, પણ ક્ષણકૃતિઓ તરીકે અવગોડીશું તો તે દરેકનું વસ્તુ ભિન્ન અને સ્વતંત્ર હોવા છતાં તેને ગ્રાહ્યતામાં કવિએ બાળસંદિષ્ટું જે વાતાવરણ ઉત્પન્ન કર્યું છે તે એ ત્રણેયને સાથે વાંચ્યા વિના બરાબર ખ્યાલમાં ન આવે એવું છે ખરું. ‘પીળાં પલાશ’, ‘બાળા રાજ’ અને ‘સોનાપરી’ એમ ત્રણ નાટકો છે. શરૂઆતમાં ‘પ્રાર્થના’ અને અન્તે ‘વિદાય’ ગીતો છે અને દરેક નાટકની શરૂઆતમાં નાટકના વસ્તુથી ભિન્ન એક ગીત મૂક્યું છે.* તેથી પહેલેથી છેલ્લે સુધી કવિ સમગ્ર બાળભાવનાં દર્શન

* આ પદ્ધતિ-બેઠકે આ બધાં નાટકોની વસ્તુ સંકલનાની પદ્ધતિનાં મૂળ યોગેશ્વરના નાટકોમાં સહેલાઈથી જોઈ શકાયો.

કરાવવા મથતા લાગે છે અને જુદી જુદી ત્રણ પાંખડીઓ લઈ ગીતના સર. અને સૌરભ વડે જાણે બાળભાવ વ્યક્ત કરતું એક સુંદર ફૂલ સરજ્યું હોય એમ લાગે છે !

ત્રણ નાટકો પૈકી કયું સૌથી વધુ સુંદર છે એ વિશે મતભેદ પડવાનો. ‘પીળાં પલાશ’ અને ‘સોનાપરી’ એ બે માટે ખેંચતાણ થવાની, અને કદાચ બાળનાટક તરીકે ‘સોનાપરી’ જીતી જાય, પણ કવિ જેના સૌન્દર્યથી આકર્ષાયા છે તે તો ‘પીળાં પલાશ’ જ હોય એમ લાગે છે. “જીવનમાં પહેલીજ વાર રવીન્દ્રનાથના બાગમાં માત્ર એકજ ખાખરા ઉપર પીળાં પલાશ ઉધડતાં જોઈને જે અકથ્ય લાગણી થઈ તે કહેવા—” આ નાટક. રજનીગંધા નામની રાજકન્યા એક સંગીતપ્રેમી ભરથરીના મોહમાં પડી છે. કોઈ રાજપુત્ર એને ગમતો નથી, અને ભરથરીને રાજકન્યા પરણવાય નહિ. બાપને કુંવારી દીકરીનું મોં નહિ જોવાનું ‘પણ’ છે. યાકીને બાપની ઇચ્છાને માન આપી કુંવારી સ્વયંવર આંદરે છે. દરેક રાજકુમારે એવું ફૂલ જંગલમાંથી લાવવાનું છે કે જે રજનીગંધાને ગમે. ભરથરી જેને દેઢ કરોડ હતો તેને પણ એવી આસા છે. રાજકુમારો ફૂલ લાવે છે, અને તે આપતાં જે સંવાદ થાય છે તેમાં કવિ પાર્થિવ સ્ત્રીના પ્રેમની સુંદર ફીલસુફી ગુથે છે. પૃથ્વીની રૂપરાણીને સ્વર્ગ ન જોઈએ, સંપૂર્ણતા ન જોઈએ, નરી શુદ્ધિ પણ ન જોઈએ; અને અમરતા ન જોઈએ, તેમ વસંતનો તાવ ઉતારવા તપ્તિની શાન્તિય ન જોઈએ ! એને તો જોઈએ શાશ્વત વસંત. પ્રેમ સ્ત્રીપુરુષના લગ્નથી અધુરો મટી પૂરો થતો હશે, પણ પ્રેમની આરજૂમાં જે સ્વાદ છે, તે તેની તપ્તિમાં નથી. ભરથરી ‘પીળું પલાશ’ લાવે છે—લાવતો નથી, એને માથે એ ચોંટીને આવે છે. ગંધા તો તારે માટે લેવા, પણ એ મળતાં તું સરી પડી ! મને મારામાં જ તપ્તિ મળી. x x x પલાશનો સ્વભાવ પ્રસરવાનો હોય છે પણ પીળું પલાશ આસામાન્ય હોઈ આત્મસંતોષી છે. પ્રભુની જેમ આત્મરતિનો દુર્ગુણ એની રેખાઓમાં ઢળ્યો છે...” અનંત પ્રેમનો પ્રવાસી અનંત એકલતામાં સરી જાય છે.

પીળાં પલાશનું ફૂલકું લાઘ્ય,
આગ મહી વળી ઇન્ધન વાધ્ય !

આગ મહી ઇન્ધન વાધે—ઇન્ધન વાધે ને આગ વાધે—એ પ્રેમનું લક્ષ્ય ! ‘સાગરને વળી હોય એવારાં’ ?*

બીજાં બે નાટકોમાં પણ એવું જ નહિ તો એવા પ્રકારનું સૌન્દર્ય બધું છે પણ અલમતિ વિસ્તરેણ !

તાસેર દેશ : ટાગોરના ‘તાસેર દેશ’ નામક ગીતિનાટ્યનો આ અનુવાદ છે. લેખકનો આ દિશામાં આ પ્રથમ જ પ્રયાસ છે, અને પ્રસ્તુત પુસ્તક ગયા દિસેમ્બરમાં મુંબઈમાં ઉજવાયેલ ‘ટાગોર સપ્તાહ’ ને અગે પ્રસિદ્ધ કરેલું છે. પ્રથમ પ્રવાસની કચાશ અને પ્રાસંગિક પ્રકાશનની બેદરકારી કે ઉતાવળ—એ બંનેના ગુણુદોષ આ અનુવાદમાં ઠેર ઠેર નજરે પડે છે. એકંદરે

* આ ફીલસુફી શેલીની પ્રેમભાવનાની અને સોનાપરીની ‘વિભાવના’ શેક્સપીયરના Mid Summer Night—ની યાદ આપે છે.

અનુવાદ સુવાચ્ય અને સુબોધક છે, સરસ છે એમ ન કહેવાય. ભાઈ પિનાકિનૂના આ દિશામાં આદરેલા પ્રયત્નને સફળતા ધમ્મીએ; એટલું જ કે લેખનકલા હસ્તગત કરવા માટે શ્રમ લેવો જરૂરનો છે.

“જ”

બે સાહિત્ય સંગ્રહો :

ગુજરાતી સાહિત્યનું અભિવર્ધન આજ ઘણી ઘણી રીતે થઈ રહેલું છે. સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ માત્ર સર્જનથી નથી, પણ સંગ્રહણ અને સંગોપનથી પણ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ દીકાકાર અને વિવેચકનો-એટલે કે સાહિત્યની “ચાળણી” કરનારનો-પણ સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિના વિષયમાં ઉપયોગ છે.

સાહિત્ય રત્ન : ભાગ ખેલો, મુધારનાર-રમણલાલ નરહરિલાલ વકીલ-એમ. એ. કિંમત દસ આના.

“સાહિત્ય રત્ન” એટલે કાવ્યમાધુર્ય પછી ગુજરાતી સાહિત્યનો બીજો અણુભોજ સંગ્રહ. રા. ખાનસાહેબ અને રવ. નરહરિલાલ વકીલે જ્યારે આ સંગ્રહ પહેલીવાર પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યારે જો આનન્દ અને ઉત્સાહથી ગુજરાતે તેને વધાવી લીધો હતો તે હજી ધણાને યાદ છે. તેના એક સંયોજકના પુત્રને હાથે આજે તેની ચૌદમી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થવા પામે તે હરેક ગુજરાતી સાહિત્યના સદ્ભક્ષાખીને આનન્દ અને ગર્વનું કારણ હોય. પ્રગુત્ત આવૃત્તિમાં સમયોચિત ઘણા મુધારા વધારા કર્યા છે, અને સંગ્રહને આધુનિક સમય મુધી લાવી દેવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત આખા સંગ્રહને ત્રણ ભાગમાં પ્રકટ કરવાની નવી સંયોજના કરેલી છે. આથી અભ્યાસ અને સમજણનું કાર્ય સરળ અને મુલભ બને છે. પ્રત્યેક અવતરણની આગળ તેના લેખકનો ટુંક પરિચય તથા તેની સર્જકશક્તિની સંક્ષિપ્ત તુલના મુકેલી છે. આથી વાંચકને વિચાર અને વિવેચનનું સત્ત્વ મળતું રહે છે. પુસ્તકને છેડે ટિપ્પણ મુકેલું છે. “સાહિત્ય રત્ન” ની આ નવી આવૃત્તિ તેની પુરોગામી આવૃત્તિઓ જેવી જ ઉપયોગી અને અર્થવાહી નીવડશે એની શંકા ન હોઈ શકે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિચય : (પુસ્તક બીજું) પરિચયકાર-રા. મંજુલાલ મજમુદાર, એમ. એ. કિંમત ૧૪ આના.

રા. મંજુલાલ મજમુદાર આપણા જૂના તથા નવા-સાહિત્યની “ચાળણી” કરનાર તરીકે જાણીતા છે. આ સંગ્રહમાં એમણે કંઈક પ્રાચીન, કંઈક અર્વાચીન, કંઈક તાજેતર, એમ આપણા સાહિત્યના સમગ્ર સમયની યોડી યોડી વાનગીઓ એકત્ર કરી રજુ કરી છે. સંગ્રહનો જોડ વધારે તાજેતર સાહિત્ય તરફ છે એ આનન્દ અને સંતોષની વસ્તુ છે. કોઈ પણ ઉછરતી પ્રજા, પોતાના આત્માનો વિદ્યાસ અને સંતોષ, જેટલો તેના વર્તમાન સાહિત્યના રસપાનેથી સાધી શકે તેટલો તેના પુરાણ કે પ્રાચીન સાહિત્યના અધ્યયનથી પામી શકે નહિ. તેમાં આપણા દેશની તો એ લાંબા સમયની દુર્બલવસ્થા છે કે આપણી ઉછરતી પ્રજા, આપણા

દેશના સાહિત્યને તો નહીંજ, પરંતુ ઉલટું પરદેશના સાહિત્યને ગળગુંથીમાં પીને આત્મવિકાસનું પ્રથમ પગલાં મારે. એ વસ્તુરિચિતિમાં આપણા આજકાને અને આપણા ઉંચી કેળવણી પામેલા “બાલ-યુવકોને” આપણા ચાહુ જીવંત સાહિત્યના રસાત્માનું જ્ઞાન અને સન્માન કરાવે એવા સંગ્રહો બેશક આવકારદાયક છે. પ્રસ્તુત સંગ્રહ ઉપલી ખોટ સારી રીતે પુરી પાડે છે. આપણા પ્રવર્તમાન સાહિત્યનાં ઘણાં ઘણાં હિજળાં પ્રભાકિરણો એમનાં સર્જનોની કોઈ વિશિષ્ટ કક્ષામાં, આ પુસ્તકમાં દેખા દે છે. તેમાંનાં કેટલાંક નામો તો ગુજરાતના સાહિત્યસંગ્રહોમાં પહેલીવાર દેખાતાં જણાય છે. અમૃતલાલ ઠક્કર, રવિશંકર રાવળ, કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, મદુભાઈ કાંઠાવાલા, ભોગીન્દ્રરાય દ્વિવેદીયા ગદ્ય વિભાગમાં, અને ચતુરભાઈ પટેલ, કલ્યાણજી મહેતા, ચન્દ્રકાન્ત ઓઝા, હંસા મહેતા, રમણલાલ દેસાઈ પદ્ય વિભાગમાં—આ અવનવ નામોનાં કેટલાંક છે. ગુજરાતી સાહિત્યના સહવાચન પુસ્તક (companion reader) તરીકે પ્રસ્તુત સંગ્રહ ઘણી સારી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે.

૨. હ.

ગિરુ હીરકંઠનિચકા :

સંપાદક : યજ્ઞેશ હ. શુક્લ. પ્રકાશક : શ્રી સુરત અઠ્ઠાવીશી મોઢા બ્રાહ્મણ વિદ્યોત્તેજક સભા. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

સુરત અઠ્ઠાવીશી મોઢા બ્રાહ્મણ સમવાયના અગ્રગણ્ય વયોવૃદ્ધ જ્ઞાતિસેવક, શ્રી. ગિરજશંકર મણિશંકર ભટ્ટ સુરતકરના હીરકોત્સવ પ્રસંગે, ઉપર્યુકત સમવાયના તથા અન્ય સમવાયના પણ કેટલાક લેખકોના લેખો તથા કવિતાના આ સંગ્રહના ઉદ્ભવ, રૂપ, રંગ વગેરે સુંદર છે. અનિચકાનો પૂર્વ ભાગ શ્રી. ગિ. મ. ભટ્ટના પરોપકારી જીવનચરિત્રનો પરિચય કરાવે છે. કેટલોક ભાગ એમના જીવનના પરસંગ્રહીત સંસ્મરણોનો છે. અન્તિમ ભાગ શુદ્ધ સાહિત્યનો છે. અન્તિમ વિભાગમાં કેટલીક કવિતાઓ સારી છે. ‘શાન્ત સન્ધ્યા,’ શાન્તિનિકેતન, ઉદ્દ્યોધન વગેરેને સુંદર ગણી શકાય. ગદ્યવિભાગમાં ‘પ્રણવોપાસના’ નો લેખ ગંભીર અભ્યાસી માનસ સૂચવે છે. ‘ધર્મમીમાંસા’ ઠાક છે. ‘એમાં શું વેદ બાણવાના છે’ ની નોંધ લઈ શકાય. ‘કવિતા’ નો લેખ પદ્ધતિસર છે. “આધિદૈવત સિદ્ધાન્ત” સુંદર શૈલીમાં લખાયેલ છે, મનનીય છે. ‘કવિશ્રીને’ પણ ભાવનાત્મક કહેવાય. જે કે પુસ્તકનું મૂલ્ય દેશ્ય છે છતાં સાહિત્ય વિભાગના લેખો જ્ઞેતાં એમ લાગે કે ઉપર જતાવેલ લેખોના લેખકો જ્ઞે ધારે તો આપણા સાહિત્યમાં સંગીન કાળો આપી શકે. અશુદ્ધિનો દોષ જ્ઞે કે સંપાદકે સ્વીકારેલ છે. છતાં ખૂંચે છે કેમકે કેટલીક જગ્યાએ લેખકોને એ દોષો જુદા જ સ્વરૂપમાં ચિતરી દે છે. દ્વિતીય સંસ્કરણમાં અનિચકાનું અંતર દૂભવતો આ દોષ નજર રહેશે એવી આશા છે.

સ્વીકાર

(૧) મેવાડના ગુહિલો અથવા ગુહિલોત્પત્તિમીમાંસા : લેખક અને પ્રકાશક, માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતા કિં. ૦-૮-૦ (૨) દર્પણના ટુકડા : લે. અંબાલાલ પુરાણી. પ્રકાશક શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય, આણંદ. કિં. ૧-૦-૦ (૩) મિરાતે અહમદી યા. ૨, ભા. ૧ કિં. ૧-૦-૦ (૪) રસિક વદ્ધલ (દયારામ રચિત) કિં. ૧-૦-૦ (૫) શિક્ષણનું રહસ્ય : કિં. ૦-૬-૦ (૬) મળજાતંત્ર, ચિત્તશાસ્ત્ર અને ભૌતિક : કિંમત ૦-૪-૦ વિજ્ઞાન અને ચિત્તશાસ્ત્ર : (વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા નં. ૨) (૭) રમાબાઇ રાનડેલું ચરિત્ર : કિં. ૦-૬-૦ (૮) મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ : કિં. ૧-૦-૦ (૯) સંસ્કૃત નાટક ભા. ૧ : કિં. ૧-૦-૦ (૧૦) ગુ. વ. સોસાઇટીના ઇતિહાસ ભા. ૨ કિં. ૧-૦-૦ (૧૧) ‘ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર’ પુ. ૪ : કિં. ૧-૦-૦ (૧૨) હિંદુ રાજ્ય વ્યવસ્થા : કિં. ૧-૦-૦ (૧૩) ગૃહલક્ષ્મી કોને કહેવી? કિં. ૦-૨-૦ (૧૪) અર્ચાચીન ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય : કિં. ૦-૬-૦ (લોકોપયોગી વ્યાખ્યાનો નં. ૧) (૧૫) સોસાઇટીના સન ૧૯૩૨ ના વાર્ષિક રીપોર્ટ : (નં. ૩ થી ૧૫ પ્રકાશક : ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી.) (૧૬) ચોરશી : સંપાદક : યજ્ઞેશ હ. શુક્લ, પ્ર. “ગુણસુંદરી” કાર્યાલય કિં. ૧-૦-૦ (૧૭) ગરીબની ગૃહલક્ષ્મી : (ઉત્તરાર્ધ) અનુવાદક : શ્રી. “પીયૂષ” (૧૮) રાસચંદ્રિકા ભાગ પહેલો : કર્તા અરેશ્વર ફરામજી ખખરદાર, પ્ર. ‘ગુણસુંદરી’ કાર્યાલય કિં. ૦-૮-૦ (૧૯) જુમલું : લે. મનુભાઈ જોષાણી કિં. ૦-૧૨-૦ (૨૦) લોપામુદ્રા : દ્વિતીય ખંડ : લે. કનૈયાલાલ મુનશી, પ્ર. જીવનલાલ અમરશી મહેતા કિં. ૨-૦-૦ (૨૧) ઝાકળના મોતી : લે. રતીલાલ જામા, પ્ર. શ્રી. યશ પ્રકાશન મંદીર. (૨૨) પતંગિયા : સંપાદક : જમુ દાણી કિં. ૦-૫-૦ (૨૩) જીવન-બોધ : અનુવાદકો : ધલા, રાજ. (૨૪) મેસબ્રી શુ’છે? લે. રાજ. (૨૫) કુવારો-વસન્ત નાટક : (લે. પ્ર.) ત્રણ આના. (૨૬) જ્યોતિરેખા : સું. ગો. ખેટાઈ (લે. અને પ્ર.) ૧-૦-૦.

* ક્યમ ન માનવી પાંગરે એ કાવ્યની છેલ્લી લીટી આ પ્રમાણે વાંચવી “ ન એક મનુષ્યલે
ક્યમ જ માનવી પાંગરે.”

સરસ્વતીચન્દ્ર-એક નિષ્કળ ગ્રન્થ

ગુજરાતના ગુણપૂર્ણ અને મહાકાલ ભગવાન શંકરની પેઠે અવગુણ-વિધને પી જનારા, ભગવાન શંકરશીએ આગળ વધીને એ વિધને ગળે ઉતારી પચાવી જનારા રા. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાના શિયિલ દેહના વિરાટ પરિશ્રમમાંથી પરિણમેલા શ્રી ગોવર્ધન મહોત્સવના રણકાટ હેતુ ગુજરાતના વાતાવરણમાં અને સર્વિશેષ મુંબાઈના વાતાવરણમાં ગરજે છે અને એ રણકાટ આજ મહને પણ લેખનપટુ બનવાને ત્રેરે છે.

મહારા આ પ્રયાસમાં બીનું ઉપકારક તત્ત્વ તે નડિયાદની બીજી, ધારાધારણી ઝંખડી પતાવવા-પરિપૂર્ણ સંમેલન નામાભિધાન સમર્પવા, ભરાયેલી સાહિત્ય પરિપૂર્ણ પ્રમુખ શ્રીયુત્ જ્ઞાનાભાષ. એ આપણા મગજમાં ધીમે ધીમે પ્રકાશવા મડયા છે, એ ગુજરાતનું સદ્ભાગ્ય છે. આપણા બુદ્ધિમાન પુરુષો આપણા લોકજીવનથી અસ્પૃષ્ટ નહિ રહે તે દિવસે આપણું શ્રેય નજીક આવ્યું છે એમ આપણે દલીલ વગર સમજી શકીશું.

ગોવર્ધન મહોત્સવના વિદ્યાર્થી સંમેલનમાં શ્રીયુત્ જ્ઞાનાભાષ દેશાદિને અનાયાસે અને અકસ્માત પ્રમુખ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયેલો. આ પ્રસંગનો લાભ લેવાનું એ વિચક્ષણ ધારાશાસ્ત્રી કેમ ચૂકે? એમણે એ સભામાં પોતાના સાહિત્ય અને જીવન વિશેનાં ૨૫૪-અસ્પૃષ્ટ સંધર્ભો મંતવ્યો પુનઃ પુનઃ રજુ કર્યા. સભા સમક્ષ એમણે એક વિકટ પ્રશ્ન રજુ કર્યો. સાહિત્ય શા માટે અને સાહિત્યનો અભ્યાસ શા માટે? આ પ્રશ્નને પડખે નર્મદશતાપદી કે ગોવર્ધન મહોત્સવ જેવા સંમેલનોની ઉપયોગિતાનો પ્રશ્ન ગોણ બની ગય છે. એમના વક્તવ્યે મહને વિચાર કરવા પ્રેર્યો છે એટલે અંશે હું એમનો ઋણી છું.

એમણે ન ચર્ચેલા પણ એમની ચર્ચામાં ગૂઢ રહેલો-મહને ગૂઢ લાગેલો પ્રશ્ન હું ઉપાડી લઉં તો તે અક્ષમ્ય તો નહિ જ ગણાય તેવી આશા છે. શ્રીયુત્ ગોવર્ધનરામે સરસ્વતી-ચન્દ્રના ચાર ગ્રન્થ લખવામાં જે શક્તિ, જે જ્ઞાન અને જે બુદ્ધિમતાનો વ્યય કર્યો છે તે નિરર્થક તો નથી? આજ વ્યક્તિત્વના પ્રબળ યુગમાં હું મહારા અભિપ્રાય જણાવું છું. ગુજરાતની અશિક્ષિત તથા સામાન્ય રીતે શિક્ષિત જનતાને પૂછો કે ગોવર્ધનરામે સરસ્વતીચન્દ્ર પુરાણ રચ્યું તેમાં ગુજરાતની પ્રજાનું શું વળ્યું? અને ગુજરાતની એ પ્રજાનું કાંઈ વળ્યું ન હોય તો એ પુરાણનું સર્જન કરવામાં ગોવર્ધનરામભાઈનું પણ શું વળ્યું?

બીનું સરસ્વતીચન્દ્રની ભાષાની શિષ્ટતાની-જૂલજૂલામણીમાં વિદ્વતાને ન માણી શકનારી, વાણીવિલાસમાં ન રાચનારા પ્રજા કિયું તત્ત્વ શોધી શકશે? એનાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી અવતરણો ગુજરાતના બેકારોને અને જૂએ પીકાતાંઓને શું આપી શકશે? ગુજરાતના એ સાક્ષર સમ્રાટે કદીએ વિચાર્યું હશે કે મહારા ગ્રન્થ ગુજરાતની જનતામાંથી કેટલા ટકા મનુષ્યો સત્કારશે? આ રીતે એ સમર્થ લેખકની ભાષા સમૃદ્ધિથી ગુજરાતની કેટલી દરિદ્રતા ફોટા એ ફોટા દર્શાવે નહિ ત્યાં સુધી એ ગ્રન્થને અને એ ગ્રન્થકારને જીવનમાંના સફળ પ્રયત્ન તરીકે હું કેમ સ્વીકારું?

વળી શ્રીયુત ગોવર્ધનરામે કરેલી તત્ત્વચર્યા અને રાજ્યનીતિની મીમાંસાનો પણ વિચાર કરતાં અને સાથે સાથે આપણા જીવન તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં એમ ચોક્કસ લાગે છે કે સરસ્વતી-ચન્દ્રના કર્તાએ શબ્દગૂંથણીનો મોહ છોડીને લોકજીવનને તેની વચ્ચે જીવીને ઉત્તર કરવા પ્રયત્ન કર્યો હોત તો વધારે સારું કૃષ્ણ તેમને અને ગુજરાતને મળત. બુદ્ધિને વિલાસનું ક્ષેત્ર જોઈએ અને એવા ક્ષેત્રમાં વિચરનાર પોતાનું શ્રેય નથી કરતો એટલું જ નહિ પણ બીજા કેટલાકની બુદ્ધિને વિલાસનું ક્ષેત્ર પૂરું પાડી અનેકના શ્રેયને બાધરૂપ બને છે. સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યના અવતરણો આવી ચર્ચામાં ઉપયોગી થઈ પડતાં હોય પણ તેમાં સામાન્ય જનસમાજનું શું વળે ?

આપણા દૌરુગ્મિક અને સંસારી જીવનનું પ્રતિબિમ્બ જ કોઈ લેખને પાડવું હોય તો તો તેના પ્રયત્નો નિર્થક જ છે, કારણ કે જે વસ્તુસ્થિતિ આપણી સમક્ષ જ છે અને જે આપણે નિત્ય અનુભવીએ છીએ તેની પ્રકૃતિઓ સર્જવામાં શક્તિનો વ્યય થાય એ અનિષ્ટ જ છે અને જે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં કાંઈ પરિવર્તનનાં સૂચનો કરવાં હોય, સુધારો કરવો હોય, તો શબ્દજાળો ગૂંથવી એના કરતાં પ્રત્યક્ષ જીવનમાં ઝંપલાવવું એજ સાચો અને દૃષ્ટ માર્ગ છે. કલ્પનામાંથી સેંકડો પાત્ર સરગ્ગવવાં એના કરતાં તો એકાદ જીવન્ત વ્યક્તિને જીવનનું રહસ્ય સમજાવવું એમાં જ ખરી કૃતકૃત્યતા રહેલી છે.

આ બધું વિચારતાં સરસ્વતીચન્દ્રને આપણા સાહિત્યના એક નિષ્ક્રાંત ગ્રન્થ તરીકે હું વર્ણવું તો ખોટું શું ? મહને તો લાગે છે કે શ્રીયુત ગોવર્ધનરામે ૪૨-૪૩ મે વર્ષે વકીલાત છોડી-કમાણીનો ધંધો છોડ્યો એજ ભૂલ કરી. એનાં કરતાં તો તે દિવસથી કમાણીનું બધું ધન ગુજરાતને ચરણે ધરવાનો સંકલ્પ કરી વકીલાત ચાલુ રાખી હોત તો ગુજરાતના જીવનની એમણે આજે ખરી ઉત્તતી સાધી હોત. આ તર્ક કે વિધાન સાચું ન હોય તો રા. ભૂલાભાઈ સાહિત્યની મીમાંસા કરવા જતાં ભૂલા પડ્યા એમજ ને ?

અબ્યાસ સાહેબ

એક જીવન નોંધ

લેખક : મ

અ

ત્યારે તો બધેય જુવાનીની બોલબાલા છે. શું રાજકારણમાં કે શું સામાજિક કુરુદિઓ સામે જાંડ બિલાવવામાં, બધે જ જુવાનને પડકાર પડે છે; તે વખતે એંશી વર્ષના બુદ્ધા ડોસા અબ્યાસ સાહેબની જયંતી શા માટે? આપણા પચ્ચીસ વર્ષના નિસ્તેજ, બીરુ ને ઉત્સાહહીન ‘વૃદ્ધ જુવાનો’ કરતાં એંસી વર્ષના આ ‘જુવાન ડોસા’ અબ્યાસ સાહેબ એ પડકાર વધારે સારી રીતે ઝીંકે છે, તે બતાવવા માટે.

હિંદના સ્વાતંત્ર્ય - સંગ્રામમાં અસહકારની દિલચાલે અદ્વિતીય ભાગ ભજવ્યો છે. તેના જવાબમાં જે અનેક વકીલોએ ધીકતી વકીલાત છોડી, ને જે અનેક અમીરોએ અમીરાતની સુવાણી ગાદી છોડી, તેમાં શ્રી. અબ્યાસ સાહેબનું નામ આગવી હરોળમાં આવે છે. વડોદરા રાજ્ય જેવા અગ્રણી ને વિશાળ રાજ્યની વરિષ્ઠ અદાલતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ અત્યારે સ્વાતંત્ર્ય-વીરોના ભડવીર બન્યા છે તેનો મર્મ સમજવા જેવો છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૪ ની ફેબ્રુઆરીની પહેલી તારીખે ખંભાત શહેરમાં, બાળક અબ્યાસે આ દુનિયાનાં અજવાળાં પહેલીવાર જોયાં. તેમના પિતા રામસુદીન તૈયબજી મુબબમાં શ્રીમન્ત વેપારી મનાતા. કુટુંબમાં અંગ્રેજી શિક્ષણનો પવન ખૂબ ફુકાર્ડ ગયો હતો, એટલે નાનપણથી જ ઉચ્ચ પ્રકારની અંગ્રેજી કેળવણી મળવા માંડી. શરીર માંદલુ રહેતું હોવાથી, તેમને અગીઆર વર્ષની વયે તેમના કાકા, મુબબના અગ્રગણ્ય શહેરી શ્રી. બદુદીન તૈયબજી જોડે ઈંગ્લેન્ડ મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં શરીર સુધર્યું ને અદ્વાર વર્ષની હંમરે લંડન યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકની પરીક્ષા પહેલા વર્ગમાં પસાર કરી. તેમનો વિચાર તો સિવિલીઅન બનવાનો હતો પણ હિન્દના સદ્બાગ્યે તેમને તેમાં નિષ્કળતા મળી તેથી કાયદોનો અભ્યાસ કરી ને બેરીસ્ટર અબ્યાસબની થયા.

ચારેક વર્ષ મુંબાઈમાં વકીલાત કર્યા બાદ વડોદરા રાજ્યના વિસનગરમાં સહન્યાયાધીશ તરીકે ન્યાય ખાતામાં જોડાયા. થોડા જ વખતમાં વડોદરા શહેર ન્યાયાધીશ, પ્રાંત ન્યાયાધીશ ને છેવટે ઇ. સ. ૧૮૮૫માં વડોદરા રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયાધીશ પદે આવી, પોતાની શક્તિઓને પૂર્ણ પ્રકાશમાં આણી ને તે માનવર્યું પદ તેમણે ઇ. સ. ૧૯૧૩ સુધી ભોગવ્યું. ત્યારબાદ તેમણે નોકરીમાંથી નિવૃત્તિ લીધી.

દક્ષિણ આફ્રિકાથી ગાંધીજી ગુજરાતમાં આવ્યા, ને હિંદના રાજકારણમાં નવો પ્રાણ ફુકાયો. ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વથી પ્રેરાઈ અબ્યાસબની તેમને મળવા ગયા. ગાંધીજીનાં સાદાં કપડાં, ને સાદી વાતોમાં તેમને ‘ઠગબાજી’ ભાસી! પણ સાબરમતી આશ્રમની સ્થાપના થયા બાદ અબ્યાસબનીનો પગરવ ત્યાં વધ્યો ને પરિણામે મહાત્માજીના શાંત પણ તેજસ્વી

ઓજસમાં અંનયા; ને લોકસેવાની દીક્ષા લીધી. અગ્રેજ રહેણીકરણી ને વૈભવી જીવનમાં રંગાયેલા વડોદરાના વડા ન્યાયાધીશ મહાત્માજીની મોરલીથી અંનધને, અખ્યાસઅલી મટીને ‘અખ્યાસ સાહેબ’ બન્યા.

ઇ. સ. ૧૯૧૯ માં રેલેઇનો કાળો કાલ્દો થયો. જનરલ કાયરે જલીઆનવાળા બાગમાં કતલ મચાવી; ને પંચજમરમાં લશ્કરી અમલ વર્તી રહ્યો. મહાસભા તરફથી બેઠેલી તપાસ સમિતિમાં મહાત્માજી, પંડિત માલવીઆજી, સ્વ. પંડિત મોતીલાલજી, શ્રી. જયકર વગેરે બેઠે થી. અખ્યાસ સાહેબ પણ હતા. તે વખતે તેમની ન્યાયાધીશ તરીકેની સમતોલવૃત્તિનો પરચો થયો. ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં અસહકારની ચળવળમાં ભરતી આવી, ને ગાંધીજીએ એક કરોડનો સ્વરાજ કાળો એકઠો કરવા હાકલ મારી; ત્યારે પાંસઠ વર્ષના અખ્યાસ સાહેબે ખેડા જિલ્લામાંથી કાળો ઉઘરાવવામાં ન બેથો રાત કે દિવસ, ન બેઠ દાઢ કે ગરમી. ગામડે ગામડે રખડી ગરીબોના ઉમરા આગળ ખોળા પાથરીને કાળો ઉઘરાવ્યો.

વઢવાણમાં મળેલ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના એ પ્રમુખ હતા. તે વખતે કાઠિયાવાડના ગામડે ગામડે, ખળે તાકા નાખી ખાદીનો પ્રચાર કર્યો. “કાઠિયાવાડમાં હું શું કરું?” એવા પ્રશ્નના જવાબમાં ગાંધીજીએ તેમને કહેયું, “તમારી ઘોળી દાઢીજ બસ છે!” આ એક જ વાક્યમાં તેમનું વ્યક્તિત્વ અને ગાંધીજીનો તેમના પરનો વિશ્વાસ ઝળકી ઉઠે છે ને ખરેખર તેમનું કામ સરસ રીતે થયું, કાઠિયાવાડમાં ખપાવવા ધારેલી ખાદી ખૂટી પડી. ત્યારથી તેમણે ખાદી પ્રચાર અને મહાસભાનો સંદેશ ફેલાવવાનું કામ આખા દેશમાં કરવા માંડ્યું. એ અરસામાં ભરાયેલ અખિલ હિંદ મહાસભાના અધિવેશનમાં મુખ્ય પ્રમુખની ગેરહાજરીમાં, તેમણે થોડો વખત પ્રમુખ તરીકે કામ કર્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૯૩૦ માં અસહકારની હાક ફરીવાર પડી. ગાંધીજીએ હાંકીકૂચનો આદેશ આપ્યો, ને દેશભરમાં ઉત્સાહ વ્યાપી રહ્યો. એમાં એક રતિક બનાવ બની ગયો. એંશી કુચ કરનારાઓમાં એક અખ્યાસ નામે મુસ્લીમ જીવાન હતો; તે પરથી એક છાપાએ છાપી માયું કે શ્રી. અખ્યાસ સાહેબ કુચ કરવાના છે! તે વખતે શ્રી. અખ્યાસ સાહેબ વડોદરે હતા, ભૂલથી પોતાને જણાવતું રહી ગયું હશે, તેમ માની લઇ, બધી તૈયારી કરી ગાંધીજી પાસે તે હાજર થઇ ગયા. વાત થઇ ત્યારે જામ બાગ્યો, પણ અખ્યાસ સાહેબ હવે પાછા ફરે? છેવટે ગાંધીજી પકડાય, ત્યારે ટુકડાની સરદારી અખ્યાસ સાહેબે લેવી એમ સમાધાન થયું. ગાંધીજી પકડાયા, ત્યારે પચોતેર વર્ષના અખ્યાસ સાહેબે ધારાસભાની નીમકની ધાડમાં સરદારી લીધી, ને ૭ માસ જેલ આનંદથી ભોગવી આપ્યા. ૧૯૩૨ ના એર્ડિનન્સમાં ફરોથી થોડો વખત નજરકેદ રહી આપ્યા. એ અરસામાં શ્રી. ગાયકવાડ તરફથી મળતું પેન્શન પણ બધ થઇ ગયું.

અમરેલીમાં ભરાયેલ વડોદરાજ્ય પ્રજાપરિષદના અધિવેશનના પ્રમુખ થયા પછી તેમણે પોતાની સેવા વડોદરા રાજ્યના વતનીઓને અર્પા છે. ત્યારથી પ્રજામંડળનું કામ સ્થિર અને જ્વલંત થવા માંડ્યું છે.

પહેલી દૃષ્ટિએ જ તેમના શ્વેત ખાદીના લાંબા ઝબ્બા, રૂપેરી લાંબી દાદી ને વિચારમય

સ્થિર આખો જોતાં જ; તેમની નિખલસતા, નમતા, સમભાવના અને અંબીરતાનાં દર્શન થાય છે. એથી વરસના વૃદ્ધ શરીરમાં જમાવેલી તાકત અનન્ય ધાર્ગે છે.

નાનપણમાં નખળા શરીરનો અનુભવ થઇ ગયો હોવાથી શરીર સુધાર્યા છતાંય અત્યાર સુધી કસરત આણુ રાખી છે. ને રોજ સવારે કલાક સુધી દંડ, બેઠકે કરે છે. દાંત પણ હજી સાચુત છે. જુવાનીમાં શિકારનો તેમને ખૂબ શોખ હતો, ને તેને લીધે જ વડોદરા-નરેશના ગાઢ સમાગમમાં આવ્યા. તે પછી તો ધંણીવાર શ્રી. મહારાજ જોડે યુરોપની યાત્રાએ જઈ આવ્યા. અત્યારે પણ એ સંખેંધ એટલે જ મીઠો છે.

તેમનું કુટુંબ હિંદુસ્તાનમાં બધાં મુસ્લીમ કુટુંબોમાં આદર્શ ગણાય તેવું છે. ઇસ્લામ ધર્મ એટલે જ વિશ્વાસ, ઇસ્લામ એટલે જ વફાદારી ને એકનિષ્ઠા. એ ઇસ્લામ ધર્મના આદર્શ ગૃહસ્થતું જીવન કેવું હોયું? નેહએ તેનો દાખલો શ્રી. અબ્દુલ્લાસ સાહેબ પુરો પાડે છે. તેમના ગૃહની સાદાઈ પણ અનન્ય છે. તેમના જુવાનીના કાળમાં તેમના કુટુંબમાં બધાયે મળી એવો કાયદો કરેલો કે બધાંયે આજીજી ભાષા જ બોલવી. ભૂલવુંકર્ધી બીજી ભાષાનો, એક પણ શબ્દ કોઇથી બોલાઇ નવાય તો તેણે શબ્દ દીઠ અસુક દંડ ભરવો! આલું સાહેબશાહી કુટુંબ અત્યારે સાદાઈના નમુનો બની ગયું છે. આખાં વડોદરામાં તેમના કુટુંબની અતિથિભાવના અનન્ય છે. શું હિન્દુ કે શું મુસ્લીમ, શું પારસી કે શું ખ્રીસ્તી, બધાં જ તેમને ત્યાં સરખો મીઠો આદર પામે છે. તે પ્રતાપ તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી અમીના બેગમનો છે.

આ યુગ્મગં વીરનરની એશોમી વર્ષગાંઠ ગઇ તા. ૧-૨-૩૪ ના રોજ ઉજવાઈ હતી. તે પ્રસંગે પ્રભાતેજ આપેલ સન્દેશમાં, પ્રજાએ આ લડતથી શું શું મેળવ્યું છે ને શું શું મેળવવાનું બાકી છે તેનું સરસ બ્યાન આપ્યું છે. આયોરની પરિસ્થિતિથી નિરાશ ન થતાં, તેઓ હિન્દુ ને મુસ્લીમ વચ્ચે કોમી ભેદ કાઢી નાંખવા, સામાજિક સડો ને અન્યાયો દૂર કરવા, કટિબદ્ધ થવા ને હિન્દની આર્થિક-લુટ અટકાવવા બાદીનો પ્રચાર કરવા અવિરત સ્વદેશી વ્રત પાળવા આગ્રહ કરે છે.

તેમની જયન્તી ઉજવવાની યોજના તેમના બે મિત્રોએ તેમની આગળ મૂકી ત્યારે તેઓ બોલી ઉઠ્યા, “આ તમે શું લઈ બેઠા છો? જયન્તી તો મહાત્માજી જેવા નેતાની હોય, ને હું તો માત્ર દેશનો સિપાઈ છું” આ એકજ નવાબમાં તેમનો જીવન-સન્દેશ આવી જાય છે.

આપણે ઇચ્છીએ કે આપણા નવજુવાનો શ્રી. અબ્દુલ્લાસ સાહેબનું અનુકરણ કરે—જીવનની ઉચ્ચ અવનવી ભાવનાઓ ધડવામાં, ને તેને સાંગોપાંગ પાર પાડવામાં, હૃદયના નિખાલસપણામાં ને આરિય શુદ્ધિમાં; સત્યના આગ્રહમાં ને નમ્રતામાં; સ્વદેશી વ્રત પાળવામાં ને સ્વદેશ માટે મરી ફીટવાની તમન્નામાં.

પૂજ્ય મહાત્માજીની જેમ, આપણે પણ ઇશ્વર પાસે એટલું જ માગીએ

એ ડાસો સો વર્ષ જીવો!

પ્રમતી સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે

હમેશાં સારું અને શિષ્ટ સાહિત્ય જ વાંચો ?

અમારાં પ્રકાશનો

સ્વ૦ ભોળીન્દ્રરાવ દીવેદીઆ કૃત પુસ્તકો

આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર (સચિત્ર નવી આવૃત્તિ)	૨-૮-૦
શિતારનો શોખ	૧-૪-૦
ખાલવાડી	૦-૮-૦
ખાલ કુમાર	૦-૪-૦

બીજાં પુસ્તકો.

માઉન્ટ આબુ	કર્તા, અયોક કાંટાવાળા	૦-૬-૦
જુમણું	કર્તા, મનુભાઈ બેઢાણી	૦-૧૨-૦

સોલ એજન્સીના પુસ્તકો.

નારી હૃદય	સ્વ. કલાપી	૧-૪-૦
જગત કાદમ્બરીમાં સંસ્વતી-		
અન્દ્રજું સ્થાન	કવિ ન્હાનાલાલ	૧-૪-૦
વીર નર્મદ	વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૧-૦-૦
પૂજનાં પુલ	દુર્ગેશ શુક્લ	૧-૪-૦
Is it a Crime ?	H. D. Rajah	૧-૦-૦
કેકારવની પૂરવણી	સ્વ. કલાપી	૦-૮-૦
મધુબંસી	રમણીકલાલ મહેતા	૦-૪-૦

શ્રી. કૃત દેસાઈના આલ્બમો, મંગળાષ્ટ, વૉટરક્લર્ક, છાયાચિત્રો, મહાત્મા ગાંધી તથા લાડીના સ્વ. કલાપિનું આલ્બમ ચિત્રદર્શન પ્રસ્તાવક ક. મ. મુન્શી.

ઉપરાંત

ગુજરાતી સાહિત્યના પુસ્તકો, નવલકથા, નાટકો, નવલિકાઓ, કાવ્ય તથા બીજાં સુપ્રસિદ્ધ લેખકોના પુસ્તકો અમારી પાસેથી મળશે.

સ્કુલ તથા કોલેજને લગતાં-ઠરેક પાઠ્ય પુસ્તકો અમારી પાસેથી મળશે.

તમારે ભેળતા પુસ્તકોના ઓર્ડર આપી પ્રસંગ પાડી ખાત્રી કરો. અમારે ત્યાં કોમુદી, મુકુર, સી યોધ માસિકના લવાજમ ભરી આહુક યથ શકાય છે.

દીવેદીઆ એન્ડ સન્સ

ખાનકેર નાકા, અમદાવાદ

એ પ્રી લ

અ તુ ક મ શિ કા

૧૯૩૪

જીવનમન્ત્રની શોધમાં	કનૈયાલાલ મુનશી	૨૭૫
વસંતાગમન (કાવ્ય)	રસબાલ	૨૭૮
એક બાળકોને રમરાત લઈ જતાં (કાવ્ય)	ભાસ્કર ભેષી	૨૭૯
પતંગની ઝંખના (કાવ્ય)	પૂનલાલ	૨૮૦
રસાલાપ (કાવ્ય)	જયદેવ દવે	૨૮૧
અવસ્તા-સન્દૃશ	પિનાકિન્ ત્રિવેદી	૨૮૩
પૂર્વ જન્મની એવસી	‘મયૂખ’	૨૯૩
જગત્ મહડે છે કે પડે છે ?	ડૉ. મંજુલાલ દવે	૨૯૫
કલ્પના (કાવ્ય)	સુમન મોદી	૩૦૧
ચણદેવીનું મહાત્મ્ય	અંબાલાલ પુરાણી	૩૦૨
ઉષા (કાવ્ય)	રમેશ્વરશિખ	૩૦૫
શિક્ષણના અશ્રો	ચન્દુલાલ ભટ્ટ	૩૦૬
જીવન પ્રભાતે (વાર્તા)	રમેશ્વરશિખ	૩૦૮
કાલિદાસ ક્યારે થયો ?	ગૌરીપ્રસાદ ત્રાસા	૩૧૩
ત્રણ અંજની (કાવ્ય)	રાંકરભાઈ ગોસાઈ	૩૧૮
સાહિત્યકોના દર્શનાર્થ - લાઠી યાત્રા	અચ્યુત	૩૧૯
ગ્રામ પુનર્ધટના	જયશ્રી રાયજી	૩૩૩
રાત્ર મંડળ	વિ. ચ. આવસત્થી	૩૩૮
માયામંજરી	વરજીવન કલાઈ	૩૪૨
ધૃષ્ટા	નોત્તમચંદ્ર	૩૪૩
સાક્ષરનું નિદિધ્યાસન	સુનિકુમાર ભટ્ટ	૩૪૪
સમાલોચના	મા...સ અને પુરુષોત્તમ શાહ	૩૪૬

કુટક નકલ
૬-૮-૬

ભરુચમાં આઈ. એ. મામલતદારના એન્ડ સન્સના શ્રી જ્ઞાનોદય ઈલેક્ટ્રીક પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
બિહારીલાલ ઈશ્વાલાલ મામલતદારનાએ છાપ્યું. અને ‘અકર કાર્યાલય’, રાંકરભવન ફ્રેન્ચપ્રીમ,
મુંબાઈથી રમણ ન. વકીલે પ્રસિદ્ધ કર્યું.

इसनी स्व. पतिश्रीना माणार्थे
श्री फार्मस गुज. ती सभाने
श्रीयुत गह्याभा. आगुदुष्ट यावध
तरुथी सचितय सप्रेम सेट.

મુ ૩ ૨

પ્રમતાં સ્વ. પાનિશ્રીના સ્મરણાર્થે

શ્રી કાર્યસ્મ ગુજરાતી સમાને

શ્રીયુત ડાહ્યાભાઇ આણંદજી આવણ

તરફથી સવિનય સન્નેમ ભેટ.

ચાંદાભાભા

મુકુરના વાચકોને—

મુકુર અને કૌમુદીનો સુંદર સંયોગ આવતા અંકથી થશે. અને ભાઈ વિજયરાય અને ભાઈ રમણલાલના સંયુક્ત બળથી સમૃદ્ધ એવું એક જ માસિક સંસદનું મુખપત્ર બની રહેશે.

ગુજરાતને એક સમૃદ્ધ માસિક આપવું એવા આશયથી પ્રેરાઈ બંને પત્રના સંચાલકોએ આ પગલું ભર્યું છે. એમાં મારી પણ કૈંક જવાબદારી છે. આ પ્રયત્નને સફળ કરવાનું કામ ગુજરાતને સોંપી ‘ગુજરાત’ ફરી પ્રગટ થયું હોય એવા જ ઉદ્ધાસથી, હું આ પ્રયત્નને અભિનંદન સાથે આવકાર આપું છું.

કનૈયાલાલ મુનશી

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

વાચક બંધુઓ!

આવતા માસથી મુકુર કૌમુદી સાથે જોડી દેવામાં આવશે.

મુકુરના ગ્રાહકોને તહેમતું લવાજમ પુરું થાય ત્યાં સુધી કૌમુદી નિયમિત રીતે મળતું રહેશે.

મુકુર અને કૌમુદીના સામાન્ય ગ્રાહકોને તહેમતું લવાજમ પુરું થતાં મુકુરના બાકી લવાજમ પેટે આઠ મંદિના કૌમુદી મળશે.

હમને આશા છે કે મુકુરના વાચકો ઉદારવૃત્તિથી આ ચોજના માન્ય રાખશે.

મુકુર જે ઉત્સાહ અને આશાથી શરુ કર્યું હતું તે મંદ નથી પડ્યાં એની હમે ખાત્રી આપીએ છીએ. એ જ દિશામાં છતાં અન્ય સ્થાનેથી એ જ હોંશથી પ્રયાસ કરવા હમે નહિ ચૂકીએ; અને બન્ને વ્યવસ્થાના એકત્રિત પ્રયાસે એક સુંદર અને સમૃદ્ધ માસિક હમે ગુજરાતને આપવાના કોઈ રાખીએ છીએ.

મુકુરના વાચકો કૌમુદી પ્રત્યે અને તે દ્વારા સાહિત્ય સંસદ પ્રત્યે ઉંડો સદ્ભાવ અને મમતા બતાવશે એવી આશા હમે રાખીએ છીએ.

રમણ ન. વડીલ

ષમતી સ્વ. પત્નિધોરા સ્માજનારે
 શ્રી જ્ઞાનંદ ગજ પતિ સન્મને
 પ્રીયુત શબ્દાભાષ - આગુ દશ આવડા
 તરફથી સવિનય સન્નિધિ બેઠ.

૫૬૨

વર્ષ પહેલું :

એપ્રિલ, ૧૯૩૪

: અંક ચોથો

જીવનમન્ત્રની શોધમાં

ડૉ. કનૈયાલાલ મુનશી

(ગદ્યકથાકાર)

(૭)

પુરુષ

સ્વ-ધર્મ એટલે કોનો ધર્મ ? મારા દેહનો, મારા મનનો, મારા આત્માનો, મારા પુરુષનો ? મનુષ્યનું મન સૂત્રદેહથી પર એવા સૂક્ષ્મ પુરુષ પર આ ધર્મનું અવલંબન કરે છે.

પતંગલિ કહે છે : હરેક મનુષ્યને પુરુષ છે; એ અપૂર્વ છે, એ તેજોમય છે, એ ત્રણ ગુણમાં લપટાઈ રહ્યો છે. પર વૈરાગ્યથી ત્રણ ગુણની વિતૃષ્ણા થાય તેને પુરુષનું જ્ઞાન થાય. તત્પતં પુરુષ સ્વાતંત્ર્યં ચ તૃણ્યમ્ ।

દેહથી ભિન્ન રહી શકે એવો મને આત્મા છે - પુરુષ છે ? એ પુરુષ સ્વભાવે અપૂર્વ છે ?

દેહથી ભિન્ન એવો અપૂર્વ આત્મા એ બ્રમ છે. મારો દેહ જાય તો સ્વભાવ જાય, સ્વધર્મ જાય. હું હું મટી જઈને ને રાખ જાનું.

ઘણા ધર્મોએ દેહને આત્માના ભાગ પાડ્યા છે. સ્થૂલ બંધનોમાંથી મુક્ત થવાનો મારો અભિલાષ તીવ્ર બનતાં જે ધ્યેય હોય થાય છે તેને હું મારો આત્મા કહું છું. આ વિપ્લવકારક વિચાર છે - પણ એ ખોટો છે એમ કહેવા હું તૈયાર નથી.

(૮)

પતાન્જલિ કહે છે કે પહેલાં અપૂર્વ પુરુષ અને પછી તેના પર શુણના આવરણો. પણ ખરું જોતાં વિકાસ માત્ર અંધવૃત્તિથી શરૂ થાય છે, અને ધીમે ધીમે વૃત્તિઓની વિચારપ્રધાન એકતામાં પરિણમે છે. જાલપણમાં જે માત્ર વૃત્તિ હોય છે તે મોટપણે વિચારવશ થાય છે. મનુષ્યની વૃત્તિઓ જેમ એકતાનતા પામે છે, એક ભાવનાથી પ્રેરાય તેમ તે મહાન બને છે. વૃત્તિઓથી પ્રેરાઈ હું કાર્ય કરું છું; મહાત્માઓ તેને ભાવના વડે સૌથી સૌથી સર્જે છે. મારી અલ્પતા ને તેમની મહત્તામાં આજ ફેર છે.

એટલે મારો પુરુષ સ્વતન્ત્ર હયાતી નથી ધરાવતો. એની અપૂર્વતા સ્વયંસિદ્ધ નથી, છેજ નહિ. હું અપૂર્વ થાઉં ત્યારે મારું વ્યક્તિત્વ કેવું થશે, એના મારા કલ્પનાચિત્ર પર હું પ્રભાવનું આરોપણ છું; હું એ ચિત્રને પુરોગામી માની લઉં છું; તેને પ્રેરણાગિન્દ્ર માનું છું; અને તેને મારો પુરુષ કે આત્મા કહું છું.

મારો આત્મા હોતો નહિ, છે નહિ - એને પ્રયત્ન વડે મારે સર્જવો રહ્યો છે. વિકાસના પ્રારંભમાં પુરુષ નથી; એ વિકાસના પરિણામરૂપ છે. ખરું જોતાં હું મારા પ્રજ્ઞાશીલ પુરુષના આવરણો છેદતા નથી; વૃત્તિપ્રધાન સ્વભાવને ભાવના પ્રધાન બનાવી હું પુરુષત્વનું સર્જન આરંભું છું.

જ્યારે મારી ભાવનાશક્તિ વજ્ર જેવી બની મારી બધી વૃત્તિઓને એકતાન બનાવે, અને ત્યારે જે એકતાનતા પ્રગટે તે મારો આત્મા. મને ભ્રમ નથી. જ્યારે એ એકતાનતા દેલાશે ત્યારે તેના નિર્મળ જલમાં મારો સ્વધર્મ, શુદ્ધ ને સરસરૂપે મને જડશે. તેમાં મારી ભાવનાઓ એકાકાર બની મને 'પુરુષ ખ્યાતિ' નો લાવો આપશે.

મારી સુચયિત ભાવનાઓના એકાકારમાંથી પ્રગટેલું મારું વ્યક્તિત્વ એજ મારો પુરુષ, એનું દર્શન એનું નામ આત્મદર્શન. એની સિદ્ધિ તે મારો આત્મસિદ્ધિ.

વસંતાગમન

ઋતુરાણી વસંત પધારી (હેરી)

દેખ સખિ ! નંદનવન દ્વારે,
દેવી કે દેખાણી,
નંદનવનથી જગમાં ઉતરી,
નંદનવન કરવાની—
અતિ હોંશ હૃદયમાં ધારી;
ઋતુરાણી વસંત પધારી.

(૨)

અંગ ધર્યાં સ્વેતામ્બર ઉજળાં,
ઉજળો કિરીટ ધર્યો માથે;
ઉજળી ડોલર રસકળિયોના,
ગજરા ગુચ્છ્યા હાથે.
લીધી અમૃતભરી ગારી,
ઋતુરાણી વસંત પધારી.

(૩)

વનની વનશ્રી આજ ખીલી છે,
આમ્રવૃક્ષ લહેરાતાં;
અશોક ને અંપકનાં વૃક્ષો,
પુષ્પભર્યાં ઉભરાતાં;
છલકે કુલડાંની ક્યારી,
ઋતુરાણી વસંત પધારી.

(૪)

અમૃતજળથી સરવર લહેરે,
કમળ છોડ તરવરતો;
વીચીવૃન્દે અથડાઈ અનિલ ત્યાં,
અર્ધ્ય દેવીને ધરતો;
કુદરત ચોગમ હસનારી,
ઋતુરાણી વસંત પધારી.

(૫)

મત્ત બની વાયે છે વાયું,
મધુરસ કુલનાં હરતો,
પાંખ મહીં કુલ સુવાસ ભરીને;
ઘરઘર જઈ ઠાલવતો;
જમરી ઇર્ષ્યા કરનારી,
ઋતુરાણી વસંત પધારી.

(૧)

મીઠો મલયાનિલ વહે છે,
મીઠી ફારમ રહે;
છતાંય આજ વિયોગી અંતર,
ઉઠો અગ્નિ મેલે.
અશ્રુ સરિતા સરનારી,
ઋતુરાણી વસંત પધારી.

(૭)

દક્ષિણ વાયુ દૂત બનીને,
કુસુમા કરનો આવે;
મૃદુતા એની મુંઝવણ કરતી,
માનિની માન મુકાવે;
જરી લાજ નહિ ધરનારી,
ઋતુરાણી વસંત પધારી.

(૮)

આ મધુમાસ પ્રથમ પ્રિયજનનાં,
અંતર કુમળાં કરતો;
પાછળથી પ્રભુ અનંગ આવી,
પુષ્પ બાણ વાપરતો;
મારે અંતર કામકટારી;
ઋતુરાણી વસંત પધારી.

(૯)

આજ જગત સ્વાગત દેવીનાં,
કરવા તત્પર ભાસે;
ઝેર, વેર, ઈર્ષ્યા તણ માનવ,
મેદિની આજ ઉલ્લાસે;
ઘરઘર છુટે પિયકારી,
ઋતુરાણી વસંત પધારી.

(૧૦)

આવ, આવ, ઓ વસંત દેવી,
સ્વાગત દિલનાં કરશું;
તહારાં ગાન કરી જગ આંગણ,
ઉત્સવ તુજ ઉજવશું;
ઉરમાં અતિ હર્ષ વધારી,
ઋતુરાણી વસંત પધારી.

એક બાળકીને સ્મશાન લઈ જતાં

(શિખરિણી)

તને નાનીશીને કશું રડવું ને શું કકળવું? !
છતાં સૌએ રોયાં ! રડી જ વડમા લોકશરમે,
હસી જો કે હૈયે નિજ ઘર થકી કાશ ટળતાં.
ખિચારી ખાનાં એ શુપત અખખિંદુ ચ વચમાં
ખર્ચાં, સ્પર્શ્યાં તું ને નહિ ચમસમા ડાઘુજન તે
નિચોવે શા કાળે નયન અમયાં અન્ય ઘર, ને
ત્રિચાચું હું-જેવે, મરણ કુણું તે શીદ રડવું ?
-છતાં સૌ એ રોયાં રૂઢિસર, દઇ હાથ લમણે !

ખલે લૈને ચાલ્યા, જરી જઈ, વળાંકે વળી ગયા,
તહીં ઝોટે તારી સરખ વચની ગોઠણ દીઠી.
રહીંતી તાકી એ, શિર પર ચડીને અવરને
સૂઈ રહેવાની આ સમત તુજ દેખી અવનવી,
અને પોતે ઊંચા કર કરી મૃતી કયાંક ચડવા ;
-અમે આગે ચાલ્યા-સમત પરખી નૈ જ કપરી,
ગળા પૂઠે નાખી કર, પગ પછાડી સ્વર ઉંચે
ગઈ મંડી રોવા ! તુજ મરણથી ખોટ વસમી
અકેલીએ આખા જગત મહીં એણે જ વરતી !
અને રોધું નહોતું પણ મુનંથી રોવાઈ જ ગયું ! !

પતંગની ઝંખના

(ઉપનતિ)

સુદૂર મારો પ્રિય તારલો ને
પાંખો મને લંચુર, મંદ ઝીણી !
આડા પડયા અંતરઅંતરાયો
વટાવશે શી રીત પ્રાણહીણી ?
ને ઘેરતી ઘોર નિશાદિવાલો
શી રીત વીંધી નહ માપશે એ ?

જગાડતાં ચેતન દિગ્દિગંતે
આમંત્રણે શાં ઉતરે હસંતાં !
ને પ્રાણ ઝંખે ચગવા અનંતે,
આશાતણાં કેં કિરણે લસંતાં;
કિંતુ ટકે ના બહુ વાર રંગે,
અખો નિરાશામય રે અસંતાં !

કાં ગારુડી પાંખ ન દીધ દેવે,
વિદ્યુતપ્રભાવે પડકાર દેવા
ઝંઝાનિલોને, નહ - અંતરોને ?
આઘાતથી વર્જીર પાંખકેરા
તોડી બધાં ઘેરત રાતઢેરા,
ભડી જતે તારકરંગ લેવા.

રસાલાપ

(હરિણી)

અરર, રસ પી પાવો પાછો જનો સમજ્યા નહિ,
લલિત હૃદના મીઠા ભાવો જરી ય શીખ્યા નહિ !
સહુ ય બસ જાણે છુટાવા અહીં સરજ્યું હશે,
ત્યમજ સઘળો ખોટો ખોટો હિસાબ કયાં કરે !

રસમય ક્યહીં ને ને પેળે, ચહે સહુ પામવા,
રસમય દિલો કિંતુ ના, ના, ત્યહીં નિજ ઢોળવાં !
ખટક શીદ આ ! કંજૂસાઈ અહીં પણ શી લલા !
રસિક ! રસ પીવો; પાવો ના, ન શું નકી લૂંટ આ ? !

અરર, પણ આ લોકો માને બધાં સુજ ટાયલાં,
રૂદનમય ધ્રુજતા જાણે બધા સ્વર બાપલા;
પણ નહિ, નહિ, બાપુ ! એવું કદિ તું માનતો,
કદિ તું ય નહિ એવું થેલું જરી હસીયે જતો.

૨૭ ૨૭ તું ચે મારી સાથે અને સમજી જશે,
રૂદન કરી તો જો તું, હૈયે મીઠાશ અરી હશે !
અહીં, રૂદનમાં કેવો મીઠા વહે રસધોધવો,
નિગર પણ જાણે કેવું ચે બને હલકું, અહો !

તદપિ જન, હા ! ‘કેવું’ ‘વેલું !’ કહી અવમાનશે,
રસનીય વળી વાતો વેલી ગણી અવધૂતશે;
‘સુખદ અમને લૂંટો ચે આ’ લય્યા વદશે મદે,
હુંટી હુંટી કદા કિંતુ કે ચે હજી સુખ માણ્યું કે ?

કદિક પણ, હા, હુંટાતાને હુંટાઈ જવું ગમે,
અનુલવ મને મારો ન્હાનો, છતાં કહી એ શકે;
હૃદય જ કદા હુંટાયું આ, અને નિરખી રહ્યો,
જડવત રહી થોડું, પાછો ખહું જ રહી પડ્યો ;

હૃદય પ્રભુએ શાને દીધું મને બસ એક આ ?
અગણિત દીધાં હોતે ! તો તો બધાં ધરી દેત ત્યાં !
મધુ પ્રણય આ હુંટારા શું થયો ક્યમ તે હશે ?
નવ કદિય એ જાણ્યું : કિંતુ હુંટાવું મજા દિસે !

અટુલી, અધુરી, સ્વાર્થી માણે મજા પણ તહોંય આ,
હવન-મધુની ખ્યાલી જાણે પુરી પીધી તહોંય ના !
પરમ સુખ ના હુંટાવામાં, નથી જરી હુંટમાં,
રસિક ! સુખ તો ‘પીવું-પાવું’ જ એ રસસૂત્રમાં !

જયદેવ દવે

પ્રમતી સ્વ. પત્નિઓના સ્મરણાર્થે
શ્રી પાર્વતી ગુજરાતી સમાજે
શ્રીયુત ધાંધાભાઈ આણુદેવ આવણ
તરફથી સંવત ૧૯૩૪ સપ્ટેમ્બર બેઠ.

અવસ્તા — સંસ્કૃત

એક સામ્યદર્શન
રા. પિનાકિન્ ત્રિવેદી

નાળાની રબમાં હું ઘેર ગયો હતો.

“પણ ભાઈ! તું ખી.એ. તો થઈ ગયો. હવે તું શું ભણે છે?” સ્નેહાળ અવાજે સુધરેલામાં ખપતા કાકાએ આવી અને પૂછ્યું.

“ઋગ્વેદ ને અવસ્તા.” મેં હુકમાં ખતાવવા કહ્યું.

“એ વળી ઋગ્વેદની કંઈ અવસ્થા?” ધર્મિષ્ઠ કાકાએ મારી તરફ સહેજ મુંચવણ ભરી નજર નાંખતાં કહ્યું.

શરવા કનવાળા કાકાને કહ્યું હોય થયો હોય એમ માનવા હું તૈયાર નહોતો. હુકમાં ખતાવવાના ઇરાદાથી દીધેલા મારા જવાબની ‘કુરવસ્થા’ થયેલી જોઈ હું સહેજ મુંચવાયો. મને તેજ કાણે વિચાર આવ્યો કે પાણિની ભગવાને અભ્યાસની સગવડ માટે હુકા હુકા વ્યાકરણસૂત્રો લખ્યાં તો ખરા, પણ તેનું અધ્યયન કરી તેને ખ્યાવનારને તો તેનાં લાંબા લાંબા ભાષ્ય વિના નથી ચાલતું. કાલુભરમાં મને એ વિચાર પાછળ રહેલું મહાસત્ય સમજાયું.

અવસ્તા કે અવસ્તા એ શું છે તે વિષે આપણા સમાજનો ધણો મોટો ભાગ તદ્દન અંધારામાં છે કહીએ તો અત્યુક્તિ ના કહેવાય. શિક્ષિત ગણતા વર્ગમાંથી આ વિષે સાધારણ જ્ઞાન ધરાવનાર વ્યક્તિઓની સંખ્યા પણ જૂજ છે. છેલ્લાં બારેક સદ્ગ્રંથોથી આપણી વચ્ચે આપણા સમાજના એક અંગરૂપે નિવાસ કરી રહેલા પારસીઓનાં ધર્મ, રીતરિવાજ, તેમનાં ધર્મપુસ્તકની ભાષા તથા તે પ્રાચીનગતિના સામાન્ય ઇતિહાસ વિષે આપણામાંના ધણા ઓછા માહિતગાર છે. એ વિષે જાણનારા વિદ્વાનો એ વિષયના તુલનાત્મક શાસ્ત્રીય અભ્યાસમાં મુંચાયેલા રહે છે. ગૂજરાતીમાં આ વિષય ઉપર ઘણું લખાયેલું છે પણ તેનો મોટો ભાગ પારસી વિદ્વાનો અને લેખકોદ્વારા તેમની ગૂજરાતી બોલીમાં લખાયેલો હોવાથી તેના વાંચકોની સંખ્યા મર્યાદિત જ રહી છે. એટલે હજીયે ગૂજરાતના સાધારણ જનસમાજ માટે બહુ શાસ્ત્રીય નહિ તેવું સાહિત્ય આ વિષય પર લખાવાની આવશ્યકતા—અને અવકાશ રહે છે. જરથોસ્તી પારસીઓના મૂળ ધર્મસ્થાપક જરથુસ્ત્રના જીવન વિષે પણ શ્રી દક્ષિણા-મૂર્તિએ પ્રકટ કરેલા ડૉ. તારાપોરવાળાના ‘અષો જરથુસ્ત્ર’ એ પુસ્તક શિવાય કેટલાક છૂટા જવાબા લેખો ગૂજરાતીમાં લખાયા હોય તેજ. ધર્મ વિકાસને લગતા તુલનાત્મક મંથનોમાં પણ આ વિષે તુલના પુરતો જ ઉદ્દેશ્ય હોય છે. આ શિવાય જરથોસ્તી ધર્મગ્રંથોને આધારે ક્રાંતિકાર જરથુસ્ત્રની નૈતિક સિદ્ધાન્ત ત્રિપુટી પર રચાયેલા ધર્મ વિષેનું સામાન્ય જનસમાજ-ગમ્ય સાહિત્ય ઘણું ઓછું છે. ‘ચેરાગ’ તથા એવાં અન્ય માસિકોએ આ દિશામાં કરેલી

સેવા પ્રશંસનીય છે. અંગ્રેજીમાં અને તેથીયે વધારે આ વિષે જર્મન, ફ્રેંચ તથા અન્ય યુરોપીય ભાષાઓમાં ઘણા વિદ્વાનોએ અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે. અસારે પણ ઇન્ડો-ઇરાનીય સંસ્કૃતિ વિષે પાશ્ચાત્ય યુનીવર્સિટીઓમાં થતો અભ્યાસ ખૂબ ઉચ્ચ શ્રેણીનો હોય છે.

અંગ્રેજ વિદ્વાન મેકડોનેલ લખે છે તેમ પારસીઓનાં મૂળ ધર્મપુસ્તકની પ્રાચીન ભાષા અવસ્થા સાથે વૈદિક સમયની વેદના પ્રાચીન ભાષામાં મળતી ભાષાની વાક્યરચના, શબ્દો, ક્રિયાત્તેખનની શૈલી અને ઇન્દરચના વચ્ચે રહેલું સામ્ય ખૂબ આશ્ચર્યજનક છે. ભાષાશાસ્ત્રના નિષ્ણાનુસાર તો અવસ્થા મુક્ટોનું શબ્દશઃ વૈદિક સંસ્કૃતમાં રૂપાંતર કરી શકાય છે. આ ઉપરાંત આર્યોના ઇન્ડો-ઇરાનીય મૂળ સમૂહમાંથી ઇરાનીય અને ભારતીય રૂપે વિભક્ત થઈ ગયેલી બે શાખાઓની દેવદેવીઓની માન્યતામાં એટલું બધું મળતાપણું ન હોવા છતાંય તે માન્યતાઓના ઉદ્ભવ તથા વિકાસની વિગતોમાંનું સામ્ય નોંધવા જેવું છે.

વિધર્મા આરખોના ત્રાસથી નાસીને હિંદમાં ઇસ્વીસનની આઠમી સદીમાં આશ્ચર્યો જરથોસ્તી ધર્મના ઇરાનીઓનું ટોળું ઉતરી આવ્યું. કાશ્મિરવાડમાં દીવખંદર આગળ લગભગ ૧૯ વર્ષ નિવાસ કર્યા પછી દરિયામાર્ગે એ લોકો જ્યારે ગૂજરાતમાં ઉતર્યા ત્યારે મુસ્ત છલ્લાના સંજલ્ય રાજ્યના જડી રાણાએ પોતાના સંસ્થાનમાં ઉતરી નિવાસ કરવા દેવાને માટે એ પરદેશીઓ પાસેથી તેમનાં ધર્મ, રીતરિવાજ, માન્યતા વગેરેને લગતી માહિતી માગી હતી. એ લોકોએ પોતાનો યથાર્થ પરિચય આપવા માટે સહજ સંસ્કૃતમાં જડી રાણાને આપવા સ્વધરા હિંદમાં રચાયેલા પંદર શ્લોકો મુદ્ર માહિતી આપે તેવા છે. દરતુર હોટીંગ સ્મારક ગ્રંથમાં તે મૂળ શ્લોકો અને તેનો અનુવાદ મળે છે. એ શ્લોકો ઉપરથી સામાન્ય માણસને પણ એકમ આર્યમૂલમાંથી ઉદ્ભવ પામીને ભિન્ન પ્રદેશમાં વિકાસ પામેલા હિંદુ ધર્મ અને જરથોસ્તી ધર્મ વચ્ચે નિકટનો સંબંધ સમજાય તેમ છે. આ વસ્તુ સામાન્ય રીતે અવસ્થામાંથી ફેટલાઈ દેવદેવીઓનાં નામ લઈ શબ્દશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે તેને સંસ્કૃતરૂપમાં ફેરવી મળી આવતાં વૈદિક દેવદેવીઓનાં નામો સાથે તુલના કરી પ્રમાણ કરી જતાવવામાં આવે છે. જેમકે અવસ્થા : વેરેઘ્ન=સંઃ વૃજ્ઞ; અઃ મિઘ=સંઃ મિઞ અઃ આરમૈતિ=સંઃ અરમતિ; અઃ હ્યોમ =સંઃ હોમ; અઃ યિમ=સંઃ યમ.

‘અવસ્થા’ એ શબ્દ જરથોસ્તીઓનાં ધર્મપુસ્તક અથવા તે જેમાં લખાયેલાં છે તે ભાષા એ બંને અર્થમાં વપરાય છે. એ ભાષા લેખિતરૂપમાં ફારસી, અરબી તથા એ દળની ભાષાઓની જેમ જમણી બાજુથી રાફ થાય છે. પરંતુ તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં માત્ર બે ચાર યુક્તાક્ષર શિવાય દરેકે દરેક અક્ષર અર્થાત્ શબ્દના પ્રત્યેક સ્વર ને બ્યંબન છૂટાછૂટા લખાય છે. જેમકે સંસ્કૃતમાં હોમ રૂપ હ + ઓ + મ + અ તું લેખિત રૂપ છે. તેમ અવસ્થામાં નથી. અવસ્થામાં તો ચારે અક્ષર હ+મેશ એકજ રૂપે છૂટાછૂટા જ લખાય. અન્ય ભાષાઓની જેમ એક અક્ષરનાં મુક્ત અને સંયુક્ત અવસ્થાનાં ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપોની ખટખટ અવસ્થામાં નથી. સંસ્કૃતમાં વૈદિક કાલથી છેક અત્યાર સુધી ગ્રન્થો લખાતા આવ્યા છે અને એ રીતે એ ભાષા બોલાતી ન હોવા છતાંયે જેટલે અંશે જીવંત છે તેમ અવસ્થા વિશે નથી. અવસ્થા સાહિત્ય તો ખૂબ મર્યાદિત છે. જેમ પ્રાચીન વૈદિક સંસ્કૃત અને તે પછીની classical

કહેવાતી સંસ્કૃતમાં પ્રભેદ રહેલો છે તથા વૈદિક સંસ્કૃતના કેટલાયે શબ્દો અને તેનાં રૂપો પાછળથી સંસ્કૃતમાં હુપ્ત થઈ ગયાં છે તેવી જ રીતે અવસ્તામાં પણ છે. અવસ્તા ગ્રંથમાં 'યસ્ન' (સં: યજ્ઞ) કહેવાતાં ૨૮ થી ૫૩ સુધીનાં પાંચ ગાથાને નામે ઓળખાતાં પ્રકરણો તે ધર્મના મહાન પયગમ્બર નર્યુએ પોતે રચેલાં મનાય છે. અવસ્તાનો ગાથા વિભાગ તેમાં પ્રાચીનતમ છે એ વસ્તુ તેની ભાષાપરથી જણાય છે. અન્ય વ્યક્તિઓ દ્વારા રચાયેલા, અવસ્તાના ગાથા ચિંતાયના અંશની ભાષા કરતાં ગાથાની ભાષામાં ભાષાશાસ્ત્રને આધારે ગણાતાં ભાષાની પ્રાચીનતાનાં ચિહ્નો ખૂબ વધારે પ્રમાણમાં છે. ગાથાની પ્રાચીન અવસ્તામાંથી જ પાછળથી તે ભાષામાં લખાયેલી પરિવર્તનોવાળી અવસ્તાનો ઉદ્ભવ થયો છે એમ મનાય છે.

આત્મારે અવસ્તા કહેવાતું જે સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં છે તે તો મૂળ અવસ્તા સાહિત્યનો એક નાનો અંશ જ છે. મહાન કહેવાતા એલેક્ઝાન્ડરે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૧માં ન્યારે ધરાનમાં લૂંટ ચલાવી ત્યારે તથા વિધર્મી આરબોના હુમલાઓમાં નર્યોરતી ધર્મના અનેક અવસ્તા ગ્રંથોનો નાશ થયેલો. તેમાંથી બચવા પામેલો ભાગ આત્મારે આપણા હાથમાં છે. ઇ. સ. ૨૨૪ માં સસાન વંશનો આરબ થતાં પહેલાં અવસ્તા ગ્રંથોની અવરથા શોધનીય હતી. તે જ વંશના અર્તક્ષીર ખાખ્ષાએ મળી શકે તે બધા અવસ્તા ગ્રંથોને એકત્રિત કરાવી તેનો પુનરુદ્ધાર કરાવી નર્યોરતી ધર્મના પ્રચાર કર્યો. આર્થ સંસ્કૃતિના સાક્ષી સભા એ અમૂલ્ય સાહિત્યના હુપ્ત થઈ જતા અવશેષોના ઉદ્ધાર કરી રાખવા માટે આ જમાનાના સ્ત્રી વિદ્વાનો અને નર્યોરતી ધર્મના અનુયાયીઓ એ રાજ્યીના ઝણી છે. જેટલું અસ્તિત્વમાં છે તે બધું જ અવસ્તા સાહિત્ય પર્યોક્ષગત નર્મન પ્રખર વિદ્વાન કાર્ત્ત્ત્વ ગેહનરે અગત્યનાં પાઠાંતર અને પોતાની મોટી પ્રસ્તાવના સાથે જે ભાગમાં છપાવેલું છે. અવસ્તાસાહિત્ય મૂળ કેટલું વિશાળ હતું તે તો પહેલવી ભાષામાં લખાયેલા 'દીનકર્ફ' નામના ગ્રંથમાં મળતા અવસ્તા સાહિત્યનાં 'નાસ્ક' કહેવાતાં ૨૧ પુસ્તકોના સાર ઉપરથી જણાય તેમ છે. અવસ્તા ગ્રંથો ઉપર પાછળથી પહેલવી ભાષામાં ઘણી દીક્રાઓ અને ભાષ્યો લખાયાં છે તેને જંદ કહે છે. તે જંદમાં હુપ્ત થઈ ગયેલા મૂળ અવસ્તાગ્રંથોના ઉત્તાર મળી આવે છે. ઘણાં શિક્ષિત માણસો હજી જે નર્યોરતીઓના ધર્મગ્રંથને કે તેની ભાષાને બૂલથી 'જંદઅવસ્તા' કહે છે. 'જંદઅવસ્તા' એટલે પહેલવી દીક્રા સાથેનો મૂળ અવસ્તા - ગ્રંથ કે તેનો કોઈક અંશ.

ગૂજરાતીને પોતાની માતૃભાષા કરી એકેલા પારસીઓનો મોટો ભાગ ગૂજરાતી લિપિમાં છપાયેલો અવસ્તા ગ્રંથ જ વાંચે છે એ મને તો જરા શોચનીય લાગે છે. ધરાનના અત્યારના દારસી બોલતા સમાજને એ જ પ્રદેશમાં એકવાર પૂર્ણ વિદ્યાસભે પામેલી અવસ્તા - સંસ્કૃતિના જોરવનો પરિચય કરાવવાનું કામ એ જ દેશના મુસ્લીમ કુળમાં અવનરેલા વિખ્યાત કવિ વિદ્વાન અમીર ખુરે દાઉદે ઉપાડી લીધું છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિના કેન્દ્રસભા કવિવર ટાગોરના ચાંતિનિકેતનમાં છેલ્લાં એ વર્ષથી એ વિદ્વાનને ધરાનના રામ રેઝાશાહ પહેલવીએ ધરાનીય સંસ્કૃતિના પ્રેક્ષિતર તરીકે નિયુક્ત કર્યા છે. અત્યારસુધીમાં એમણે અવસ્તાના કેટલાક અગત્યના અંશોનો દારસી અનુવાદ પણ પ્રકટ કર્યો છે. અવસ્તા કે વૈદિક સંસ્કૃતમાંથી એક ન જાણનાર આર્થસંસ્કૃતિના પંડિતનું જ્ઞાન અર્વાચીન યુગમાં અપૂર્ણ ગણાય છે.

અવસ્તા વિષે આટલું સાધારણ ઉપોદ્ધાત રૂપે લખીને અવસ્તા અને સંસ્કૃતનો નિકટ સંબંધ દર્શાવવા પૂરતાં કેટલાંક અવસ્તા સૂક્તોનું મેં શબ્દશાસ્ત્રના નિયમોને આધારે કરેલું શબ્દશઃ રૂપાન્તર તથા તેમાંના કેટલાંક અગત્યના શબ્દોનું સ્પષ્ટીકરણ તથા તે સૂક્તોનો ભાવાર્થ સમજવા પુરતું ગૂજરાતી ભાષાન્તર અને આપવા વિચાર છે. આ રીતે પ્રો. બી.સ. ડો. તારાપોરવાળા, પડિત વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્ય તથા અન્ય વિદ્વાનોએ પણ અવસ્તાનાં કેટલાંક પ્રકરણોનું સંસ્કૃત રૂપાન્તર કરેલું છે. મેં પસંદ કરેલા સૂક્તોનું સંસ્કૃત રૂપાન્તર આપવા પહેલાં તે વિષે થોડુંક કહેવાની જરૂર છે.

આ સૂક્તને 'કેમ ના મઝદા' કહેવામાં આવે છે કેમકે એ શબ્દોથી તેનો આરંભ થાય છે. જરથોસ્તીઓના 'મનુસ્મૃતિ' સમા 'વેદીદાદ' (અ : વિન્દએવન્દાત=દાનવો વિરુદ્ધનાં વિધાન) ગ્રંથનાં આઠમા પ્રકરણના વીસ અને એકવીસમાં ફકરા રૂપે આપ્યું છે આ સૂક્ત તેની વંદનાની અંતિમ કડી શિવાય મળે છે. નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ કરતી વખતે પાઠ કરવાનાં આવાં સૂક્તો, ગાથા તથા અવસ્તાના અન્ય પ્રાચીન અંશમાંથી જદે જદે સ્થળેથી લીધેલા ભાગોને એકરૂપે ગોઠવીને રચવામાં આવેલાં હોય છે. એ રીતે આ સૂક્તના પણ ચાર ભાગ પડી શકે. તેમાંના પહેલો (યસ્ન. ૪૬, ૭) બીજો (યસ્ન. ૪૪, ૧૬) અને ત્રીજો ભાગ (યસ્ન. ૪૯, ૧૦) ગાથામાંથી છે અને ત્રીજો ભાગ વેદીદાદના ૮ મા પ્રકરણનો એકવીસમો ફકરો છે.

નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ કરનાર દિગ્ગની જેમ સાથા જરથોસ્તીએ પણ નિત્યકર્મ કરતાં કે કોઈ વિશિષ્ટ અવસરે મંત્ર (અ : માંથ્ર) પાઠ કરવાનો હોય છે. એમ કરવાની પાછળ હમેશા કંઈ શુભ હેતુ રહ્યો હોય છે. જરથોસ્તીએ સૌથી વધારે વખત ૨૮તા હોય તેવાં તેમનાં 'અહુન વધર્થ', 'અશેમ્ વોહુ' અને 'યંઝદે હાતામ્' એ શબ્દોથી શરુ થતાં અને એજ નામે ઓળખાતાં ત્રણ વિષ્ણુ સૂક્તો વિષે અવસ્તામાંથી કેટલીક હકીકત મળે છે તે પરથી જણાય છે કે દાનવો સાથે યુદ્ધ કરવામાં જરથુસ્ત્રે 'અહુન વધર્થ' મંત્રનો પ્રયોગ કર્યો હતો. (યસ્નઃ ૨૧, ૪.)

ઉપર જણાવેલા મંત્ર કે સૂક્તમય પછીનું સ્થાન 'કેમ ના મઝદા' સૂક્તનું છે તેમ કહી શકાય. પ્રત્યેક ધાર્મિક જરથોસ્તી આ સૂક્તનો પોતાની કમરે 'કસ્તી' બાંધતી કે છોડતી વખતે મુખપાઠ કરે છે. કટિએખલા સગી એ 'કસ્તી' ની ચુંચણી 'યસ્ન' નાં અસલ છર તારની હોય છે. લગભગ પ્રત્યેક જરથોસ્તી ધર્મક્રિયા પ્રસંગે 'અઝોશ બાજ' કહેવાતા સૂક્તનો પાઠ થાય છે. તેમાં અઝોશ નામની દેવી મનાયેલી વ્યક્તિની તથા અન્ય દેવોની સ્તુતિ હોય છે. કેમ ના મઝદા એ સૂક્તના અંશરૂપે પણ છે.

ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર પ્રત્યેક જરથોસ્તી માટે પૃથ્વી, અપ્ અગ્નિ એ બધાં પવિત્ર મનાયેલાં તત્ત્વો અપવિત્ર ન થાય તે માટે સાવચેતી રાખવાની ફરજ ગણાય છે. એમાંનું કોઈ તત્ત્વ અપવિત્ર થવાથી તે મલિનતાનું વાહક થઈ સર્વત્ર માલિન્ય ફેલાવે છે. આમ છતાંપણ અપવિત્ર થવા પામેલા તત્ત્વની કે પદાર્થની પુનઃ શુદ્ધિ કરી લેવા વિષે તથા જાણુવા છતાં તે અપવિત્ર કરવાનું પાપ કરનાર વ્યક્તિને થવી જોઈતા શિક્ષા વિષે 'વેદીદાદ' માં સવિસ્તર લખાયેલું છે, અપવિત્ર થયેલા પદાર્થોને ઘણુંખરું ગોમૂત્રના (સરખાવો : હિન્દુઓની પંચગવ્ય-ખાસ

કરીને ગોમય, ગોમૂત્રથી પવિત્ર કરવાની માન્યતા) ઉપયોગદ્વારા અથવા તેમનાં શાસ્ત્રની (વેદીદાદની) આજ્ઞાનુસાર મંત્રપાઠ દ્વારા થાય છે.

‘વેદીદાદ’ના ૮ મા પ્રકરણના ૧૪ થી ૧૯ ક્રમાં લખેલું છે કે જે રસ્તેથી શયને ‘દમ્પ્મા’ (પારસીઓનાં શયને અંતિમ ક્રિયા કરવાનું સ્થળ) તરફ લઈ જવામાં આવ્યું હોય તે રસ્તો પુનઃ શુદ્ધ ને પવિત્ર કરવામાં ના આવે ત્યાં સુધી દ્રોણએ તેનો ઉપયોગ કરવો નહિ. પરંતુ સાધારણ રીતે ડાહ્યો તો શયની પાછળજ દમ્પ્મા સુધી જાય છે અને તેમ કરવામાં ઉપરની શાસ્ત્રાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન થાય તે માટે શયને વહી જતા ‘નસા સાધાર’ અને જમ્બેની હારમાં ચાલતા ડાહ્યોની વચ્ચે બે દસ્તુરો (પુરોહિત) અખંડ ‘કેમ્ના મઝદા’ અને ‘અહુન વધથ્’ મેનનો પાઠ કરતા ચાલે છે.

આ સૂક્તનો ગાથામાંથી લેવાયેલો ભાગ જરુરુએ પોતે તેમણે પ્રચારેલા ધર્મના પરમ દેવ અહુરમઝદને તેમના દિવ્ય અંશોદ્વારા અને સ્ત્રીઓશ જેવી પ્રેરકને સહાયક વિભૂતિદ્વારા પોતાને દોરવા માટે કરેલી પ્રાર્થના છે. વંદનાની અંતિમ કહી શયને દમ્પ્મામાં મૂક્યા પછી ત્રણવાર બોલાય છે.

નૈર્યોસંગ ધવશે ઇ. સ. ની ૧૫ મી સદીમાં આખા ‘યરન’ નું સંસ્કૃત કરેલું તે હજીયે ધણે સ્થળે ગાથાનો ભાવાર્થ સમજવામાં સહાયરૂપ થઈ પડે છે પણ તે વિદ્વાનના લખ્યા મુજબ તે ભાષાંતર મૂળ અવસ્તાપરથી કરેલું નથી પરંતુ તેનાં પહેલવીને પાઝંદ ભાષાંતરે પરથી કરેલું છે.

આ સૂક્તને લગતી આટલી ભૂમિકા પછી હવે હું એક પછી એક એ સૂક્તના ચારે ભાગને લઈ તે દરેકની સાથેજ અવસ્તાને સંસ્કૃતના સામ્યનો યથાશક્તિ પરિચય કરાવવા તેનું મેં કરેલું સંસ્કૃત ર્ષાંતર આપીય. અનુવાદ માટે પ્રાચીન ભાષાંતરકારોની મેં સહાય લીધી છે. ગૂજરાતી લિપિમાં અવસ્તા લખવાથી તેના સ્વર અંજનોની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ તથા ઉચ્ચારણની બિનતા બરાબર સમજી શકાય તેમ નથી. છતાંયે જે હેતુથી મેં આ લેખ લખ્યો છે તે માટે તો આવી જ રીતે ચલાવી લેવું પડે. ગાથા-અવસ્તામાં શબ્દાંતરવ્યંજન સર્વદા દીર્ઘ હોય છે.

[કેટલાક શબ્દોની ટુંકે સમજુતીમાં વાપરેલી સંજ્ઞાઓ:—

સં=સંસ્કૃત; અ=અવસ્તા.

શબ્દનાં વિભક્તિ અને વચન તથા ક્રિયાપદનાં પુરુષ અને વચન દર્શાવવા નીચે મુજબ સંજ્ઞા રાખી છે જેમકે:—

દિ/૩=દ્વિતીયા બહુવચન; સં/૧=સંબોધન એકવચન; ત/૨=તૃતીયા દ્વિવચન; ૧/૧=પ્રથમ પુરુષ એકવચન; ૨/૩ દ્વિતીય પુરુષ બહુવચન.]

૧

મૂળ અવસ્તા

કેમ્-ના મઝદા મવઇતે યામૂમ્ દદાત્ (દદાઓ)

હ્યત્ મા દ્રેગ્પાઓ દીદરેવતા અઓનંદે

અન્યેમ્ શ્વક્ષાત્ આશ્રયા મનહ્સ્યા
યથાઓ ધ્યઓથનાઈશ્ અષેમ્ ધ્યઓશ્તા અહુર
તાંમ્ મોઈ દાંસ્તવાંમ્ દ્યોનયાઈ ક્ષાવઓઆ

સંસ્કૃત ભાષાંતર

કોના મહદ્વયા માવતે પાશું દદાત્ (અદ્વાતઃ)
યત્ મા દ્રોઘવન્ત અદિધૃપત્ત એનસે
અન્યઃ તવસ્માત્ અથરશ્ચ મનસશ્ચ
યયોઃ ય્યોત્તૈઃ ઋતમ્ અત્રાસ્ત અસુર
તં મે દંસં દીનાયૈ પ્રવોચયાઃ

ગૂજરાતી ભાવાર્થ

હે મહદા! ધર્મશ્રીહી જ્યારે મારા જેવા માણસ ઉપર આઘાત કરવા માટે હક્ષ્મી કરે ત્યારે રક્ષણ માટે તે કયા માણસને નીમ્યો છે? જે ઉલ્લખનાં કાર્ગીથી સત્ત ટકી રહ્યું છે તેવું તારું માનસ અને તારા અગ્નિ શિવાય બીજું કોણ હોઈ શકે? હે અહુર! ધર્મને માટે એ પ્રમા મારામાં પ્રેરે.

કે સમજાવીએ:—

મજ્ઞદા : સં. મહદ્વયા. નેર્ગેસિંગે મહાજ્ઞાનિન્ શબ્દ વાપર્યો છે. આ શબ્દનો પાછળનો ભાગ અર્થાત્ દા. તેના અર્થ વિષે મતફેર હોવાથી વિવિધ વિદ્વાનોએ તેના અનેક પ્રકારના અર્થ ક્યાં છે. મજ્ઞ=સં. મદ્ કે મહદ્; દા=સં. દ્યા. જરથોસ્ત્રી ધર્મના પરમ ઉપાસ્ય દેવને મજ્ઞદા કે અહુરગઞ્ઞ કહે છે. એ શબ્દ અત્રે સંબોધનરૂપે છે.

દ્રેગ્વાઓ : પ્ર/૧ દ્રેગ્વન્ત. કેટલાક વિદ્વાનો આ શબ્દને દુ 'દોગ્વુ' એ ધાતુનું ગાથારૂપ કહે છે પરન્તુ તેમ કરવામાં આ શબ્દમાં રહેલા ગૂનું સ્પષ્ટીકરણ થતું નથી. આ શબ્દ દુગ્ = સં. દુહ 'છેતરવું' એ ધાતુપરથી થયેલો છે. અવસ્તામાં દુગ્ એટલે ઘનવ કે દૈત્ય.

આશ્રયા : પ/૧ આતર્ + યા (ય=સં. ચ નું શબ્દાંત ગાથારૂપ). અહીં પંચમી (આશ્રય) ને બદલે પદ્મી વપરાય છે. સં. અચવન્ જે શબ્દ પરથી થયો છે તે પ્રાચીન અર્થ= 'જ્યોતિ' 'અગ્નિ' શબ્દ અને આ શબ્દ એકજ છે. એ જ રીતે મનસશ્ચ. અત્રે અહુરમજ્ઞદના મનહ્સ (મનસ્) ના ઉક્તેષ્વદ્વારા જરથોસ્ત્રી ધર્મના અમરસપ્તક (અમેયસ્પેન્તા) માંના પ્રથમ 'વાહુમન' (વસુમનસ્) નો ઉલ્લેખ થયો છે. ગૂજરાતી અને પહેલવીમાં આ શબ્દનું 'બહમન' રૂપ થઈ ગયું છે.

અષેમ્ : પ્ર/૧ નપુંસકલિંગ. સંઃ ઋતમ્. વેદમાં જે અર્થમાં ઋત શબ્દ વપરાયો છે તે જ અર્થમાં અવસ્તામાં આ શબ્દ છે, જે દિવ્ય નિયમનદ્વારા વિશ્વનું અસ્તિત્વ

ટકી રહે છે તેને અપ કહે છે. હિંદુધર્મમાં ધર્મ (વૃ 'ધારણ કરી રાખવું') શબ્દનો જે વ્યાપક અર્થ છે તેવો જ વ્યાપક અર્થ 'અપ' નો થાય છે. ઉપર કહેલા અમર સપ્તકના ત્રીજા તરીકે 'અપ' નું સ્થાન ગણાય છે.

અહુર : સં./૧ અહુર=સં. અસુરા (અસુ+રા=પ્રાણ અર્થવા) વેદમાં 'પ્રાણદાતા'ના અર્થમાં અસુર શબ્દ છે. અવસ્તામાં પણ 'પરમ દેવ' માટે આ શબ્દ વપરાય છે. પાછળના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અસુર શબ્દનો અર્થ 'દૈત્ય' થઈ ગયો છે. અને તેના અગ્રથ જ ને નકારસૂચક ચિહ્ન ગણી તેનો લોપ કરી સુર 'દેવ' શબ્દ થોડા કદાચો લાગે છે. 'દેવ' અર્થમાં સુર શબ્દ વેદમાં નથી મળતો. અને સં. દેવ એજ શબ્દરૂપમાં મળતો અવસ્તા શબ્દ 'દઝેવ' એ વિશે થોડુંક કહેવું ઉચિત છે. ઇન્ડો-ઇરાનીય આર્યસમૂહ કોઈ પ્રયંત્ર આંતર વિગ્રહને લીધે વિભક્ત થયેલો મનાય છે. એ વિગ્રહને પરિણામે તે લોકોએ પરસ્પરનાં દેવદેવીઓનાં નામો પણ ઉલટાવી નાંખેલાં જણાય છે. ઇરાનીય શાખાએ અહુર સં. અસુર (વેદિક) મૂળ અર્થમાં જ રાખીને તે સંગોધન પોતાના પરમ દેવને અપ્યું પણ દેવ 'દેવતા' શબ્દને 'દઝેવ' રૂપે 'દૈત્ય' અર્થમાં રાખ્યો.

દઝેનયાઈ : ચ/૧. દઝેના. 'દી' = જોવું, વિચારવું. સં. *દીના (દી જોવું નં) અ. દઝેના શબ્દનો અર્થ 'ધર્મ' 'હૃદય' 'આત્મા' એમ અનેક રીતે કરવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ મનુષ્યમાં સત્ અને અસતનો વિવેક કરવાની જે શક્તિ રહેલી છે તેને 'દઝેના' કહે છે. દેટલાક વિદ્વાનો સં. ધી-ઘૈ ધાતુ પરથી ધેના રૂપમાં 'દઝેના'નો અનુવાદ કરે છે. *દીનાયૈ. સ્ત્રી. ચ/૧.

૨.

મૂળ અવસ્તા.

કે વેરેએમ્-જા ઠવા પોઈ સેકહા થોઈ હેન્તી
ચિયા મોઈ દાંમ્ અહૂંબિશ રત્મ્ ચીઝદી
અત્ હોઈ વોહૂ સેરઓપો જન્ત્ મનંધહા
મઝદા અહાઈ યહાઈ વધી કહાઈચીત્

સંસ્કૃત ભાષાંતર.

કો વૃત્રહા ત્વા પાતું શંસા યે સન્તિ
ચિત્રા મે દાતું અસુમિપજં ક્રુતાચન્તં ચિકિદિ
અય તસ્મૈ ઘસુ સ્તઓપો ગન્તુ મનસા
મહઘ્યા અસ્મૈ યસ્મૈ યદિ કસ્મૈ ચિત્ ॥

ગુજરાતી ભાષાંતર

તારાં વચનોથી (દોષતા) જે (લોકો) અસ્તિત્વમાં છે તેમનું રક્ષણ કરવાને ક્યો
વીર (શત્રુ) છે ? આત્માની શાંતિ આપનારો અસુર નેતાનાં રૂપે રીતે અને

દર્શન કરાવ. પછી તને જે (વ્યક્તિ) પસંદ હોય તેની પાસે હે મઝદા! વસુમના (ભક્તમનસાધ) સાથે સ્ત્રોત્રાય બલે પહોંચે.

કુંક સમન્વતી:

વેરેથેમ્-જા : સં: વૃજંદા-વૃજદા. વૃજ + જન્ સં. હન્ ધાતુ.

થવા સેઝહા : ૧/૧ થવ સર્વનામનું ગાથારૂપ થવા સંત વા. વેદમાં પણ ત્વાદત્ત ત્વાહત એ શબ્દોમાં આ રૂપ મળે છે. સેઝહા-સેઝહ-સં* જંસ, જંસ્ ધાતુ ઉપરથી અકારાંત પુલ્લિંગ નામ. ત્વા જંસા 'તારાં (થી) વચનોથી' જંસા (જંસેન) વેદિક ૧/૧. જેમકે દેવા-દેવેન, ચિત્રા-ચિત્રેણ.

યોઇ : પે. કૃદંત. સં. વાત્તમ્ અવેસ્તા ઓઇ=સં. ઇ. જેમકે મોઇ=મે (મહાં) યોઇ=યે

અહૂમ્ બિરુ : ઢિ/૧ ને બહલે પ્ર/૧. 'રતૂમ્' ના વિશેષણ રૂપે છે. સં. અહુ 'પ્રાણ' + મિષજ્ 'શાંત કરનાર-વેદ' આ સમાસમાં પણ વેરેથેમ્-જા શબ્દસમાસની જેમ પહેલા શબ્દનો કર્મસૂચક પ્રત્યય ટકી રહ્યો છે. સંસ્કૃતમાં વૃજંદા નથી પણ વૃજદા થાય છે.

રતૂમ્ : ઢિ/૧ અવસ્તામાં રતુ શબ્દનો વિશિષ્ટ અર્થ છે. સર્જન બે પ્રકારનાં ગણાય છે. આધ્યાત્મિક અને વાસ્તવિક. આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિના કર્તા તરીકે અહુરમઝદને 'અહુ' 'આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિના ધરા' અને વાસ્તવિકસૃષ્ટિના કર્તા તરીકે 'રતુ' અર્થાત્ વાસ્તવિકસૃષ્ટિના અધિપતિ કહેવામાં આવે છે.

અ. રતુ=સં. ઋતુ 'ન્યાયવાન' મોટા ધર્મશુરને પણ રતુ કહેવામાં આવે છે કેમકે એ ન્યાયવાન હોવો જોઈએ.

સેરઓયો : 'સ્ત્રોત્રાય'નું ગાથારૂપ. નૈર્યોસગે સં. માં ઓજઃ કયું છે, સુ-સં. સુ 'સાંભળવું', ધ્યાન દેવું' સ્ત્રોત્રાય આત્મિકિતપણાની ચૂર્તિ ગણાય છે અને અવેસ્તાના દિવ્ય યજ્ઞો (સં. યજ્ઞ) માંનો એજ ગણાય છે. તે હંમેશા સૃષ્ટિના કલ્યાણપ્રતિ લક્ષ્ય રાખી તેલું રક્ષણ કરે છે.

જન્તૂ : ગમ્-સં. ગમ્ 'જવું' આત્મર્થ ૩/૧ ગન્તુ (વેદિક)-ગચ્છતુ.

વધી : વસ્-સં. વઘ્ 'પસંદ કરવું', ઇચ્છા હોવી.' વર્તમાનકાળ ૨/૧ પરસ્મૈપદ.

૩.

મૂળ અવેસ્તા.

પાત-નો સ્થિત્યન્તત્ પર્ધરિ, મઝદાઓસ્ય આર્મંધતિસ્ય સ્પેન્તસ્ય, નસે દઝેવી દુક્ષ, નસે દઝેવો-ચિયે, નસે દઝેવો-ફ્રકર્તે, નસે દઝેવો-ફ્રદાઇતે, અપદુક્ષ નસે, અપ દુક્ષ દાર, અપ દુક્ષ વીનસે, અપાગેમે અપનસ્યેહે, મા મેરેન્ધનીશ ગઝેયાઓ અસ્તવર્ધતીશ અપહે.

સંસ્કૃત ભાષાંતર.

પાત નો દ્વિપતઃ પરિ મહદ્વયાથ્ય શ્વયદ્વરમતે ચ
નદય દૈવી ધ્રુક્, નદય દૈવ-ચિત્તે નદય દૈવપ્રકૃષ્ટે
નદય દૈવપ્રધિતે અપ ધ્રુક્ નદય, અપ ધ્રુક્ દ્વર, અપ
ધ્રુક્ ચિનદય અપનદ્યથે અપ નદયસે, મા મર્ચયઃ
ગયં અસ્થિચન્તં શ્રુતસ્ય ।

ગૂજરાતી ભાવાર્થ.

હે મજદા અને પવિત્ર આરમતિ ! શત્રુઓથી આમને ખચાવો. હે દાનવી
દુર્જ ! તું નારા પામ. હે દાનવ સમાન ! તું નારા પામ. હે દાનવના સર્જન !
તારો નારા થાઓ. હે દાનવી કાનુનો અનુસરનાર ! તારો વિનાશ હો. હે દુર્જ
તારો વિધ્વંસ થાઓ. હે દુર્જ ! તું અદૃશ્ય થઈ જા. હે દુર્જ ! તારો તદ્દન
વિનાશ થાઓ. તું ઉત્તર દિશામાં વિલાપ જઈ નારા પામ. સત્તા વાસ્તવિક
સર્જનને તું હાનિ ના કર.

કુંઠ સમબ્રુતી :

સ્થિપ્યન્તત્ : પા/૧ સ્થિપ્-સં. દ્વિપ્. પર્તમાન કુંઠંત દ્વિપત્-દ્વિપતઃ

સ્થેન્તા આરમધતિઃ સં. * શ્વદ્ અરમતિ. ઋગ્વેદમાં અરમતિ શબ્દ 'પૃથ્વી' અર્થમાં
મળે છે. અવેસ્તા સ્પન્સ જ. જેમકે અ. વીરપેમન્સં. વિષમ્. આરપો-અથઃ
સ્પન્સ-સ્થેત. અવસ્તાના સાત અંગેયસ્થેન્ત (archangels) માં સ્થેન્તારમધતિ
પંચમ ગણાય છે. અને તે પૃથ્વીની અધિષ્ઠાત્રી દેવી મનાય છે. કેટલેક સ્થળે
તે અતુરમજ્દની પુત્રી તરીકે સંબોધાય છે.

નસે : નસ-સં. નસ્ય તું આઝાર્થ ૨/૧ નદય.

દુષ્શ્ : સં/૧ દુર્જ=સં. દુહ-ધ્રુક્. 'દાનવ સત્તા'

દઝેવો ક્રુદ્ધાધતેઃ સં/૧ દેવપ્રપિત્તે. પ્ર+પા ધાતુ ઉપરથી કર્મણિ જૂતકૃદંત પ્રપિત
(=હિત). અવેસ્તા દાત સં. પાત 'નિયમ' 'આદેશ' એ વિશિષ્ટ અર્થમાં
વપરાય છે. જેમકે વિ+દઝેવ+દાત='વેન્દીદાદ' 'દાનવો વિરૂદ્ધના નિયમો.'

અપદ્વર : આઝાર્થ ૨/૧ 'દુષ્ટાઈ જા' અપ+દ્વર=સં ક્ષિ ધાતુનો અર્થ ઢાંકવું, સંતાપવું
થાય છે. અવેસ્તામાં દાનવો (દઝેવ-દુર્જ) વિશે કંઈ કહેવાયું હોય છે ત્યારે
ખાસ કેટલાક શબ્દો વપરાયા હોય છે. એવા શબ્દોને 'દઝેવ શબ્દો' તરીકે
ઓળખવામાં આવે છે. દ્વર ક્રિયાપદ 'દઝેવ' સંબંધમાંજ વપરાય છે.

અપાખેદ્રે : સં/૧ અપાખેદ્ર=ઉત્તર દિશા. આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બિન બિન રીતે અપાઈ
છે. અપ+અખ્તર (શરતી શબ્દ અખ્તર=તારા, ઉપરથી) અર્થાત્ શરતીના

તારાથી દૂર. દુર્ગને આ શબ્દ સંબોધનદ્વારા ઉત્તરમાં અસોપ થઈ જવા કહે છે તેનું કારણ કદાચ અહુરમઝ્દની વિનાશક કંડીની ચેતવણી અને આગ્રાથી યિમે (સં. યમ) સૃષ્ટિનો ક્રમ ચાલુ રહે તે માટે સંજનકારી ઉત્તમ બીજોને ટકાવી રાખવા દક્ષિણમાં સંસ્થાન (યિમવર) વસાવેલું હતું તે હોય. (જુઓ યિમવરના હેવાલ માટે વંદીદાદ ફર્ગર્ડ ૨) તે ઉપરાંત કદાચ ઉત્તર તરફથી પર્વતની જંગલી જતોના થતા હુમલાઓને લીધે ઉત્તર ધરાનનો પ્રદેશ વેરાન (અક્ષેત્ર) રહેતો હોય ત્યાં દૂર-અપ+અક્ષેત્ર દૈત્યને નાસી જવા કહેવાયું હોય. હિંદુઓ દક્ષિણ દિશાને અપશુકનીયાળ ગણે છે તે માન્યતા સરખાવવા જેવી છે.

મેરેન્ચનીશ : ૨/૧ ભૂતકાળ સૂચક પ્રારંભિક ‘અ’ આ રૂપની જેમ ધણે સ્થળે હુપ્ત થયેલો હોય છે. મરેક-મલર્ક-સં. મૂર્ચ-મર્ય ગુજરાતી. ‘મચડવું’

ગએથાઓ : દ્વિ/૩ ગએથા, ગિ-સં. જિ ‘જવણું’ સં. ગય = સૃષ્ટિ સંગય = જે જીતાયું ક્ર મેળવાયું હોય તે. અર્થાત્ ધર, કુડુંબ, ધન, મિલ્કત વિગેરે. આ શબ્દ ‘ગએથા’ સ્ત્રીલિંગ છે.

અસ્તવધ્વતીશ : દ્વિ/૩. સ્ત્રીલિંગ. અસ્તવન્ત-સં અસ્તિયન્ત કે અસ્ત્યન્ત. સ્ત્રીલિંગે દ્વિ/૩. અસ્તિયન્તીઃ પણ અત્રે ગએથા-સ્ત્રીલિંગ દ્વિ/૩ નું સંસ્કૃત રૂપાંતર ગય શબ્દદ્વારા (સમૂહવાચક હોવાથી) એકવચન અને પુલ્લિંગમાં કર્યું હોવાથી તે શબ્દનું અસ્તવધ્વતીશ વિશેષણ હોવાથી અત્રે અસ્તિયન્તમ્ કે અસ્ત્યન્તમ્ રાખવું જોઈએ.

અપહ્લે : ૫/૧. અપ. વેદિક. ઋક્ત.

૪.

મૂળ અવેસ્તા.

નમસ્થા યા આરમધતિશ ઇઝા-ચા.

સંસ્કૃત ભાષાંતર.

નમઃચ યે અરમતિઃ ર્દહા ચ.

ગુજરાતી ભાવાર્થ.

જે અરમતિ અને ઇઝા છે તે બન્નેને નમસ્કાર.

કુંકે સમજીતી:—

ઇઝા : અવેસ્તા ઝ=સં. હ. જેમકે અઝેમ્=સં. અહમ. ઇઝા=ર્દહા-ર્દહા. ર્દહ ધાતુ ‘પ્રયત્ન કરવો, આતુર ઇચ્છા હોવી’ ઉપરથી. ઇઝા=ખાંત, આખાદો. ઇઝા પછીનો અક્ષર આ ગાથા વાક્યોને અતિ દીર્ઘ સ્વર હોય છે તેના ઉદાહરણ સમો છે.

[નોંધ. [સંસ્કૃત ભાષાંતરમાં કેટલેક સ્થળે સ્વર અને વ્યંજનોની સંધિ કરી છે અને કેટલેક સ્થળે નથી કરી. બંને ભાં સુધી સામાન્ય વાચકને મૂળ અવેસ્તા સાથે પુલ્લના કરવામાં ઓછી અગવડ જણાય તેમ કર્યું છે. સમજીતીમાં વ્યાકરણનાં બીજાં મુદ્દાઓ ઝાઝા નથી રાખ્યા.]

પૂર્વજન્મની પ્રેયસી

રા. “મયૂખ”

“મી

નવના મૃત્યુ પછીનો વાસનાદેહ એટલે જૂત,

પ્રેત કે પલીત. જૂતના અસ્તિત્વ સંબંધમાં જગતમાં આજેય મતભેદ છે.

‘મંછા જૂત ને શંકા ડાકણ’ ના આ જગાનામાં જૂતસંપ્ટિની વાતો કરવી એ પાગલનાં પ્રલાપ જેવું’ એ લાગે. છતાં આ મારી અનુભવ કથા છે—આપવીતી છે.

“ઉત્તર હિન્દનો ઉનાળો એટલે ગરમી. એટલી કે એકાદ સરોવર નજરે પડે તો લાજશરમ છાંડીને—કપડાં ઉતારીને ફૂજડીયાં ખાવાનું જ મન થાય.

ગગનના ગોખમાંથી ચાંદલો ચાંદનીનાં અમૃત વર્ષાવતો હતો. પૂર્ણિમાનાં અમૃત સંજવની સમાં ચાંદરણાં અંતરમાં અવનવી સંપ્ટિ સર્જતાં હતાં. સમ્પત ગરમીમાં ખડાઇ મારવા કરતાં મને થયું કે ચાલ જરા ચાંદરણાંમાં ફરી આવું. સામ્રાજ્યોની શ્મશાન-જુમ્મિને પારણા સમી પુરાણ પ્રસિદ્ધ દિલ્લી નગરીનાં પૂરાતન સંસ્મરણોની ઝાંખી કરવાને હું નીકળી પડ્યો. મારી મોટર હું જતેજ ચલાવતો એટલે મેં શોકરને સાથે ન લીધો. મોટર છેલ્લામાં છેલ્લી સ્પીડે દોડતી હતી. જલાલુદ્દીનનો મકબરો ગયો ને ડાખી બાબુએ દુમાયુન ને નિઝામુદ્દીનના મકબરા મુકી મોટર આગળ વધી. યોડીવારમાં જ કુતુબમિનાર આવી પહોંચ્યો. હું મોટરમાંથી ઉતર્યો ને મિનાર તરફ વળ્યો. મિનારની બાજુમાં જ અસ્લાઉદ્દીન ખીત્રજીએ આરબેહું એવું નિષ્ફળ અતુકરણ જર્જરિત હાલતમાં ઉભું છે ને તેની જોડાજોડ જ શમસુદ્દીન અલ્તમસનો મકબરો છે. ભારતનાં ગૌરવનાં એ ગૌરીશંકરો—ગૌરવરમારો આજે જાણે આંધુ સારતાં ઉભાં છે. એના પત્થરનો એક એક કણ અનાહત નાદે પોકારી રહ્યો છે: ક્યાં છે ભારતનું એ પ્રાચીન ગૌરવ? ભગવાન કૌટિલ્ય અને ચન્દ્રગુપ્ત નથી; મૃધ્વીરાજ ને પ્રતાપ નથી; શિવાજી ને દુર્ગાદાસ નથી; ને આટઆટલી આંધુની ધમારતો ઊભી કરનાર મહાન મોગલોય ક્યાં છે? આ વિચારમાં ને વિચારમાં હું આગળ વધ્યો. મારી પાસેની બેટરી સળગાવીને હું મિનારનાં પગથીયાં ચઢવા માંડ્યો. છેક અગાશી પર આગ્યો. જમનાનાં જળસિંકરથી શીતળ જની આવતી સમીર લહરીએ હું ઘેરાયો. કંઠરને અદેલીને જરાક બેટો ત્યાં તો પોપચાં મળી ગયાં.

“યોડીવારે મને કોઇ ટટોળાળું હોય એમ લાગ્યું. એ સ્પર્શ મુસાયમ હતો—શેમાંચકારી હતો. મારી આંખો ખૂલી ગઇ. મારી બાજુમાં જ મેં સ્વર્ગની દર બેઠેલી જોઈ.

‘તમે કોણ છો સુંદરી?’ મારાથી પૂછી દેવાયું.

“મારો પ્રશ્ન સાંભળી એ જરાય ન ચમકી. એણે તો બરાબર મારી સામે આવી એના સુકોમળ હસ્તથી મારી હડપચી હલાવી. એનાં મુખ પર મરકલડાં વેરાતાં હતાં.”

‘મને ન યોગખી નરેન્દ્ર ? હું તો રોજ રાત્રે તારી વાટ જોતી અહિં જ બેસી રહું છું....’ મારા જ નામનું સંજોધન ચતાં મારા અચંબાનો તો પાર જ ન રહ્યો, અને આમ

મધરાતે મારી રાહ જોતી બેસી રહેનાર આ કોણ હશે? આ વિચાર આવતાં જ મને થયું : સોહિલ્લી અત્યારે અહિં હોય તો મારે માટે શું ધારે?

‘તું શું વિચારે છે પ્રિયતમ? મને ન ઓળખી? હું તો તારી જરીના - જહાંગીરના દરબારની માનીતી રાધિકાને જીવી ગયો? તારે કાળે - તારા પ્રત્યેના પવિત્ર પ્રેમને કાળે શહેનશાહની સક્તનતને પણ ઠોકરે ચડાવી હતી એય શું તને યાદ નથી? .....ઓ..... ઓ.....નરેન્દ્ર! નથી રહેવાતું! નથી રહેવાતું! જિંદગીની જુદાઈનું દુઃખ હવે નથી જીરવાતું!’ એના નાજૂક હાથ મારા હાથને વીંટળાઈ વળ્યા. ને એના પરવાળા સમા અંધરોના સુમ્મને એણે મને ગૂંજાવી મૂક્યો.

‘ઓ...ઓ...બાઈ! આમ શું કરે છે? મૂકી દો, મૂકી દો મને. હું તો મુસાફર છું. મારું નામ નરેન્દ્ર તો ખરું પણ તમારો પ્રિયતમ નરેન્દ્ર તો હું નહિજ હોઈ - કહેવા દો કે નથી જ.’ મહા પ્રયાસે હું એની બાથમાંથી છૂટ્યો.

‘તારેય તિરસ્કારેલી ને આજેય તિરસ્કારશે મને? આ નિષ્કુર! હું તો યુગયુગની તારી વાટ જોતી અહિં બેઠી છું.’ મને થયું કે લાવને પૂછું તો ખરો કે નરેન્દ્રે એને શાને માટે તિરસ્કારેલી? એકાંતમાં યુવતીને જોઈ કોણ નહિ ચમું હોય?

‘જરીનાબીબી! સાચું કહો : તંબો તો શહેનશાહ જહાંગીરના કાળનાં છતાં આ યૌવન, આ સૌન્દર્ય?’ ‘નરેન્દ્ર! વ્હાલા! હું તો જરીનાનો વાસના દેહ છું. અમારી જામિનેય અધિકાર છે અખંડ યૌવન ને અખંડ સૌન્દર્યનો. મારો દેહ તને જ વાંછી રહ્યો છે - મારા અણુએ અણુ ‘નરેન્દ્ર! નરેન્દ્ર!’ પોકારી રહ્યા છે. એની આંખમાં મેં પુષ્પધન્વાને પણજ તાણતો જોયો. ભગવાન પારાશર ને બ્રહ્મર્ષિ વિશ્વામિત્ર જેવા મોહનીનાં મદભર્યા કટાક્ષે ભાન જૂથ્યા તો હું કોણ માત્ર? મેં એને જેંચી અંતરના ઉંડરા વ્હાલથી હૈયા સરસી ચાંપી.

‘ઓ નરેન્દ્ર! છોડ છોડ મને. મારો દેહ પીગળે છે.’ જરીનાના દીલનું દર્દ એની વાણીમાં ઠલવાતું હતું. ‘હાય! મારી આત્માની ભૂખ અધૂરી જ રહી.....ઓ.....ઓ..... હું પીગળી ચાલી...’ આટલું બોલતાં બોલતાં તો એણે મારી આંખની પર કાંઈક બેરવી દીધું.

જરીના! જરીના! ક્યાં ચાલી વ્હા...!’ ઉપાનાં અનવાળાં જગત ઉપર ઉતરતાં હતાં ને મારી બાથમાં લાવણ્ય દેહ એણાળતો જનો હતો - હવામાં મળી જતો હતો - મારા હાથ ખાલી હતા.

‘નરેન્દ્ર! નરેન્દ્ર! મનની તો મનમાં જ રહી. યુગયુગ પછી મળ્યાં પણ જુદાં જ પડવાને .....ઓ પ્રિયતમ!.....પ્રભાતના પ્રકાશમાં હું પીગળી જઈ છું.....મારો દેહ પીગળી ચાલ્યો.....ઓ.....ઓ.....પીગળી ચાલ્યો.....’ વાતાવરણ જરીનાના દર્દભર્યા રણકારથી રણકી રહ્યું હતું. ‘હવે તો કાલે - કાલે રાત્રે જ મળો ચકીશું.....ખૂદા હાકીઝ.....’

“મારા જીવપાશમાંથી મારી એ ભૂતકાળની પ્રિયતમા - પૂર્વજન્મની પ્રિયસી સરી ગઈ ને હું જેહોશ થઈ ઢળી પડ્યો. માઈ માયું અગાસીના કંઠરા સાથે અથડાયું ને ફૂટી ગયું.

હું જેહોશીમાંથી નાશ્ત થયો ત્યારે સોહિલ્લીનો સુકોમળ કરસ્પર્શ ભૂતકાળનાં બૂલાયલાં સ્મરણી જગત કરતો હતો અને નસેનસમાં નવચેતન અર્પિતો હતો.

આ તે સ્વપ્ન કે સત્ય?

જગત્ રહડે છે, કે પડે છે ?

ડૉ. મંજુલાલ જમનારામ દવે

એમ.એ., પી.એચ.ડી., ડી.લીટ.

(ગતિકે ૫૪ ૨૧૨ થી ચાલુ)

આધુનિક જગતનો “સંસાર” હવે તપાસીએ :

તેનું સમાજજીવન હવે ન્યાળીએ. પૂર્વના દેશોનાં ઇતિહાસ પહેલાંના અતિવ કીર્તિશાળી પરાક્રમે તથા મહાભારત રામાયણ અને તે પછીનાં કાવ્યોમાં વર્ણવેલી ધનિકતા ને વૈભવી સૌ સમૃદ્ધિઓ આજ આપણે ત્યાં નથી રહ્યાં. જાપાન તથા ચીન શિવાયના એશિયાના ઘણા ઘણા દેશો તો આજ પરતન્ત્રતા ભોગવી રહ્યા છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રખ્યાત પ્રેસીડન્ટ લુડો વિલ્સને ગત યુરોપીય યુદ્ધને અંતે જે નાની નાની પ્રજાઓને આત્મશાસન ને સ્વાયત્ત રાજ્યતંત્રની બક્ષિસો નવાજવા ઇચ્છેલું તે કેવળ પશ્ચિમમાં જ અતુંસરાયું : પૂર્વના દેશો તો અધાર સેવતા જ રહ્યા. કથા, ઉદ્યોગ તથા વિજ્ઞાનના વિકાસ પૂર્વેને પશ્ચિમમાંથી જ મળ્યા : માનવ-જાતિને સંરક્ષવાની, તેનું નિષ્કૃપદ પામવાની અણુમુશ્કી તક તો આજ પશ્ચિમ જ ભોગવી રહ્યું છે. માનવજાતિનાં આરોગ્ય, તેનાં ઉછેર, તેના ઉદ્ધારણના માર્ગો તો તે જ દિશામાંથી આપણે અહીં ઉતરી આવે છે, અને આપણને આપાદ અને કંઈક અંશે ચિરંજીવ રાખી રહે છે. યુરપ જ રવિબાપુ કહે છે તેમ, આજના જગતના સંસારનું આચાર્યપદ ભોગવી રહેલ સર્વ કોઇને જણાયા વિના નહીં રહે. આ પદ ભોગવવા માટે તેણે ઓછી ‘તપસ્વા’ નથી આદરી, કદને પરિતાપ ઓછાં સહન નથી કર્યાં; કુદરતે જગત્ માટે ઓછા નરવીરો નથી જન્માવ્યા, જેમણે એક સારી ય સદીને Century of hope સમું ઉદ્દૃષ્ટ ને માનનીય પદ અપનાવ્યું : જેમણે સંસારનાં જહર ઉતારવા અનેકાનેક કોશિષો કરી : અમૃત તેમાં સીંચવા અનેકાનેક પ્રયત્નો કર્યા : અને વિજ્ઞાનદ્વારા અસખ્ય રચનાત્મક કાર્યો કર્યા, જે વડે જગતનાં સ્વાસ્થ્ય-સારીરિક માનસિક, આધ્યાત્મિક - જળવાઈ રહે. ભગવાન ઇસુની ઓગણીસમી સદીનો ઇતિહાસ તે સંસારની જીવન્ત અભિલાષાઓને પરિપેત્યવાનો ઇતિહાસ છે - અલગત પશ્ચિમના જગતને બેઠાંએ તો જ. આ સંસારમાં સાહિત્યનાં સકળ અંગ કૃષ્ટાં, શ્રદ્ધાં, ને કલ્પાં. સોળમા સૈકાનો (Renaissance) સાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર જેમ ગ્રીક ને રોમાન ભાષાવાક્યમયવડે ત્યાં વિસ્તરવા પામ્યો, તેમ આ ઓગણીસમી સદીનું Romantic Revival ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશને જગવેલ રાષ્ટ્રીયતા તથા આંતરરાષ્ટ્રીયતાની મંત્રણા વડે સિદ્ધ થયું જણાયું. સમાનતા, સમાનવતા, ને સ્વતન્ત્રતાના સામર્થ્યપર રચાયેલી “A Career open to talent”-ની ભાવના ત્યાં સર્વોપરિ થઇ શકી, જે વડે પશ્ચિમના જગતની સાંસારિક સર્વ કક્ષાઓમાં માનવ માત્ર સવિશેષ ઉચ્ચને ઉમદા દેખાઈ રહ્યો. “Glory to God and Relief of man's estate” એ બેકનના જમાનાની ભાવના આ યુગમાં ફળતી જણાઈ. સંસારમાં યુરપ ને

સ્ત્રી, આધ્યાત્મિક જગતનાં પુરુષ ને પ્રકૃતિની માફક, પૂજાતાં થયાં. જનહિતના પ્રત્યેક કાર્યમાં ઉભય સાથે જ અથવા નોખાં નોખાં પણ ઉર્જાવલતાભર્યાં સંગીન ફલ દાખવતાં દીપી રહ્યાં. નારી પ્રતિષ્ઠાનો આ પડઘો પૂર્વના દેશોએ જીધ્યો, અને અન્ધાર યુગોનાં પડને ચીરી નવતર પ્રકાશને નોતર્યો. યાગવલ્ક્ય ને મૈત્રેયી સમી ભવ્ય દિવ્ય ઋચ્યાઓનાં રચનારાં અનેક ઋષિ-દમ્પતીઓ સમાં દમ્પતી પશ્ચિમના સંસારમાં પ્રકાશી રહ્યાં, જેમણે જનહિતાર્થનાં અનેકશઃ કર્મો અન્યોન્ય સગે ઉભીજ આદર્શો ને પૂરાં કર્યાં— એકમેકને પણે ઉભી સહાર્યાં ને સન્માન્યાં. માનવસેવા ને શુશ્રુષાનાં સર્વકોષ સંચલનોમાં ઉભય સાથે જ ધપી રહ્યાં. આતું વિરલ દષ્ટાન્ત તો ગોવર્ધનરામભાઇની ‘સ્નેહમુદ્રા’ આપણને કરાવી રહેતી લાગે છે. ત્યાં પરદેશી એક યુગલ, પાશ્ચાત્ય એક દમ્પતી, “જનહિત”, “જનહિતનો શંખધ્વનિ ઉચ્ચારતું”, સારીય પૃથ્વીની ‘પરકમ્મા’ આદરતું કલ્પાય છે. અન્તે તે હિન્દમાં આવે છે, ને ત્યાંની કેટલીક વિષમ ને દુર્ઘટ સાંસારિક રીતિઓ જોઇ તેમને ચિત્તખેદ થયા વિના નથી રહેતો. “સ્નેહનિદાન” નામના એ “સ્નેહમુદ્રા” માંના એજ ગીતનો એક જ પંક્તિનો મંત્ર આપણને આપણું સંસારજીવન ક્યાં છે તેની સાક્ષી આપતો ઉભો છે:—

“પરદેશી સન્નજન! હીન્દુઓ, જાણે જ જીવન ક્ષેત્રમાં.”

આનાં કારણરૂપે એજ કાન્યની બીજી એ પંક્તિઓ આ રીતે ગવાઇ છે:

“નરભત સુખી હરી અહીં કહી ગુહાલતી સ્વચ્છંદથી!

પણ નારીને રોષા વિના નહીં કર્મમાં બીજું કંઈ.”

મને લાગે છે કે પશ્ચિમ ને પૂર્વનાં સંસારચક્રનો બેદ તો કદાચ નારીપ્રતિષ્ઠાના તેમ નારીસન્માનના આ ભાવમાં જ રહેશે હોવો જોઇએ. મતુ મહારાજે તો બાકી લખ્યું હતું કે “યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યતે રમન્તે તત્ર દેવતા:” પરંતુ એજ મતુના કોષ પાખંડી વંશજે તેમાં મુધારો કર્યો ને નારીપૂજને રથાને નિરંતરના નારીપારતંત્ર્યને ગાતો મંત્ર ઉચ્ચાર્યો “નસ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ.” ભગવાન મતુના પૂર્વોક્ત મંત્રની અવગણના કરતો આ નવીન મુધારેશો (વા કુધારેશો) મંત્ર જ આપણી પૂર્વની સંસાર સ્થિતિમાં જ્યાં ને ત્યાં આડે વિધ્નરૂપે આવી રહ્યો એમ કહીશું તો ભાગ્યે જ ખોટું ગણાશે. આશં જ આપણે અહીં માદામ છલાવાદરદી કે મિસીસ બ્રિસાન્ડ કે સિસ્ટર મિલેદિતા, કે મિસ ફ્લોરેન્સ નાઇટીંગેલો જન્માવી શક્યાં નહીં: આથી જ આપણે જ્ઞાનની વિધિવિધ શાખામાં રસ લેતી માદામ કથુરી તેમ તેની પુત્રી સમી, મેરી કોરેલી તેમ મેરી સ્ટ્રોપ્સ સમી, અસંખ્ય વીરંગનાઓ વિકસાવી—વિલસાવી શક્યાં નહીં: આથી જ આપણે આજે કરમાઇ ગયેલ કુટુંબકલિકાઓ સગી તોરદત્ત, વિન્યાસલક્ષી ત્રિવેદી ને સુમતિખેન, ઉર્મિલા ને ઉમંગલેન,—એ સર્વની ખોટ જ માત્ર રાખી રહી. દૂધમાં નારીપ્રતિષ્ઠાનો તેમ નારીના માયા સન્માનનો યુગ ફરીથી અહીં પ્રવર્તતો થાય તો જ આ દેશનાં અધારાં ઉલ્લેચાય, ને તેને રથાને પ્રકાશનાં પુષ્પતમ અમૃત રેલાઇ રહે.

અલગત આપણા આવા ભાવો તો ક્યારના ય જણાઇ ગયા છે: “મરસ્વતીચન્દ્ર” દ્વારા એ તો ક્યારતું ય કહેવાઈ ગયું છે કે “સ્ત્રીઓ પડિત થાય, રસગ થાય, કુટુંબપોષક થાય, સ્વસ્થ થાય, શરીરે બલવતી, રોગહીન અને સુંદર થાય, યોગ્યતાના પ્રમાણમાં કુટુંબજીવનમાંથી

મુક્ત - સ્વતંત્ર થાય, ને તે મુક્તતાથી અને સ્વતંત્રતાથી કુટુંબની મૂર્ખ ઇચ્છાઓ ને કસેશો-
માંથી છૂટી એ કુટુંબનાં ખરાં કલ્યાણ કરવા શક્તિમતી અને ઉત્સાહિની અને. કુટુંબના
બાળકવર્ગને પોષણ અને શક્તિ આપે અને વૃદ્ધવર્ગની કલ્યાણ વાસનાઓ તૃપ્ત કરે: સ્ત્રી
વિના ગૃહ નથી, ગૃહ વિના પ્રજા નથી, પ્રજા વિના સભ્ય નથી. સ્ત્રીની ઉન્નતિ વિના દેશની
ઉન્નતિ અશક્ય છે.”

પૂર્વના જગતનો સંસાર આ રીતે એક પાંખાળો છે, ને સારાય જગતની ઉન્નતિ-તેના
ઉર્ધ્વગામી ઉર્ધ્વનમાં-તે આડે ઉભી રહેલ છે, એની ભાગ્યે જ ના પાડી શકાય. સાહિત્યમાં
રસ ધરાવનારી સન્મારીઓને પૂર્વના સંસારમાંથી બાદ કરતાં અન્ય કોઈ જાનની કક્ષાઓમાં
સ્ત્રીઓનો ક્ષણે બદલે કંઈ જ નથી એ કહેવું ભાગ્યે જ જરૂરનું ગણાય.

યુરોપીય ભયંકર યુદ્ધમાં તો સ્ત્રીઓએ ભગવેલ ભાગ કાંઈક ઓર જ ને અનેાખો કહેવાઈ
શકશે. ત્યાં તો તેઓ બ્રહ્માણિ ને શ્દ્રાણિ સમી જ શોભતી હતી. “વેદ મુખે ને શસ્ત્રાસ્ત્ર
હસ્તમાં”-એ રીત તેમણે સ્વીકારી હતી. અનેક જ્ઞાતના વ્યાપારોમાં તેઓ ચોળયેલ અને
યુદ્ધ વિરમ્યે આજ તુર્ક ને મીસરી સ્ત્રીઓ, તેમ બ્યાં બ્યાં રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય માટે લોકગણ
તકસે છે તે તે દેશોની સ્ત્રીઓ, ઓછી ગૌરવાન્વિત ને ઉદ્ધમી નથી જણાઈ. આપણે ત્યાં પણ
મહાત્મા ગાંધીની જન્મે પાવનકારિણી ચળવળોમાં-સત્યાગ્રહ તથા અસહકારના તેમના તીવ્ર
વેગી સંચલનોમાં-સ્ત્રીઓએ ભાગ્યે જ ઓછો ભાગ ભજવ્યો કહેવાશે. વીસથી ત્રીસ હજાર
મનુષ્યોની મેદની ભરાય, રાત્રિના અગિઆર વા તેથી વધુ સમય વીતી જાય, અને સ્વદેશ-
ભક્તિના મંત્રો તો ફૂંકાયા જ કરે, -તેવે સમયે સ્ત્રીઓની એ સભાની સંખ્યા લગભગ પાંચ-
શોથી હજાર સુધીની હોય, એને તેમના પ્રતિ નાનુંસનું વક વર્તન ન થતું હોય, તો એ
સંચલનને પતિતપાવન ને પાવનકારી કહેવામાં ભાગ્યે જ અત્યુક્તિ હોઈ શકે. નિર્ભયપણે સ્ત્રીઓ
તેમ કુમારિકાઓ મધરાતે પણ એ કાળની દેશની ઉદય-ભિર્મિમાં નિજ નિજ કાર્ય કરી રહેલ
આ લેખકની જાણમાં છે.

આપણે ધારીએ તો આપણા સંસારને ઉર્જ્જવલ ને ઉત્કર્ષ જનાવી શકીએ. ગૃહ સમાજ
રાજ્ય ને રાષ્ટ્ર હિતનાં કાર્યોમાં સ્ત્રીઓને નિજ નિજ ભાવ ભજવવા શક્તિમતી કરી રહોએ.
અને ખેટો Possessionનો-સ્ત્રીજનનો-વિચાર ત્યાગી, Co-operation-સ્ત્રીસહકારિતાનો
-વિચાર લક્ષમાં રાખીએ, ને તે દ્વારા જીવનની પ્રત્યેક કક્ષામાં, સંસારની પ્રત્યેક પ્રણાલિકામાં
સ્ત્રીઓને આપણે આપણી સાથે જ રાખીએ ને તેમના દ્વારા નવું જળ અને ઔદાર્ય ઝીલીએ.
આમ થતાં જ આપણા સંસારમાં આપણે પુરાણી આર્યતા લાવી શકશું-ગર્ભીઓ ને મૈત્રીઓ
દીપાવી શકશું: ભારતનાં પુરાણાં સ્ત્રીરત્નોનાં નામો સાથે જ આપણા અર્વાચીન જગતની
સ્ત્રીઓનાં રથાન રથાંખી શકશું. આ દિવસ જ જગત્ સમરતની સુભગ સંસ્કૃતિનો ગણાય.
આ દિવસે જ પૂર્વ ને પશ્ચિમ એક અભિન્ન આર્યત્વની લ્હાણ લ્હાતાં સ્વીકારાશે: ને શાન્તિ
સ્વાસ્થ્ય ને આનંદમાં ત્રોતસાહક ભાન અનુભવતાં ગણાઈ રહેશે.

આધુનિક સંસારના પૂર્વ-પશ્ચિમના નારીજીવનને તપાસી હવે આપણે પુરુષ-જીવન પ્રત્યે
વળીએ. ને ત્યાં જોઈએ કે “અસ્મિતા” એ આજના પુરુષોનો-યુવકોનો-અતિ અજળ

ને આકર્ષક ગુણ થઈ પડેલ છે. યોગ્ય વર્ષ પૂર્વે યુરપમાં League of Youths આપણા અહીંના યુવકમંડળ સમુદાયમાં આશયથી કે વડિલો જગતને હજી ખુનખાર લઘાઈમાંથી દૂર ખેંચવી શક્યા નથી, તે તેમના મમતીલા સ્વભાવને અંગે છે, તો તેવા સ્વભાવથી પર યુવકો એવું વાંછી રહે છે કે જગત ક્યારે શાન્તિ ભોગવતું થાય, ક્યારે તેનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો કેવળ નખસમાં નહિવત્ જ થઈ રહે, ક્યારે જગતભ્રમમાં નિરસ્ત્ર યુગ પ્રવર્તી રહે, અને Pax mankindનાં રણશીર્ષાં ચોપાસ ફૂંકાય. તેઓ ઇચ્છે છે કે ધડાતા માનવ ઇતિહાસનો તેમ ભવિષ્યના ઉત્કર્ષક સંચલનનો પ્રેરક આદ્યક ને શાસક યુવક છે. ભાવિ માનવનાવનો કપ્તાન તે છે : અને એવું મનોહર ગાતો તે કર્પાયો છે કે :

“ ભલો યદ્યશ, બહાદુર યદ્યશ હું, પ્રભુ મારગનો જાણુ :

દૂર દૂરના દરિયાઓ ઉપર ધ્રુમશે મ્હારાં બહાણુ :

યદ્યશ હું નાવનો કપ્તાન ”

આ ભાવનાને સાર્યક કરતી આપણી સર બેસન પોવેલની સ્વીકારેલી Scoutsની સંસ્થાનો વિચાર કરીએ : ત્યાં પણ તેનો આદિ તેમ અંતિમ શબ્દ એક જ છે : અને તે Social Helpfulness સામાજિક સહાયકતા. યુવકોની સારી ય ડેળવણી-નો પાયો આ Social Helpfulness પર અવલંબેલ એ સંસ્થાના મહાન સંચાલક સ્વીકારી રહેલ છે, ને તે દ્વારા સારી ય સુસંસ્કૃત માનવસમાજમાં બાલ-અમુની : નાનીમોટી અસંખ્ય સંસ્થાઓ આજ આપણે અસ્તિત્વમાં આવી જોઈ શકીએ છીએ. અને New Spiritને, જગત સંસ્કૃતિના most modern idealને, માનવસમાજ સમક્ષ મૂકતી ન્યાળી શકીએ છીએ. આવી જ રીતે કુમારિકાઓની Girls Guides ની સંસ્થા પણ ઉપયોગી તેમ આનંદન ભાવ પ્રકટાવી રહેલ છે. દૂકાંમાં કુમાર તેમ કુમારિકાઓને આજનું જગત વીસધું નથી જ. બદલે ભૂતકાળના કોઈપણ સમય કરતાં આજનો જમાનો બાળકોને વધારે વશવર્તી બન્યો હોય એમ સહસાજ જણાવી શકશે. બાકી શિશુસંપ્રદાહેના માનવ ઉદ્ધારણના મહાધ્વનિ કામ કામ આજ ન ગઈ રહત : બાળ-સંગોપન તેમ બાળ-ઉછેરના વિરલ નાદ વાતાવરણમાં સ્થળે સ્થળે ન સંભળી રહત. દુકાંમાં યુવાનો જેમ બાળકો પ્રત્યે આજના જગતના જેટલો સમભાવ છે તેટલો કદાચ વેદના કાળને બાદ કરીએ, અથવા વર્ણુ તેમ આશ્રમ જે કાળે યથાસ્થિત તેમના ઉંડેરા મર્મને અનુલક્ષી પળાતાં હશે તે સમયને બાદ કરીએ, તો ભાગ્યે જ જગતના કોઈપણ અન્ય દેશમાં આટલો સર્વોપરિ હોઈ શકેલ. જર્મનીની Women's Patriotic Association; જે સંસ્થા સમી એક મહોજનવલ સંસ્થા સ્થાપવા આપણે અહીંના એક સત્તારીતું જીવનસ્વપ્ન હતું-તે એસોસીએશનને ને તેના કાર્યને જોઈએ, વા તે સંબંધી “ જર્મનીની ઉન્નતિ ” એ નામક પુસ્તકમાં તે વાંચીએ, વા તેવી ધત્તર પ્રદેશોની સંસ્થાઓ વિષે વિચારીએ, તો જરૂર આપણને સમજાયા વિના નહિ રહે કે પૃથ્વીપાટે ફૂટતા એ એતન કૂવારાઓ માટે, ભાવિસંસારના નાવિક તેમ કપ્તાનોને મોટે, આ જ જગત શું શું અજબ કાર્ય કરી રહેલ છે. માર્વિન તો તેના Living Past નામના ઉચ્ચતમ એક પુસ્તકમાં જણાવે છે કે બાળકની શુશ્રુષા આજ વર્તમાન જગત આદરે છે તેટલી તો ભાગ્યે જ ભૂતકાળમાં આદરાઈ હોય. કારણ વર્તમાન જગતને જાણુ છે કે બાળકનો મહિમા મોટો છે.

એ આવતી કાળનો પુરુષ છે : એ કદાચ તેના પછીના કાળનો પુરુષોત્તમ (અતિમનુષ્ય-
Superman) પણ હોય.

જગતનાં નવજન્મતાં બાળકો મારે જ્યારે આવી આદર્શ ભાવનાઓ આજનું જગત્
રાખી રહેલ છે, તો પછી તે જગતને આપણે જરૂર સ્ફુટાવું જ કહી શકીશું—તેના સંસારને
આપણે વિકસતો જ જણાવી રહીશું, “પૃથ્વી પર દૈવી શાસન પ્રવર્તમાન કરવું” હોય તો
તમે સૌ બાળકો સમા નિર્દોષ ને નિષ્કાલસ થઈ રહો—બાળકો પ્રત્યે પ્રેમભાવ ને દયાભાવ
દાખવી રહો”—એ ભગવાન ઇસુનો મંત્ર આજની પૃથ્વીની આડે દિશાઓમાં પળાતો આપણે
જોઈ શકીએ છીએ, ને તે વડે જ જણાવી રહીએ છીએ કે જગત્ ઉત્થું સ્ફુટે છે : કારણ
તેણે બાળકમાં પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં છે : બાળકમાં પ્રભુભાવને વ્યક્ત કર્યો છે : બાળકનાં શ્રદ્ધિ
તેમ વિકાસ, તેના પ્રભાવ તેમ પ્રતાપ, તેનાં સુન્દરતા તેમ ઓજસ્, ગીતાશ્રી બાપે છે તેમ,
તેનું સર્વ કંઈ વિભૂતિવન્નું, સત્ત્વશીલ, શ્રીમદ્ ને ઉત્તિ-શોભીતું પરાક્રમી ને યશસ્વી—
સર્વ કંઈ આજે જગતને સંરક્ષવું છે, ઉત્તેજવું છે, વિકસાવવું ને વિલસાવવું છે.

ધર્મ ને સંસાર પછી હવે આપણે જગતના રાજ્ય તરફ વળીએ. આજનું જગત્
તેની રાજ્યભાવનામાં પૂર્વ ને પશ્ચિમના બે પ્રખર વિચારકોના વિચારવડે સંભૂત થયેલ સર્વ
કોઈ તે દિશાના જાણકારને જણાયા વિના નહીં રહે. પૂર્વના મહાનયિતક બાણ્ડુ રવીન્દ્રનાથ
ટાગુર અને પશ્ચિમના અજબ મંત્રદ્રષ્ટા એચ. ઇ. વેલ્સ—એ ઉભયે જગતનાં શાસન અને
પ્રાણને મારે પોતપોતાના Creed of Internationalism તથા Theory of the
World Stateની મહાવાણી ઉચ્ચારી છે—એવા મહદ્ આશય થકી કે તે દ્વારા જગતની
પ્રજાઓ અન્યોન્ય સહ સંપૂર્ણતઃ સમભાવ આદરતી યાય : તેમનામાં માંદા માંદા સદૈવ
સુદૈવ તેમ શાન્તિનાં મહારાજ્ય પ્રવર્તી રહે; સદૈવ તેઓ પરમ આનંદવંતા બાવ તેમ ભગિનિ-
ભાવ વડે અન્યોન્યસહયર્થી રહે : અને માનવએકતાની હૃદયન્દકાણુ પરસ્પર લેહાઈ રહે.
મહર્ષિ ટાગોરે આ ઉચ્ચતમ સન્દેશ પોતાના એક સર્વોત્કૃષ્ટ પુસ્તક “The Creative
Unity” દ્વારા જગતને આપેલ છે, જ્યારે મહારાષ્ટ્ર વેલ્સે તેવા જ એક ઉત્તમ પુસ્તક
The Salvaging of Civilization દ્વારા તેને આપણી સમક્ષ રચાયેલ છે. અને
“પૃથ્વીના બે મહાન વિચારકો” એ નામક આ લેખકે આદ્યેલ એક નિબંધ, જે પૂનાના
“ચિત્રમય જગત્” માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે, તે દ્વારા આપણી ગુજરાતી જનતા
સમક્ષ તેને મૂકેલ છે;—એટલે અને તેનું પિટ્ટપેપલુ કરવું છજ નથી જ. માત્ર એટલું જ
જણાવવું આવશ્યક થઈ પડે છે કે જગતના રાજદારી ચિન્તકો આજ એવું ધ્વંસી રહ્યા
છે કે જગત્ તોંખી તોંખી પ્રજાઓમાં ભલે વીજશયક્તું રહે, પરંતુ તે તેની ભૌગોલિક
જુદાઈને જ દાખવી રહે— રાજદારી બાજતમાં તો તે આંતરપ્રજાત્વને આંતરરાષ્ટ્રીયત્વને જ
વધાવતી થઈ રહે. એક યુરપમાં જ એક મનુષ્યને આજ સારા ય ખંડની મુસાફરી કરવી
હોય તો અનેક રાજ્યના Permits તેમ Visa તેને માગવા પડે છે— તેમ અનેક જાતનાં
નાણાંઓની તેને આપણે કરવી પડે છે. આંતરરાષ્ટ્રીયતા વા વિશ્વરાજ્યચત્ર એવું જણાવે છે
કે તે મનુષ્ય મજેથી સારા ય યુરપમાં સર્વ પ્રજાઓના એકજ ચક્ષુથી નાણા વડે ફરી શકશે.

તેને વારંવાર પરમીટ બદલવાની જરૂર નહીં પડે- અને જે રીતે અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો મુસાફર આજ માત્ર છ જ દિવસમાં સારાં ય એ સ્વતંત્ર છતાં પરસ્પર સમભાવતાં રાજ્યોમાં ફરી શકે છે, તેમ તે યુરપના અનેક દેશોમાં ફરી શકશે. આજ રીતે શિક્ષણક્રમની વ્યવસ્થા પણ આંતરરાષ્ટ્રીયપણે રચાવી બેઠાં છે. અહીંની ટાગોરની વિશ્વભારતી જેવી યુનિવર્સિટીઓ, જ્યાં પૂર્વ પશ્ચિમ એકઠાં મળે, તે નિજ નિજ જ્ઞાનને આપે લે. કારણ આજ પૃથ્વીની પ્રજાઓનાં 'કલા સાહિત્ય ને વિજ્ઞાન એક જ પ્રજાનાં નથી ગણાતાં. એક રવિ બાબુનાં નાટ્યો એકલા બંગાલ માટે આજ નથી, તેમ નથી તે એકલા હિન્દ માટે ય. તે તો સારી ય પૃથ્વીની પ્રજાઓ માટે છે. નહિતર ભિલાનવાસીઓ આજ તેમની Post Office નામની નાટિકાને નવીન શિર્ષક King's Letter ને સાર્થ નામે વધાવી ન લેત : તેજ પ્રમાણે પશ્ચિમના સાહિત્યકો, કલાવિદો ને વિજ્ઞાન વિચારદો પણ એકલા પશ્ચિમના પોતાપોતાના દેશો માટે કાર્ય નથી કરતાં. ઈંગ્લંડના બર્નાર્ડ શૉનુ "સેન્ટ બોન" પ્રથમ ન્યુયોર્કમાં બજવાયું, ને પછી ઈંગ્લેન્ડે તેને વધાવ્યું. તેમ ધણુ યે રશિયન નવલકથાકારોનાં પુસ્તકોની પ્રથમાવૃત્તિઓ પોતાના દેશમાં ન થતાં અન્ય દેશોમાં થયેલ છે, જ્યાં તેમનાં ગુણાનુવાદો ગવાયે પોતાના દેશમાં તેઓ સત્કારવા છે. શેકસ્પીઅર આજ જેટલો જર્મનોનો છે તેટલો પોતાની જન્મભૂમિ ઈંગ્લંડનો નથી. તેમ ઇપ્સેન સારીય પશ્ચિમની જનતાનો આજ જેટલો માનીતો થઈ પડેલ છે, તેટલો એકલા નિજ જન્મદેશ નોવેનો નથી જ. આજ રીતે સર જગદીશ ને રવિબાબુ, ગાંધીજી ને એન્ડ્રુઝ, એક પ્રજાત્વના ભાવ થકી પર આંતર પ્રજાત્વના ભાવપર ઋણમતા હોઇ, - વિદ્વાન્ન સર્વેષ્ઠ પૂજ્યતે- એ ન્યાયે સર્વત્ર પૂજાય છે. કારણ તેમની દૃષ્ટિ ગોવર્ધનરામભાઇ જણાવે છે તેવી ઋતંબરા પ્રજાને વહતી છે : સ્થળકાળ સર્વત્ર માપતી તે પ્રકાશી રહી છે; ને એવા દૃષ્ટિવન્તાઓ, એવા ક્રાન્તદૃષ્ટાઓ- સમગ્ર પૃથ્વીની પ્રજાઓના રોગ તપાસે છે, તેની ચિકિત્સા કરે છે, તેમને જોડતાં ઔષધ આપે છે, ને સાથે પૃથક્ પૃથક્ અનુપાન પણ પાવ છે, -જે વડે જગત્ જહુ જ જલદીથી શાન્તિયુગ વા નિરસ્ત્રી-યુગને બજતું થઈ રહે. આથી જ યુરો વિસ્તેને League of Nations ની સ્થાપના કરતાં પુરાણમાં આત્રેખેલ સમુદ્ર મન્થનમાંના દેવોએ લીધેલ ચૌદ રત્નો સમાં જગદઉદ્ધરણના ચૌદ મૌક્તિકમત્રોનો ઉપદેશ કર્યો : આથી જ લેનિને Communism ની, ઉપનિષદકારે જણાવેલ "મા ગૃહ ક્ષયસિદ્ધ ધનમ્" સમી મહાબાવના પ્રચારમાં મૂકી, ને જનીનદાર તથા મૂકીદારેવડે રચાયેલી સમાજવ્યવસ્થાને પડતી, તેને સ્થાને Workmen's Republic ની સ્થાપના કરી અને આથી જ અહીં પૂર્વના એક પરતંત્રતા ભોગવતા, પરંતુ ખંડની મહત્તાનું માન પામી સૌ પ્રજાઓમાં નિજ શ્રેષ્ઠત્વને જોળાખાવનાર હિન્દમાં પણ મહાત્મા ગાંધીએ તેમનાં ચેતનવન્તાં બે શત્રો સત્યાગ્રહ ને અસહકાર ઉડેરી નિજ બ્રાહ્મક્ષાત્ર ધુલ્લિવડે સારી ય હીન્દની ને તે દ્વારા પૃથ્વીની સમસ્ત જનતાને બક્ષ્યાં. અને સત્ય તથા અહિંસાનાં મંત્રનીર છાંટી તેમને સૌ પ્રજાઓમાં વહતાં કર્યાં.

પણ આ સર્વ શા માટે કરવામાં આવ્યું ? બિન્ન બિન્ન દેશોમાં ઇંસુની આ વીસમી સદીની પ્હેલી જ પચ્ચીસીમાં રાજ્યવિપ્લવના અને સમાજવિપ્લવના ધ્વનિ શા માટે

આટઆટલા ગર્જી રહ્યા ? ક્યાં ઉબ્બા, પ્રકાશ ને સંજીવન જગતભરમાં ભરવા તેઓ આટ-
આટલાં સર્વત્ર પ્રવર્તી રહ્યાં ? પૃથ્વી જૂની વેદની એક મહા પ્રાર્થનાને તો આપ સૌ પિછાનો
છો જ. જગત્ની પ્રગળા જુદે જુદે રૂપે ને નામે એ મત્રો જપે છે :

“અસત્ત્વાંયી સત્ત્વશ્ચી, તમશ્ચી જ્યોતિર્મશ્ચી :

મૃત્યુયી અમૃત પ્રત્યે, દોરો પ્રજા નિર્મળિ.”

ગાંધીજી જેમ પોતાના જીવનચરિત્રને My Experiments with Truth—સત્યની
સાથેના મ્હારા અખતરાઓ—એ નામે ઉદ્દેશે છે, તેવી જ રીતે જગત્ની ઉપલી રાત્રદારી
સંયત્નનો ક્રિયાઓ પણ સત્યના, જ્યોતિના, અમૃતના માર્ગને વહતી, તેને પાળવા ને તેમાં
પ્રવેશવાના અખતરા સમી છે. એટલે આપણે તેની ક્ષણિક દારોને નહિ જ જોઈએ. આપણે
તો તેમાં વહતા નિત્યના જાગના જાગારને જ સ્પર્શીશું. કારણ ઉપનિષદકાર ગાય છે કે “સુવર્ણ
પાત્ર વડે સત્યત્વં મુખ આચ્છાદિત થયેલ છે”-અને સત્ય ઓળખવાની એટલા રાખનાર
મનુષ્યની દૃષ્ટિને માટે તેને આચ્છાદિત કરવા પૂપનને આદેશ થયેલ છે. એ પૂપન-સર્વનો
પોષક પિતા,-તેના કૃષ્ણપ્રસાદ વડે જ્યારે મનુષ્યને સાચું સત્યાન્વેષણ કરાવી રહેશે, ત્યારે
જગત્ના ધર્મમાં, તેના સંસારમાં, તથા તેના રાજ્યમાં અપરિમિત પ્રકાર અવતરશે ને સમસ્ત
પૃથ્વી અનરત જ્યોતિર્વન્તી વિગ્નસી રહેશે.”

કલ્પના

ઉરે સ્ફુરે છ કલ્પના,
વિશાળ જ્યોત્ત્વ જેવડી,

પ્રથમ વાયુ શોકનો
ધસે છ કલ્પના પ્રતિ :

વિશાળ કલ્પના અને
અનન્ત જ્યોતિ પ્રેમની

ઉરેજ મુજ આવડા
સમાઈ કેમ રે શકી ?

સુમન મોદી

* પ્રસ્તુત લેખ 1૯૨૬ માં લખાયેલ-મુકરના વાંચક બંધુઓ નોંધ રાખો કે એમાં છેલ્લી
બંધનાઓ આજે ય સાચી છે.

અહા દેવી નું મહાત્મ્ય

૨૧. અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી બી. એ.

અહા

પણ દેશમાં ચૈત્ર મહિનામાં કડવો લીમડો ખાવાનું મહાત્મ્ય છે. પીપળા તથા વડની પૂળ કરનારને તે વૃક્ષોનું મહાત્મ્ય આપણા વિશાળ શાસ્ત્રસાગરમાંથી જરૂર મળી રહે. પરંતુ આજે આપણી જગતપ્રિય ચહાના છોડનું પણ એવું પુરાણ છે એમ કોઈ કહે તો આપણા પ્રાચીનતાના પૂજકોથી માંડીને ભણેલા સુધારકો પણ કદાચ આશ્ચર્ય પામે. સુધરેલી દુનિયાના લોકોએ આજે અપનાવેલી ચહાનું પાન કરવાનો રિવાજ ચીન અને જાપાનના એક અતિ પ્રાચીન અને ધાર્મિક રિવાજને આભારી છે એ હકીકત ઘણાં થોડા માણસોને ખબર હશે. ચહા પીવાનું ઉત્તમોત્તમ ધોરણ આપણા દેશના લોકોને યુરોપીયનો આજે પુરું પાડે છે. ચહા તો અંગ્રેજ પ્રજાની! મુંબાઈવાસીઓ કહે છે ચહા તો ગોખલેની કે મોન્ડનીની કે તાજમહાલ હોટલની! પરંતુ ચહા એ એશિયાનું પીણું છે અને ચીન જાપાનમાં-ખાસ કરીને જાપાનમાં-ચહા પીવાની જે રીત છે તેની સરખામણીમાં યુરોપના લોકોની કે આપણી રીત લગભગ આશ્ચર્ય કહી શકાય. આપણી હોટલોમાં કે “વિલાસો” માં ચહાના રગડા પીનાર થોડા કે ગાંધીપેદીમાં “નરદમ દૂધની ચહા કરી, ધન ધન ધના પટેલ” -એમ ધનશ્રદ્ધા પારસીને બીરદાવનાર કવિ દલપતરામની “નરદમ દૂધની” ચહાની પસંદગીથી માંડીને આપણાં ગામડાઓમાં તામડીઓમાં ભરીને ભરી એલચી મુંકે ફૂદીનો વગેરે લીલા મુઠ્ઠા અને તીખા સુવાસિત મસાલા ભરપૂર પ્રમાણમાં નાંખીને ખનાવેલી ચહા પીનારને શી ખબર કે જાપાનમાં તો ચહા એ એક Delicacy-ચહા એ વિશિષ્ટ પીણું છે, ચહા પીવી એ તો એક કલામય-ધાર્મિક વિધિ છે!

ચહાને કપમાં, કોડીયામાં કે તાંસળામાં ભરી સપાટકા સાથે રકાબીમાં ભરેલું તળાવ પીનારને કોઈવાર એમ લાગે કે પ્યાજાને નાનુકાછથી પકડીને ધીમે ધીમે jamp કરનાર અંગ્રેજીની રીત અત્યંત સદાઈદાર, નાનક અને આદર્શ કલામય છે. પરંતુ જો જાપાનીસ લોકોની ચહા પીવાની વિધિ તેઓ જુએ તો તેમને યુરોપીયનોની પીવાની રીત પણ હસવા જેવી લાગે.

ચહાની ઉત્પત્તિ વિશે એમ કહેવાય છે કે ચીનનો મહાન તત્ત્વચિંતક અને ચોર્ગી ધારુમા જ્યારે જ્યાં જ્યાં જ્યાં જ્યાં પ્રયત્ન કરતો ત્યારે ત્યારે ખાસ કરીને રાત્રિએ તેના ચિંતનમાં ઉઘટે લીધે હમેશાં ખલેલ પડતું. આથી નિદ્રા ઉપર ચુસ્તે ચઢીને એકવાર તેણે પોતાની બન્ને પાંપણો કાપી નાંખી, એટલે એ પાંપણો વિનાનો ઉઘાડા ડોળાવાળો બિહામણો લાગતો ચહેરો ઘણાં જાપાનીઝ અને ચીનાઈ ચિત્રમાં જોવામાં આવે છે. તેણે પોતાની પાંપણો જ્યાં નાંખી ત્યાં આગળ બે સુંદર છોડ (આપણા ભક્ત કર્બીર નાંખેલા વડના દાંતણની પેડે) ઉઘ્યા. ચહામાં નિદ્રા દૂર કરવાનો જે ગુણ કહેવાય છે તેનું મૂળ વાંચનાર આ કથામાં જોઈ શકશે.

જ્યારે ચીનમાં શુ'ગવ'ચનું રાજ્ય હતું ત્યારે લા-ઝોત્સ કરીને એક મહાન મીમાંસકે 'તાઓ' નામથી પ્રસિદ્ધ યોગ્ય એક દર્શન રચ્યું. ચક્રાને અને આ તાઓઈઝમને ધણો ગાઢ સંબંધ છે, તે આપણે જોઈશું. "તાઓ" એટલે "પંથ, -રસ્તો" "તાઓ ઈઝમ" -સત્યનો અગ્રાધિત નિયમ, કોઈ નિરોપેક્ષતત્ત્વ. "તાઓ" ના બીજા અને એક મત પ્રમાણે "તાઓ" જોટલે રસ્તો નહિ પરંતુ "ગતિ" "યાત્રા" ચહા "અવિરત વિકારીતત્ત્વ." કહેવાય છે કે લા-ઝોત્સ ઇ. સ. પૂ. ૫ મી સદીમાં થઈ ગયો અને કુલ્ય છુદ્દનો સમકાલીન પણ હોય. એના મત પ્રમાણે "તાઓ" તો સર્વેને ધારણ કરનાર આદિ તત્ત્વ છે, સ્વર્ગ અને નરકની પૂર્વે 'તાઓ' હતો. 'તાઓ' ગહન છે, એકાંતમય છે. જગતમાં સંધણું વિકારી છે પરંતુ 'તાઓ' જ માત્ર અવિકારી છે. સર્વે પરિવર્તનો તેમાં થાય છે, પરંતુ તેને જરાપણ નુકશાન થતું નથી. જગતનું -વિકારી સંધિયું -તે આદિકારણ છે.

આ પ્રમાણે વિરાટમાં વિકાર થયા કરે છે તે તત્ત્વને 'તાઓ' કહેવામાં આવે છે. સનાતન વિકાર પાછો પોતા બણી વળે અને નવીન રૂપો ઉત્પન્ન કરે તેનું નામ 'તાઓ'.

પરંતુ પ્રશ્ન થશે કે આ વિકારના સનાતન સ્વરૂપ 'તાઓ' નો ચક્રા જોડે શો સંબંધ?

હકીકત એમ બની કે "તાઓ મતના અનુયાયીઓમાં "ઝેન" (સંસ્કૃત શબ્દ "ધ્યાન" નું ચીનાઈ સ્વરૂપ!) નામનો એક પંથ નીકળ્યો. અને એ 'ઝેન' બોલોએ "ચહા" ને પોતાની ધાર્મિક વિધિમાં સ્થાન આપ્યું. રાત્રે ધ્યાન કરવા માટે બેસતા પહેલાં દરેક 'ઝેન' -નિષ્ઠુ એક કમંડળ બેરીને ચહા પીતો હતો. આ પ્રમાણે આપણા દેશમાં શકરની -"વિભ્યા" -ભાંગ- પેડે ચહા ચીનમાં ધાર્મિક પ્રતિષ્ઠા પામી.

જ્યારે ચીનમાં થઈને 'ઝેન' ધર્મ જાપાનમાં આવ્યો ત્યારે -૧૫ મી સદીમાં-ચહા જાપાનમાં દાખલ થઈ. પરંતુ જાપાની પ્રજા તો રહી જન્મથી કળાપૂજક, એટલે તેને તો "ચહાની મીમાંસા" -ટી ઇઝમ-જ બનાવી અને ચહા પીવાનો વિધિક્રમ એવો તો દલામય બનાવ્યો કે ઝેન ધર્મમાં ન હતા તે લોકોમાં પણ એક અર્ધ ધાર્મિક અને રસિક કલા તરીકે ચહા પીવાની ક્રિયા દાખલ થઈ આખા જાપાનમાં વ્યાપી ગઈ.

જાપાનમાં ચહા કરવાની ક્રિયા એટલે સૌંદર્યને પ્રથમ છપાવી પછી તેની શોધ કરવાની કલા: ચહાની આખી વિધિ એટલે જે પ્રગટ ન કરી શકાય તેને ધ્વનિ વડે સૂચવવાની કલા. ધીમે ધીમે 'ચહા' એટલે પવિત્રતાની અને સુકુમાર સંસ્કારિતાની પૂજા એમ મનાવા લાગ્યું: માનવજીવનના નિર્જન અરણ્યમાં, રોજના જીવનની જરૂરિયાતોથી બરેલી શુષ્કતામાં લીલી વીરડી તે ચહા! જીવનકલહમાં ચાક્યા પાક્યા માનવો ચહા પીવાની સાથે સાથે કષાદસિકતાનું પણ પાન કરી શકે એવી જાપાની સોફોની ચહા પીવાની વિધિ છે.

"તાઓ" ના સનાતન વિકારીત્વના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે 'ગતિમાન અતંત' એટલે જ વર્તમાનકાળ. સાપેક્ષતા વર્તમાનમાં જ પ્રગટ થઈ શકે. આનુઆનુની પરિસ્થિતિ સાથે મેળમાં બેસી જવું એ કલાનું લક્ષણ છે. ચહાની વિધિમાં એ કલા વ્યક્ત થાય છે.

ચહાની વિધિને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપનાર મીમાંસાના ઉપાદ્ય લા-ઝોત્સનું જીવન પ્રત્યેક.

દૃષ્ટિબિન્દુ નીચેના રૂપક વડે રપટ થાય છે.

એક બરણીમાં સરકો તૈયાર કર્યો હતો. તેના માલિકે ત્રણ પરીક્ષકોને તેની પરીક્ષા કરવા બોલાવ્યા : બુદ્ધ, કોન્દુચુરીયસ અને લા-ઓત્સ. ત્રણેએ બરણીનો રસ ચાખીને જુદો જુદો ઉત્તર આપ્યો. બુદ્ધે કહ્યું-‘કડવો’, કોન્દુચુરીયસે કહે ‘ખારો’, લા-ઓત્સે બોલ્યો ‘મીઠો’!

સરકા વિષેના એ ત્રણેના અભિપ્રાયમાં એ ત્રણ મહાન ધર્મપ્રવર્તકોનું જીવન પ્રત્યે લાક્ષણિક દૃષ્ટિબિન્દુ રજૂ થયેલું જણાય છે.

જીવનમાં મીઠાશ-મધુરતા જ્ઞેનાર લા-ઓત્સ માનતો કે શૂન્યાવસ્થામાં-અવકાશ હોવામાં-સાચી વારતવિકતા રહેલી છે. એક ઓરડીની વારતવિકતા શેમાં છે? તેની બીંતોમાં કે તેના છાપરામાં નહિ, પરંતુ તેની ખાલી જગામાં. ધડા કે ગાગર શા માટે ઉપયોગી છે? કારણ કે તે ખાલી છે. તે ફેટલે અંશે ઉપયોગી હોય છે? જેટલે અંશે તે ખાલી હોય છે! જેટલા પ્રમાણમાં વસ્તુ ખાલી તેટલા પ્રમાણમાં તે ઉપયોગી. શૂન્યાવસ્થા આ પ્રમાણે સર્વશક્તિમાન છે, કારણ કે બધું જ તેમાં સમાઈ જાય છે. અવકાશમાં જ ગતિ શક્ય છે. જે માનવ પોતે એવી શૂન્યાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકે તે સર્વે અવસ્થાનો સમ્રાટ થઈ શકે.

શૂન્યાકારની એ રિયલિટી જ્યારે કલામાં વ્યક્ત થાય છે ત્યારે ‘ધ્વનિ’-‘સૂન્યા’-રૂપ બની રહે છે. પ્રત્યેક દ્રશ્ય કે રસેન્ધુના અંતરમાં તે જૂડું જૂડું વ્યક્તિગત-સ્વન-ત્ર-સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે એવી ખાલી જગો શૂન્યાવસ્થા-“ધ્વનિ” રાખે છે, ચઢા પીવાની વિધિમાં આ ‘ધ્વનિ’ અને ‘સૂન્યા’ નો ઘણો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જાપાનમાં ચઢા પીવાની વિધિ સાથે ફૂલો અને ચિત્રોનો અવિભાજ્ય સંબંધ થઈ ગયેલો છે. વળી તેમાં સુગંધી ધૂપ પણ ખરો.

ચઢા પીવાની જાપાનીઝ ઓરડીમાં આપણને જાપાનની સંસ્કૃતિનું શુદ્ધ પ્રતિબિંબ દેખાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ જાપાનના કુટુંબજીવન પર અને સામાજિક જીવન પર તેની ઘણી જ અસર જણાય છે. ખાવાનાં વાસણો, ખાવાનું પીરસવાની તેમની પદ્ધતિ, જાપાનીઝ પહેરવેશ વગેરેમાં જે આછા અને હળવા રંગોની પસંદગી અને સાદાઈ સાથે સૌંદર્યનો અસાધારણ મેળ દેખાય છે તેને માટે ચઢાની વિધિની અસર મોટે ભાગે જવાબદાર છે. અને છતાં સોદી દેખાતી ચઢા પીવાની ઓરડી, જે ચઢા પીનાર ખરો ચઢાનો રસિયો હોય તો, એક બંગલા કરતાં પણ વધુ ખર્ચાળ હોય છે! એના કારિગરો જૂદા હોય છે એટલું જ નહિ પણ એમાં વપરાતા વાંસ પણ ખાસ ઉત્તમ જાતના જ પસંદ કરવામાં આવે છે.

ચઢાની ઓરડીને જાપાનીઝ “સુકીયા” કહે છે. “સુકીયા” એટલે “સુપી” એનો અર્થ “તરંગતું રહેઠાણ” પણ થાય. સામાન્ય રીતે એનું માપ ૧૦ ફૂટ ચોરસ હોય છે. અને તેમાં પાંચથી વધારે માણસો ભાગ્યે જ બેસે છે. ચઢાની ઓરડીથી તે ચઢાના વાસણોની પસંદગી અને તેમાં વપરાતાં ફૂલ અને ચિત્રોની વિવિધતા વગેરે વિધિનો ક્રમ રીક્યુ નામના એક ચઢાના પરમ ભક્તે નક્કી કર્યો છે. ચઢાની ઓરડીમાં સૌંદર્યની પૂજા એ મુખ્ય ઉદ્દેશ ગણાય છે. ચઢાની ઓરડીનું વાતાવરણ (Refined poverty) “સુસંસ્કૃત ગરીબાઈ” તું હોવું જોઈએ. એવી જાપાનીઝ માન્યતા છે. અને ચઢાની ઓરડીમાં ધુનરુક્તિને તો રચાવ

હોય જ નહિ. એની એ ઓરડીને ફરીને એને એ રીતે દીપણ શણગારવામાં આવે નહિ તો જ તેનો માલિક ચઢાનો ખરો ઉસ્તાદ ગણાય. અને ચઢાની ઓરડીની એ દેખીતી સાદાઈ પાછળ તેના માલિકની કાળજીભરી અગમચેતી અને રસિકતાનું પુષ્કળ મન્યન હોય છે. પુષ્પોની ગોઠવણ, ચિત્રની પસંદગી અને સ્થાનફેર ઋતુ ઋતુ પ્રમાણે ચઢાની ઓરડીના સઘળાં સુશોભનોમાં ફેરફાર એ તેનાં ખાસ લક્ષણો છે. ચઢામાં વપરાતાં વાસણો પર કાંઈ ન હોય એટલું જ નહિ પરંતુ ધુળનો કણ પણ ન જોઈએ. તે દેખાય તો પાનાર ચઢાનો ભક્ત નહિ. વળી વાસણોની પસંદગીમાં પણ સરખા આધારનો આખો સેટ ન જ હોય. ખાસા અમુક આધારના તો પાણી ઉકાળવાની ફિટલી બૂદા જ આધારની હોય. ચઢાપોતા આવનાર પરોણાઓ પણ ક્યા અનુક્રમમાં અંદર જવું તે નક્કી કરીને અંદર બોલાવવાની વાટ જોતા બ્દાર ઓસરીમાં બેસે. વખત થાય ત્યારે મૂળા મૂળા પોતે ચઢાની ઓરડીમાં દાખલ થાય અને બધા પરોણાઓ બેસે પછી જ યજમાન આવે. ત્યારપછી પરોણાઓ ચઢાનાં વાસણો બુવે, અને તેના પર થોડું થોડું બોલે, તેની પ્રશંસા કરે, વિવેચના કરે. પછી પાણી ગરમ થાય તેનું માપ બધા વિચારે અને ચઢાનાં પાંદડાં નાંખવામાં આવે. ચઢાની ઓરડી પછુ કંઈ સમાન નથી હોતી. એમાં પણ દરેક વ્યક્તિ પર તેનો આધાર રહે છે “તાઓ” ની-સનાતન વિધારીત્વની પ્રતિનિધિ હોવાને કારણે ચઢાની વિધિ તેમજ ઓરડીમાં પણ નિત્ય નવા નવા ફેરફારો થવા જ જોઈએ.

(અપૂર્ણ)

ઉધા

હતી જૂદી રાત્રી સિતિજ ઉપરે પાશ્વરમ મહી,
અને પૂર્વાકાશે અનુપમ ઉધા સ્નિગ્ધ વિલસી;
અહા! કેવી મીઠી કનકવરણી મોક્ષિતક-પ્રભા—
શકે બોલે મારે વહી રહી સુધા-સ્વપ્ન-સરિતા.
દીઠી મેં તેને ત્યાં જગ અખિલની ભક્તિ શુચિરી
દીઠી મેં તેને ત્યાં પરમ પ્રભુની કાન્તિ સરખી,
નમ્યું હૈયું મારું નયન નમણું ત્યાં હસી ઉઠ્યાં;
જૂકેયો આત્મા મારો જુગ-અમર કે અર્ધ્ય ધરવા.
ઉરે શંકા ભગે: જનણ કરું છું સ્વપ્ન જગમાં?—
નહોં તો પૂર્વે મેં નીરખી કહી આવી નહિ ઉધા!
ડુબી પ્રાન્તિમાં હું અવશ બની એ દશ્ય મધુરું
ગણું સ્વપ્નું ખાલી તરત તહોં શું અદ્ભુત થયું—
દીઠી મેં ત્યાં સામે તવ મુનિત છાયા સ્મિતવતી,
ઉધા નહોતી એ તો હતી તવ પ્રભા સોમ્ય ભગિની.

સ્નેહરસિમ

શિક્ષણના પ્રશ્નો

લે. ચન્દુલાલ જટાશંકર ભટ્ટ
(પ્રિન્સિપાલ, અધેરી હાઇસ્કૂલ)

લેખક ચોથો

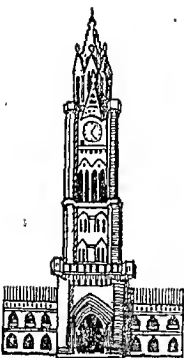
(ગતાંક ૫૪૪ ૨૪૯ થી ચાલુ)

પુનર્નિર્માણ

શા

રીરિક અને માનસિક

વિકાસ પરસ્પરાવલંબી છે. જો તન્દુરસ્તીના ભોગે બુદ્ધિને ખીલવવા માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો બન્ને બગડે એ નિર્વિવાદ છે. આર્યોનો પાંચમો વેદ આયુર્વેદ છે. તેનું પ્રથમ સ્ત્ર શરીરમાર્ગ સ્વલ્પ ધર્મસાધનમ દરેક

શિક્ષકે સ્મરણમાં રાખવું નોંધ્યો. પરંતુ અત્યારે પ્રાથમિક ધોરણોનો અભ્યાસક્રમ તપાસીએ તો માલુમ પડશે કે નાની ઉંમરનાં બાળકોના મગજ ઉપર એટલો ભોળો નાંખવામાં આવે છે કે તેમનાં શરીર નિર્બળ અને નિસ્તેજ બની જાય છે. શુજરાતી ચોથા ધોરણમાં સરાસરી ૭, સાત વર્ષનાં બાળકો હોય છે તેમને ભરતખંડની ભૂગોળ, પ્રાચીન ઇતિહાસ, અપૂર્ણિક, ત્રિરાશી અને સાદા વ્યાજના દાખલા શીખવવા એ વીસ માણસનું વજન લઈ શકે એટલી હોડીમાં પચાસ માણસો બેસાડવા જેવું છે. પછી એ હોડી કુખે તો દોષપાત્ર કોણ? શુજરાતી ત્રીજા અને ચોથા ધોરણનો અભ્યાસક્રમ ઘણો જ ટુંકવી શકાય એમ છે. આ વિષે હવે પછીના લેખોમાં બાળવર્ગથી મેટ્રિક સુધીના અભ્યાસક્રમની સમાલોચના તથા પુનર્ગઠનાની લખાણથી સચનાઓ આવશે, જેથી અત્યારે તો આટલો જ ઉલ્લેખ બસ છે કે બાળકોની તન્દુરસ્તી છુટી નાખે એવા અભ્યાસ ક્રમને તિલાંજલિ જ આપવી નોંધ્યો. અંગ્રેજ ફિલસૂફ બેકનના શબ્દોમાં કહીએ તો “ Too much learning is a weariness of the flesh ” (અતિ ભણતર શરીરને ક્ષયકર થાય છે)

ભારતદેશના યુવકોને પુરાતન સમયના અનુન કે કુર્ણુ જેવા તેજસ્વી, પ્રતાપી અને બુદ્ધિશાળી બનાવવા હોય તો અત્યારની શિક્ષણસંસ્થાઓનું પુનર્નિર્માણ થવું નોંધ્યો. જર્જરિત થઈ ગયેલાં મકાનને સ્થળે સ્થળે ગાબડાં દેવાથી એ લાંબો સમય ટકતું નથી, તેને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખી ફરીને નવું જ ચણતર કરવું જાઈએ. તેમજ સર્વ શિક્ષણસંસ્થાઓનો અગ્નિ-દાહ કરી નવી રચના કરવી નોંધ્યો. જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં ત્યાં ખુલ્લી હવામાં, પ્રશાન્ત સ્થળોમાં અને નૈસર્ગિક સૌન્દર્યથી વિભૂષિત પ્રદેશોમાં શાળાઓ શરૂ કરવી નોંધ્યો. મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા જેવાં મોટાં શહેરોમાં પણ શહેરની મધ્યમાં ગ્રામ, બસ, મોટર વગેરેના

ધોંધાટથી શિક્ષણમાં વિધન આવ્યા કરે તેવાં સ્થળોને જદવે દૂર શાંતિવાળા મકાનોમાં વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન અપાતાં જોઈએ.

સ્થળની પસંદગી પછી શિક્ષણનો હેતુ સ્પષ્ટ સમજવો જોઈએ. શિક્ષણ કારકુનો, પંતુજીઓ અને દલાલો બનાવવા માટે નહિ, પરંતુ વિશુદ્ધ, આરિત્યવાન, વીર્યવાન, બુદ્ધિમાન ભારતના વીરો બનાવવા માટે - એ હેતુ શિક્ષકોએ પળે પળે સ્મરણમાં રાખવો જોઈએ. અત્યારે શિક્ષણનો એ હેતુ છે? અત્યારનો વિદ્યાર્થી આરિત્યમાં વિશુદ્ધ છે? ને નમ્રતા, વિવેક, શુરુ તરફ સદ્ભાવ જોઈએ તે તેનામાં દેખાય છે? અત્યારનો વિદ્યાર્થી સખેદ જાહેર કરવું પડે છે કે નીતિમાં અવનતિ પામેલો છે; બુદ્ધિમાં કાચો છે; અને સર્વેરે નબળો છે. આ વર્ષમાં જ બનેલાં ઘણા બનાવોમાંથી ફક્ત ત્રણ જ આની સાબીતી માટે બસ થશે.

(૧) બાવનગરના એક વિદ્યાર્થીને શિક્ષકે વર્ગમાં તોફાન કરતાં અટકાવ્યો, તેથી તેણે રસ્તામાં શિક્ષકને પત્થર માર્યો.

(૨) અમરેલી (કાઠિયાવાડ) માં એક વિદ્યાર્થીને પરીક્ષામાં ચોરી કરતાં અટકાવ્યો, માટે તેણે શિક્ષકને રસ્તા ઉપર પડી તેને માર માર્યો.

(૩) નાગપૂરમાં એક વિદ્યાર્થીએ પરીક્ષકને પાસ થવા જોટલા માઈ મૂકવા ધમકી આપી. પરીક્ષકે એ ધમકીને ન ગણકારી તેથી તે વિદ્યાર્થીએ તેને છરીથી ધાવણ કર્યો.

એ શિવાય પરીક્ષક ઉપર “પદ્મપાત કરી નાપાસ કર્યો” એવું ખોટું તહેામત મૂકી તેને કોર્ટે ધસડવાના, શિક્ષકને વિના કારણ સતાવવાના, વિદ્યાર્થીના સ્વચ્છંદીપણાને અટકાવનાર શિક્ષક ઘણો જ ધાતકી માણસ છે, એવાં આજ અગ્રવખાનાં અનેક દાખલાઓ મળી આવશે. વળી પરીક્ષામાં નાપાસ થયેલાઓ આપઘાત કરીને પોતાની નૈતિક નામદીષ્ટ (moral cowardice) ની સાબીતી આપે છે. ખરી રીતે જોઈએ તો નિરાશાનું જીવન ગૃહસ્થાશ્રમનો પાથો છે. જીવનવ્યવહારમાં પડ્યા પછી દરેક કાર્યમાં સફળતા મળતી નથી. વેપારધંધામાં પણ કોઈ વખત નફો, તો કોઈ વખત ખોટ પણ ખમવી પડે છે. જે નાની ઉમરથી જ નિષ્ફળતાને સહન કરતાં શીખાય, તો મોટી ઉમરમાં કડવા અનુભવના ધુંટાઓ પીતાં શીખાય. જીવનદોરી - સર્જન સફળતાની જ ગુંચાયલી નથી તેમાં અનેક નિરાશા અને નિષ્ફળતાની અંધીઓ છે, જે એને માટે પહેલેથી તૈયારી ન હોય, તો નિષ્ફળતાના પ્રસંગે અતિ દુઃસહ ચઇ પડે છે.. પરંતુ હાલનો યુવાન સહિષ્ણુતાના સદ્ગુણને પીછાણતો જ નથી.

આટલું નિર્વિવાદ છે કે મનુષ્યસ્વભાવનું બીજ વાસ્તવસ્થામાંથી જ રોપાય છે. તેથી બાળકને પહેલેથી જ સારા સંસ્કાર પડે તેને માટે માતૃપિતા અને શિક્ષક ઘણી સાવચેતી રાખવી જોઈએ. કારણ કે બન્ને તેને માટે જવાબદાર છે. જે કે પ્રથમ પાથો માતૃપિતા જ રોપે છે તેઓ જે બોલશે, જે આચરશે તે બધાનું અનુકરણ આ ઉછરેલો છોડ - નાનો બાળક કરશે; પરંતુ કેટલાં ગાંજાપો ભણતાં હશે કે આ બાળકરૂપો દ્વિધ ઉપર પોતાનાં દરેક દરેક કાર્યનો ફોટો પડતો જાય છે? બગીચામાં ફૂંડાં સારી રીતે કેમ ગોઠવવા, સારાં પુષ્પો માટે કેટલી કાળજી રાખવી, સારાં ફળ માટે કેવું ખાતર વાપરવું - વગેરેનો અભ્યાસ કરી કુશળતા મેળવનારા ઘણા મળશે. પણ બાળકને ઉછેરીને તેને દેશોદારનું સુંદર વક્ષ કેમ બનાવવું તેના અભ્યાસી કેટલા? મહાન અંગ્રેજ વિચારક એડમંડ હોમ્સ કહે છે કે “We may be good growers of wheat and barley, sheep and oxen, but we are

bad growers of men. By improving the growth of men we shall solve many problems of life, I think the solution of all difficult problems of life will have to be made in the nursery and the school-room. If we wait for the solution till the child has grown to manhood, we have waited too long."

(આપણે ઘઉં અને જવના, ઘેટાં અને બળદના સારા ઉછેરનાર હોઈશું, પરંતુ મનુષ્યના તો ખરાબ ઉછેરનાર છીએ - મનુષ્યનો ઉછેર સુધારવાથી આપણે જીવનનાં ઘણાં કોષાં ઉઢેલી શકશું. હું ધારું છું કે જીવનનાં ઘણાં મુંઝવાયલાં કોષાંનો ઉદ્દેશ બાલમંદિર અને શાળા-મંદિરમાં જ કરવો પડશે. જો બાળક મોટા થાય ત્યાં સુધી રાહ જોઈએ, તો ઘણું મોડું થઈ જશે. *From "Tragedy of Education"*)

એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે દરેક વ્યક્તિ પોતાનાથી મોટી ઉમરના પાસેથી સીધી કે આડ-કતરી રીતે કંઈ ને કંઈ શીખે છે. પશ્ચિમનો ક્રિસ્ચિયન નેન રુઝવર્થ મિલ કહે છે કે "સવારથી સાંજ સુધીમાં નાના માણસના પરિચયમાં જેટલી વાર આવીએ તેટલી વાર તેના જ્ઞાનમાં કંઈ ને કંઈ ઉમેરો થાય છે. માટે દરેક મનુષ્યે પોતે કેવો છે તે નહિ, પણ કેવો હોવો જોઈએ તેનો ખ્યાલ રાખવો" હરબર્ટ સ્પેન્સર પણ કહે છે કે શિક્ષણનો હેતુ એ જ શબ્દોમાં મૂકી શકાય "સંસ્કાર અને સહાયાર" - લંડન યુનિવર્સિટીનાં પ્રસિદ્ધ શિક્ષણકાર ટી રોમેન્ટના શબ્દોમાં કહીએ તો "Since the child is destined to live out life, not as an abstract individual, but as a member of community, we may consistently define education as the making of good citizens". (બાલક પોતાનું જીવન નિર્ગૂઢ વ્યક્તિ તરીકે નહિ, પરંતુ જનતાના અંગ તરીકે ગણવાનું હોવાથી શિક્ષણની અવરોધી વ્યાખ્યા એવી જ બાંધવી જોઈએ કે "શિક્ષણ એટલે સારા નાગરિકનું ઘડતર") (*From "The Principles of Education"-ch.-I*) આ પશ્ચિમના વિચારકોની સાથે આપણા ઋષિઓના વિચારો સરખાવશું તો સ્પષ્ટ જણાશે કે શિક્ષણનો ઉદ્દેશ આશ્રમોમાં પૂરેપૂરો સચવાતો હતો હવે જ તે ભૂલાઈ ગયો છે. મનુ ભગવાને સ્મૃતિના પહેલા જ અધ્યાયમાં "સદાયાર" માં સર્વ ધર્મોના સમાવેશ કર્યો છે.

आचारः परमोधर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ।

आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभागमवेत् ॥

(શ્રુતિ અને સ્મૃતિએ કહેલો આચાર જ પરમ ધર્મ છે આચારવાળો હોય તે જ સંપૂર્ણ ફળ મેળવી શકે છે.) મનુસ્મૃતિ-અધ્યાય ૧ શ્લો. ૧૦૮

મહાભારતના સભાપર્વમાં પણ વ્યાસમુનિએ "સદાયાર" અને "સહવર્તન" શિક્ષણનાં ફળ તરીકે ગણ્યાં છે. સામાન્ય સંસ્કૃત સુબાધિતમાંથી પણ સહવિદ્યા વિનય અને પાત્રતા આપે છે. એવું કથન મળે છે. (વિદ્યા દદાતિ વિનયં 'વિનયાદ્ યાતિ પાત્રતામ્ ।) આ ધ્યેય ચક્રવાથી શિક્ષણનું ફળ નિરાશાજનક આવે છે પરંતુ આ ધ્યેય લક્ષમાં રાખી શિક્ષણસંસ્થાની પુનર્ઘટના કરવામાં આવે, અને હાલના જમાનાની જરૂરીઆતો ધ્યાનમાં રાખી અભ્યાસક્રમ ગોઠવવામાં આવે તો ફરી અધ્યક્ષમાં જ્ઞાનના સૂર્યનો પ્રકાશ અળહશે.

(અપૂર્ણ)

સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાદિ
શ્રી કાર્તિક યુગ્મની મંત્રે
ચીડિત પ્રદાવાદ આજીવંત નાવડ
તરફથી સંવિનય સંક્રમ બેટ.

જીવન-પ્રભાતે

રા. રનેહરશિમ

મી

હાં સ્વપ્નમાંથી જાગેલી ધરતીનું અન્તર આજે
આનંદથી બર્ધુ બર્ધુ ધબકતું હતું. તેની એ પુલકિતતા વનવનનાં પ્રત્યેક શ્વેદમાં, પ્રત્યેક
લતામાં, પ્રત્યેક પર્ણમાં, પુષ્પમાં, સૌમ્ય ગિરિવરોના પ્રશાન્ત મૌનમાં આજ હોશેળા લેતી
હતી. આશાની નાનુક પાંખ જેવો, કેસુડાનાં સ્વપ્નમય ઉગમાં પોદેલો ઉપાનો સાથુ કળા
અને સૌંદર્યની હેલી વર્ષાથી રહો હતો. ધરતીનાં યુગોનાં સોષાંતિ આજ પાંખ ઉઠી હતી.
હૃદયની પ્રતિમા જેવાં નિર્દોષ, સરળ, પવિત્ર માનવઆળોને સુખદ સ્પર્શ આજ તે પહેલ-
વહેલો અનુભવી રહી હતી. જનનીનું અન્તર માંડું જન્મ્યું હતું.

જીવનની પ્રથમ ઉપાની આ વાત છે. બહાએ જગત જ્યારે સર્જ્યું ત્યારે આજના
કરતાં તે તદ્દન જૂદું જ હતું. ત્યારના પવન આજના કરતાં વધુ સુખદ, વધુ પ્રચુલ્લ હતા;
ત્યારની રાત્રીઓ આજના કરતાં સદૃશગણી આલદાદક હતી. આકાશમાં ત્યારે સૌજ તારા
ઉગતા, પથુ પલકતા નહિ-રનેહની અનિમેષ આંખ જેવા તે ધરતી ઉપર એક વદાલભરી
અખંડ મીઠી મીઠ માંડી રહેતા. આકાશમાં તે રમવા નીકળતા, પથુ પોતાની એ અનન્ત
આનન્દ-વાત્રામાં કોઈ કોઈનાથી વિખુટો પડી જતો નહિ, કોઈ જૂલો પડી જતો નહિ- તારા
આકાશમાંથી કદી ખરતા નહિ. વહેંચે, લતાઓને ફળફૂલ આવતાં, પથુ ન તો કદી તે કથરાતાં,
ન કદી ખરતાં-જેને જેને જરૂર પડે તેને પોતાની વદાલભરી અંજલી શરી ફળફૂલાદિ
આપતાં. ત્યારનો જગતનો કમ જ જૂદો હતો.

સૃષ્ટિની એ પ્રથમ ઉપાનું મંજુલ મધુર સંગીત સાંભળતાં સાંભળતાં સ્મિતભરી તે
પોતાની ફૂલની શર્યામાંથી જાગી, શુભાખની નાનુક પાંખડીઓ પર લહેરાતી ચંદનીના જેવી
તેની નિર્મળ સુખકાન્તિથી દિશાઓનું મુખ વધુ ઉજવત, વધુ સુન્દર જન્મ્યું. સ્ફટિકમાંથી
ક્રોમળ કમલિની સજ્જ હોય એવી તેની દેહકતાને કદરને હર્ષથી વધાવી. તેટલા જ હર્ષથી,
તેના જ સિન્ધ સરળ સ્મિતથી તેજે એ સત્કારનો ઉત્તર આપ્યો. જગતે તેનું નામ પાડ્યું
પદ્મિની.

પદ્મિનીએ ઉદ્દાસના ધબકતા ઉર જેવા, આશાના અનેક ઘેરા તરંગ જેવા ગિરિવરો
ઉપર મીઠ માંડી. જગત કેવું આનંદ બર્ધુ, કેવું ચેરણામયું લાગતું હતું! ધરતીના
સૌન્દર્યથી વેલી અનેકી, તેની તુલનામાં પોતાના સ્વર્ગની સૌન્દર્યશ્રીને તુચ્છ લેખતી કોઈ
અપ્સરાઓ જાણે રાત્રે ચોરીછપીથી ધરતી પર રાસ જેવતા આવી હોય, અને પ્રભાતની
બીકમાં ઉતાવળી ઉતાવળી પાછી જતાં પોતાની વેણીમાંનાં ફૂલ ધરતી પર બૂલી ગઈ હોય
એવાં ક્ષણાં નાનુક પાંખીઓએ પદ્મિનીને જોતાં જ મધુર કુચન કરી જોમ બરી દીધું.
પદ્મિનીએ તેમને બધાને પોતાની રનેહભરી નજરે નવાજ્યાં.

ગિરિવરોનાં હયા શિખર પર નજર પડતાં તેની આંખ ચમકી. જાણે કોઈ અગમ્યના- કોઈ ગૂઢ ગહનતાના અન્તરમાંથી કોઈ આતુર સ્પર્શપ્રેરક અને પ્રાણવાન- તેના ઉરની, તેના પ્રાણની રગરગમાં યથ રહ્યો હોય એમ તેને લાગ્યું. જાણે રૂપરૂપના અંધાર જેવો તેજસ્વી એક યુવાન પર્વતના એક શિખર પરથી બીજા શિખર પર ઠેકડા મારી રહ્યો હતો. તેના ઝળકતા મુખમાં, વિશાળ છાતીમાં, પ્રાણવાન બાહુમાં, સુદૃઢ પગોમાં જાણે સમાઈ જવા પોતાના પ્રાણમાં તૃપ્તા જગતી હોય એમ પશ્ચિમીને લાગ્યું. તેની છાતી ધડકવા લાગી. તે ઉદો. નવ પ્રભાતના આશામય અનિશ્ચયી સૂર્યનાં બાહકિરણોમાં તેની કાળી મુંવાળી, તેજસ્વી વેણી ફરફરવા લાગી. પેલા યુવાનની એકેએક રેખાને અન્તરમાં ઉતારતા છતાં નેત્રો જાણે ધરતાં ન હોય તેમ તેણે તેની ઉપર અનિમેષ મીટ માંડી. કોષકે પશ્ચિમીના કાનમાં કહ્યું “એતું નામ માર્તંડકા એ તારો છે- હમેશને માટે તારો છે. તું તેને બોલાવ !” આનંદ અને ગર્વથી પશ્ચિમીનું ઉર જાણે ધેલું બન્યું. હજાર જીભ જે ન બોલી શકે તે વાણી તેના નેત્રમાં ભરી હતી. માર્તંડકાના પર તે નેત્ર ફરતાં જાણે પોતાના અંગમાં કોઈ સુખદ વિદ્યુત ઝળકાર થયો હોય તેમ તે થંભી ગયો. આનંદથી નાચતાં પોતાનાં નેત્રો તેણે ધરતી પ્રતિ માંડ્યાં. પશ્ચિમીને જોતાં તેના હૃદયમાં અગાઉ કહી ન અનુભવેલી ભૂમિએ જાગી. ફલંગ ભરતો તે તળેટી તરફ દોડ્યો.....

જે આત્માઓનું એ પ્રથમ મિલન. જગતના એ પ્રથમ કાન્ત કાન્તા.

રૂપાળી ચંદની રાત. જાહ્નવીનાં ઉજ્જવલ નીર આજ એક સુખદ સ્વપ્ન સૌન્દર્યની કાન્તિ આરે બાજુએ રેલી રહ્યા હતાં. જાણે કોઈ ઉડા સાગરના ઉરમાં મુતેલાં, આશાનાં બિન્દુ જેવાં કોટિ કોટિ તેજસ્વી મોતીઓ એ દરય જોવા ગાંડાં બની આજ જાહ્નવીના ઉર ઉપર ઉત્સાહભર્યાં દોડી આવી મોહક સ્થિત કરી રહ્યાં હતાં- જાહ્નવી એવી શાંત હતી, તેની ભૂમિએ એવી નાજુક હતી, શરીરેખા એવી પ્રસન્ન હતી. એક હચી શિક્ષા ઉપર માર્તંડકા બેઠો હતો. પશ્ચિમી તેના ગળાની આસપાસ પોતાનો નાજુક હાથ વીંટળી તેના બોળા પર બેસી ધડીમાં માર્તંડકાના શાન્ત તેજસ્વી વદન તરફ તો ધડીમાં પુન્ય સ્તોત્રિની, શુચિસ્થિતા જાહ્નવી તરફ જોતી હતી. માર્તંડકા બોલ્યો,

“પશ્ચિમી, ચંદની શી ખીલી છે !”

“પવિત્ર હૃદયના સ્થિત જેવી !” પશ્ચિમીએ જાહ્નવીના ઉર પર ઝમેલી ચંદની પ્રતિ ઉમળકા ભરી મીટ માંડતાં કહ્યું.

“અને આજમુઘી તું મ્યાં હતી, પશ્ચિમી ! ઉત્તું નગાધિરાજોના શતસહસ્ર શિખરો અને કાળની બીડાએલી આંખ જેવી કોટિક ગુહાઓ હું ખુદી વળ્યો હતો, પણ મારા ઉરમાં નંગેલી કોઈ આતુર તૃપ્તા કેમે સમતી નહિ. તને જોઈ અને જુગ જુગથી શૂન્ય એવું મારું ઉર ભર્યું ભર્યું બની ગયું !”

“અને હું તો ચંદની પાંપણે ઝૂલી આવી છું, મન્દાકિનીનાં દૂધ જેવાં ઉજળાં નીરમાં ફૂંચીએ મારી આવી છું- પણ ક્યાં તું મળતો નાહ- આજ મને સહસા ધરતી પર

લાઘ્યો, મારા પ્રાણના પ્રકાશ જેવો, ઉરના વિરામ જેવો. કહે માર્તંડ! તું કોનો હવે ?”

પદ્મિનીની ચિબૂક સાથે મીઠા લાડ કરતો, તેની આંખમાં ગાંઠો બની બેઠો માર્તંડ બોલ્યો,
 “ તું જ કહેને ! તારું ઉર શું કહે છે ? તારો પ્રાણ શું કહે છે ? ”

“ તે તો કહે છે તું મારો છે જેમ શતદલ પદ્મમાં સતેશો પરિમલ તે પદ્મનો જ છે તેમ ”.

“ સાચું પદ્મિની, હું તારો જ છું. પણ પરિમલ પદ્મના ઉરમાં સતો હોવા છતાં જગત બરતો હોય છે તેવો ખરો ને ? ”

“ હા, જરૂર, તેવો જ. બરે આખી દુનિયાને પણ તેનો પ્રાણ તો સોંપે પદ્મને જ- એવો- પદ્મના પરિમલ જેવો ”.

“ અને પદ્મિની, તું કોની ? ”

“ એ પ્રશ્ન જ પૂછ મા માર્તંડ ! જો બદલીના ઉર પર નાચતી આ ચંદની કોની છે ? તારી બંસીમાં આજ તે સર જગાડ્યા હતા તે કોના ? આજ પ્રભાતને આરે રાત્રી બીજાએલી મારી પ્રાણ પાંદડીને કોને જગાડી ? માર્તંડ ! બીજા કોની હું હઉં- કહેને ! માર્તંડ તું તપતો રહેજે-પુણ્યના તપના શ્વેત ઉર્જાથી પ્રકાશ જેવો- તારી આ પદ્મિની ખીલતી રહેશે તે પ્રકાશમાં પરિમલ પ્રગટાવતી. પણ માર્તંડ તારાં ફિરજોને કદી ચંડ થવા દઇશ મા. તોફાને ચઢેલા સાગરોને બંધે તે ચૂકવી નાંખે, જગતની કાલ્પ કીચકી બરેલી કોટિક શુશ્રોભે બંધે ને તપાવી કચન જેવી નિર્મળ બનાવે પણ તેની પદ્મિનીને તો તેના મૃદુ, મીઠાં, રવખબરો ફિરજો જ તે લાડ લઇવી ખીલવે- ખરું ને માય માર્તંડ ! ”

બધાં બધાં એક આંખા ઉપર રનેહબરી મીઠ મીઠી પદ્મિની મધુર ગાનની દલકથી દિશાઓ ગજવી રહી છે. આંખા નીચે એક મોર દશા વિસ્તારી યનગન નાચી રહ્યો છે. પદ્મિનીનું ઉર હાંધી ગાંડું બન્યું છે, તેના બધાં શબ્દો આરે આનુએ હેલતા હતા-

મારો છે મોર, મારો છે મોર
 મોતી ચરતો મારો છે મોર !

આ લાડથી ગાંઠો બનેશો, ગર્વભર્યો મધુર પોતાના પત્થમાં પોતાની સર્વ કલા વિસ્તારી રહ્યો હતો, અને પદ્મિની બજે તેથી રીઝી રહી છે એવો ઉઝા સતોષ પોતાના નેત્રમાં ખીલવી રહ્યો હતો, માર્તંડ આરો આ સુંદર દૃશ્ય જોઇ રહ્યો હતો. ક્યારે પદ્મિની પોતા તરફ જુલે અને તેને તે ચમકાવી દે તેના તે મનોરથ ઘડી રહ્યો હતો. મધુરનું પત્થ તો વધતું જ ગયું. પદ્મિનીના ‘ મારો છે-મારો છે મોર ’ શબ્દો વધુ ને વધુ વેગ બધાં, તો વધતું જ ગયું. પદ્મિનીના ‘ મારો છે-મારો છે મોર ’ શબ્દો વધુ ને વધુ વેગ બધાં, ઉમળકા બધાં, માધુર્ય બધાં ગાનવા લાગ્યા. મોરજાને તેણે વહાલથી બજે પોતાના ઉર સરસો દાખ્યો. રનેહનાં અસંખ્ય ચિહ્નો જેવાં મીઠાં સુગંધ બજે તેણે તેના પર વર્ષાબાં. આંખા પરથી એક કેરી એકાએક ધરતી પર પડી. પદ્મિનીનું ઉર કૂણું ઉઠ્યું. માર્તંડ ચમક્યો. પદ્મિનીની નજર સહસ્રા માર્તંડ પર પડી. “ માર્તંડ પ્રાણ તારું શુષ્ક આમ મ્હાન કેમ ? અને નો-

જો- આ કેરી કેમ ખરી પડી? જાણે રજનીના સૌભાગ્ય લલાટ પરથી રાશીકેખાની ટીલડી ભૂસાઇ ગઇ?...ઓ માર્તંડડ!" બોલતાં પદ્મિની મૂર્છા પામી માર્તંડડના પગ આગળ ઢળી પડી. ગભરાએલા માર્તંડડે તેને પડતાં ઝીલી લીધી. તેની અલક લટને તેણે વહાલથી સમાવી, પુષ્પોના પંખાથી તેના મુખ ઉપર તેણે શીતળ પરિમલભર્યો પવન ફાળ્યો.

"પદ્મિની! પદ્મિની! જાગ- ઉડ- જીવના મને ક્ષમા કર!" તે ગાંડાની જેમ બોલ્યે જતો હતો.

મૂર્છામાંથી પદ્મિની જાગી તેણે તેની જોખાકળી આંખ ઉઘાડી. "માર્તંડડ આંખો રોયો!"

"હા, પદ્મિની! મારાં પાસે રોયો. હવે તે રોજ રોશે. હવે લતાઓના પુષ્પ કરમાઇ કરમાઇ ખરી પડશે. તારાઓ સ્નેહનું અખંડ તારામંત્રક હવે નહિ સાધે. ધરતી પરનાં પાપ જોતાં ધડી ધડીમાં તે પોતાનાં નેત્ર બીડશે, આકાશમાંથી તે ખરી પડશે, પદ્મિની આજ જગતનું મેં સત્યાનાથ વાળ્યું."

"એવું મા બોલ મારા પ્રાણ! જો મને કેવી બીક લાગે છે! તારા ઉર સરસી મને લે. માર્તંડડ, મારા માર્તંડડ-આજ કેમ મારું ઉર અધીરું બન્યું છે! આજ કેમ મને આ બધું શૂન્ય શૂન્ય બાસે છે?"

"પદ્મિની, તારા મોરની મને ક્ષણ બર ઇર્ષ્યા આવી. રોજ રોજ તું તેની સાથે સાથે નાચે, તેના પર અપાર હેત વર્ષાને તોથી કોણ જાણે મારા ઉરમાં શું થયું. અને મારી એ ઇર્ષ્યાના અગ્નિથી જળી જળી જો આ કેરી તૂટી પડી."

પદ્મિની ધ્રૂજવા લાગી. "એવું મા બોલ, એવું મા બોલ, માર્તંડડ. તું તો શુદ્ધ છે, પવિત્ર છે, હૃદયવલ્લ છે- પ્રભુના પ્રદાશ જોવો. આલ શુદ્ધ બનતાં જતાં ધરતીના ઉરને આપણે પશ્ચાત્તાપના નિર્મળ નીરથી સીંચીએ, આંખાને ફરી નવપલ્લવિત કરીએ, આશાની આંખ જેવી ફરી એના ઉપર મંજરી ખીલવીએ- મારા હૃદય, મારા જીવન સર્વસ્વ, માનવ હૃદય જો અંધકાર પાથરી શકે તો તે પ્રકાશ પણ અવસ્ય સર્જી શકે..... આલ જો પેલી આનંદ-ગિરિ પર સંધ્યા બોલાવે. તારા બલે હવે પલકે. પણ માનવીનો પ્રેમ તેમને વધુ તેજશ્વર્યા બનાવશે, પુષ્પો બલે ખરે પણ દમ્પતીની સ્નેહસુધા તેમાં સદાય મૃદુ સૌરભ ભરશે..... આલ આલ મારા માર્તંડડ! જીવન એટલે તે જ છાયાની રમત....."

તે દિવસથી પુષ્પો કરમાય છે, ફળો તૂટે છે, તારા ખરે છે.....

કાલિદાસ ક્યારે થયો ?

રા. ગૌરીપ્રસાદ યુનીલાલ આલા, એમ. એ.

(ગતાંક પૃ. ૨૦૭ થી ચાલુ)

ત્યારે

હવે કાલિદાસના સમય ઉપર અજવાળું પાડતાં કે તેનો નિર્દેશ કરતાં શાં શાં પ્રમાણ છે ? અને જે પ્રમાણ સામગ્રીનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવે છે તેમાં કંઈ એવું છે ખરું કે જેને લીધે કાલિદાસને આ પહેલાં વિક્રમાદિત્યનો સમકાલીન ગણવામાં હરકત આવે, અને તેને પાછળના વિક્રમાદિત્ય-એટલે બાબત ચન્દ્ર-ગુપ્ત-નો સમકાલીન માનવો પડે ? એ તપાસીએ.

અંત્યારમુખી ઉપલબ્ધ બાહ્ય પ્રમાણ (external evidence) પરથી સિદ્ધ થાય છે કે બાણ, રવિવ્રતિ, અને વત્સભટ્ટિના પૂર્વે સૈદ્ધાંતો પહેલાં કાલિદાસ થયો હોવો જોઈએ. ઇ. સ. ૬૩૪ માં ચંદ્રોદયે શિક્ષાલેખના રૂચનાર રવિવ્રતિએ “સ વિજયતાં રવિવ્રતિઃ કવિતાશ્રિતકાલિદાસ મારવિવ્રતિઃ.” આ ચરણમાં કાલિદાસ અને ભારવિ જેટલી કીર્તિ પામવાની લાક્ષણિકતા બતાવી છે, અને તેટલી કીર્તિ પામી પોતાને આમક્રમ થયેલો માનતો જણાય છે. એટલે કાલિદાસની કવિ તરીકે નામના પ્રસિદ્ધ અને રિચર થઈ શકે તેટલું અંતર તો કાલિદાસના સમય અને ઇ. સ. ૬૩૪ ની સાલ વચ્ચે હોવું જ જોઈએ. આ અંતર કેટલું હોય તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહિ. ઇ. સ. ૪૩૭ ની સાલના વત્સભટ્ટિના લેખમાં કાલિદાસની છાયા સારી પેઠે છે. પણ કેવળ આ આધારો પરથી કાલિદાસના સમયનો ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકે નહિ. કાલિદાસનો ધર્મસંપ્રદાય અને તેની કૃતિઓમાંની ભાષા તપાસતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે ચોથા શતકમાં નહિ, પણ ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકમાં થયો હોવો જોઈએ. ગુપ્ત સમ્રાટો વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના અનુયાયી હતા; બ્યારે, કાલિદાસનું શૈવમતાનુયાયિત્વ અચૂક નજરે પડે છે. કથાસરિતસાગર કહે છે કે વિક્રમસંવત્સરો સ્થાપક વિક્રમાદિત્ય અને તેનો પિતા મહેન્દ્રાદિત્ય બંને શિવના પરમ ભક્ત હતા; એટલું નહિ, પણ ભગવાન શિવે મહેન્દ્રાદિત્ય ઉપર અનુમદ કરી માધ્યવાન નામના પોતાના ગણને તેના પુત્ર તરીકે અવતરવા આજ્ઞા કરી હતી. વળી આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે આ સ્વધર્મનિરૂપ રાજાઓની છાયા તથા માળવામાં શૈવ મત પ્રબળ થયેલો જણાય છે. તેથી કાલિદાસને શૈવ સંપ્રદાયના ઝોટના સમયમાં વૈષ્ણવ ભૂપાલોનો આશ્રય લઈ રહેલો માનવો તેના કરતાં માલવામાં શૈવસંપ્રદાયની ભરતીના સમયમાં પોતાના સંપ્રદાયને અનુસરતા રાજાના આશ્રિત તરીકે માનવો એ વધારે ઉચિત જણાય છે.

બાપાની વિશિષ્ટતા પણ આ અનુમાનનું સમર્થન કરે છે; કાલિદાસની ભાષા જુવો, અને ગુપ્તકાળના શિક્ષાલેખોની ભાષા જુવો. જેહ સરખાવતાં તરત જ જણાશે કે ગુપ્તશિક્ષાલેખોની ભાષા કાલિદાસની ભાષાના સમય પછીની છે. એ તો સુવિદિત છે કે ઇ. સ. ના શરુવાતના શતકોમાં સંસ્કૃત ભાષામાં દીર્ઘસમાસનો જહુ છટથી ઉપયોગ કરવાની રુઢિ પ્રચલિત થઈ

હતી; તે એટલે સૂઝી કે વખત જતાં ભાષા સમાસપ્રધાન થતી થતી અન્તે બાણીની ભાષામાં પરિણમી. ગુપ્ત સમયના શિક્ષાક્ષેત્રો ઉપર નજર નાખતાં જણાય છે કે ભાષાની આ વિશિષ્ટતા તે સમયમાં પ્રબળ થતી જતી હતી. ભાષાનું આવું કોઇ પણ પ્રધાન વસ્તુ અમુક વ્યક્તિના આધારે નબળું નથી; એ તો તે સમયની કૃતિઓની ભાષામાં સમગ્રેત થઇ સર્વત્ર વ્યક્ત થાય છે. આમ હોવાથી, કાલિદાસને ગુપ્ત સમયમાં થયેલો માનવામાં તેની ભાષાના સ્વરૂપનો વિરોધ આવશે. કાલિદાસની ભાષામાં દીર્ઘસમાસનો ધ્યાન ખેંચે એટલી છૂટથી ઉપયોગ કરાયો નથી. તેની ભાષા સાદી અને વહેતી છે. એટલે ભાષામાં આ વસ્તુ કંઈપણ પ્રબળ સ્વરૂપ પકડવા માંડ્યું તે પહેલાના સમયમાં કાલિદાસ થયો હોવો જોઇએ. વળી કાલિદાસની કૃતિઓમાં આર્ય પ્રયોગો નજરે આવે છે તે પણ સચરે છે કે તેના સમયમાં પાણિનિની વ્યાકરણપદ્ધતિ એક્યક્ત્વ પામી નહોતી. રઘુવંશમાં તં પાતયાં પ્રથમમાસ પપાત પચ્ચાત્ (સર્ગ ૯, શ્લોક ૧૧), પ્રમંશયાં યો નહુયં ચકાર (સર્ગ ૧૩, શ્લોક ૧૧) આવા અવિભાજ્ય પદના વિભક્ત પ્રયોગો કાલિદાસે કર્યા છે. મક્ષિનાથ આ પ્રયોગોને “અપાણિનીય” કહે છે. આ પ્રયોગો કાલિદાસે પાણિનીય પદ્ધતિથી છતર કોઇ પદ્ધતિના આધારે કર્યા હોવા જોઇએ. અને યમૂચ ને રથાને વાસ,^૧ કામયમાન ને રથાને કામયાન,^૨ દક્ષવાન્ ને બદ્ધે દામ્બાન્,^૩ અને ક્યમ્બક ને બદ્ધે ત્રિયમ્બક^૪—આ વૈદિક, કે વેદ પછીના સમયના, પ્રયોગો પણ કાલિદાસ ગુપ્તકાળની પૂર્વે કેટલાંક સૈકાઓ પહેલાં થયો હોવો જોઇએ એમ નિર્દેશ કરે છે. આ બધું ધ્યાનમાં લેતાં આપણે કાલિદાસને ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકામાં થયેલો માનવો જોઇએ. એ સમયમાં પાણિનિનું વ્યાકરણ કાત્યાયનના વાર્તિક અને પતંજલીના ભાષ્યથી સમર્થન પામી સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠા પામતું જતું હતું—પણ સર્વાન્ય નહેતું થઇ ગયું. એ સમયમાં હજી વૈદિક અને બીજાં પ્રાચીન પદો “ભાષા”—તે સમયની સંસ્કૃત ભાષા—માં નજરે આવતા હતાં; અને પાણિનીય પદ્ધતિનાં વધતાં જતાં પ્રાબલ્ય સામે અન્ય પદ્ધતિઓ ટકર ઝીલી રહી હતી. કાલિદાસ પછી થયેલા ભારતિ અને અન્ય લેખકો પાણિનીય પદ્ધતિને એવી દૃઢ રીતે અનુસરે છે કે તેની કૃતિઓમાં તે પદ્ધતિની દૃષ્ટિયે દોષ નજરે પડતા નથી; આ વાતજ બતાવે છે કે તેઓની અને કાલિદાસની વચ્ચે ઘણું અન્તર હોતું જોઇએ; અને કાલિદાસ ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકામાં થયો હોવો જોઇએ એ અનુમાનને સખગ કરે છે. “માત્રવિકાગ્નિમિત્ર” નું વસ્તુ પણ આ સમયનો નિર્દેશ કરે છે; કારણ કે ઇ. સ. ના ચોથા શતકમાં થયેલો કોઇપણ કવિ પોતાની પહેલાં ઓછામાં ઓછાં પાંચસો વરસ પૂર્વે થઇ ગયેલા રાજના ઇવનના ન્હાનાન્હાના પ્રસંગોથી બહુ વાકેફ હોઈ શકે નહિ.

કાલિદાસના ધર્મસંપ્રદાય કે તેની ભાષાની વિશિષ્ટતા કરતાં “મેઘદૂત” ના ૩૦મા શ્લોકમાંની ધતિહાસને જગતી હસીકત વધારે અગત્યની છે. આ શ્લોકમાંથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે કાલિદાસના સમયમાં અવન્તીમાં “આમરદો” વત્સરાજ હલ્લન સંઘંધી આખ્યાયિકાઓથી સુપરિચિત હતા.

૧. રઘુ. ૧૧.૮૧, ૧૪.૨૩; કુમાર. ૧.૩૫.

૨. શાકુન્તલ, અંક ૩ જો.

૩. રઘુ. ૧૪.૭૧.

૪. કુમાર. ૩.૪૪.

એટલે કાલિદાસના સમયમાં આ આખ્યાયિકાઓ જીવંત દશામાં હતી એમ સૂચન થાય છે. આખ્યાયિકાઓ પોતાના વિષયભૂત નાયકના અવસાન પછી બહુ લાંબા કાળ સુધી જીવંત સ્વરૂપમાં રહી શકે નહિ; તેથી કાલિદાસનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે પહેલો શતક જ માનવો પ્રાપ્ત થાય છે. એ સમયમાં માત્રવભૂમિ હજી ઉદયનનાં પરાક્રમેના પડધાથી ગાંજતી હશે. બે કાલિદાસને શુભ્રકાળમાં થયેશે માનીએ તો તેની અને ઉદયનની વચ્ચે નવસેં વરસનું અંતર આવે; આટલા લાંબા ગાળા સુધી ઉદયનની આખ્યાયિકાઓ જીવંત દશામાં રહી શકી હોય એ સંભવિત નથી. વધારેમાં વધારે ચારસો કે પાંચસો વરસ સુધી આખ્યાયિકાઓ જીવંત રહી શકે એમ માની શકાય. જેમ આજ વીસમી સદીમાં દિલ્લી અને આગ્રાના લોકો મોગલ બાદશાહો સંબંધે કેટલાક પ્રસંગો વર્ણવે છે, તેમ કાલિદાસના સમયમાં અવન્તીના વૃદ્ધપુરુષો ઉદયન વિષે પ્રસંગો વર્ણવતા હતા. વળી, ગુણાદયે “બૃહતકથા” ઇ. સ. ના પહેલા શતકમાં લખી હતી, તેથી તે સમય પછી તો ઉદયન વિશેની આખ્યાયિકાઓ અર્ધજ સૌ કાંઈ જાણી શક્ય હોય. બે કાલિદાસને ઇ. સ. ના ચોથા શતકમાં થયેશે માનીએ તો તે સમયમાં ઉદયનની કથા ઉર્જુચિનીના વૃદ્ધ પુરુષો જ જાણતા હતા એમ કાલિદાસ શી રીતે કહી શકે? ઉદયન મહાવીર અને ગૌતમનો સમકક્ષીન હતો. લગભગ પાંચસેં વરસ સુધી તે લોકાખ્યાયિકાઓનો નાયક રહ્યો. ઇ. સ. ના પહેલા શતકમાં ગુણાદયે ઉદયનની આખ્યાયિકાઓનો “બૃહતકથા” માં સમાવેશ કર્યો. કાલિદાસના સમયમાં, એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા શેકમાં, ઉદયનની “કથાઓ” જીવંત દશામાં હતી. “બૃહતકથા” ના છેલ્લા સમ્પાદકમાં જે વિક્રમાદિત્યનું વર્ણન છે તે કાલિદાસને આશ્રય આપનાર ઉર્જુચિનીનો સત્રાદ વિક્રમાદિત્ય જ છે. વખત જતાં લોકાખ્યાયિકાઓમાંથી ઉદયનને ખસેડી આ વિક્રમાદિત્યે પોતે તેનું સ્થાન લીધું. કાલિદાસની કૃતિઓમાં બંધાં બંધાં પોતાના આશ્રયદાતાની સંભાવના સૂચવતાં વાક્યો છે, અથવા તો સ્વસમકક્ષીન રાજા અને પોતાનાં કાબ્યોના નાયક વચ્ચે બંધાં બંધાં સામ્ય નજરે પડે છે, તેવાં બધે સ્થાને આ વિક્રમાદિત્યનો જ નહિ કે બીજા પાછળથી થયેલા કોઈનો, નિર્દેશ છે. આવાં સૂચનો ઘણાં છે; અને સમગ્ર અવશોકન કરતાં આ સૂચનો પ્રબળ નીવડે છે. કાલિદાસના સમયના પ્રશ્નમાં શુભ્ર-વાદ ને જરાપણ અવકાશ રહેતો નથી.

“વિક્રમેર્વશીય” નાટકનું નામ અર્ધગર્ભ છે એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે. નાટકના આ નામમાં પોતાના આશ્રયદાતાનો સખહુમાન ઉલ્લેખ કરી તેનાં નામને અમર કરવાનો કવિનો અભિલાષ સમાયેલો છે. વળી, “કથાસરિત્સાગર” માં વિક્રમાદિત્યના પિતાનું નામ મહેન્દ્રાદિત્ય આપ્યું છે. આ નાટકમાં “ઈન્દ્ર” શબ્દના ઘણા પદ્યો હોવા છતાં “મહેન્દ્ર” શબ્દનો ઉપયોગ વારંવાર થયેલો દૃષ્ટિમાં આવે છે. આમાં રહેલો અન્તર્ગત હેતુ હવે ૨૫૯ સમજી શકાશે. “મહેન્દ્ર” શબ્દ વારંવાર વાપરવામાં, જેની છાયા નીચે કવિએ પોતાનું ચૌવન વીતાવ્યું હતું તે સત્રાદ મહેન્દ્રાદિત્યનાં શુણ્ણાન કરવાનો કવિનો હેતુ દેખીતો જણાય છે. આ શબ્દ પહેલા અંકમાં ૭ વાર વપરાયો છે; ત્રીજા અંકના આરંભમાં વિષ્ણુમ્હ જેમાં પચીસેક પંક્તિઓ છે તેમાં પણ ચાર વાર યોજાયો છે; અને છેલ્લા અંકમાં પણ ચાર વાર એનો ઉપયોગ થયો છે. શબ્દ વૈવિધ્ય એ કાલિદાસની કૃતિઓનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે; એક જ શબ્દનો પુનઃ પુનઃ પ્રયોગ કૃતિઓમાં થયેલો જોવામાં આવતો નથી. છતાં, તેણે “મહેન્દ્ર”

શબ્દ દ્વાબદ્ધથી વાપર્યો છે: તેમાં કંઈ પ્રયોજન હોવું જોઈએ. “મન્દ્ર” ના અન્ય પર્યાયો કાલિદાસે રચેને રચેને વાપર્યા છે; “શાકુન્તલ” ના સાતમા અંકમાં અને “કુમાર” ના ત્રીજા સર્ગમાં મન્દ્રનો ઉલ્લેખ બહોળો થયો છે; પણ મન્દ્રનાં અનેક નામોમાંથી કોઈપણ એકનો ઉત્તરોત્તર પ્રયોગ કવિએ કર્યો નથી. કેવળ “મહેન્દ્ર” શબ્દ ચોદવાર “વિક્રમોર્વશીય” માં તેણે વાપર્યો છે; અને તે આ નાટકમાં જ. જો “મહેન્દ્ર” નો પુનઃ પુનઃ પ્રયોગ પદ્ય વિભાગમાં કરવામાં આવ્યો હોત તો કદાચ છન્દોત્તુસાર એ શબ્દ વપરાયો હશે એમ કલ્પના કરી શકાય પણ એ શબ્દ ગદ્યવાક્યોમાં જ વપરાયો છે; તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે સાહિત્ય છે.

આ નાટકમાં કેટલાંક વાક્યો પણ અતિશયક છે.

૧. કિં પ્રભાવદર્શિના મહેન્દ્રેણ । (અંક ૧.)
૨. દિષ્ટયા મહેન્દ્રોપકારપર્યાસિન વિક્રમમહિષ્તા વર્ધતે મવાન । (અંક ૧.)
૩. યુક્તમેતત્ । અનુરસેકઃ સ્વલુ વિક્રમાલઙ્કારઃ । (અંક ૧.)
૪. સદશં પુત્રપાન્તરવિદો મહેન્દ્રસ્ય । (અંક ૩)
૫. પ્રથમં પુત્રદર્શનેન વિસ્મૃતાસ્મિ । શ્વાર્તી મહેન્દ્રસંકીર્તનેન સ્મારિતઃ સમયો મમ હૃદયમાયાસયતિ । (અંક ૫.)
૬. રમ્ભે ઉપનીયતાં સ્વયં મહેન્દ્રેણ સંમૃતઃ કુમારસ્યાયુષો યૌવરાજ્યા-મિપેકઃ । (અંક ૫.)

આ વાક્યોમાંના ત્રીજામાં વિક્રમાદિત્યનું સાદરસચ્ચન છે એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે. પહેલા અને ચોથામાં તે સમયમાં હર્ષપિનીની માદી ઉપર વિરાગતા મહેન્દ્રાદિત્યનું ગભિત સચ્ચન છે. બીજા વાક્ય તો અતિ મહત્વનું છે, કારણ કે તેમાં પિતાપુત્રનાં નામો સાથે યોગ્યતા છે; એટલું જ નહિ, તે યોગ્યતા પણ અતિશયક છે. પિતા - મહેન્દ્રાદિત્ય - અતિ પ્રભાવશાળી હતો: પુત્ર - વિક્રમાદિત્ય - પણ કંઈ ઉતરતો નહોતો, એમ આ વાક્યનું સૂચિત તાત્પર્ય છે. આના કરતાંએ પાંચમું વાક્ય વધારે અર્થશયક છે. આ વાક્યમાં કવિએ “મહેન્દ્ર” શબ્દ જાણી જોઈને જ વાપર્યો છે. કારણ કે પૌલોમીસંમંથેનેવ જયન્તેન પુરન્દરઃ । આ શ્લોકાર્થમાં મન્દ્રનો ઉલ્લેખ “પુરન્દર” શબ્દથી થયો છે; તે પછી આ શબ્દના અનુસંધાનમાં જર્વશી પ્રથમં પુત્ર. ધત્યાદિ યોગે છે; તેથી જર્વશીના મુખમાં “પુરન્દરસંકીર્તનેન” એમ મૂક્યું હોત તો વધારે યોગ્યતાવાળું અને સ્વાભાવિક જણાત. પણ આમ નહિ કરતાં કાલિદાસે “મહેન્દ્ર” શબ્દ વાપર્યો, તે જ સ્પષ્ટ છે કે એ શબ્દ સાહિત્ય યોગ્ય છે. આ વાક્યમાં પ્રસ્તુત સંદર્ભને અનુકૂળ અર્થ નીકળવા ઉપરાંત તાત્કાલીન નિયતિનો ઉદ્દેશ કરતો ધ્વનિ પણ નીકળે છે: જદ્ થયેલો સમ્રાટ મહેન્દ્રાદિત્ય રાજ્યધુરા પોતાના સમર્થ પુત્ર વિક્રમાદિત્યને ખભે નાખી નિવૃત્તિપરાયણ થવાનો હતો, એ કારણથી રાજ્યસ્થાપી થતા વિવાદનું સચ્ચન કવિએ આદિ કર્યું છે. નાટક જ્યારે હર્ષપિનીની રંગભૂમિ ઉપર ભજવાયું હશે ત્યારે આ ધ્વનિ પ્રેક્ષકમંડળ તરત ઘડી શક્યું હશે. વસ્તુતઃ આ નાટક મહેન્દ્રાદિત્યની નિવૃત્તિ પછી તરત ઉજવાએલા વિક્રમાદિત્યના રાજ્યારોહણોત્સવના પ્રસંગ માટે લખાયું હોય એમ લાગે છે. કાલિદાસનો આદર્શનૃપતિ પાકી વયે પહોંચ્યા પોતાના યુવાન અને શક્તિસંપન્ન યુવરાજને રાજ્યનો

દારશાર સીધે છે; † મહેન્દ્રાદિત્ય પણ આજ રીતે રાજ્યત્યાગ કર્યો હતો એમ “કથાસરિત્સાગર” માં સ્પષ્ટ કહ્યું છે:

તતશ્ચ યૌવનસ્થં તં વિલોક્ય પ્રાજ્ય વિક્રમમ્ ।

અભિપિચ્યસુતં રાજ્યે યથાવિધિ જનપ્રિયમ્ ॥

મહેન્દ્રાદિત્યનૃપતિઃ સમાર્યાસચિવોઽપિ સઃ

વૃદ્ધો ધારાણસીં ગત્વા શરણં શિશ્રિયે શિવમ્ ॥

—કથાસરિત્સાગર, ૧૮, ૫૯-૬૦.

હજૂં વાક્યમાં—ખરું જોતાં, નાટકના પાંચમાં અંકના આખાય છેલ્લા દૃશ્યમાં—એ સમયમાં જોના પ્રસંગોતું સૂચન છે. માત્ર ફેર એટલો કે નાટ્યાચાર્ય ભરતના નિયમો પ્રમાણે નાટકનો અન્ત શોકમય ન હોવો જોઈએ તેથી કાલિદાસને જરૂર જોઈતો ફેરફાર કરવો પડ્યો છે.

આમ “વિક્રમોર્વશીય” માંથી જણાય છે કે મહેન્દ્રાદિત્યના રાજ્યકાળમાં કાલિદાસ સમય ક્વિ તરીકે જાણીતો યદ્ય ગયો હતો. “માલવિકાગ્નિમિત્ર” નાટકે તેની કીર્તિનો પાયો નાખ્યો હોવાનું સંભવિત છે. જ્યારે મહેન્દ્રાદિત્ય નિરૂત થયો ત્યારે એણે કાલિદાસ યુવાવસ્થામાં હશે—લગભગ વિક્રમાદિત્યની વયનો. વખત જતાં આ વિક્રમાદિત્યના આશ્રય હેઠળ તેણે પોતાની કવિત્વશક્તિના પરિપાકરૂપ અણુમૂળી કૃતિઓ રચી, અને આ કૃતિઓએ તેને સંસ્કૃત કવિઓમાં કનિષ્ઠિકાધિષ્ઠિત કર્યો.

“રઘુવંશ”માં પણ કેટલીક હકીકત ધ્યાન ખેંચે એવી છે. આ મહાકાવ્યમાં દિક્ષીપ રાજાને પહેલાં સન્તાન ન્હોતું; પાછળથી વસિષ્ઠ ઋષિની દિવ્યધેતુ નન્દિનીના અનુગ્રહથી રઘુનો જન્મ થયો એમ વર્ણન છે. “કથાસરિત્સાગર” માં પણ મહેન્દ્રાદિત્યની પ્રથમ આવી જ અનપત્યતા અને પાછળથી શિવના અનુગ્રહથી વિક્રમાદિત્યનો જન્મ થયો એવી હકીકત વર્ણવી છે. આ સામ્ય કાંઈ જોવું તેવું કે અર્થહીન ન જ ગણાય. આ ઉપરાંત રઘુનું શિક્ષણ,* નોખીનોખી રાજકુંવરીઓ સાથે તેનાં લગ્ન, રાજ્યાધિષ્ઠિત થયા પછીનું તેનું સમર્થ અને ઉદાર પ્રજાપાલન, અને તેનો દિગ્વિજય—આ બધી વિગતો “કથાસરિત્સાગર” માંના વર્ણનને એટલી સમાન છે કે કાલિદાસે પૌરાણિક રઘુના નામથી પોતાના સમકાલિન યુવરાજનું જ વર્ણન કર્યું છે એમ વાચકને લાગ્યા વિના રહે નહિ.

આમ, આ બધાં બાલ અને આન્તર પ્રમાણે પરસ્પર સુસંગત યદ્ય એકજ અનુમાન સાધે છે—કે કાલિદાસ ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સતકમાં પ્રમારવંશના ઉદ્ભવિનીના સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યનો સમકાલીન હતો.

(અપૂર્ણ)

† દાખલા મઠિ જુઓ રઘુ. ૧.૮; ૩.૭૦; ૭.૭૧, ૫૭૨.

* કથાસરિત્સાગરના ૧૮મા લઘ્વકના ૫૦, ૫૫, ૫૮ અને ૬૧ માં પ્રલોકો અનુક્રમે રઘુવંશના ત્રીજા સર્ગના ૧૬, ૨૬, ૩૩ માં, અને ચોથા સર્ગના પહેલા પ્રલોક સાથે સરખાવો.

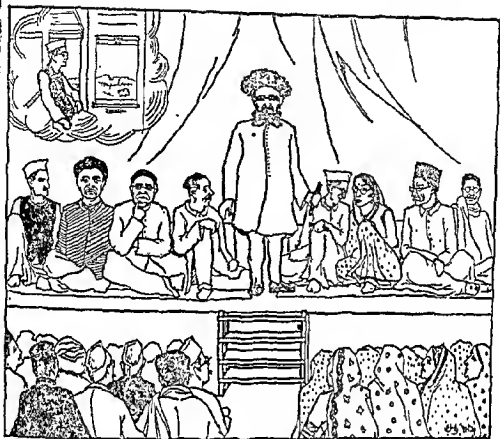
—એ મહમદ છેને ગાડી તો નહિ અટકાવી હોય? એ લાઠી આવે તો? એને સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખનું સ્થાન કેમ ન આપવું? દાદીમાંથી અનેક મહાકાવ્યો કાઢી એ ગરીબજી ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ ન કરે? અનેક નવલકથાઓ પોતાના ખીસામાંથી કાઢી એ મુન્શીને જાંખા ન પાડી દે? રૂપિયાના ચરુ ભરી ઈર્ષ તળીયું દેખાતી સાહિત્ય પરિષદની વિભેરીને એ ઇલકામી ન મૂકે?

આ વિચાર પ્રબલ થયો. એની ભરાઉ, ભયંકર મૂર્તિ મહારા નેત્ર રહામે ખડી થઈ. હજારો સાહિત્યપ્રસિદ્ધ ગુજરાતીઓની મેદની વચ્ચે મહે એને વ્યાસપીઠ ઉપર ભેરોલો જોયો. એજ ભરાઉ કમળ લગાડેલી, જરીપુરાણી સાવરણી જેવી ઘડી, એજ કાળા ચક્રમાંથી ડોહીયાં કરતી — ભયંકર — ખૂની આંખો. એજ મેસોધેલો લાંબો દાટ અને એજ યુગયુગ જૂનો સુરણની માંક જેવો ફેટો અને એજ સ્ટીમ હાંચ જેવા ચાંચીઆ જોડા. હા. એજ મહારો લઘુ શેખ-ચંદ્રકાંત કાલ્પનિક ગુરુ, મિત્ર અને નેતા. મહારું શિષ્ય જરા ઝુમ્યું.

એણે બે હાથ ધર્યા. એક હાથ ઉપર બીજે હાથ મુક્યો, ઉપર પોતાની લાક્ષણિક રીતે કુંક મારી. બીજી હાથે હસ્તસંપુટ ઉઘડ્યો અને એમાંથી જોશીઓના ટીપણા જેવું એક પોંડુ દેખાયું. સભા તાળીઓના ગડગડાટથી ગ્રાહ્ય હતી. કાગળનો એક છેડો હાથમાં રાખી પીંડાને ઉરાડ્યો. પીંડાનો બીજો છેડો પરિષદમંડપખંડાર નીકળી અદશ્ય થતો દેખાયો. હડતા પીંડામાંથી એવા અનેક પીંડાનો વરસાદ સભામાં વરસ્યો, અને દરેકના હાથમાં એકેકું પોંડું દેખાયું. એક ખૂણામાંથી એક અવાજ આવ્યો. “મને પ્રમુખના બાપણની નકલ નથી મળી.” મનહરરામે આગળ આવી કહ્યું “પ્રમુખ સાહેબ ના ભા પણની નકલો ખંલાસ થઈ છે ના તે નહિ મળી શકે. તો શાં તિથી સાં ભજરો.” છેવે મનહરરામ રહામે આંખ કાઢી, પેલા કમનસીબ શ્રોતા તરફ ફરી કહ્યું ‘તદમાગ્ર ગજવામાં હશે.’ અને બધાના આશ્ચર્ય સાથે એમણે ગજવામાંથી નકલ કાઢી — છેલ્લ તરફ એક ઉપકાર દર્શાવતું સ્મિત ફેંક્યું.

મને લાગ્યું કે છેલ બાપણમાં આખા યે ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ આલેખશે. જગત દિવિઓમાં પ્રેમાનંદનો નંબર કયો તે કહેશે. અલ્લાપરના કાદમ્બરી સાહિત્યમાં ગોવર્ધન-રામનો સરસ્વતીચન્દ્ર કયે પગથીએ છે તે ઉચ્ચારશે. ન્હાનાલાલના રાસના ઢાળનાં મળ જોતી કાઢશે. મુન્શીના પાત્રો અને પ્રસંગોનાં જન્મસ્થાન નક્કી કરશે. નરસિંહ અને મીરાંના કાવ્ય ઉદેશી નાંખશે. અખેા સોની હતો કે ધાંચી હતો તે અખાનેજ પૂછી લાવી સાચી માહિતી આપશે. કરણ ઘેરો નંદરાંકરે લખ્યો કે નર્મદાશંકરે, ચન્દ્રકાન્ત ઇંચારામે લખ્યો કે ગકોરના આલણે એ બેદનો છેવટનો નિર્ણય કરશે. પ્રેમાનંદીઆ નાટકોના મુચ્ચવાચોલા દોહડાને ઉદેશી નાંખશે. આ ઉપરાંત બધિખ્યા સાહિત્યનો ઇતિહાસ પણ કદાચ રજુ કરે.

છેલ તરફથી નજર ફેરવી મહે જોયું પાસે બેઠેલા મુન્શી તરફ. એમણે પોતાના (પ્રસિદ્ધ ચનાર) ‘Gujarat & Its Literature’ નાં પ્રુદ્ધ પ્રમુખના બાપણ દરમ્યાન મુધારવા ખંડાર કાઢ્યાં હતાં તે ગજવામાં પાછાં સરકાવી દીધાં. બીજી તરફ નરસિંહરાવ અને ફેરાવલાલ એક બીજાની રહામે જોધ મેદામાં આંખ

ધાખવાની મહેન્દ્રા સેવનાર, દુરસદ મળ્યે પ્હેલી તકે સાહિત્યના અનેક કોયડા ઉકેલી નાંખવાની મહત્વાકાંક્ષા રાખનાર અનેક યુવાન સ્વપ્નસીદ્ધીઓનાં મુખ્યકમળ મચકોડાયાં.

આ મહારું સ્વપ્ન હું માણતો હતો ત્યાં કવિનો બેસુરો બુલંદ અવાજ મહારા કર્ણે અચકાયો. હું પરિપક્વમંડપમાં નહિ પણ અટકી જામેલી આમગાડીના ખાનામાં હતો ત્હેનો મ્હને ખ્યાલ આવ્યો. અને મ્હારો છેલ્લો!!! પરિપક્વ મંડપ સમેટી ઉઠાવી એ ક્યાંક છાડી ગયો. કવિના એક જ શબ્દ શ્રોત્રમથથી મ્હારી સ્વપ્નસૃષ્ટિ કડકડ કરતી વટી પડી. હું ગૌરીશંકરના શિખર પરથી ઢસાથી થોડે દૂર જામેલી માડીના એક ખાનામાં આવી પડકાયો.

કવિને અસામાન્ય એવી કર્કશતાથી કવિએ બાપુને પૂછ્યું, “અહીં ગાડી કેમ આવશે બધો વખત જાભી રહી?” બાપુએ ધીમેથી જવાબ આપ્યો, “અહીં ભાવનગરની સરહદ પૂરી થઈ અને હવે આપણે ગોંડલવાળા બાપુની સરહદમાં દાખલ થવાના.” એટલા માટે ગાડી જાભી રહે એ મ્હારાથી ના રહમનપું. રાગ્યો વિશ્વાસત બાપ કે વિશ્વાસતથી આવે છે ત્યારે તોપનું માન અપાય છે એવી જ આ એક પ્રશ્નની સલામી દરો કે શું? આ બાપુઓની સરહદોથી પણ તોળા! કવિ અને બાપુની વાતચીત ઉપરથી એટલું તારવી શક્યો કે પ્હેલાં તો એક બાપુની સરહદ પૂરી થાય અને ગાડી જાભી બાપુની સરહદમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારી

કરે ત્યારે ગ્યાસતેક્કના દીવા પણ લઈ જવામાં આવતા અને બીજા બાપુ તરફથી દીવા આવતા ત્યારે અજવાળું થતું. રાત્રી વગર અન્ધારું જ હોય ને? પોતાની સત્તાના આત્મજ્ઞાનમાં કે જે ચાર પૈસાના ગ્યાસતેક્કનો હિસાબ કરતા આ 'બાપુઓ' વ્યવસ્થા અને પ્રજાની સગવડના વિચાર કરતા ક્યારે શીખવાના? બાપદાદાએ વારસામાં ધન આપ્યું, જમીન આપી, જમીર આપી. ના આપ્યાં માત્ર બુદ્ધિ અને શુરાતન. આ બુદ્ધિના દેવાળાનો વિચાર કરતો હતો ત્યાં ગોંડળવાળાની સત્તાની હાક વગાડતો-અગર હમારા સરહદ પ્રવેશની બાપુને જાણ કરતો વશદાર સેવકશ્રી પાસેવા વાગ્યો અને અગ્નિરથે હમારી સાથે આગે કુચકદમ શરૂ કરી.

ગાડીની સાથે બાપુની જીભ પણ ગતિમાન થઈ. પણ હવે એમણે મ્હારો કેડો છોડ્યો હતો. ક્યાં તો મ્હારી તોછડાઈથી ડરીને અગર મ્હારા પરિમિત જ્ઞાનની જાણ થતાં, કોલેજનો વિદ્યાર્થી એમને કાંઈ જવાબ આપે એમ હતું નહિ. એટલે હમારા કવિ તરફ વળ્યા વગર એમનો છૂટકો ન હતો. અર્થાં પોણા કલાકનું મૌન છોડતાં બહોતાં બહોતાં એમણે પૂછ્યું :

બાપુ : કૃષ્ણલાલ ઝવેરી ધરડા છે કે જવાન ?

કવિ : બસા માથુંસ, સાહિત્યપરિપક્વ પ્રમુખ જવાન હોવાનું કદીય સાંભળ્યું છે? એ પદે તો ધરડા જ શોભે.

બાપુ : પણ એવો કાંઈ નિયમ છે કે પ્રમુખ ધરડા જ હોવા જોઈએ ?

કવિ : નિયમ નહિ, પણ એથીયે વધુ પ્રજાના ધારો કે શિષ્ટાચાર તો ખરો ને! પ્રમુખ ફેલ, પ્રૌઢ, પીઢ, વિઠાન અને ગંભીર જોઈએ. તદુપરાંત સાહિત્ય અને સંસારના અનુભવી જોઈએ. સાહિત્યસંપ્રદાયોમાં અનેકવાર ઉતર્યા હોવા જોઈએ. આજકાલના જવાનીઆમાં શું હમને આવા શુભો જરૂરો? 'વન'માં 'પ્રવેશ કર્યા શિવાય દેવોને ય'હુર્સલ એવું આ પદ ન મળી શકે ?

ઉપર પ્રમણે વાતચીત ચાલતી હતી. લાદી હવે ચોહુંજ દૂર હશે એમ માની હું મ્હારો બીજો બાંધતો હતો. કોલેજઅન પોતાના કેસ સમારતો હતો. હમારા તરફ કવિ અને બાપુનું ધ્યાન પડ્યું અને એમણે પણ ઉતરવાની તૈયારી કરી. બાપુએ ફેટો છોડી દ્વિતી બાંધ્યો. મૂછે વળ દીધો. કોઈ ઉપર ચઢેલી ધૂળ ખખેડી નાંખી અને રજપૂતોની લાક્ષણિક રીતે જગે મયદાનમાં ઉતરવા પોતે સજ્જ છે એ સ્પષ્ટવતો એક ખોંખારો બાધો.

એટલામાં બાપુ લાદી. હમે બધા નીચે ઉતર્યા. સત્કારમંડળના સભાસદો અને મન્ત્રીઓએ હમને સત્કાર્યા અને મોટરમાં બેસી હમારે ઉતારે પહોંચ્યા. ત્યાં પણ સદ્ભાગ્યે કે ફુર્લોએ મ્હારા ઉતારાની બાબતના જ ઓરડામાં કવિ અને કોલેજઅનનો ઉતારો હતો. બીજા બાપુ અમદાવાદનું મંડળ અને ત્રીજા ઓરડામાં યુવાન મંડળનો ઉતારો હતો. સામાન ગણાવર ગોઠવાવી હમે ઘોડા નવા પરિચય કર્યા, અને સાહિત્ય પરિપક્વમાં જવાધી બીજો કાંઈ લાભ નહિ થતો હોય તો યે અનેક સાહિત્યકારો અને સાહિત્ય રસિકોના સંપર્ક અને દર્શનનો અમૂલ્ય લ્હાવો તો મળે છે જ. એટલી મ્હારી ખારી થઈ. ક્ષણિકે પછી હમે જાડયા - રસોડે જઈ જમ્યા અને પાછા ઉતારે આવી ટાટામ્હોરના ગપ્પાં શરૂ કર્યાં. લાદીમાં પ્રથમ દિવસ હતો, હજી બીજા

પડોશીઓનો માત્ર પરિચય જ થયો હતો એટલે ઝાઝી મંડળી ન હતી. કલાકે ગપ્પાં મારી, હમે ટોળીઆમાં આવી દલ્યા, અને નિદ્રાદેવીએ હમ ચાક્યા પાક્યા ઉપર તરતજ અમીદશિ કરી.

મહારી આંખ ઉઘડી ત્યારે આઠો પ્રકાશ થયો હતો. છાપરાના મોભ ઉપર નરટ કપુતરોનું ટોશું અવાજ કરી રહ્યું હતું. શિયાળાની સ્વનાર એટલે ટાંક કહે કે મહારું કામ. પણ કોંઈ લેક્યા વગર છૂટકો હતો?

આડેક વાઝ્યા હશે. હમારા ઉતારના રસતા ઉપર ઘોડેસ્વાર, મિપાઈ, મોટરો, સત્કાર-મંડળના સભાસદો વગેરે દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા. સમય જતાં જાણ્યું કે પ્રસુખના સ્વાગત માટેની આ જાંધી તૈયારીઓ હતી. નવેક વાગ્યે એ સરખસ હમારા ઉતારા પાસેથી પસાર થયું. હમે તૈયાર થઈ કલાપ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાવાનું હતું ત્યાં ગયા કાઠીઆવાડ સકળ સર્વોત્તમ કલાનું કેન્દ્રસ્થાન છે એવો કંઈક ખ્યાલ આપતું અને “આપણી લાપસો પરાઈ કુશ્મી” એ દ્રઢ માન્યતાથી પ્રેરાએલું કલાપ્રદર્શનના પ્રસુખનું બાપણ ત્યાં સાંભળ્યું. ત્યારપછી જ્ઞાન અને વિનોદથીખુરું પદ્મી સાહેબનું વ્યાખ્યાન માણ્યું.*

બપોરના પાર વાગી ગયા હતા. દરરોજ મુખ્યાલમાં દસ વાગ્યાને ટકોરે ખાવાને ટેવાએલું પેટ પોતાના નિયમિત બાજ માટે માગણી કરતું હતું: એટલે સભા બરખાસ્ત થતાં જ મહે રસોડાને રસ્તે-મહારા પગ લઈ જાય એટલી ઝડપે-આલવાનું ચડુ કર્યું. લોકોનું ટોશું મહારી આગળ હતું, રસોડે જલદી ખોંચવાની દરિયાઈ હોય એમ સહુ આગળ જવા તત્પર હતાં. રસોડે ખોંચી નેહુ છું તો તફન ચીકાર. હવે શું? આ પગલે ઊંડાં આઠામાં એકાએક અર્થો ક્યાક તો થયો જ. રસોડાની સુગંધથી, અગર પીરસેલી યાગી જોઈને ભૂખનું જોર વધવા લાગ્યું, એટલે મહારામાં હતો તેટલો સંયમ એટ્ટો કરી મહે રસોડાના કારની બહાર પગલાં માંડયાં. ખીજી ક્ષણે હું બનરમાં હતો. એક શેવ-ગાંડીઆવાળાની દુકાનેથી બાપુ ગાંડીઆ લેતા હતા. એમની દશા પણ મહારા જેવી જ થઈ હોવી જોઈએ એટલે સમભાગી પ્રત્યે જેવી સાહનિક સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થાય છે એવી મહારા હૃદયમાં થઈ. પણ એમનાથી હું ધરાઈ ગયો હતો એટલે બોલાવવાની ઇચ્છા ન થઈ. મહે જોયું ન જોયું કરી આગળ આલવા માંડ્યું; ત્યાં તો બાપુની નાજર મહારા પર પડી અને એમણે મહેને બોલાવ્યો. ગાંડીઆનું પડીકું છોડી એમણે મહારી સ્લામે ધપું મહેને તરતજ કાઢીદાસ અને જોનની વાત યાદ આવી. એ શ્લોક મહેકા-ભાઈએ કહ્યો હતો, અને રસ્તામાં જે ખાવ તે મૂર્ખ સહમજવો એવું ત્હેતું તાત્પર્ય છેક બાલપણથી મહારા હૃદયમાં ઉઠી હતી ગયું હતું. એટલે એમને હાથ મહારે પાછો ફેસવો પડ્યો. હું એમની વાત સાંભળતો હતો અને એ ગાંડીઆ કાકતા હતા ત્યાં એક બે ઘોડાની ગાડી પસાર થઈ, અમાં એક મુસલમાન ખીરાદર બેસા હતા. ગાડીની પાછળ આવતા હમારા ઉતારાના યુવાનો ‘મીયાં કા’જ’-‘નવાજ’ વગેરે બુખો પાકતા હા હા હી હી કરતા હતા. આ દૃશ્ય જોઈ બાપુની નિરાસા ફરી પાછી ઉત્તેજાઈ. ગાડીમાં જનાર મહાપુરુષને નહિ જોળખે તો એમનું જીવન મિથ્યા વરશે એવો ખ્યાલ એમને આવ્યો એમ મહેને લાગ્યું.

* અન્યત્ર સાહિત્ય પરિષદના હેવાલ આવી ગયા છે, એટલે અહીં હેવાલ આપવાનો વિચાર હતો તે માંડી વાળવો પડ્યો છે.

બાપુ : આ ગાડીમાં બેસી હમણાં કોણ ગયું ?

પ્રશ્નોનો મારો પાછો શરુ થશે એમ મહેને લાગ્યું. એટલે સીધો જવાબ આપવો મહેને ઠીક ન લાગ્યો.

હું : એ તો અક્કલકોટના નવાખ. સૂર્યની રહામે ચઢાઈ કરી સૂર્યને હોજમાં કેદ પૂરનાર, મુસ્લીમ સંસ્કૃતિ અને ઇસ્લામીશુદ્ધિના નામચીન પ્રતિનિધિ અક્કલખાજીખાના નવાખમા વંશજ.

બાપુએ આ સાચું માની લીધું

બાપુ : એમ ? પણ આજની સભામાં એતો સામાન્ય પ્રેક્ષકવર્ગમાં બેઠા હતા.

હું : હા. બીચારા બહુ સાદા છે. એમને માનમસ્તખાનો મોહ નથી. સાચું પૂછાવો તો મહારા શિવાય એ બિરાદર નવાખ છે એ કોઈ જાણતું જ નથી.

બાપુ : (પૂજ્યભાવથી) રાજા હો તો મદા આવા જ હોજો.

બાપુના ગાંડીઆં પૂરા થયા. એમને ' શુદ્ધો આપી ' હું આગળ ગયો ; ત્યાં એક જગ્યાએ નાગર રસોડાતું પાટિયું વાંચ્યું. આવા બંધુત્વના સંમેલનોમાં પણ આવા માતિભેદ આવી શકતા હશે એનો મને ખ્યાલ ન હતો. શુજરાતનું સાહિત્ય એટલે નાગરોતું સાહિત્ય એ એક વખતની માન્યતા હજી પ્રાચીન નથી થઈ એ જોઈ મહેને નવાઈ લાગી. કારણ આ દિસાએ તો સાહિત્ય પરિષદ (પોતાને કાંઈ નહિ એવા માત્ર) એક જન્મના અકસ્માતે નાગર થએલાને વધુ પડતી મહત્તા આપે છે એમ લાગ્યું. રા. ચન્દ્રશંકર અને બીજા કેટલાક એક નાગર સાહિત્ય પરિષદની યોજના થકે છે એમ ભાવનગરમાં સાંભળેલું. પ્રજ્ઞારાને અંદર લેવા નહિ એવો અખ્યાલાત્ત જાનીની દરખાસ્ત રહામે મુનિકુમાર ભટ્ટે સખ્ત મુખેશ ઉઠાવી છે અને એજ કારણે રા. ચન્દ્રશંકર વાઈસરોયને મળવા ગયા હતા અને એરોપ્લેનમાં નડીઆદ પાછા ફર્યા હતા એવી ' સત્તાવાર ખબર ' ' સુવેમાની ' નામના એક અકવાડીકમાં વાંચી હતી, તે સાચુ હશે ત્હેની હવે ખાતરી થઈ.

અંદર કોણ કોણ છે અને શું ચાહે છે એ જાણવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિથી પ્રેરાઈ મહે' અંદર ડોકિયું કર્યું. એક ન્હાના શા નાટકનું મંગળાચરણ ચાલતું લાગ્યું - એટલે હોનોમાનો અંદર દાખલ થયો, અને દાદર પાછળ બેભા રહી, વગર ફીએ નાટક જોવાનું મહે' પ્રથમ સાહસ કર્યું. ' ફતિયા નાટક જોવામાં વિશેષ રસ પડે છે એ ઘણાના અનુભવ પરથી સાંભળેલું ' તે આને પ્રથમ અનુભવ્યું.

અરપટ સંભળાતા સંસ્કૃત શ્લોકનું મંગળાચરણ પૂરું થતાં નાટકની શરુવાત થઈ.

- : દરય બીજું : -

સ્થળ : લાહીની સાહિત્ય પરિષદને અંગે શ્રી લાહી દરબાર તરફથી અમુક ગૃહસ્થોના ખાસ આગ્રહ અને ઉત્સાહથી ઉભું કરવામાં આવેલું નાગર રસોડું. જેની અભેદ દીવાલો ગાંધીજીના અને મુધારકોના વજ્ર શબ્દપ્રહારોનો સખત સામનો કરી, સનાતનીઓનો વાવટો ફરકાવતી ઉભી છે.

સમય : ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૯૭૪, ગપોરના લગભગ એકત્રો સુમાર.

પાત્રો : નાટકના નાયકો:—અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની બી. એ.

પ્રતિનાયક:—વિજયરાય કલ્યાણરામ કૌમુદીકાર.

સૂત્રધાર:—જાનનેના વિશ્વાસુ—ડૉ. રમણલાલ યાસિક.

[આસરે વીસેક પાટલા માંડ્યા છે. પાટલાની સહામે થાળી અને વાટકો. ડાબી બાજુ પાણી ભરેલા લોટા. કેટલાક અગોટિયાં કે મુગટા પહેરેલા ગૃહસ્થો અત્રેવ પર કૂપા કરી રહ્યા છે. એક બાજુ ડૉ. યાસિક—ગણગણ કરતા રનાન કરે છે. બીજા ખૂણામાં અંબાલાલ જાની મુગટો પહેરે છે. પાટલાની દાર આગળ વિજયરાય જમવા બેસવાની તૈયારી કરે છે તહેમના તરફ અંબાલાલની નજર પડે છે. ત્યાં એકએક મોટો અવાજ આવે છે.]

અંબાલાલ : વિજયરાય !

(વિજયરાય ચમકે છે. ગભરાએલી આંખે પાછળ ફરી અવાજની દિશામાં જુએ છે. અંબાલાલ એમના તરફ આંખો કાઢતા દેખાય છે. અંબાલાલ ઘણું ઘણું એકસામટું બોલી નાંખવા પ્રયત્ન કરતા લાગે છે. શબ્દોના અરખલિત પ્રવાહથી એમનું મોઢું ભરાઈ જાય છે. ગુસ્સાને લીધે, કે સનાતન ધર્મનું ચએહું અપમાન અસહ્ય થઈ પડવાથી એ તરત બોલી શક્યા નહિ.)

અંબાલાલ : (ઘણા પ્રયત્નથી—શબ્દો ગોઠવી) વિજયરાય ! ત્યાં ત્હમારા સુતરાઈ કપડાંબેર નહિ બેસાય ! ! !

વિજયરાય : કેમ ? (આ પ્રશ્નાર્થમાં પ્રશ્ન કરતાં દાખા કે વિનંતિનો ભાવ વધારે આગળ પડતો હતો.)

અંબાલાલ : આ નાગર રસોડું છે એ તો ત્હમે જાણતા હશે.

વિજયરાય : (ધીમેથી) પણ હું નાગર છું.

અંબાલાલ : (દૃઢતાથી) નાગર હોય તે અગોટિયા વગર પાટલે ના બેસે.

વિજયરાય : હું વર્ગો થયાં આમ કરતો આવ્યો છું.

અંબાલાલ : તેથી જ હું કહું છું કે ત્હમે નાગર નથી.

વિજયરાય : (ગુસ્સાથી છતાં ધીમેથી) મુગટા પહેરે નાગર થવાનું નથી. મ્હારું હૃદય શુદ્ધ નાગરનું છે. હું નાગર કુટુંબમાં જન્મ્યો છું—ઉછર્યો છું.

અંબાલાલ : પણ આજીવન ત્હમે ક્યાંય નાગરપણું બતાવ્યું નથી. નથી એ ત્હમારા આચારમાં કે વિચારમાં. ત્હમારા પહેરવેશમાં કે લખાણમાં. ત્હમે તો સદાય મ્હને અનાગર જ લાગ્યા છે,

(વિજયરાયને જવાબ આપતો ભારે લાગ્યો. નાગરો જ સાહિત્યકાર હોય શકે એવો આશય એમણે ન્હોતો રાખ્યો, કે ચારચાર દાયકાથી હિતરી આવતી એ નાગરસામાન્ય માન્યતાને એમણે માન ન્હોતું આપ્યું કે એ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ એમણે ન્હોતી બતાવી એ એમને સામવા

માંડ્યું. અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાની ગાંધીજીની ચળવળ માટે સહાનુભૂતિભર્યા અનેક વિધાનો એમણે જાહેર રીતે કરેલા એ સર્વ આંખ આગળ આવી એમને સત્તાવવા લાગ્યા પોતે નાગરોના સ્થિતિ સમારંભોમાં અસપૂર્વક લાગી નથી લીધી, સક્રિય ક્ષણો નથી આપ્યો એ એમને યાદ આવ્યું. જાહેરમાં અસ્પૃશ્ય અનાગર ખાધ પદાર્થો ખાવાની ધૃષ્ટતા એમણે એકથી વધારે વાર કરેલી એતું એમને સ્મરણ થયું. આ સર્વ સામઠું યાદ આવતાં એમની વાચા બધ થઈ ગઈ. આખે ફેર આવવા લાગ્યા. બે હાથે એમણે સાત પકડી, એ હતા તો અવાક પણ 'અહીં જ બેસવાનો છું, ત્હમરાથી થાય તે કરજો' એ હિંમતભર્યો ભાવ એમના મોઢા ઉપર ફેલાઈ રહ્યો હતો. એટલામાં યાજ્ઞિક એમની બહારે ધાવા.)

યાજ્ઞિક : અંબાલાલભાઈ! હવે અહીં લાઠીમાં આવી છદ્દ હોય ?

અંબાલાલ : રમણલાલ! ધર્મના સવાલ ત્હમે ન રહ્યો. ન્યાં ન્યાં એક પણ નાગર હોય ત્યાં મદદાગળ અભોટિયાં હોય જ.

યાજ્ઞિક : (નમ્રતાથી) પણ એમાં એમનો ધર્મ કુખરો. ત્હમે ત્હમારે બેસોને!

અંબાલાલ : (મમ્રતાથી) ના. હું અહીં નહિ જ બેસી શકું. ત્હમે વિલાયત જઈ આવ્યા તે અભોટિયું પ્હેરી બેસો અને આ વિજયરાય! જેમણે વિલાયત જવાના . સ્વખાંત્રે નથી સેવ્યાં તે આવું અધર્મ કરે ?

(ડૉ. યાજ્ઞિકને પોતે વિલાયતમાં અભોટિયું લઈ ગયા હતા છતાં પ્હેરી શક્યા ન હતા તે યાદ આવ્યું, એના પ્રાયશ્ચિત રૂપે અભોટિયાના મહાત્મ્ય ઉપર એમણે એક thesis લખવા વિચાર પણ કર્યો હતો, પણ સમયને અભાવે નહિ કરી શકેલા, તે કાંઈ પરિપક્વ પછી તરતજ હાથ ધરવાનો મનસુબો ત્હેમણે તત્કાળ કરી નાંખ્યો. યાજ્ઞિકની સહાનુભૂતિથી વિજયરાયનો પક્ષ સંભળ થતો લાગ્યો. વિજયરાયના મુખ ઉપર વિજયનું આહું સ્થિત ફરકયું. એ પાટલા ઉપર બેસી ગયા. બાજુમાં ડૉ. યાજ્ઞિક બેઠા. એ બેનો ઝોળો પણ ન પડે એટલે દૂર પાટલો ખેંચી અંબાલાલ ત્યાં વિરાજ્યા.

મ્હને લાગ્યું કે હવે મ્હારું અનાગરનું અહીં કામ નહિ. હું બારણા તરફ ફરતો હતો ત્યાં બારણાની બાજુમાંથી એક હાથ આગળ આવતો દેખાયો. બીજી કાણે નાગર રસોડાનું પાટિયું ધૂર્યું, અને એ ઉંચકી તે હાથ અદક્ષ થઈ ગયો. હું બહાર નીકળ્યો. જોયું તો દસેક કદમ આગળ ચન્દ્રવદન મ્હેતા મસ્તીભર્યું સ્થિત કરતા ધીમે ધીમે જતા હતા. એમના મોઢા ઉપર વેન્વસુક્ષ્મનું સ્થિત દતુ-વિજયનો પ્રકાર હતો. આમ નાગર રસોડું છોડી જતાં જ દરમ ઉપર પડ્યો પડ્યો.)

બૂખની વેદના હવે તો અસલ થઈ પડી હતી. મ્હારાથી કદી બૂખ સહન ન થતી. ન્હાતો હતો ત્યારે હું માત્ર બૂખ લાગે ત્યારે જ રડતો એમ મ્હારી બા કહેતાં. મ્હોટપણે એ વેદના તો એટલી જ રહેતી પણ સહનશીલતા વધતા-અને પુરુષસ્ત્રવનો ખ્યાલ આવતાં કાંઈ રડાય પણ ખરું ?

બાળક બાળક મટતાં પોતાનો સહજ સ્વભાવ છોડી દે છે, અને વાણી અને વર્તનમાં કૃત્રિમ થાય છે એનો જ આ એક પુરાવો. રૂઠું એ સાહજિક છે. જે ન રહે તે ક્યાં તો આડમ્બરી હોય કે અમાનવી હોય. અસ્તુ : નાગર રસોડાનું નાટક જોતાં ભૂખની વેદના વીસરાઈ ગઈ હતી તે હવે પાછી સતેજ થઈ. ઉતાવળે હું રસોડે ગયો, જમ્યો અને ઉતારે આવી સૂઈ ગયો.

બપોરની બેઠકમાં પ્રમુખનું બાપણ હતું, એટલે મહેં બીજા ઘણાની જેમ જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. છપાએલું બાપણ સહજે મળશે એની ખાત્રી હતી. અને પ્રમુખનું બાપણ એ કલાક સુધી તો ચાલશે જ એ પણ થોડી પરિહોના અનુભવે જણેલું એટલે એ માટે મહારી મીઠી ઉંઘનો ભોગ આપવો મહેને દીક ન લાગ્યો.

ઉઠ્યો ત્યારે છએક વાગ્યા હશે. એટલે આવી મોહું ધોતો હતો ત્યાં હમારા કવિની સ્વાદી સહામેથી આવતી દેખાઈ; એમને ટાળવા માટે હું ઝપઝપ મોહું ધોઈ ઝોરડીમાં ભરાઈ ગયો.

રાત્રે લોકગીત, ગરબા અને ભજનનો કાર્યક્રમ હતો, એટલે કાંઈ ગયા વગર ચાલે. બહેલા જમી હમે મંડપમાં પહોંચી ગયા. ધક્કામુક્કી સહી મઝા માણી. એક કાઠીઆવાડી બાદના તલવાર સાથેના પ્રયોગો દરમ્યાન એક અનીચ્છનીય બનાવ બની ગયો. લોકોની ગીડદી ખૂબ, પ્રયોગ યતા નીચે જમીન ઉપર એટલે બધા ઉભા થઈ ગયા. કુલછામ મંડળે વિરોધના સૂર ઉઠાવ્યા, ડો. યાત્રિક અન્યવસ્થાથી ગભરાઈ ગયા, પ્રયોગ બંધ કરાવવા-અગર બધાથી દેખાય તે રીતે ગોઠવવા સતત માગણી થઈ. પરિણામે સભામાં કોલાહલ અને ધક્કા મુક્કી વધી પડ્યાં અને વ્યવસ્થાના સંસ્કૃત રૂપ રટ્ટના પોક્કીસો સભામંડપમાં ધસી આવ્યા. ધરાસણા વગેરેના કરુણ અને તિરસ્કારપાત્ર બનાવોથી પોક્કીસે જાતે પ્રજ્ઞનાં સન્માન અને સત્કાર ગુમાવ્યા હતાં, એટલે લોકો વધુ ઉત્કેષાયા. આ ધમાલ ટોક સુધી ચાલી દરમ્યાન એક સાક્ષરના ચંપલ ખોવાઈ ગયા અને સભા બરખાસ્ત થઈ ત્યાં સુધી એ ચંપલ મેળવવા એમને યોગ્ય પડ્યું. ત્યાર પછી પણ ચંપલ મળ્યા કે નહિ એની ખબર નથી. લગભગ બાર વાગ્યે ઉતારે આવ્યા. બીજા બધા સૂઈ ગયા હતા. માત્ર જાગતાએમાં હું અને મોભ ઉપર બેઠેલાં ક્યુતર. બપોરે નિરાંતે ઉંઘી લીધેલું એટલે અત્યારે ઉંઘ શાની આવે ? પચારીમાં પડ્યા પડ્યા એક મિત્ર પાસેથી મેળવી લીધેલું પ્રમુખનું બાપણ વાંચવા શરુ કર્યું. ક્યારે આંખો મીંચાઈ ગઈ તે ખબર ન પડી. સહવારે ઉઠ્યો ત્યારે ઢોળીઆની નીચે પ્રમુખનું બાપણ પડ્યું હતું. દીવો ઝગઝગતો હતો.

સહવાર અને બપોરની બેઠકમાં નિબન્ધ વંચાવાના હતા. છપાએલા પાછળથી મેળવી વાંચી શકાત. નહિ છપાએલા પણ વાર્ષિક હેવાલ બહાર પડતાં વાંચી શકાત. અને કદાચ સાંભળી કે વાંચી શકાયા ના હોત તો પણ બહુ નુકસાન જન્ય એવું ન હતું. છતાં સમય પસાર કરવા ખાતર મંડપમાં તો ગયો. નિબન્ધમાળા શરુ થઈ. દરેક લેખકને દસ દસ મિનીટ આપવામાં આવી હતી એટલે પોતાની દૃષ્ટિએ જે અગત્યના ફકરા હોય તેજ ત્યાં વંચાતા. આમાં સહમજણ ન પડે અને આનન્દ ન આવે એ દેખીતું જ હતું. આ બેઠક દરમ્યાન બે ચાર વખત નિબન્ધ પ્રાર્થના અસંતોષના સરૂ સંભળાયા. નિબન્ધ સમિતિના સભ્યોની લાયકાત અલાયકાત પર પણ ક્યાંક ક્યાંકથી વિવેચન ચતાં. એ સર્વમાં અસત્ય કરતાં સત્ય મહેને

પોતાને તો વિશેષ લાગ્યું. એક ખૂણામાંથી ધીમે છતાં ૨૫૯ અવાજ એવો પણ સાંભળ્યો કે આવતી પરિપદને અમદાવાદનું નિમન્ત્રણ છે, અને ત્યાં આવા નિગ્નધો નહિ જ હોય. એ ભાઈ પોતે જ અમદાવાદી હતા એ કહેવાનું ના હોય. મ્હારી ધીરજ ખૂટી ગઈ હતી. ક્યુદિ ગુંગળાઈ જતી હતી એટલે મંડપ છોડી હું ગયો.

રહાંને સાંભળ્યું કે મુન્શી અને કક્લભાઈ કાઠારીને વિષયવિચારણી સભા માટે અગર બીજા કોઈ કારણે ગરમાગરમ થયાં થઈ. કેમકે તો એમ પણ વાત લાગ્યું કે મુન્શીએ કક્લભાઈને તમાચો માર્યો. મ્હને આ અસંભવિત લાગ્યું. મુન્શી જેવા નખખા માણસ આટલી બધી હિંમત કાઢીઆવાડમાં તો ન જ કરે. હા. એમની જીભ સળખા છે, કદાચ શબ્દનો તમાચો માર્યો હોય અને તપાસ કરતાં ખરી વાત નીકળી પણ એમજ. રહાંને હમે કક્લભાઈ અને મુન્શીને સાથે જોયા ત્યારે મુન્શી કક્લભાઈને પંખાળતા હતા.

રાત્રે ફરીથી ગરબા, રાસડા અને લોકગીતોનો કાર્યક્રમ હતો. આજે મંડળી મંડપ ખંદાર ગોઠવાઈ હતી એટલે બધું શાન્તિથી પતી ગયું.

ત્રીજે દિવસે કલાપી અન્દરનો પાથો નાંખ્યો. ગુજરાતે વીરપૂજનમાં એક પગલું આગળ બધું. સાહિત્ય પરિષદે લાડીમાં ભરેલું સંમેલન સફળ થયું.

આજે કાર્યક્રમ ચોડા હતો. જમીને હમે નિરાંતે આગ્ર પડ્યા હતા, ત્યાં જે ભાઈઓ જેમને અંગ્રેજીમાં aptograph hunters કહે છે તેવા હમારે ઉતારે આવ્યા. લોકોના હસ્તાક્ષર મેળવવાની ઘેસછાથી પ્રેરાઈ એ ફર દરથી આવ્યા હતા. એમની ચોપડીઓ જોઈ. એમાં ઘણા વિદ્વાનોના સન્દેશા હતા, પણ એમાંથી એકેય એ વાંચી કાંઈ શીખ્યા ન હતા. એ ઉપર વિચાર તો શાનો જ કર્યો હોય? નહિ તો આ કાર્ય બંધ જ ક્યું હોત. કારણ એક યુવાન વિનોદી લેખકે એકના ચોપડામાં તો લખ્યું હતું કે “જે બીજના સન્દેશા શોધે છે તે મૂર્ખ છે.” આટલેથી અટક્યા હોત તો સારું થાત. બન્નેએ એક કલાક મ્હારો જીવ ખાધો. મ્હેં એ લોકોને ઘણું કહ્યું કે “સન્દેશો આપી શકવાની મ્હારી લાયકાત નથી.” એકે કહ્યું “ત્હમે સાહિત્ય પરિષદમાં આવ્યા છો.....તું પુરતક લખ્યું છે, એટલી તમારી વિદ્વતા વિષે શંકા ન હોય.” મ્હેં બીજવાર ના કહેતાં કહ્યું કે સન્દેશ આપવા માટે જીવનભરના અનુભવ જોઈએ. હું તો હજી જીવનની ચરુવાત કરુ છું.” એમાંથી કોઈ છોડે એવા ન હતા. આ જાતના લોકોમાં બગાઈ કે ચામ જ નેવા મ્હોંડી રહેવાના ગુણ હોય છે. અપમાન તિરસ્કાર સહી લેવાના ગુણ એ સારા પ્રમાણમાં કેળવી ગયે છે. બીજને તરત જ જવાન વાળ્યો. ‘સન્દેશ ન હોય તો આપનો સિદ્ધાન્ત લખી આપો.’

હું : જુવો, સિદ્ધાન્તોમાં હું માનતો નથી. કોઈ પણ જાતનો સિદ્ધાન્ત ન રાખવો એ મ્હારો સિદ્ધાન્ત છે. અને એ સિદ્ધાન્ત આમ ત્હમે કહો ને તરત તૈયાર કરાય નહિ ને લખાય નહિ.”

પણ છટકો ન થયો. એકે વિનંતિ કરતાં હાથ નેડ્યા. બીજે કરગરી પડ્યો, હું પીગળી ગયો અને કાંઈક લખી આપ્યું. શું? તે અત્યારે યાદ નથી.

એક લખ ગઈ ત્યાં બીજે ફારસ શરુ થયો. યુવાનમંડળના ઉતારે એક ન્દાનું શું નાટક

જનવાવવાની તૈયારી ચાલતી હતી. ત્યાંથી કહેણુ આપ્યું એટલે ત્યાં ગયો. ટોળીઆ ઉપર પાંચેક યુવાનો બેઠા હતા. રહામે એક રાજવંશી દેખાતા યુવાન ગંભીર મહેરે બેઠા હતા. એક યુવાને મહેને નીચે પ્રમાણે પ્રસ્તાવના કહી.

“આ ભાઈને આજે દરાવ મૂકવાનો છે. તે ફક્ત આ ભાઈ લખી આપે છે. પણ તેમાં શું લખ્યું એ આખતનો વિચાર કરવાનો છે.”

હું વસ્તુસ્થિતિ સ્વમજી ગયો. જે દરાવ મૂકવાના હતા તે મુંબાઈમાં સામાન્ય રીતે વપરાતા છતાં સાહિત્યમાં નહિ ઉતરેલા એવા શબ્દમાં કહ્યું તો ‘ખોરાક’ જેવા જ લાગતા હતા.

દરાવ લખાયો. બધાએ માન્ય રાખ્યો. ત્યાં બીજી મુશ્કેલી ઉભી થઈ.

એ ભાઈને સરદી થઈ હતી; એટલે દરાવ પર વિવેચન કરતાં કદાચ એમનું ગળું ખેંસી જશે એવી એમને ધારતી લાગતી હતી. આનો તોડ પણ એક યુવાને જલદી કાઢ્યો. એમણે તરત જ કહ્યું:—

“મહારી પાસે Michael Throat Pills છે.” એમ કહી એમણે પોતાની બેગમાંથી જુલાળની ગોળીઓની શીશી કાઢી. બીજા બધા સ્વમજી ગયા. કાવડા થઈ એમણે બીજા યુવાનને પૂછ્યું “એક આપું કે બે?”

બીજો યુવાન : “બે આપોને કે તરત જ સરદી મટી જશે.”

પેલા ટીખળી યુવાને બે ગોળી કાઢી પેલા ભાઈને આપી. એમનો વિચાર સખામાં જતાં ખેલાં લેવાનો હતો. પણ કદાચ ભૂલી જવાય એ ખડીકે એક યુવાને તે ત્યાં ને ત્યાં જ લેવા સલાહ આપી. એક ભાઈ પાછીનું આસ લાખ્યા. અને ગોળીઓ ગળાઈ ગઈ.

હમે બધા હસતા હસતા છૂટા પડ્યા.

રાતના નવેક વાગ્યા હશે. સાહિત્યપરિષદની પ્રાર્થનાહિતિ થઈ ગઈ હતી. થોડા સાહિત્ય-રસિકો અને સાહિત્યકારો લાઠી છોડી ગયા હતા. હમારો ઉતારો પણ અર્ધોક ખાલી થઈ ગયો હતો. જે રહ્યા હતા તે પણ બીજે દિવસે સહવારે નીકળવાના હતા. મળવાની આ છેલ્લો તક માની હમે નિરાંતે બેઠા હતા. અને સાહિત્ય પરિષદની અને સાહિત્યકારોની વાતો કે નિંદા કરતા હતા. નિંદા શબ્દ વાંચી વાચક ત્હારી આંખો ચકાવીશ નહિ. જગતમાં નિંદા કોણુ નથી કરતું? વિશાળ દૃષ્ટિએ જોતાં સાહિત્ય એ પણ પ્રજા, માનવ અને કુદરતની નિંદા નથી? અસ્તુ.

એક ભાંઈએ સહાંજનો અનુભવ કહ્યો. ના. કાકોરસાહેબે આપેલી ગાર્ડન પાર્ટી પછીનું એ દૃશ્ય હતું. કમનસીબે હું રંગભૂમિ સમક્ષ ન હતો. પણ સાહિત્ય પરિષદના સાહિત્યેતર પ્રસંગો અને કીરસાઓ જાણવાનું ઘણાને મન ચાય છે, અને એમાં સાહિત્ય પરિષદનાં લુખા કાર્યક્રમ કરતાં ઘણે અંશે વિશેષ રસ પણ હોય છે, એટલે પ્રસ્તુત પ્રસંગનો ઉલ્લેખ, માત્ર અનાવકારણિક નહિ નીવડે એમ માની લઉં છું. માન્યતા એ સર્વ સામાન્ય અને કુદરતી રોગ છે, એથી પર મહારા જેવો હુલ્લક માનવી ક્યાંથી હોય?

બે ચાર સાક્ષરો તે જ સહાંજે લાઠી છોડી પોતાને હામ જવાના હતા. એટલે અટપટ ગાર્ડન પાર્ટીના ગ્રોગ્રામ અધૂરો મૂકી “અશિરચ સ્થાપક સ્થાન” પ્રતિ એમણે પ્રશ્ન કર્યું.

વાટમાં એક સાક્ષરને એમના કોઈ સંબંધી મળ્યા અને એ યોડીવાર રોકાઈ ગયા. ધડીઆળ પાસે નહિ હોય અગર હશે તો બંધ થઈ ગયું હશે, એટલે વાતચીતમાં સમયનું લાન ના રહ્યું. યોડી વારે પોતાને ગાડી પકડવાની છે એ વાતનું અચાનક ધેમરાણ થયું, અને પેલા બાઈને સાહેબજી કરી એમણે રેશન તરફ દ્રુત કરી. સામાન આગળથી રેશન ઉપર મોકલવાનો પ્રયત્ન થઈ ગયો હતો. ટીકીટ પણ રોઈ હતી; અને બીજા મિત્રો હતા એટલે સામાન ગુમાવવાની ચિંતા તો ન હતી. એમણે ઉતાવળે ચાલવા માંડ્યું. રેશનની લગભગ નજીક આંખ્યા અને ટ્રેનનો પીસવો વાગ્યો. સાક્ષર શું કરે? નાનુક શરીર, પગમાં ચંપલ અને કોઈને માટે ન રોકાવાનો મનસુખો કરીને ઉપડવાની તૈયારી કરતી આગગાડી! ગાડી ચૂકી જવાય તો? પોતાનાં પ્રિયજનોથી છૂટા પડ્યે ચારચાર દિનનાં બહાણાં તો વાયાં હતાં. ચારચાર દહાડા જેમને આંખે કદી ન નીરખેલા, આત્માએ ન ઝોળખેલા, એવા મનુષ્યો વચ્ચે તો જેમ તેમ પસાર કર્યા હતા. સ્વજનોનો વિરહ અસહ્ય થઈ પડ્યો હતો, ચાર દિવસમાં અનેક વિરહ કાળો લખવા સુણ્યાં થઈ આવેલી; પણ પરિપક્વા ધોંધાટભર્યા વાતાવરણમાં, બપોરે કવિતા દેવીએ આવવા ના પાડેલી. રહવારે કવિતાદેવીને ઠંડી લાગતી. રહાંજે અનેક ઝોળખીતા સ્વજન સાથે એ સાક્ષર સમય પસાર કરતા હોય ત્યારે કવિતાદેવીને આવતા શરમ લાગતી; રાત્રે કવિતાદેવીને સાક્ષર મહાશય ખોલાવે—કાલાવાલા કરી આગ્રહભર્યો, રૂદનભર્યો અવાજે કવિતાદેવીને પધારવા વિનવે; કવિતાદેવી નિમન્ત્રણ સ્વીકારે અને આવવાની તૈયારી કરે. પણ કવિતાદેવીના નૂરનેો અંકાર સંભળાય ને સાક્ષરથી ઉઘી જાય. આમ એ વિરહકાળ્ય લખવાનો મુયોગ ચારચાર દહાડે પણ ના સાંપડ્યો. બહેલા ધર અને ગામ ભેગા થઈ કવિતાદેવીને ખોલાવવા વિચાર કરેલો ત્યારે આગગાડીને કવિતાની અદેખાઈ આવી. અને સાક્ષરશ્રીને નથી લઈ જ્યા એમ પીસવા મારફતે જાહેર થયું.

સાક્ષર મહાશય એક પત્રના તન્ત્રી હતા. અનેક સાહિત્યસેનાની સાથે કલમ લઈ એ યુદ્ધમાં ઉતર્યા હતા. અનેક આધેડ યોદ્ધાઓને શબ્દ પ્રહારે એમણે મ્હાત કર્યા હતા. અનેક તરુણોને એક જ બોમ્બે એમણે રણક્ષેત્રમાંથી નસાડ્યા હતા. તે એક આગગાડીથી હારે? મેરુ પર્વત ચળી જાય...વગેરે યાચ છતાં ગાડી પકડવી એવો એમણે પળવિપળમાં નિશ્ચય કર્યો. *ચંપલ કાઢી હાથમાં લીધા; અને ચૂકી દોટ. મીનીટ બે મીનીટમાં એ રેશનને હારે આવી ઉભા. રેલ્વેના દ્વારપાળે ટીકીટ માગી. ટીકીટ કાઢવા જેટલો સમય ન હતો, એટલે એને ગણકાર્યા વગર એ આગળ વધ્યા. રેશનનો દ્વારપાળ મુખ વિકાસી ઉભો જ રહ્યો. બીજી ક્ષણે તન્ત્રી મહાશય રેલ્વેના એક ડબ્બાના દ્વાર નીચે આવી ઉભા. હાથમાંના ચંપલ બારીમાંથી અંદર નાંખ્યા. એક હાથે સળીઓ જાલી બીજે હાથે ખારણું ઉઘાડ્યું, અને કૂદી ચડી ગયા. એમના પ્રસ્વેદ છાયા મુખ ઉપર વિજયનું સ્મિત ફરક્યું. એક મહા પ્રતિરૂપધર્મિ કલમના એકજ ધડાકે હરણવાનો સંતોષ એમણે અનુભવ્યો. સ્વસ્થ ચિત્ત થયું ને એમણે અચંખા સાથે બેયું કે ગાડી તો રિયર ઉભેલી જ હતી. બીજા ઉતાડને પૂછ્યું તો જવાબ મળ્યો કે ગાડી ઉપડવાને હજી અર્ધો કલાકની વાર હતી. પોતાના નિરર્થક ગએલા શ્રમનો શોક

● પત્રની ગતિને અવરોધી રહેલા રહેમતા ચરણ રક્ષક.

† પ્રસ્વેદરૂપે એમના અંગેઅંગથી ઝરવા લાગ્યો.

તન્ત્રીશ્રીની થયેલી આ ક્ષેત્રી રિચિત્રી હમારા હૃદયમાં ઉડે ઉડે સહાનુભૂતિનો ભાવ જાગૃત થયો પણ હસવું ખાળી શકાયું નહિ. અનેક પ્રકારની આ દાયરામાં ચર્ચા થઈ. આખરે અમદાવાદમાં ભરાનારી ૧૨ મી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ કોણ થશે-અને કોણ થવા જોઈએ એ પ્રશ્ન ઉપર હમે ઉતર્યા. આખરે એક ભાઈ બોલી ઉઠ્યા “અગીઆર અગીઆર સાહિત્ય પરિષદ ભરાઈ છતાં” પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન કોઈ પારસી કે મુસલમાનને આપવાનું પરિપદીઆઓને ક્યાં સૂઝે છે?” મહેં નમ્રતાપૂર્વકે કહ્યું, “સરકારનો કોમીય પક્ષપાત સાહિત્યપરિષદમાં દાખલ ન થવો જોઈએ. કોમીય ધોરણ-અને ઉત્તેજન ઉપર કોઈપણ સાર્વજનિક સંસ્થાનું બંધારણ થયું હોય તો તે દિન પ્રતિદિન દીલું પડવાનું.”

પેલાભાઈએ રહામો જવાખ આપ્યો-“મારો એકલાનો મત નથી. કવિ ન્હાનાલાલ પણ એજ મતના છે, અને મુંબાઈમાં ગોર્વધન મહોત્સવ પ્રસંગે સ્પષ્ટ સંબંધમાં આ વિચાર એ રજૂ કરવાના છે એમ મને કહેતા હતા.”

બીજા એક ખાદીધારી ભાઈએ કોઈ હરિજનની પસંદગી કરવા સૂચવ્યું; અને એમ થાય તો મ. ગાંધીજી પણ પરિષદમાં પધારે એની ખાત્રી આપી.

લોકરાજ્યની વાતોના આ દિવસોમાં મને આ જાનને સૂચનાઓમાં અર્વાચીનતા લાગી અને સાહિત્ય પરિષદે અર્વાચીનતા જાળવવી હોય, લોકપ્રિયતા મેળવવી હોય, તો પ્રજાગ્રહણમાં ધસડવું રહ્યું.

કોઈપણ જાતનો નિર્ણય હમે ન કરી શક્યા. મહારી આંખમાં ઉંધ ભરાઈ હતી, બીજા બે ચાર જણ એકાં ખાતાં હતાં એટલે હમે ઉઠી પોતપોતાની ઝોરડોમાં ગયા.

—: દૃશ્ય ત્રીજું :-

[સાહિત્ય પરિષદની એકમાં હજારો માણસની મેદની મળી છે. પ્રમુખનું સ્થાન ખાલી છે. એક ખૂણામાંથી સાદીક અને બીજા ખૂણામાંથી શયદા ઉડે છે. અને પ્રમુખની જગા તરફ જવા માંડે છે. બન્ને વ્યાસપીઠના પગચીઠા આગળ ભેગા થાય છે. એકએકની રહામે ધૂરકે છે અને ઉપર બેઠા ચઢવા માટે હરિશ્ચંદ્ર કરે છે. એટલામાં બીજા ખૂણામાંથી પેસ્તનજી અને શાપુરજી દોડતા આગળ આવે છે. ચાર જણ પ્રમુખનો તકીઓ લેવો ધક્કામઠ્ઠી કરે છે. એટલામાં બીજા ખૂણામાંથી એક પ્રચંડ અવાજ સંભળાય છે. સભાની આંખો એ દિશા તરફ વળે છે. શયદા, સાદીક, પેસ્તનજી અને શાપુરજીને સમુદ્ર રાખવા કહેતાં તે એક હાથ ઊંચો કરે છે. ધીમે, શાન્ત, પણ મક્કમ અવાજ આવે છે.]

“આ દિવસો નથી મુસલમાનોના કે પારસીના. આ દિવસો છે હમારા હરિજનના. હમને હરિજનોને કરેલા અન્યાયનું પ્રાચક્ષિત સાહિત્ય પરિષદે પણ કરવાનું છે અને તે કોઈ હરિજનને પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન આપીનેજ થઈ શકે, હું હરિજન છું. આવકવિ નરસિંહ અને અર્વાચીન ગદ્યસત્રાદ મ. ગાંધીજીનો માનીતો ને બહાલો. આ સ્થાને એસવાનો પ્રથમ હક્ક મહારો છે. કોઈ પૂછશે એ હક્ક આપ્યો કોણે? તો હું કહીશ કે હતા એ મહારો જન્મ સિદ્ધ હક્ક: હમે ઝુંટવી લીધો. સરકાર માથાપે અને બાણુજીએ એ હક્ક મને પાછો મેળવી આપ્યો છે.”

સભાના એક ખૂણામાંથી તાળીઓનો ગડગડાટ થયો. એ વ્યક્તિએ આગળ ચાલવા માંડ્યું. પેસ્ટનજ અને શાપુરજ બેસી ગયા. શયદા અને સાદીક બોદા પડ્યા-ગુરસામાં શયદાએ પગ ઠોક્યો. સાદીકે મુઠ્ઠી વાળી, અને બન્ને હતા ત્યાંજ બેસી પડ્યા. પેલી વ્યક્તિ આગળ આવી. વ્યાસપીટનું પ્રથમ પગથીકં મટે છે ત્યાં એક તીણો સૂર સંભળાયો.

“આ દિવસો પ્રથમે છે સ્ત્રી સન્માન અને સ્ત્રી સમાનતાના. આવતી કાલે સ્થપાયેલી સ્ત્રીઓનું વિશ્વવ્યાપી સામ્રાજ્ય. અત્યાર સુધી સ્ત્રી-પ્રમુખ ન નીમી સાહિત્ય પરિપદે હમાતું હાહાકારું અપમાન કર્યું છે. સ્ત્રીઓની કુશળતા, વિદ્યા અને અખૂટ પ્રેરણાશક્તિની છયોડ અવગણના કરી છે. શુદ્ધ સનાતન સાહિત્યનું સર્જન સદાયે આભારી છે હમારી દીધેલી પ્રેરણાને. તો આ સભાનું પ્રમુખસ્થાન હમારામાંથી કોઇને આપવું એ સાહિત્ય પરિપદની ફરજ છે.”

સ્ત્રી મંડળમાંથી તાળીઓનો ગડગડાટ થયો. વિદ્યાબહેન અને શારદાબહેન સળવાયાં. બન્ને ઉઠવા જતાં હતાં ત્યાં લીલાબહેન અને હંસાબહેને એમના ખભા ઝાંતી બેસાડી દીધા. અને યોગે આગળ ચાલ્યા. સભામાં પક્ષ પડી ગયા. ધોંધાટ શરૂ થયો. સભાના એક ખૂણામાંથી કોઇ ઉઠતું જણાયું. એ વ્યક્તિએ આગળ ધપો, માનવ દીવાલો બેઠી સભામાંથી બહાર જવા પ્રયત્ન કરતી હતી. એ તો એજ. આગળ પ્રોફેસર દૂરકાળ અને પાછળ અંબાલાલ જાની. બન્નેએ એકબેકના સહાને બોલ્યું. એકેકેનો હાથ પકડ્યો. બીજો હાથ મૂક્યો પાછડી ઉપર. એકની આંખે અન્ધારા આવતા હતા, બીજાને સભા મંડપસહિત પૃથ્વીમાં સમાઈ જતી દેખાતી હતી, બન્નેને આમાં સનાતન ધર્મ અને યુરુપત્યનું અપમાન થતું દેખાયું. એમણે તિરસ્કાર ભરી દષ્ટિ નાંખી. એક સભા તરફ, બીજી પ્રમુખપદાભિલાષી હર્મિયન તરફ, ત્રીજી પાદસી મુસ્લીમ મુદરથો તરફ અને ચોથી જળવાખોર સ્ત્રી-સંઘ તરફ, કાણુ બે કાણુમાં તેઓ મંડપની બહાર નીકળી ગયા.

મંડપમાં હોદ્દા વધી ગઈ. કોઈએ બોડો ઉછાળ્યો. કોઈકની પાછડીએ જમીનને ભેટવા ગમડી અને કાણુ બે કાણુમાં આખોયે મંડપ નીચે પડ્યો-હજારો માનવો સાથે હું દટાઈ જઈ છું એવો મદને ભાસ થયો અને મહારાથી ભુમ પડાઈ ગઈ, ઓ.....

* * * * *

ગનરાએકો હું પથારીમાંથી ઉઠ્યો. અજવાળું ચઢ્યું ગયું હતું. નવ વાગ્યે ગાડી પકડવાની હતી એટલે ઝડપથી સર્વશમ આટોપી રોટ્સન પ્રતિ બીજા બીરાદરો સાથે પ્રયાણ કર્યું. વાંચક, હું લખવા બેઠો હતો સાહિત્ય પરિપદનો હેવાલ અને લખાઈ ગયું કાંઈ તૃતીયમ્. એને જે કહે તો, આ છે. માત્ર એકજ ચેતવણી આપી લઉં. વાંચી બધું મનમાં રાખજો. કારણ આ છે માત્ર મ્હારે અને ત્હારે ખાતર. કોઈ ત્રીજા માટે નહિ.

ગ્રામ પુનર્ઘટના

શ્રી. જયશ્રી રાયજી

અ

જની પરિપદ હિન્દુસ્થાનના ગ્રામજીવનની હાલની પરિસ્થિતિ પરવે મુખ્યત્વે તેની કેળવણી, આરોગ્ય અને એકંદર તેના લોકોની સ્થિતિ વિશે વિચાર કરતાં દીલગીરીની લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે, અને હિન્દુસ્થાનની દરેક સ્ત્રી સંસ્થાઓને સ્થાનિક મંડળીઓ સ્થાપી ગ્રામપુનર્ઘટનાનો પ્રશ્ન ઉપાડી લેવા આગ્રહ કરે છે.

ગ્રામ્ય પુનર્ઘટના બાબત જે દરેક મૂકાયો છે તેને ટેકો આપતાં અને આનંદ યાચ છે. આ વિશે ખરું જોતાં મને બોલવાનો અધિકાર નથી. ત્યાંના જીવનનો અભ્યાસ કર્યા શિયાય તે જીવનમાં રહેલી અનેક મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ ભાગ્યે જ આવી શકે છે. આજે હું કાંઈક બોલવાની હિંમત કરું છું તે માત્ર પુસ્તકોની મદદથી જ તેઓના જીવન વિશે હકીકત મેળવી તે ઉપરથી જ. ગામડાંની અવદશાનો પ્રશ્ન અત્યારે સરકારનું પણ ધ્યાન ખેંચે છે એ સંતોષની વાત છે. યોગ્ય દિવસ પહેલાં જ નામદાર ગવર્નર સાહેબે ગ્રામપુનર્ઘટના બાબત ચોજનાઓ ખજાર પાડી છે. ગ્રામપુનર્ઘટનાનું કામ પ્રગ્ન અને સરકાર બંનેના સહકારથી જ થઈ શકે. પ્રગ્ન તો ઘણુંએ પોતાના હિત ખાતર કરવા ધારે પણ જ્યાં સુધી સરકારની મદદ નહિ હોય ત્યાં સુધી તેમની મહેનત નિષ્ફળ જશે. કારણ કે અત્યારે રાજ્યવહીવટનું કેન્દ્રસ્થાન શહેરો રહ્યાં. એક વખત એવો હતો કે ગામડાંઓ પોતપોતે પોતાના પ્રશ્નો ઉકેલ કરી શકતાં. ગ્રામ-પંચાયત ગામડાંના લોકોના સુખાદારી તેમજ ગામના કાજ તેમના કજીયા ચૂકવી દરેક પ્રશ્નો ઉકેલ કરી નાખતા. અત્યારે આ બધા માટે મોટા ખર્ચો આપી ગામડાંઓને શહેરના પરાધિન રહેવાનું છે. જે હાથમાં પાસણની ફોરી છે તે જગ ઉપર શાસન કરે છે. The hand that rocks the cradle rules the world. આ પ્રમાણે ગામડાં એ માતાની ગરજ સારે છે. શહેરને પોપણ આપનાર ગામડાં છે. હિન્દુસ્થાનમાં આશરે ૭૫૦,૦૦૦ ગામડાંઓ છે તે તેમાં દેશની ૯૦ ટકા વસ્તી છે. દેશની જાહોજલાલી શહેરમાં રહેતા ૧૦ ટકા કરતાં ગામડાંમાં જ ૯૦ ટકા લોકો છે તેના ઉપર વધારે આધાર રાખે છે; અને આ ૯૦ ટકામાં કરગદાર ખેડૂત, બેકાર મજૂરો અને નિસ્તેજ સ્ત્રી તથા બાળકોની વધારે પ્રમાણમાં વસ્તી છે. એક દેશનો ઇતિહાસ એટલે તે દેશના લોકોની હુલર ઉઘોગ ખેતી તથા આર્થિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ. દેશની આબાદી આ લોકોની સ્થિતિના ઉપર અવલંબીને રહેલી છે. અત્યારે હિન્દની ગરીબાઈ કોઈપણ સુધરેલા દેશના ઇતિહાસને લજ્જાકષ્ણ છે. હિન્દમાં ઉપરજાપરી કુષ્ઠાજને લીધે લોકો બહુ બેકાર ને કંજાશ થઈ ગયા છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે હિન્દના ખેડૂતો બેદરકાર અને ખર્ચાળ છે, અને સારા વખતમાં બ્રવિધ્યને માટે સાચવીને રાખતાં નથી. પણ તેમના જેવા કરકસરથી તથા સહમજને ખર્ચ કરનારા ખેડૂતો દુનિયામાં બીજા ભાગ્યે જ મળી શકશે. એમ પણ વળી કહેવાય છે કે ખેડૂતોની ગરીબાઈ વધવાનું કારણ તેઓના દેવાં-પણ આ

દેવામાં ધક્કલનાર મહેસુલનો બોલો શું દુનિયામાં બીજા ખેડુતોના કરતાં અહીંના ખેડુતો ઉપર વધારે નથી? ત્યારે દોષ કોનો? અત્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે હિન્દ એક ખેતીપ્રધાન દેશ છે ને ખેતીમાં જોઈતી આવડત ન હોવાથી અને ઉપરાષ્ટ્રપરી હુકમી પડવાથી ગામડાંના લોકોની ગરીબાઈ વધે છે. હિન્દ દેશનો ઉલોગ ૧૮ માં સૈકામાં તેની ખેતીવાડીના જોડલોજ ઉચ્ચ દક્ષાએ પહોંચેલો હતો. તે વખતે હિન્દમાં એટલું સુન્દર વણાટકામ થતું, કે અહીંનું કાપડ એશીઆ તથા યુરોપના માર્કેટમાં જતું. હિન્દની લક્ષ્મીથી મોહીનેજ પરદેશી લોકોએ અહીં વેપાર કરવા કમ્પનીઓ સ્થાપી—અફગાન તથા મોગલ બાદશાહના વખતમાં આ દેશના કારીગરો પાસે સુન્દર કારીગરીના નમૂના કરાવી આ દેશના ઉલોગને સારું ઉત્તેજન અપાતું અને તેથી દેશનો પૈસો દેશમાં જ રહ્યો. પણ છેલ્લા ૧૫૦ વર્ષથી આ દેશમાંનું દ્રવ્ય પરદેશી કારીગરોના પોપણુ ખાતર ખેંચાઈ ગયું.

શાન્તિનિકેતનમાં જે ગ્રામસુધારાનું કામ થાય છે તે આજત પ્રેમચંદલાલના Shriniketan+ પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે એક ટેકાએ લખાલું છે :

Shriniketan is situated in the district of Birbhum, about a mile and a half from Shantiniketan, and about three miles from Bolpur, the railway station. During the time of the East India Company, on this very spot, and about a quarter of a mile away, were the residence and indigo factories of the Company. The last of the Company's residents was one Mr. Cheap, whose palatial buildings, although now in utter ruin, are still to be seen. The elephants' stables and the strong masonry work are signs of the magnificence in which Mr. Cheap and other Company's servants lived. Report has it that during his time Mr. Cheap used to export from this locality alone goods (lacquer, sugar, cotton and indigo) worth about £ 75000/- every year to England. To-day, not only this locality but the whole district produces next to nothing worthy of export, except a little rice, which is the only crop in the district.

હિન્દના ગામડાને આબાદ કરવાં હોય તો એક જ રસ્તો છે ને તે આ તેમના દ્રવ્ય મેળવવાના માગોને પાછાં મોકળાં કરવાં.

ગ્રામપુનર્વિદ્યાનું કામ ચાર વિભાગમાં વહેંચી શકીએ.

- (1) Increase production both of the Soil and of Village industries. જમીનનો કસ સુધારી તેમાંથી વધારે પાક ઉત્પન્ન કરાવવો એટલે ખેતી અને ગ્રામ ઉલોગને વધારે સમૃદ્ધ કરવાં.

- (2) Reduce waste - ખોટા ખર્ચ દૂર કરાવવા.
- (3) Improve Health - આરોગ્ય વધારવું.
- (4) Education - કેળવણી.

ખેતીને સુધારવા માટે યોગ્ય તપાસ કરાવી જમીનમાં વધારે પેદાશ થાય તેવાં બી આપવાં. હરીયાર તથા હળમાં પણ વધારે સુધારા થઈ શકે ત્યાં તે કરાવી તે રીતે ખેતીની પદ્ધતિ સુધારી આપવામાં મદદ કરવી. ખેતીના કામ માટે ખેડૂતો પાસે પૈસા ના હોય તેવાને સહકારી ધોનણે નાણાં ધીરવાં. ખેડૂતો કસ્ટમનાં હોય છે તેને લેણદારના પંખમાંથી છોડાવવા. આ માટે સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવી.

ખેતી ઉપરાંત કંઈક Cottage Industry એટલે ગ્રામ ઉદ્યોગને માટે સવલત કરી આપવી. ખેડૂતને વર્ષમાં ચાર માસ નિરુધમિ ખેતી રહેવું ના પડે તે માટે તેના હાથમાં કંઈ ઉદ્યોગ આપવાની જરૂર છે. Cottage Industry તરીકે કાંતવાનું, વણવાનું, કેરીનું કામ હાથ ધરે તેમણે થાય છે. દરેક ઘરમાં પ્લેસ્ટી શકે તેવા ઉદ્યોગની તપાસ કરતાં કાચીત થયું છે કે રેડીયા સિવાય એવો બીજો ઉદ્યોગ નથી કે જે સર્વને માટે ઉપયોગી થઈ શકે. રેડીયાથી સુતર કાંતી પોતાના જ કપાસનો ઉપયોગ થઈ શકે અને પોતાના પુરતાં કપડાં વણી શકાય. તેમજ અનેક વસ્તુકરોને સુતર આપી કાપડ વણાટ કરાવવાથી તેઓને પણ રોજી આપી શકાય. હિન્દુસ્તાનમાં હજી પણ હાથવણાટનું કામ કરી હળવેશ વણુકરો પોતાનું શુભચિન્તન કરી રહ્યાં છે. આ કારણથી જ મહાત્મા ગાંધીજીએ રેડીયાને તથા ખાદીને આટલું મહત્ત્વ આપ્યું છે. ખેડૂતને માટે રેડીયો ખરેખર આશીર્વાદરૂપ છે. ઉદ્યોગને માટે પણ ગામોમાં જે અનેક પ્રકારના હુબર ઉદ્યોગ થાય છે તેને ઉત્તેજન આપવાની જરૂર છે. જે સુંદર કારીગરીના નમૂના આસપાસ ચતા તેને સજીવન કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણે શહેરના લોકો સ્વદેશી વાપરીશું તો આ ગરીબ કારીગરોને રોજી આપી શકાય. દેશની પડતીનું મુખ્ય કારણ તો આપણાં લોકોની પરદેશી ચીજોની મોહની છે. ઘરનાં છેડકાં જૂપે મરે ને ઉપાધ્યાયને આટો તેમ આપણે પરદેશના કારીગરોને ખટાળી આપણા લોકોને જૂપે મરતા કર્યાં છે. સ્વદેશીથી જ દેશનું ધન દેશમાં રહેશે.

પણ ચારણીમાં પાણી રેડવાથી પાણી બેસું થાય નહીં તેમ આ ધનનો ખોટો ઉપયોગ થાય તેને અટકાવવાની જરૂર છે. ન્યાતવરા, મરણ, અને લગ્ન પ્રસંગે લોકો સાચવેલા પૈસા વેડફી નાખે છે. ઘણી વાર ખોટા ખર્ચથી પાપમાલ થાય છે. (Liquigation) કોર્ટના કજીઆ કરીને લોકો કરજમાં હુણે છે. આ રીતે ધન વેડફાઈ જાય છે. વળી ઘણી વખત મંદવાડને લીધે કમાવાની શક્તિ ઝાઝી થાય છે. ધનથી જ કંઈ ચરીરનું સુખ સંપૂર્ણ નથી. ખેડૂનું સુખ તે જાતે નથી. જ્યાં ગંદકી ગંદવાડો છે ત્યાં રોજ ફાટી નીકળે છે. ગામડાની અવસ્થાનું કારણ લોકોની આરોગ્યતા બાબત ખેદરકારીને આભારી છે. સાદાઈ સાથે સ્વચ્છતાના પાઠ શીખવવાની જરૂર છે. ગામડાના ઉકેરડા સાફ કરી દૂર ખાડા ખોદવી તેમાં મજ નાખવાથી ગામની સફાઈ વધશે. વળી ખીયાના પાણી સ્વચ્છ રાખવા માટે કુવા તળાવ આગળ સાફસૂક રાખવું જોઈએ. ઘણી વખત કુવા વર્ષો સુધી ગળાવ્યા ન હોવાથી ગામમાં ઉપદ્રવ ફાટી નીકળે છે. આરોગ્યને

લગતા ભાષણો દ્વારા તથા શીશ્મ અને મેજિકલેન્ડર્ન દેખાડી આ માટે પ્રચાર કરવાની જરૂર છે. સ્વચ્છતા અને આરોગ્યતાના કાર્ડની શરુવાતથી જ આમ પુનર્ધર્ટનાનું કામ શરુ થઈ શકે છે. ગામડામાં સ્ત્રીઓ તથા બાળમરણ્યનું પ્રમાણ વધારે છે તેનું મુખ્ય કારણ સ્ત્રીઓની સુવાચક પ્રસંગે તેમની પુરતી માનજત થતી નથી ને માતા તથા બાળકને એક અનધક દાઢના દાઢમાં સોંપવામાં આવે છે તે જ છે. વળી બાળકને જેવા કુરિવાજથી પણ બાળવયમાં માતા થવાથી સ્ત્રીઓ પોતાની તેમજ બાળકની સંભાળ લઈ શકતી નથી, ને આ તરફ પણ સમાજસેવાનું કામ કરનારને ઘણા પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. Welfare problems માં Maternity and Infant Mortality “પ્રસુતિ અને બાળમરણ્ય” વિષય ઘણો જ અગત્યનો છે. આ માટે શહેરમાંથી સારી દાઢઓ તૈયાર કરાવી ત્યાં કામ માટે મોકલવાં જોઈએ. હજી ‘Registration of Dias’ આ કાયદો અમલમાં મૂકાયો નથી. તેને માટે ચળવળ કરવી જોઈએ.

ગામડાની સુધારણાનો મુખ્ય પાયો કેળવણી છે. જ્યાં કેળવણીના જ સંસારો ત્યાં લોકોમાં દુષ્ટ શક્તિઓ ધર કરીને બેઠી છે. પણ આ રિવાજો ને લોકોને યોગ્ય કેળવણી આપવામાં આવે તો આપોઆપ નાશ પામી જાય. સરકાર પોતાની ફરજ અદા કરતી હોય તો અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં આટલા અજ્ઞાન લોક ન હોય. એક અમેરીકન બાઈ મીસીસ ગરફુડ વીલીયમ્સ પોતાના એક પુસ્તક Understanding India માં એક ઠેકાણે હિંદુસ્તાનની હુદશા દૂર કરવા કેટલાક ઉપાય સૂચવે છે.

“It is education; it is schools; it is popular intelligence. All these superstitions and evils which we see in India have their root in the illiteracy, the want of education of the masses of the people. Wipe out the illiteracy, give the people schools, and these jungle growths will be swept away. An educated India will not tolerate purdah, child marriage, the disabilities of widows and the rest. It is appalling to compare the influence of a body of 30 crores illiterate men and women with the potential power that education would give them for progress and advancement. Education would bring a new atmosphere of common sense and wholesome interest into Indian Life, a release to the women and a stimulus to the men. Education would form an entering wedge for the emancipation of millions of untouchables. It would be a levelling influence between the castes, laying bare the artificialities of the system. It would weaken the superstitious credulity which makes the masses the easy prey of thousands of beggar priests. It would undermine the Indian's blind fatalism and make him begin to take account of economics and bacteria. It is the want of schools and

education that makes the Indian people ignorant of the rudiments of sanitation and hygiene, a prey to superstitious fears of gods and evils. India's only hope for the future lies in free compulsory education for the masses."

પ્રાથમિક કેળવણી માટે દરેક ગામડામાં શાળા થવી જોઈએ. તથા આ શાળાઓને માટે યોગ્ય શિક્ષકોને તાલીમ આપવી જોઈએ. ફરજિયાત કેળવણી થાય પણ જ્યાં સારા શિક્ષક ના મોકલવામાં આવે ત્યાં શિક્ષણ બધું અધકચરું અને નકામું જાય છે. મોટી ઉમ્મરનાને અક્ષરજ્ઞાન આપવા માટે પણ પ્રયત્ન થવો જોઈએ. (Co-operative Society) સહકારી મંડળ સ્થાપી આમસુધારણાના અનેક કામો હાથ ધરી શકાય.

આમ પુનર્જાતનાની યોજનાને અમલમાં મૂકવા માટે સરકારી અમલદારો ભેગા સેવાભાવી ભાઈબહેનોની બહુ અગત્ય છે. રૈયતને શદ્દ આવે માટે તેઓમાં વસી તેઓનો વિશ્વાસ મેળવી કામ કરવામાં આવશે તો તે સફળ થશે આજે અહીં ભેગાં મળેલાં બહેનોમાંથી દરેક તો ગામમાં જમ્મુ કામ ના કરી શકે પણ અહીં રહીને પણ આપણે રૈયત માટે કાંઈક સેવા કરી શકીએ. આપણે તેમના માટે ભાગણોદારા, પુરતકોદારા તથા મેજિકલેન્ટર્ન ક્લીન વગેરે બતાવીને તેમના અજ્ઞાન અને બહેમ દૂર કરી શકીએ તેમના બાળકો તથા માતા માટે સારી દાઢઓ ત્યાં મોકલી શકીએ. ખેતી સુધારવા સારાં હથીયારની શોધખોળ કરી પૂરાં પાડી શકીએ. તેમની કારીગરીને ઉત્તેજન આપી તેમનો બનાવેલો માલ ખરીદ કરી શકીએ. આ રીતે અહીં હાજર રહેલા બહેનો ધારે તો આમસુધારણામાં કંઈક ફાળો આપ્યાનો સંતોષ મેળવી શકે.

સૂર્ય મંડળ

રા. વિ. ય. આવસત્થી

અ.

પૃથ્વી પૃથ્વી કાંઈ દુનિયાની વચ્ચેવચ નથી, પણ તે તો સૂર્યની આસપાસ ફરનારી છે, અને પૃથ્વીની જેમ આકાશનાં બીજાં કેટલાંક ચળકતાં ચગદાં પણ સૂર્યની આસપાસ ફરે છે. આ ચગદાં કાંઈ તારાઓ નથી, કેમકે તે ચગદાં આકાશમાં એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ખસતાં દેખાય છે. અને જે ખરેખર તારા છે તે કેટલાય જમાનાથી સ્થિર દેખાય છે. એ ખસતાં કે ભમતાં ચગદાંને ગ્રીક ભાષામાં ભટકનારા “પ્લેનેટ્સ” કહેવાય છે, અને આપણે તેમને ગ્રહો કહીએ છીએ.

ગ્રહોનું એ ભમવું કાંઈ અનિયમિત ભટકવા જેવું નથી, પણ જેમ આપણી પૃથ્વી સૂર્ય ફરતી નિયમિત ફરે છે તેમ એ બધા ગ્રહો પણ સૂર્યની ફરતા નિયમિત ધ્વજા કરે છે અને અખિલ વિશ્વના આપણા તરફના ભાગમાં મધ્યબિન્દુમાં ગંભીર પ્રકાશરૂપે સૂર્યનારાયણ બિરાજે છે. આપણી પૃથ્વી તેમજ તેના જેવા બીજા બધા ગ્રહો સૂર્ય ફરતા એકજ દિશામાં ધ્વજા કરે છે, અને તે બધાં એકસરખા અંતરે નથી, પણ ઓછા વધુ અંતરે ફરે છે. આપણી પૃથ્વી સૂર્ય ફરતી આશરે ૩૬૫ દિવસમાં એક ફેરો ફરી રહે છે, જ્યારે છેટેના બીજા ગ્રહોમાંનો કોઈ ગ્રહ તો સૂર્ય ફરતી પોતાની એક પ્રદક્ષિણા પૂરી કરે એટલા વખતમાં આપણી પૃથ્વીએ તો તેની પ્રદક્ષિણાઓ એકસો કરતાં વધારે કરી નાંખી હોય.

સૂર્ય અને સૂર્ય ફરતા ફરનારા ગ્રહો વગેરે બધા કુટુંબની મંડળીને સૂર્ય-મંડળ કહેવામાં આવે છે. પણ મૂળ જ્યારે આ પૃથ્વી કે સૂર્ય કાંઈ નહતું એ જૂના પુરાણ કાળમાં કાંઈક પદાર્થોનું એક અદ્ભુત અને ગંભીર વાદળું માત્ર હતું, અને સૂર્ય, પૃથ્વી, ગ્રહો અને આપણે બધા જે પદાર્થોના બન્યા છીએ તે પદાર્થો એ મહાન વાદળામાં હતા. એવા આદિ વાદળાને ઇંગ્લીશમાં “નેબ્યુલા” કહે છે. એ નેબ્યુલા-વાદળાના બધા પદાર્થો પ્રથમ કંઈક આડીઅવળી રીતે ધસતા હશે, પણ જેમ જેમ સુગો વીતતા ગયા તેમ તેમ તેના બધા ભાગો વધારે નિયમિત રીતે ફરવા લાગેલા અને લાંબે વખતે તેની ફરવાની કુદરીની ગતિ બહુ નિયમિત થઈ ગઈ. આ હકીકતને આપણાં શાસ્ત્રોમાં ચિરાટ પુરુષનો ધુમરડી ફરતો તાંડવ નાચ કર્યો છે.

જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ એ ધુમરડી ફરતું વાદળું સંકોચાતું ગયું. આખા જગતમાં દરેક પદાર્થનો જથ્થો બીજા જથ્થાને આકર્ષણથી ખેંચવા પ્રયત્ન કરે છે, અને એ નિયમે આ ગંભીર વાદળાના બધા ન્હાના ન્હાના ભાગો એક બીજાને ખેંચવાથી સંકોચાઈ ગયા. કેમકે તેના બહારના બધા ભાગોને અંદરના ભાગોનું ખેંચાણ ચાલુ થયા કરતું, પણ તેમને તેની બહાર બીજું કાંઈ ખેંચનારું ન હતું.

એ નેબ્યુલા-વાદળું ફરતાં ફરતાં સંકોચાયા પછી તેમાંથી કેટલાક ભાગો છૂટા પડતાં તેના ગ્રહો વગેરે બની ગયાં અને મધ્યભાગનો ગંભીર તેજસ્વી ગોળો રહ્યો તે તેનો

સૂર્યનારાયણ બન્યો. આ રીતે આપણી પૃથ્વી અને તેના ભાઈભાંડુરૂપ બીજા ગ્રહો વગેરે બધાં જન્મ્યાં છે, અને તે બધાં સૂર્ય ઉપર આધાર રાખનારાં છે. સૂર્યમંડળ એક આપ્તું સંપૂર્ણ કુટુંબ છે, અને બાકીના આખા વિશ્વથી અલગ અને સ્વતંત્ર છે. જગતમાં એવાં અનેક સૂર્યમંડળો છે અને તે બધાં અસંખ્ય મંડળોના સૂર્યો બધા અચળ તારાઓ તરીકે જોવાપાયા છે.

દાખલા તરીકે સાત તારાનું યુગ્મનું જોને આપણા લોકો સાંતીકું કહે છે, અને જોશીઓ સુધરેલી બાપામાં સપ્તર્ષિના તારા કહે છે તે બધા વરસોવરસ તેની તે જગ્યાએ દેખાય છે. જો કે તેઓ પણ પોતાના સ્થાનમાં ફરે છે અને યોગ યોગ ખસે છે, પરંતુ તે એટલા બધા દૂર છે કે નરી આંખે જોતાં તેમાં કંઈ ફેર માલમ પડતો નથી.

પણ આપણી પૃથ્વી જેવી જમતી કે ભટકતી મુર્તિઓ તો એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ખસતી હોવાનું સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે. આ ભટકતી મુર્તિઓને ઓક લોકોએ “પ્લેનેટ” નામ આપ્યું છે, અને આપણા જોશી લોકો તેને ગ્રહો કહે છે. દાખલા તરીકે સ્વવારમાં ઉગનારો શુક્રનો ગ્રહ બધા અચળ તારાઓને પણ પોતાના તેજમાં ઝાંખા પાડી દે છે, તોપણ તે અચળ તારો નથી પરંતુ એક ગ્રહ છે. બીજો બ્રહ્મરૂપિતો ગ્રહ છે, ત્રીજો રાતા રંગનો હોવાથી તેનું નામ કોઈ દેવ ગંગા પાડ્યું છે. આ અને બીજા પાંચ છ ગ્રહો અનેક યુગોથી પૃથ્વીની માફક સૂર્યની આસપાસ ગોળ ફર્યા કરે છે અને તે ગ્રહો તારાઓ કરતાં વધારે ચળકતા લાગવાનું કારણ તો એ છે કે તે બધા આપણી નજીક છે.

એ બધા ગ્રહો તેમના પંડના પ્રકાશથી ઉજળા દેખાતા નથી, પણ સૂર્યનું અન્નવાણું તેમની ઉપર પડીને ત્યાંથી પાછું આપણા તરફ આવે છે તેથી એ ગ્રહો ઉજળા દેખાય છે. આપણે તેમાંના એકાદ ઉપર હોઈએ તો આ પૃથ્વીને પણ ત્યાંથી આપણે ઘણી ચળકતી અને ગ્રહની જેમ ફરતી દેખીએ. પૃથ્વી પણ એક ગ્રહ છે અને બીજા ગ્રહોની માફક તે પણ તેનાથી જ પ્રકાશે છે.

અચળ તારાઓમાંનો નજીકમાં નજીક તારો પણ આપણાથી એટલો બધો છેટો છે કે જે અન્નવાણાથી આપણે તેને દેખીએ છીએ તે અન્નવાણું કે પ્રકાશ તેની ઉપરથી નીકળીને આપણને પહોંચતાં ખરેખર ત્રણ વરસ લાગેલાં છે. પ્રકાશ તો એટલો ઝડપથી ચાલનાર છે કે તે એક સેકન્ડમાં આખી પૃથ્વી ફરતા આઠ આંટા લઈ શકે. તો પછી જે પ્રકાશને અહીં સુધી આવતાં ત્રણ વરસ લાગે તે પ્રકાશવાળો તારો કેટલો બધો દૂર હોવો જોઈએ !

આપણી પૃથ્વી કરતાં સૂર્યની વધુ નજીકમાં ફરનારા બીજા બે ગ્રહો છે, અને બાકીના બધા પૃથ્વી કરતાં વધારે મોટે અંતરે ચરજ ફરતા ફરે છે. જેમ પૃથ્વી સૂર્ય ફરતી ફરે છે તેમ આપણો ચાંદો પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે. બીજા કેટલાક ગ્રહોને પણ ચાંદા છે. એવા ચાંદાઓ મહાન ઇટાલીવાસી “ગેલીલીયો” એ પ્રથમ જોયેલા. તેણે એક દૂરબીન બનાવીને બ્રહ્મરૂપિ ગ્રહની આસપાસ ફરનારા ચાર ચાંદા ગોતી કાઢ્યા હતા. એ બધા ચાંદા બ્રહ્મરૂપિથી જુદે જુદે અંતરે રહીને તેની આસપાસ ફરે છે, અને એ બધા એક જ દિશાએ ગોળ ફર્યા કરે છે.

પછી બીજા ઘણા ગ્રહોની આસપાસ ફરનારા ચાંદાઓ ગોતી કાઢવામાં આવ્યા છે અને એ બધા ચાંદાને પણ સૂર્યમંડળના કુટુંબમાં આપણે ગણવા જોઈએ. જે બે ગ્રહો સૂર્યની

યડમાં છે તેને ચાંદ નથી, આપણી પૃથ્વીને એક ચાંદો છે, ગેલોઝીયોના વખત પછી બ્રહ્મસ્પતિની આસપાસ ફરનારા બીજા ત્રણ ચાંદા માલમ પડ્યા છે, એટલે તેને સાત ચાંદા છે, અને તેથી પણ વધુ હોવાનો સંભવ છે. શનિ નામના અન્યથા ગ્રહની ફરતા ફરનારા નવ ચાંદા માલમ પડ્યા છે.

આ પ્રમાણે આખું સૂર્યમંડળ બનાવનારા ગ્રહોની તેના ચાંદાઓ સહિત આપણે નોંધ કરીએ, અને તે સૂર્યથી છેટે હોવાના ક્રમ પ્રમાણે તેના અંતરના આંકડા માઇલોમાં લખીએ, તો નીચે પ્રમાણે કોષ્ટક બને છે:—

ગ્રહનું નામ.	સૂર્યથી કેટલા માઇલ દૂર.	દરેકના વર્ષની લંબાઈ.	ચાંદાની સંખ્યા.
૧ બુધ	૩૫૦૦૦૦૦૦૦	૮૮ દિવસ	૦
૨ શુક્ર	૬૬૦૦૦૦૦૦૦	૨૨૪ દિવસ	૦
૩ પૃથ્વી	૯૩૦૦૦૦૦૦૦	૩૬૫ $\frac{૧}{૪}$ દિવસ	૧
૪ મંગળ	૧૪૦૦૦૦૦૦૦૦	૬૮૬ દિવસ	૨
૫ બ્રહ્મસ્પતિ	૪૮૩૦૦૦૦૦૦૦૦	૧૨ વરસ	૭
૬ શનિ	૮૭૦૦૦૦૦૦૦૦૦	૨૯ $\frac{૧}{૨}$ વરસ	૯
૭ યુરેનસ	૧૭૫૪૦૦૦૦૦૦૦૦	૮૭ વરસ	૪
૮ નેપ્ચ્યુન	૨૭૫૦૦૦૦૦૦૦૦૦	૧૬૫ વરસ	૧

આમાં દરેકના વરસની લંબાઈ આપણા દિવસોમાં કે વર્ષોમાં આપી છે એટલે જ્યારે આપણે કહીએ કે નેપ્ચ્યુનના એક વરસની લંબાઈ ૧૬૫ વરસની થાય છે, ત્યારે તેનો અર્થ એમ સમજવો જોઈએ કે—જેટલા વખતમાં નેપ્ચ્યુન સૂર્ય ફરતો પોતાનો એક ફેરા પૂરો કરે છે તેટલા વખતમાં પૃથ્વી સૂર્ય ફરતી ૧૬૫ ફેરા આઈ રહે છે.

હજી સૂર્યના કુટુંબમાં તે ઉપરાંત સંખ્યામય અન્યથા અને અન્યથા જેવી ભૂતિઓ છે, અને ઉપર ગણાવી તે કરતાં તે જુદા પ્રકારની છે. મંગળ અને બ્રહ્મસ્પતિના સૂર્યની આસપાસ ફરવાના માર્ગો વચ્ચે કેટલાક અસંખ્ય ન્હાના ન્હાના ગ્રહો ફરતા માલમ પડ્યા છે, અને કોઈ એક મોટો ગ્રહ લાંગી જવાથી એ નીપજેલા હોવાનું મનાય છે. તે શિવાય કેટલાક ધનગણ જેવી ચળકતી અને ફરકતી પૂંછડીવાળી ભૂતિઓ પણ સૂર્યની આસપાસ ગ્રહો કરતાં કંઈક જુદી રીતે ફરનારી છે. એ ભૂતિઓને પૂંછડીઆ તારા કે ધૂમકેતુ કહેવામાં આવે છે, અને તેઓ પણ સૂર્યના કુટુંબની છે.

કોઈપણ ગ્રહ સૂર્યની ફરતો બરાબર ગોળ કુંડાળામાં ફરતો તથી, પણ તેમનો ફરવાનો માર્ગ એક દિશામાં જરા સડોડાયલા કુંડાળાવાળો છે અને ધૂમકેતુની ફરવાની ગતિનું કુંડાળું ઘણું વધારે સાંકડું હોય છે. ધૂમકેતુ પોતાની ફરવાની ગતિ દરમ્યાન એક વખત છેક સૂર્યની યડમાં આવો જાય છે, અને બીજી વખત તેને વળોટી એટલે દૂર સફર કરવા ઉપડી જાય છે તે—છેક કરોડો માઇલ છેટેના નેપ્ચ્યુનના માર્ગને પણ વીંધીને તે બહાર નીકળી જાય છે, અને પછી પાછો પોતાને રસ્તે વળીને છેક સૂર્યની યડમાં ફરીવાર આવે છે.

શિવાય કેટલાક ખરતા તારા જે આપણે લગભગ કાર્તિક માસમાં મોટે ભાગે દેખીએ છીએ તે પણ સૂર્યમંડળના કુટુમ્બીઓ છે. એ કાંઈ તારા નથી, પણ છેક ન્હાની ચીજો છે. આપણી પૃથ્વી ખુદ્દી જગામાં ફરતાં ફરતાં તેને પકડતી જાય છે, અને તે પકડાતા પ્લાણુક કે ખડક જેવડા પદાર્થો હવામાં ઘસને ઘસે છે ત્યારે ઘસારાથી ધણા ચરમ અને ચળકતા થાય છે. તેનો જે કંઈ ભાગ બળતો બાકી રહી જાય છે તે પૃથ્વી સુધી પહોંચે છે. એવા બળેલા ભાગો ધણા સંગ્રહસ્થાનોમાં રાખવામાં આવેલા છે. આ કુકડાઓ કોઈ ભાંગી ગયેલા ધૂમકેતુના ભાગો હોવાનું મનાય છે.

હવે આપણા સૂર્યમંડળના કુટુમ્બીઓની ગણતરી પૂરી થાય છે. સૂર્યનારાયણ સૌની મધ્યમાં બિરાજે છે, ગ્રહો બધા તેની ફરતી પ્રદક્ષિણા કરે છે, ગ્રહોના ચાંદ્રો તેમના ગ્રહોની ફરતા ફરે છે, મંગળ અને બ્રહ્મરૂપિની વચ્ચે દેખાતા ધણા ઝીણા ગ્રહો, તથા ધૂમકેતુઓ અને પ્લાણુકો જેવડી ઝીણી ભૂતિઓ—એ બધું 'ગ્રેનુ' પણ સૂર્યનારાયણ ફરતા ફેર ફરે છે. અને તે બધાં એકજ દિશામાં ફરે છે તથા પૃથ્વી જેમ કુદડી ફરતો જાય છે તેમ એ બધાં પણ તેજ દિશામાં પોતાની મેળે કુદડી ફરતાં જાય છે. તેમના ચાંદ્ર પણ તેજ દિશામાં તેમની ફરતા ફરે છે, અને સૂર્યદેવ પોતે પણ એજ દિશામાં કુદડી ફર્યા કરે છે.

આખું સૂર્યમંડળ જે કે અખિલ જગતના અમુક એક ભાગમાં છે, તોપણ તે આખું મંડળ કાંઈ એકની એક જગાએ સ્થિર ધસે રહેતું નથી. સૂર્યનારાયણ તેના બધાય ગ્રહો તથા ચાંદ્ર સહિત એક સેકન્ડમાં આશરે બાર માઇલને વેગે ખાલી જગામાં ફર્યા કરે છે. અને જે ખાલી ભાગમાં સૂર્યમંડળ હાલ એકલું અને નોખું છે તેમનું તેમ તે સદાય નોખું જ રહેશે—એમ માનવાનું કાંઈ કારણ નથી.*

* ઈ. સ. ૧૬૩૦ માં એક નવો નવમો ગ્રહ શોધાયો છે. તેનું નામ (Pluto) 'પ્લુટો' પાડવામાં આવ્યું છે પણ હેના કદ; અંતર વગેરે દ્રષ્ટિ ચોક્કસ બાજુવામાં આવ્યા નથી.

માયા મંજરી

રા. વરજીવન કલાર્ક પી. એ.

માયા એટલે શું? આવરણશક્તિ ને વિશેષ

શક્તિનો સરવાળો, તે માયા. જ્યાં જે શક્તિ હોય ત્યાં નૈસર્ગિક રીતે એક પ્રધાન ને બીજી ગોચરૂપે રહે છે. અહિં આવરણશક્તિ પ્રધાનરૂપે અને વિશેષશક્તિ ગોચરૂપે છે. દૃષ્ટાંતની સહાયતાથી આ બાબત તરત ધ્યાનમાં ઊતરી શકે

અંધારમાં એક રજ્જુ (દોરડી) પડેલી છે. રજ્જુને રજ્જુ તરીકે નહિ જોવી તેનું નામ 'આવરણ' આવરણ એટલે ઢાંકણ અથવા આચ્છાદન. રજ્જુમાં રહેલું રજ્જુપણ આચ્છાદિત થવાથી તે ધ્યાનમાં નથી આવતું. આ પહેલો દોષ છે. બીજો દોષ એ કે 'રજ્જુ' પર આક્ષેપ મુકી તેને 'સાપ' સમજવો. રજ્જુને સાપ સમજી વ્યવહાર કરવો તેનું નામ માયા. તેવી જ રીતે જીવોજીમાં રૂપાની ઊંચી થવી તે પણ માયા. રજ્જુપણ પર આવરણ આવવાથી જ સાપનો વિશેષ થયો. રજ્જુને રજ્જુ તરીકે ધ્યાનમાં લેત તો તેમાં સાપની ઊંચાઈ ન થાત. કહેવાની મહત્ત્વ કે આવરણશક્તિ આવી કે વિશેષશક્તિને નોતરું દેવું નહિ પડે. જ્યાં આવરણશક્તિ હાજર રહે ત્યાં વિશેષશક્તિ અણુપર માફક હાજર રહેવાની જ.

ઉપર કહેલી જે શક્તિઓ નષ્ટ થતાં જ સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રદિત થાય છે. જગત્ત્વ અવસ્થામાં બંને શક્તિઓ પૂર જોસથી કામ કરે છે ને તેથી જ શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. જ્યાં શાંતિ છે ત્યાં જ આનંદ છે. સુપ્રપ્ત અવસ્થામાં રાગ, દ્વેષ હોતા નથી. તે અવસ્થામાં પરમાત્માના સાન્નિધ્યમાં આવવાથી વિશેષ દૂર થાય છે, ને શાંતિપદ પ્રાપ્ત થાય છે. પરમાત્માના સાન્નિધ્યમાં સમજણથી અથવા અણુસમજણથી જવાથી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય જ કારણ કે પરમાત્મા પોતે જ સત્ ચિત્ આનંદરૂપ છે. સત્ એટલે જેના વિશે "હતો," "થશે" - એવા શબ્દ-પ્રયોગ ન જ વપરાય. સત્ ત્રિકાળાબાધિન છે - અવિનાશી છે. ચિત્ ને ચિદ્ એક જ. ચિત્ અથવા ચિદ્ એટલે જ્ઞાન, અગ્નિમાં સમજણપૂર્વક કે અણુસમજણથી પગ મુકવાથી તે દહાવવાનો જ, કારણ કે દહાડવું એ અગ્નિનો નૈસર્ગિક નિયમ છે. તેથી જ રીતે પરમાત્માના સાન્નિધ્યમાં શાંતિ જ પ્રાપ્ત થાય. સુપ્રપ્ત અવસ્થામાં વિશેષ નષ્ટ થવાથી જ આનંદ અનુભવમાં આવે છે, તેમાં સમજણ નથી. જ્યારે આવરણ પણ નષ્ટ પામે ત્યારે જ જ્ઞાનમય આનંદનો ઉપભોગ મળી શકે. જીવનમુક્ત પુરુષો જન્મજન્માન્તરના પુરુષાર્થથી આ જ્ઞાનમય આનંદના ભોક્તા થયા. સંસારિક લોકોનો સુપ્રપ્તિનો આનંદ ને જીવનમુક્ત પુરુષોનો જગત્ત્વ અવસ્થાનો આનંદ એક જ, પણ તેમાં એક મહાન તફાવત છે. ઉપર કહ્યા મુજબ સંસારિક લોકોનાં સુપ્રપ્ત અવસ્થાના આનંદમાં સમજણ નથી જ્યારે જીવનમુક્ત પુરુષોના જગત્ત્વ અવસ્થાના આનંદમાં પૂર્ણ સમજણ હોય છે, કારણ કે તે સમજણપૂર્વક જ પરમાત્માના સાન્નિધ્યમાં જાય છે. શ્રુતિમાતા કહે છે કે પુરુષ એક હસ્તઃ મનુષ્ય પ્રાણી બધા જ હંસ છે. બધાનું અસલનું સામાન્ય નામ 'હંસ.' વ્યક્તિગત નામો તે વિશેષ નામો. હંસ દૂધપાણીના મિથણ-

માંથી ફક્ત દૂધ જ ગ્રહણ કરે છે, તેમજ મનુષ્યપ્રાણીમાં પણ હંસરૂપિ છે. જગત એટલે જડ ચેતનનું મિશ્રણ — સત્ અસતનું મિશ્રણ વગેરે. “મનુષ્યપ્રાણીના બધા જ વ્યવહાર અવિધાયક છે” એમ શ્રી શંકરાચાર્ય બગવાન કહે છે, કારણ કે “હું બ્રાહ્મણ છું” એ વાક્ય પણ અસત્ છે. “હું” છું તે “બ્રાહ્મણ” નથી, ને “બ્રાહ્મણ” છે તે “હું” નથી. **•** **एक शब्द ‘संभ्यावायक’** નથી. **एक** નો અર્થ અહીંયા ‘મૂખ્ય’ લેવાનો છે. હંસોમાં પણ જે મોટા તે ‘પરમહંસ’ તેથી જ શ્રીરામકૃષ્ણ ‘પરમહંસ’ નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. મનુષ્યપ્રાણી અસલ હંસરૂપ, પણ માયા બળરમાં બગલારૂપ થઇ બેઠા. બગલામાં દૂધપ્રાણીના મિશ્રણમાંથી ફક્ત દૂધ જ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ નથી. મનુષ્યપ્રાણીમાં પણ આ સાર અસાર સમજવાની શક્તિ છે પણ તે આચ્છાદિત થઇ છે. તે શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ કરવાને માટે પુરુષાર્થની જરૂર છે. પોતે સ્વયંપ્રકાશ, સત્રૂપ, ચિદ્રૂપ, આનંદરૂપ, નારાયણ સ્વરૂપ હોવા છતાં તે બળતું જ સ્વરૂપ ઓઢી બેઠો, એનું નામ જ માયા. શ્રી બગવાન શ્રીમદ્ બગવદ્ગીતાના ૧૫ મા અધ્યાયમાં અક્ષરોસ બતાવી કહે છે કે મમૈવાંશો છતાં જીવમૂતાઃ છંવાત્મા મારે જ અંશ છતાં તે પોતાની કૃતિને લીધે જીવતો જીવડો ધર્ષ ગયો. શ્રુતિ પણ તેવો જ અક્ષરોસ બતાવે છે. **गाराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति.** મુખ્યત્વે અવગણના આનંદ જ ફક્ત મનુષ્યપ્રાણી અનુભવમાં લે છે પણ તે આનંદ શો, કેવો, કેનો, ક્યાંનો વગેરે સમજવાની દરકાર પણ રાખતો નથી. સ્વામી વિવેકાનંદે પણ ગાંધી વગાડીને કહ્યું છે કે “The modern civilization is based on the recognition of the animal in man and ignoring the divine in him.” મનુષ્ય પ્રાણીઓના પુરુષાર્થ જ એવા છે કે પરમાત્મા, જીવનમુક્ત અને અલગિષ્ઠ પુરુષોને પણ અક્ષરોસ કરવો પડે. માયાના પકળ સત્ય જ્ઞાનથી દૂર થતા રામજોડે કે વ્રહ્મ સત્ય જગન્મિથ્યા જીવો વ્રહ્મૈવ કેવલમ્ ॥ **हरि ॐ तत्सत्.**

ધૂણા

જીવરમાં જુદાઇનો જવાબામુખી ધીકતો હોય—
નયનેથી અવિશ્રાંત શ્રાવણભાદરવો નીતરતો હોય—
ચારે બાજુથી સ્મૃતિજવાણા કુંકાતી હોય—
દૂર દૂરથી નિરાશાના કાળા પહાડો ડરાવતા હોય—

અમૃત ઝેર થાય — જળ મૃગજળ બને
એવે સમયે તું જ કહે—
મારા પ્રભુ !

આ ભયંકર — પ્રલયકારી — અટ્ટહાસ્ય નહીં તો હું શું કરું ?
પછી ભલે સંસાર બેશરમ કહે.
તું જ કહે — મારા પ્રભુ !
એવી વખતે હું શું કરું ?

સાક્ષરનું નિદિધાસન

રા. સુનિડુમાર મ. ભટ્ટ

[લાઠીનું સાહિત્ય સમેલન, કલાપી સમારકની યોજના વડે અથવા બૃહદ્ ગુજરાતમાં વિખ્યાત રાધેલા ગુજરાતીઓને એક ઠરાવને તાંતણે બાંધી લેવાના પ્રયાસ વડે ભેટહું' યાદગાર રહેશે તેટલું બધકે તેથી વધારે યાદગાર તે મજકુર પ્રસંગે બનેલા નીચેના બનાવથી પણ રહેશે; નહિ રહે તો રહેલું જોઈએ.

બનાવ ટૂંકામાં આટલો જ હતો. કાઠિયાવાડનાં એક જંકશને બે સાક્ષરો વાતોમાં મરાગલ હતા તેવામાં તેમાંના એકે પોતાની ગાડી વિશે કોઈકને પ્રશ્ન પૂછ્યો અને રેલવેવાળાએ ભૂલથી તેનો ખોટો ઉત્તર આપ્યો તેને પરિણામે સાક્ષરે શું કયું તે કવિતામાં દર્શાવ્યું છે.

સાક્ષરોનાં લક્ષણો સામાન્યતઃ વિદ્વત્તા, ગંભીરતા, ધીરતા, શાંતિ, પીડતા, પ્રાદેવતા, વગેરે સુવિદિત અને મન્ય છે; પરંતુ તે સર્વ અવગણી દોડવાનું નેપુણ્ય પણ તેઓ દાખવે છે એ અનુભવ આ વખતે નવો જ હતો અને તે વખતે ત્યાં હાજર રહેલામાંથી એક કવિને અતઃક્ષણ મનાવી નીચેનું કાવ્ય સ્વયંસ્કૃતિથી ઉદ્ભૂત થયું છે. તન્ની : સુકુર]

ભુજંગી હંદ

સમી સાંજના એકદા સાત વાગે, બની રોશની બ્યાંહિ કિદસન્ ચિરાગે;
ત્યહાં જંકશન રેશને દેન બહેલી, જવા બેઉ બૂદે સ્થળે થાય ભેળી.

ડબા બે મહિંથી ત્યહાં સાક્ષરો બે, નીચે ઉતરી અન્યને દેખી થોભે;
'અહોહો' 'અહોહો' થી બન્ને નવાજે, પછી ચાલતા સાથમાં વાત કાળે.

લીધો ભેડણી પ્રશ્નને હાથ પહેલો, ગિરા ગુર્જરીનોય પ્રશ્ને છણેલો;
અને કોય સાહિત્યની વાત કાઢી, થતી'તી ત્યહાં રાત અત્યંત તાઢી.

પછી વીર નર્મદ, કવિ અન્ય, લીધા, ઘણાં ક્રેકડાં વાંકડાં કીધ સીધાં;
છતાં નાવતો પાર સંવાદ કેરો, સુણાતો રહ્યો સાક્ષરો સાદ ધેરો.

પછી ગાર્ડને પૂછિયો પ્રશ્ન એકે, "કહો ગાડી પૂરવ તણી ભભી છે કે" ?
કહે ગાર્ડ, "ના ગાડી એ ઉપડે છે," "સુણો સીટી" ને નાદ કર્યો પડે છે.

પછી સાક્ષરે હાથમાં બૂટ લીધાં, અને નાક ચશમાં જરા ઠીકે કીધાં;
અને સુઠીઓ વાળીને દોટ મૂકી, રખે ગાડી એ ભૂલમાં ભય ચૂકી.

હતા પશ્ચિમે ત્યાંથી એ પૂર્વ માંહિ, વધે, ગાડીશા, પૂજ્ય વિદ્વાન ત્યાંહિ;
ઉડતાં શિરે વાળના ઝુલ્ફ ખાસાં, વિમાસે વટેમાર્ગુ વિદ્વાન આ શા !

પછી નીકળી ચાડંથી બહાર આવે, પરંતુ દગે દેન એન્જન નાવે,
હતી બાલીકા બે રમન્તી જ છળ્યા, અને રેલવેના જ નિઝેદ ડબ્બા.

પછી શેશમ આવીને ગર્જાયા તે, “અરે રેલવેની કહો રીત આ તે” ?
 પછી રેલવેનો કહે ભૂલ્ય ચોકે, “ન થાયો મહાશય અહિં કોધી છેક.
 હજુ ના ડબ્બા કેરું ક’ર્લિંગ કીધું, છતાં કાં ડીપાર્ચર તમે ઝાની લીધું” ?
 “અમે હોઈ સાક્ષર બીજું કૈં ન જાણું, પછી શે કહો ફલ-રેલવે પ્રમાણું” ?
 પછી બેસીને ગાડીમાં સ્વસ્થતાઈ, કરે વાત ત્યાં પેખીને નિજ સાથી,
 “કહો કેવી આ ફૂરતા લોકની છે, નહિ સાક્ષરી માનને તેહ પ્રીછે.
 અધુરા રહે પ્રશ્ન સાહિત્ય કેરા, પછો પામશે અંથ ક્યાંથી અનેરા” ?
 “નકી પ્રશ્ન ચર્ચું પહોંચી જ લાઠી, બધા લોકની છે દશા આવી માઠી.”

દોહરા.

અટપટીયા સંસારમાં, ખટપટિયા સહુ લોક ;
 તેમાં સાક્ષર દોડતા, વિરલા ભાળે કોક.

જમની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સમાજે
 શ્રીયુત ગાહ્યાભાઈ આણંદજી આવડા
 તરફથી સવિનય સન્મેષ ભેટ.

અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતા સાહિત્ય:

લે. રામનારાયણ વિ. પાઠક

પ્ર. ગુ. વ. સોસાયટી, અમદાવાદ. ૦-૬-૦

આ ન્હાના પુસ્તકમાં શ્રી. રામનારાયણબાઈના ત્રણ બાપણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ બાપણોમાં કવ્ય સાહિત્યના દેહની - પદ રચનાની વિવેચના વ્યાખ્યાતાએ કરી છે.

શરૂઆતમાં ઐતિહાસિક બંધો અને તેને લીધે પદરચનામાં જે ફેરફારો થયાં છે તેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેમાં Longer narrative Poemsના પ્રાદુર્ભાવમાં પ્રાચીન કાળોના પુનરુદ્ધારનો સંભવ લેખકે જણાવ્યો છે. પરંતુ આ બધા દાળો આપણાં પ્રાચીન કાવ્યોમાં કેમ દર્શન દે છે તે વિચારતાં ખરું કારણ તો એ જ જણાય છે કે એ બધાં જનસમાજમાં ગવાતાં અને કાવ્યના સર્જકનું લક્ષ્ય પણ એ જ રહેતું; એટલે ભવિષ્યનાં આખ્યાન કાવ્યોને આ દાળોની જરૂર રહેશે એમ કહેવું ઉચિત નથી. બીજું પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગદ્ય કે ગરજાના તાત્ત્વિક ભેદ માટે શ્રી. પાઠકે માત્ર નિર્દેશ જ કર્યો છે. આ બાબત વધારે સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ વિવેચનાની જરૂર રહે છે, અને તે માટે મરભા. કે રાસમાં સંગીત, નૃત્ય અને અભિનયના પરસ્પર સંબંધના સદૃશ દર્શનની આવશ્યકતા છે. કવિ ન્હાનાકાલે પણ આ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું નથી.

બંગાળી સાહિત્યના પરિચયથી ઊતરી આવેલી 'પદ રચનાઓ પરત્વેનું' શ્રી. પાઠકનું વિધાન કોઈક અર્ધસત્ય જેવું લાગે છે. રા. ગ્રીણામાઈ દેસાઈનો (રતેહરસિમ) જે પ્રયોગ એમણે દૃષ્ટાન્તરૂપે લીધો છે તે ઉપરાંત બીજા પ્રયોગો પણ મળી આવત, જેમાં બંગાળી ભાષાના બળવાન પ્રયત્નથી વર્ણો ચળદાઈ જતા ન જણાય, અને એ પદ રચનાનો જે ભય છે તેને રાખીને ઉચ્ચારણ જેને તાત્ત્વિક સંબંધ કેટલો છે એ પણ વિચારવું ઘટે છે. વર્ણોનું

એ પદમાં આવતું ઉચ્ચારણ બંગાળી ભાષાનું જ તત્ત્વ હોય તો પછીનો હાય એવા ઉચ્ચારણથી સ્વતંત્ર ગણાવો જોઈએ તેથી એ પદ રચનાઓનું સંગીત માત્રા અને તાલનું પ્રમાણ સાચવીને પણ ગુજરાતીમાં ન જોતારી શકાય એવું વિધાન કરવા જોઈએ પ્રયોગો હજી ગુજરાતીમાં થયા નથી.

બીજા વ્યાખ્યાનમાં વૃત્તોના વિસ્તાર અને મિશ્રણની ચર્ચા છે. વિષય હરિગીત વિષેના એમના કથનનો ખુલાસો શ્રી. નરસિંહરાવભાઈના ચર્ચાપત્રથી પ્રસ્થાનમાં થઈ ગયો છે તે વિશે અહીં ઉદ્દેશ માત્ર ખસ છે. એટલે એમણે આપેલાં દૃષ્ટાન્તો પરથી જણાય છે કે કેટલાક હોદામાં એકાદ ખંડ વધારવાથી કે એકાદ ખંડ એકા કરવાથી ઘણી વૈચિત્ર્યમય રચનાઓ થઈ શકે છે. આ ઉપરથી નવી પદ્ધતિ સ્વીકારીને આપણે જાન પણ ગણને બદલે ખંડદારા આપીએ તો ચાલે કે નહિ એ પ્રશ્ન નિરાળો છતાં વિચારવા જેવો છે. બીજું 'ખંડ' કે 'અભ્યસ્ત' પૂર્વપદ જીતને ક્યારે લગાડી શકાય તેનો પણ નિર્ણય કરવાની જરૂર છે; એટલે જેમ ખંડ શિખરિણીનું બંધારણ નિયત થયું છે તેમ બીજા જીતો, જેમના પ્રયોગો પ્રચારમાં છે તેમના માટે પણ ચાલ એ ઇષ્ટ છે અને જીતની એક પંક્તિને બે કે ત્રણ ખંડોમાં છાપીએ તો તે નવો જીત પ્રયોગ કહી શકાય ખરો? અથવા તો બે પંક્તિઓને એક પંક્તિ તરીકે સળંગ છાપવામાં આવે તો તેને આપણે જીતના નવા અખતરામાં ગણીશું? આ પ્રશ્નોનો સ્પષ્ટ ખુલાસો થવાની જરૂર છે. આવા પ્રયોગોથી વૈચિત્ર્ય આવે તો ભલે પણ જીતના તાત્ત્વિક સ્વરૂપમાં કંઈકેર થતો નથી.

રા. સુન્દરમ્ના જટિલ (?) પ્રયોગની ચર્ચા કરતાં એક વસ્તુ ઓ. પાઠકના લક્ષ બહાર રહી ગઈ હોય એમ જણાય છે. ગા ગા લ ગા ગા લ લ ગા લ ગા ગા હિન્દવજાના બે ખંડ (લેખીએ તો) ઉપર પ્રમાણ છે. પહેલા અને બીજા ખંડનો ભેદ સ્પષ્ટ જ છે એટલે રા. સુન્દરમ્ના પ્રયોગમાં અક્ષરમેળ પંક્તિ માત્રા મેળ બની જાય છે એમ કહેવું એ સાચું નથી. વસ્તુતઃ એક આખું ચરણ બે ખંડમાં છપાયું છે અથવા પ્રથમ ખંડની પુનઃકૃતિ કરવામાં આવી છે. અનુષ્ટુપ જીતોમાં બીજા જીતોના મિશ્રણો વિશે એમણે જે કહ્યું છે તેમાં શિષ્યોદ્દેશ અને મતભેદને અવકાશ છે. એ મિશ્રણ વેદોમાં હોય તો તેમાં પેદનું સંગીત એક સળંગ કારણ છે અને વેદકાળનું સંગીત એ જીતોમાં લુપ્ત થયું છે. જીતોમાં કોઈ કોઈ પ્રયોગોની છૂટ ચલાવી લેવાની ઉદારતા શ્રી. પાઠક બતાવે છે. પણ તેવી છૂટને મર્યાદા દોરી ન શકાય અને અન્તે તો અભ્યવસ્થા જ જોઈશે લેખી પડે એ વિચારવા જેવું છે. એટલે આવી છૂટ અપવાદરૂપે રહે એજ ઇષ્ટ છે. સમર્થ જનો એવી છૂટ લે એટલે તેને અપનાવી લેવાનો કે નિયમબદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવો એ ઇષ્ટ નથી.

ત્રીજા વ્યાખ્યાનમાં જ્યોત્સર્ગ સંબંધે ગુજરાતીમાં થયેલા પ્રયોગોનો ઇતિહાસ અને સમાલોચના છે. આમાં સૌથી વધારે ભાગ કવિ ન્દનાલાલની 'ડોલન શૈલી' એ રોકાયે છે. અને એ શૈલી પરત્વે શ્રી. પાઠકે જે વિધાન સંમેદ રીતે કર્યું છે તે માટે તેમને અભિનન્દન થઈ છે. એક જ બીજાના આ વર્તનથી ચાલ જીતોમાં જ્યોત્સર્ગનું તત્ત્વ સર્વાંશે નહિ આવી શકે એ એમણે સ્પષ્ટતાથી દર્શાવ્યું છે; જોકે 'વનવેણી' માં વૈવિધ્ય માટે અવકાશ છે ખરો પણ પૃથ્વીજીત માટે એમણે જે આશા દર્શાવી છે તે સાર્થક લાગે છે. પરન્તુ તેમાં જીતો

અને આર્થ યતિની ચર્ચા જરા વધારે વિસ્તારથી થવી થતે છે. પ્રો. હાકોરે પણ પૃથ્વીને દ્વેશવાતાં જાનંદસ યતિનો (કદાચ અજ્ઞાતાંજ) સ્વીકાર કર્યો છે એ બહાવાતું નથી.

સ્વીકારી કંઈ નાચતી

સખી ખનન રાચતી

વિયોગ ન કળાવતી થઈ અલોપ એ ઘોડકી

આ દૃષ્ટાન્તમાં ખડોમાં તો યતિ છે એટલું જ નહિ પણ કદાચ તેની અસરને ક્ષીણે પહોંની પંક્તિમાં પણ યતિ આવી ગયો છે. આ પરથી એટલું સમજી શકાય કે જાનંદસ યતિ નિરર્થક તો નથી.

પણ આદિ મૂલગત પ્રશ્નની જ ચર્ચાની જરૂર નથી? Accentનું તત્ત્વ તો આપણી ભાષામાં કદી આવી શકે તેમ નથી. ત્યારે દ્રોષ નવા જન્મની આપણને ખરેખર જરૂર છે ખરી? કાવ્ય રચના માટે વિવિધ જન્મો અને નાટકો માટે ભાવના આન્દોક્ષનોત્પત્તિ પ્રતિબિમ્બ ઝીલતું ગદ્ય પર્વાપ્ત નથી? નર્મદાસાંકરે આવી જ્ઞાતના જન્મના સ્વીકારની જરૂર જણાવી માટે જ આપણે ઉત્તરોત્તર તે સ્વીકારતા જઈએ અને અખતરા કરતા જઈએ એ ઉચિત ન કહેવાય. એટલે આ મૂળ પ્રશ્નની પણ સચિરતર ચર્ચા શ્રી. પાઠકે કરી હોત તો અરથાને ન ગણાતી.

શ્રી. પાઠકના આ ભાષણો સાહિત્યના અભ્યાસીને ઉપયોગી થઈ પડે તેવાં બેશક છે અને આપણે બીજા ભાષણોની પણ આતુરતાથી રાહ બેઠાશું.

મા.....સ.

પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષક:

લેખક: ગિજુભાઈ

કિંમત ૧૦ આના

શ્રી ગિજુભાઈના પ્રાસંગિક પ્રવચનો અને લેખોનો આ સંગ્રહ છે. જાળકેળવણીની અનન્ય ઉપાસનાના અનુભવનું એ કળ હોષ, શિક્ષણમાં રસ લેનાર અને સકર્ષ વધાવી લેશે એમ આશા છે.

પુસ્તકનું નામ સચવે છે તેમ એમાં પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકના ધર્મોનો અને એની રિયલિટો જ વિચાર કરેલો છે. છૂટક લેખો અને પ્રવચનોનો સંગ્રહ હોષ, એમાં શાસ્ત્રીય નિષ્પણની સુખદતા નથી, છતાં શિક્ષકના જીવનને લગતા લગભગ દરેક વિષયને સ્પર્શ કરેલો છે. પુસ્તકને પાને પાને શિક્ષકની કંગાલિયતનું તીવ્ર દર્દ અંકાયેલું છે; અને પ્રકરણે પ્રકરણે શિક્ષકના કર્તવ્યની મહત્તાનું ભાન અને તે સિદ્ધ કરવા શિક્ષકને પ્રેરવાની તાલાવેલી અનુભવાય છે. શિક્ષક હોષએ કે ન હોષએ, આખું પુસ્તક રસથી વાંચવું ગમે એવું છે.

કેળવણીના કાર્ય ઉપર જ દેશની સંસ્કૃતિ અને આઘાદી અવલંબે છે. જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય શું છે, વ્યક્તિગત તેમજ સામાજિક જીવન કેવી પ્રવૃત્તિઓદ્ધારા ખીલવવું છે એનો જે નિર્ભય અને સ્વતંત્રપણે વિચાર ન કરી શકે, અને વિચાર કર્યા પછી જે તેને કેળવણી દ્વારા સમાજમાં ઉતારવા સ્વતંત્ર ન હોય તે કેળવણી આપવાના કાર્યમાં નિષ્ફળ જ જવાનો. આપણામાં આ બેમાંથી એકેય નહોતું. સફળાએ આપણા કર્તવ્યનું આપણને ભાન થવા

‘માંડ્યું’ છે.—એને આચરવા માટે પૂરતું સ્વાતંત્ર્ય નથી જ, અને ત્યાં સુધી કર્તવ્યનું જ્ઞાન હોવા છતાં આપણે અપંગ જ છીએ. છતાં કર્તવ્યનું જ્ઞાન અને તે પાર પાડવાની પ્રતિજ્ઞા જે તીવ્ર હશે તો અધુરું કાર્ય થઈ જશે. આ પુસ્તક ઉઘટા શિક્ષકસમાજને જગાડવા માટે છે; તૃણવત્, જ્ઞાનવૃત્તિથી છવી રહેલા ગામડાં-તેમજ શહેરના મહેતાજનમંતને ધડીમર થોભી જઈ પોતાના ઉપર વિચાર કરવા પ્રેરવા માટે છે. ચોખ્ખા બનો, સ્વાધીન રહે, સંગઠન સાધો એ એના ઉપદેશનો સાર છે. એમાંનાં ‘શિક્ષક કેવો હોવો જોઈએ?’, ‘આપણી શાળામાં નહિ ચાલે’ ‘શિક્ષકએ શાળા ક્યારે છોડવી?’, ‘શિક્ષકની કબૂલાત’, ‘શિક્ષકનો ધોટા’, ‘નીચલા ધોરણનો શિક્ષક’—એ પ્રકરણો શિક્ષણમાં રસ લેનાર સૌ દ્રોષ વાંચે અને તેનો પ્રચાર કરે એટલી નમ્ર ભલામણ છે.

પુરુષોત્તમ શાહ

મુ.કુ.ર

ચાર માસની પાકી બાંધેલી-સોનેરી નામની ફાઈલ

વ્યવસ્થા પકડે ત્યાંથી

જા. એમાં મળી શકશે.

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૫૦ : : ૧૨ ચિત્રો

અને

લગભગ ૧૦૦ લેખદાની રસિક કૃતિઓ

ના એમાં સમાવેશ થાય છે.

સિલિકમાં જુજ નકલો છે.

આધુનિક ગૂજરાતી કાવ્યસાહિત્યના દીપ્તિભરપૂર ઇતિહાસ જેવો ઊર્મિનો

કાવ્યાંક

પ્રગટ થઈ ગયો છે.

વયોવૃદ્ધ પદ્ય અને ગદ્યરવામી પ્રો. બલવન્તરાય ઠાકોરથી માંડીને કિશોર કવિ કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી સુધીના તમામ કાવ્યોપાસકોની ઉત્તુમોત્તમ રચનાઓનો આસ્વાદ લેવો હોય તો ‘કાવ્યાંક’ મેળવ્યા સિવાય તમને નહિ ચાલે. ‘કાવ્યાંક’ની પ્રશંસા ગૂજરાત આજે મુકતકે કરે છે. એનો એક પૂરાવો આ રહ્યો :

“આજે કાવ્યાંક મળ્યો. સાચે જ મેં ધાર્યા કરતાં વધારે દળદાર ને તગદ નીકળ્યો જણાય છે. નીરાંતિ-નાના બાળકને મીઠાધનું ચોસનું મળે ને એકાંત :શાંતિ શોધીને તે રસાતુર હૃદયે ધીમે ધીમે ખાય એવી નીરાંતિ-એનો ઉપભોગ કરે તે પહેલાં મારા અભિનન્દન તો પહોંચાશે જઈ...ગૂજરાતી સાહિત્યમાં એ એક નવી જ ભાત ને નવો જ ચોસો પાડ્યો છે.”

શ્રી. ખચુલાલ રાવત : સંપાદક : ‘કુમાર’

કાવ્યસાહિત્યના આવા પ્રખર ઉપાસકના અભિપ્રાય પછી તમારે તે લીલ કરવાની હોય ?

‘કાવ્યાંક’ ના દેહીને જેમણે સમૃદ્ધ કર્યો છે તેમાંના ચોક્કસમાં નામ:-

પ્રો. બલવન્તરાય; શ્રી. લલિતજી; શ્રી. દેશજી પરમાર; શ્રી ઇન્દુલાલ ગાંધી; શ્રી. રામપ્રસાદ શુક્લ; શ્રી. ‘સુન્દરમ્’ શ્રી. ‘વાદરાયણ’; શ્રી. સુન્દરજી ખેડાઈ; શ્રી. ઉમાશંકર જોષી; શ્રી. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી; શ્રી ચમનલાલ ગાંધી; શ્રી. રમણલાલ સોની, શ્રી. મન:મુખલાલ ઝવેરી; શ્રી. કેશવ હ. શેઠ; શ્રી. ‘ધૂમકેતુ’; પ્રો. ડોહરરાય માંડક; પ્રો. બવાનીશંકર વ્યાસ; ડો. રમણલાલ યાજ્ઞિક; શ્રી હરભાઈ; શ્રી. વિજયરાય કલ્યાણરાય; સૌ. પુષ્પા વકીલ; શ્રી. રમણ વકીલ અને બીજા ઘણા.

‘કાવ્યાંક’ મળતાં ‘ઊર્મિ’ ના ગ્રાહકોને ખાકીના એક રૂપિયામાં સાડા પાંચસો પાનાંતું રસપ્રદ અને શિષ્ટ વાંચન લગભગ મફત પડશે.

અલંકારશાસ્ત્રનો પ્રમાણભૂત ગ્રંથ ‘ધ્વન્યાલોક’ ગૂજરાતી ભાષામાં વાંચવો હોય તો આ વર્ષથી ‘ઊર્મિ’ ના ગ્રાહક થાઓ.

‘અતિથિ’ની અનુપમ વાર્તાઓ, ‘શશિવદન મહેતા’ની અંતરરસપૂર્ણ નારિકાઓ અને ‘અનામી’ની રસભરી નિબંધિકાઓ એ ‘ઊર્મિ’ની વિશિષ્ટતા-અનન્ય અને આકર્ષક.

: ઊર્મિનું તન્ત્રી મંડળ :

ડોહરરાય માંડક

ભવાનીશંકર વ્યાસ

ઇન્દુલાલ ગાંધી

ચમનલાલ ગાંધી

ઊર્મિનું આખા વર્ષનું લવાજમ રૂ. ચાર વર્ષની શરૂઆતથી ગ્રાહક કાવ્યાંકની છુટક નકલના... .. રૂ. ત્રણ થનારને કાવ્યાંક વિનામુલ્ય.

પ્રાણવાન સાહિત્યના આવા સામયિકથી વચ્ચિત રહેવાનું કોણું પસંદ કરે ?

ત્યારે લખો : ‘ઊર્મિ’ કાર્યાલય : ખેડી ગાર્ડન : કરાચી